Title व्रतार्कशास्त्रम्

Author +

Extent २६८ Age +

Subject धर्मशास्त्रम् · संपूर्णम्

नं० ५४२६-घ
व्रतार्कशास्त्रम् (धर्मशास्त्रम्)
पत्राणि २६८ (सम्पूर्णम्)

व्र॰
ता॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ ज्ञानेनं यस्त्रिपुरं हरेण हरिणा ब्रह्मा हलेनं न्यने स्वष्टं वारिभवोद्भवेन विधिना शे
षेणाथ सैंधराम् पार्वत्या महिषासुरप्रमथने सिद्धाधिपैर्मन्मथेध्यातः पंचशरेण विश्व[illegible]जये पाणात्मना गात्रतः सदेवाकर
पदद्वंद्वं फलद्वंद्वप्रदायकं त्रैलोक्यातमसोनाशाकर्त्तेतं त्वणमाम्यहं २ योत्साग्रग्निरु[illegible]मन्दराद्रिमथैर्निर्मथ्यप्रथिततरां
धकारसिंधुं लोकेभ्यो वितरति तत्प्रकाशरत्नं वंदे तं वनत्वनीविनोदं वंधुं ३ नामेन प्रणामो दुरभत्तव तहोवनालिंग
नेन धाम्यहं गाङ्गभूरिभ्रमज्जलनपरोज्ञानकीनहल भांश्रीतातश्रीनीलकंठाद भ्रुनपदकृपयालब्धशास्त्रार्थतत्त्वः केशवश्रीधरा
करोहं सहृदयहृदयंप्रीतये सद्व्रतार्कं ४ अत्र च व्रतकर्त्तव्यविषया नियतः संकल्पो व्रतमिति श्रीदत्तः तत्र अग्निहोत्रं तथा
वंधनादि विषयो संकल्पेतिप्रसक्तेः किं तन्निपुणकव्रतप्रसिद्धविषयः संकल्पविशेष वप्रतं न च व्रतं संकल्पे पदियनवपश्नि
वाक्यं पाकं पवति दानं दद्यादिति च प्रत्ययानुग्रहार्थं प्रयोगोपपत्तिरिति निव्याः तत्र व्रतकालमाह हेमाद्रौ गार्ग्यः अस्तगे च
गुरौ शुक्रे वाले वृद्धे मलिम्लुचे उद्यापनमुपारंभं व्रतानां नैव कारयेत् तत्रैव वृहस्पतिः अग्न्याधानं प्रतिष्ठां च यज्ञदा
नव्रतानि च मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् वालेवा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तंगते गुरौ मलमासइवैतानि वर्जयेत्
देवदर्शनं लल्लः नीचस्थे वक्रसंस्थेप्यतिचरणगते वालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्रा व्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तु दी
क्षा मौंजीवंधोथ चूडापरिणयनविधिर्वास्तु देवप्रतिष्ठा वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते चेति नी १

वस्थो मकरस्थः कन्यतौ देवीपुराणे सिंहस्थस्य गुरुस्थांके सर्वारंभं च वर्जयेत् प्रारब्धं न च सिध्येत महाभयकरं भवेत् पुत्रमि
त्रकलत्राणि हन्यान्नशीघ्रं न संशयः देवारागतडागेषु व्रतोद्यानगृहेषु च सिंहस्थं वै गुरुं यत्नेन वर्जयेत् वसिष्ठः सिंह
स्थे तु महायानं स्थे गुरुं यत्नेन वर्जयेत् अन्यत्र सिंहभागेषु सिंहस्थोपि न दुष्यतीति सिंहस्थगुरोर्वर्ज्जनीयत्वं नर्मदोत्तरभा
ग एव अन्यत्र सिंहांशकमेव वर्ज्यः तथा च मदनरत्नादिस्मृत्युक्तकालविधाने सिंहस्थितः सुरगुरुर्यदि नर्मदायाल्लां वर्ज्जे
येत्सकलकर्मसु सौम्यभागे विंध्यस्य दक्षिणदिशि प्रवदंति तज्ज्ञाः सिंहांशके मृगपतावपि वर्ज्जनीयमिति सिंहस्थालु
पूर्वकाल्गुण्णयत्रमपरः मृगपतौ मकरस्थे गुरौ मकरस्थगुरौ विशेषमाह लल्लः नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्यो
त्तरदक्षिणे गंडकाः पश्चिमे भागे मकरस्थो न दोषभागिति केषांचित्स्त्रीकर्तृकाणामपि च व्रतानां गुरुगस्त्योदयेप्यारं
भं निषेधति हेमाद्रौ लौगाक्षिः उद्यानिकाशिवपवित्रकमेघपूजा दूर्वाष्टमी फलविरूढकजागराणि स्त्रीणां व्रता
नि निखिलान्यपि वार्षिकाणि कुर्यान्नगस्त्यउदिते न शुभानि लिप्सुरिति उद्यानिकाव्रतविशेषः शिवपवित्रकं श्रावा
ण्यामथवा भाद्रयां विहितं शिवस्य पवित्रारोपणं मेघपूजा व्रतविशेषः दूर्वाष्टमी भाद्रशु[illegible]ष्टमी फलविरूढकं भाद्रशु
क्लचतुर्दश्यां पालीव्रतकदलीव्रतापरनामकं जागरं आश्विनपौर्णमास्यां कोजागरव्रतं कार्त्तिकचतुर्दश्यां विहितं जा
गरव्रतं वा अत्रोभयत्रागस्त्योदयस्यावश्यंभावित्वेन विधेरनवकाशापत्तेर्विकल्पो ज्ञेयः वार्षिकाणीत्यत्र वर्षास्तु भ

व्र॰ वानि वार्षिकाणीत्येवमुक्तत्रिर्नत्तुवर्षे भवानीति तथा न सिंहार्कादि दिग्गीष्मपर्यंतमगस्त्योदयात्सुमुहूर्ते तन्मध्ये विहितानां
ता॰ तीर्थव्रतानां सर्वथानारंभः एवमापद्येतऽनिष्णगस्त्योदयकालश्च दिवोदासीये उदेतिदृत्याम्यांइंहस्तिंकन्याद्वये काधिके विंश
२ तिमेऽगस्त्यः स्वमपे संबुधा संज्ञमाद्यप्रयाति गर्गादिरि भ्यभाषि व्रतारंभसमाप्तोऽक्तिप्य विशिनष्टि हेमाद्रौ सत्यव्र
तः उदयस्था तिथिर्याहि न भवेद्दिनमध्यभाक् सा खंडा न व्रतानां स्यादारंभश्च समापनं एतच्च तिथिक्रियायामखंडायां
प्रारंभमाह तथैव वृद्धवसिष्ठः स्वाखंडव्यापिमार्तंडायवखंडा भवेत्तिथिः व्रतप्रारंभणं तस्या मनस्तगुरुशुक्रयोरिति
अनस्तमितगुरुशुक्रायां तिथौ व्रतप्रारंभणीयमित्यर्थः रत्नमालायां सौम्यसौम्यगुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसु भवंति
सिद्धिदाः भानुभौमशनिवासरेषु च प्रोक्तमेव खलु कर्म सिध्यति विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगास्तेषामनिष्टः खलु पादस्त्याज्यः
सर्वे धृतिस्त्व व्यतीपातनामा सर्वोप्यनिष्टः परिघस्य चार्धं तिस्रस्तु योगे प्रथमेस वज्रे व्याघातसंज्ञे नवपंचशूले गंडे तिस्रःषड्
षट्केवलाश्चः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ब्रह्मयामले दिनभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा न तत्र ज्ञाः शुभकार्येषु शाहुरे
वमुशनना त्विति अथ देशाः व्यासः सर्वे शिलोच्चया पुण्याः सागराः सरितस्तथा अरण्यानि च पुण्यानि विशेषात्तेषु नैमि
षं तथा देवीपुराणे दशाश्वमेधे गयाशैलं गंगानर्मदपुष्करं वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागं त्र्यंबकेश्वरं केदारं वामणाद्य
ऊटं च पुष्करारण्यं सोमेश्वरं महापुण्यं तथा चामरकंटकं कालंजरं तथा विंध्यं यत्र वामो गुरुहस्य च गुहः स्वामिकार्ति

केयः मनुः सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरम् तं ब्रह्मनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते यस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः
वर्णानां सांतरालानां स सदाचार उच्यते कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनिकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनंतरः
मत्स्या विराटाः पंचालाः कान्यकुब्जाः शूरसेनिका मथुरादेशाः अनंतरः समः हिमवद्विंध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि प्र
त्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः उदाहृतः विनशनं कुरुक्षेत्रं आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् तयोरेवांतरं गिर्योरार्या
वर्तं विदुर्बुधाः सिंधुनदीपश्चिमतीरव्याप्तत्वं पूर्वमाह कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदे
शस्ततः परः एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः याज्ञवल्क्योपि यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोध
तेति अथ व्रताधिकारिणः स्कांदे निजवर्णाश्रमाचारनिरतः शुद्धमानसः अलुब्धः सत्यवादी च सर्वभूतहिते रतः
व्रतेष्वधिकृतो राजन्नन्यथा विफलः श्रमः श्रद्धावान्पापभीरुश्च मददंभविवर्जितः पूर्वं निश्चयमाश्रित्य यथावत्कर्म
कारकः अवेदनिंदको धीमानधिकारी व्रतादिषु निजवर्णाश्रमाचार इत्यनेन वर्णानामधिकारो गम्यते अत एव कौ
र्मे ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तम अर्चयंति महादेवं यज्ञदानसमाधिभिः व्रतोपवासनियमैः होमस्वा
ध्यायतर्पणैः तेषां वै रुद्रसायुज्यं सामीप्यं नातिदुर्लभं सलोकता च सारूप्यं जायते तत्प्रसादतः देवलोपि व्रतोपवा
सनियमैः शरीरतापनैस्तथा वर्णाः सर्वेपि मुच्यंते पातकेभ्यो न संशयः अथाधिकारविशेषः मात्स्ये पुंस्त्वसाविवत्ति

व्र· ता· र

3

तत्रादौ स्त्रीणामप्यधिकारः भारते मानुष्याश्रित्य कौन्तेय ये विष्णुशरणं गताः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां ग
तिमिति क्वचित् म्लेच्छानामप्यधिकारो हेमाद्रौ देवीपुराणे स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैः वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियु
तैः म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु वैश्यशूद्रयोस्तु द्विरात्राधिकोपवासो न भवति ॥
वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते त्रिरात्रं पंचरात्रं वा तयोर्व्युष्टिर्न विद्यते इति शंखलिखितनिषेधात् व्युष्टिः फलं
सभर्तृकाणां भर्त्राद्यनुज्ञां विना नाधिकारः ॥ तथा च मदनरत्ने मार्कंडेयपुराणे नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन
वा ॥ निःफलं तद्भवेत्तस्याः यत्करोति व्रतादिकं भर्त्राज्ञया सर्वव्रतेष्वधिकारः भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेदिति
कात्यायनोक्तेः तथा च पत्यौ जीवति या नारी उपवासं व्रतं चरेत् आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेदिति विष्णुवचनं
तद्भर्त्रननुज्ञापरं यत्तु क्वचित् नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं भर्तृशुश्रूषयैवैताः लोकानिष्टान्व्रजंति
ताः यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भार्याभ्यर्चनं सत्क्रियां च तस्यार्द्धं सा फलं नान्यचित्ता नारी भुंक्ते भर्तृशुश्रूषयैवेति
स्कांदात् सभर्तृकाणामेकादश्याद्युपवासादावनधिकार इति न तत्तस्यापि शुश्रूषाकृत्वानंतरेण भर्त्रननुज्ञापरत्वात् अतएव
व्यासः कामं भर्त्रनुज्ञाता व्रतादिष्वधिकारिणीति शंखोपि कामं भर्त्रानुज्ञया व्रतोपवासनियमाः स्त्रीधर्मा इति न वा
नुज्ञया व्रतेष्विव यज्ञेपि पृथगधिकारापत्तिरिति वाच्यं तस्याः श्रवणाध्ययनजन्यज्ञानाभावेनापत्त्यभावात् यदा स्कांदादस्य

भर्तृशुश्रूषया लोकान्कर्तनाप्नुयात्स्त्रियादिति न च भर्त्रनुज्ञयैवाधिकारोस्त्विह विधवाया व्रतानधिकारापत्तेरिति वाच्यं नारी ख
ल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकमिति मार्कण्डेयोक्तेः पित्राद्याज्ञायास्तस्याधिकार
इति हेमाद्रिः स्त्रीणां व्रतग्रहणे विशेषो हेमाद्रौ वह्निपुराणे स्नानं कार्यं च शिरसस्ततः फलमवाप्नुयात् स्नात्वा स्त्रीयात
रुत्याय यतिं विज्ञापयेत्सती अथ व्रतधर्माः व्रतसंकल्पविधिः भारते गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः उपवासं तु
गृहीयाद्यद्वा संकल्पयेद्बुधः औदुंबरं ताम्रमयं उदुंबरं स्मृतं ताम्रे इति विश्वोक्तेः यद्वा पूर्वोक्तादिकं संकल्पयेदिति कल्प
तरुः श्रीदत्तस्तु कल्पतरुमनेवाकारस्यार्थेनायमर्थः यस्तु नक्तादिकं नैमित्तिकं तदपि उक्तविधिनैव गृह्णीयादि
ति तन्मतं परिष्कृत्य वाकारणस्योपवासपदस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः यत्संकल्पयेन्न गृह्णीयादित्यनेनैवोपपत्तेरिति हृषयत्
नाम्न पात्राद्यभावे हस्तेनापि जलं गृहीत्वा संकल्पयेदित्युक्तं अतएवानंतभट्टीये हस्तेन वार्येव धारयेदिति पाठः ॥
मदनरत्ने देवलवाक्ये यथा संकल्पयेदिति पाठः यत्कामं फलमुद्दिश्येदिति पाठः अतएव मार्कण्डेयः संकल्प्य च
यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिकं अनंतरं कृत्यमाह मदनरत्ने देवलः अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः सूर्या
य देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् अत्र प्रातर्व्रतमाचरेदित्येवान्वयः प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् अभुक्त्वेति तु
अशक्तस्याभ्यनुज्ञातेत्वादिभक्षणापवादः केचित्तु व्रतदिने प्रातराहारमभुक्त्वा व्रतमाचरेदित्याहुः तन्न उपवास

व्र· ता· ४ वताकार्यमित्यनेनैवाभक्तवतोधिकारस्यप्राप्तत्वादेतस्यैवैयर्थ्यापत्तेः अन्येतुपूर्वदिनेप्रातराहारमभुक्त्वाग्रर्धादिकम
कृत्वोत्तरदिनेस्नात्वाचम्यव्रतादिकंकुर्यादित्याहुः परेतु सर्वत्रपूर्वेद्युरेवसायंसंध्यांतरंव्रतंग्राह्यंवारव्रतादौबहुश
स्त्रपाठदृष्टत्वात् प्रातःस्नातेतिवाक्यद्वयमित्याहुः सामान्यधर्माहेमाद्रौभविष्ये क्षमासत्यंदयादानंशौचमिंद्रियनिग्रहः
देवपूजाग्निहवनंसंतोषस्तेयवर्जनं सर्वव्रतेष्वयंधर्मः सामान्योदशधास्थितः देवपूजायद्दैवत्यंव्रतंतस्यपूजाग्नि
हवनेतुतद्दैवत्योद्देशेनहोमःकुर्यात् एतच्चसप्तमीव्रतेसूर्यपूजाग्निहवनंनवमीव्रतेदुर्गापूजाप्यनुक्तदेवताव्रतेतु
देवतापूजाहवनंव्याहृतिहोममितिकेचित् अत्रक्षमादीनांव्रतेव्रतयावत्तद्वर्गसाधनत्वेनविहितानांव्रतानंगतयावि
धानंत्वादित्यवीर्यकामस्यपूर्वंकुर्यादितिवत्संयोगपृथक्त्वादुपपन्नमिति हेमाद्रिः सर्वव्रतेष्वित्यत्रसर्वव्रतपदंभविष्यत्पु
राणीयसप्तसर्वव्रतपरमतोव्रतांतरेविध्यंतरसत्त्वएवहोमादीनामंगत्वंनान्यथा अतएवैकादशीव्रतादौशिष्टानांहोमा
धनाचरणमितिकेचित् वस्तुतस्तुयेषुव्रतेषुप्रमाणांतरात्व्रतेषुहोमादिविधिरस्तितद्विषयकमेवसर्वपदमन्यथातदितर
परत्वेनसंकोचापत्तेरितिदिक् स्त्रीवृद्धार्दस्येक्षिप्राणे स्नात्वाव्रतवतासर्वव्रतेषु व्रतमूर्तयः पूज्याःस्ववर्णमयायाशक्त्यावे
भूमिशायिनाजपोहोमस्तुसामान्यंव्रतांतेदानमेवच चतुर्विंशद्द्वादशवापंचवात्रयएववा विप्राःपूज्यायथाशक्तिते
भ्योदद्याच्चदक्षिणांव्रतमूर्तयःस्वदेवताप्रतिमाः देवलः ब्रह्मचर्यमहिंसाचसत्यमामिषवर्जनं व्रतेष्वेतानिचत्वारिचीर ४

तथा नित्यशः स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शाज्ञाभिः संकथनादपि विपद्यते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वृतुसंगमादिति स्वदारेष्वृतुसं
गमादिति क्वचित्पाठः आमिषं मांसं आमिषं रतियानीयं गोवर्ज्यं क्षीरमामिषं मसूरमामिषं सस्यफलेजं वीरमामिषं ।
आमिषं शुक्तिकाचूर्णं नारनालं तथामिषमिति स्मृत्यन्तरोक्तं व्रताद्यारंभे हि श्राद्धकार्यं तदाह शातातपः तानि ह्यात
पितॄन् श्राद्धे कर्म किंचित्समारभेत् गृहीतव्रतानां नाचरणे मदनरत्नेच्छागालेयः पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत्काममोहि
तः जीवन्भवति चाण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते काममोहित इति विशेषणाद्व्याध्यादिना नाचरणे न दोषः तथावह्नि
माहेस्कांदे सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनं अव्रतघ्ना विपद्यंते सकृदेतानि शास्त्रतः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो भ
काशाद्भूतकर्तृभयं गुरुशासनं गुरोराज्ञा सकृदिति सकृत्त्यागेन प्रायश्चित्तं तदुक्तं स्कांदे गारुडयोः क्रोधात्प्रमा
दाल्लोभाद्वा व्रतभंगो भवेद्यदि दिनत्रयं भुंजीत मुंडनं शिरसोऽथवा न वात्र प्रायश्चित्तात्तेरतिक्रांतव्रतानाचरणामि
तिवाच्यं प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेदिति स्कंदात् अथोपवासधर्मा तत्रोपवासस्वरूपं कात्यायनवृद्धवसि
ष्ठाभ्यां दर्शितं उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः गुणाः तज्जपनध्यानत
कथाश्रवणादयः उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः त्याज्याः सर्वे प्रभृतयस्तु तानि रतन त्यापाशो वमनायासो मैग
त्यतकार्पण्यमरहितोद्यादि विष्णुधर्मोत्तरमोक्षमाश्रितानियादिनैः तत्कृत्यं नो पास्या देवता व्रतदेवता पर्वं वपायनि

व्रं॰
ता॰
५

5

वृत्याद्गुणाद्वृत्तेनेनवसहितो निराहारस्य वासो वस्थानमुपवासः उक्तं भवति इदं च फलसाधनं सोपवासस्य स्वरूपमुक्तं
उपवासपदार्थस्त्वस्मृतिपुराणव्यवहारे तु प्रत्यन्निराहारावस्थानमात्रं रूढवृत्तिः उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधा
वनं काष्ठेनेति शेषः अत एव नन्दिदिने दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि चेति वाक्यशेषाद्विशेषनिषेधसा
पि विशेषपरता श्रौतेवतेन अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावने पर्णादिना विशुद्धेत जिह्वोल्लेखः सदैव हीति पै
ठीनसि वचसा अलाभेन काष्ठानां निषिद्धानां तथा तिथौ अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनमिति व्यासवचसा
पर्णादिना द्वादशगण्डूषैर्वा दन्तधावनं कार्यमेव देवलः असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलचर्वणात् उपवासः प्रणश्ये
त दिवास्वापाच्च मैथुनात् अशक्तौ वतेनैव तज्जलपानमभ्यनुज्ञातं अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति अत्यये ज
लपानं विना प्राणात्यये विष्णुधर्मे असकृज्जलपानं च दिवास्वापं च मैथुनं ताम्बूलं चरणं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे अस
कृद्ग्रहणात्सकृज्जलपानेन न दोषः अत्र पारणं तत्र नैवेद्यं व्रतान्ते विप्रभोजनं अन्नमांसे व्रते ऽप्येवं कुर्यान्नैव व्रतान्तरमिति न
स्नापि व्रतवासरत्वान्मांसनिषेधः पारणादिने एव च न तत्रोपवासदिने प्रसक्त्याभावात् अत एव निर्णयामृते व्यासः व
र्जयेत्पारणे मांसं व्रताहे प्यौषधं सदेति अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं पयः हविः ब्राह्मणकाम्या गुरोर्वचनमौषध
मिति स्कन्दवचसा पलरूपमपि मांसं व्रताहे वर्जयेदित्यर्थः विष्णुरहस्ये स्पर्शनालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तनं

अव्रतस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां च भिक्षां त्यजेत् गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं चानुलेपनं व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्रागकृदिति॥
हारीतः पतितपाषंडादिनास्तिकादिसंभाषणानृताश्लीलादिकमुपवासादिषु वर्जयेदिति तथादिपदेन यत्क्रूरकार्यं तथा
सर्वदा निषिद्धं तद्विशेषतो वर्ज्यं तथा संसृज्यते अतएव व्रताधिकारे मंत्रः विहितस्नानध्यानमिंद्रियाणामनिग्रहः निषिद्धसेवनं
नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः पतितादेर्दर्शने तु विष्णुपुराणे तस्यावलोकनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः स्पर्शे दोषविशुद्धये संस्पर्शे च न
रः स्नात्वा ताम्रविरादित्यदर्शनात् संभाषित्वा तथा विप्रं विचिंतयेदच्युतं बुधः योगयाज्ञवल्क्यः यदि वागपमलेभ्यः स्याद्व्रतदान
क्रियादिषु व्याहरेद्वैष्णवं मंत्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं यमः मानसे नियमे लुप्ते स्मरेद्विष्णुमनामयमिति बृहन्नारदीये रज
स्वलां च चांडालं महापातकिनं तथा सूतिकां पतितं चैव उच्छिष्टरजकादिकं वनादिमध्ये श्रवणाय यो ... निवृत्तमः अष्टोत्त
रसहस्रं तु जपेद्वै वेदमातरं वेदमाता गायत्री नित्ता सारायांदक्षः संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु यदन्यत्कुरुते किं
चिन्न तस्य फलमश्नुते अत्र प्रातःसंध्यैवांगमिति केचित् तातचरणास्तु विशेषाभावात्संध्योत्तरभाविनि कर्मादौ सांगमिति पु
नमाहुः प्रातःकालीनव्रतादिसंकल्पस्तु प्रातःसंध्यांतमेव कार्यः प्रातःसंध्यां बुधः कृत्वा संकल्प्य व्रतमाचरेदिति गौडनिबंध
धृतस्मृतेः मार्कंडेयपुराणे सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकं क्रमः इति क्रमः उपक्रमः कृष्णांगपरिशिष्टे सदोपवीतिना भा
व्यं सदा बद्धशिखेन च विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतं पितृमंत्रानुद्रवणे आत्मालंभेऽधवेक्षणे अधोवायुसमुत्सर्गे

व्र॰
ता॰
६

प्रस्रवेत्तत्रभाषणे मार्ज्जारमूषकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् मार्कण्डेयपुराणे शिर
स्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा वाराहपुराणे स्नानं संध्यादि तर्पणादि जपहोमामरार्चनं उपवासवता कार्यं सायंसं
ध्याहुतीर्विना भगवद्गीतायां तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां आपस्तं
बः त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मारंभेषु सर्वशः इति विस्तरतस्त्वेषं सामान्यपरिभाषा तानि व्रतोक्तत्र आचारमयूखे द्रष्टव्या प्रसूती
णां विशेषो हेमाद्रौ पाद्मे गर्भिणी सूतिका दिर्नक्तं कुमारी वाथ रोगिणी यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत्प्रयता स्वयं प्रयताशुद्धा स्व
यं कुर्यादित्यर्थः पुंस्त्वाख्येयलिंगस्याविवक्षितत्वादिति हेमाद्रिः एवं स्त्रीरजोदर्शनेपि कार्यं तथा च सत्यव्रतः प्रारब्धदीर्घत
पसां नारीणां यद्रजो भवेत् न च तत्र व्रतस्य स्यादुपरोधः कथंचन व्रतस्य उपवासस्सेनार्थः पूजादिकं त्वन्येन कारयेत् तथा च
मदनरत्ने मात्स्ये अन्तरा तु रजोयोगे पूजामन्येन कारयेत् एतत्केणापरार्थं भवत्येव तथा च तत्रैव पूर्वं संकल्पितं यच्च व्रतं सु
नियतव्रतैः तत्कर्तव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविवर्जितमिति केनकारयेदित्यपेक्षायां तत्रैव पैठीनसिः भार्या पत्युर्व्रते कुर्याद्भा
र्यायाश्च पतिर्व्रतं असामर्थ्ये पतिस्ताभ्यां व्रतभंगो न जायते तत्रैव वायुपुराणे उपवासेत्वशक्तश्चेदाहिताग्निरथापि वा पुत्रा
न्वा कारयेदन्यान्ब्राह्मणान्वापि कारयेत् उपवासं प्रकुर्वाणाः पुण्यं शतगुणं लभेत् नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता
पुण्यं शतगुणं प्राप्नोतीत्याह गालवो मुनिः मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे कृते च नूनं फलं विप्राः समग्रं फलमा ६

मुमुः पत्नेवप्रतिनिधयोनकाम्ये तथाच स्मृत्नेकाम्येप्रतिनोस्तिनित्ये नैमित्तिकेऽपिच काम्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं
विदुः नस्यात्प्रतिनिधिर्मंत्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु सदेशकालयोर्नोपिनारणीरग्निरेवच नापिप्रतिनिधानस्यनिषि
द्धवस्तुअंचचित् अथव्रतहविष्याणि हेमाद्रौ कौर्मे शिष्टिकात्यायनहविष्येषु यवामुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः
माषकोद्रवगौरादीन्सर्वालाभेविवर्जयेत् तत्रैव अग्निपुराणे व्रीहिषष्टिकमुद्गास्तु कलायाः सतिलायवाः श्यामा
काश्चैवनीवारागोधूमाद्याव्रतेहिताः कूष्माण्डालाबुवार्ताकपालक्यज्योत्स्निकास्त्यजेत् चरुभैक्ष्यंसक्तुकणाः शा
कंदधिघृतंमधु श्यामाकशालिनीवाराः यावकंमूलतंडुलं हविष्यंव्रतनक्तादावग्निकार्यादिकेहितं मधुमांसं
विहायान्यद्व्रतेचहितमीरितं पालक्येति पलाक्यंतिशाकविशेषः ज्योत्स्निकाकोशातकी तत्रैवभविष्ये हैम
न्तिकासितास्विन्नंधान्यंमुद्गायवास्तिलाः कलायकंगुनीवारावास्तूकंहिलमोचिका षष्टिकाकालशाकंचमूलकं
केमुकीनरत् कंदःसैंधवसामुद्रेगव्येचदधिसर्पिषी पयोऽनुद्धृतसारंचपनसाम्रहरीतकी पिप्पलीजीरकंचैव
नागरंगकतिंतिडी कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवं अतैलपक्वंमुनयोहविष्यान्नंप्रचक्षते नवणीम
धुसर्पिषीतिपाठः हैमंतिकधान्यंकल्माषाः तदपिमितंस्वेतं अषिकंचहविष्यंकलायाःसतीनाःखण्डपर्यायाः मट
रइतिप्रसिद्धः वाटसाइतिमहाराष्ट्रभाषयाप्रसिद्धधान्यं वास्तूकंचटनबथुवाणाख्याशाकः हिलमोचकंमोचय

वं.
ता.
7

तीति तीरभुक्तेः प्राक् मालीहिला इति प्रसिद्धः प्राकः कालिग्रामकन्नादेशे कालिकेति प्रसिद्धं हिमगोवि
कागोडदेशे होलाचेति प्रसिद्धाः केमुकं केमुआ इति पूर्वदेशे प्रसिद्धं नागरं गरके मोरंग घेराचली नागरंगोनारं
पीभूमिजं शुकेत्यमरात् नागरं चेवेति पाठे नागरं शुण्ठी लवली रायमावले महामिमाषायां भाक्षपायमान
फलं हरकारेवडी तिमध्यदेशभाषायां अनेनैवपक्वमित्येनेन कथितं हरिविष्णा एतानि वस्तिपूष्यपत्रं मनु सुन
न्नानि पयः सोमो मांसं पञ्चान्नपक्वं अक्षारलवणं चैव पञ्चकमाहु विरुद्यते अन्नुपक्वानमपक्वं मय पूनाशुपयुक्तानि
वस्तूनि तत्र पंचरत्नान्याह दिनापुराणे सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकं रत्नपंचकमाख्यातं शेषं वस्तु वीथ
हकनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकं एतानि पंचरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुरिति समयप्रदीपएतकालि
कापुराणोक्तानि वाकुलिशं हीरकं स्यात् अन्यतरे अभावे सर्वरत्नानां हेमं सर्वत्र योजयेत् विष्णुधर्मोत्तरे मुक्ताफ
लं हिरण्यं च वैदूर्यं पद्मरागकं पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा प्रवालयुक्तान्युक्तानि महारत्नानि वैनव॥
हेमाद्रौ ब्रह्माण्डपुराणे अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधपल्लवाः पंचभङ्गा इति प्रोक्ताः सर्वकर्मसु शोभनाः पंचभङ्गाः
पंचपल्लवाः पंचगव्यं तत्रैव स्कान्दे गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिर्यथाक्रमं विष्णुधर्मे गोमूत्रभागतस्त्वार्धं
शकृत् क्षीरस्य च त्रयं द्वयं दध्नो घृतस्यैकमेकश्च कुशवारिजः गोमूत्रादिपरिमाणमानतवरमाकृतम् पापस्थिन

मावेन्द्रेयं विस्नुधर्मे गायत्र्यादयगोमूत्रं गंधद्वारेतिगोमयं आप्यायस्वेतिचक्षीरं दधिक्राव्णेतिवैदधिः तेजोसिशुक्र
मित्याज्यं देवस्यत्वाकुशोदकं पंभिस्तु पंचभिर्युक्तं पंचगव्यंप्रवर्त्तते पंचामृतं हेमाद्रौ शैवधर्मे पंचामृतं दधिक्षीरं
सितामधुघृतं नृप मदनरत्ने कात्यायनः आज्यंक्षीरंमधुतथामधुरत्रयमुच्यते तच्चैवभविष्ये मधुराम्लश्चलवण
कषायतिक्तकटुकाख्याः कटुकस्तुतिराज्ञेद्राक्षावद्रुमुद्राहृते वहुःसमंगारुडे कस्तूरिकायाद्वौभागौचत्वारश्चंदनस्यच
कुंकुमस्यत्रयश्चैकंशशिनःस्याच्चतुःसमं शशीकर्पूरः कर्पूरंचंदनंदर्पःकुंकुमंचसमांशकं सर्वगंधमितिप्रोक्तं
समस्तसुरवल्लभम् दर्पःकस्तूरिका तथा कर्पूरमगुरुश्चैवकस्तूरीचंदनंतथा कंकोलंचभवेद्भिः पंचभिर्यु
क्तकर्दमः छंदोगपरिशिष्टे कुष्ठंमांसीहरिद्रेद्वेमुराशैलेयचंदनं वचाचंपकमुस्तंच सर्वौषध्योदशस्मृताः पाद्ये
त्र्यवल्लणराज्ञंवनिष्कावाज्ञातिधान्यकं विकारवच्चगोक्षीरंकुसुंभंकुंकुमंतथा लवणंचाष्टमंतच्चसौभाग्याष्टक
मुच्यते तृणराजेक्षुलालः कुस्तुंबुरुजीरकं आपःक्षीरंकुशाग्राणिदध्यक्षततिलास्तथा यवाःसिद्धार्थकाश्चेति स अर्घोष्टां
गःप्रकीर्त्तितः पंचरात्रे रजांसिपंचवर्णानिमंडलार्थंहिकारयेत् शालितंडुलचूर्णेनशुक्लंवायवसंभवं रक्त
कुसुंभसिंदूरगैरिकादिसमुद्भवं हरितालोद्भवंपीतंरजनीसंभवंतथा कृष्णंदग्धयवैर्हरितंपीतनकृष्णसंमि
श्रंरजनीहरिद्राकौसुंभकसंज्ञानि भविष्ये दूर्वायदूर्वापवांकुराश्चैववालकंचूतपल्लवाः हरिद्राद्वयसिद्धार्था

ग्रं॰ ता॰ ८

8

शिंशपापिप्पलोदुम्बरवटाः कंकणौषधयस्तेनाकोटकाः आनवस्मृताः सप्तमृदो मात्स्ये गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्ध्र
दाद्गोकुलात् मृदमानीय कुम्भेषु प्रक्षिपेत्तत नवग्रहमखे गोकुलाद्वल्मीकसमचत्वरेणसह ह्रदाच्छ्रोतसो दोधवेति हेमाद्रौ भवि ष्यो
त्तरे ऐरावतगजेन्द्राच्च मारुकृतं तथैव च लोहचर्मणि पाषाणे तथा तन्त्रे सप्तवीहिताः आरक्तरंपिप्पलं तच्चैव षट्त्रिंशन्म
ते यवगोधूमधान्यानि तिलाः कंगुस्तथैव च श्यामाकं चीनकं चैव सप्तधान्यमुदाहृतं सप्तदशधान्यानि मार्कण्डेयपु
राणे व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कंगुकास्तिलाः प्रियंगवः कोविदाराः कोरदूषाः सतीनकाः माषा मुद्गा मसूराश्च
निष्पावाः सकुलत्थकाः आढक्यश्चणकाश्चैव गणाः सप्तदश स्मृताः कोरदूषाः कोद्रवाः सतीनकाः कलायः मट
र इति प्रसिद्धः नारदीये अष्टादशानि स्कान्दे यवगोधूमधान्यानि तिलाः कंगुकुलत्थकाः माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः
श्यामसर्षपाः गवेधुकाश्च नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः चणकाश्चणकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु हेमाद्रौ ली
रतामी मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डाधिरूढकाः त्वक्पुष्पं कवचं चेति शाकं दशविधं स्मृतं करीरं वंशांकुरः अग्रं पल
वः काण्डनालं कवकं छत्राकं कलशाख्यमाविद्ययर्मे हेमराजतताम्रश्च मृण्मयास्तत्र णान्विताः यात्रायां प्रतिष्ठा
दौ कुंभाः स्युरभिषेचने पंचाशांगुलवैपुल्या उत्सेधे षोडशांगुलाः द्वादशांगुलमूलास्तु मुखमष्टांगुलं भवेत् पंचत्रि
शांगुलं पंचाशतः आशापंचदशाधिकशतमङ्गुलानि वैपुल्यमित्यर्थः तातचरणाः केचित्तु पंचाशांगुलवैपुल्यमि

तार्थः प्रयाहुः प्रतिमाद्रव्यतत्परिमाणं हेमाद्रौ भविष्ये अनन्तकद्रव्यतत्संख्यां देवताप्रतिमां नृप सौवर्णीं राजतीं तेनाम्री
मृत्तज्ञामान्निकीर्तया विचक्षणापि कुलेपोस्यानिज्ञविज्ञानुरूपतः प्रामाणानल्पयं तावकर्त्तव्या शास्त्रावर्ज्जितैः अं
गुष्ठपर्वादारभ्य वितस्त्यवधिकास्मृता तथा अनन्तकसंख्यायत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतं मास्ये होमे ग्रहादिपूज्ञा
यांशतमष्टोत्तरं भवेत् अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते मदनरत्ने गारुडे यथानामवेदमन्त्रपत्रो ग्राह्यो नदर्शकारि
येत् यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते मंत्रस्य देवतायाश्च प्रजापति
रितिस्थितिः मंत्रस्य देवतायाश्च विधाने प्रजापतिर्देवता समस्तव्याहृतिमंत्रः स्मृतं तेऽपि नव्याहृत्या समस्त हूयते इति गा
रुडे प्रणवादिनमोऽन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सत्तमम देवताया स्वकं नाम मूलमंत्रः प्रकीर्तितः केषांचित्प्रतिनिधिरुक्तो हेमाद्रौ
विष्णुधर्मे द्रव्यालाभे पयः कार्यं मध्वलाभे तथा गुडः घृतप्रतिनिधिं कुर्यात् पयो वा दधि वा नृप तत्रैव मैत्रायणीयपरि
शिष्टे दर्भाभावे काशः प्रतिनिधिः यष्ठीनस्तिः सर्वाभावे यवाः प्रतिनिधिः तत्रैव देवलः आज्यहोमेषु सर्वेषु गव्यमे
व भवेद्धुतं द्रव्यालाभे महिष्यास्त्वाजमाविकमेव च तदलाभे तु तैलं स्यात् तदलाभे तु जार्तिलं तदलाभे गतकौसुंभं तद
लाभे सार्षपं हेमाद्रौ परिशिष्टे कात्यायनः अनन्तगर्भकं साग्रं कौशं द्विदलमेव च प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र
चित् आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव च अश्वेयथाः पलाशाश्वत्थखदिररोहितोडुंबराः पालाशादर्भाभावे सर्वे वनस्प

वृं॰
तां॰
९

तीनां सर्वकंटकिवर्त्तनीयाणाहृतिर्होदशपर्वसूरिकाकारस्वादिनावेसवगर्भसूरिता देवेनतर्ल्यंनवहूयनेह
वि: संगारिणिस्वर्चिर्षिणावकेयणोनविषित्तुहोतव्यग्रोसंगारिणिवमानवः मेदाग्निरामयावीवदरिद्रश्चैवज्जायते
तस्मात्समिद्धहोतव्यनासमिद्धेकथंचन आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा गुहुर्थं चुहुते वेवणाग्निसू
पंखवादिभिः नजुर्यादग्निदमनं नेनजुर्यादधूननादिना मुखेनैव वदमेदग्निं मुखाद्ग्निरजायतेति श्रुतिः धूपधूपः
हेमाद्रौ भविष्ये अगुरुं चंदनं मुस्तां सिह्लकं वृषलं तथा समभागं तु कर्त्तव्यं धूपोयममृतान्वयः सिह्लकं सिह्ल
दशतिप्रसिद्धं वृषणं कस्तूरी तथा षडंगाकुष्ठो हिरण्यागुरुश्च लाक्षा च पंचधनाख्यसमभागः हरीतकीसर्जरसः
समांशे भागैकमनःशिलवशिलाजु चन्दनसवनारिक्षरस्यैकोथ धूपो दशांगः कथितो मुनींद्रैः सर्जरसः शालनिर्य
सिद्धः मांसीजटामांसी त्रिफलं त्रिभागं कर्पूरः पुरः गुग्गुलुः अथ सुवर्णमानं याज्ञवल्क्यः जालसूर्यमरीचि
स्थंत्रसरेणुरजः स्मृतं तेऽष्टौ लिक्षा तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते गौरस्तेत्रयः षट्ते यवमध्यस्तु ते त्रयः कृ
ष्णलापंचते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश पलं सुवर्णाश्चत्वारः पंच वापि प्रकीर्तितः राजनमानमाह हेमस्मले
हृण्यमाषोथ धरणः षोडशोवते: शतमानं तदृशभिर्धरणैः पलमेव तु निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः इति ताम्रमान ९
माह कार्षिकस्ताम्रिकः पणइति पलं चतुर्थांशेन कर्षो मोम्मितः कार्षिकस्ताम्रसंबंधी पणो भवति क

9

षेसंज्ञस्तु वटस्ते षोडशमाषाः कर्षोऽस्त्रोपलं कर्षचतुष्टयमिति षोडशमाषोऽक्षः स च कर्ष इत्यर्थः धारणस्यैव पुराण इति सं
ज्ञान्तरं ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतमिति नितान्तरायांस्तैः शतमानेपलपर्यायः सुवर्णं चतुष्टयसमं तोलितं तु
पयाद्गृतो निष्क इत्यर्थः सुवर्णेनिष्कस्तु चतुः सौवर्णिको निष्को वित्तेपलप्रमाणतः इति मनूक्तः स च पलसमान एव
कोऽत्र कार्षापण इत्यपेक्षायां देशभेदेन कार्षापणो भिन्न इत्याह हेमाद्रौ नारदः कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि राज्यप्रवर्तते
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणास्तु षोडशपणाश्चैष्टादशकाकार्षापणः पूर्वस्यामित्यर्थः तावता लभ्यं चूर्णं दत्त्वा
स्यां स इति हेतुनिर्णये पितामहवचनात् लीलवत्यां वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणाश्चतस्रः ते षोड
श द्रम्मस्त्विह गम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः अथ धान्यमानं भविष्ये पलद्वयं तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं स्मृतं चतुर्भिः
कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वारश्चाढकः आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः कुंभो द्रोणद्वयं शूर्पं खारी द्रोणास्तु षोड
श द्रोणद्वयस्यैव शूर्पं इति संज्ञा पलं च कुडवः प्रस्थश्चाढको द्रोण एव च धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणा द्रो
णैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुंभ उच्यते कुंभैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्याप्रकीर्तिता विंशत्येव त्वापि द्रोणैरिति संवत्स
त्ते तथा च कुंभो द्रोणद्वयमिति निपुरस्त्वां द्विशतिर्द्रोणमितः कुंभ इति पर्यालं तरमेतेषां न्यूनाधिकपरिमाणं शाक्तिदेशकाला
पपत्त्याव्यवस्थाप्या अथ होमद्रव्यमानं सिद्धान्तशेखरे होमद्रव्यप्रमाणानि वक्ष्यन्ते यथाक्रमं कर्षप्रमाणानि

ग्रं॰
ता॰
९

त्रं स्यान्मधुक्षीरं च तन्मात्रं तंडुलानां शुक्तिमात्रं पायसं प्रसृतेः समं कर्षमात्राणि भक्ष्याणि लाजा मुष्टिमिता मताः अन्नं ग्रा
ससमं ग्राह्यं शाकं ग्रासार्धमात्रकं मूलानां तत्त्रिभागः स्यात् कंदानामष्टमोंशकः इक्षुः पर्वप्रमाणः स्यात् द्व्यंगुलद्वितयं लता
प्रादेशमात्रं ग्रासमिता व्रीहीणामंजलीसमाः तिलसक्तुकणादीनां मृगीमुद्राप्रमाणतः पत्रपुष्पफलादीनां प्रमाणाहुति
रिष्यते चंदनश्रीखंडकस्तूरीकुंकुमागरुकर्दमाः हरिमंथसमाः प्रोक्ताः गुग्गुलुर्बदरोपमः हरिमंथस्तु चणकः आहुती
10 नामिदं मानं कथितं वेदवेदिभिः स्यात् त्रिमुद्रा मृगीमुद्रा होमे सर्वफलप्रदेति मतांतरं शारदातिलकटीकायां पदा
र्थस्तिलके कर्षमात्रमिदं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतं उक्तानि पंचगव्यानि शुक्तिमात्राणि साधुभिः तत्समं मधुदुग्धेन्नं
ग्रासमात्रं सदाहुतं दधिप्रसृतमात्रं स्याल्लाजास्तु मुष्टिसंमिता पृथुकास्तत्प्रमाणास्तु सक्तवापि तथाविधाः पलार्द्धं
गुडमानं च शर्करापि तथाविधा मासोऽर्द्धमात्रमन्नानामिक्षुः पर्वप्रमाणकः पर्वं स्यात्तत्र पुष्पं च तथा धूमादिकल्पये
त् मानलिंगं च नः खंडं पनसं दशधाकृतं अष्टधा नारिकेलं च चतुर्द्धा कदलीफलं त्रिधाकृतं बल्वं वै त्वेकं पिस्यात्तु विड्
तेद्विधा व्रीहयो मुष्टिमितास्तु मुद्गमाना यवास्तथा तंडुलास्सर्षपद्वंशाः श्यामाकोद्रवा मुष्टिसंमिताः लवणं शुक्तिमात्र
स्यान्मरीचान्येकविंशतिः घृतस्य कर्षिको होमो तीरस्य मधुनस्तथा शुक्तिमात्राहुतिर्दध्नः प्रसृतिः पायसस्य तु खंड १०
त्रयं तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ग्रासमात्रं तु होतव्यान्नं तेषां तु तंडुलाः अक्षतास्तु यवा प्रोक्ताः अभावे व्रीहयः

स्मृताः तदभावे तु गोधूमास्तथा खंडितनतंडुलाः येषां केषांचिद्वा तेषां द्रव्याणाम संभवे सर्वं चाज्यमुपादेयं भास्कराज्जन्तुनेर्म
नात् सर्वप्रमाणमाहृत्या पंचांगुलं शहोतव्येति चर्वेन्न स्रुमाणिपंचपंच दलाग्राणि पर्वकं मानं स्त्रेतानामंगुलद्वयं चंदनं
दनकाश्मीरकस्तूरीयक्षकर्दमान् कलायसंमितानेतानागुलेवदरास्थिवत् द्रव्यं स्रुवेणाहोतव्यं पाणिनाकठिनं हविः
स्रुवपूर्णाद्रवाःप्रोक्ताकठिनास्तग्रमात्रकाः व्रीहयो यवगोधूमप्रियंगुयवशालयः शूर्पेणैव च होतव्यास्तेषां च तंडु
ला अथ निग्वरणं हेमाद्रौ पाद्मे वालाग्निहोत्रिणं विप्रं स्वत्वपंचगुणान्वितं सपत्नीकं च संपूज्य भूषयित्वा च भूषणैः पुरो
हितं मुख्यनमंक्रतान्वांस्तुतपार्विज्ञः चतुर्विंशाद्गुणोपेतान्सपत्नीकान्निमंत्रितान् अर्हंतार वरसंछन्नान्स्रग्विणःशुचिभू
षितान् अंगुलीयकानि च तथा कर्णवेष्टान्प्रदापयेत् तथैव स्त्रैणं वस्त्रयुग्मं यथोल्लीषकुंडलीकंठभूषणं अंगुलीभूष
णं चैव मणिबंधस्य भूषणं एतानि चैव सर्वाणि प्रारंभधर्मकर्मणा पुरोहिताय दत्वाथ ऋत्विग्भ्यः संप्रदापयेत् पू
र्वोक्तभूषणान्सर्वं स्तासीषं वस्त्रसंयुतं दद्यादेतत्त्रयोन्यभ्यः याच्छादतपदं तथा व्रतानां मधुपर्कमाह तत्रैव विश्वामित्रः त
पूजा मधुपर्केण ऋत्विजः कर्मकारयेत् अपूज्य यत्कर्म कारः किल्बिषेनैव युज्यते ऋत्विजां संख्यामाह तत्रैव मात्स्ये हेमा
लंकारिणः कार्याः पंचविंशतिऋत्विजः इत्येवसमं सर्वानाचार्यो ह्विगुणो भवेदिति इति णायानोषयेदित्यर्थः अथ
सर्वतोभद्रमण्डले हेमाद्रौ स्कांदे प्राग्दीच्यांगतारेखाऊर्ध्वादेकोनविंशतिः त्रिंडंड्रस्त्रिपदःकोणाङ्कृत्वलांपंचमि

ग्रं॰ ता॰ ११

पदैः एकादशपदावलीभद्रं तेन नवभिः पदैः चतुर्विंशत्पदा वापीपरिधिर्विंशतिपदैः मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्मम् अष्टदलं
स्मृतं श्वेतेन शृंखला कृष्णावल्ले नीलेन पूरयेत् भद्राः रक्ताः सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः वाह्यांतरदलं श्वेता कर्णिका पी
तवर्णिका परिधाने विहितं पद्मं वाह्ये सत्वरजस्तमः तन्मध्ये स्थापयेद् देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरासुरान् इति सर्वतोभद्रं अ
थ लिंगतोभद्रमाग्नये चतुर्विंशतिरालेख्या प्राक्दक्षिणायताः कोणेषु शृंखला पंचपदा वल्ल्यः पार्श्वतः पदैर्न व
भिरालेख्याश्चतुर्भिर्लघुशृंखलाः लघुवल्ल्यः पदैः षड्भिः ततोऽष्टादशभिः पदैः कृत्वा लिंगानि वाप्यस्तु त्रयोदशभिरंतरा त
तो वीथी द्वयेनैव पीठं कुर्याद् द्विवर्त्मणः तस्य पदानि पंच पदा द्वारान्यपि तथैव च एकादशानि पदमध्ये पद्मं स्यात् लिंगमुच्यते
कोणेषु शृंखलां कार्या पदैस्त्रिभिरतः परं पदैश्चतुर्भिः दिक्षु सप्तभद्राण्येषां समं ततः एकादशपदा वल्ली मध्ये अष्टदलमा
लिखेत् पद्मं तं वपदं स्याद् एवं लिंगतोभद्रमुच्यते शृंखला कृष्णवर्णेन वल्ली नीलेन पूरयेत् रक्तेन शृंखला लघ्वी वल्ले
पीतेन पूरयेत् लिंगानि कृष्णवर्णानि श्वेतेनाप्यवापिकाः पीठं तं पाद्यं श्वेतेन द्वाराणि तेन द्वारस्थरण्यां मध्यस्थः शृंखला
रक्तावली नीलेन पूरयेत् भद्राणि पीतवर्णानि पीतानां कंजकर्णिकाः दलानि श्वेतवर्णानि पद्मादिविभागानि कल्पयेत् निसो
रेखा वहिः कार्या सिता रक्ता सिता क्रमादिति अथ चतुर्लिंगोद्भवे लिंगे रेखा लक्ष्य द्वाशाप्तानाचतुः लिंगसमुद्भवे कार्या ११
द्विः पदः श्वेतस्त्रिः [illegible] शृंखलाः वल्लीः सप्तपदा नीला भद्रं रक्तं चतुष्पदम् भद्रपार्श्वे महाकृष्णे स्यामष्टादशैः पदैः

शिवस्य पार्श्वतो वापि ऽष्टौ तं च पदांसितं पटमेकं तथा पीतं भद्रं वाप्यो तु मध्यतः शिरसि शृंखलायास्तु ऊर्ध्वं पीतं पदत्रयं लि
गानां स्कंधतः कोष्ठा विंशती रक्तवर्णकाः परिधिः पीतवर्णस्तु पदैः षोडशभिः स्मृतः पदैस्तु नवभिः पश्चाद्रक्तं पद्मं सकर्णिकं
अथ द्वादशलिंगोद्भवं तथैव प्राग्दक्षिणायतो रेखाः षड्विंशति प्रकल्पयेत् पदानि द्वादशगतं -- विंशतिरेव च खंडेंदुश्चि
पदाकोणे शृंखलाषट्पदस्मृता त्रयोदशपदा वल्ली लिंगमष्टादशे स्मृतं लिंगत्रयस्य पंक्तौ तु शोभा कोष्ठास्तु दश तेषाम
परिपंक्तौ तु कोष्ठाः सप्तदशैव तु एतायां पंक्तिस्तु विज्ञेया परितः परिकल्पिताः एतायां पंक्तौ नवपंक्तौ कोष्ठाद्याशीतिसंख्यया
परिधिः स च विज्ञेयो मंडलस्यांतरा दृश्यो परिध्यंतरकोष्ठेषु सर्वतोभद्रमालिखेत् विशेषश्चात्र विज्ञेयः शृंखलाषट्पदाभ
वेत् त्रयोदशपदा वल्ली भद्रं तु नवभिः पदैः पंचविंशत्पदा वापी परिधिः षोडशात्मकः मध्ये नवपदं पद्मं कर्णिकाकेसरा
न्वितं सत्वं रजस्तमो वर्णा परितो मंडलस्य तु त्रयः परिधयः कार्यास्तत्र द्वाराणि कारयेत् सितं तु शृंखलाकस्या वल्ली नी
लाय कीर्तिताः भद्रं वै वारुणं ज्ञेयं वापी स्यात् श्वेतवर्णिका लिंगानि कृष्णवर्णानि पार्श्वतो द्वादशैव तु परिधिः पीतवर्णं
स्यात्कमलं पंचवर्णकं इति लिंगतोभद्रमंडलानि अथ मंडलदेवताः तत्र मध्ये ब्रह्माणं ब्रह्मजज्ञानं गोतमो वामदेवो ब्रह्मा
त्रिष्टुप् ब्रह्मस्थाने पूजने विनियोगः एवमग्रेपि ब्रह्मजज्ञानं तत उदीचीमारभ्य वायवीपर्यंतं सोमादयो वायव्यंता अष्टौ
लोकपाला स्थापनीयाः तत्र आप्यायस्व गोतमः सोमो गायत्री ॐ आप्यायस्व समेतु ते ... गतः श्रुतं ऋषिः ईशानो जग

ग्रं॰ नीऽश्वभिनादेवसविता इंद्रोवामयुक्तं दा इंद्रोगायत्री इंद्रंवो विश्वतः अग्निकाण्वोमेधातिथिरग्निर्गायत्री अग्निं दूतं यमाय सो
ता॰ मयमानुष्टुपमायसो मं मोषुणोघोरः काण्वोनिऋतिर्गायत्री मोषुणः तत्वायामि शुनःशेपपोवरुणस्त्रिष्टुप् तत्वाया
१२ मि वायोशतंगोतमोवायुरनुष्टुप् वायोशतं वायुसोममध्ये अष्टौवसून् लपायत्रः मैत्रावरुणोवसिष्ठोवसंस्त्रिष्टुप् ल
12 पायत्रः सोमेशानमध्ये एकादशरुद्रान् आरुद्रासःश्यावाश्व एकादशरुद्रास्त्रागती आरुद्रासः ईशाने मध्ये द्वादशा
दित्यान् त्यान्नु क्षत्रियं मंदो मत्स्यो द्वादशादित्यागायत्री त्यान्नु क्षत्रियान् इंद्राग्निमध्ये अश्विना राहूगणो गोतमो अश्विनावसि
ष्ठश्विनावश्विनौः अग्निपमध्ये विश्वेदेवान् सपैन्द्रकान् ओमासेमधुच्छंदाः विश्वेदेवागायत्री ओमासः यमनिऋतिम
ध्ये सप्तमरुतान् अभित्यंदेवसवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामिप्रायंमतिकविरू धायस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपास्वः निऋतिवरुणमध्ये भूतनागान् अयंगौः सर्पपत्नीसर्पोगायत्री अयंगौः वा
रुणवायुमध्ये गांधर्वाप्सरसः अप्सरसामेनमग्ने ऋष्यशृंगोगांधर्वोप्सरसोऽनुष्टुप् अप्सरसांगंधर्वाणां ब्रह्मसोममध्ये स्कंध
नंदीश्वरशूलमहाकालान् कुमारंमातासंनयिष्त्रिष्टुप् कुमारंमाता ऋषभ भऋषभोवैराजो ऋषभोऽनुष्टुप् ऋषभंमा
ब्रह्मेशानमध्ये दक्षादीन्प्रजापतीन्लोकोयोहूहस्पतिर्दक्षोऽनुष्टुप् अदितिर्ह्यजनिष्ट ब्रह्मेन्द्रमध्ये दुर्गा विश्वंच तामग्नि
वर्णां सोभरिर्दुर्गात्रिष्टुप् तामग्निवर्णां इदंविष्णुः काण्वोमेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री इदंविष्णुः ब्रह्माग्निमध्ये स्वधांव २

दीरतां गोत्रः स्वधा वैष्टुप् उदीरतामवरन्तुताः ब्रह्मय नमध्ये मृत्युर्योगा नवयं मृत्युः संकल्पको मृत्युरोगास्त्रिष्टुप् परमं त्योमृत्यु वरे
ब्रह्मनिऋतिमध्ये गणनायकं पति गणानां त्वा मृत्समदो गणपतिर्जगती गणानां त्वा ब्रह्मवरुण आपोशुन्नो वरीषः सिंधुद्वी
पऋष्यापो गायत्री ॐ शन्नोदेवी ब्रह्मवायुमध्ये मरुतः मरुतो यस्य हु गणो गोतमम महतो गायत्री मरुतो यस्य ब्रह्मणः पा
दमूले कर्णिकाधः पृथिवी स्योनामेधातिथिर्भूमिर्गायत्री स्योना पृथिवि नमस्व गंगादित्रयः इमं मे सिंधुस्तिस्त्रय मेधाग्नि
गायत्मनामहे रवाणोर्जगती इमं मे गंगे यमुने तत्रैव समस्तागतानधास्त्रो राजन्सततो वरुणो त्वं च यदापो अघ्न्या इति वरु
णेति शुनामहे ततो वरुणानोमं च मपि वायो मोषधीहि सीरतो विश्वस्त्वायाम्भः सत्वेनतो वरुणातोमं च नडुपरिमे स्वेनः
इति नाम्ना मेरुं ततो मंडलाद्बहिः सोमादिसमेपेतब्रह्मेणगोत्रमः भारद्वाजं विश्वामित्रं काश्यपं जमदग्निं वसिष्ठं अ
त्रिं अरुंधतिं तद्बाह्ये सर्वादि ऐंद्री कौमारी ब्राह्मी वाराही चामुंडां वैष्णवीं माहेश्वरीं विनायकीं इत्यष्टौ शक्तयः
प्रतिष्ठाप्य प्रत्येकं सह वा पूजयेत् इति मंडलदेवता अथ पवित्रलक्षणानि हेमाद्रौ संग्रहीकृत्य हस्तो होकिं वित्तं कृवि
तांगुली नकुलीतु तमालाख्या तापक जंपतत्तेव ता पूर्वोक्ताम्नु कुलीया वषदेशानि रत्नागुलिः आकोशमनुखड्डाग्रकु
लाय मवदांय दर्शयेत् अंगुष्ठं च वितानतो ह स्वकीयांगुलि विच्छिन्नो अग्रो वा विभिन्नो वाहलायोज्जयित्वा तु निष्ठुरा तत्रान्या
कुं विनेकनानये वं चकमीयसी अथो नाथो गृहनाथा स्थितामध्ये करस्यतु ततस्तत्र स्थिताः पृष्ठे अंगुष्ठ वेकतः कु

अं॰
ता॰
१३
13

नालं ध्यवस्थितौ ह्येव ध्यामन्त्रस्याग्रकीर्तिता तदन्तरे सर्वदेवतापूजने साधारणेन घण्टमुद्राऽऽख्याते देवतातेन संतुष्टा सर्व
दा सन्निधीभवेत् अंगुष्ठौ निक्षिपेत्तस्येयं मुद्रा त्वावाहनी मता संग्रणानि दिशेत्तस्येयं मुद्रावाहनी स्मृता अधोमुखीति यं
चैतस्यात् स्थापनी मुद्रिका मता उच्छ्रितांगुष्ठौ तौ कुर्यात्तु स्वालीकारणी भवेत् प्रसृतांगुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ तु सं
मुखैः कुर्यात्सा हृदये सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका इत्येवं सर्वदेवानां पूजने षट्प्रदर्शयेत् शिवपूजने लिंगमुद्रा उच्छ्रि
तं दक्षिणांगुष्ठं वामांगुष्ठेन बंधयेत् वामांगुलीदक्षिणाभिरंगुलीभिश्च वेष्टयेत् लिंगमुद्रेयमाख्याता शिवासान्निध्य
कारिणी स्त्रीकामः श्रीसिद्धौ वीतरागस्य कामस्तु नेत्रयोः मुखे धनाद्यकामस्तु ग्रीवायां रोगशांतिकृत् हृदये सर्वकामे
वस्तु नाभ्येन नाभिमण्डले राज्यकामस्तु गुह्ये वै राष्ट्रकामस्तु पादयोः रामपूजने तु प्रदर्श्या मुद्राः तथा च रामार्चने च वंदि
कायामगस्त्यः आवाहनी स्थापनी च सन्निधीकरणी तथा स्वसंनिरोधनी मुद्रा संमुखीकरणी तथा सकलीकरणी चैव
महामुद्रा नैवेद्य शंखचक्रगदापद्मधेनुकौस्तुभगारुडाः श्रीवत्सवनमाली च योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् एताभिः संप्रदर्श्या
भिर्मुद्राभिस्तु विचक्षणः योरामममंत्रं यत्रिसंमोदयन्सुरेश्वरं द्रावयेदपि विशिष्टं नत आर्थितमाप्नुयात् मूलाधाराद्हृ
दयांतमानीतकुसुमांजलिः विश्वानगततेजोभिः विनीतः प्रथमादिषु आवाहनीयं मुद्रास्याद्देवार्चनविधौ मुने अं १३
गुष्ठगर्भिणी सैव मुद्रा स्यात्सन्निरोधिनी उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता अंगैरेवांगविन्यासः सकलीकरणी भवेत्

अन्योन्यांगुष्ठसंलग्ना विस्तारितकरद्वये महाम्बुजेयमाख्याता नूनमधिकसमापनी कनिष्ठानामिकामध्यानेन स्यांगुष्ठान
द्यतः गोपितांगुष्ठमूलेन सततं ह्वाम्बुकुलीकृता करद्वयेन मुद्रा स्यात् खाखेयं स्वरार्चने अन्योन्याभिमुखस्पर्शी ख्यत्य
यं नत्वे वेष्टयेत् अंगुलीभिः प्रयत्नेन मंडलीकरणा मुनेः वक्रमुद्रेयमाख्याता गदामुद्रा ततः परं अन्योन्याभिमुखाश्लि
ष्टः ततः कौस्तुभसंस्थिता कनिष्ठेन्योन्यसंलग्नाभिमुखविहिपरस्परं वामस्य तर्जनीमध्ये मध्यानाकेकयोरपि वामा
नामिकसंस्पृष्टा तर्जनी मध्यपृष्ठाभिता पर्यायेणानतांगुष्ठद्वयी कौस्तुभलक्षणाः कनिष्ठान्योन्यसंलग्नाविप
रीतं वियोजिता अथ स्तनायापितांगुष्ठा स्वहस्तागाकुंचितकाः तर्जन्यंगुष्ठामध्यस्याम मध्यमानामिकाद्वयी कनिष्ठा
नामिकामध्यतर्जन्यग्रकरद्वयी मुनीश्रीवत्समुद्रेयं वनमाला भवेत्ततः कनिष्ठानामिकामध्यामुष्टिकृत्वा तत
र्जनी परिधानाग्रे संश्लेषतर्जनीभ्यां दिवोनतः योनिमुद्रा समाख्याता योतत्करद्वयाश्रिता तर्जन्याकृष्टम
ध्यांते स्थितानामिकयुग्मिका मध्यस्थलस्थितांगुष्ठा पर्येषु स्नानमुनर्वेत्ते श्रालाश्च नेवेमिश्रति इति मुद्रालक्षणं
अथोपचाराः सदा षोडशे ज्ञानमालायां अष्टत्रिंशत्षोडशवादशपंचोपचारकाः तान्विभज्य प्रवक्ष्यामि केनेनैव
क्रमेण स्फुकिं अर्घ्यं पाद्यमाचमनं मधुपर्कमुपस्पृश्य स्नानं नीराजनं वस्त्रमाचमनोपवीतकं पुनराचमनं भूषं दर्प
णालोकनं ततः गंधपुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यं च ततः क्रमात् पानीयं नायमार्यामंहत्सवातस्ततः परं हस्तवासः

ब्रं·
ना·
१८

14

करोद्वर्तनं तांबूलमनुलेपं च पुष्पदानं पुनः पुनः गीतं वाद्यं च नृत्यं स्तुतिश्चैव प्रदक्षिणं पुष्पांजलिनमस्कारा च
षट्त्रिंशात्समीरिता इत्यष्टत्रिंशात् आसनं स्वागतं वार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकं मधुपर्कोमनस्नानं वसनाभरणानि च ॥
सुगंधासुमनोधूपोदीपनैवेद्यतर्पणं माल्यानुलेपनं चैव नमस्कारविसर्जने इति षोडश अर्घ्यं पाद्याचमानेव
मधुपर्काचमनान्यपि गंधादयो निवेद्यांता उपचारा दशक्रमादिति दश गंधपुष्पौ धूपदीपौ नैवेद्यं चमनं स्मृतमि
ति पंच शारदातिलके षोडशोक्ता तथाप्यासनं स्नानं वस्त्रं भूषणानि परित्यज्य द्वादश महाकपिलपंचरात्रे गं
धतैलमयोदयाद्देवस्य प्रतिमं ततः पूर्वाव विष्टकांतां च श्यामाकं पद्ममेव च पाद्यांगानि चत्वारि कथितानि समास
तः कर्पूरमगुरुं पुष्पं द्रव्याणाचमनीयके सिद्धार्थान् क्षतं चैव दूर्वां च तिलमेव च पंचगंधफलं पुष्पं अंमशृंगं त्वर्घ्ये स्मृ
ते स्नानं वस्त्रं तथा भक्ष्यं द्रव्यादाचमनीयकं [illegible]नमपि तत्रैव रजनी सहदेव च शिरीषं लक्ष्मणापि च महासुष्ठ
कुमारी ऋद्धिमुद्वर्तनमिहोच्यते मंत्रतंत्रप्रकाशे अक्षता गंधपुष्पाणि स्नानपात्रे तथाबूयं तत्रैव द्रव्याभावे प्रदा
तव्याः शालितण्डुलाश्च भाः [illegible] तथा चमनपात्रेपि द्रव्या जातीफलं त्वने लवंगमपि कंकोल
शास्लमाचमनीयके तत्र द्रव्यालाभे तं ग्रामरे तंडुलान्निक्षिपेत्तत्र द्रव्याभावेन सन्त्ररन् प्रयोगपारिजाते व्यासः प्रति
मापट्टयंत्राणि नित्यस्नानं कारयेत् कारयेन्नवेद्यविशेषदा वा मलधारणं स्नानमालापो नाहतैरर्चयेदि स्त्रं १८

नवलस्यागणाधिपं नद्दूर्वयायज्ञेहेवींबिल्वपत्रैर्दिवाकरं ॰ उमामनर्कपुष्पांचविष्णोर्वज्रैर्णौस्सदाबुधैः ॥ स्वहस्तातस्त्वयवायो
त्काद्गतियाः ॥ यदर्शोउक्तं तायवानामेवायंप्रतिषेधानतंडुलादीनां नंत्रोक्ते ॥ महाभिषेकंसर्वत्रशोखैनैवप्रकल्प
येत् सर्वचैवप्रशस्तोक्तं ॥ शिवस्यार्चनेविनेतिविल्वरत्नताल्वरणाकृते ॥ आचारमयूषेदृष्टव्यः ॥ अथव्रतोद्यापना
नक्रोविधिः ॥ कृष्णोवन्दावयेनन्दीपुराणे ॥ कुर्यादुद्यापनंतस्यसमामामायद्दीरितं ॥ उद्यापनंविनायत्तुव्रतंकृतंनिःफलंभ
वेत् ॥ विज्ञानुसारतोरव्यानदमुक्तोद्यापनेव्रते ॥ गांचैवकांचनंदद्याद्व्रतस्यपरिपूर्त्तये ॥ समाभाद्युद्यापनेचक्तोद्यापन
विषयं उक्तोद्यापनेत्वद्यादोमध्यप्रयाणेत्वे व्रतस्योद्यापनंभवेत् इतिवचनात् त्रितयत्रापि ॥ अथव्रतभंगेसंपूर्णता
विधिर्हेमाद्रौभविष्ये ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ संपूर्णतामद्दष्टानांव्रतानांवजनार्दन ॥ अरुप्रसादपुरुषार्थमेतन्मेवक्तुमर्ह
सि ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ साधुसाधुमहाबाहोकुरुराजायुधिष्ठिर ॥ रहस्यानांरहस्यंतेकथयामिव्रतंतव ॥ संपूर्णताख्यं
नायव्रतमस्यकालदंभवेत् ॥ पत्नीर्णानरनारीभिर्भवेत्संपूर्णकारकं ॥ श्रवणंतनत्तुकर्त्तव्यंसंपूर्णफलकांक्षिणः ॥ किं
चिद्गुणंप्रमादेनयद्व्रतंव्रतिनास्थितं ॥ तत्संपूर्णंभवेत्सर्वंव्रतेनानेनपांडव ॥ उपदंशविहिविधेर्महामाहात्म्यपांडव ॥ यद्व्र
किंचिदत्रैवव्रतंविघ्नविनाशनं ॥ तत्संपूर्णंभवेत्सर्वंसत्यंनसंशयः ॥ कांचनंरूप्यकंरूपंशाल्यन्नानिवदापयेत् ॥ भ
ग्रव्रतस्ययोदेवस्तस्यरूपंविनिर्मितं ॥ व्रतंस्तोतुंसयार्थांप्राप्यंयदुक्तंकिल ॥ नवनिष्पादितंकिंचिद्देवात्सर्वंतथास्थितं

व्रं॰
ता॰
१५
15

द्विभुजं पंकजाहस्तं सौम्यं प्रहसिताननं निद्राहितां शिल्पितां च तस्मिन्नेव दिने पुनः तस्मान्नेव पुनः प्राप्ते ब्रह्मणो विधि
ताहृद्धे स्नापयेत्तस्य स्नात् आश्रुत सोदशमांबुधिः गंधचंदनपुष्पैश्च पूजां कुर्यात्समाहितः तोयपूर्णस्य कुंभस्य स्वे विन्य
स्य देवतां धूपदीपादिभिर्नैवेद्यै रत्नैः बहुप्रकारकैः श्रद्धया प्रदद्यात्तन्मात्रं मंत्रेणानेन पांडव उपाध्यनस्य दानं प्रायश्चित्तं
कृतं ज्ञाने अज्ञाने वा प्रपन्नस्य कुरुष्वायं दद्यात् पुनः प्रसन्नो भव भीतस्य भिन्नवर्षव्रतस्य च कुरु प्रसादं तं पूर्णं व्रतं संज्ञा
यते मम जपच्छिद्रं तपःछिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि तत्सर्वं त्वत्प्रसादेन संपूर्णं जायतां मम पूर्वे दक्षिणपश्चात्तु उत्तरे
च बलिं हरेत् उपर्यधस्तात्सर्वेभ्यो दिक्पालेभ्यो नमो नमः इदमर्घ्यमिदं पाद्यं तेभ्यस्तेभ्यो नमो नमः पादौ च ज्ञानुनी
चैव कटिशीर्षकवक्षसी ऊर्ध्वं विवष्टं पृष्ठं वाकच्चलस्य शिरोरुहान् पूजयित्वा स देवस्य ततः पश्चात्समापयेत्
शृंगिनस्त्रेय यथाशाह्नानमस्ले त्वह्नरोत्तम ऐहिकामुष्मिकी देवकार्ये सिद्धिर्दिशस्व मे एवं समापयित्वा तु देवं प्रवि
धानतः तस्मै निर्यद्द्विजातिभ्यो विधिवत्प्रतिपादयेत् स्थितास्त्वो विप्ररूपी या हे भपाणिना विप्रहस्ते प्रयच्छे च वदा
ता चैवान्नदानवः मंत्रेणानेन कौंतेय सोपवासः प्रयत्नतः इदं व्रतं मया चीर्णं एतं मा सीदतु राहि द्विज तत्सर्वं पूर्णं
मेवास्तु तव मूर्ति प्रदानतः ब्राह्मणाधिप्रयच्छेत मंत्रेणानेन तद्व्रतं वाक्य पूर्णं मम पूजा च नेनानेन तेपुरा संपूर्णं ५
स्यात्प्रसादेन तव पूर्णमनोरथाः ब्राह्मणाय सुवर्णं येते तन्मन्येने दिवौकसः सर्वदेवमया विष्णो नन्दवनमयथा

ततयिः स्नातां मीतः पावकः सर्वभक्षतां सहस्रनेत्रः शक्रोपि पूतां विधिमेमहात्मभिः ब्राह्मणानांतु वचनात् ब्रह्महत्या
विनश्यति अश्वमेधफलं स्नात्वा लभंते नात्र संशयः व्यासवाल्मीकिवचनात् पराशरवसिष्ठयोः गर्गगौतमधौम्यानां विश्व
मित्रांगिरसस्तथा वचनान्नारदादीनां पूर्णं भवतु मे व्रतं एवं विधिविधानेन गृहीत्वा ब्राह्मणो व्रजेत् ततानंतरं विषये
सर्वं ब्राह्मणस्य गृहे ततः ततः पंचमहायज्ञान् निर्वर्त्य होमनाह्निकं एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नरोत्तम तस्य संपूर्ण
तां याति तद्व्रतं पांडुराजकृतं खंडसंपूर्णतां याति प्रसन्ने व्रतदेवते भग्नानि यानि मन्मोहवशाद्गृहीतानि जन्मांतरेषु पि
तेन समन्त्रेण पूजनपरस्य पूरा भवंति सर्वव्रतानि परिपूर्णफलप्रदानि अथ सर्वव्रतेषु सामान्यतः पूजाविधिः
धिः सहस्रशीर्षेत्यावाहनं आगच्छ देवेशि तेजोराशे जगत्पते क्रियमाणां मया पूजां गृहाण सुरसत्तम पुरु
षएवेत्यासनं नानारत्नसमायुक्तं कार्तस्वरविभूषितं आसनं देवदेवेश प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां एतावानिति पा
द्यं गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मयाप्रार्थनयाहृतं तोयमेतत्सुखस्पर्शं प्रतिगृह्यतां त्रिपादूर्ध्वेत्यर्घ्यं नमस्ते देवदे
वेशान नमस्ते धरणीधर नमस्ते कमलाकांत अर्घ्योयं प्रतिगृह्यतां ब्रह्मादिविराडित्याचमनीयं कर्पूरवासितं तोयं
मंदाकिन्याः समाहृतं आचम्यतां जगन्नाथ मया दत्तं हि भक्तितः यत्पुरुषेणेति स्नानं गंगा च यमुना चैव नर्मदा
च सरस्वती तापी पयोष्णी रेवा च ताभ्यः स्नानार्थमागतं तोयमेतत्सुखस्पर्शं स्नानाय प्रतिगृह्यतां तं यज्ञं

ब्रं॰ ता॰ १६ मितिवस्त्रं सर्वभूषादिके देवलोकलज्जानिवारणे मयोपपादिते नु भक्त्या वाससी प्रतिगृह्यताम् नमस्ते यज्ञसर्वज्ञ तन्तुभूतेन मि
तियज्ञोपवीतं दामोदर नमस्तेऽस्तु त्राहि मां भवसागरात् ब्रह्मसूत्रं सूत्रेशं गृहाण पुरुषोत्तम नमस्ते यज्ञसर्वज्ञ स्तुति
मं धम्मील्लवं चंदनं दिव्यगंधाढ्यं सुमनोहरं विलेपनं सुरश्रेष्ठ प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां नमस्ते स्वाशक्ति पुष्पं माल्यादीनि
सुगंधीनि मालत्यादीनि वै प्रभोः मयाहृतानि पुष्पाणि पूजार्थं प्रतिगृह्यतां यत्पुरुषमिति धूपं वनस्पतिरसोद्भवो
गंधाढ्यो गंध उत्तमः आघ्रेयः सर्वभूतानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यतां ब्राह्मणोऽस्येति दीपं साज्यं च वर्त्तिसंयुक्तं वह्निना योजि
तं मया दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापह चंद्रमा इति नैवेद्यं अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितं भक्त्या भो
ज्यसमायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यतां इदं फलं महादेव स्थापितं पुरतस्तव तेन मे सकलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि
नाभ्या आसीदिति ताम्बूलं पूगीफलं समायुक्तं नागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरादिसमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यतां सप्तास्याs
न्निति दक्षिणा हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः अनंतपुण्यफलदं अतः शांतिं प्रयच्छ मे चंद्रादित्यौ च धरणी
विद्युदग्निस्तथैव च त्वमेव सर्वज्योतींषि आर्त्तिक्यं प्रतिगृह्यतां इति नीराजनं यज्ञेनेति पुष्पाञ्जलिः नमस्ते पुंडरी
काक्ष नमस्ते सुरप्रिय नमस्ते कमलाकान्त वासुदेव नमोऽस्तु ते यानि यानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ता १६
नि तानि प्रणश्यंति प्रदक्षिणं पदे पदे इति प्रदक्षिणा नमः सर्वहितार्थाय जगदाधाररूपिणे साष्टाङ्गोऽयं प्रणामस्ते

प्रयत्नेन मया कृतम् [illegible] नमस्कारः इति सामान्य [illegible] धेः इति श्रीमीमांसकनीलकंठभट्टात्मजभट्टशंकरकृतौ व्रतार्के परिभा
षासमाप्तः ज्ञगच्छुक्लेषेनमः अथादौ प्रतिपत्कृत्यानि मात्स्ये वर्जयित्वा मधौ यस्तु दधिक्षीरघृतैक्षवं दद्याद्वस्त्राणि सूक्ष्मा
णि पात्रैर्युतानि च रसपात्रैर्द्धूपादिपात्रे संपूज्य विप्रमिथुनं गौरी मे प्रीयतामिति हेमाद्रौ पाद्मे वर्जयेच्चैत्रमासे तु य
स्तु गंधानुलेपनं शुक्तिं गंधभृतां दद्याद्विप्राय श्वेतवाससी भक्त्या तु दक्षिणां दद्यात्सर्वकामार्थसिद्धये गंधदानवस्त्रदानमं
त्रौ नंदनतावासमंदारसर्वेष्टं दारकार्चित चंदनं नन्नु सादाम्ने सांद्रावंद्यप्रदो भव शरणं सर्वलोकानां लज्जया रक्षणं परं
सुवेषधारितं वस्त्रं तस्मात् शान्तिं प्रयच्छ मे इति मंत्राभ्यां गंधवाससी दद्यात् अथ चैत्रप्रतिपदि संवत्सरारंभविधिः ब्राह्मे अथ
प्रतिपत्सूर्योदयव्यापिनी ग्राह्या श्रीभगवानुवाच चैत्रमासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योद
ये सतीति ब्राह्मात् पञ्चेन मधुमासे तु प्रतिपत्कदिते रवाविति भविष्योत्तरात्स्व दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वैव वत्सरा
दौ वसंतादौ बलिराज्ये तथैव च पूर्वविद्धैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः इति वृद्धवसिष्ठवचनादिति बहवः युक्तं तु दिनद्वये उद
यसंबंधाभावे वत्सरारंभप्रयुक्तकार्यलोपप्रसक्त्या विद्धवचनं पूर्वयुताग्राह्यतामात्रविधायकं दिनद्वये तत्संबंधे तु तत्संपूर्णत्वादेव
पूर्वप्राप्ते कदा कार्ये निमित्ताकोऽनवविरहानूर्वयुतनवविरहाच्च नैतद्वचनात्पूर्वैति ब्रह्म प्रवर्तयामास तदा कालस्य गण
नामपि ग्रहान्नक्षत्रान्मासान्वत्सरान्संवत्सराधिपान् नैतद्वचनात्पूर्वैति) दशौ सभगवान्ब्रह्मा सर्वदेवसमागमे ब्राह्मा

ब्रं
ता
८
17

सन्ध्याभार्यां ब्राह्मणानामतिदेश्य पतत्वं गतः । यथोक्तैस्तैर्नमस्यन्त स्तवैस्तं ब्राह्मणास्तते ततस्तेन कृतन्यास ऋषभास्ते वैविध्यमालयं स्वानि
स्वान्यथ कर्माणि ते नियुक्तास्तच्च क्रिरे ब्राह्मी सन्ध्या कृष्णरूपा विशेषेण तदानवे धारयन्ती मलं रूपमादिदेश मनोहरा ततः प्र
भृति यो धर्मः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः । अद्यापि गृह्यते तत्तं च वर्णैर्मासेऽप्य यत्नतः । तत्र कार्या महाशान्तिः सर्वकल्मषनाशिनी सर्वोत्पा
तप्रशमनी कलिदुःस्वप्ननाशिनी आयुःप्रदा पुष्टिकरी धनसौभाग्यवर्धिनी मंगल्या च पवित्रा च लोकद्वयसुखावहा तस्मा
मादैव संपूज्यो ब्रह्मा कमलसम्भवः पाद्यार्घ्यपुष्पधूपैश्च वस्त्रालंकारभोजनैः होमैर्बल्युपहारैश्च तर्पणैर्ब्राह्मणार्चनैः
ततः क्रमेण देवेभ्यः पूजा कार्या पृथक्पृथक् कृत्वाकारनन्तकारौ कुशोदकतिलान्वितैः पुष्पधूपप्रदीपाद्यैर्भोजनैश्च यथाक्र
मं मंत्रसंपूजनार्थं च बहुरूपपरस्पेशात् मंत्रमिति विज्ञातो विकल्पवचनं बहुरूपं मंत्रं नानारूपास्तु मंत्रान्परिगृह्णीयादिनर्षयः
तेन त्रैन नमो ब्राह्मणा इत्यादि विलेखेय परमात्मनेन नमस्त्यवमंत्रवाका हृदोणज्ञा देवता प्रोक्ता स्वस्त्यपीतः प्रणवाद्यो नमोतं म
न्त्रेणैन न्यस्त्राः ॐ नमो ब्रह्मणे च भ्यं कामाय च महात्मने नमस्ते स्तनिमेषाय त्रुट्ये च नमोस्तु ते लवाय च नमस्तुभ्यं नमस्ते स्तु
क्षणाय च नमो नमः काष्ठायै कालायै ते नमो नमः नाडिकायै च हृस्वायै मुहूर्ताय नमो नमः नमो निशाभ्यः पुण्याभ्यो दिवसे
भ्यश्च नित्यशः पक्षाभ्यां चाथ मासेभ्यः ऋतुभ्यः षड्भिरेव च अयनाभ्यां च पश्चेभ्यो वत्सरेभ्यश्च सर्वदा नमस्कृत्य युगादिभ्यो
गृहेभ्यश्च नमो नमः ग्रहान्विशन्नि नक्षत्रेभ्यो [illegible] ेन नमो नमः राशिभ्यः करणेभ्यश्च व्यतीपातेभ्य एव च प्रतिपत्तिथि

येभ्यस्तु वितानेभ्यः[illegible]ति सदा नमोऽस्तु कुलनागेभ्यः श्वपाकेभ्य एव च सानुपाकेभ्यः सानुचरेभ्यः नमस्तु चतुर्दशेभ्यस्तु म
नुभ्योऽस्तु नमो नमः नमः पुरंदरेभ्यस्तु नतस्ताभ्यो भ्यो नमो नमः पंचाशतेन मो नित्यं दत्तकन्याभिरेव च नमो दैत्यैस्तु भद्रायैत
पायै चाथ सर्वदा भृशाम्बापनमनभ्यं सर्वोस्तु जनकाय च नमस्ते बहुपुत्राय पत्नीभिः सहिताय च नमो वध्यैन पावुध्यै
निद्रायै धनदाय च नलकूबरभ्यस्ताय गुह्यकस्वामिने नमः नमोऽस्तु शंखपद्माभ्यां निधिभ्यां मण्यसर्वदा भद्रकाल्यै नमो
नित्यं सुरभ्यै च नमो नमः वेदवेदांगवेदांतविद्याशेखेभ्य एव च नागपद्मसवर्णेभ्यो नमोऽस्तु गरुडाय च समभ्यस्तु समु
द्रेभ्यः सागरेभ्यस्तु सर्वदा उत्तरेभ्यः कुरुभ्यस्तु नमो हैरण्यताय च भद्राश्वकेतुमालाभ्यां नमः सर्वत्र सर्वदा इलावृता
य च नमो हरिवर्षाय चैव हि नमः किंपुरुषेभ्यस्तु भारताय नमो नमः नमो भारतभेदेभ्यो नवभ्यस्तु अथ सर्वदा पातालेभ्य
स्तु सप्तभ्यो नरकेभ्यो नमो नमः कालाग्निरुद्रशेषाभ्यां हरये क्रोडरूपिणे सप्तभ्यस्तु अथ लोकेभ्यो महाभूतेभ्य एव च
मनसे बुद्धये चैव नमः प्रकृतये तथा पुरुषायाभिमानाय नमोऽस्त्वव्यक्तमूर्तये हिमवत्प्रमुखेभ्यस्तु पर्वतेभ्यो नमोऽस्त्व
पौराणेभ्यस्तु गंगाभ्यः सप्तभ्यस्तु नमो नमः नमस्त्वादिमुनिभ्यस्तु सप्तभ्यस्त्वाथ सर्वदा नमोऽस्तु पुष्करादिभ्यस्तीर्थेभ्य
स्तु नमो नमः सुरभ्यैरावणाभ्यां च नमो भूयो नमो नमः नमस्तेचोच्चैःश्रवसे ध्रुवाय च नमो नमः नमोऽस्तु धन्वंतरये
पुस्तकाभ्यां नमः सदा विनायककुमाराभ्यां विघ्नेशेभ्यस्तु नमः सदा शाखाय च विशाखाय नैगमेषाय चैव नमः नम

ग्र॰ स्कंदस्य हेभ्यश्च स्कंदमातृभ्य एव च ज्वराय रोगपतये भस्मप्रहरणाय च ऋषिभ्यो वालखिल्येभ्यो वैश्रवणाय नमः सदा अग
ता॰ स्तये नारदाय व्यासादिभ्यो नमो नमः अस्रेभ्यः सोमपेभ्यो देवेभ्यश्च नमो नमः असोमपेभ्यश्च नमस्तुषितेभ्यो नमः सदा
१८ आदित्येभ्यो नमो नित्यं द्वादशाभ्यश्च सर्वदा एकादशभ्यो रुद्रेभ्यस्तपस्विभ्यो नमो नमः नमो नासत्यदस्राभ्यां मरुद्भ्यो नि
18 त्यमेव हि साध्येभ्यो द्वादशाभ्यश्च पुराणेभ्यो नमः सदा एकोनपंचाशते च मरुद्भ्यश्च नमो नमः शिल्पाचार्याय देवाय नम
स्ते विश्वकर्मणे अष्टभ्यो लोकपालेभ्यः सानुगेभ्यश्च सर्वदा आयुधेभ्यो वाहनेभ्यो वर्मभ्यश्च नमो नमः आसनेभ्यो दुंदु
भीभ्यो देवेभ्यश्च नमः सदा दैत्यराक्षसगंधर्वपिशाचेभ्य एव सर्वदा पितृभ्यः समदेवेभ्य एतेभ्यश्च नमो नमः सप्तसप्तेभ्य
श्च देवेभ्यो भावगामिभ्य एव च नमस्ते बहुरूपाय विश्वरूपाय विश्वे परमात्मने अथ किं बहुनोक्तेन मंत्रेणानेन वाञ्छयेत् प्राज्ञो
दत्त्वा वा निग्रहं स्थानं दृष्टिं पूर्ववत् अथवा किमत्र विस्तरेण ब्राह्मणानेन देवतोद्देशेन भजयेदिष्टपर्वणः एवं वस्तु मंत्रोक्तक्रमेण
अर्चयेत् पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैर्माल्यैः सह शुष्कं संशुष्कं कांस्यमांसं चंद्रशोमासत्त्राव येदिष्टपर्वणः धनधान्यानुविभवैर्द्विजाभि
श्च सर्वशः इतिहासपुराणानां प्रवक्तारं द्विजोत्तमान् कालान्तानवेददेवज्ञान्ध्यायासंवंधिवाधवान् अनेनैव तु मंत्रेण स्वा
हान्तेन तु पृथक् पृथक् पविष्टायाग्रये होमः कर्तव्यः सर्वेन्द्रये वेदविच्चतु षीदत्वा स्थानेषाधानिकेतनि पविष्टाय वस्त्रेष्टा १८
पवेदविद्देवोक्तविधिश्च सदनरत्ने तु वेदवतस्तोऽधिमावेदोक्तविधिनेनिष्यात्मानं चतुर्थीभ्राज्यभागेप्राधानिकेस्या

नेप्रधानहोमारंभमः गमारंभेन ततः कुर्यान्मंगलालंभनैनरः मदनरत्ने शालाशोभाननः कार्या मंगलालंभनं ततः कृतिना
दः भोजयित्वाद्विजान्सर्वान्संपूतनसंबंधिबांधवान् विशेषेणाचभोक्तव्यं कार्योत्रापिमहोत्सवः नवसंवत्सरारंभः सर्वसि
द्धिप्रवर्तकः इतिसंवत्सरारंभविधिः अथात्रैवविसुधर्मोक्तमारोग्यप्रतिपद्व्रतं पुष्कर उवाच संवत्सरावसानेतुपंचद
श्यामुपोषितः प्रातः प्रतिपदिस्नानः कुर्याद्व्रतमनन्यधीः पूजयेद्भास्करं देवं वर्णकैः कमलेकृते वर्णकैः रक्तश्वेतनील
पीतादिभिः शाक्रेनगंधमाल्येनचंदनेनसितेनच तथाकुंकुमधूपेनघृतदीपेनभार्गव कुंकुमः सल्लकीनिर्यासः धूपैः
सितकेर्दधापरमान्नेनभक्षिणा सितकैः शार्करविकारैः ओदनेनचस्वस्तिकेनसतांलवणसर्पिषा सक्तावुन्नमेनचलीवेण
फलैः शाकैः वह्निब्राह्मणतर्पणैः पूजयित्वाजगद्धातारं दिनभागेचतुर्थके आहारंप्रथमंकुर्यात्सघृतंमतवजोत्नम स
र्वेवमनंतमपेक्ष्यघृतहीनंविवर्जयेत् भक्ष्यावसन्तु देवान्नमाहारंव्रतमाचरेत् पानीयपानंकुर्वेतिब्राह्मणानुमतेपुनः
प्रथमाहारंप्रथमग्रासंसर्वंप्रथमंप्रथमंवाहारं एकमेवग्रासमश्नयित्वाऽवशिष्टमन्नंत्यजेत् ब्राह्मणानुमत्यापुन
राहारमेवशिष्टान्नभोजनंपुनः पानीयपानंचकुर्याद्दिनपर्यं ब्राह्मणानुमत्याभुंजानोपिघृतहीनंनभुंजीत घृतहीनं
विवर्जयेदितिनिषेधात् संवत्सरमिदंकृत्वाततः स्नात्वाचयोदद्यात् पूजनंदेवदेवस्यतस्मिन्नहनिभार्गव संवत्सरंस
वत्सरश्शक्रप्रतिपन्नः त्रयोदशामितिलिंगदर्शनात् सवत्संसहिरण्यंचननादद्याद्द्विजातये पूजनंपूजोपकरणं

व्र॰ ना॰ १९

प्रतिमादिव्रतेनानेन धर्मतत्त्वगेगमेवं यथोक्तहति आरोग्यमाप्नोति गतिं न याग्मोयशस्तल्ल्यारग्नं विपुलांश्च भोगान् व्रतेन नस्य

कुरुषोधनारीत्वपूजयेयत्तज्जगत्प्रधानं जगन्मुधानं स्मर्यं इत्यारोग्यप्रतिपद्व्रतं अस्यानेवोक्तं विद्याव्रतं मदनरत्ने विष्णुध

र्मे मार्कंडेय उवाच अष्टपत्रं तु कमलं विन्यसेत्पूर्णकैः शुभैः ब्राह्मणं कर्णिकायां तु न्यस्य संपूजयेद्विभुं ऋग्वेदं पूर्वपत्रे तु य

जुर्वेदं दक्षिणे पश्चिमे सामवेदं तु उदक् चाथर्ववेदं तथा आग्नेये च तथांगानि धर्मशास्त्राणि नैऋते पुराणं चैव वायव्ये पूर्व

मीमांसा पविरं शर्वविन्यस्य धर्मज्ञः सोपवासं तु संपूजयेत् चैत्रशुक्लं समारभ्य सोपवासो जितेंद्रियः मासि मासि प्रतिपदं प्राप्य

शुक्लपक्षस्य यादव संवत्सरं महाराज शुक्लगंधानुलेपनैः भूरिणा परमान्नेन धूपदीपैरतंद्रितः संवत्सरांते गां दद्याद्व्रती

चीर्णव्रतो नरः इदं व्रतं यस्तु करोति राजन्स वेदविद्यांगविधर्मनिष्ठः कृत्वा सदा द्वादश वत्सराणि विरिंचिलोकं पुरुषः

प्रयाति इति विद्याप्रतिपद्व्रतं अथाश्चैव भविष्योक्तं तिलकव्रतं श्रीकृष्ण उवाच वसंते किंशुकाशोकशोभिते प्रतिपत्ति

थिः शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थिताः नारी नरो वा राजेंद्र संतर्प्य पितृदेवताः नद्यां तीर्थे सरोनडागे वा गृहे वा त

त्र लाभतः पिष्टातकेन विलिखेद्वत्सरं पुरुषाकृतिं पिष्टातकः पटवासकोगंधद्रव्यचूर्णविशेषः ततश्चंदनचूर्णेन पुष्पहरृ

पादिनार्चयेत् मासर्तुनामभिः पश्चाद्यनमस्कारांतैर्योजितैः मासर्तुनामभिश्चैत्रवसंतादिभिर्नामभिः पूजयेद्ब्राह्मणी १९

विहाननमंत्रैर्वेदोदितैः शुभैः संवत्सरोसीति पठन्मंत्रं वेदोदितं द्विजः नमस्कारेण मंत्रेण शूद्रोप्येवं प्रपूजयेत् शूद्रो

पीयनेन स्त्रीणां परिग्रहः तासां विशेषविध्यभावे वैदिकमंत्रानाधिकारात्सर्वेत्सरोसिपरिवत्सरीमीत्यादियजुर्वेदप्रसिद्धो मंत्रः
नमस्कारेण मंत्रेण संवत्सराय नमः इत्यादिनाथवमध्यस्थेवासोभिः पश्चात्तमभिवेष्टयेत् कालोद्भवैः मूलफलैः नैवेद्यमो
दकादिभिः ततस्तं प्रज्ञयेत्यार्थपुरःस्थितान्कृतांजलिः भागवंस्त्वत्प्रसादेन वर्षं देवमिहाल्लभे संवत्सरोपि सर्वोमे विल
पं यातु शेषतः एवमुक्त्वा यथाशास्त्रं दत्वा विप्राय दक्षिणां ललाटपट्टे तिलकं कुर्यात्स्वचंदनपंकजं ततः प्रभृत्यनुदिनं तंति
लकालंकृतं मुखं धार्यं संवत्सरं यावद् पृथिवीनेव न भक्षणं एवं नरो वा नारी वा व्रतमेतत्समाचरेत् सदेव पुरुषव्याघ्र भो
गानभुवि भुक्ता सौ भूतप्रेतपिशाचा ये दुर्वा यो वैरिणो ग्रहः निरर्थका भवंत्येते तिलकं वीक्ष्य तत्क्षणात् निरर्थकाः प्र
योज्ञनम्भृत्याश्च निष्ठकरणे ग्रसनर्थाद्यर्थः श्रुत्वव्रतं तेप्रतिपत्तिभिः शङ्कातत्स्यां प्रकुर्वंतेति वमंतः शङ्कापतिपहलया
तया व्रतमिदं चैव गृहीतं हि जनत्रियोऽन्यतेनैव चैत्रस्यैव चैत्रस्यैवेति विज्ञायते एवं मासोन्महीपालो नाम्नाशत्रुञ्जयो ज्ञ
यां चित्रलेखेति तस्याभ्रात्रा या चारित्रभूषणा तया व्रतमिदं चैव गृहीतं हि जनसंनिधौ वत्सरं प्रज्ञयित्वा च ध्यानाद्धरि
जनार्दनम् हं तु मासे तु कामो वा समागच्छुनियः पुरः प्रयाति प्रियं कृत्वा स्वाहं छात्तु सितकां नरः सपत्नीदर्भ गृहीत्वा
श्रीमतन्महीतला भर्त्तुर्हृच्छाप्रहृष्टा सा स्वावनालेनिराकुला यावत्करेणाभिभूतो भर्ता पुत्रः सवेदनः शिरोर्तिनः संप
यानः स्वद्दं सत्वत्वदायका शिरोर्त्तिनाप्रयातः शिरोवेदनायुक्तः धर्मराजपुरं प्राप्तः सर्वभूतापहारकाः तस्मिन्नृत

व्र· णोमहाराजधर्मराजस्य किंकराः तस्माद्द्वारमनुप्राप्ताः प्रविष्टा गृहभंजनाः श्रुत्वैतं यं समानेत्वं कालमृत्युः पुरः स्थिताः
ता· पार्श्वस्थितां चित्रलेखां तिलकालंकृताननां दृष्ट्वा प्रनष्टसंकल्पाः पराङ्मुखगताश्च ते गतेषु तेषु सा नृप पुत्रेण सह भार
२· त नीरुजो बुभुजे भोगान् पूर्वकर्मार्जितान् शुभान् स्वर्गे रेणा समाख्यातं नमस्त्वेवं युधिष्ठिर एतत्त्रिलोकतिलकाख्यं विभू
षणं च पुण्यव्रतं नष्टकल्मषहरं परं च यं समाचरंति यः स्त्रस्त्वं विहस्य सर्वैः प्रयाति परमं पुनर्मिंस्मौलेः इति तिल·
कव्रतं श्रवणश्रावणशुक्लप्रतिपदादि सोमवासरमारभ्य वा प्रारंभे दोटकव्रतं युधिष्ठिर उवाच हृषीकेश मया कारि
व्रतान्यानेकदा श्रोतुमिच्छामि देवेश व्रतं सपत्तिदायकं येन व्रतेन देवेश पिनः राज्यं लभामहे तद्व्रतं त्वं मे ब्रूहि
यादवानां कृपाकर श्रीभगवानुवाच वदामि शृणु भरतर्षभ लक्ष्मीवृद्धिप्रदायकं धर्मार्थकाममोक्षाणां निधानं परम
व्रतं युधिष्ठिर उवाच केन चादौ पुराचीर्णं मर्त्ये केन प्रकाशितं विधानं केन कर्तव्यं तन्मे सर्वं ब्रूहि केशव श्रीभगवानुवा·
च आसीत्सोमप्रयो राजा सोमो नामेति विश्रुतः तत्र धर्मैनिजः पालः प्रजापालनतत्परः तस्य राज्ये प्रजाः सौम्याः सर्वधर्मप
रायणाः तस्य राज्ञस्त्वमात्यः सोऽपि सोम शुभावहः तस्मिन् राज्ये सोमं च सदा सौम्याव्रतास्तु ते अभूत्सोमेश्वरो देवो
लोकानां पालनाय च तत्राभवत्सोमशर्मा ब्राह्मणो वेदपारगः वेदार्थवित्प्राज्ञ विधिशुद्धाचारो तिर्ह्लभा तस्य भा २·
र्या शुभाचारा पतिव्रता मधुभाषिणी सर्वशास्त्रप्रवीणा नाकलाभ्यासप्रियवादिनी लोके रोचकं दुर्वार्थकणयसंदिनहिनं

नलभ्यतेधिकंतेनधुसंयामंतैर्येवच श्रुतीवखेदितश्चित्ते विचार्यचपुनःपुनः किंकरोमिक्वगच्छामिमन्दभाग्योहंमहीतले॥
केनकर्मविपाकेनईदृशंलभतेफलं अथवायैःकर्मधर्मेदेवपूजादिकंशुभं सत्तोमेशोकरोद्धक्तिर्दैन्यनाशायपार्थिव कदाचि
द्दैवविज्ञोसौप्रज्ञाग्रामसरोवरं अथस्नातोमेशान्वयत्तत्तस्मिन्सोमसरोवरं वृद्धब्राह्मणरूपेणकृपयापर्यागतः तेनसं
दृष्टिवितोदृष्टःसोमशर्माद्विजोत्तमः किमर्थंक्रियतेहृत्खेदस्त्वयापापाचरणेवाकिं किंचिद्व्रतेनास्तिपूर्वेतदर्थमीदृशंफलं न
स्यतद्वचनंश्रुत्वाब्राह्मणस्त्विदमब्रवीत् भोभोविप्रवरश्रेष्ठव्रतमेकंवदामिते तेनोद्दिष्टव्रतंतेदंपूर्णंतंपवित्रदायकं सोम
शर्मोवाच भोभोब्राह्मणशार्दूलव्रतंतद्वदमेप्रभो यस्यानुष्ठानमात्रेणलक्ष्मीवृद्धिप्रजायते कस्मिन्मासेचकर्तव्यंकिंदानंत
स्यभोजनं धनलाभायकर्तव्यंकस्यदेवस्यपूजनं केस्तुपुष्पैःप्रकर्तव्यापूजावारुतराशुभा नैवेद्यंकीदृशंदेयंश्रद्धाकैस्तुफ
लैर्भवेत् यदितुष्टोसिविप्रेंद्रतत्सर्वंब्रूहिमेप्रभो ब्राह्मणोवाच साधुत्वयाविप्रपृष्टंव्रतंवृद्धिप्रदायकं विधानंतस्यवक्ष्यामि
सर्वसिद्धिप्रदायकं श्रावणेचसितेपक्षेप्रथमेसोमवासरे प्रकर्तव्यंव्रतंविप्रशुभंनियमपूर्वकं साधंमासत्रयंविप्रकर्तव्यं
वृद्धिपूर्वकं विलम्बलैस्तुकर्तव्यंचतुर्दश्यांतुकार्तिके व्रतारंभेतुकर्तव्योनियमस्तुविचक्षणैः अथारभ्यव्रतंदेवरोटकाख्यं
मनोहरं कारोमिपरयाभक्त्यायाहिमांजगतांगुरो दिनेदिनेप्रकर्तव्यापूजादेवस्यशूलिनः कथांहिनानभोक्तव्यंप्रयह
चपुनःपुनः उपोषणंचतुर्दश्यांकर्तव्यंविधिपूर्वकं शुचिर्भूत्वादिनेतस्मिन्कर्तव्यंरोटकव्रतं चतुर्दश्यांनिराहारःस्थि

व्र॰ तावेव परेऽहनि भोक्ष्यामि पार्वतीनाथ सर्वसिद्धिप्रदायक उद्घोषयेदिमं मंत्रं कृत्वा मध्याह्निकं कर्म नित्यपूजादिकं तथा तस्यां
ता॰ रात्रौ तु कर्तव्या पूजा देवस्य शूलिना शुभे वैतन्य देशेन तु कर्तव्यं प्रथमं द्वयं पूजयन्सत्र शिवो देवो धर्मकामार्थसिद्धये क्षीरस्न
२१ पनं कुर्याच्चंदनादिविलेपनं कृष्णागरुसकर्पूरं मृगनाभिविमिश्रितं पुष्पैर्नानाविधैः शस्तैः पूज्यो देवो महेश्वरः धनकामेन
कर्तव्या पूजा देवस्य शूलिनः बिल्वपत्रै रक्तैः श्वेतैः उत्पलपत्रकैस्तथा नीलोत्पलैश्चारुतरैः कर्तव्या पुण्यवर्द्धनी कल्हारकमलै
श्चैव कुन्दैश्चातिशोभनैः चंपकैर्मालतीपुष्पैः कुर्विंदैश्च शुभावहैः मंदारैश्चार्कपुष्पैश्च पूजान्यैः शिवप्रियैः अन्यैर्नानावि
धैः पुष्पैः ऋतुकालोद्भवैः शुभैः धूपैर्नानाविधैर्धार्थ पुण्यवर्द्धनसाधकैः दीपास्तत्र प्रकर्तव्या घृतपूर्णा मनोरमाः लेहपेयैश्च
घा भोज्यैस्ताद्रभिश्च शिवप्रियैः अन्यैर्नानाविधैः शस्तैः तथा विप्रवरोत्तमं नैवेद्येन तु कर्तव्यं घारोटकानां विशेषतः कर्तव्या रोट
काः पंचशुष्क माहारमानतः ह्रीनुविप्राय दानं तोहद्भ्यां च भोजनं शुभं पक्वे देवाय दानं तु नैवेद्यार्थं सदा बुधैः महेशाय
च दानं तथा तांबूलं सुमनोहरम् अर्घ्यं दानं प्रकर्तव्यं धनसंपत्तिदायकं पोवाफलं नारिकेलं जंबीरबीजपूरकं सर्वेरीचशुभा
द्राक्षामातुलिंगं मनोरमं अक्षोटानि चाटादिनां रंगानि शुभानि च कर्कटी च शुभा प्रोक्ता अर्घ्यदाने मनोहरा अन्यैर्नाना
विधैः पार्थ ऋतुकालोद्भवैः शुभैः यः करोत्यर्घ्यदानं तं सपुण्यं वदामि ह ईलां च मागौरसं कर्पूरं सत्वैश्चान्यैर्मनोरमैः दत्त्वार्घ्यं स २१
लमाप्नोति नैवेनं तत्काल गामभ्यान अनेनैवाधानेन तनकार्यं व्रतसिद्धये पंचवर्षं तु कर्तव्यं सम्यक्तूलंपन मीप्सितं यः शुभाय

पनं ऊर्यां द्रोरकाख्यन्नं स्य च ऽयापनेन्द्रकर्तव्यो हेमरोणातुरोटिको इति श्रीशिवपुराणे विल्वरोविल्वरोटकव्रतं ॥ का
र्तिकशुक्लद्वितीया यमद्वितीया सा चापराह्णव्यापिनी ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमं स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलो
कं न पश्यति ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः वेष्टितः किन्नरैः हृष्टैस्तस्मै यच्छति वांछितं नमिति स्कंदात् दिनद
यश्रपयहृत्याममावव्यामोवावपरेवपुस्माशीतिपुरमवाक्यात् हेमाद्रौ भविष्ये प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदे परा
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिकी भवेत् श्रावणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च निर्मला आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके
याम्यका मता इति चतस्रो द्वितीया उपक्रम्य प्रथमायां किंचिन्मायस्मिन्नद्वितीयायां सरस्वतीं पूज्या तृतीयायां श्राद्धं कर्त
व्यं चतुर्थ्यां मस्यां भ्रातृव्यमतं कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्व
गृहे चितः अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता अस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यमतो नरैः यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्त
व्यं पुष्टिवर्द्धनं दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः सर्वा भगिन्यः
संपूज्याऽभावे प्रतिपन्नकाः तत्र स्याने मता पितृव्यभगिनीहस्तात्प्रथमायां युधिष्ठिर पितृव्यभगिनी पितृवसंवंधेन भ
गिनी पितृव्यकन्येत्यर्थः मातुलस्य सुता हस्तात् द्वितीयायां तथा नृप पितुर्मातृस्वसुश्चैव तृतीयायां तयोः करात् भोक्त
व्यं सहजायाश्च भगिन्याः हस्ततः परं सर्वासु भगिनीहस्तान्भोक्तव्यं बलवर्धनं धन्यं यशस्यमायुष्यं धर्मकामार्थसाधकं

व्रं॰ यस्यांतिथौयमयमुनायायमराजदेवः संभोजितोनिजकरात्स्वसृसौहृदेन तस्यांस्वसाकरतलादिहयोभुनक्तिप्राप्नोतिरत्नध
ता॰ नधान्यमनुत्तमंसः इतिहेमाद्रौभविष्येयमद्वितीयाविधिः अथभ्रातृद्वितीयाविधिर्लिख्यते तत्रस्कांदे यातुभोजयते
२२ नारीभ्रातरंयुग्मकेतिथौ अर्चयेच्चापिताम्बूलैर्नसावैधव्यमाप्नुयात् भ्रातुरायुःक्षयोनंनभवेत्तत्रकर्हिचित् तथायमं
चित्रगुप्तंयमदूतांश्चपूजयेत् अर्घ्यश्चात्रप्रदातव्योयमायसहजद्वयैः सहजद्वयैःभ्रातृभगिनीभिः अर्घ्यमंत्रस्त्वएहेहि
मार्तंडजपाशहस्तयमांतकालोकधरामरेश भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजांगृहाणचार्घ्यंभगवन्नमस्ते धर्मराजनमस्तु
भ्यंनमस्तेयमुनाग्रज पाहिमांकिंकरैःसार्धंसूर्यपुत्रनमोस्तुते लैंगे कार्तिकेतुद्वितीयायांशुक्लायांभ्रातृपूजनं या
नकुर्याद्विनश्यंतिभ्रातरःसप्तजन्मसु पाद्मेउत्तरखंडे भद्रेभगिनीभोमानस्त्वंदंष्ट्रिमत्तेरुहे श्रेयसेयनमस्तुभ्यंमाग
तोस्मितवालयं स्वसृवाक्यंततः श्रुत्वायमवरंक्रियतेनरः अथभ्रातृमनीभ्रातस्त्वयाधन्यास्मिमानद भोक्तव्यंतेयमस्ये
हेस्वायुषेममभानद कार्तिकेशुक्लपक्षस्यद्वितीयायांमहोदराः यमोयमुनयापूर्वंभोजितःस्वगृहेर्चितः अस्मिन्दिनेना
त्रनारीवापुरुषोपिवा अपविद्धाकर्मपाशैःसद्ध्यायेपर्वंनिहिपापेभ्योविप्रमुच्यंतेस्वकर्मनिबंधनात् तेषांमहो
त्सवोह्नेनायमराष्ट्रेसुखावहः तस्मात्स्वंधोत्रमद्गेहेभोजनंकुरुकार्तिके आशिषःप्रतिगृह्णास्नानमल्कृतातातोर्चयेत् २२
सर्वाभगिन्यःसंपूज्याज्येष्ठाद्युभयतःस्थिताः वस्त्रादिभिर्नकार्यंनितविनान्तुसारतः भ्रातरायुष्कामोद्धार्थंभगिनीभिःस्यम

सर्वे पूज्जनीयाः प्रयत्नेन [illegible]मिमाश्च विधानतः मार्कण्डेयो बलिर्व्यासो हनुमांश्च विभीषणः कृपाद्रौणिः परशुरामश्च सप्तैते
चिरञ्जीविनः मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवितं चिरञ्जीव यथा त्वं हि तथा से भ्रातरं कुरु इति भ्रातृद्वितीयाविधिः इति श्री
भट्टनीलकण्ठात्मजभट्टश्रीकण्ठकृतनीलव्रतार्कद्वितीयाव्रतानि अथ चैत्रतृतीयाव्रतानि तत्र चैत्रशुक्लतृतीयायां सौभाग्यशयनव्र
तं मात्स्ये मत्स्य उवाच वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियं सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रसुखेप्सुभिः शुक्लपक्ष
स्य पूर्वाह्ने तिलैः स्नानं समाचरेत् तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती पाणिग्रहणिकैर्मन्त्रैरुद्धा वरवर्णिनि तया
सहैव देवेशं तृतीयायां समर्चयेत् फलैर्नानाविधैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यसंयुतैः प्रतिमां पञ्चगव्येन तथा गन्धोदकेन च स्नापयि
त्वार्चयेद्गौरीमिन्दुशेखरसंयुतां नमोऽस्तु ते पाटलायै पादौ देव्याः शिवस्य तु पादौ शिवायेति संकीर्त्य जयायै गुल्फयोस्तथा त्रि
गुणायेति रुद्रस्य भवान्यै जङ्घयोर्युगं शिवं रुद्रेश्वरायेति विजयायेति जानुनी संकीर्त्य हरिकेशाय तथोरू वरदे नमः ईशा
यै शं कटिं रत्यै शङ्करायेति शङ्करं कुक्षिद्वयं च कोटव्यै शूलिनः शूलपाणये मङ्गलायै नमस्तुभ्यमुदरं चाभिपूजयेत् सर्वात्म
ने नमो रुद्रमीशान्यै च कुचद्वयं शिवं वेदात्मने तद्वद्रुद्राण्यै कण्ठमर्चयेत् त्रिपुरघ्नाय विश्वेशमनन्तायै करद्वयं त्रिलोचनाये
ति हस्तं काल्कालानलप्रियेति भूषणानि समर्चयेत् नमोऽर्द्धनारीप्रहरप्रसितांगीति नासिकां नमः उग्राय देवेशं ललिते त्रिपुरं
भ्रुवौ शर्वाय पुरहन्तारं स्वस्तदेवैः तथालकं नमः श्रीकण्ठनाथाय शितिकेशान्तमर्चयेत् भीमोग्रसौम्यरूपिण्यै शिरः

व्र॰ सर्वात्मने नमः शिवमभ्यर्च्य विधिवत्सौभाग्याष्टकमित्यतः स्थापयेद्घृतनिष्पावकुसुंभक्षीरजीरकं तरुराजेक्षुलवणांकुस्तुंभ
ता॰ रुमथाष्टमं दत्तं सौभाग्यकृद्यस्मात्सौभाग्याष्टकमित्यतः एवं निवेद्य तत्सर्वमग्रतः शिवयोः पुरः चैत्रे शृंगोदकं प्राश्य स्वपेद्भूमा
२३ वरिंदम पुनः प्रभाते तु तथा कृतस्नानजपः शुचिः संपूज्य द्विजदांपत्यं माल्यवस्त्रविभूषणैः सौभाग्याष्टकसंयुक्तं स्वर्णप्र
23 तिमाद्वयं प्रीयतामत्र ललिता ब्राह्मणाय निवेदयेत् एवं संवत्सरं यावत्तृतीयायां सदा मुने मासानेदानमंत्रे च विशेषोयं नि
वोधमे गोशृंगोदकमादौ वैशाखे गोमयं पुनः ज्येष्ठे मदारकुसुमं बिल्वपत्रं शुचौ स्मृतं श्रावणे दधिसंप्राशं नभस्ये च कुशो
दकं क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्तिके पृषदाज्यकं मार्गशीर्षे तु गोमूत्रं पौषे संप्राशयेद्घृतं माघे कृष्णतिलं तद्वत्पंचगव्यं तु फा
ल्गुने ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा वासुदेवी तथा गौरी मंगला कमला सती उमा च दानकाले तु प्रीयता
मिति कीर्तयेत् मल्लिकाशोककमलाकुंदं भोत्पलमालती कदंबं करवीरं च वाणमम्लानकुंकुमं सिंदुवारं च सर्वेषु मा
सेषु क्रमशः स्मृतं वाणानीलकुरं ः तथा कुसुंभकुसुमं मालती शतपत्रिका यथालाभं प्रशस्तानि करवीरं च सर्वदा एवं संव
त्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नरः स्त्री वा भक्त्या कुमारी वा शिवामभ्यर्च्य शक्तितः व्रतांते शयनं दद्यात्सर्वोपस्करसंयुतं उमामहे
श्वरं हैमं वृषभं च गवान्वह स्थापयित्वा च शयने ब्राह्मणाय निवेदयेत् गोयुगं हैमं अन्यान्यपि यथाशक्त्या मिथुनान्यंबरादि २६
भिः धान्यालंकारगोदानैरभ्यर्च्य धनसंचयैः वित्तशाठ्येन रहितः पूजयेद्गतविस्मयः एवं करोति यः सम्यक्सौभाग्यशय

व्रतं सर्वान्कामानवाप्नोति इति सौभाग्याष्टकं फलसैकस्य वसांगमेनत्कुर्वन्समाचरेत् यत्रकीर्त्तिं समाप्नोति प्रतिमासं न
राधिप सौभाग्यारोग्यरूपायुर्वस्त्रालंकारभूषणैः न वियुक्ता भवेद्राजन्नवृषु वर्षशतत्रयं यस्तु द्वादशवर्षाणि सौभाग्यशाय
नव्रतं करोति सम्यग्वा हो वाप्यशोकं स भवने सदैः पूज्यमानो वसेत्सम्यक् यावत्कल्पायुतत्रयं नारी वा पुरुषो वापि कुमारी वा
नरेश्वर सापि तत्फलमाप्नोति देव्यानुग्रहलालिता इति मात्स्ये सौभाग्यशयनव्रतं अत्रैव गौर्यादोलोत्सव तदुक्तं हेमाद्रौ दे
वीपुराणे तृतीयायां यजेद्देवीं शंकरेण समन्वितां कुंकुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धितैः स्रग्गंधपुष्पधूपैश्च दमनेन समालि
ना आंदोलयेत्ततो देवीं शिवो मानुषयेत्सदा रात्रौ जागरणं कार्यं प्रातर्दद्यात्तु दक्षिणां सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्या पुत्र
सुखादिभिः अथ चैत्रशुक्लतृतीयायामरुंधतीव्रतं तत्र स्त्रीणामेवाधिकारः अवैधव्यादिफलश्रवणात् अथ पूजा अष्ट
कर्णिकयायुक्ते मंत्रलेख्यजयन्तां अरुंधतीं महादेवीं वसिष्ठसहितां सतीं आवाहनं अरुंधति महादेवि सर्वसौभाग्यदाय
के दिव्यं सुचारु वेषं च आसनं प्रतिगृह्यतां आसनं सुचारुशीले दिव्यं नानागंधसुवासितं पाद्यं गृहाण देवेशि अरुंधति न
मोऽस्तु ते पाद्यं अरुंधति महाभागे वसिष्ठप्रियवादिनि अर्घ्यं गृहाण कल्याणि अरुंधति नमोऽस्तु ते अर्घ्यं गंगातोयं समा
नीतं सुवर्णकलशे स्थितं आचम्यतां महाभागे वसिष्ठसहितेऽनघे आचमनं गंगासरस्वती रेवा पयोष्णी नर्मदाजलैः
स्नापितासि मया देवि तथा शान्तिं कुरुष्व मे स्नानं नानारागसमुद्भूतं दिव्यं चारु मनोहरं वस्त्रं गृहाण देवेशि अरुंधति नमोऽस्तु ते

अ॰
ता॰
२८

वस्त्रं कर्पूरकुंकुमैर्युक्तं हरिद्रादिसमन्वितं कस्तूरिकासमायुक्तं चंदनं प्रतिगृह्यतां चंदनं अक्षतान्वस्त्रश्रेष्ठाः कुंकुमाक्ताः सुशोभ-
नाः भालालंकारसिद्ध्यर्थं प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां मालादीनि सुगंधीनि मालत्यादीनि वै प्रभो मया हृतानि पुष्पाणि पूजार्थं प्रतिगृ-
ह्यतां पुष्पं वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यो गंध उत्तमः आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोयं प्रतिगृह्यतां धूपं आज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निना
योजितं मया दीपं गृहाण देवेशि त्रैलोक्यतिमिरापहं दीपं अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितं नैवेद्यं ताम्बूलमिदं कल्प-
मिति फलं हिरण्यगर्भ इति दक्षिणां प्रसन्ने हि सौभाग्ये देहि सुव्रते अन्यांश्च सर्वकामांश्च देहि देवि नमोस्तु ते मूलमंत्रेणा-
र्चना अरुंधति महाभागे वसिष्ठप्रियवादिनि सौभाग्यं देहि मे देवि धनं पुत्रांश्च सर्वदा उत्तराद्यं हि भुक्तां चारुसर्वांगीं सा-
त्तरत्नकनकपृष्ठं प्रतिमां कांचनीं कृत्वा नामभिः परिपूजयेत् ॐ देववंद्यै नमः पादौ पूजयामि लोकवंद्यै जानुनी पूजयं
तिदायै कटिं गंभीरनाभौ नाभिं पू लोकधात्र्यै स्तनौ जगद्धात्र्यै कंठं शांत्यै बाहू वरदायै हस्तौ पूतैः मुखं अरुंधत्यै शिरः
सकलप्रियायै शिखां वसिष्ठप्रियायै सर्वांगं ततो नीराजनं पुष्पांजलिं च वंशपात्रे स्थितं देवसर्वोपाणकं रूप्यसंयुतं अरुं-
धतीप्रीणनार्थं ब्राह्मणाय ददाम्यहं मूर्तिदानमंत्रः गच्छ देवि यथास्थानं सर्वालंकारभूषितं अरुंधति नमस्तुभ्यं देहि सौ-
भाग्यमुत्तमम् विसर्जने इति अरुंधतीपूजनं अथ कथा स्कांदे स्कंद उवाच अरुंधतीव्रतं वक्ष्ये नारीसौभाग्यदायकं पितृ- २८
वीर्येण वैधव्यकारिणी हे भाग [illegible] यते रूपसंपन्ना पुत्रपौत्रसमन्विताः व्रतेनानेन सन्मासाद्यन्तयोः प्रहर्षभ स्नाने

कृत्वा तु चैव समभ्यर्च्य ब्राह्मणान्नवतन्तुसूत्रेषु नानि च वर्णानि विमला हृयपनिस्तृता पूजयेत्तु ष्यतो मूले स्वंदैनेसुतथा गन्धैः

कुंकुमागरुकर्पूरैः सिन्दूरैः मृगनाभिभिः शिलापटेन संस्थाप्य स्तोस्के लवणान्वितं लोहकेन समायुक्तं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितं

आवाहयेन्महादेवीं वसिष्ठप्राणवल्लभां पतिव्रतानां सर्वासां व्रतीं वैदेवभामिनीं द्विभुजां चारुसर्वांगीं मन्त्रस्तु चकमं

एवं प्रतिमां कांचनीं कृत्वा नामभिः परिपूजयेत् देववंद्यै नमः पादौ जानुभ्यां लोकवंदिने कटिं संपूजयेत्तस्याः सर्वसंप

त्तिदायिनी नाभिं गंभीरनाभ्यै तु लोकधात्र्यै तथा स्तनौ जगद्धात्र्यै तथा स्कंदौ बाहू शांत्यै नमस्तथा हस्तौ तु वरदायै तु

मुखं धृत्यै नमः पुरः अरुंधत्यै तथा पूज्यं शिरस्तु सकलप्रिया एवं संपूज्य तां देवीं गंधपुष्पोपचारकैः पूजयित्वा सतीं दे

वीं तस्मा अर्घ्यं प्रदापयेत् अरुंधती महाभागा वसिष्ठप्रियवादिनी सौभाग्यं देहि मे देवि धनं पुत्रांश्च सर्वदा उत्तरार्घ्यं मंत्रः

पुत्रान्देहि जयं देहि सौभाग्यं देहि सुव्रते अन्यांश्च सर्वकामांश्च देहि देवि नमोस्तु ते प्रार्थनामंत्रः एवमित्थोत्तमं पूज्या

समाहिते दिवसे सदा शुभगंधाहतैः पुष्पैर्दद्यात् श्रद्धया भक्तकान् होमं चैव ततः कुर्यात्तिलमिश्रैस्तु विल्वैः पृथक् अष्टोत्त

रशतं संख्या आर्घ्यनाम मंत्रतस्तथा मिष्टान्नानि च संपूज्य अपूपोच्छादनानि च नानाविधोपचारैश्च चतुर्विंशतिसंख्यया

आचार्याय तद्भार्यायै वस्त्राण्याभरणानि च शय्यां सोपस्करां दद्यात् कांस्यपात्रं सदीपकं आदर्शं चामरं चैव वधेनुं दद्यात्तु शो

भनं पश्चात्तु भोजयित्वा स्त्रियः सर्वाः समोदकान् मोदकान् कांचनं चैव यथावत्स्वं यथाविधिः एरिकोद्भूतपूजाश्चरी

ब्र॰ काम्यविशेषतः सोहोलिकाख्यदानतः एकैकं द्विगुणं तथा भोजनं हव्यपर्यामं दीनानाथांश्च पूजयेत् एवं व्रतं समाप्य
ता॰ यथ्यशास्त्रकं समाचरेत् अनेनैव विधानेन मानिनी ऊरुते व्रतं अवैधव्यत्वमाप्नोति तिन्नाजन्मसहस्रकं पुत्रपौत्रसमायु
२५ क्ता धनधान्यसमाहृता जीवेद्वर्षशतं साग्रं सह भर्त्रा महाव्रता एवमभ्यर्थपितानूपदं गच्छेद्दत्तामयं देवभार्या यथास्व
र्गे ऋषिभार्या तथैव च राजभार्या महाभागा सर्वकामफलप्रदं पुरावृत्तमिदं विप्राः शृणुध्वं व्रतमुत्तमम् आसीद्द्विजः
पुरा विप्रः सर्वशास्त्रविशारदः तस्यैका कन्यका माता रूपेणाप्रतिमा भुवि ततो विवाहसम्बन्धे पिनात स्वाकरोद्द्विजाः
बालवैधव्य तत्राद्यं तानि वैरागमनं गृहात् यमुनातीरमासाद्य चकार विपुलं तपः एकभक्तादिकैश्चैव कृच्छ्रचान्द्रायणैस्त
था मासोपवासनियमैरात्मानं पावयत्सती कदाचिदागतस्तत्र भ्रमन् गौर्या सदाशिवः यमुनातीरमासाद्य विरक्तां
तां ददर्श सा कृपया च शिवा गौरी महादेवमुवाच सा देवकी नेदृशी प्राप्ता बाल्ये वैधव्यतां दृशां वेदस्व महादेव कृपां
कुरु कृपानिधे श्रीमहादेव उवाच शृणु विप्र पुरा गौरि कुले शीघ्रजातो भुवि तेन कन्या परिहृता स्वरूपगुणवती सती मतं
विवाहितरूपविदेशां व्रगम द्विजः तस्यावहति षष्ठकालं सा पश्यति तन्दुरागमं नागतस्तु तदा विप्रो यावत्तुजीवं गतो द्वि
जः तस्माज्जन्मगतं सर्वानेःफलं पतिना विना तेन पापेन विप्रोऽसौ नारी वैधव्यमाप्नवानीनु शिवे स्वनारीयः परित्यज्य निर्दो २५
षां कुलसंभवां याति देशान्तरं वापि सोऽधावत् व महार्णवे परदाररतो वास्याद्न्यां वा ऊरुते स्थितिभूत्वा विधवा भवेत् या नारी

न्नुपतिं त्यक्त्वा मनो वा क्कापि कर्म्म लीला हरूः करोति वै ज्ञा रंग त्वा वा पुरुषांतरं भोगान्भुक्त्वा च या याति जन्मदेन प्रमदा सती तेन क
र्म्मविपाकेन सा नारी विधवा भवेत् विपत्नी कुलसंभूतां पतिव्रतरतां सतीं अतुष्टः लोपरित्यज्य परां यो याति वै द्विजः स पापीज्ञा
यते न्यस्मिन् स्त्रीहीनो विप्रजन्मनि अनेन सह यां देवि लोके स्मिन्न कि पातकं न वैधव्यात्परो व्याधिर्न वैधव्यात्परो ज्वरः न वै
धव्यात्परो शोको न वैधव्यात्परो ज्वराः निरयो न च वैधव्यात् किंचिद्वैधव्यता न च तेन पापेन बहवो जायते बालरंडिका इति न
स्य वचः श्रुत्वा गौरी सा विस्मिता भवत् पप्रच्छ तं महादेवं गौरी सा करुणान्विता केनेह धर्म्मेण हे पापं बालवैधव्यदायकं नश्य
ते कर्म्मणा केन तन्मां वद कृपां कुरु महादेव उवाच शृणु देवि प्रवक्ष्यामि बालवैधव्यनाशनं अरुंधतीव्रतं पुण्यं नारी सौभाग्य
दायकं यत्कृत्वा बालवैधव्यान्मुच्यते नात्र संशयः श्रुत्वैतत्तत्तदा विप्रा गौरी पृष्टं करते व्रतं यत्तु नाती रमा सा यदुपदिष्टं तथा
द्विजाः तस्मै नार्यै महादेवाकृत तमेतद्व्रतं तथा तेन पुण्येन महता व्रतजेन महेश्वर सा नारी चागमत्स्वर्गं त्यक्त्वा वैधव्यतस्तदा
इत्येवं व्रतफलं सम्यक् उपदिष्टं मुनीश्वराः नारी वैधव्यतो मुच्येत् सौभाग्यं प्राप्नुयात्परं कृतमेतत्पुर्ववहमिलेपि मुक्ता न संशयः
अरुंधतीव्रतमिदं मेतत्कार्यं मुनीश्वरः नारी वैधव्यतो मुच्येत् सौभाग्यं प्राप्नुयात्परं इति हेमाद्रौ स्कान्दे अरुंधतीव्रतं अथ चैत्रे
शुक्लपक्षे तृतीयायां भविष्योत्तरोक्तमदनपत्नीव्रतं इयं च प्राग्हृदये पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या द्विमुहूर्त्तेदेव तथा शाक्ले पु
गौरीकवयोर्विद्वः पराह्णेपापि चाह्निकेया स्याः कुलदैवापराह्णिके इति नारदीयात् पूर्वाह्णे मदनाशाखासापत्नाम नव पूगाद्यः

वृ॰
ता॰
२९

देवेकर्मणिपित्र्ये च कृष्णे वैवापराह्णिके चतुर्गाहृताच्च अपूर्वाह्णपराह्णलक्षणो द्विधाविभागपराविति अथ व्रतंविधिः वैशा
खस्य तृतीयायां श्रीमन्मेतज्जगद्गुरुं नारायणमजं ये यजन्ते धूपविलेपनैरिति तयोस्तत्दानिकरकान् वारिबीजसमन्वितान्
संपाति पुरुषो वीरलोकान्वै हेममालिना बीजमंत्रं हेममालीन्वयं तथा वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां न चैव च गंगा
तोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः तथा तत्रैव श्रीकृष्णोवाच बहुनात्र किमुक्तेन किं बहुक्षरमालया वैशाखस्य
सितामेकां तृतीयामक्षयां शृणु तस्यां स्नानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं दानं च क्रियते तेन स्यात् तत्सर्वं स्यादिहाक्षयं
आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायः पितृतर्पणं दानं च क्रियते तस्यां तत्सर्वं स्या
दिहाक्षयं आदिः कृतयुगस्येयं युगादिस्तेन कथ्यते सर्वपापप्रशमनी सर्वसौख्यप्रदायिनी पुरा महोदयो नाम वणि
गासीन्त्वनिर्धनः प्रियंवदः सत्यवृत्तिर्देवब्राह्मणपूजकः श्रुत्वाख्यानेकचित्तो भक्त्या देवब्राह्मणलोपि सन् तेन श्रुता
वाक्यमानात् तृतीया रोहिणीयुता यदा स्याद् बुधसंयुक्ता तदा सा च महाफला तस्यां यद्दीयते किंचित् तत्सर्वं स्यात देवहि।
इति श्रुत्वा च गंगायां स्नात्वा तर्प्य पितृदेवताः गृहमागत्य करकान् सान्नान् उदकसंयुतान् स्थलपूर्णांश्च हेमकुंभान् जलेन वि
मलेन च यवगोधूमलवणान् सक्तुदध्योदनं तथा इक्षुक्षीरविकाराश्च सहिरण्यान् यथाशक्तितः सुविशुद्धेन मनसा ब्रा। २९
ह्मणेभ्यो ददौ वणिक् भार्यया वार्यमाणोपि कुटुंबासक्तचित्तया तावन्नस्योप्स्यरे सर्वे विनश्वरं धर्मोपक्रमः सततिःपाय

कालेन बहुना ततः स्वर्गमेव गतः सो वासुदेवमनुस्मरन् ततः सप्तवियोज्ञाता अग्रावत्यां युधिष्ठिर बभूव ब्राह्मणास्त
म्बहितो धर्मसंयुता द्रव्याणि च महान्तानि समस्तवस्त्राणि च सहस्रशो हिरण्यानि दानान्यन्यान्यहर्निशं बुभुजे कामतो भोगा
न्वहीनाधर्मसंयुतस्नानैः तथान्यैरथ मेवास्य स्वयं यातिनं ततः पुष्याष्टम्यां तृतीयायां यस्तु विभवं वित्तं हृतेनैतेन ते समा
ख्यातं श्रूयतां मे ययोर्विधिः तृतीयान्तु समासाद्य स्नात्वा वामं तत्पदेवता पञ्चगव्यं तदा ऽपि च दद्यात् देवं पद्मं तु येन तु डक्षं भा
नकं करकान् सान्तान् सर्वरसैः सह गुण्डिकं सर्वमेवान्नं ससंदानं प्रयास्यते छत्रोपानत्प्रदानं च गोभूकाञ्चनवाससां यथ
द्विशुनसंचाय्यद्रेयमविशङ्कया यत्तेन सर्वमाप्नोति किमन्यत् स्नानमिच्छसि यत्नाख्येयन मकिंचिदस्ति सस्तसुतेन
च अक्षयं तिथ्यां तस्य मुपैति हुतं न दत्तं नेनाक्षयनिकाद्युनाम्नु निमित्तं तीया उद्दिश्य देवपितॄन् क्रियते मनुष्यै सर्वाक्ष
यं भवति भारत सर्वमेव इति भविष्योत्तरोक्तमक्षयतृतीयाव्रतं अस्यामेव विष्णुधर्मोत्तरोक्तमक्षयतृतीयाव्रतं वैशा
खशुक्लपक्षे तु तृतीयायां सुपोषितः अक्षयं फलमाप्नोति सर्वस्य सुकृतस्य च तथा सा कृत्तिकोपेता विशेषेणैव पू
जिता तत्र दत्तं हुतं जप्तं सर्वमक्षयमश्नुते अक्षया सा तिथिस्तस्मात्तस्यां सुकृतमक्षयं अक्षतैः पूज्यते विष्णुस्तेनमाप्यत
या स्मृता अक्षतैस्तु नरः स्नातो विष्णोर्दत्वा तथाक्षतान् सक्तून् संस्कृतांश्चैव हुत्वा च भृगुनन्दन एतामक्षतृतीयां ना
सर्वासां न फलं लभेत् इति विष्णुधर्मोक्तमक्षयतृतीयाव्रतं अथ यथाचाराभिमतं वैशाखशुक्लतृतीयायां स्वर्णगौरीव्रतं

व्र॰ ता॰ २८

देविदेविसमागच्छप्रार्थयेहंजगत्पते इमांमयाकृतांपूजांगृहाणत्वंसुरसत्तमे आवाहनं भवानित्वंमहादेविसर्वसौ
भाग्यदायके अनेकरत्नसंयुक्तंमासनंप्रतिगृह्यतां आसनं सुचारुशीतलंदिव्यंनानागंधसुवासितं पाद्यंगृहाण
देवेशिमहादेविनमोस्तुते पाद्यं श्रीपार्वतिमहाभागेशंकरप्रियवादिनि अर्घ्यंगृहाणकल्याणिभर्त्रासहपतिव्रते
अर्घ्यं गंगातोयंसमानीतंसुवर्णकलशेस्थितं आचम्यतांमहाभागेशंकरप्रियवादिनिरुद्रेणसहितेनित्यं आचमनं
गंगासरस्वतीरेवाकावेरीनर्मदाजलैः स्नापितासिमयादेवितथाशांतिंकुरुष्वमे स्नानं सर्वेसत्वधिकेसौम्येलोक
लज्जानिवारणे मयोपपादितेतुभ्यंवाससीप्रतिगृह्यतां वस्त्रं कर्पूरकुंकुमैर्युक्तंहरिद्रादिसमन्वितं कस्तूरिकासमायु
क्तंचंदनंप्रतिगृह्यतां चंदनं माल्यादीनिसुगंधीनिमालत्यादीनिवैप्रभो मयाहृतानिपुष्पाणिपूजार्थंप्रतिगृह्यतां
पुष्पं देवद्रुमरसोद्भूताकालागुरुयुतान्वितः आघ्रीयतेमयादीयोभवानीप्राणतर्पणः धूपं आज्यंचवर्तिसंयुक्तं
वह्निनायोजितंमया दीपंगृहाणदेवेशित्रैलोक्यतिमिरापहं दीपं अन्नंचतुर्विधंस्वादुरसैःषड्भिःसमन्वितं नैवेद्यं
गृह्यतांदेविप्रसादंकुरुसर्वदा नैवेद्यं कर्पूरैलालवंगादिनांबूलीदलराशुतं क्रमुकस्यफलंचैवतांबूलंप्रतिगृह्यतां तां
बूलं इदंफलंमयादेविस्थापितंपुरतस्तव तेनमेसफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि फलं हिरण्यगर्भगर्भस्थंहेमबी
जंविभावसोः अनंतपुण्यफलदमतःशांतिंप्रयच्छमे दक्षिणा पुत्रान्देहिधनंदेहिसौभाग्यंदेहिसुव्रते अन्यांश्च

वेकामोऽथ देहि देवि नमोस्तु ते पार्थेना भवान्यास्तु महादेव्या व्रतसंपूर्णो हेतवे प्रीतये ह्विनवर्णीयब्राह्मणाकं प्रददाम्यहं वा
यनमंत्रः नानाषोडशायकानि वैणवपात्राणि षोडश कुर्यात्तु स्त्रादिभिः युक्तान्याहृय द्विजदंपती व्रतोद्यापन पूजयेवैब्रा
ह्मणेभ्यो ददाम्यहं स्वलंकृतास्तवासिन्यापातिव्रतेन पूजिताः ममकामस्तमहाधैर्ये पतिर्गृहं नुभूषिना इतिगौरीव्र
ता युधिष्ठिर उवाच उद्यापनविधिं ब्रूहि त्वं तीयायां सुरेश्वर भक्तितः श्रोतुमिच्छामि व्रतसंपूर्णो हेतवे श्रीकृष्ण उवाच
उद्यापनविधिं ब्रूहि तृतीयायाः सुरेश्वर भक्तितः श्रोतुमिच्छामि व्रतसंपूर्णो हेतवे होसावधानतवे शृणु त्रिशाहृदप
माषेण प्रमितं दक्षिणान्तरे पद्मस्थाणगपितां तेन च मंनिधाते गोचर्ममात्रं संलिप्य गोमयेन विचक्षणः मंडलं कार
येत्तत्र नानावर्णैः सुशोभनं शुद्धमंडलपार्श्वे तु पद्ममष्टदलं लिखेत् तन्मध्ये स्थापयेत्तत्र नानावर्णैः सुशोभनं शुद्धमंड
लपार्श्वे तु पद्ममष्टदलं लिखेत् तन्मध्ये स्थापयेल्लिंगं तु भैमं वाणं मृण्मयं शुभं ताम्रपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभि
स्तथा तदर्धार्धेन वा कुर्यात् हिरण्येन शाठ्यं विवर्जयेत् कर्षमात्रसुवर्णेन प्रतिमां कारयेद्बुधः तदर्धेन मध्यमं प्रोक्तं मदर्धे
नु कनिष्ठकं कृत्वा रूपं प्रयत्नेन पार्वत्याश्च हरस्य च अर्पितान्नमये पार्श्वे प्रतिमां च विन्यसेत् श्वेतवस्त्रयुगं छन्नं श्वेत
यज्ञोपवीतकं भाजनं च तिलैः पूर्णं कलशस्योपरि न्यसेत् पार्वत्यास्तु युगं दद्यात् स्थापयित्वा विधानतः वेदोक्तेन
प्रतिष्ठां च कर्त्तव्या आगमपाविधिः पंचामृतेन स्नपनं कृत्वा देवस्य चोत्तमम् स्नानं च कारयेत्पश्चात्ततः पूजां समारभेत्

बृ· ता· २८

चंदनेन सुगंधेन सगुणैश्च समपूजयेत् धूपं च कलयेत्कुंभं चंदनागरुसंयुतं नानाप्रकारैर्नैवेद्यैस्तदा दीपं च कारयेत् सर्व
येन पूजयेद्गंगां गंधपुष्पैः फलादिभिः आवाहनादिकं सर्वं पुराणागमसंभवैः कार्यं विधानतः पूजया भक्तिश्रद्धासम
न्वितः देवेश त्वं समागच्छ पार्श्वे मे हं नगात्मजे यथामयाकृता पूजां गृहाण हरसत्तम एवं पूजाप्रकारेण कार्यो जागरणं
ततः गीतनृत्यादिसंयुक्तां कथां पुस्तकवाचनं अर्चयेत्सर्वदेवं पश्चाद्धोमं च कारयेत् स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वाग्नि
स्थापनं ततः प्रारंभेच्च ततो होमं नवग्रहपुरःसरं तिलाश्च यवसंपूर्णा मिश्रान्नाज्येन च परिस्तृतान् संकर्षणानि प
योयान् कृत्वा विधिवद्दापयेत् एवं समाप्य होमं तु तत आचार्यं प्रपूजयेत् सर्वं पुष्पप्रधानैश्च वस्त्रालंकारभूषणैः प्र
त्यासत्तदा तेषां कुर्यात्ताकारैर्गोष्ठिकान्वितः येनं मदं दक्षिणां दत्वा सुशीलां च पयस्विनीं स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरां कांस्यदो
हनसंयुतां रत्नपुच्छां वस्त्रयुतां ताम्रपृष्ठां सलंकृतां सवत्सां मम ब्राह्मणं भद्रां येनेंद्रं यावासयत्ततः स्ववर्णेन समोपेतां नाना
यांयसमायवे मेद्यन्नाभिः प्रकारैश्चापकान्नैः भोजयेत्तदा षोडशाभिः प्रमितैर्दंपती ब्राह्मणांश्च पूजयेत्ततः वंशपात्रैश्चितैः
पश्चात्पक्वान्नैर्वायनैः शुभैः अष्टाभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुदक्षिणाश्च मयत्ततः प्रयत्नेन परया भक्त्या सदयाहितमानसः बंधुभिः
सह भुंजीत नियतश्च परे हनि एवं कृत्वा भवेत्तस्य यं यं स्पृहणीयं पथा धीमं भविष्यति नरश्रेष्ठ उद्यापनं समासं अथ
कथा प्रभाकेला मशिरारैः सिद्धगंधर्वसेविते उमया सहितं नंदः पप्रच्छ शिवमव्ययं शिव उवाच साधु पृष्टं महाभाग २८

कथयामि षडानन स्वर्णगौरीसमुद्भवम् सर्वसंपत्करं नृणां पुरा सरस्वतीतीरे विमला नाम महापुरी तत्र चंद्रप्रभो नाम राजा
महाबलपराक्रमः तस्य स्त्री रूपलावण्यसौंदर्यसर्वविभूषिता महादेवी विशालाक्षी द्वितीया भार्या च मृगलोचना तयोः प्रियतरा
ज्येष्ठा तस्या सा तु नृपतेर्मता सकदाचिद्वनं भेजे मृगयासक्तमानसः तत्र शार्दूलवाराहवनमाहिषरुरून् हत्वा बभ्रा
म तृष्णार्त्तः सरसी विपिने महान् चक्रोरचक्रवाककारंडपुंडरीकशतांकुलं उत्पलकह्लारकोशमपद्मदलमंडितं अपूर्वं
मवतीर्णास्तीरे ददर्शोपरस्थी सरः समासाद्य सरस्तीरे पीत्वा च जलमनुत्तमम् भक्त्या गौरीमर्चयंतं ददर्शाप्सरसां गणं
किमेतदिति पप्रच्छ राजा राजीवलोचनः स्वर्णगौरीव्रतमिदं क्रियतेस्माभिरुत्तमम् सर्वसंपत्करं नृणां तच्छ्रुत्वा हृष्ट
योत्तम राजोवाच विधानं कीदृशं ब्रूहि किं फलं विस्तरान्मम ताः ऊचुः पोषितः सर्वे नभोमासि सिते तृतीयके प्रारब्धव्यं
व्रतमिदं गौर्याः षोडशवत्सरान् तत् श्रुत्वा सोपि तद्ग्राह व्रतं नियतमानसः गुणैः षोडशसंयुक्तं दोरकं दक्षिणे
करे बबंधानेन मंत्रेण एकविंशोहं व्रतं तव ततः कृत्वा व्रतं देव्या मंदिरमगमत्ततः प्रधृतं दोरकं हस्ते दृष्ट्वा च पतिकौ
पनी श्रुटिलास्या च विलेपवाया उक्तवतोपरि तत्कर्णेबंधनकं तेबध्य तिराखौ व दृष्ट्यापि तेन संस्पृष्टमात्रेण नरुः पल्लव
तां गतः न द्वितीयात तोद्दृष्ट्वा विस्मयाकुलिताभवत् तन्मूले दोरकं छित्वं गृहीत्वा लावण्यस्य तेन लब्धं तन माहात्म्या
दाविप्रियतराभवत् देवी व्रतापहारेणास्मान्यकाङ्गविता वने प्रपापोसा महादेवी ध्यायंती तानि समंतिका मुनी

व्रे॰
ता॰
२९

नामाश्रमेरम्येनिवसन्तीमनीकचिन् विवाहितास्तनिर्वेः गाङ्कमपेयपथासहाये धावतीविपिने वोरंगणाध्वहंददर्शाह ते
नदृष्ट्वापिसागौरीदृष्ट्वापास्यपाषिता: ततोददर्शगगनसंगाङ्कतीवमनोहरं ततोवस्त्रभियंचाग्रसर्वाभरणभूषिता प
श्यन्तीशतकैस्ततदृष्ट्वानीचैवमानुषी तैलेनिवाकृमाहदृष्ट्वानिविषप्रियमादह ततस्तत्कृपयागौरीप्राहतासीमहास
ती नाहंदृष्टादरणवदृष्ट्वामौनंततस्तुतवानृपप्रिया जयदेविनमस्तुभ्यंजयममकवरप्रदे जयशङ्करवामाङ्गेमङ्गलेसर्वम
ङ्गले ततोवध्वावरांभक्त्यागौरीमभ्यर्च्यतत्व्रतं चक्रेदेविप्रदत्तेनसदेहेनाभागमसंपद: इतितस्याः प्रसादेनसर्वाभो
गानवाप्यच अन्तेशिवपुरंप्राप्ताकान्ताभिःसहितोऽनघ: य:श्रोष्यतेव्रतमिदंकथितंशिवेन अर्वाम्ममप्रियनरोमविताय
गोपी प्राप्यश्रियंसमधिकंश्वविशत्रुसंघं निर्जित्यनिर्मलपदंसहमाप्रयाति इतिश्रीस्कन्दपुराणेगौरीसंवादेस्वर्णगौरी
व्रतंसंपूर्णं अथभाद्रशुक्लतृतीयायांशिवपरिहृतोहरितालिकाव्रतं तत्रपरिविद्धायां मुहूर्तमात्रसत्वेपिदिने
गौरीव्रतमितिपरं इतिमाधवोक्तेः तत्रव्रतविधिः मासपक्षाद्युल्लिख्यममसकलपापक्षयपूर्वकसप्तजन्मराज्यसौ
भाग्यादिविवृद्धयेउमामहेश्वरप्रीतयेतालिकाव्रतमहंकरिष्ये तत्रादौगौरीपूजनंमहेशस्यच अथपि धा
नंअथध्यानं पीतकौशेयवसनांहेमाभांकमलासनां भक्तानांवरदांनित्यांपार्वतींचिन्तयाम्यहं मन्दारमालाकुलि २९
तालकायैकपालमालाङ्कितशेखराय दिव्याम्बरायैचदिगम्बराय नम:शिवायैचनमःशिवाय इतिध्यानं आगच्छानमेयादत्तेको

29

भवानित्वं महादेव सर्वसौभाग्यदायके अनेकरत्नसंयुक्तं मासनं परिगृह्यतां इत्यासनं
सुचारु शीतलं दिव्यं नानागंधाधिवासितं पाद्यं गृहाण देवेशि महादेवि नमोस्तु ते

...सं... ीकवित
भवानित्वं परं अनेकरत्नसं...प्रतिगृह्यताम् आसनं सुखावहं शीतलं दिव्यं नानागंधसमन्वितं गृहाण देवदेवेशि — इतिपाद्यं
महादेवि नमोस्तु ते पाद्यं श्रीपार्वति महाभागे शंकरप्रियवादिनि देवि देवि समागच्छ प्रार्थयेहं जगन्मये इमां मया कृ — श्रीपार्वती महा
पत्रो २ तां गृहाण सुरसत्तमे शिवगौरीभ्यां नमः आवाहनं अर्घ्यं गृहाण कल्याणि भर्त्रा सह पतिव्रते अर्घ्यं गंगाजलं समा — भागे शंकरप्रिय
नीतं सुवर्णकलशोस्थितं आचम्यतां महाभागे रुद्रेण सहितेनघे आचमनीयं गंगा सरस्वती रेवा कावेरी नर्मदा — वादनी॥
जलैः स्नापितासि मया देवि तेन शांतिं प्रयच्छ मे स्नानं पंचामृतैः स्नपनं आप्यायस्वेति पयसा दधिक्रा इत्या द्
ध्नामिति इति घृतेन मधुवातेति मधुना स्वादुः पवस्वेति शर्करया इति पंचामृतं शुद्धोदकेन वारुणः स्नानं ह
रिद्रा सुगंधद्रव्यैरुद्वर्तनेन च पुनराचमनं सर्वभूषादिके सौम्ये लोकलज्जानिवारिणि मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्र
तिगृह्यताम् वस्त्रं कर्पूरागरुसंयुक्तं कुंकुमादिसमन्वितं कस्तूरिकासमायुक्तं चंदनं प्रतिगृह्यतां गंधं रंजिताः कुसु
मैश्चैव अक्षतास्ताति शोभनाः मयैषा देवि दानेन प्रसन्ना भव पार्वति अक्षताः मल्लिकाबकुलं चंपकं पाटला बकु
नागजातिकरवीररसालपुष्पैः बिल्वप्रवालतुलसीदलमालतीभिः त्वां पूजयामि जगदीश्वरि मे प्रसीद पु
ष्पाणि देवद्रुमरसोद्भूतः कृष्णागरुसमन्वितः आनीतोयं मया धूपो भवानि प्रतिगृह्यतां दीप अन्नं च विविधं स्वा
द्रु रसैः षड्भिः समन्वितं भक्ष्यभोज्यसमायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यतां नैवेद्यं पुनराचमनीयं मलयाचलसंभूतं कर

बृ॰ ता॰ ३॰

पुरेण समन्वितं करोद्वर्तनं चकं वारुगृह्यतां जगतः पते॥ करोद्वर्तनं॥ इदं फलमिति फलं केऽर्थरैलाल्लवंगादितांबूली द
लसंयुतं कम्बुकस्याफलं चैव तांबूलं प्रतिगृह्यतां॥ तांबूलं॥ हिरण्यगर्भतिरहिरण्यं वज्रमाणिक्यवैडूर्यमुक्ताविद्रुममं
डितं॥ पुष्परागसमायुक्तं कांचनं प्रतिगृह्यतां॥ सुवर्णपुष्पं॥ चंद्रादित्यौ च धरणी विद्युदग्निस्तथैव च॥ त्वमेव सर्व
तेजांसि आर्तिक्यं प्रतिगृह्यतां॥ नीराजनं॥ अथ नामपूजा॥ उमायै नमः॥ गौर्यै नमः॥ पार्वत्यै नमः॥ जगद्धात्र्यै जग
त्प्रतिष्ठायै शांतिरूपिण्यै॥ हराय नमः॥ महेश्वराय नमः॥ शंभवे नमः॥ शूलपाणये नमः॥ पिनाकभृते नमः॥ शिवाय नमः॥
पशुपतये नमः॥ महादेवाय नमः॥ पुष्पांजलिं॥ यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च॥ तानि सर्वाणि नश्यंति
प्रदक्षिणपदे पदे॥ प्रदक्षिणा॥ अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम॥ तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष महेश्वरीति न
मस्कारः॥ ततो वैणवपात्रस्थं वायनं दद्यात्॥ अन्नं सुवर्णपात्रस्थं सवस्त्रफलदक्षिणं॥ वायनं गौरि विप्राय ददामि प्री
तये न च॥ सौभाग्यारोग्यकामाणां सर्वसंपत्समृद्धये॥ गौरीगिरीशतुष्ट्यर्थं वायनं ते ददाम्यहं॥ इति मंत्राभ्यां वायनं द
द्यात्॥ अथ कथा॥ मंदारमालाकुलितालकायै कपालमालांकितशेखराय॥ दिगंबरायै च दिगंबराय नमः शिवाय
ॐ कैलासशिखरे रम्ये गौरी पृच्छति शंकरं॥ गुह्याद्गुह्यतरं गुह्यं कथयस्व महेश्वर॥ सर्वेषां धर्मसर्वस्वमल्पायासं महाफ ३॰
लं॥ प्रसन्नोसि महानाथ तथ्यं ब्रूहि ममाग्रतः॥ केन त्वं हि मया प्राप्तो लपोदानव्रतादिना॥ अनादिनिधनो भर्त्ता चैव

जगत्प्रभुः ईश्वरोवाच शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तवाग्रे व्रतमुत्तमम् यच्छ्रुत्वा मम सर्वेषां कथयामि तव प्रिये यथा चोङ्गाणां
वेदो ग्रहाणां भानुरेव च वर्णानां च यथा विप्रो देवानां विष्णुरुत्तमः नदीषु च यथा गंगा पुराणानां तु भारतं वेदानां च
यथा साम इन्द्रियाणां मनो यथा पुराणं वेदसर्वेषां आगमेन यथोदितं एकाग्रेण शृणुष्वेतद्यथाहं हि पुरा तनं येन पुण्य
प्रभावेन प्राप्तं धाम सत्त्वमम तत्सर्वं कथयिष्यामि त्वं मम प्रीयसे यथा भाद्रमासि सिते पक्षे तत्र तोयाहृत्वा सोमयुक् तत्र तु
स्नानमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते शृणु देवि त्वया पृष्टं यद्गतं चारितं महत् तत्सर्वं कथयिष्यामि वर्षाहृतो हि मा चले पा
र्वत्युवाच कथं कृतं मया नाथ व्रतानामुत्तमं व्रतं तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्सकाशान्महेश्वर ईश्वर उवाच आसीत्तव
महाद्रिश्रेष्ठो हिमवान्नगोत्तमः नानाभूमिसमाकीर्णो नानाद्रुमसमाकुलः नानापक्षिसमायुक्तो नानामृगविचि
त्रितः यत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धचारणगुह्यकाः विचरन्ति यथा देवि गन्धर्वध्वनिसंकुले स्फाटिकैः काञ्चनैः शृंगैर्मणि
वैदूर्यभूषितैः भुजैर्लिखन्निवाकाशं सुहृदो मे हिमं यथा हिमानीमहितो नित्यं गंगाध्वनिविनादितः पार्वति त्वं त
च बाल्ये परमं चचारीतपः सर्वं ह्याराध्य केदेविविश्यापानमधोमुखी एवं वरं रोचन्तु शृङ्गिः पञ्चवर्णांशुनत्वैत दृष्ट्वा ताने
नकष्टं च नियाङ्गः खिन्नोऽभवत् कस्मै देया मया कन्या एवं चिन्तातुरोऽभवत् तदेवावसरे प्राप्तो ब्रह्मपुत्रस्तु धर्मवित् ना
रदोऽप्यनिशाहेतः प्रोत्थाय वीक्ष्य हिहृष्टा दत्वार्घ्यं विष्टरं पाद्यं नारदाय ददौ ततो गिरिः प्रोवाच उवाच किमर्थमागतः स्वामि

बे॰ ता॰ ३१

त्वदर्थमनुनिमन्त्रम महद्भाग्येन संप्राप्तं न दातव्यमनन्तमम् नारदोवाच शृणु शैलेन्द्र मे वाक्यं विश्वनाथप्रेषितो स्म ह
योगयोग्या गणाः यथा तव कन्या रत्नं इदं तथा वासुदेवसमानाः स्निग्धेन विश्वपितृवाहिषु तस्मै देया त्वया कन्या श्रेयार्थं तव
तेनम गिरिरुवाच वासुदेव सर्वदेव कन्यां स्वयं यातेयदि न दास्यामि प्रदानेऽस्यास्ति गमनगौरवात् इत्येवं गदितं श्रु
त्वा तस्यैवं तदैव मुनिः यथोपीताम्बरधरः सोऽपि चक्रगदाधरः कृत्वाञ्जलिपुटोऽभूत् तान्मुनीन्द्रः स्वभावम् नारदोवाच शृ
णु देव भवत्कार्ये विवाहो निश्चितस्तव हिमवान्स तदा गौरीमुवाच वचनं मुदा दत्तासि त्वं मया पुत्रि देवाय गरुडध्वजे श्रुत्वा
वाक्यं पितुर्देवी सखीभिः सहिता वनं सिंहव्याघ्रमृगैर्भीमं तत्र संप्राप्ता निर्जने सख्युवाच किमर्थं दुःखिता देवि कथय
स्व ममाग्रतः यतो भवत्यभिहितं करिष्येऽहं न संशयः पतन्नाविति ने कार्ये तातेन कृतमन्यथा तस्माद्देहपरित्यागं करि
ष्येऽहं सखि प्रिये पार्वत्या वचनं श्रुत्वा सा सखी वचनमब्रवीत् पिता यत्र न जानाति गमिष्यामो हितं वनं इत्येवं संमतं
कृत्वा नीतासि त्वं महद्वनं पिता गिरिस्तथा माता हिमवान्स गृहं गृहे केन नेतासि मे पुत्रि देवदानवकिन्नरैः नारदाय
कृतं सत्यं क्रियतामेष गरुडध्वजे इत्येवं चिन्तयाविष्टो मूर्छितो निपपात ह हाहाकृत्वा प्रधावन्ति लोकास्ते गिरिपुंगव कृ
तः गिरिवरस्तदैव मूर्छितो हतो गोविन्द गिरिरुवाच दुःखस्य हेतु शृणु न कन्यारत्नं हृतं मम दृष्ट्वा कालसर्पेण सिंह
व्याघ्रेण वा हता न हनेष्कागतो ह्युगोवेन दुष्टेन वा हता चकंपे शोकसंतप्तो वातेनेव महातरुः गिरिर्विनाऽहं न यात

तदालोकनकारणात् सि[...]ना सह श्रीमल्लके रहिभिः सततं वनं तं चापि विपिने चोरे व्रजंती सखीभिः सह तत्र दृष्ट्वा
नदीं रम्यां तत्तीरे च महागुहा तां प्रविश्य सखीभिः सार्द्धमन्नभोगविवर्जिता संस्थाप्य वालुकामयं लिंगं पार्वत्या सहितं मम
पार्वती या भाद्रपदे हस्तेन संयुता तत्र वादित्रगीतेन रात्रौ जागरणं कृतं तेन व्रतप्रभावेन आसनं चलितं मम
संप्राप्तोहं तदा तत्र यत्र त्वं सखीभिः सह प्रसन्नोस्मि मया प्रोक्तं वरं ब्रूहि वरानने पार्वत्युवाच यदि देव प्रसन्नोसि भर्ता
भव त्वं मे हरः तथेत्युक्त्वा ततो देवि कैलासं पुनरागतः ततः प्रभाते संप्राप्ते नद्यां सैव विसर्जितं पारणं तु कृतं तत्र
सख्यो सार्द्धं त्वया शुभे हिमवानपि तं देशमाजगाम वनं वनं चत्वराशानिरीक्षंस्तु विह्वलः पतितः पुनः दृष्टं त
त्वनदीतीरे प्रसुप्तमंकमध्यकाष्ठयं उत्थाप्योत्संगमारोप्य रोदनं कृतवान् गि— रिः सिंहव्याघ्रादिभिर्भल्लूकवने दृष्टे कुतः स्थि
ता पार्वत्युवाच शृणु तात मया स्नातं तदा समीश्वराय मां तस्माद्यात्कृतं तात तेनाहं वनमागतः दत्तासि तात त्वय
दि मामीश्वराय तदाहं गृहं आगमिष्यामि नैवं च दिहस्यामि निश्चितं तथेत्युक्त्वा हिमवता नीता पितृगृहं प्रति
पश्चात् रवया त्वमस्माकं कृत्वा वैवाहिकीं क्रिया तेन व्रतप्रभावेन सौभाग्यं साधितं त्वया अद्यापि व्रतराजोयं लोकसा
पि निवेदिताः नामस्य व्रतराजस्य शृणु देवि यथाभवत् आलिभिः हरितायस्मात् ततः सा हरितालिका पार्वत्युवा
नाम तत्कथितं तस्य विधिं वद मम प्रभोः किं पुण्यं किं फलं वास्य केन च क्रियते व्रतं ईश्वरोवाच शृणु देवि विधिं वक्ष्ये

व्र॰
ता॰
३२

नारीणां व्रतमीदृशं करिष्यामि प्रयत्नेन यदि सौभाग्यमिच्छसि नारीणां हि प्रकर्त्तव्यं कदलीस्तंभमंडितं आच्छाद्यपटवस्त्र
स्तु नानावर्णैर्विचित्रितैः वंदनेन सुगंधेन लेपयेद्दृढमण्डपं शंखभेरीमृदंगैश्च कारयेद्बहुनिःस्वनैः नानामंगल
गीतं च कर्त्तव्यं मम स्तुति स्थापयेद्वालुकालिंगं पार्वत्या सहितं मम पूजयेद्धृद्योक्षगंधपुष्पादिभिर्नवैः ना
नाप्रकारैर्नैवेद्यैः पूजयेज्जागरं चरेत् नारिकेलैः पूगफलैः जंबीरैः बकुलैस्तथा बीजपूरैः सनारंगैः फलैश्चाम्रैश्च भू
षिताः ऋतुकालोद्भवैर्भूरिप्रकारैः कंदमूलकैः धूपादिगंधैश्च तथा मंत्रेणानेन पूजयेत् नमः शिवाय शांताय पंच
वक्त्राय शूलिने नंदिभृंगिमहाकालगणयुक्ताय शंभवे शिवायै हरकांतायै प्रकृत्यै सृष्टिहेतवे शिवायै सर्वमांगल्ये
शिवरूपे जगन्मये शिवे कल्याणदे नित्यं शिवरूपे नमोस्तु ते शिवरूपे नमस्तुभ्यं शिवायै सततं नमः नमस्ते ब्रह्मरूपि
णि जगद्धात्र्यै नमो नमः संसारभयसंतापात्त्राहि मां सिंहवाहिनी येन कामेन देवि त्वं पूजितासि महेश्वरि राज्यं सौ
भाग्यसंपत्तिं देहि मां भवपार्वति मंत्रेणानेन देवि त्वां पूजयित्वा मया सकथां श्रुत्वा विधानेन दद्यादन्नं च भूरिशः
ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्या देया वस्त्रहिरण्यकाः अन्येभ्यो दीयते भूरि स्त्रीणां वा भूषणादिकं भक्तोसहकथां श्रुत्वा भक्ति
युक्तेन चैव तस्या कृत्वा व्रतेस्मिं देवि सर्वपापैः प्रमुच्यते सप्तजन्म भवेद्राज्यं सौभाग्यं चैव वर्द्धनं तृतीयायां तु या नारी चाहारं ३२
कुरुते यदि सप्तजन्म भवे[illegible] जन्मजन्मनि दारिद्र्यपुत्रशोकं च कर्कशा दुःखभागिनी पश्चात्ते नरके घोरे नोपवास

करोति यो राजन्तेकांच नै... न्ने संवेवा यन्मये भाजने विन्यसेत् हैवं सवत्सकलदक्षिणां वाचयेद्द्विजवर्याय दद्या
त्तेनैव विधानेन एवं विधिं या कुर्यात् च नारी त्वयामा सा सा मते च भर्त्रा भोगाननेकान्भुक्त्वा विभुज्य मानान्सायुज्यमंते लभ
ते हरेण अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च कथाश्रवणमात्रेण तत्फलं प्राप्यते नरैः एतत्ते कथितं देवि व्रत
वाग्व्रतमुत्तमम् कोटियज्ञकृतं पुण्यं तस्यानुष्ठानमात्रत इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे हरितालिकाव्रतं अथोद्या
पनं पार्वत्युवाच उद्यापनविधिं ब्रूहि नीयायाः सुरेश्वर भक्तितः श्रोतुमिच्छामि व्रतसंपूर्णहेतवे श्रीमहादेव उवा
उद्यापनविधिं वक्ष्ये व्रतराजस्य शोभने यस्यानुष्ठानमात्रेण संपूर्णं हि व्रतं भवेत् चतुस्तंभं चतुर्द्वारं कदलीदल
मंडितं घंटिकाचामरयुतं कमलेरुपशोभितं चंदनागरुकर्पूरैर्लेपितं मंडलं शुभं मध्ये वितानं बध्नीयात्पूर्व
धं गौरलेकृतं तन्मध्ये कारयेत् पंचवर्णैः सुशोभनैः तस्योपरि न्यसेद्व्रीहीन्द्रोणेन परिसंमितान् सौवर्णं रा
जतं ताम्रं कलशं विन्यसेद्बुधः पंचरत्नानि निःक्षिप्य सर्वौषधिसमन्विते तस्योपरि न्यसेत्पात्रं सौवर्णं राजतेन हि
वा वृषारूढं महादेवं राजतेन विनिर्मितं सर्वावयवसंयुक्तां गौरीं हेम्ना विनिर्मितां पूजयेद्गंधपुष्पैश्च नाना
विधैः शुभैः रात्रौ जागरणं कुर्यात् कथावाचनपूर्वकं ततः प्रभाते विमले कृत्वा स्नानादिकमेव सर्वं बध्वार्चयेद्देवं प
श्चाद्धोमं च कारयेत् स्वगृह्योक्तेन विधिना कृत्वाग्निस्थापनं ततः प्रारंभेत्तन्हि होमं च नवग्रहपुरःसरं तिला

व्रं॰ ता॰ ३२

सुपवस्तं मिष्टान्नाज्येन घृतपूरीलतानक्तद्याद्धृदमं त्रेण गौरीमंत्रेण वेदवित् अष्टोत्तरशतं वापि अष्टाविंशतिमेव वा
एवं समाप्य होमं तु ततः आचार्यं प्रपूजयेत् स्वर्णरत्नवासोभिर्गोवस्त्राद्यैर्यथाविधिः शय्यां सोपस्करां दद्यात् आचार्या
य प्रयत्नतः षोडशाहि द्विजश्रेष्ठान् सुपक्वान्नाद्यैस्तु भोजयेत् सौभाग्यद्रव्यवस्त्राणि वंशपात्राणि षोडश दातव्यानि
प्रयत्नेन ब्राह्मणेभ्यो यथाविधिः अन्येभ्योपि प्रवर्येभ्यो दक्षिणां च प्रयत्नतः भूयसीं परया भक्त्या प्रदद्यात् कि वित्त
गृहे उदितेशयपार्वतीशं च सर्वं कुर्याद्दत्तं द्विजः वंधुभिः सह मंगीततं नित्यं तस्य गृहे हानि एवं या कुरुते नारी व्रतराजं
सुमध्यम सौभाग्यमखिलं तस्याः सप्तजन्मसु संशयः इति श्रीभविष्यपुराणोत्तरे तीजोद्यापनं इति श्रीमहानील
कंठात्मज लहश्रीकरकृतौ व्रतार्के तीजोद्यापन हरितालिकान्तीयाव्रतं अथ हस्तलक्षणं स्नानाचारणाम हस्तगौरी
व्रतं सूत उवाच कृत्वा वतद्यन्तायां हरिनाश्रा मृतमम मानितायानं दृष्ट्वा ननम येष पंचभिः सह तस्य कुशल
मतिष्क त्राः जगाम आध्व माधवः अभिनंद्य स्वां तामीं देवदेवं जनार्दनं उवाच कुंती मानं दाय प्रगल्भमिदं वच कुंत्युवा
च धन्यास्मि कृतकृत्यास्मि सनाथा याद्य पश्य मानप साहं संभाविता यास्मि त्वया सर्वजगद्गुरो यदि मे सुप्रसन्नोसि ३२
तदा वद व्रतं विभोः यत्कृत्वा न सुखं राज्यं प्राप्नुयात्तनयैः सह श्रीकृष्ण उवाच कुंति ते कथयिष्यामि व्रतानामुत्त
मं व्रतं यत्कृत्वा लभते नारी धनधान्यसमन्वितं विधवात्वं न कुत्रापि पुण्या सर्वत्र या राज्य माप्स्यसि हरितालि गौरीव्रतं भद्रे

कुरुष्व श्रुविमानस्मा यत्कृत्वा सर्वैनः संप्रलभते वांछितं फलं कुंतीउवाच यथोक्तं ते व्रतं नाथ विधानं न स कीदृशं केन
पूर्वं कृतं देव तन्मे ब्रूहि जनार्दन श्रीकृष्ण उवाच कैलासशिखरे देवि हस्तस्थे च दिवाकरे दिवा प्रस्तगा गौरी तु हरं तत्रि
यिमागतः स्वाम्यमाद्देवदेवेशं स्वर्मेशं शुभं दर्शाह यथा देहं तृषाठं स्मसर्वचंद्रकलाधरं किमिदं मेतं मा च व्रतं तपनेमात
मे मम ईश्वर उवाच देवि पूर्वं निविद्या सि हस्तस्थे गतगौरवा न च मय्यं देवत तंतस्ये हं विहितं फलं शृणु देवि तथापि
न खंडितो हं विलोकितः त्वया यत्रं व्रतं देवि मदाराधनकाम्यया शृणु गौरि प्रियस्य मे पितं तथा च समाहितं शृणु गौ
तपानेन नष्टो हं तादृशस्त्वया तत्कुरुष्वा धनादेवि हस्तिगौरीव्रतं शुभं पार्वत्युवाच आदिष्टं नो व्रतं नाथ विधानं न
महेश्वर आरंभो स्य कदा कार्यः कोविधिः किं सपूजनं ईश्वरउवाच मंडपस्थापनं कुर्यात्सर्वालंकारभूषितं श्रवणे कां
चनैः पुष्पैः फलमूलान्वितैः शुभैः नैवेद्यैः पंचखाद्यैश्च शृणु यामस्य हस्तयां दिने च चतुर्दशी प्रारंभे स्थापयेत्प्रतिमां शु
भां पक्वान्नैः पूरितैः शुभ्रैः सार्धं सार्धं त्रयोदश सार्धत्रयोदशादिने नैवेद्यमुपकल्पयेत् फलमूलानि चान्यानि ता
वंति सम्पाहरेत् पूजयेच्च सुवर्णस्य धूपैस्तु गन्धैः सुगन्धिभिः वंदनै धूपदीपैश्च तांबूलैश्च फलादिभिः ध्यायेच्च हृद
ये गौरीहरं हरं च संयुतौ दक्षिणां च ततो दत्वा ततो देवीं विसर्जयेत् सार्धत्रयोदशात पादीपिका स्त्रीलिकान्विताः
द्रव्या सिन्धे च्छिये दत्वा तावतः स्वयमाहरेत् व्रतं समाचरेद्देवि यावद्वर्षं त्रयोदश स्वर्णभाजनगौर्याद्यि प्रतिवर्षं

व्र
ता
३८

34

विसर्जयेत् ततश्चतुर्दश्यां वर्षं तद्यापनमाचरेत् संस्थाप्यगणपं गौरीं कांचनीं कांचनीगते पूर्वोक्तविधिना पूज्य वास
राणि त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां पदिवसे संजाते रुक्मिणा कृतोपवासनियमं गतं गौरीं प्रपूजयेत् पक्वान्नं स्वर्णपात्रे त्रयो
दशास्तु विलिपेत् स्त्रीभ्यश्चैकं चकौ दत्वा भोजयित्वा विसर्जयेत् एवं देवि कृतं कृत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ग्रसको
नुसदाकार्याप्रतिमा मृन्मयी काममयी पात्राणि वैणवान्येव पीतपुष्पाणि चैव हि श्रीकृष्ण उवाच ततश्चैतद्व्रतं गौरी
प्राप्तास्तावांछितं फलं त्वमप्येतद्व्रतं कुन्ति कुरुष्व द्वादशसमन्विता एष भक्त्या व्रतं कुन्ती सहस्थितानंतदाकरोत् गांधा
रिचापि तच्छ्रुत्वा व्रतं चक्रे यथाविधिः तच्चापि भक्तिभावेन तुष्टा गौरी तथाब्रवीत् पार्वत्युवाच कुन्ति तेपरितुष्टास्मि
वरं वरय सुव्रते कुन्त्युवाच देहि मे सर्वं मे पात्रं सर्वसौख्यं सदा देवि प्रयच्छ मम पुत्राणां महद्राज्यमनामयं व्रतमे
तत्तु यः कुर्यात् सर्वलोकमवाप्स्यति तदारिद्र्यं न वैधव्यं न शोको नापि दुःखितं कृच्छ्रं नापहतं देवि कदाचित्संभविष्यति
तथेत्युक्त्वा ततो गौरी तत्रैवांतरधीयत एतद्व्रतं सकलदुःखविनाशहेतु सौभाग्यराज्यफलभावनया चरंति यावत्पृथि
तावदस्त्यनंतमिहापि पूज्या गौरीपतिं पति रत्नात्स्तु नतो लभते इति भविष्योत्तरे हलगौरीव्रतं भूपभाद्रशुक्लतृतीया
यां हि कोटीश्वरीव्रतं मदनरत्ने स्कांदे रंभोवाच देवलोके महादेवि गणिकाः सौख्यसंयुता मर्त्यलोके नराः सर्वाः ३८
स्त्रियः सौभाग्यगर्विताः कथं भाग्यं च भोगाश्च लभंते परमेश्वरि पार्वत्युवाच शृणु भद्रे परं गुह्यं सर्वकामफलप्र

दे दुर्भगानां च नारीणां सौभाग्यकरणं परं लक्ष्मीश्वरीति विख्यातं ततः कोटीश्वरीव्रतं तृतीयायां शुक्लपक्षे तु मासि भा
द्रपदे भवेत् तस्या व्रतं तु संग्राह्यं यावद्वर्षं चतुष्टयं उपवासेन कर्तव्यं वर्षे वर्षे सैन्दूरि अखण्डानां तण्डुलानां ति
लानां च सुलोचने लक्षमेकं विविधाश्चार्थे यत्तय मिश्रो भवेत् तौरं संमिश्रितैः कार्या स्त्रियामूर्तिं सुलोचना सु
तानु पुष्पधाराकार पुष्पमालाभिमंडितं संस्थाप्य पार्वतीं देवीं पूजयेद्भक्तिमान्नरः पूजयेद्विविधैः पुष्पैः कुंकुमागरुच
न्दनैः गंधैर्धूपैश्च नैवेद्यैः फलैश्च विविधैस्तथा वस्त्रेण चैव रक्तेन पूजयेत्परमेश्वरीं नमो नमस्ते देवेशि लक्ष्मीश्वरि
नमोस्तु ते कोटीश्वरि नमस्तुभ्यं नमस्ते हरवल्लभे उमादेवि नमस्तुभ्यं कात्यायनि नमोस्तु ते नमः कालि महा
कालि शिवे दुर्गे नमोस्तु ते नमः सर्वाणि रुद्राणि अपर्णे शंकरप्रिये सर्वभूतहिते देवि त्राहि संसारसागरात् पू
जामंत्रः नमो लक्ष्मीश्वरि देवि कोटीश्वरि नमोस्तु ते गृहाणार्घ्यं मया दत्तं प्रीता भव सदा मम अर्घ्यमंत्रः पुराव्रत
वरा शुभे गौरि देवी नमोस्तु ते ब्राह्मणीं भोजयेत्पश्चात् दद्याल्लक्ष्मीं च दक्षिणां ततः एवं विधविधानेन करोति नियतव्र
तं न तस्य सा च दारिद्र्यं न च दुःखवियोजनं अष्टपुत्रा भवेन्नारी भर्तारं च गुणाधिकं सुरूपं गुणिनं कान्तं पण्डितं प्रिय
दर्शनं ईश्वरं चैव राज्ञां ते लभेद्दीर्घायुषं प्रियं सुरूपा सुभगा चैव सदा पत्युः प्रिया भवेत् सदा पत्या वरारोहा जरूहेना
रूपमुत्तमम् धनधान्यैव भोक्तारं समस्तजनवल्लभं सपर्याणं धार्मिकं शूरं चंद्रवत्प्रियदर्शनं अन्तकाले समं तेन मो

बं
ता
३५

मा

एतेर्विरिंचेनया षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च इदं कुंभनाम हीं प्राणी इदं लेभ पतिसु नमं रोहिणी पातिले भवे
इदं व्रतनिषेवणा शरणा देवी सुभगा रमादिव्यं प्राप्य नमति इदं तेन कथितं भद्रे व्रतं कोटीश्वरं परं लब्ध्वा रीति विधा
तं कुरु रंभे मनोहरे अनिकोटीश्वरीव्रतं यथाश्विनकृष्णतृतीयायां हरिहरौ रीव्रतं तत्र पूजा चतुर्भुजां सर्ववर्णाभां
नानालंकारभूषितां हिमेंदुकुंदहीराभासां मुक्तामणिविभूषितां पाशांकुशधरां देवीं ध्यायेत्सर्वार्थसिद्धिदां क
मंडलुधरां सूत्राणां ज्ञानपात्रं च बिभ्रतीं ध्यानं एहि मातर्विशुद्धेति त्रिगुणे परमेश्वरि आवाहयामि भक्त्या त्वां प्र
सन्ना भव सर्वदा आवाहनं हेमरत्नकृतं देवि युक्तं रत्नैर्विनिर्मितं पाशांकुशधरा देवी आसनं स्थापयाम्यहं या
सने अक्षमालांकुशधरे वीणापुस्तकधारिणि भक्त्या दत्तं मया तोयं पाद्यं प्रतिगृह्यतां पाद्यं अर्घ्यं ददामि ते मा
त भक्तानामभयंकरे गृहाण त्वं महेशानि नमस्कारस्तु ते नमः अर्घ्यं भक्त्या मया दत्तं मातः सर्वालंकारसंयुते
आचम्यतां जगन्मातः नूनं हि नमोस्तु ते आचमनं ततः पंचामृतस्नानं स्नापयामि जगन्मातर्गंगायास्तीर्थपि
तां महादेवि सर्वपापविनाशिनि स्नानं वस्त्रयुतं महादेवि दुकूलं त्वनिर्मितं भक्त्या समर्पितं मातर्गृहाण ३२
जगदंबिके वस्त्रं अर्पयामि हरहाविद्रा कुंकुमादि सौभाग्यद्रव्याणि निवेदयेत् मलयाचलसंभूतं चंदनं मातुम
होहर गंधं गृहाण देवेशि महेश्वरि नमोस्तु ते गंधं चंपकादीनि पुष्पाणि भक्त्या ददामि ते शुभे पूजार्थं पर

35

गृह्यतांदेवि जातीपुन्नागमालती: पुष्पं माल्यादीनि सुगंधानीति पुष्पं धूपोयं गृह्यतां देवि कालागरुसुगंधितः आघ्रेयः
सर्वदेवानां रैवतकनरसोद्भवः धूपः दीपं गृहाण देवेशि त्रैलोक्यतिमिरापह वह्निनायोजितं मातर्हेहरेशि नमोस्तुते दीपः
नैवेद्यं गृह्यतांदेवि इति नैवेद्यं कर्पूरैलालवंगादिनागवल्लीदलैर्युतं पूगीफलयुतं देवि तांबूलं प्रतिगृह्यतां तांबूलं हि
रण्यगर्भमिति दक्षिणा धारयिष्यामि भद्रे त्वां बद्धकालनपरायणा आयुर्देहि यशो देहि सौभाग्यं देहि मे शिवे दोरकबंधनं
हेमसंपन्ने देवि सर्वसौभाग्यदायिनि सर्वकार्यप्रदे देवि गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते ततस्तु प्रार्थः गगनांतरसंदीपक्षीरावि
मथनोद्भव आभासितदिगाभोग रमानुज नमोस्तुते पुष्पान्नं फलसंयुक्तमिति निर्वापणं आह यास्मि महादेवि पूजि
तास्मि मया शुभे मम सौभाग्यदानाय यथेच्छानतमागता विसर्जनं इति पूजा अथ कथा विजयोवाच अथान्यद्धरती
गौरीव्रतं वक्ष्यामि कनायके मासि भाद्रपदे देवि तृतीयायां व्रतं हरेत् भाद्रे च दर्शांतः वेदिकायोत्र गृहे पूजाविधानाय तेस्थ पूज
नानुष्टविरास्तुपतोषकृता: आनयेद्धरती गौरीशाना मूलफले: सह निहित्य देवतावेश्यां तदधः स्तिकतांशुभां मामेव
हात्यवृक्षस्नानतोयाता वधाद्वता सखीभि: सहिता समयालेकार्य प्रपूजयेत् गौरीमावाह्य विधिवत् स्तिकतां मंडपेषु
मे गंधपुष्पाक्षते दिव्यैर्धूपैर्दीपैरनेकशः सर्वोपचारैर्हरतीं पंच पंच भिरर्चयेत् एवं पूजां प्रणाय्य आत्माकृतार्थैव प्रदत्ति
णां दोरकं बंधयेत्पश्चात्तं वर्णं पंचकनिर्मितं बध्नामि दोरकं भद्रे बद्धकालनपरायणा आयुर्देहि यशो देहि सौभाग्यं

व्र
ता
३६

देहि मे शुभे अनेन दोरकं बध्नाम्यंधाया आनिवेदयेत् हेम संघकरे देवि सर्वसौभाग्यदायिनि सर्वकामप्रदे देवि गृहा
णार्घ्यं नमस्तुते गणानां गणसं दीपैवं द्वार्घ्यैः कथामेतां च शृणुयाद्दोषाग्रेतन्मना सदा ततो गोधूमचूर्णेन पंचभिः कुडव
मितं पक्वान्नमर्धं विप्राय दत्वा भुंजीत न च स्वयं एवं वै पंच वर्षाणि कृत्वा व्रतमनुत्तमम् सर्वान्कामानवाप्नोति नात्र कार्या
विचारणा कन्योवाच केन चादौ पुरा चीर्णं व्रतं यत्नतयोदितं ईप्सितं कोपि लब्धेन व्रतस्यास्य प्रभावतः विज्ञयो
वाच शृणु कन्ये यथा सर्वं पार्वत्या कथितं यथा सूत उवाच शृणुध्वमृषयः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः पुराकृतयुग
स्यादौ सर्वभूतहितैषिणा शंभुना कथितं गौर्यैतत्कृतं कथयाम्यहं कदाचित्सूपविष्टं तं पार्वती परिपृच्छति नम्रं भोत्वा
प्रष्टुमिच्छामि करुणाकर शंकर सर्वबाधोपशमनं सर्वकामफलप्रदं व्रतानां सर्वदानानां मन्त्रं मे ब्रूहि तत्त्वतः आ
युरारोग्यदं देव पुत्रपौत्रप्रदायकं तद्व्रतं ब्रूहि देवेश यद्यहं तव वल्लभा ईश्वर उवाच शृणु देवि परं गुह्यं व्रतं परमदुर्लभं
पुराभूद्द्वापरस्यांते पांडोः प्रियवरांगना वर्षषोडशसंपूर्णा संपन्ननवयौवना अनपत्यान्वसा कुंती भर्तारमिदमब्रवी
त् केन धर्मविपाकेन पुत्रहीनास्मि कुंतिविता अनपत्याप्रतीकारमिदानीं ब्रूहि तत्त्वतः पांडुरुवाच ऋषिशापेनास्मि मे ३६
मद्दूयतस्तेन भविष्यति भर्तुस्तद्वचनं श्रुत्वा पितुर्गेहेभ्यगात्स्वयं पितुर्गेहे वर्तमाना कुंती व्यासं ददर्श ह नमस्कृत्य
वंते प्राह कुंती मत्कृतांजलिः कुंत्युवाच तातमेकं कथयाश्रुत्वं पुत्रसंतानदायकं सर्वसंपत्प्रदं नृणां व्रतमेकं म

36

हाम्हते॥ यामेवाव शृणुत्वं बृहतीगौर्याव्रतं संतानदायकं। भाद्रकृष्णतृतीयायां निशि चंद्रोदये शुभे स्नात्वैक
नात्तविधिवन्मौनी भूत्वा समाचरेत्। सर्वसंपत्करं स्त्रीणां धनपुत्रान्नसौख्यकृत्। भूमिहिरण्यादि दत्वा नानां सवेषा
मधिकं व्रतं पंचवर्षविधानतः। व्रतं तदुद्यापनं चरेत्। उद्यापनविधानेन संपूर्णफलमश्नुते। श्वेतेनकारयेद्वृद्धे सौव
र्णां बृहतीं मृत्वा षष्ठांतरखतुभिश्च शुभे वीतेर्युतं ततः। देवाग्रे स्थ संस्थाप्य पूर्ववत्प्रतिपूजयेत्। प्राचार्यैः प
लेपइन्तानि विप्राम्यं चतथैवच। रत्नानि मापंचशुद्धानि वस्त्रालंकारभूषणैः। कंटकैः सुवनाटकै कंठिसूत्रैः ह
रिप्रियाः वंशपात्राणि पुण्यानि स्तत्रैः स्ववेष्टितानि च। सिंदूरं जीरकं चैव सौभाग्यद्रव्यसंयुतं। गोधूमपिष्टजातं
बृहतीफलपंचकं। वायणानि च पंचैव ताभ्यो दत्वा तु भोजयेत्। श्रद्धया दत्वा वायनानि दत्वा भुंजीत वाग्यतः।
तत्फलं धारयेत्कंठे सर्वकामसमृद्धये। ततः प्रातः समुत्थाय सालंकारस्तखेवजने गीतवाद्यपुरःसरेण गौरी
नां तु विसर्जयेत्। त्वा हृत्वासि मयादेवि पूजितासि मया शुभे। मम सौभाग्यदानाय यथेष्टं गम्यतां त्वया। पुरा
कृतयुगे चैकः द्विजब्राह्मणकन्यका। पतिं संजीवयामास निर्भर्त्स्य यमकिंकरान्। तस्याः प्रसादात्वं व्रतमेतत्प्रदायमाप
प्रदश्च उत्तम्हितं च पुत्रैः पौत्रैश्च युता वृपत्या गौरीप्रसादाद्भुवजीववत्स। यश्चेदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा सता
हितः सम्यक्का विपुलान्भोगान्नेते शिवपदं व्रजेत्। इति भविष्योत्तरे बृहद्गौरीव्रतं। इदं कर्नाटकेषु प्रसिद्धं

व्र॰ ता॰ ३९

अथ मार्गशीर्षे मासि वा कृष्णतृतीयायां सौभाग्यसुन्दरीव्रतं तच्च चतुर्थीयुतायां कार्यं न द्वितीयाविद्धायां द्विती-
यावेदहितान्तृतीयायास्मिता भवेत् चतुर्थी योगिनी केचित् गृह्णावपिप्पदा भवेदिति कथायाम् नारद उवाच
भगवन् तेन प्रजातास्तु नानावर्णास्तथा गुणाः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जाश्चैव अण्डजाश्च जरायुजाः देवास्तथासुरा गन्धर्वाः
सयक्षोरगराक्षसाः एके स्वरूपास्तु भाग्यवन्तिस्तथापरे तथा तथान्ये दुःखसंयुक्ता काणा मूकाश्च पङ्गवः दुः-
शीला दुर्भगा दीना पापकर्मकरास्तदा एतन्मे हृदि संतापः संशयं छेत्तुमर्हसि ब्रह्मोवाच शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि
त्वं भक्तोसि प्रियोसि मे कर्मबीजप्ररूढं हि शरीरिणां च भौतिकं यदन्नदाता जायन्ते सुरूपाः सुखिनो नराः तप-
प्रभावाज्जायन्ते बलिनः सुभगास्तथा अदत्तदाना जायन्ते परकर्मकरास्तदा परापवादका वाचालाः पारदार्य-
पहारिणः हन्तारः प्राणिनां चैव अभक्ष्याणां च भक्षकाः क्रमशो नरकान् भुक्त्वा जायन्ते दुःखिता नराः दरिद्राः प-
ङ्गवो मूकाः काणाश्च दुर्भगास्तथा नारदैवं स्वकर्मोत्थैर्नरा नार्यश्च दुःखिताः नारद उवाच उपायं ब्रूहि भगवन् येन क-
र्मक्षयो भवेत् तपो दानं व्रतं तीर्थं शरीरस्य च शोषणं दुःखसंतापतप्तानां जीवितान्मरणं वरं ब्रह्मोवाच शृणु नार-
द यद्दुर्लभं व्रतानामुत्तमं व्रतं सर्वदुःखप्रशमनं व्याधिदारिद्र्यनाशनं सुखसौभाग्यजननं पुत्रपौत्रप्रदायकं व-
सिष्ठप्रमुखोक्तं ऋषीणां च समागमे कैलासशिखरे रम्ये शङ्करेण महात्मना नारद उवाच कस्मा उवाच भा-

वान्कृपात्कस्मादजायत ब्रह्मोवाच इत्यद्भुतं च माहात्म्यं जहास सुरशंकरः पृष्टवान्कारणं देवं वसिष्ठः
स्मितकारणं ईश्वर उवाच अहो व्रतस्य माहात्म्यं श्रूयतां मुनिसत्तमाः पुराजन्मनि शूद्रस्य दासस्य कर्मकरस्य
हा उच्छिष्टभोजना नित्यं उच्छिष्टप्राशना सदा कुरूपा दुर्भगा दीना दरिद्रा गद्गदभाषिणी नाम्ना मेघवती ख्या
ता दुर्दर्शा विदना शुभा एकदा प्रोषणार्थं सा गता ब्राह्मणसंनिधौ शुभं व्रतं चरन्तीनां वाक्यमानं छिन्नमना
सौभाग्यस्य दुर्लभं तृतीया सर्वकामदा स्नानं चोरागमे शास्त्रे सर्वकामफलप्रदा मया प्रकाशितास्ति वै
प्रार्थितोसि मया तस्या चीर्णं तारां सौभाग्यकामा च मेघवती प्रसंगतः उषितं चैव नैवेद्यं दत्तं स्नानं च किंचन ॥
हविष्यं च तया छिष्टं पारणं व्रतस्याकृतं केवलं च व्रतं चीर्णं श्रद्धायुक्तेन चेतसा श्रद्धया धार्यते धर्मो बहुभि
र्नार्थराशिभिः ऋषयः श्रद्धिरे धर्मं श्रद्धयाभाविताः पुनः तेन धर्मक्रियाकेन निषादस्य सुता सुरूपा च सु
शीला च सर्वलक्षणसंयुता संपूर्णावयवाङ्गानां तस्या देव्याः प्रसादतः उच्छिष्टभोजनाज्जाता निषादानां च
योनिषु अदत्तदानान्नं जाता तपसा भोगवर्जिताः व्रतप्रभावाज्जायन्ते सुरूपा च पतिव्रता महासौभाग्यसं
युक्ता सा ता लक्ष्मीरिवापरा सर्वकामप्रदा देवी नदिने वसति गृहे तद्व्रतं वालिदेवर्षे सर्वकामफलप्रदं नारद उवा
व्रतस्यास्य विधिं ब्रूहि को विधिः किं च पूजनं कस्मिन्मासे प्रकर्तव्यं देवता का च कीर्तिता किं च णं किं च नैवेद्यं

व्रं
ता°
१८
30

ध्यानं कस्य च पूजनं ब्रह्मोवाच व्रतस्यारंभणं चादौ मार्गशीर्षस्य शुक्ले द्वितीयावेदाह्नितात्तृतीयायां सिता भवेत्
चतुर्थी योगिनी किंचित्कृत्वापि यदा भवेत् उपवासं प्रकुर्वीत दंतधावनपूर्वकं अपामार्गेण कुर्वीत दंतधा-
वनं तदा व्रती इमं देवि नमस्तुभ्यं शंकरस्यार्धहारिणी प्रसीद त्वं महेशानि करिष्ये व्रतमुत्तमं मम सान्निध्यं कु-
रु मे देवि व्रतेस्मिन्हरवल्लभे नियममंत्रः सौभाग्यसुंदरी नाम वर्षिणी सा प्रकीर्तिता सर्वकामप्रदा देवि स-
र्वसत्ववशंकरी तस्या दर्शनमात्रेण सद्यः संजायते जगत् द्रोणपुष्पैश्च संपूज्या पादादिमं चार्घ्यहेतवे नैवे-
द्यं मोदकान्द्याकर्पूरं प्राशयेत्ततः धात्रीफलं ददेद्यात्कंकोलं प्राशयेन्निशि नैवेद्ये वटकाः कार्या घृतशाके-
रथान्विताः कंकोलं च तदा प्राश्य राज्यसौभाग्यहेतवे घृतेन बोधयेद्दीपं रात्रौ जागरणं सदा सर्वकामप्रदा दे-
वि सर्वदुःखहरा परा सर्वैश्वर्यप्रदा देवि सर्वपापहरा सदा एकापि बहुधात्मानं नामरूपप्रभेदतः माघमा-
से च प्राप्ते बदर्या दंतशोधनं प्रातः कुर्वीत नियमं रूपसौभाग्यहेतवे अपराह्णे ततः स्नात्वा सर्वाभरणभूषि-
ता घृतपुष्पैश्च संपूज्या रूपसौभाग्यसुंदरी फाल्गुण्यां मासि तेपक्षे प्रातर्नियमसंयुता सौभाग्यसुंदरी वि-
ल्वदंतकाष्ठं च कारयेत् स्नानं कुर्वीत पानाशीकां वनाद्यैश्च पूजयेत् नैवेद्यं सक्तु वल्लं च घृतशाकैरथान्विताः १८
यत्कर्दमं तोलोपो धूपश्चागरुसंभवः सर्वासु च तृतीयासु विधिरेष उदाहृता बीजपूरार्घदानं च प्राशनं चं-

नोदकं प्राशनस्य प्रभावेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् पारणे च प्रकर्त्तव्यं सहस्रैर्वेणवांधवैः चैत्रे मासि प्रकर्त्तव्या तृती
यायां यत्नादितो प्रयत्नेन प्रकर्त्तव्या ह्यलवसौभाग्यसुंदरी दंतकाष्ठं प्रकुर्वीत नक्तं च वृहत्सम्भृद्भवं पूजा दमनकेनैव
नैवेद्यं विल्वफलं स्मृतं नैवेद्यं मंडकाः प्रोक्ताः शर्करा घृतसंयुताः ह्यलवसौभाग्यं प्राशनं च धारिणः वैशाखे
मासि सितपक्षे तृतीयायामुपोषयेत् मालतीदंतकाष्ठं च नियमं संगृह्णन् ततः पतिसौभाग्यदां देवीं सुंदरीं पूजयेत्ततः
पद्मैः सितैः सुरक्तैश्च मल्लिकाभिश्च पूजनं दधिभक्तं सकर्पूरं शर्करा घृतसंयुतं नैवेद्यं कल्पयेद्देव्याः प्राशने चात्र
फलं भवेत् हस्तोदकं च संप्राशयेत् तुष्टिः सौभाग्यमाप्नुयात् ज्येष्ठे मासि तृतीयायामुपवासपरा भवेत् यूथिका
दंतकाष्ठं च लावण्यसुभगार्थिनी मल्लिकाकुसुमैः पूजयेत् कर्दमचर्चितां लावण्यसुभगां देवीं सुंदरीं पू
जयेत्ततः कदलीफलार्घदानं च नैवेद्यं घृतपूरिका मौक्तिकांबु ततः पीत्वा लावण्यसुभगा भवेत् आषाढे च त
तीयामासि पतिसौभाग्यसुंदरी प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं दंतकाष्ठमशोकजं नियमं तच्च कुर्वीत तृतीयायां प्रयत्नतः
विल्वपत्रैः कोमलैश्च पतिसौभाग्यसुंदरी जंबूफलार्घदानं च नैवेद्यं पायसं स्मृतं सपत्नीनां डरं नैव मापश्य
ति कदाचन श्रावणे मासि संप्राप्ते तृतीयायामुपोषिता विल्वी वा दंतकाष्ठं च जातीपुष्पैश्च पूजनं सर्वैश्वर्यं
च सौभाग्यं सुंदरीं पूजयेत्ततः नैवेद्यं शुभ्रकंसारं धूपदीपादिकं तथा कदलीफलार्घदानं च प्राशने राजने

वं तपः गङ्गाम्बुपरुषादासीनां हेमरत्नादिवाससां ईश्वरी सर्वलोकानां भगवत्याः प्रसादतः मासि भाद्रपदे प्राप्ते शु-
ता क्ल्यां सौभाग्यसुन्दरी दन्तकाष्ठं तु कर्तव्यं मातुलिङ्गीसमुद्भवं उत्पलैः पूजयेद्गौरीं ग्रहेत्कर्कोटकीफलं नैवेद्यं शाक-
३९ वर्त्तिभ्यां पिबेन्माणिक्यं जलं पयः कर्पूरागरुकस्तूरीमृगखेसे दत्वा गन्धिना श्राश्वयुज्यसिते पक्षे तृतीयायां व्रतं चरेत् ॥
दन्तकाष्ठं प्रकर्तव्यं जम्बूवृक्षसमुद्भवं पूजयेत्पार्वतीं भक्त्या पुत्रसौभाग्यसुन्दरीं उत्पलैः शतपत्रैश्च पूजा कार्या प्रय-
39 त्नतः नारङ्गमर्घदानाय कूष्माण्डं चापि कल्पयेत् नैवेद्यं गाणकान् शुभ्रान् घृतशर्करयान्वितान् श्रोङ्कुवरं पयः
प्राश्य सुन्दरी प्रीयतां मम पुत्रपौत्रसमायुक्ता स्वच सौभाग्यसुन्दरी कार्त्तिके मासि संप्राप्ते तृतीयामुपवासतः
श्रोड्वरदन्तकाष्ठं कृत्वा व्रतमुपाचरेत् केतकीभिश्च सौभाग्यनाम्ना संपूज्य सुन्दरी निवेदयेत् पूपांश्च सुगन्धाढ्यां
लिङ्गं भवान् प्रहाद्दग्वार्घदानेन वलवंगप्राशयेत्ततः सा वियोगं न वाप्नोति पितृभ्रातृसुतादिभिः एवं वीर्णे व्रते
उर्याहृर्याणुन विधिमम व्रतवैकल्पनाशाय यथाशास्त्रं समाहितः सुन्दरीमण्डलं कार्यं गौरीतिलकमेव च उमा
महेश्वरं देवं सौवर्णेन तु कारयेत् व्रतारंभे यथाशास्त्रं राज्ञ नवापि कारयेत् विप्रशाब्धप्रऊर्वीन तनिर्द्रव्यफला- ३९
र्थिनः वर्षप्रपूज्यतां मूर्तिं तामेव मण्डले चरेत् सर्वोपहारैर्गन्धैश्च पुष्पैर्नानाविधैरपि एकैव सा त्वगम्याना वहु-
रूपैर्व्यवस्थिता रूपैर्द्वादशभिश्चैव पूज्या सौभाग्यसुन्दरी ततः पद्मनिभां देवीं रक्तवस्त्रोपशोभिनीं रक्ताभर-

नवश्रोभाग्यं रक्तकुंकुमचर्चितं ध्यात्वा तु विविधां देवीं पूजयेदेकमानसः रात्रौ जागरणं कार्यं गीतवादित्रनिःस्व
नैः ततः सर्वाणि द्रव्याणि नैवेद्यानि फलानि च श्रद्धया वै परिकल्प्यानि सर्वकामार्थसिद्धये ततः प्रभाते विमले
स्नानं कृत्वा विधानतः कुंभं कुसुमैर्होमं किंचिदेवं नापि कारयेत् ब्राह्मणान् शतं पूर्णमथवा यथासमन्वितं तदभा
वे नकर्मण्यं पूजयेच्च विधानतः आचार्येण च समं ब्राह्मणान् गोत्रान् समाचरेत् भोजयेच्च प्रयत्नेन वस्त्रयुग्मोपव
स्त्रतः मिष्टान्नेन सपत्नीकान् सुवस्त्रैः परिधापयेत् वस्त्रालंकाराणि च वर्णपात्राणि प्रपूजयेत् सौभाग्यव
स्त्री चैकैकं नारीणां वै वधापयेत् ततो हस्ते प्रदानं च कुंकुमं मलवर्णकं नारिकेलं तथा वल्लीं हरिद्रां हस्तक
मंगलाष्टकमेन दत्वा सौभाग्यमाप्नुयात् आचार्यं च सपत्नीकं वस्त्रालंकारणैः शुभैः परिधाप्य प
थाशक्त्या मंडलेन समर्पयेत् प्रार्थयेच्च ततो देवीं सर्वसौभाग्यसुंदरीं पूजितासि मया देवि सर्वसौभाग्यसुंद
रि दत्वा मन्वार्थिनां कामानां कुटे विघ्नपात्र च प्रीतिं च मंडले देव्याः गृहाण सर्वशः गृहाण गृहाण सर्वं व
वं दरी प्रीयतामिति त्वत्प्रसादान्मया वीर्येण व्रतमेतत्कृतं शुभं त्वमस्याः क्षिप्रं प्राह लप्रसादं स्वप्नलाभं च पव
वेणी धन्या नारी कृतं कृत्या भवेत् सदा येनेदं च कृतं वस्त्रसंप्रापं जन्मनः फलं नातः परतरं किंचिद्व्रतं सौभाग्य
कारकं देहान्ते शिवलोके तु भोगान् भुक्त्वा यथेप्सितान् इति सौभाग्यसुंदरीव्रतं इति श्रीमांसा... महनी

व्र॰
ता॰
८०

लंबं दान्तं ज्ञ भद्रशं कवक्रतौ व्रतार्के तृतीया व्रतानि अथ चतुर्थी व्रतानि तत्र श्रावण कृष्णचतुर्थ्यां संकटचतुर्थी
व्रतं तच्चंद्रोदयव्यापिन्यां कार्यं श्रावणे बहुलपक्षे चतुर्थ्यां तु विधूदये गणेशं पूजयित्वा तु चंद्रमाय प्रदीयते इ
ति कथायां तत्र पूजाविधानात् दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वा मातृविद्धा गणेश्वर इति माधवचनात् गणेश
गौरी बहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्तिताः चतुर्थ्यः पंचमीविद्धा देवतांतरयोगत इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तवचनाच्च
न च तृतीयाविद्धाविधायकावचनानां दिवाचि सह तैवेध तत्रैव ग्रहणं तिन्नेयाविति भमिनवां गृहः स्त्रियप:
पुण्याः कर्मानुष्ठानतो द्विवा नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते इति वचनेन रात्रिवेधस्यापि रात्रिमध्य
कर्मत्वं हेमाद्रिमाधवादिभिरुक्तम् अथ व्रतविधिः मासपक्षाद्युल्लिख्यापत्यपुत्रयोरोगमुक्तिसंकष्टनाश
कामः स्त्रीपुत्रादिकामा संकष्टचतुर्थीव्रतं करिष्ये इति संकल्प्य सौवर्णं राजतं ताम्रं मृण्मयं वा यथाशक्ति तं मोग
णपतिमूर्तिं कृत्वा जलपूर्णे वस्त्रयुते कुंभे न्यस्य आद्यस्थापितां षोडशोपचारैः पूजयेत् अथ ध्यानं लंबोदरं
चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं रक्तवर्णकं नानारत्नैः सुवेषाढ्यं प्रसन्नास्यं विचिंतयेत् ध्यायेद्गजाननं देवं तप्तकांचनस
न्निभं नमस्कृत्य त्वं प्रभो देवदेवगणेश्वर चतुर्भुज महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ आवाहनं आगच्छ सर्व ८०
गन्नाथ त्वं प्रतिपालक नमस्कृत अनाथनाथ सर्वेश गीर्वाण विघ्नराज कृपां कुरु गजास्याय नमः आसनं गोमात्वम

वंलोकानांशूद्रादीनांविशेषतः ममदारिद्र्यविच्छेदेएकदंतेननमोस्तुते विघ्नराजायनमः उदकार्घ्यंगृहाणेदंदेवभक्ता
नांवरदायक देवदेवनमस्तेस्तु सर्वेषांपापनाशन धूम्रकेतवेनमः शुद्धं स्नानंपंचामृतेनैवगृहाणगणना
यक अनाथनाथसर्वज्ञनमोमूषकवाहन उमासुतायनमः आचमनंदिव्यांत्वंकरोयस्तुमूषकोयस्यवाह
न सर्वाघहरस्तत्स्वामिन्नीलकंठनमोस्तुते वक्रतुंडायनमः वस्त्रं रक्तवस्त्रयुग्मंचदेवानामपिदुर्लभं गृहा
णमंगलंदेवलंबोदरहरात्मज ऊर्ध्वकर्णायनमः ब्रह्मसूत्रमुपवीतंसोत्तरीयंगृहाणगणनायक यारक्तवलसूत्रं
वकनकसोत्तरीयकं गजाननायनमः चंदनं गृहाणभोभोदेवेशसर्वदादिव्यचंदनं करुणाकरगजाध्यक्षगौरी
सुतनमोस्तुते गणेश्वरायनमः पुष्पंसमर्पयामि सुगंधंदिव्यमाल्यंचगृहाणगणनायक विनायकनम
स्तुभ्यंशिवसूनोनमोस्तुते विघ्ननाशिनेनमः अनेनैवनाम्नादूर्वांकुरमालतांश्चदेयाः धूपं दशांगगुग्गुल
धूपस्तन्मेगणनायक गृहाणदेवदेवेशउमासुतनमोस्तुते विकटायनमः दीपं सर्वज्ञसर्वलोकाध्यक्षसर्वदेवप्रा
विबुधप्रिय गृहाणमंगलंदीपंघृतेनकर्पूरसंयुतं सर्वान्नफलसंयुक्तंसर्वैर्भक्तिसमन्वितः सर्वदेवायनमः फलं
फलानामृतकल्पानितुंगंपीतंघनाशने शांतिनानिपणाशनाश्चगृहाणमानिसर्वदा सर्वात्रिनाणितेनमः
तांबूलं तांबूलंगृहाणदेवनागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरगंधसंयुक्तंसुगंधंमुखभूषणं विघ्नहर्त्रेनमः सर्वदेवा

व्र
ता
८१

रिद्देवाय सर्वसिद्धिप्रदायक भक्त्या प्रदक्षिणां कृत्वा गृहाण मां सुरप्रभोः सर्वदेवाय नमः एवं पूजां प्रकर्तव्या
षोडशैरुपचारकैः मोदकान्कारयेन्मातस्तिलज्ञानन्स्थापयेति देवाग्रे स्थापयेत्तांश्च पंचविप्राय कल्पयेत् पूजयि
त्वा तु ततो विप्रं भक्तिभावेन देवतां दक्षिणां च यथा ग्राह्मां दत्वा पंचैव मोदकान् भक्षयेत् त्रिशिवं द्रव्यशक्त्यै दत्वा
यथाविधिः चंद्रार्घमंत्रः क्षीरसागरसंभूत सुधारूप विशाकर गृहाणार्घं मया दत्तं गणेशप्रीतिवर्द्धन मो
दकादानमंत्रः विप्रवर्य नमस्तुभ्यं मोदकान्वै ददाम्यहं मोदकान्सकलान्मे चदेव दक्षिणायायुतान् आपद्
द्धरणार्थाय गृहाण द्विजसत्तम गणेशप्रार्थना अवहमतिरिक्तं वा यद्धीनं मया कृतं तत्सर्वं पूर्णतां यातु वि
प्रक्रपयगणेश्वर ब्राह्मणान्भोजयेद्देविपक्वान्नेन यथासुखं स्वयं भुंजीत पंचैव मोदकान्गाडसंयुतान् अथवाक्ष
भ्रुकमंत्रं वा भुंजीत दधिसंयुतं अथवा भोजनं कार्यमेकवारं समाहितः प्रतिमां गुरवे दद्याद्दद्वार्याय समद
क्षिणां वस्त्रकुंभसमायुक्तामादौ मंत्रमिमं जपेत् विसर्जनमंत्रः गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थानं तेगणेश्वर व्र
तेनानेन मे नित्यं यथोक्तफलदो भव अथ कथा हेमाद्रौ स्कांदे ऋषयः ऊचुः दारिद्र्यशोककष्टाद्यैः पीडिता
नां च वैरिभिः राज्यभ्रष्टैः नृपैः सर्वैः क्रियते किं शुभार्थिभिः धनहीनैः नरैः स्कंद देवदानवपीडितैः विद्याश्रु ८१
गृहभ्रष्टैः रोगयुक्तैः शिवार्थिभिः कर्त्तव्यं किं वदोपायं पुत्रहेमार्थसिद्धये स्कंदउवाच शृणुध्वं मुनयः सर्वे

रिद्धिदेवाय सर्वसिद्धिप्रदायक भक्त्याप्रदक्षिणां कृत्वा गृहाण मां सुरप्रभो: सर्वदेवाय नमः एवं प्रजाप्रकर्तव्या
व्र षोडशैर्हयवारवैः मोदकान्कारयेन्मान लिलज्ञान्स्थापयेति देवाग्रस्थापयेत्तं च पंच विप्राय कल्पयेत् पूजयि
ता त्वातुतं विप्रं भक्तिभावेन देवतां दक्षिणां च यथाशास्त्रं दत्वा पंचैव मोदकान् भक्षयेत्त्रि शिवं द्रव्य सुश्रेष्ठं दत्वा
८१ यथाविधिः वंदाद्यमंत्रः क्षीरसागरसंभूत सुधारूपविशाकर गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गणेशप्रीतिवर्द्धनं मो
दकादानमंत्रः विप्रवर्य नमस्तुभ्यं मोदकान्वै ददाम्यहं मोदकान्स कलान्मंत्र देव दक्षिणायायुतान् आपद्
द्धरणार्थाय गृहाण द्विजसत्तम गणेशप्रार्थना अवहमतिरिक्तं वा यदुहीनं मया कृतं तत्सर्वं पूर्णतां यातु वि
प्ररूपगणेश्वर ब्राह्मणान्भोजयेद्देवि पक्वान्नेन यथासुखं स्वयं भुंजीत पंचैव मोदकान्गुडसंयुतान् अशक्तो
कमंत्रं वा भुंजीत दधिसंयुतं अथवा भोक्तव्यं कार्यमेकवारं समाहितः प्रतिमां गुरवे दद्यात् सर्वार्थी यः सदा
स्त्रिणां वस्त्रकुंभं समायुक्तामादौ मंत्रमिमं जपेत् विसर्जनमंत्रः गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थानं तु गणेश्वर व्र
तेनानेन मम नित्यं यथोक्तफलदो भव अथ कथाह माहेश्वरी कांदे अथयंकद्धुः दारिद्र्यशोककष्टाद्यैः पीडिता
नां च वैरिभिः राज्यभ्रष्टैः नृपैः सर्वैः क्रियते किं शुभार्थिभिः धनहीनैः नरैः स्कंद देवदानवपीडितैः विद्याक्व ८१
गृहभ्रष्टैः रोगयुक्तैः शिवार्थिभिः कर्तव्यं किं वदोपायं पुनस्तोमार्थसिद्धये स्कंद उवाच शृणु त्वं मनय सर्वे

व्रतानांव्रतमुत्तमम् संकष्टहरणंनामासर्वसौख्यदायकं येनोपायेनसंकष्टं हरंतिव्रतदेहिनः यद्व्रतंदेवकी
पुत्रःकृष्णोधर्मायदत्तवान् प्ररणेकिष्णमानायपुत्रःहेमार्थसिद्धये यथाकथितवान्पूर्वंगणेशोमातरंतथा
तथाकथितवानादौहायरेपांडवाग्रतः ऋषयऊचुः कथंकथितवानदेवांपार्वतींश्रीगणेश्वरः तथाशृण्वंति
मुनयोलोकानुग्रहकांक्षिणः स्कंदउवाच पुराकृतयुगेपुण्ये हिमाचलसुतासती तपस्तेपवतीभूरिनहृष्टः
प्रीकरपतिः ततापप्रच्छहेरंबंगणेशंपूर्वजंसुतं तत्क्षणादागतंहृष्टं गणेशंपृच्छतिइति पार्वत्युवाच तपस्तप्तंमया
घोरंकुलरंयेमहर्षिणां तथामेपार्वतीकांतोगिरीशोमप्रवल्लभः संकष्टनाशनंदिव्यंव्रतंनारदउक्तवान् तदा
यंतद्व्रतंनावकश्यपस्तपुयातनं ततश्रुत्वापार्वतीभक्त्यासंकष्टहरणंव्रतं प्रेम्णाकथितवान्देवोगणेशोज्ञान
सिद्धिदः श्रीगणेशउवाच श्रावणेबहुलेपक्षेचतुर्थ्यांतुविधूदये गणेशंपूजयित्वातुचंद्रायार्घ्यंप्रदापयेत् पा
र्वत्युवाच किंयत्तकेनविधिनाकिंज्ञाप्यंकिंचपूजनं उद्यापनेकदाकार्यंमंत्राःकेसुलभोजने किंध्यानंश्री
गणेशस्यगणेशार्थंवृविस्तरात् श्रीगणेशउवाच चतुर्थ्यांप्रातरुत्थायदंतधावनपूर्वकं गृहसंव्रतमिदंपुण्यं
संकष्टहरणंशुभं करिष्यामितिसंकल्प्यव्रतेस्मिन्नाणपंस्मरेत् ह्रींकारमंत्रः निराहारोस्मिदेवेशयावचंद्रोद
योभवेत् भोक्ष्यामिपूजयित्वाहंसंकष्टात्तारयस्वमां एवंसंकल्प्यराजेंद्रस्नात्वाकृष्णतिलैःशुभैः आह्निकंवि

व्रं· धायेद्वपुस्त्वान्नरयो गणाधिपः त्रिभिर्माषैरलं दर्येन तदर्धार्हेन वा पुनः यथाशक्त्यात्तु वै हेमी प्रतिमा क्रियते मला मा
ता· षमात्रान तदर्द्धेस्यत्तृतीयांशेन वा पुनः हेमाभावेन रूप्यस्य ताम्रस्यापि यथा तथा एवं सर्वाभावेन दरिद्रेण क्रियते मृण्मयी
८२ स्वभा वित्तशाठ्येन कर्त्तव्यं कृते कार्ये विनश्यति जलपूर्णं च यत्र वर्णांकुंभं तस्याग्रतो न्यसेत् पंचमन्त्रदलं पुष्पगंधादि
न्यपूजयेत् श्रीगणेश उवाच एवं व्रतं तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु चतुर्थीदिने यावज्जीवं तु कर्त्तव्यं वर्षाणामेकविंशति॥
श्चुक्लात्स्वैकवर्षं वा प्रतिवर्षमथापि वा उद्यापनं तु कर्त्तव्यं चतुर्थ्यां श्रावणे सिते स्त्रीकारस्य तु नतः कार्यं संकष्ट
हरणेति यो गाणपत्यं तथाचार्यं सर्वशास्त्रविशारदं त्रिः तथा ये प्रार्थयेद्दातेनोक्तं विधिमाचरेत् एकविंशति विप्रा
श्च वस्त्रालंकारभूषणैः पूजयेद्ब्राह्मणान् हिरण्याद्यैः कृत्वा च विधिना ततः होमयेन्मोदकान्यश्चात्तिलज्ञान् घृतसंयुता
न् अष्टोत्तरसहस्रं वा नो चेदष्टोत्तरं शतं अष्टविंशति संख्याने मोदकैर्वा समृद्धकैः अशक्तो हि दशभागः स्यात्तला तज
हुयाज्ज्ञानवेदति इत्थं पूजा प्रकर्त्तव्या गाणेशी शुभकारिणी पूजयेत्तं गणाध्यक्षं भक्तसंकष्टनाशनं गीतवादित्र
निनदैर्भक्तिभावपुरःसरैः पुराणवेदाध्ययनैर्लोकपथेत् श्रीगणेश्वरं एवं जागरणं कार्यं प्रातःस्नानादिकं तथा
सपत्नीकमथाचार्यं भूषयेद्वस्त्रभूषणैः उपानच्छत्रगोधानकमंडलुकलशादिभिः शय्यावाहनभूदानधनधान्य ८२
गृहादिभिः यथाशक्त्या प्रकर्त्तव्यं दारिद्र्याभावमिच्छता एकविंशति विप्रांश्च पूजयेन्नाममिर्यथा गजास्योवि

धराजस्य तेनोदरशिवात्मजो वृक्षतन्तुमूर्पकर्णः कुञ्जरस्येव गणेश्वरः दुर्गन्धसूक्ष्मस्य रुद्रस्य उल्लदेवोधिकोभवेत्
विघ्ननाशो हि विकटो वामनः सर्वदैवतः सर्वार्तिहारी भगवान् विघ्नदात्रे जनार्दनः गणाध्यक्ष एक विशास्य सर्वेप
ते गणेश्वराः विशेषेणाष्टदशभिर्मोदकैर्वा पनेस्मृतं एवं कृतविधानेन प्रसन्नोऽहं न संशयः ददामि वाञ्छितान्का
मान्तदर्थं त्वमिदं कुरु श्रीकृष्ण उवाच एवं तु कथितं सर्वं गणेशेन स्वयं नृप पार्वत्या तत्कृतं राजन् व्रतं संकष्टना
शनं व्रतेनानेन सा लेभे महादेवपतिं स्वकं तत्कुरुष्व महाराज व्रतं संकष्टनाशनं चतुर्थी संकटानाम स्कन्देन
कथितान्यया ऋषिभिर्लोककार्याय लोके न नामिदं व्रतं सूत उवाच कृतं युधिष्ठिरेणैव राज्यकामेन वै द्विजाः
सर्वशत्रून्निहत्यैवं न तत्कृत्याभवत्किल एवं व्रतपरो राजा स्वराज्यं प्राप्तवान् स्वयं तस्मात्सर्वप्रयत्नेन व्रतं कार्यं विच
क्षणैः येन धर्मार्थकाममोक्षं मोक्षस्यापि भवेत्किल यः करोति व्रतं विप्राः सर्वकामार्थसिद्धिदं सर्ववाञ्छितफलं प्राप्य
पश्चान्मोक्षं लभेत्ततः त्रैलोक्यभूमिकामेन महेन्द्रेण तु तत्कृतं एवं रावणेनैव कृतं वायुपुत्रेण चक्रुर्नं समुद्रतरणे
च्छया संकष्टं दृष्टवान् लोके सह रामप्रियां पुरा दमयन्त्या कृतं पूर्वं नलावेक्षणकाम्यया सावित्र्या च पतिं लेभे पुरा
श्रीकृष्णेन द्विजोत्तमाः अहल्यापि पतिं लेभे गौतमं प्राणवल्लभं विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी धनमाप्नुयात् पुत्रा
र्थी पुत्रमाप्नोति निरोगी रोगान्नमुच्यते इति व्रतार्के संकष्टचतुर्थीव्रतं अथ श्रावणे कार्तिके वा शुक्ले चतुर्थ्यां

व्र॰
ता॰
८३

गाणपतिव्रतं मदनरत्ने सौरपुराणे स्कंद उवाच केन व्रतेन भगवन्सौभाग्यमचलं भवेत् पुत्रपौत्रधनैश्वर्यमन्
तः स्वर्गमेव ते तन्मे वद महादेव व्रतानां मुत्तमं व्रतं ईश्वर उवाच अस्ति देव्या गाणपतिव्रतं त्रैलोक्यविश्रुतं भगवत्या पुरा चीर्णं
पार्वत्या श्रद्धया सह सरस्वत्या महेन्द्रेण विष्णुना धनदेन च अन्यैश्च देवैर्मुनिभिर्गंधर्वैः किन्नरैस्तथा चीर्णमेतद्
तं सर्वैः पुरा कल्पे षडानन चतुर्थ्यां या भवेच्छुक्ला नभोमासस्य पुण्यदा तस्यां व्रतमिदं कुर्यात्कि विक्यां वा षडानन
कार्त्तिक्यां कार्त्तिकस्यैव तिथ्यां शुक्लपक्षतः वा गजाननेन गणाध्यक्षमेकदंतं विनायकं विधाय हेम्ना विघ्नेशं हेम
मयीं रूप्यां तदा धारेष्ववृष्टितं स्थाप्य विघ्नकर्तारं कलशोपरि ताम्रभाजनं वेष्टितं रक्तवस्त्रेण सर्वतोभद्रमण्डले
पूजयेद्रक्तकुसुमैः पंचभिश्च पंचभिः बिल्वपत्रैरपामार्गैः शमी दूर्वा हरिप्रिया हरिप्रिया तुलसी अन्यैः सुगं
धकुसुमैः यथालब्धैः सुगंधिभिः फलैश्च मोदकैः पश्चादुपहारं प्रकल्पयेत् यथावद्रूपचारैश्च पूजयेत्त्रिजा
सुते उमासुतनमस्ते विघ्नवारिणे नानाविघ्नांधकारं दिनकरं सकलं सर्वपापं हरतामिति अथ मंत्रः गणेश्वराय
देवाय उमापुत्राय वेधसे पूजां गृह्ण प्रयच्छामि गृहाण भगवान्नमः विनायकाय शूराय वरदाय गजानन उमासु
ताय देवाय कुमारगुरवे नमः लंबोदराय देवाय सर्वविघ्नापहारिणे उमांगमलसंभूतो दानवानां वधाय वै अ ८३
नुग्रहाय लोकानां सदेवः पातु विघ्नपः अयं मंत्रः परंज्योतिः प्रकाशाय सर्वसिद्धिप्रदायक दीपं नमः प्रयच्छामि

महादेवात्मजेनमः दीपमंत्रः गणानांत्वागणपतिंहवामहे कविंकवीनामुपमश्रवस्तमंज्येष्ठराजंब्रह्मणांब्रह्म
णस्पत आनःशृण्वन्नूतिभिःसीदसादनं उपहारमंत्रः गणेश्वरगणाध्यक्षगौरीपुत्रगजाननः व्रतंसंपूर्णतांया
त्वत्प्रसादादिभानन प्रार्थनामंत्रः एवंसंपूज्यविघ्नेशंयथाविभवविस्तरैः सोपस्कारंगणाध्यक्षमाचार्यायनि
वेदयेत् गृहाणभगवन्ब्रह्मन्गणराजंसदक्षिणं व्रतेनदूर्वनादयसंपूर्णंयातुमद्व्रतं दानमंत्रः एवंयःपूर्ववर्ष
णिकृत्वोद्यापनमारभेत् ईप्सितान्लभतेकामान्देहांतेशांकरंपदं अथवाप्युक्तफलस्यचतुर्थ्यांसंयतेन्द्रियः
कुर्यादेवंव्रतंयस्त्वेवंसर्वसिद्धिसमाप्नुयात् उद्यापनंविनायस्तु करोतिव्रतमुत्तमम् तेनपुण्यंतिलैःस्नानंप्रातः
कार्यंषडानन हेम्नावाराजतेनापिकृत्वागणपतिंबुधः पंचगव्येनसंस्नाप्यदूर्वाभिःसंप्रपूजयेत् मंत्रैस्तुदशभिर्भ
क्त्यादूर्वायुक्तैःशिखिध्वज दूर्वायुक्तैर्दशभिर्मंत्रैःपूजादूर्वायुक्तः पंचगव्येस्नापनं तेनदशनामउक्ताःस्कंदपुराणे
गणाधिपनमस्तेस्तु उमापुत्राघनाशन विनायकेशपुत्रेतिसर्वसिद्धिप्रदायक एकदंतेभवक्त्रेति तथामूषकवाह
न कुमारगुरवेतुभ्यंमेभिर्नामपदैःपूजयेति इत्येवंकथितंवत्ससर्वसिद्धिप्रदंशुभं व्रतंदूर्वागणपतेःकिमन्यच्छ्रो
तुमिच्छसीति इतिश्रीस्कंदपुराणेदूर्वागणपतिव्रतं अथभानुवारयुक्तायांपस्यांकस्यांविकुलकचवष्ठ्यांमारभ्यदूर्वा
गणपतिव्रतं स्कांदे कैलासशिखरेरम्येसर्वदेवनिषेविते सिद्धसंघसमाकीर्णेगंधर्वगणसेविते देव्यासहमहा

व्र देवो दीपव्रते दैविनोदिता ज्ञितासि त्वं जितेत्याह पार्वती परमेश्वरः सापि त्वं जितेत्याह स विवादस्तयोरभूत् चित्रनेमिस्तदा
ता पृष्टो मृषावादमभाषत ततः क्रोधसमाविष्टा गौरी शापं ददौ ततः प्रसादितः ततस्तेन विशापं वचनं जगाद सा यदा सरोवरे
६८ स्नेचरिष्यति भवान्भुवि तदा स्वर्गगणिका सर्वा द्रष्टुं ते त्वां समागताः तदा भव विशापस्त्वमित्युक्तः स पपात ह ततः कतिप
५५ याहोभिः कृत्स्नानं तत्सरोवरे कुष्ठीभूताव संस्तत्र ददर्श स विलासिनीः ततः स सादरं गत्वा पप्रच्छ प्रणिपत्य ताः किमेत
तो महाभागाः पूजायामभिवांछितं ततस्ता अब्रुवंस्तस्मै दूर्वाविघ्नेश्वरव्रतं क्रियतेस्माभिरिहैव परत्राभीष्टसिद्धये ततो
ऽब्रवीन्महाराज्ञा व्रतं मे श्रावयध्वं येनाहं गिरिजाशापान्मोक्षये चिरदुःखितः ततस्ता अब्रुवन्सर्वा व्रतमेतदनुत्तमम्
दूर्वाविघ्नेश्वरो यत्र पूज्यते सर्वसिद्धिदः शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां या भानुवारेण संयुता तस्यां तिथौ समारभ्य षण्मासावधि व्रत
माचरेत् प्रत्यहं षट्नमस्कारान् षट्दूर्वाः षट्प्रदक्षिणाः शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां च प्रत्येकं चैकविंशतिः एकभक्तं च कर्त्त
व्यं कर्षं च पूर्णयादिमां ध्यायेद्विनायकं देवं समाहितमनाः शृणु तरुणारुणसंकाशं सर्वाभरणभूषितं ज
टाकलापसुभगं कुंकुमेनोपरंजितं गजाननं प्रसन्नास्यं सिंदूरतिलकांकितं विशालवक्षसं भावं तं मुक्तामणिवि
भूषितं चलत्पंकजमंदारांगकिंकिणीकंगणैर्युतं पाशांकुशधरं देवं दंतमोदकधारिणं महोदरं महानागं वक्रतुं ६८
हिमृदानितं हरदांशकसंवीतमिभास्यमपराजितं प्रणतामरसंदोहमौलिमाणिक्यरश्मिभिः विराजितांघ्रि

कमलं सर्वदिक्वनमस्कृतं सर्वाभीष्टफलदं देवं सर्वभूतोपकारकं एवं ध्यात्वा जपेन्नित्यं विनायकमतन्द्रितः एवं चरित्वा षण्मा
सान् शुचिः सत्यपरायणः पश्चाद्दूर्वाभिरर्चयेत सदा पुनः उद्यापनं तु कुर्यात्तु देशकालानुसारतः ततो मगध दे
शस्य मानेन पञ्चपिष्टकं हुत्वा मानकमादाय दशांशाद्वा विमिमोदकान् कृत्वा नवनवत्यम्बकषट् देवाग्रे नायषड्ब्राह्मणे षट्
विप्राय च ददात्तु संस्थो द्विजाय कुर्द्दुविने विनायको गणाध्यक्षो विघ्नेशः श्रीगणाधिपः वरदः सर्वलक्ष्मीवः दूर्वाषट्कैः प्रस
न्नयेत् षट् दूर्वाख्यं तथा दद्यात् महान् संकल्पयेत् एवं कृत्वा महेशान प्राप्नोत्सर्वमभिवाञ्छितं नृपमुक्ता चित्रनेमिः
प्रीणयन्त्वा विनायकं शापान्मुक्तस्ततः शम्भुमभ्यगात् स हि सत्रिव शङ्करेण ततः पृष्टः चित्रनेमिस्तथा जगौ व्रतं कृत्वा
ततः शम्भुर्गणेशस्य कृत्वा कुतूहलात् गौरीकोपप्रसादाय शिवोपि कृतवांस्तथा सापि देवी शिवेनोक्तं चक्रे व्रतमनुत्तमम्
कार्तिकेयोपि मात्रोक्तः स्वस्य सांनिध्यदर्शनेच्छया व्रतं चकार तदा च कार्तिकेयोक्तमादरात् सोपि राजा प्रसादाय पुत्रः पं
चकार ह ततः क्रमेण लोकेस्मिन् प्रवृत्तं मत्तमम व्रतं दूर्वागणेशस्य सर्वसिद्धिकरं परं शोकव्याधिभयाद्वै राज्यं
स्तनवर्जितः विघ्नकाण्डचयोद्यादिधनधान्यसमाहृतः इहलोके सुखी भूत्वा पश्चाच्छिवपुरं व्रजेत् व्रतेनानेन दूर्वास
विघ्नेशस्य प्रसादतः यः पठेच्छृणुयाद्वापि कथां नामेनां दिने दिने पुण्ययाद्वापि सततं सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् इति कथ्य
रणोक्तं दूर्वागणपतिव्रतान्तरं समाप्तम् अथ भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां सिद्धिविनायकव्रतं हेमाद्रौ स्कान्दे तत्र कथा

व्रं॰ ता॰ ८५ हयापि त्वयाकार्यं प्रातःशुक्लतिलैः स्नातो मध्याह्ने पूजयेन्नृपेति गणपतिकल्पेन तैव पूजाविधानात् दिनद्वयेत व्याप्तावे
कदेशव्याप्तौ वा पूर्वान्यथापरा चतुर्थी गणनाथस्य समानान् विद्धा प्रशस्यते मध्याह्नव्यापिनी मातृपरतश्चेत्परेऽहनीति गृह
स्पतिस्मृतेः अथ व्रतविधिः मासपक्षाद्युल्लिख्य जयाश्रयादिकामः स्त्री तु सौभाग्यकामा श्री सिद्धिविनायकप्रीत्यर्थं सिद्धि
विनायकपूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य षोडशोपचारैः पूजां कुर्यात् एकदन्तं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं चतुर्भुजं पाशांकुश
धरं देवं ध्यायेत्सिद्धिविनायकं ध्यायेद्गजाननं देवं पद्मकांचनसन्निभं चतुर्भुजं महाकायं सर्वाभरणभूषितं दन्ताक्षमा
लापरशुपूर्णमोदकधारिणं मोदकासक्तशुंडाग्रमेकदन्तं विनायकं ध्यानं आवाहयामि विघ्नेश सुरराजार्चितेश्वर
अनाथनाथ सर्वज्ञ पूजार्थं गणनायक आवाहनं अथ प्राणप्रतिष्ठा ॐ यं रं लं वं शं षं सं हं ळं ॐ गजाननस्य नमः श्री
रत्नकुंकुमजित्प्राणपालिन्यादयः पूर्वसादिमवैद्वियाणि इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठंतु स्वाहा विचित्ररत्नरचितं दि
व्यास्तरणसंयुतं स्वर्णसिंहासनं चारु गृहाण सुरपूजित आसनं अर्घ्यं च फलसंयुक्तं गंधपुष्पाक्षतैर्युतं गणाध्य
क्ष नमस्तेस्तु गृहाण करुणानिधे अर्घ्यं सर्वतीर्थसमुद्भूतं पाद्यं गंधादिभिर्युतं विघ्नराज गृहाणेदं भगवन्भक्तव
त्सलः पाद्यं दध्याज्यमधुसंयुक्तं मधुपर्कं मयाहृतं गृहाण सर्वलोकेश गणनाथ नमोस्तु ते मधुपर्कं विनायकन ८५
मस्तुभ्यं त्रिदशैरभिवंदित गंगोदकेन देवेश मया आचमनं कुरु आचमनं स्नानं पंचा- नं दिव्य सर्वतीर्थोदकैर्मया

गंधतोयैरमायुक्तं ह्वीष भीष्टदायक स्नानं रक्तवस्त्रद्वयं देव देवांगसदृशप्रभोः सर्वप्रद गृहाणेदं लंबोदर हरात्मज
वस्त्रं राजतं ब्रह्मसूत्रं च कांचनं चोत्तरीयक गृहाण चारु सर्वज्ञ भक्तानां भक्तवत्सल यज्ञोपवीतं नानाविधानि दि
व्यानि नानारत्नोज्ज्वलानि च भूषणानि गृहाणेश पार्वतीप्रियनंदन आभरणं गंधं गृहाण भगवन् सर्वगंधसमन्वि
तं गणनाथ तत्त्वनमल्लिस्त्व भक्ताभीष्टप्रदायक गंधं अक्षतान्धवलान्देव गृहाण द्विरदानन अनाथनाथ सर्वज्ञ गी
र्वाणवरपूजित अक्षताः सुगंधीनि च पुष्पाणि जातीकुंदमुखानि च विविधानि च पत्राणि गृहाण गणना
यक पुष्पं अथांगपूजा गणेशाय नमः पादौ विघ्नराजाय नमः जानुनी आखुवाहनाय नमः ऊरू हेरंबाय न
मः कटिं उमासुताय नमः नाभिं लंबोदराय नमः उदरं गौरीसुताय नमः स्तनौ गणनायकाय नमः हृदयं स्थू
लकर्णाय नमः कंठं स्कंदाग्रजाय नमः स्कंधौ पाशहस्ताय नमः हस्तौ गजवक्त्राय नमः वक्त्रं विघ्नहर्त्रे सर्वेश्व
राय नमः शिरसि श्रीगणाधिपतये नमः सर्वांगं पूजयामि अथ पत्रिकापूजा सुमुखाय नमः मालतीपत्रं गणाधिपतये भृंग
राजं उमापुत्राय बिल्वपत्रं गजाननाय दूर्वापत्रं लंबोदराय बदरीपत्रं गजकर्णाय तुलसीपत्रं वक्रतुंडाय शमी
पत्रं गुहाग्रजाय अपामार्गपत्रं एकदंताय बृहतीपत्रं विकटाय करवीरपत्रं विनायकाय अश्मंतपत्रं कपिलाय
अर्कपत्रं चतुर्भुजाय जातीपत्रं सर्वेश्वराय अगस्त्यपत्रं एवं एकविंशतिपत्राणि समर्पयामि नमः दूर्वायुग्मं गृही

व्रं
ता
८६

56

तावगंधपुष्पाद्यैर्युतं पूजयेत्सिद्धिविघ्नेशं प्रत्येकं सर्वनामभिः गणाधिपनमस्तेस्तु उमापुत्राघनाशन विनाय
केशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्रदायक एकदंतेभवक्रेति तथा मूषकवाहन कुमारगुरवेनित्यंपूज्जनीयः प्रयत्नतः दशां
गंगुग्गुलंधूपं सुगंधंचमनोहरम् गृहाणसर्वदेवेशउमापुत्रनमोस्तुते दीपं सर्वज्ञसर्वलोकेशत्रैलोक्यतिमिरा
पह नैवेद्यं ततः आचमनं करोद्वर्त्तनं इदंफलमितिफलं तांबूलं गृह्यतां देवगृहाणसुरपूजित अनाथनाथ
सर्वज्ञमाम्रहाममहेश्वर तांबूलं हिरण्यगर्भमितिदक्षिणा विघ्नेश्वरविशालाक्ष सर्वाभीष्टफलप्रद प्रदक्षिण
करोमितांसर्वाकामान्प्रयच्छमे प्रदक्षिणा नमस्तेविघ्नसंहर्त्रे नमस्ते ईप्सितप्रद नमस्तेदेवदेवेश नमस्तेगणना
यक यन्मयाचरितंदेवव्रतमेतत्सुदुर्लभे त्वत्प्रसादाद्गणेशानं सफलंकुरुसर्वदा प्रार्थना अथार्घ्यः गणानाथनम
स्तुभ्यं सर्वविघ्नविनाशन अर्घ्यं गृहाणदेवेश मयादत्तंहिभक्तितः विनायकनमस्तुभ्यं सततंमोदकप्रिय अविघ्नं
कुरुमेदेवसर्वकार्येषुसर्वदा वायनमंत्रः विनायकस्यप्रतिमा वस्त्रयुग्मसमन्विता तुभ्यंसंप्रददे देवः प्रीयतांमेग
ज्ञातनपः विनायकगणेशान सर्वदेवनमस्कृत पार्वतीप्रियविघ्नेशममविघ्नविनाशय प्रतिमादानं गणेशः प्र
तिगृह्णातिगणेशोवैददातिच गणेशस्तारकोभाभ्यांगणेशायनमोनमः इतिपूजाविधिः अथकथा ऋषयः ८६
ऊचुः निर्विघ्नेनकथंकार्यो लौकिकंसिध्यतिव्रतं अर्थसिद्धिः कथंनृणांपुत्रसौभाग्यसंपदः दंपत्योःकलहेचैववं

ग्रमेरेनपार्थानां उदासीनेषुलोकेषुकथंवसुलभाभवेत् विद्यारंभेतयात्रायांवाणिज्यायांकृषौतथा नृपतेःपार्श्वके
चजयसिद्धिःकथंभवेत् कांदेवतांनमस्कृत्यकार्यसिद्धिर्भवेन्नृणां यतस्त्वमसि विस्तार्यं ब्रूहिमेसूतशृण्वतः सूतउवाच
सन्नद्धयोःपुराविप्राःकृष्णपांडवसेनयोः पृष्टवान्देवकीपुत्रंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः युधिष्ठिरउवाच निर्विघ्नेनजयंमह्यं
वदस्वकिनेदन कांदेवतांनमस्कृत्यसम्यग्राज्यंलभेमहि श्रीकृष्णोवाच पूजयत्वंगणाध्यक्षमुमामलसमुद्भवं तस्मि
न्संपूजितेवीरध्रुवंराज्यमवाप्स्यसि युधिष्ठिरउवाच देवकेनविधानेनपूजनीयोगणाधिपः पूजितस्तुतिथौकस्यांसि
द्धिदोगणपोभवेत् श्रीकृष्णउवाच मासिभाद्रपदेशुक्लेचतुर्थ्यांपूजयेन्नृप मासिमाघेश्रावणेतुमार्गशीर्षेऽथवाभवे
त् गजवक्त्रंतुशुक्लायांचचतुर्थ्यांपूजयेन्नृप यदावोद्भवतेभक्तिस्तदापूज्योगणाधिपः प्रातःशुक्लतिलैःस्नातांमध्या
ह्नेपूजयेन्नृप निष्कमात्रसुवर्णेनतदर्द्धार्द्धेनवापुनः स्वशक्त्यागणनाथस्यस्वर्णरौप्यमयाकृतिं अथवामृण्मयींकु
र्याद्वित्तशाठ्येनकारयेत् गणनाथःसिद्धिविनायकः तद्रूपंवस्कांदे एकदंतंशूर्पकर्णंगजवक्त्रंचतुर्भुजं पाशांकुश
धरंदेवंध्यायेत्सिद्धिविनायकं कृत्वापूजांप्रयत्नेनस्नानंपंचामृतैःपृथक् गणाध्यक्षेतिनाम्नावैगंधंदद्यात्सुभक्ति
तः आवाहनासनार्घ्यंचदत्वापाद्याचमनंततः रत्नसर्वप्रदेवस्त्रयुग्मंदद्यात्सुभक्तितः विनायकेनिवेद्यानियूपंचोमासू
नायच दीपंरुद्रप्रियायेतिनैवेद्यंविघ्ननाशिनी किंचित्स्वर्णंपूजांचतांबूलंचसमर्पयेत् ततोहवींकुशानरसवि

शांतिं चैकमेव हि पूजनीयः प्रयत्नेन षभिर्नामपदैः सदा गणाधिप नमस्तेऽस्तु उमापुत्राघनाशन विनायकेशपुत्रेति
सर्वसिद्धिप्रदायक एकदंतेभवक्त्रेति तथा मूषकवाहन कुमारगुरवे तुभ्यं पूजनीयः प्रयत्नतः दूर्वायुग्मं गृहीत्वा तु गंध
वं. ता. ४८ पुष्पाक्षतैर्युतं एकैकेन तु नाम्ना तु दद्यादेकं सर्वनामभिः घृतपक्वविंशतिसंख्यमोदकान् कृत्वा पाचितान् स्थापयित्वा गणा
ध्यक्षसमीपे कुरुनंदन दश विप्राय दातव्या स्वयं चाद्यात्तु पादश एवं गणाधिपं दद्यात्तैर्नैवेद्येन पात्रम ज्ञात्वा रूपमयं देवं ब्रा
ह्मणाय निवेदयेत् कृत्वा नैमित्तिकं कर्म पूजयित्वेष्टदेवतां ब्राह्मणान्भोजयित्वा पश्चाद्भुञ्जीयात्तैलवर्जितं विनायकस्य
प्रतिमां वस्त्रयुग्मसमन्वितान् दद्याद्विप्राय विदुषे सर्वविघ्नोपशांतये एवं कृते धर्मराज गणनाथस्य पूजनं विघ्न
घ्नस्ते भवेन्नूनं तत्त्वं सत्यं मयोदितं वैस्रवाया स्वदेवतास्त्वयादौ पूजितो गणाधिपः तस्मिन्संपूजिते विष्णुरीशो भानुस्त
थोमा ह्यवाहस्त्वापरे देवाः पूजिताः स्युः न संशयः चतुष्कायामान्तगणाः परितुष्टा भवंति च तस्मिन्संपूजिते विप्राः
भक्त्या सिद्धिविनायके य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा समाहितः सिध्येतिसर्वकार्याणि सिद्धिदस्य प्रसादतः इति सिद्धिवि
नायकव्रतं हेमाद्रौ भविष्योत्तरे मासि भाद्रपदे शुक्ले शिवलोके प्रपूजिताः तस्यां स्नानेन दानेन उपवासो व्रतेन तथा क्रि
यमाणो ह्यतश्चर्मं प्रसादनेनेतिनो नृप चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे अस्यामेव चंद्रदर्शने दोषमाह पराशरः कृत्यादिके चतुर्थ्यां तु ग्र ४०
लेवं चंद्रदर्शनं मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तं सदा तद्दोषशान्तये विष्णु पठेत् सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्ब

वचुनाहतः सुकुमारकरोद्गलवच्चोपिः समंततः अथ स्यमंतकोपाख्यानं नंदिकेश्वर उवाच शृणुष्वैकाग्रचित्तः सन्
गणाध्यक्ष व्रतं शुभम् यत्तु पार्थी शक्रपतेन तु सदा कार्यं प्रयत्नतः सनत्कुमार उवाच योगींद्र पदौ तेऽस्तु भगवात्मनः नमो वाग्रूपो
वाग्विषयः कुर्या तत्र मम मोचयेत्याशु विघ्नेंद्र संकल्पाशाद्वतिनं नरं कांतारे विषमे वापि गृहे राजकुले तथा सर्व-
सिद्धिकरे चैव व्रतानामुत्तमोत्तमम् गजाननप्रियं वापि त्रिषु लोकेषु विश्रुतं व्रतेनानेन विप्रेत ब्रह्मास्त्रं सर्वसंकष्टनाशा-
नं सनत्कुमार उवाच केन चादौ पुरा वीर्णं मर्त्यलोके कथं गतं एतत्समस्तं विस्तार्य ब्रूहि गणेश्वरं व्रतं नंदिके-
श्वर उवाच चक्रे व्रतं तु गणनाथो वासुदेवः प्रतापवान् आदिष्टं नारदेनैव पृथालांछनशांतये सनत्कुमार उवा-
च कृष्णेनापि स्वयं यत्तं सृष्टिसंहारकारकं वासुदेवो जगन्नाथो पीयाप्रभवान् लांछनं कथं एतदाश्चर्यमाख्यानं ब्रूहि त्वं
नंदिकेश्वर नंदिकेश्वर उवाच भुवो भारावतारार्थं वसुदेवसुतावुभौ रामकृष्णौ समुत्पन्नौ पद्मनाभहलायुधौ
कालनेमिभयात्कृष्णो द्वारकां समकल्पयत् विश्वकर्माणं हूयपुरी हाटकनिर्मिता तत्र षोडशसाहस्रस्त्री-
णां चैवं तु वराधिकं भवनानि मनोज्ञानि तेषां मध्ये व्यकल्पयत् पारिजातं ततः कृष्णं चैव नात्तां भोगाय कल्पयत् या-
दवानां शतसहस्रं च षट्पंचाशत्कोटयः अन्येपि बहवो लोकाः वसंति विगतज्वराः एवं विधेषु लोकेषु संस्थितेषु तत
त्रहृष्टमते सत्राजितप्रसेनाख्यौ यदुवंशे सविस्तृतौ सूर्योपि तीरमासाद्य तमस्तन्वन् सूर्तमानसः सत्राजितस्य

वं॰
गां॰
९८

पत्नेपेमृयेमुरिपुवुद्धिमान् वृतेनियशानेंशृयुगत्येसंवदुलोवना नकोप्रसन्नोभगवान्सत्राजितपुरास्थितः सत्राजि
तोपितुष्टाव स्तुष्टादेवेदिवाकरं तेजोराशेनमस्तेस्तु नमस्तेसर्वतोमुखं विश्वव्यापिनमस्तेस्तु नमस्तेविश्वरूपिणे ॥
काश्यपेयनमस्तेस्तुहविर्भुजनमोस्तुते ग्रहराजनमस्तेस्तु नमस्तेचंद्रगोचिषे देवत्रयनमस्तेस्तु सर्वदेवनमोस्तु
ते प्रसीदप्राहिदेवेश तद्दृष्टामादिवाकर इत्येवंसंस्तुयमानोसौदेवदेवोदिवाकरः स्निग्धगंभीरमधुरंसत्राजि
तमुवाचह वरंब्रूहिप्रसन्नोस्मियत्तेमनसिवर्त्तते सत्राजितमहाभाग तुष्टोहंतवनिश्चयात् सत्राजितोवाच स्यमं
तकमणिंदेहिपरितुष्टासिभास्कर ददौतस्यचतद्रत्नंस्यमंतकंगादत्तार्थकः सूर्यउवाच भगवानेकंशातक्रमंतवने
सोमहामणिः सुविख्यातामदाधार्यंरत्नमेतन्महोत्तमम् सत्राजितस्तणेनेनतदृष्ट्वाचिंहंतिमानवं प्रत्यक्रांतदृष्ट्वैदे
वोतेजोराशिर्दिवाकरः तत्कंठरत्नंज्वलमानरूपोपुरींसत्क्रम्यविवेशसत्वरं दृष्ट्वातलोकाम्नन्निदिवाकरंसंवि
नयंस्मिमितात्तदृष्टयः समागतोयंहरिदस्वदीधितिर्जनार्दनंदृष्टमसंशयेन नाहंसहस्रांशुरितीहलोकाः सत्राजि
तोयंमणिकंठभास्वरात् स्यमंतकंमहारत्नंदृष्टानकंठमंडले सहांवकेजगत्राणोनदथारमणिंततः सत्राजितो
जातभयोयाचयिष्यतिमांहरिः प्रसेनायददौभ्रात्रेधार्यंयंशुचिनात्वया एकदाकंठदेशेसौकृत्वातंमणिसत्तमम् ९८
मृगयायांकोस्नार्थाययपौकृष्णेनसंयुतः सुश्वासुदृष्टोशुचिस्नात्मोहतः सिंहेणाननंतरंराणात् रत्नमादायसिंहोपिम

छन्नं जांबवता हतः । नीतास्वविवरं रत्नं ददौ पुत्राय जांबवान् ॥ प्रीतो विवेश कृष्णोऽपि स्वकैः सर्वैस्तथाहृतः । प्रसेनो यापि
नायाति हतः कृष्णेन निश्चितं मणिलोभेन हा कष्टं बांधवः पापिना हतः । द्वारकावासिनः सर्वे जना ऊचुः परस्परं
कृष्णापवादं संतप्तः कृष्णोऽपि नगराच्छनैः सहैव तैर्यमारण्ये दृष्ट्वा सिंहेन पातितं प्रसेनं वाहनयुतं तत्पादानुस्मृ-
गतः । विवेश योजनशतमंधकारं स्वतेजसा निवारयं ददर्शाग्रे प्रासादं बहुभूमिकं कुमारं जांबवंतस्य दोलाया-
मपि निहितं माणिक्यलंबमानं च ददर्श भगवान्हरिः । रूपयौवनसंपन्ना कन्या जांबवती पुनः दोलां दोलयमा-
ना च दृष्ट्वा कमलेक्षणं विस्मयं च मनस्यके दृष्ट्वा तां चारुहासिनीं सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जांबवता हतः
सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमंतकः मदनज्वरदाहार्ता दृष्ट्वा तं कमलेक्षणं उवाच ललितं वाक्यं गम्यतां गम्य-
तामिति रत्नं गृहीत्वा वेगेन यावद्गच्छेत्तेन तु जांबवान् इत्याकर्ण्य हसन् शौरिः शंखं दध्मौ प्रतापवान् आकर्ण्य सह-
सोत्थाय ऋक्षः स युयुधे ततः ततो युद्धमभूद्घोरं हरिजांबवतोस्तदा द्वारकावासिनः सर्वे गतास्ते सप्तमे दिने ॥
मृतः कृष्णो भविता ते वा निसंदिग्धं विचार्य च परलोकक्रियां चक्रुः परेतस्यानुने तदा एकविंशद्दिनं यावद्बाहुयुद्ध-
रणो विभुः युयुधे तेन कृष्णेन युद्धकर्माणि तोषितः जांबवान्प्राह नत्वा स्मृत्वा हृष्टो देववरं महत् जांबवानुवाच ॥
यज्ञेयो हं हरेः सर्वैः यत्रात्त सदानवैः त्वया जितो हे देवेश देवकं मसि निश्चितं ज्ञातो नेता वै स्वतेजो नान्य

ग्रं
ता
५९

59

याबलमीदृशं इति प्रसाद्य देवेशं ददौ माणिकमुत्तमम् सुतां जांबवतीं चापि भार्यार्थे वरवर्णिनीं पाणिं जग्राह
यामास देवदेवं च जांबवान् मणिमादाय देवोपि जांबवत्यापि संयुतः तद्वृत्तांतं समाचष्टे द्वारकावासिनां ततः
सत्राजितस्य माणिकं दत्तवान् स तदि स्थितः मिथ्याभिशापसंशुद्धिं प्राप्तवान्मधुसूदनः सत्राजितोपि संत्रस्तः
कृष्णाय प्रददौ सुतां सत्यभामां महाबुद्धिर्ददौ सर्वगुणान्वितां शतधन्वाक्रूरस्तु प्रार्थ्यमानादत्ताद्दुष्टमानसा सत्राजि
तेन तैर्वैरं चक्रू रत्नाभिलाषिणः हृतात्मा शतधन्वाधिगते कृष्णेपि क्वचित् सत्राजितं निहत्याशु मणिं जग्राह
पापधीः कृष्णस्य पुरतः सत्या समाचष्टे विचेष्टितं श्रुत्वा रिष्टो वहिः कोपी कृष्णः कपटनायकः बलदेवं पुरोवाक्य
मुवाच धरणीधरं हत्वा सत्राजितं दुष्टो मणिमादाय गतः निहत्य शतधन्वानं गृहीत्वा रत्नं भावयोः मम
भाग्यं च न दुस्तत्वं भविष्यति न संशयः एतत्कृष्णाभयत्रस्तो शतधन्वा विपाटयः आहूय अक्रूरनामानं मणिमक्रो
पददौ वचः स्वारूढश्चाश्वो मेवेगान्निर्गतो दक्षिणां दिशं रथस्थावनुगच्छेतां बलरामजनार्दनौ शतधन्वा
तमात्रेण समारब्धवातदा पलायमानो निहतः पदातिश्च पदातिना रथस्थे बलदेवेन हरिणा [illegible]
भिता अदृष्ट्वा च ततस्तत्त्वं बलदेवं पुरोवदत् न दाकृष्णे महायोगी बाधुवाच च नं वली कपटी त्वं सदा कृष्ण [illegible] ५९
पापी हुतिनिश्चितं अर्थाय स्वजनं हंसि कस्मात्वं पुः समाश्रयेत् अनेकशापथैः कृष्णो बलदेवं प्रसादयेत् सो

पिपिक्षुभिस्तुक्तायपौवैर्द्भं न लेले कृष्णोपि रघमाहसुद्रा रकौ प्रयपौष्ठनः तपैवांडुर्जैनः सर्वैर्न साधीयानयं
हरिः निकाशितो रत्न लोभान्ज्ञे शेभातावलोवली ननु सुताधीनवदनः पापीनैव हि भाति च तृष्णाभिशापसंत
प्तोवभूवस ज्ञग्रत्पतिः यक्ष रोपि विनिष्क्रमग्नो पंयाच्याभियान्ततः काशीं गत्वास्ख वेनासौ यज्ञे पशुपतिं विश्वं देवं
स्तुत्याटयामास तेन दक्षेण बुद्धिमान् स्तालयशृहैश्चित्रैः नगरं समकल्पयत् नदोभित्तं नैवैरागार्ईनयोनच विज्ञं
शुचिनाधार्यतेन च मणिसूर्यस्य निश्रितं ज्ञानं ति नहि सर्वज्ञो मानुषं भावमाश्रिताः लोकाचारं तथा मायां श्रुता
नंवसमाश्रितं तृष्णापवदं वहुले ज्ञायमानं कर्णं सहेत् इति चिंतानुरं कृष्णं नारदास्समुपस्थितः रहोवातकृतां
पूज्यांस्तामासीनस्ततोब्रवीत् नारदोवाच किमर्थं खिद्यसे देव किं वा ते शोककारणं यथा सत्यं समाचक्ष्व नारायण
च केशवः नारद उवाच ज्ञानामि कारणं देव यदर्थं लोके मंनव त्वया भाद्रपदे शुक्ले चतुर्थ्यां चेन्द्रदर्शने कृतं तेन
स्तन्मत्यत्वं लोके नेतु दूष्येव हि श्रीकृष्ण उवाच वद नारद मे शीघ्रं को दोषश्चन्द्रदर्शने किमर्थं तु द्वितीयायां नमस्कु
र्वंति दर्शनं नारदोवाच गणनाथेन संशप्तस्त्वं द्रमा रूपदर्पितः वर्दर्शनेन राणां हि मृषा निंदा भविष्यति श्रीकृ
ष्णोवाच किमर्थं गणनाथेन शप्तश्चंद्रः सुधामयः एतमाख्यानकं श्रोतुं यथावत्कमर्हसि नारदोवाच गणा
नामधिपस्तेन रुद्रेण ब्रह्मणा पुरा अणिमा लघिमा श्चैव गिरिमा स हिमा तथा प्राकाम्यश्चैव वशित्वं च अर्थका

ब्र॰
ता॰
५॰

50

सोवमानितस्तस्यार्थं प्रदेशे देवी गणेशस्य प्रजापतिः पूजयित्वा गणाध्यक्षं स्तुतिं कर्तुं प्रचक्रमे ब्रह्मोवाच गजवक्त्र ग-
णाध्यक्ष लंबोदर वरप्रद विघ्नाधीश सुदेवेश सर्वसिद्धिमहाकारकं संसृजेयं गणाध्यक्षं मोदकाद्यैः प्रयत्नतः नेषां प्र-
जायते सिद्धिर्निर्विघ्नेन न संशयः ये न पूजयन्ति गणाध्यक्षं ते ये वांछन्ति सुरासुराः न तेषां जायते सिद्धिः कल्पकोटिश-
तैरपि त्वद्भक्तान्गणाध्यक्ष लोकविस्तृपालयसे सदा हृद्गोपि संहरस्याशु त्वत्प्रसादेन करोम्यहं इत्थं संस्तूयमानोसौ
देवदेवो गजाननः उवाच परमप्रीतो ब्रह्माणं जगतां पतिं गणेशोवाच वरं ब्रूहि प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्तते ब्रह्मो-
वाच क्रियमाणस्य मे सृष्टिर्निर्विघ्नं जायतां प्रभो एवमस्त्विति देवोसौ गृहीत्वा मोदकान्करे सत्यलोकात्समागच्छन्
स्वेच्छया गगने स्थितैः चंद्रलोकं समायायश्चावस्थितो गणनायकः अपहासं महच्चक्रे सोमो रूपमदान्वितः तं दृष्ट्वा को-
पतास्राक्षो गणनाथः शशाप ह दर्शनीयः स्वरूपोहं त्वं दरस्याहमित्यथ गर्वितोसि शशांक त्वं फलं प्राप्स्यसि त-
त्वरं अद्यप्रभृति लोकास्त्वां न द्रक्ष्यन्ति पापिनं ये पश्यन्ति प्रमादेन त्वां नरा मृगलांछनं मिथ्याभिशापसंयुक्ता भ-
विष्यंति हि ते ध्रुवं हाहाकारो महाञ्जातः श्रुत्वा शापं च भीषणं अत्यंतम्लानवदनस्तूद्वेगाज्जले समाविशत् कुमुदं कु-
मुदानाथः स्थितस्तत्र कृतालयः ततो देवर्षिगंधर्वा निराशा दीनमानसाः ऊचुः समाहेश्वरो धाय तन्मतस्ते पितामहं
दृष्ट्वा पितामहं देवं शशांकस्य कृते स्थितं दत्तशापो गणेशेन कथयामासुरादरात् विचार्य भगवान्ब्रह्मा तान्ब्रवीति ५॰

स्मब्रवीत् गणेशशापोदेवेंद्रशशांकेतुदेवतानांमया कर्तुमिंद्रेणचमयाविस्मृतावापिनिश्चितं तमेवदेवदेवेशंत्वंगच्छध्वंशर
णंसुराः सएवशापमोक्षंवकरिष्यतिनसंशयः देवाऊचुः केनोपायेनवरदोगजवक्त्रोगणेश्वरः पितामहमहाप्रा
ज्ञतदस्माकंवदप्रभोः पितामहोवाच चतुर्थ्यांदेवदेवोसौपूजनीयःप्रयत्नतः कृष्णपक्षेविशेषेणनक्तंकृत्वायोषितादि
यं स्वस्तिपेक्षैतसंयुतैः मोदकैःपरितोषयेत् मधुरान्नंहविष्यंचस्वयंभुंजीतकामतः सर्वेरूपेगणेशस्यदानतोहिद्विज
सत्तमं शक्त्याचदक्षिणांदद्याद्विजश्रेष्ठेनकारयेत् एवंसमेत्यतेसर्वेप्रवयामासतगोष्यति सगत्वाकृपयामासतवो
ब्रह्मोदितेव्रतत् व्रतंचक्रेततस्तेषांकेब्रह्मणाप्रता आविर्बभूवभगवान्गणेशोव्रततोषितः तंक्रीडमाणंगा
णनाथकंचतुष्टवकलाविधानैः त्वंकारणंकारणकारणानांवेत्तासिवेद्यंचविभोःप्रसीद प्रसीददेवेशजगन्निवास
गणेशलंबोदरवक्रतुंड विघ्नविनाशायणपूज्यमानस्त्वस्मरमेगदेकृतं चहासं येनाशसनंपूज्यगणेशनंवांछितस्
क्तःविहितार्थसिद्धिं ततेदेवनष्टानिभूतंचलोकेतानिमयातेसकलप्रभावः येवापुरासीनतराखपापाः तेपापि
पापंनरकेसदेव एवंसंस्तूयमानोसौवेदूर्गणाधिपगजाननः श्रीगणेशोवाच तुष्टोहंतववदास्यामिवरंशहिनिशाकर
चेद्रउवाच लोकानांदर्शनीयोहंभवामिपुनरेवहि विघ्नपोहविघ्नपोहंत्वत्प्रसादात्गणेश्वर गणेशोवाच परमत्सो
त्सादास्याणिनेनतदत्यंमयानच देवाऊचुः दिशापंकृष्णैदेवशापार्थयामोवयंनव विघ्नायमकरोश्चेदंकमलासनगो

ग॰ त॰ ५१

51

रवान् गणेशोवाच शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां ये पश्यंति सदैव हि मिथ्यापवादमायांति तेषां यांति न संशयः मासाद्यौ पूर्णोमेव
त्वां ये पश्यंति सदा जनाः भाद्रपाश शुक्लपक्षस्य तेषां दोषो न जायते नराप्रभृति लोको यद्वितीयायां कृतादरः चंद्रसदर्श
नार्थाय गणनाथस्य भाषितं भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां तु ये पश्यंति पापधीः मिथ्यापवादमलिनः सावर्षं तु सज्जायते ॥ पु
नरेव सुपक्षकलावान् एतेनाथकं केनोपाये न देवेश तुष्टो भवसि तद्वद श्रीगणेशोवाच सदा शुक्लस्य चतुर्थ्यां तु मोदका
द्यैः प्रपूजयमां रोहिणीसहितं त्वां च सम्यगर्घ्यविधानतः यथाशक्त्या च मद्रूपं शातकुम्भेन निर्मितं दत्वा द्विजाय भक्तोऽन्य
कथाश्रुत्वा विधानतः सदा तस्य करिष्यामि संकष्टस्य निवारणं भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां तु मन्मयीं प्रतिमां शुभां हेमाभावे
तु कर्तव्या नानागुणैः प्रपूजयमां ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात् स्त्रागारे च विशेषतः स्थापयेद्व्रणकुम्भं धान्यस्योपरि शोभितं
यथाशक्त्यानमद्रूपं स्वर्णेन परिकल्पितं वस्त्रद्वयसमाच्छन्नं मोदकाद्यैः प्रपूजयमां रक्ताम्बरधरो मन्त्री वस्त्रवर्ज्यं ततः शुचि
रोहिणीसहितस्त्वां च पूजयामास चन्द्रमाः रक्तवस्त्रद्वयेनैव पायसान्नाविनिर्मितं वस्त्रे शिवप्रियायेति गणाधिपनमोस्तु
ते गन्धलेपे दापयेत् पुष्पेषु सिद्धिप्रदायच धूपे गजमुखायेति दीपे मूषकवाहनं विघ्ननाशाय नैवेद्ये फलं सर्वार्थसिद्धि
दं तांबूले कामरूपाय दक्षिणां धनदाय च एकदन्ते देलदापूजनान्ते शुभाभाके रंग्रमे विसर्जने समारंभेः सर्वसिद्धिप्रद ५१
यव प्रवं संपूज्य विघ्नेशं कथां श्रुत्वा विधानतः मंत्रेणानेन तन्सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् दानेनानेन देवेश प्रीतो भव

गणेश्वर सर्वत्र सर्वदा देव निर्विघ्नं कुरु सर्वदा मानोन्नतिं च राज्यं च पुत्रपौत्रान् प्रदेहि मे गावो धान्यं धनं सौ सिद्धा
न्ताद्वेस्वष्टकितः एवं तव प्रसादेन गणेश सर्वं स्वयं भुञ्जीत कामतः मोदकापूपमधुरलवणाहारवर्जितं य एवं करोति य
वंदितस्यापि सर्वदा जयं सिद्धिं च यन यान्यं वदामि विप्रलोप्रजा इत्युक्त्वांतर्दधे देवो गणनाथो विनायकः तद्व्रतं
कुरु कृत्स्नं यत्नतः शुद्धिमवाप्स्यसि नारदेनैवमुक्तस्तु व्रतं चक्रे हरिः स्वयं मिथ्यापवादसंशुद्धिर्द्वितीयकृतस्य या
चितं ये तु एवं नित्यं व्याख्यानं समंततमणीयकं वदस्व चरितं सर्वं तेषां दोषो न जायते भाद्रे शुक्लचतुर्थ्यां च चंद्रस्य
दर्शनं कुर्वीत जानंत यदि हा राघवेन्द्र तत्त्वं सर्वमेव तु यदा यदा मनःकष्टं संदेहं उपजायते तदा तदा च श्रोतव्य
माख्यानं कष्टनाशनं एवमुक्त्वा ततो देवो गणेशः कृष्णतोषितः यदा यदा प्रपश्चि कार्यं मुस्थितं नारीनरश्चायक
रोति समुद्रतं सिद्धंति कार्याणि मनेप्सितानि किं इह लोभं विघ्नहरेप्सिते श्रावणस्यासिते पक्षे चतुर्थ्यां नेकभुक्तिव्रती
व्रतं कुर्यात् गणेशस्य यावन्मासचतुष्टयं इति स्कंदपुराणे समंतकाख्यानं अथ पञ्चकचतुर्थ्यां कपर्दीश्वरविनाय
कव्रतं तद्विधिः तिथ्यादि संस्थाममवनं विधिम् स्वामनवनं विधिः पूर्वपार्श्वसिदार्थौ कपर्दीगणेशवनमहं करि
ष्ये मूलमंत्रेण षडंगन्यासं कृत्वा ध्यानं समारभेत् तत्रादौ पीठपूजा ॐ नमो भगवते सकलगुणात्मशक्तियुक्ता
यानंताय योगपीठाय नमः अष्टदलकेसरेषु ॐ तीव्रायै नमः ॐ ज्वालिन्यै नमः ॐ नंदायै नमः ॐ भोगदायै नमः

ग्र॰
ना॰
५२

ॐ कामरूपिण्यै नमः ॐ ज्ञानायै नमः ॐ तेजोवत्यै नमः ॐ सत्यायै नमः मध्ये विघ्ननाशिन्यै नमः अथ ध्यानम् । ए
कदन्तं महाकायं लंबोदरं गजाननं विघ्ननाशकरं देवं हेरंबं प्रणमाम्यहं इमां पूजां गृहाण त्वं कपर्दिगणनायक
आगच्छ इति त्रिवारं पठेत् विनायक नमस्तुभ्यं उमामलसमुद्भव इमां मया कृतां पूजां गृहाण त्वं सुरोत्तम सहस्र
शीर्षेत्यावाहनं अलंकारसमायुक्तं मुक्तामणिविभूषितं स्वर्णसिंहासनं चारु प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां पुरुष एवेदमि
त्यावाहनं गौरीसूनो नमस्तेस्तु शोकरूप्रियकारक भक्त्या पाद्यं मया दत्तं गृहाण प्रणतप्रिय एतावानस्येति पाद्यं ॥
व्रतस्य द्विगुणं विघ्नेशं गंधपुष्पादिसंयुतं गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वसिद्धिप्रदायक त्रिपादूर्ध्व इत्यर्घ्यं गणाधिप नमस्तुभ्यं
गौरीसुत गजानन गृहाणाचमनीयं त्वं सर्वसिद्धिप्रदायक तस्माद्विराडित्याचमनीयं अनाथनाथ सर्वज्ञ गीर्वा
णाय निपूजित स्नानं पंचामृतं देव गृहाण गणनायक आप्यायस्व दधिक्रा- व्णोत्वं मिमिक्षे मधुवाता स्वाद्वयकर
ति पंचामृतस्नानं गंगाजलसमायुक्तं मानीतं मयामल स्नानं गृहाण विघ्नेश कपर्दिगणनायक यत्पुरुषेणेति
स्नानं हरिद्रायुते देवे देवांगवसनोपमे भक्त्या दत्तं गृहाण त्वं लंबोदर हरात्मज तं यज्ञमिति वस्त्रं नानालंकार
संयुक्तं नानारत्नविभूषितं अनेकदिव्याभरणं प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां इत्याभरणं राजतं ब्रह्मसूत्रेण कांचनं चोत्त ५२
रीयकं भालचंद्र नमस्तुभ्यं गृहाण वरदो भव तस्माद्यज्ञादिति यज्ञोपवीतं गंधकर्पूरसंयुक्तं दिव्यं चंदनमुत्तमम्

52

विलेपनं सर्वश्रेष्ठं प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यतां नमस्ते सर्वविघ्नेश सर्वशक्तिमयं गंधं गृहाण तांडवलम्बोदेव विघ्नगंधं परमेश्वजित
भक्तादत्तान् गृहाणेमान् सर्वसिद्धिप्रदायक हरिगंधानि चक्रपाणिशिवश्रीसिद्धिप्रदायक कपर्दिगणनाथस्य श्वेन
पुष्पं ददामहे तस्मात्स्वामी प्रजायते तिष्ठ अथ अंगपूजा कपर्दिगणनाथाय नमः पादौ पूजयामि गणेशा
यनमः जानुनि: गणनाथाय नमः ऊरू पू॰ गणक्रीडाय नमः कटिं पू॰ वक्रतुंडाय नमः उदरं पू॰ लंबोदराय
नमः कण्ठं पू॰ गजाननाय नमः स्कंधौ पू॰ हेरंबाय नमः हस्तौ विकटाय नमः भालं पू॰ विघ्नराजाय नमः नेत्रे पू॰
धूम्रवर्णाय नमः शिरः पू॰ कपर्दिने नमः सर्वांगं पूजयामि षडंगैः प्रथमावरणे वक्रतुंडाय एकदंष्ट्राय
महोदराय गजाननाय विकटाय विघ्नराजाय धूम्रवर्णाय इति द्वितीयावरणं ब्राह्मी माहेश्वर्यैः कौमार्यैः
वैष्णव्यैः वाराह्यैः इंद्राण्यै चामुंडायै महालक्ष्म्यै इति तृतीयावरणं इंद्राय अग्नये यमाय नैरृतये
वरुणाय वायव्ये कुबेराय ईशानाय नमः निरृतिवरुणयोर्मध्ये अनंताय ईशानयोर्मध्ये ब्रह्मणे इति
चतुर्थावरणं दशांगं गुग्गुलं धूपं चंदनागरुसंयुतं उमासुत नमस्तुभ्यं गृहाण वरदो भव पंचरूपं स्वरूपं दि
त्रिरूपं गृहाण मंगलं देव घृतवर्तिसमन्वितम् दीपं ज्ञानप्रदं चाहं गृहाण प्रियनमोक्षदं तं ब्राह्मणोसि ति दीपेने
वेद्यं इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि इति फलं पूगीफल

ब्रं॰
ना॰
५३

53

समायुक्तं नागवल्लीदलैर्युतं पूगीकर्पूरसंयुक्तं गृहाण गणनायक नाम्भां ग्रातीदिविताम्बूलं हिरण्यगर्भगर्भ
स्थं हेमबीजं विभावसोः अनंतपुण्यफलदं मतः शांतिं प्रयच्छ मे समस्तासंनिर्दक्षिणा गणाधिप नमस्ते स्तु
नमस्ते स्तु गजानन लंबोदर नमस्ते स्तु नमस्ते स्तु विकायतन एकदंत नमस्ते स्तु नमस्ते स्तु भवप्रिय स्कंदाग्र
ज नमस्ते स्तु नमस्ते हेरंब विघ्नप्रज्ञ कपर्दिगणनाथस्य सर्वसंपत्प्रदायिनः यत्नेनेति पुष्पांजलिः प्रदक्षिणा तु दे
वेश सर्वकार्येषु सर्वदा कपर्दिगणनाथ त्वमीप्सितार्थप्रदायक इति प्रदक्षिणा नमस्करोमि देवेश सर्ववि
घ्नहरो भव प्रीत्यर्थं मम वांछितं देहि पापत्रयं पराणाति इति नमस्कारः अथ ब्रह्मचारिपूजा अकर्णान्तस्तुपिशिगणितान्
तंडुलान्स्वर्णकान् विप्राय दद्याद्धर्षयुक्तान्निनाथस्य तंडुलान्विश्वदेवस्यापाकोनाने मं प्रोभना कपर्दि
गणनाथस्य प्रीयतां तंडुलैः सदा कथां श्रुत्वा देवस्य दातव्यत् अथ कथा कदाचित्कैलासशिखरे पार्वत्या सह शंकरः
इति प्राह प्रियां तां किं हंते छाव निरालिते कुरो दम्भिमाज्ञेन तां वांछितं प्रत्युवाच सा समर्पितस्मिन्नाले वनपा वेदे
पतयः नवकिं किमभीष्टं तदासामिय मे सरी लोकत्रयं वा शुक्लक्ष्मिमनो वे च ने हे या इच्छामि युत्पादनं मे
दातव्यामिति नोच्यते पदि त्वत्वा तदानींत्वविष्मासोत्याक्लिमेनवपि वाक्यमेवं वियेशत्वात्सर्वेस्तवोन्नतां विके न
लिप्याव पुनर्वेन ग्राकाते किं प्रनर्पयः सो तं दमेन का देवि शृ तेष्का सिन वेव चेत् पणः अयकल्याकृत्यनोयणे ५३

निषण्णमहं तदा भावं संचिंत्य भावेनापणामा...स्थयत्नतः त्रिशूलं चिह्नशान्सर्वान्सात्पर्षं वहरो हरे तस्मिन्कर्मणि तत्त्वि
नापणमणश्रहीछिवा यवंऽमरुकानि तान्यन्यान्त्रयत्स्पृशकू दीनो भूत्वा महादेवो भवानीमब्रवीदिति प्राहलं च मे
तन्मध्येप्रयक्तु गिरिजे मम नैनचैवं वक्तुमनुचितं किं देवप्रीत्यमात्रिह दास्यामि मतिं किं एहे एवं स्मरसि किं न हि त्रिविधं
त्वं ब्रवीषि त्वं जगदीशाकृपानिधे इति कृत्वा कृतोपन्नो देवको न्योयपामया प्राहद्वादशादिने देविनकरिष्यामि भाषणं तथे
त्युक्ता महादेवस्तन्तूणां वतिरोदधे एतात्वगाच्छामि किं जीवनमनःपरं इति संचिंत्य वानेहं मृगयानं प्रतिपयत गिरि
ज्ञातत्ववनिताहं देहशूद्रवदेदिति किमर्थमागतास्सर्वा किमेतत्क्रियतेधुना कथं दिगणनाथस्सुव्रतं कर्तुमिहागतः
पुत्रैषानस्य चेदानीमस्माभिः सूपनेकथा किमर्थं नव्रतं नार्येपुष्पाभिः क्रियतेवने फलमण्णवानालिपार्वतीप्राहतोप्र
ति प्रष्टव्यं किं त्वयादेविनरैर्नारीभिरंभिके प्रभोहसिदिहि रस्मान्नलभ्यते भुवनत्रयं मातारूपिवा भगवान्निरूपस्त
महेश्वरः तवसंदर्शनायैव तत्कारिष्यव्रतोत्तमम् व्रतस्येतस्य किं दानं विधानं कीदृशं मम सर्वं विचिंत्य मनसा कथयं त्व
स्त्रीगमा कालो विधानं दानं व व्रतस्यास्य फलानि च तत्सर्वं सावधानेन त्वत्सामः शृणुपार्वति शिवयज्ञः मृद्वादि
दोषरहितेचवणां भानुवासरे मासैकार्यं व्रतं तस्यागाणेशापितमानसैः तैलतांबूल भोगादीन्वर्ज्यपितॄशिवप्रियैर्मे
दवानंभंजीयादेकवारं मितंयया प्रातःकाले प्यविर्भूतास्नानं कुर्याद्धियानतः नद्यांतडागे कूपे वाप्युद्धं स्वकस्तिलैः

वृं॰
ता॰
५८

सह सप्तान्हिकं यथान्यायं सर्वं निर्वर्त्तयेत्ततः अर्चनागारमासाद्य गोमयेनोपलिप्य च गोचर्ममात्रं तन्मध्ये कुर्यात्कुंडे
नमंडले तन्मध्ये अष्टदलं पद्मं तन्मध्ये गणनायकं पूजयेत्त्वक्षकुंकुमैः हरिद्रामिश्रितातैतैः गांगींगुंगैंगौं गंस्तुत्या सम्यक्
त्वानतस्परं मंत्रेणानेन कुंकुमैः स्वामावाह्य निवेशयेत् अथ वा गणनाथस्य प्रतिमामथ पूजयेत् ततस्तत्र कृतविन्यासः
ध्यानं कुर्याद्यथा ततः एकदंतं महाकायं लंबोदरगजाननं विघ्ननाशकरं देवं हेरंबं प्रणमाम्यहं इमां पूजां गृहाणेश
कपर्दिगणनायक आगच्छेति चिरुच्चार्य कुर्यादावाहनादिकं पुराणमंत्रेणथ वा वेदमंत्रेण षोडश पूजयेदुपचारैस्तु
मूलमंत्रेणवा तथा तत्रत्यकाशके मंत्रे गंधपुष्पाक्षतादिभिः इंद्रादिलोकपालांश्च पूजयेद्देवसन्निधौ लंबोदर नमस्ते
स्तु नमस्तेस्त्वविकारक एकदंत नमस्तेस्तु नमस्ते वांछितप्रद कपर्दिगणनाथस्य सर्वसंपत्प्रदायिनः पूजाप्रकारकथि
तस्त्वत्ताभिः पुष्पविस्मिते अकर्णानं तुलिमिता नहविष्यश्रीहि तंडुलान् स्वर्क्षाम्यत्ते तत्संख्यं धोणीज्यां कुर्यान्महेश्वरि
पिवेन्तु चूर्णाग्रप्रथमे भानुवारे हि वंदयेत् कुर्याद्द्वितीयसंपूर्णे चंद्रवति षष्ठिकाष्टकं तृतीये पायसान्नं च दद्यात्तत्र चतुर्थके आ
नीयाष्टांगकं सम्यक् देवं संपूज्य भक्तितः कल्पितानाति विधिवद्धि यं ते यानि यानि च तेषां तेषामष्टमांशं तस्मै सम्यक्सम
र्पयेत् ततः शुद्धाय च ब्राह्मणाय दद्यादेकं वराटकं पुष्पान्वितां तुलां च भुंजीयाभाग्यास्तमप्रयाः कामयंते च ये भक्ताः पूजां तस्य प्रयांतु वै ५८
तिहि इत्युक्तो भवानीनस्त्रियो विगतकल्मषाः तासां तदृच नंष्णात्वानंतरा नाम करोद्भुतं नवर्षावर्णानि विशेषः प्रभवः

समभ्यज्ञायत त्रिलोकनाथ देवेश शक्रहृणाकरणिकं कः शंनामनस्यागतिकां भक्त्यां च वक्ष्व पाहि मां त्वद्य शंकरः प्राह कथमेतन्न या
कृतं कपर्दिगणनाथस्य माहात्म्यात् किं न सिध्यति व्रतस्यैतस्य माहात्म्यं ज्ञातुं वत्तइवास्तयं उद्दिश्य गमनं विस्मारकरोत्तद्
नशिव तदा च गरुडारूढः समागत्यैनमब्रवीत् तदागमननिमित्तं किं किं कृतं शंकर त्वया ममापि ज्ञापनीयतां येन तद्विज्ञैः
पप्रच्छ शिवः अद्यैतदकरोद्विस्तृत्य उद्दिश्यागमने विघ्नः आगतः सविधिः शीघ्रं मम ज्ञाताय यमाधव प्रयोजनं नास्ति विघ्नः तदाग
मनकारणं पकटं तं व्रतं किं तद्वच्छैव नत्संशायः इंद्रागमननुद्दिश्यपतदानीं नेनतन्कृतं आगत्य सहसा सोपि ममाज्ञापय
विघ्नमकृ हे भवन्माहात्म्यं द्रष्टुमेव कृतं मया ममापि ज्ञापनीयं तद्दिव्यं को विधिना हितं विक्रमादित्यमुद्दिश्य पक्षीतद
करोत्तलः आगत्याहमनुष्यत्वं इंद्रो मनः किमीप्सितं कपर्दिहलिवदनव्रतमाहात्म्यमीहशं इति ज्ञातुं समाभीष्टमेतल्लब्धं
दाब्रवीत् विधानं तस्य माहात्म्यं ज्ञापनीयं त्वयेति मे पप्रच्छ विक्रमादित्य उत्सकः सत्युरंदरं प्रयंथस्तु माहात्म्यानंतरं वैसपुरीं प्रति
गमात्मापपपयो राज्ञापराक्रमपरायणः कपर्दीशाव्रतं कृतनामहिष्यापुरतो वदन ज्ञेष्यामि सकलावाहन्यास्यामि वमहो
न्नति तस्य व्रतस्य किं दानमिति विप्राप्राह विक्रमं प्रस्तुवा चप्रियाम्कोटयादेकं वराटकं पत्रं वनचकर्तव्यमस्तेहे यच्च ज्ञत्वचिन्
इत्यादि च्छ्यणादाश्रउपश्च्याधिमवाप्सा परिचर्या वशात् छालस्याः सर्वे मुनीश्वराः निश्चित्य योगमार्गेण सर्वेतामकव॰
स्तोत्रं कपर्दीशव्रतात्सेया देवं प्रामंत्वयेत्पतः उरुषतद्वृतं सम्यक्तत्वं सिद्धं भविष्यति ऋषीणामातृयाकृतवा कपर्दीशव्रतं

श्रं
ता
५५

महत् तदानीं राज्ञमहिषी दिव्यदेहमवापसा अस्मिन्नंतरितेकाले भवान्यासहशंकरः दृष्टं पयोनूपाद्धौ भुवनानि चतुर्द
श मध्येमार्गे हि त्तेदृस्या रोदनं भववल्लभा अनाब्राह्मणमारोही किमर्थं तव रोदनं नकिमथ्यास्तिमे देवि दारिद्र्यादेवकेवला
न् एवं यदि भवेद्धि एकपर्दीशव्रतं कुरु एतत्कालेव्रतं देवि सामर्थ्यं नास्तिमे पुना विक्रमार्कपुरे सर्वे वैश्यादासानि तत्कुरु कपर्दी
शव्रतेनैव मे चिंतं प्राप्स्यसि ध्रुवं दारिद्र्यमोचनं सम्यक् भविष्यति न संशयः शृह्णन्तिस्म आगम्य गृहीत्वा तं डलान्द्विजः वैश्यान्
हीत्वा तत्सर्वं तत्सानीमकरोद्व्रतं तस्मिन्नर्कपुरे विप्रसल्लंभे चिरमवापसः अत्राय एतत्कपर्दीशव्रतं वैश्यस्तन्तद्दहणान् अकरो
त्तस्तताप्याशु विक्रमः पतिरिस्निति व्रतप्रभावादादित्यमण ये मविशास्तता अनेनैव विवाहेन परां प्रीतिमवापसा एवमंतरि
तेकाले नागायांपपविश्वपलः गहनेत्तदृश्यातैःसन्पयोमुनिवराश्रमं उपचारैश्च मं नीत्वा नेषां मको मनोरमां रमणीयाश्र
मे तस्मिन्नर्पोपामासविक्रमं दृष्पक्कद्दष्टो न्नवान् दातैषामनंगगना तवेयं महिषीत्युक्त्वान्येनासे समर्पयेत् समं महिष्या
स्वपुरीं दिव्यनारीनेरेपुनां दृष्ट्वामन् विक्रमादित्यपुत्रे श्रमात्याग्मः भूपतिः कपर्दिगणनाथस्य व्रतं हृत्वा स्त्रियासह अन्नपद्धि
क्रमादित्यः सकलान् प्राप्तुं मंडलान् गणनाथव्रतेनैव पुत्रपौत्रवतत्सुतः धनधान्यादिसंपद्भिः मोदेन न्यवसद्भुवि एतद्व्रतं य
कुर्वंति यास्तु ‾लविधावलः वनातागृहभार्थो सुपार्श्व वतिहिन् ध्रुवं हयमेधस्य विधेनतु संतानःसगरादयः एतद्व्रतं कृत्वा गुन ५५
रणं सलब्धवान् इमां कथां पंठवा श्रृणमे भानवामरे द्वितीये चतन्नीये व स्मृदृश्या श्रृणुयाद्भक्तो एकाल्पमेन देकोनाप्रीतिश्रो

55

कपकाशितं प्रतिश्रेरन्यथाकृतानांति प्रयांतिप्रयोषितं इतिस्कांदे कपर्दिविनायकव्रतं अथ कार्त्तिकशुक्लचतुर्थ्यां करकच
तुर्थीव्रतं अत्र स्त्रीणामेवाधिकारः तासामेव फलश्रुतेः अथ व्रतविधिः आचम्य मासपक्षाद्युल्लिख्य सौभाग्यपुत्रपौत्रा
दिसमृद्धिकामा स्त्रीणामपेक्षकं चतुर्थीव्रतं संकल्प्य वटं विलिख्य तदधस्तात् शिवं षण्मुखयुक्तां गौरीं संलिख्य षोडशोपचा
रैः पूजयेत् पूजामंत्रः नमः शिवायै शर्वाण्यै सौभाग्यं संततिं शुभां प्रयच्छ भक्तियुक्तानां नारीणां हरवल्लभे इति ततो न
मो नमो नाम मन्त्रेण शिवषण्मुखयोः पूजा कार्या ततः पक्वान्नापूपकरकान् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ततः पिष्टकनैवे
द्यं भोज्यं सर्वं निवेदयेत् ततः चंद्रोदये चंद्रायार्घ्यं दद्यात् अथ कथा मांधातोवाच अर्जुने तु गते योद्धुमिंद्र
लोकगिरिं प्रति विषण्णमनसा कृष्णा द्रौपदी समचिंतयत् अहो किरीटिना कर्म समारब्धं महेश्वर विघ्नप्रचुरमेतद्धि
बहवः परिपंथिनः चिंतयंतीति सा देवी कृष्णाह हे कृष्ण जगद्गुरो भर्तुः प्रियं चिकीर्षंती मापृच्छकृष्णं सुविचारणं दोषयुता
कथयस्व जगन्नाथ व्रतमेकं तदुत्तमं यत्कृत्वा यांति विलयं विघ्नानि सदा प्रिय श्रीकृष्ण उवाच एवमेव महाभा
गे शंभुः पृष्टः किलोमया यत्तत्पृष्टं स्फुटं वै पार्वत्या शंकरं प्रति तस्मात्तद्वचनं श्रुत्वा प्राह देवो महेश्वरः शृणु देवि
वरारोहे वक्ष्यामि त्वां महेश्वरि यत्तु विघ्नहरी नाम करकाख्या चतुर्थिका पार्वत्युवाच भगवन्कीदृशी सा करका
काख्या चतुर्थिका विधानं कीदृशं प्रोक्तं केनापि च पुराकृतः ईश्वर उवाच शक्रप्रस्थपुरे रम्ये विद्वज्जनसमाकुले

व्रं॰
ता॰
५६
56

स्वर्णतृणसमाकीर्णे रत्नप्राकारशोभिते दिव्यनारीजनालोकावशीकृतजगत्त्रये वेदध्वनिसमाकीर्णे पुरे स्वर्गा
दपि मनोहरे वेदधर्मोच्छ्रितबलश्च वसन्तेशो विदांवरः पत्नी तस्यैव विप्रस्य नाम्ना लीलावती शुभा तस्यां संजज्ञे तनया माल
पुत्रात्मामितीजनः कन्या वीरवती नाम्ना सर्वलक्षणसंयुता नीलोत्पलाभनयना पूर्णेन्दुदशनानना ततः काले
शुभदिने विधिवद्ब्राह्मणोत्तमाः ददौ वेदपाविज्ञेषे विप्राय विधिपूर्वकं अत्रान्तरेषु यानस्य चक्रे गौर्याः शुभं व्रतं वन्
ध्योः कार्त्तिकस्याथ शुक्लस्यायान्तु विशेषतः स्नानाशायं तनेकाले सर्वोल्लासभक्तिभावतः विलिख्य वटपत्रं च गौरीं तन्
मुज्जले लिखित्वा शिवेन विघ्ननाथेन षण्मुखेन समन्वितां गन्धपुष्पादिभिर्गौरीं मन्त्रेणानेन पूजयेत् नमः शिवायै सर्वा
णि सौभाग्यं सन्ततिं शुभां प्रयच्छ भक्तियुक्तानां नारीणां हरिवल्लभे तस्याः पार्श्वे महादेवं विघ्ननाथं षडाननम् पुनः पु
ष्पादिभिः पूर्ववैयेत् सम्यक्पृथक्पृथक् पक्वान्नादिकं तत्पश्चात् सदीपांकुरभाजनं तथापि हुकनैवेद्यं भोज्यं सर्वं संनिवेद
येत् व्रती तन्नीस्त्रियः सर्वाः सुन्दरमुख्यपरास्थिता सा बाला विकला दीना कृच्छ्रभ्यां परिपीडिता निपपात महीपृष्ठे हृ
ल्लवो धवलता समाश्वास्य वता तैलम्लुतं वै मसृतवारिणा ततश्चोन्मीलितनयनीव माहृद्धाहम्महावमाढ हलेकोल्का
समाद्यपञ्जलं तीरस्वेहपीडिता भगिन्ये दर्शयामास चन्द्रं तेज्ञाटिनं तदा नैहणावातिमन्तरूत्वा शुभम्जे तमना नदा ५६
चन्द्रादर्पणमाज्ञाय शुद्धं दत्वा विधानतः तत्सैषणामृतलस्याः पतिर्देमेश्वरोपितः पतिं तथा विपंदस्याश्रिवमध्य

ये साधुनः व्रतं निस्वनं वज्रे यावत्तं वत्सोगानः वकुसंवत्सरं तति व्रतं तत्ह्वा नृपोषितं ह्वीनैन विधानेन तापि च केश
भानना नदापाता शाचीदेवीकन्याभिः परिवारितः पतदेवव्रतं कर्तुं मागता स्वर्गलोकतः चीरावतीनदाभ्याशे म
गमद्दाप्यतः स्वयं दृष्ट्वा तां मानुषीं देवी पप्रच्छ सकला शाची वीरावतो तदा हृष्टा प्रोवाच विनयान्विता अहं पितृ
ह्यं प्राप्ता न्नतोयं मे पतिः प्रभुः नत्वानेकर्मणा कस्य फलं प्राप्तं मयाधुना सम भाग्यवशाद्देवि प्राप्तानासि महेश्वरि अ
नुग्रहेषु मां मातर्जीवयाशु पतिं मम इत्युक्ता एवं वाच त्वयापि च नृप हृष्ट्वैवं वैत्याकारकाव्रतं नपेवार्थे त्वया दत्ता वि
नाचेद्दादयं शुभे तेनैनैव व्रतदोषेण त्वाम्पी लोकान्तरं गतः इदानीं कुरु यत्नेन कस्य व्रतं मम पतिं ते जीव
यिष्यामि व्रतस्यास्य प्रभावतः शचोवाच तस्मात्त्वं व्रतं कुरु चाव्रतं च के विधानतः प्रसन्ना सा भव देवी शक्रस्य प्रा
णवल्लभा तथा व्रते कृते देवि तत्फलेन मृत्यु नत्पति जीवयामास चौदानीं देव वल्लभ मूर्च्छ ततः प्राणाद् हं तो च
रे मे सापतिनासह धनैर्धान्यैः सपुत्रांश्च दीर्घमायुश्च लब्धवान् तस्मात्त्वयापि यत्नेन व्रतमेतद्धि धीयुता कृतं अ
व्र॰ ह्यप्यनव व स्फूर्त्वा च कारः द्वापदीव्रते तद्व्रतस्य प्रभावेन हि त्वा तनको स्वान्त्वण लेभिरवाज्यमनुलं सधर्मे विश
पु॰ लंयशः करकं दीरसं युगोनायशोमण्यापिवा दद्यामि रत्नसंयुक्तं चिरं जीवतु मे पतिः इति मंत्रेण कारकं चस्तथा
७ तदृशं सन्नमे सुवासिनीभ्यो दद्याच्च स्यादघानाम्यपवैव एवं व्रतं वा ऊकते नारी सौभाग्यकामाया सौभाग्यं

व्रं ता ५८

57

पुत्रपौत्रादि लभते स्वर्गं स्थिरां श्रियं इति श्रीवामनपुराणे कस्कमहाचतुर्थीव्रतं हेमाद्रौ ब्राह्मे उमाचतुर्थी माघे शु
क्लायां योगिनीगणैः प्रापिता पिता वृषाव भूयस्तां सा सर्वैर्गुणैः तस्मात्तात्र च संपूज्या नरैः स्त्रीभिर्विशेषतः कुंद
पुष्पैः प्रयत्नेन सम्यक् भक्त्या समाहितैः कुंकुमालक्तकाभ्यां च वस्त्रैः सूत्रैः सकंकणैः रक्तैः पुष्पैर्लपनधूपैः दीपैर्बलिभि
रेव च गुडार्द्रकाभ्यां पयसा लवणेन तथा पालकैः पालंकं दृष्ट्वा उमेति हेमाद्रिः पूजयामि पशुविधवालपा विषा
सुशोभनः सौभाग्यवृद्धये देवं भोक्तव्यं बंधुभिः सह इति व्रतार्के चतुर्थीव्रतानि तत्र भाद्रशुक्लपंचम्यां ऋषिपंच
मीव्रतं तच्च मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यं तथा च माधवीये हारीतः पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति दि
नद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वैव विद्धा पंचमी वाक्यात् मदनरत्ने ब्राह्मे नभस्यस्य शुक्लपक्षे तु या वै भवति पंचमी न
द्यादिके तदा स्नात्वा कृत्वा नियममेव च ब्राह्मणी त्वथवा वैश्याः शूद्रा वा वापि वारानने कृत्वा नैमित्तिकं कर्म गत्वालि
प्तगृहं पुनः वेदीं सम्यक् कृत्वा तु गोमयेनोपलिप्य तां रंगवल्लीं समापूर्य पुष्पैस्तत्र सुशोभितां तत्र सप्त ऋषी
न्हृदि ध्यात्वा भक्तियुक्तान् प्रपूजयेत् गंधैश्च विविधैः पुष्पैः धूपदीपैः सुशोभनैः ततो नैवेद्यसंपन्नमर्घ्यं दद्यात् शुभैः
फलैः अर्घ्यमंत्रः कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः गृह्णन्त्व
र्घ्यं मया दत्तं तुष्टा भवत मे सदा इति एवं पूजां विनिवर्त्य सर्वान् ध्यात्वा समाहितः अकृष्टपृथ्वीसंजातशाकाहारं वै ५८

सकल्पयेत् अधीतब्रह्मचर्येण अक्षीणव्यासमाहितः अनेनविधिनासम्यग्वर्षाणिव्रतमाचरेत् आदौमध्येतथाचां
तेऽउद्यापनंबुधः आचार्यंवरयेत्सम्यग्वेदवेदांगपारगान् प्रतिमाःसम्यक्कुर्वीतस्वर्णेनस्वशक्तितः जटिलाः
सालत्रयास्त्वकमंडलुसमन्विताः सौम्याश्चकलशेष्वेतासुएमेषुपंचसु स्थापयेद्विधिवद्वस्त्रायेचाम्रतैर्यथा
विधिः एवंप्रज्ञाविनिर्वर्त्यसुधीर्दद्यात्प्रयत्नतः ततोहोमंप्रकुर्वीततिलव्रीहियवैः क्रमात् सहस्रेणासहस्रावायना
ममेत्रेरत्नवाप्यक सम्यगाश्रुंवदानश्चावस्त्रालंकारसंयुताः आचार्यान्पूजयेद्भक्त्यावस्त्रालंकारभूषणैः अन्नंतथा
गोवस्त्राद्ब्राह्मणेभ्योनिवेदयेत् प्रीतिभावसमायुक्तोभोजयित्वायथाविधिः अनेनविधिनासम्यक्कृतव्रतमेतत्समा
चरेत् सर्वव्रतेषुयत्पुण्यंसर्वतीर्थेषुयत्फलं सर्वदानेषुदत्तेषुतदेतद्व्रतचारिणी अथकथा हेमाद्रौब्रह्मांडे क्षिता
उवाच अन्यानिचदेवदेवेशव्रतानिहवदस्वमे सांप्रतंमेसमाचक्ष्वव्रतंपापप्रणाशनं ब्रह्मोवाच शृणुराजन्प्रवक्ष्या
मिव्रतानामुत्तमंव्रतं ऋषिपंचमीतिविख्यातंसर्वपापहरंपरं येनचीर्णेनराजेंद्रनरकेनैवपश्यति अत्रैवोदाहरं
तीममितिहासंपुरातनं वैदर्भोभूद्द्विजवरउत्तंकोनामनामतः तस्यभार्यासुशीलेतिपतिव्रतपरायणा तस्याश्च
सयुगलंपुत्रोदुहिताविभीषणः सधीतवान्स्ततमस्यवेदान्सांगपदक्रमान् समानेनकुलेनेनस्तनावापिविवाहिता वि
वाहितैवसापैदैवाद्वैधव्यंप्राप्यसन्नमा सतीत्वंपालयंतीसाआस्तेनिजपितुर्गृहे तस्याःदुःखेनसंतप्तभास्त्वेनसंस्थाप्यवे

बृं॰
ना॰
५८

शृणुतं गंगातीरवनं प्राप्य सकलत्रसुतस्तया सह तत्राध्यापयामास शिष्यान्वेदं द्विजोत्तमः सुतावकुरुतेनस्यपितुः
शुश्रूषणं परं पितुः शुश्रूषणं कृत्वा परिश्रान्ता कदाचन निशीथे किल तं स्वप्नमाक्रमिराक्षिरजायत नेनांतपापिष्ठां दृष्ट्वाविि
वल्गाग्रस्य रक्षिता शिष्यान्निवेदयामास तन्मातुःकरुणास्पिता नज्ञातो मोऽवयं किं विहृविसाधीतपापिष्ठा क्रमिरा
क्षिमयीज्ञाता मातः संप्रतिदृश्यते वन्यपातसहस्रोत्तनत्वत्वा शिष्यैरुदतीति संध्यानं मनसा शीघ्रं तत्समीपमुपागता सा
तां तथाविधां दृष्ट्वा विललाप सुदुःखिता उरस्ताडयामास ततो मोहमवाप च तेनप्राणवैतन्यमस्याप्प्रतिमूर्छ
व समालभ्य च बाहुभ्यां निर्भयेन सितं तुतिके स्वामि कथय मे साधीकेन कृतकर्मणा निशीथे संप्रति मेयं ज्ञायते क्रि
मिस्ते कुला पतन्तव्स्वतां ततो वाक्यमुवाच श्रुत्वा नरायणः श्रुत्वा निवेदयामास तस्याः पाक जन्मचेष्टितं ऋषिरुवाच॥
प्राग्जिन्ये समसे नीतिं जन्मनि ब्राह्मणी ह्यभूत् नोत्सवास्तभांडेभ्य संज्ञाताचरजस्वला शस्मात्त्वपापमतानेनज्ञायते
क्रिमिवद्धृदूर रजस्वलायाः पापेन युक्ता भवति मानवे प्रथमेहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातकी तृतीये रजकी प्रोक्ता च
तुर्थेहनि शुध्यति तथा नयापि श्रावी संगाद्भूतं हृष्ट्वावमानितं दृष्टव्रतप्रभावेन ज्ञाता द्विजकुले परे श्रवमाना हृतस्मा ५८
त्क्रमिराक्षिमयी पुना पत्तने कारणात्त्वं कथितं तु सूतं स्पच सखीलोवाच दर्शनात्पिय स्वसा क्षिप्रा मां निर्मले
कुले जन्मकृत्कारिधानं हि ज्ञायते प्रसन्ने जन्मा श्रवसंया प्रज्ञायते विग्रहे ऋषिरमराणायः महाश्चर्यकरं नापतद्

नेकपयस्नने ऋषिरुवाच सुशीले एतन्तमस्य कृतानानुत्तमं व्रतं येन चीर्णेन सहसा पापादस्मात्प्रमुच्यते इः ए
त्वया भिन्ना न सञ्जायते नात्र संशयः कल्याणानि विविधानि संपदश्च नियायदः नभस्यस्य शुक्लपक्षे तेन यदा भवति पंचमी
नद्यादिषु नदीस्नानं कृत्वा नियममेव च विधाय नित्यकर्माणि गत्वा ह्यारुन्धतीमृषीन् स्नापयेद्धि विधिवज्ज्ञात्वा पंचा
मृतैस्तैः शुभैः ह्यारुन्धतीं गृहीत्वा शालायां चंदनागरुकर्पूरैर्विलिप्य च सुगंधिभिः पूजयेद्धि विधैः पुष्पैर्धूपधूप
दीपैर्वैः समाच्छादयेच्छुभैर्वस्त्रैः सोपवीतैर्यथाविधि ततो नैवेद्यकं तत्र मच्चोटयातश्शुभैः फलैः अर्घ्यमंत्रः
प्रायुग्नाग्नयश्चीनरमितमाख्यानं शाकाहारं प्रकल्पयेत् स्यात्तत्र ब्रह्मचर्येण ऋषिध्यानपरायणः अनेन विधि
ना सम्यक् व्रतमेतत्समाचरेत् तस्य यत्स्याद्यतेषु ऋणं तन्नच्छृणुष्व समाहितः सर्वव्रतेषु यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलं स
र्वदानेषु दत्तेषु तदस्य व्रतधारणात् कुरुते या व्रतं चैतत्सा नारी सुखभागिनी रूपलावण्यसंयुक्ता पुत्रपौत्रा
दिसंयुता इह लोके सदैव स्यात्परत्रोत्तमां गतिं व्रतस्यास्य प्रभावेन जातिस्मरति पार्थिविका ॥ इति हेमाद्रौ ब्रह्मां
डे ऋषिपंचमीव्रतं अथ षष्ठाचारप्रामं व्रतं मासपक्षाफलिताम् अथ यात्रानतो ज्ञानतो वा रजस्वलावस्थायां
न संपर्कजनितदोषपरिहारार्थं ऋषिपंचमीं करिष्ये इति संकल्प्यारुंधतीसंहितान् सप्तर्षीन् पूजयेत् तत्र पूजा
विधिः आगच्छंतु महाभागाः सप्तवेदस्वरूपिणः यावद्व्रतमहं कुर्वे क्षमायामवतां प्रभोः आवाहने एतैर्मंत्रैः

ब्र॰ ता॰ ५९

59

एषदेवस्यवरुणस्तेजउन्नमम् सूर्यकोटिप्रतीकाशं ऋषिवृंदं विचिंतयेत् ध्यानं ऋग्यजुःसामवेदानां स्वरूपेभ्यो न
मो नमः पुराणपुरुषेभ्यो हि देवर्षिभ्यो नमो नमः आसनं गंधपुष्पाद्यैस्तैर्युक्तं याग्य गृह्णंतु भो द्विजाः प्रसादं कुरुत नमी
तां लक्ष्मीं त्वं सदा नमम पाद्यं नमस्ते शङ्खपंचम्यामर्चिता ऋषिसत्तमाः इदं तु पाद्यमेसर्वे शुद्धं गृह्णंतु वै नमः अर्घं
लोकानां तुष्टिकर्त्तारो यूयं सर्वे तपोधनाः नमो वो धर्मविद्भ्यो महर्षिभ्यो नमो नमः आचमनं मंदाकिनी गोतमे
व यमुना च सरस्वती गोदावरी नर्मदा च ताभ्यः स्नानीयमाहृतं स्नानं सर्वे निसंतपोनिष्ठा वस्त्राणां त्वास्मत्सकादिना
वस्त्राणि प्रतिगृह्णंतु भक्तिदाः संतमे सदा वस्त्रं यज्ञोपवीतमंत्रेण पूतोपवीतानि कुंकुमागरुकर्पूरसुगंधैर्मिश्रितं
शुभं गंधाढ्यं चंदनं दिव्यं गृह्णंतु ऋषिसत्तमाः चंदनं रंजिता कुंकुमेनैव नश्वेतालक्तणोमनाः गृह्णंतु मम नतं तु
ष्टपसत्राऋषिसत्तमाः गवेताः मालतीचंपकादीनि माल्यादीनि वै प्रभोः मयाहृतानि पुष्पाणि पूजार्थं प्रति
गृह्यतां पुष्पं वनस्पतिरसोद्भिद्यो गंधाढ्यो सुमनोहरः आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोयं प्रतिगृह्यतां धूपं आज्यं च
वर्त्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापहं दीपं नानाप्रकारनैवेद्यं सेरसैः षड्रि-
समन्वितं नैवेद्यं ऋषयः सर्वे गृह्णंतु वरदायकाः नैवेद्यं लोकानामित्याचमनं चंदनेन करोद्वर्तनं पूगीफ
लेन सहितं नागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरादिसमायुक्तं तांबूलं प्रतिगृह्यतां तांबूलं इदं फलमिति फलं हिरण्य

५९

सं

गर्भगर्भस्थभिन्नितदक्षिणा यानिकानिचपापानिः इतिप्रदक्षिणा एतेनमर्षयः सर्वेभक्त्यासंपूजितामया सर्वपापंविनि
र्हंतुस्नानतोत्तानृतःकृते नमस्कारः वायणफलसंयुक्तश्हत्यातेदक्षिणावितं द्विजवर्यायदास्यामिव्रतेतपूर्तिहेतवे भवंतः
प्रतिगृह्णंतुस्योतोकृपालयोधनाः वायने न्यूनातिरिक्तकर्मणिमयायानिकृतानिच तमश्चंतानिसर्वाणिपूर्णंसर्वे
तपोधनाः विसर्जनं अथकथा युधिष्ठिरउवाच स्त्रणानिदेवदेवेशव्रतानित्वबहूनिच सांप्रतेमेनयदावत्स्वव्रतंपापप्रणा
शनं श्रीकृष्णउवाच अष्टाम्यहपिराजेंद्रपंचमीऋषिसंज्ञिता कथयिष्यामियत्कृत्वानारीपापात्प्रमुच्यते युधिष्ठिरउवाच
कीदृशंपंचमीकृष्णकथंवऋषिसंज्ञिता यानकान्मुच्यतेकस्मान्नारीयत्कृत्वाऽऽइव पापानिचबहून्यत्रविद्यंतेकिल
केशव कृतायायऋषिपंचम्यानारीकस्मात्प्रमुच्यते श्रीकृष्णउवाच अज्ञानाज्ज्ञानतोवापियास्त्रीजाताररजस्वला इहशास्त्र
श्रोतिभांडानिगृहकर्माणिसंस्पृशता प्राप्नोतिसाब्रह्महत्यापुंसर्वानारीरजस्वला यएवंचकारणंयस्मात्ठर्जनीयारजस्वला
मोत्सयाथाशक्रस्यापिवानत्वपेणनभारत ब्रह्महत्याप्युराशक्रोवृत्रंहत्वासमागमवान् तयावेराजन्शार्दूलपीडितोवृत्रस्य
हनः ब्रह्माणंसतपागच्छदात्मनःशुद्धिकारणात् शुद्धिशक्रस्याराजेंद्रप्रदिष्टेनांतरात्मना विभक्तब्रह्महत्यातुचतुर्धा
चवतन्नेला प्रतिपदाराजशार्दूलवतस्थानेषुवैतदा वह्नौप्रथमजाताला सज्ज्वालाखचनदीषुच पर्वतेषुचराजेंद्रनारीर
जस्यापिच यतोरजस्वलानारीग्रामस्यार्याचप्रयत्नतः ब्रह्मणःशापसंतापात्पंचवानलेपेनसर्वदा अथमेहनिचांडाली

व्रं॰
ता॰
६९

60

द्वितीये ब्रह्मघातिनो तृतीये स्वर्णचौरोक्ता चतुर्थे हनि शुध्यति अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि ज्ञातं संसर्गपातकं तथा पसं ह
पार्श्वे हि कार्ये पंचविषं व्रमी सर्वपापप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रैः स्त्रीभिः कार्या विशेषतः श्रीकृ
ष्णोवाच अथान्यदपि राजेंद्र प्रवक्ष्यामि पुरातनं पुराकृतयुगे राजन्नद्वितीय भार्या बभूवह श्रोतजित्रामराजर्षिस्तु नर्मदा
तपालकः तस्य देशे च समुद्भूतो वेदवेदांगपारगः सुमित्रो नाम राजेंद्र सर्वभूतहिते रतः कुशाहृत्यासमासीनः कुटुंबपरिपा
लकः तस्य भार्या सुसाध्वी च पतिशुश्रूषणे रता तपस्वी नाम विख्याता बहुभृत्य सुतद्गज्ञना तेजादिश्वरता साध्वी या
कुलीकृतमानसा एकदा सा मनाप्राप्य तं कालं चलोकयत् रजस्वलापि सा राजन् गृहकर्म चकार ह भोजनानि सा
स्पृष्ट्वा राजन् अन्नलीप्राप्ते पि भामिनी कालेन बहुना साध्वी पंचत्वमागमत्तदा तस्य भर्त्तापि विप्रो सौ कालधर्ममुपेयि
वान् एवं तौ दंपती राजन् स्वकर्मवशगौ तदा भार्या तस्य तपस्वी सा सा हार्त्तास्पर्कदोषतः शुनी योनीमनुप्राप्ता सुमि
त्रोपि नरेश्वर तस्याः संपर्कदोषेण बलीवर्द्दो बभूवह तद्दोषेण महाराजन् दुर्गतिं तौ गतौ तदा सुमित्रस्य च पुत्रो भूत्
तपशुश्रूषणे रताः सुमतिर्नाम धर्मात्मा देवतातिथिपूजकः तस्य तौ पितरौ पार्श्वे स्वसंपर्कदूषतः तिर्यग्योनिमनुप्राप्ता
बुभोज्ञातिस्मरौ नृप उच्छिष्टभोजिनी सा भक्षमरंतीह एव पातकं सुमित्रोपि पिपिना तस्य बलीवर्द्दो बभूवह अथ तस्या हे संप्रा
प्ते पितृश्राद्धशुश्रूषणे रतः भार्यां चेदं वचो प्राह सुमतिः श्रद्धयान्वितः श्राद्धं सांवत्सरं दिनं पित्रु मे चाह हासिनी भोजनीयाम्

पाविप्राणाकस्मुहि[illegible]धीयतो मयाह्नतापाकगुहुः स भतेर्भर्त्रे राज्ञया मन्त्रं पायसं भांडे स्थाप्य सर्पेण गरलं ततः दृष्ट्वा
बलवधाङ्गीनाम्नु नीभाण्डानि सास्यस्थान् द्विजभार्यावतां दृष्ट्वा उल्मुकेन ज्वलितानता भोजिता ब्राह्मणास्तत्र श्राद्धे कृता
प्रयत्नतः ततो भोक्तेषु विप्रेषु तोच्छिष्टं तु दत्तो वहिः द्वारस्थायायास्तदा शुन्याऽपवासस्तदाभवेत् ततो राज्ञां प्रहृतायां सा
श्वुनी क्षुधितान्नृप वलीवर्द्दस्तुपागत्य भर्त्तारमिदमब्रवीत् बुभुक्षिता घनाथाहं न दत्तं भोजनं तु मे ग्रासादिकं च नतन
भक्ष्यामो बाधते वलात् अस्मिन्निवसे पुत्रो मम मलेय दत्तात्पुसौ अद्यमसंक्लिष्यापि उच्छिष्टमपि तो दत्तो पायसं तनि
यपानाय गरलं सर्पसंभवं मया विचिंत्य मनसा मामरिष्यंत द्विजातयः संस्पृष्टं पायसं तेषां वध्याहं ना द्विजानां शुभे दुःखि
तं तेन गात्रं मे करिमे ग्रा करोमि किं ततः प्रहस्यैव भर्त्ता भद्रे ते पापसंग्रहात् किं करोमि सुश्रांतस्त्व भारवाहनमभातः अ
याहमान्नजातो त्रैवाहितः सकलो दिनं मारितास्त्राम्लेनाहं ग्रस्वं वधा तु क्षुधितः स्वपास्या द्वृष्टानेतेन ज्ञाताय मम कष्ट
ता श्रीकृष्ण उवाच तयोः संवदतोरेवं मातापित्रोस्तु भारत श्रुत्वा पुत्रस्तदा वाक्यं यदुक्तं च तदोभयोः ततो रज्जन्यां तत्का
लं दत्तो न सैव भोजनं पितरौ तौ विदितात्तु दत्तवान्स गतिस्तदा तदासौ दुःखितात्यर्थं ज्ञात्वावस्थां तदा तयोः माता
पित्रोस्तु राजेंद्र तदासौ प्रस्थितो वनं ज्ञात्वा भिक्षामि[illegible]ने मातापित्रोस्तु भारत तत्र गत्वा ज्ञानसंहितान् ऋषीन्सम व
नाश्रितान् प्रणिपत्याब्रवीद्वाक्यं हितं वैव तदा तयोः समतिरुवाच कथयध्वं ब्रह्मर्षयः पश्यन्मतं समाहितः केन

व्र॰
ता॰
६१

कर्मविपाकेन पितरौ मे तथोषिता इमामवस्थां संप्राप्तौ मोक्षं तेनेपातकात्कथं ऋषय ऊचुः तवमाता पुराविप्र स्वगृहे बालभा
वतः भाण्डं स्पृष्टं विदित्वा तु संपर्कमकरोद्द्विज तेन कर्मविपाकेन शुनीयोनिमुपागता पिता च स्पर्शदोषेण बलीवर्द्दो ब
भूव ह एतयोर्मुक्तिकामार्थं कुरु त्वं ऋषिपंचमी भार्यया सह विप्रेंद्र ऋषीन्संपूजयन्ततः आचरस्व व्रतं तत्र सप्तवर्षं द्विजो
त्तम सेनीवोपायनं कुर्याद्दिनशाठ्यविवर्जितः शाकाहारस्तु कर्तव्यः श्यामाकाहार एव च नीवारैर्वापि कर्तव्यमेकभक्तं
न भक्षयेत् प्राप्य भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षस्य पंचमी तस्यां मध्याह्नसमये नद्यादौ विमले जले कृत्वापामार्गमूलेन दंतधा
वनमादितः आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते संप्रार्थ्य तेन मंत्रेण कुर्याद्दंत
धावनं मुखदुर्गंधिनाशाय रदनानां विशुद्धये ष्ठीवनाय च गात्राणां कुर्वेऽहं दंतधावनं अनेन दंतान्संशोध्य स्नायान्मन्त्रा
नुपूर्वकं तिलामलककल्केन केशान्संशोध्य यत्नतः परिधाय च वस्त्रे द्वे वाससी च समाहितः पूजयेत्सप्त ऋषीन्दिव्या
न्सारुंधत्या समन्वितान् कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः जमदग्निर्वसिष्ठश्च साध्वी चैवाप्यरुंधती मंत्रेणा
नेन सप्तर्षीन्पूजयेत्तु समाहिता अनेन ऋषिपंचम्याः कृतेनैव द्विजोत्तम ऋतुसंपर्कजो दोषः क्षयं याति न संशयः श्री
कृष्ण उवाच ततः स कृत्वा तमतिर्वाक्यं परमं ऋषिभाषितं गृहमेत्य व्रतं चक्रे सभार्यः श्रद्धयान्वितः अनेन ऋषिपंचम्याः ६१
सर्वपापप्रणाशनात् कृत्वा सर्वं यथोक्तं च मातापित्रोः फलं ददौ व्रतपुण्यप्रभावेन मातातातस्स्वयोनितः मुक्तावुपगति

61

निष्पाई लवि[illegible]नवरसंस्थिता दिव्याबरधरामूत्वागतास्वर्गेच भारत पितापिसोमृतोगछन्स्तूयमानः पशुयोनितःस्व
र्गंप्राप्तो महाराजव्रतस्यास्यप्रभावतः कायिकंवाचिकंवापि मानसंयच्चदुःकृतं तत्सर्वंविलयंयाति व्रतस्यास्यप्रभावतः
यत्पुण्यंज्ञायतेपुण्यंतत्र शृणुएकचित्तोत्तम सर्वव्रतेषुयत्पुण्यंसर्वतीर्थेषुयत्फलं सर्वदानेषुदत्तेषुतत्तेन व्रतपारणान
कुरुतेयाव्रतंनारीसाभवेत्स्वसौभागिनी रूपलावण्ययुक्ताचपुत्रपौत्रादिसंयुता इहलोकेसदैवस्यात्परत्रैवपरांगतिं
एतत्तेकथितंराजन्व्रतानांव्रतमुत्तमं सर्वसंपत्प्रदंचैवनारीणांपापनाशनं धनंयशश्चस्वर्गंचपुत्रानपिचयुधिष्ठिर पठ
तांशृण्वतांवापिसर्वपापप्रणाशनं इतिश्रीभविष्योत्तरपुराणोक्तऋषिपंचमीव्रतकथा अथोद्यापनं युधिष्ठिरउ
विमस्योद्यापनविधिंव्रतपूर्णफलप्रदं स्तुमतिःकेनविधिनाचकारवदस्वतत्ततः श्रीकृष्णोवाच पूर्वस्मिन्दिवसेकुर्या
देकभक्तंसमाहितः शुचौदेशेसमालिख्यसर्वतोभद्रमंडले अव्रणंसजलंकुंभंताम्रंमृण्मयमेववा संस्थाप्यवस्त्रसं
वीतंकंठदेशेसुशोभनं पंचरत्नसमायुक्तंफलगंधादिनेयुतं सहिरण्यंसमाछाद्यताम्रेणपटलेनवै वंशान्मृण्मय
पात्रेणयवपूर्णेनचैवहि आछादयतत्रैवलेचलिखेदष्टदलंततः सौवर्णीःप्रतिमाकार्याः ऋषीणांभावितात्मनां
पलेनवातदर्धेनतदर्धार्धेनवापुनः यथाशक्त्याकारयेत्तुवित्तशाठ्यविवर्जितः वितानंपंचवर्णंचफलपुष्पसम
न्वितं वध्नीयादुपरिश्रीमत्तंभागान्संविधायच मध्याह्नेपूजयेद्भक्त्याऋषीन्सप्तसमन्वितः कश्यपोत्रिर्भरद्वाजो

विश्वामित्रोपगोत्रेन नमः जामदग्न्यवसिष्ठस्य साध्वी चैवाप्यरुंधती मंत्रेणानेन राजेंद्र दत्वा पूजां समाहितः ततो जा
व्र॰ गरणं कुर्यात्पुराणश्रवणादिभिः कृतनित्यक्रियः स्नातः सुहुयात्तिलसर्पिषा वैदिकोवापि पौराणमधिकारान्तु
ता॰ रूपतः अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तथा पुनः पूजां ततः कृत्वा गृहं संपूजयेत्ततः स्वर्णांगुलीयवासोभिः उत्ता
६२ मृतभोजनैः दद्यादेकां सवत्सां च गुरवे गां पयस्विनीं पूजयेत्तद्विजान्ततः स्रग्वासोभिर्दक्षिणादिभिः पूजयेद्द्विजस्त्रम
वासोभिः दक्षिणादिभिः कलशांश्च यवित्रांश्च दद्यात्तेभ्यः स्वभक्तितः आचार्यं च सपत्नीकं प्रणिपत्य क्षमापयेत् भो
यद्ब्राह्मणानन्धादीनानाथांश्च तर्पयेत् सोपस्कारां तां प्रतिमामाचार्याय निवेदयेत् तथानुज्ञातो नृभुंजीत वृषैः बंधु
ज्ञातैः सह उद्यापनविधिः प्रोक्तः सर्वेषां यं फलार्थिनां एवं यः कुरुते भूप उद्यापनविधिं परं सर्वपापविनिर्मुक्तः स्व
र्गलोके महीयते इहलोके चिरंकालं भर्त्रा सह प्रविस्मिता पुत्रपौत्रपरिवृता भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् निःपापा
त्समगानित्यं न भवेत्तस्या गतिं इति सौभाग्यपंचमीव्रतं स्यामेव नागपंचमीव्रतं हेमाद्रौ भविष्ये
ईश्वरोवाच मासि भाद्रपदे वापि शुक्लपक्षे तु पंचमी सा तु पुण्येति मा प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा कुर्याद्द्वादशवर्षेषु ६२
पंचम्यां च वरानने चतुर्थ्यामेकभक्तं तु तस्यां नक्तं प्रकीर्तितः भूरिचंद्रमयं नागमथवा कलधौतकं कलधौतं तु
हवर्णांगं कृत्वा दारुमयं वापि अथवा मृन्मयं प्रिये पंचम्यामर्चयेद्भक्त्या नागान्पंचफणान्वितान् करवीरैः शतपत्रैर्जा

पूपैश्च पक्वकैः तथा गंधैश्च पुष्पैश्च पूजयेन्नागपंचकम् ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्घृतपायसमोदकैः अनंतं वासुकिं शेषं पद्मं
कंबलमेव च तथा कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं तथा धृतराष्ट्रं शंखपालं कालियं तक्षकं तथा पिंगलं च महानागं मा
सि मासि प्रकीर्तितः व्रतस्यांते पारणं स्यात्क्षीरैर्ब्राह्मणभोजनं सुवर्णभारनिष्पन्नं नागं दद्याच्च गां तथा तथा वस्त्रा
णि देयानि ब्राह्मणानाममिततेजसे एवं संपूजयेन्नागान्सदा भक्त्या समन्वितः विशेषतस्तु पंचम्यां पयसा पायसेन चेति ३
प्रभासखंडे नागपंचमीव्रतं अथैव नागदष्टव्रतं हेमाद्रौ भविष्योत्तरे सुमंतुरुवाच नागदष्टो नरो राजन्प्राप्य मृत्यु
व्रजत्यधः अधो गत्वा भवेत्सर्पो निर्विषो नात्र संशयः शतानीक उवाच नागदष्टः पिता यस्य भ्राता वा दुहिता पि च माता
पुत्रोऽथवा भार्या कर्तव्यं तेन किं द्विजसत्तम मोक्षाय तस्य विप्रेंद्र दानं व्रतमुपोषितं ब्रूहि मे द्विजशार्दूल येनैव तत्तरो महं सु
मंतुरुवाच उपोष्या पंचमी सम्यक् नागानां च सदैव हि सुमेकमेवं पाक्ष्यविधानं शृणु भारत उपोष्यतिदिवा भोज
नाभावतस्यांतक्तो मितयग्रेनक्तोक्तैः सुमेकः संवत्सरः मासि भाद्रपदे राजन् शुक्लायां तु पंचमी सा पि पुण्यतमा प्रो
क्ता ग्राह्या सौमाति कामपदा चतुर्थ्यामेकभक्तं तु तस्यां नक्तं प्रकीर्तितं तस्यां पंचम्यां उपोष्याद्दमसंतं नागमथवा क
लधौतजं हेमरौप्ये वेत्यर्थः अथवा दारुमयं पंचमं मृण्मयं वा यथाशक्तितः पंचम्यामर्चयेद्भक्त्या नागं पंचफणं तथा क
रवीरैः शतपत्रैश्च जातीपुष्पैः सुगंधिभिः गंधधूपैः सनैवेद्यैः स्ताघ्रतीरादिभिर्नृप ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्घृ

व्र॰
ता॰
६३

63

तथापद्मनाभकं अनंतं वासुकिं शंखपद्मं केवलमेव च तक्षकं कर्कोटकं नागं नागमश्वतरं नृप धृतराष्ट्रं शंखपालं
कालियं तक्षकं तथा पिंगलं च तथा नागं मासि मासि क्रमान्यसेत् पूजयित्वा प्रयत्नेन पंचम्यां नृप भक्तिभावेन एवं
द्वादशके वर्षे मासि भाद्रपदे नृप वत्सरांते यथाशक्त्या महाभोज्यं तु कारयेत् ब्राह्मणानां यतीनां च नागानां तु हि
रण्यभक्तितः इतिहासविदे नागं कांचनं रत्नचित्रितं गां च दद्यात् सवत्सां वै सर्वोपस्करसंयुतां दानकाले पठेदेनम्
नारायणो विभुः सर्वमंत्रविधातारमनंतमपराजितं ये केचिन्मे कुले सर्पदष्टाः पापा ह्यधोगतिं अनेन दानेन तु गोवि
दभक्तिभाजो भवंतु ते इत्युच्चार्य ततो नैवेद्यं सितवेदनमिश्रितं वासुदेवाग्रतो भूपतौ यत्नेन पश्चान्निःक्षिपेत् अनेन वि
धिना सर्वे ये मृतास्ते वा मृताः सर्पेण ते लोपि यास्यंति स्वर्गतिं नृपसत्तम कृत्वा सर्वांश्च बहून् कुलमुत्तारयेत् कुलनंदन
प्रयाति विष्णुसान्निध्यं सेव्यमानोप्सरोगणैः वित्तशाठ्यविहीनो यः सर्वमेतत्फलं लभेत् न तेन भक्तिसहिताः
सितपंचमीषु ये पूजयंति सर्पगणान् कुलभोगहारैः तेषां गृहे हि भयदा हि भवंति सर्पाः दर्पान्विता मणिमयूख
विभासितांगाः इति नागपंचमीव्रतं श्रावणस्य शुक्लपक्षे पंचम्यां नृपांग ललिताव्रतं ...त्रदंडिकाभ्यां शिखा
वार्यमाने श्रवणे तेष प्रधानं तत्र तज्जयमिनजप्रयत्नेन हिमवान्समीति कथायोऽस्याः फलसंधानात् फल
वत्सत्रिधा च फलेन तं गामिति न्यायेन ब्राह्मणाय तदानव रुक्मादिभूषणादेरप्येतत्त्वं नच प्रजने नमध्याह्न्या ६३

पित्र्यंकार्यं पूजाकृतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति माधवीये हारीतेनोक्तं दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वाग्रा
भूतानामितिवाक्यात् एतेन जागरणमेगं भूत्का जागरणेन तेषां चव्रतेनत्याना रात्रव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो
विशिष्यत इति हेमाद्रिलिखितवचनाद्रात्रिव्यापिनी ग्राह्या निकस्यचित्तु क्षिरूपत्तणीया अंगानुरोधेन निर्णय
स्यक्तुमुचितत्वात् वचनं तु जागरणप्रधानके साधकाप्रामिति अथ व्रतविधिः आचम्य प्राणानायाम्य मासप
क्षाद्युल्लिख्य पुत्रधनविद्यारोगनिर्मुक्तो स्वर्गो विजयायुष्याद्रिकामः स्त्री तु वैधव्यकामा उपांगललितापीत्यर्थं यथा
मिलितोपचारैः उपांगललितापूजनमहं करिष्य इति संकल्प्य पूजां कुर्यात् अथ पूजाविधानं चकुपीठेकाद्यमानकः
सौवर्णीं प्रतिमां कृत्वा भक्त्या मंत्रैः प्रपूजयेत् नीलकौशेयवसनां हेमभां कमलासनां भक्तानां वरदां नित्यं ललितां
चिंतयाम्यहं ध्यानं निजासनेस्थ प्रैशुसहिते भक्तवत्सले उपांगललिते मातरेहि मे व्रतकर्मणि आगच्छ ललिते दे
वि सर्वसंपत्तिदायिनि यावद्व्रतं समाप्येत तावत्त्वं सन्निधौ भव आवाहनं हिरण्यवर्णा कान्ते स्वर्णमयं देवि नानाम
णिगणार्चितं अनेकशक्तिसंयुक्तं आसनं प्रतिगृह्यतां इत्यासनं गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मयाप्रार्थनयाहृतं तोयमे
तत्सुखस्पर्शं पाद्यार्थं प्रतिगृह्यताम् अम्बपूर्णामिति पाद्यं निधानं सर्वरत्नानां त्वमनर्घ्यगुणा ह्यसि त्वया च भक्त्या
ललिते गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते कोशोसितामित्यर्घ्यम् पाटलीशीरकर्पूररससंमिश्राद्दशीतलं तोयमाचमनी

श्री
ता०
६५

64

पाद्यं ललिते प्रतिगृह्यतां चंद्रप्रभासमित्याचमनीयं पंचामृतं मयानीतं पयोदधिघृतं चवै शर्करामधुसंयुक्तं स्नाना
र्थं प्रतिगृह्यतां पंचामृतं मंदाकिन्याः समानीतं हेमांबोरुहवासितं स्नानायतेमयाभक्त्यामागसौक्रियतांजलं श्रा
दिव्यवर्णैर्मिनिस्नानं सर्वभूषादिकेसौम्येलोकलज्जानिवारणं मयोपपादितेतुभ्यंवाससीप्रतिगृह्यतां कौसि
पालेनिवेदनं घटिताः विमलाउद्भूः यज्ञामणिसमप्रभाः भूषणार्थं मयादत्तादेहिमेनिर्मलाधियं गंधद्वार
मित्युक्ताः मालतीकेतकीजातितुलसीचंपकानिच मयाहृतानिपुष्पाणिपूजार्थंप्रतिगृह्यतां मनसाकाम
मितिपुष्पं धूपदीपौ प्रत्यंगपूजा ॐउमांगललितायैनमः पादौपूजयामि भवान्यैगुल्फौपू० सिद्धरूपिण्यै० जंघेपू०
भद्रकाल्यै० जानुनीपू० श्रियै० ऊरूपू० विश्वरूपिण्यै० कटिंपू० दैत्येकंटंपू० सरस्वत्यै० मुखंपू० पद्मकेसरवासिन्यै० ना
सिकांपू० महिषमर्दिन्यै० नेत्रेपू० लक्ष्म्यै० कर्णौ० पू० भवान्यै० ललाटंपू० विंध्यवासिन्यै० शिरःपू० सिंहवाहिन्यै०
सर्वांगानिपूजयामि इत्यंगपूजा देवद्रुमरसोद्भूतकालागरुसमन्वितः आघ्रीयतामयंधूपो भवानिघ्राणतर्पणः
कर्दमेनेतिधूपं वरदंसर्वलोकानांतिमिरस्यनिवारणं आर्तिक्यंकल्पितंभक्त्यागृहाणपरमेश्वरि आपःसृजंत्वितिदी
पं मोदकापूपलड्डुकवटकोडंबरादिभिः सघृतपायसेनान्नंनैवेद्यंप्रतिगृह्यतां आर्द्रांपुष्करिणीमितिनैवेद्यं आ ६५
चमनं मलयाचलसंभवंकर्पूरेणसमन्वितं कोहृतंनकंचाहृगृह्यतांपरमेश्वरि कर्पूरैलालवंगादितांबूली

दलसंयुतं क्रमुकस्यफलंतुभ्यंतांबूलंप्रतिगृह्यतां आर्द्रांपुष्करिणींयष्टीतितांबूलं इदंफलमितिफलं हिरण्यग
र्भमितिदक्षिणां चंद्रादित्यौचधरणीविद्युदग्निस्तथैवच त्वमेवसर्वज्योतींषिआर्तिक्यंप्रतिगृह्यतां नीराजनं
उपांगललितेमातर्नमस्तेविंध्यवासिनि दुर्गेदेविनमस्तुभ्यंनमस्तेविश्वरूपिणि पुष्पांजलिः अथदूर्वा
ङ्कुरान्साग्रान्चत्वारिंशत्तथाष्टभिः ग्रंथिकान्हस्तमादायमंत्रमेतज्जपेद्बुधः बहुप्ररोहासततंनमस्तुनाहरिता
लिका यथेयंललितेमातस्तथामेस्तुमनोरथा इतिदूर्वामंत्रः इत्युक्त्वादेव्यैदद्याद्देवीमेवविधानतः मंत्रे
णानेनाष्टचत्वारिंशद्भिर्नरस्तुसमाचरेत् ततःप्रदक्षिणानमस्कारः अथवायनकमादायवटकोडुंबरादिभिः
कृत्वा —हिमंत्रेण आचार्यायनिवेदयेत् पक्वान्नफलसंयुक्तंसघृतंदक्षिणान्वितं द्विजवर्यायदास्यामिव्रत
संपूर्णहेतवे उपांगललितादेव्याव्रतसंपूर्णहेतवे वायनकंद्विजवर्यायसहिरण्यंददाम्यहं इतिवायनमंत्रः
ततःकथांसमाकर्ण्यवायनकान्नसमन्विता स्वयमेवततेदेवान्नेवाग्रतःसुहृद्बांधवैः रात्रौजागरणंकुर्यान्नृत्यगी
तादिमंगलैः प्रभातेपूजयेद्देवीं ततःकुर्याद्विसर्जनं त्वंबाहनाप्रतिपुनावरदापूजितामया प्रातर्मामनुगृ
ह्याद्यगम्यतांनिजमंदिरं इतिपूजा अथकथा पुराकैलासशिखरेस्वासीनंषडाननं कश्यपंतंकथाख्या
तिरस्तुमहर्षयः ऋषयऊचुः महासेनमहादेवनंदनानंतविक्रमः आख्यातानिसपुण्यानिश्रुतानि

ब्रं॰ तां॰ ९५

65

तत्प्रसादतः कथास्त्व न्मुनाद्देवसम्बन्धिनाम्भूरिभूतयः तत्र प्रिमधिगच्छामः पायं पायं त्वधामिव शुश्रूषवो वयं देव्याः
व्रतेन तत्कथयस्व नः मनोभिलषितार्थानां सिद्धिर्यस्मिन्कृते भवेत् स्कंद उवाच साधु पृष्टं महादेव्या माहात्म्यं मु
निपुंगवः तस्मिन्सर्वं भिधास्येनन्तत् शृणुध्वं जगद्गुरुः भृगुवंशे किल प्राग्विप्रोभूद्गोत्रमाभिधः स्मृति स्मृतिशर
णात्मा धनी च बहुबांधवाः चनपत्यस्तत स्यायज्ज्ञातेजरज्ञः ततो श्रीपतिर्गायत्रीश्च वनामतीविदयोस्तयोः
अचिरेणैव कालेन सपुत्रं बलमगाद्द्विजः तोन्य बालो पनेवयं हित्वा सा धर्मचारिणी सती विवेश दहनं स्वयं
तं पतिना सह अपत्नढोथवः सर्वे हा कष्टमिति चक्रुशुः निंदतोङ्गः खिन्नास्तु कस्मात्क्रियायां गलो किको अथ
तस्य सपत्न्योभूदुता सह हृष्टहेथतं श्याकोपाती वतो गेहेन्नियमानोयद्धर्मेना: नास्तिवृकेधनं सर्वे तेनाभ्यो किं
चित्रवादतो ततो सोजीर्यो बालो बंधुभिः कथितं वस्तु यथा चतुः पितृव्यं तेदहिनोद्रविणं चनततः दानद्रव्यं
सतान्यत्तेषु बांके न प्रसारितो निर्गच्छतो मनस्शुहादित्यादिपरुषं बहु ततोतद्वचोभिनिर्विण्णो बालो श्रीपतिर्गाय
त्रीं वभाषत्तस्मि यंक कष्टं धिग्गेहेपि न हीन ततो यावद्देशान्तरं पप्रस्तन्ने नाचिकन्न घन धनाभावे वकहृदेशगत ९५
त्वरितिष्ठित्क्रतो भिक्षाचारो बहूनदेशान्वनानि सरितो गिरीन् समतिक्रम्य पप्यगत्तु विशालानाम नगरीं कान्तारमु
त्तीर्य ज्ञातेन ततो स्य सन्निधौ पुरश्च पुंडरीकवनाकीर्ण रक्तसंध्याविभूषितं संध्याचकोपिशं चारुयत्तनाकिन

नभः प्रांतो यष्टिपातौ वालोत्तरेणेविश्याम्यतन्नरे प्राच्यमशिशिरंतो यं सरसनस्तूयमाविधिः गताध्वंरवे द्विजास्ते यो पुरीं
प्राविशतां ततः वीथीचत्वरप्रगुणं वाहगोपुरमंदिरं देवतागारसंकुचिरं सौधरातिविराजितं नानावीथी रतिक्रम्यविप्रा
वासमवापतुः कस्यचित्तर्षैविप्रस्यसत् पिपासार्दितौ गृहं प्रयत्नवेदिकां यांतावुपविष्टौ श्रमार्तौ सौरसा मीततोस्य गेह
स्यविवेकइतिविश्रुतः आयातौ वैश्वदेवांते सदृश्यौ तिथी द्विजौ अनपृच्छत्रयादेशेन यावगलन्नामिनी अथविवस्
त्रयामासस्वरन्यमैत्रनातनं श्रुतिविधिपूजयामास सदन्नेनसहचाम्भसा तौ चसर्वाशिरणौविप्रौ सयंतौविलोकातः दे
शावंधुपरित्यागात्ट्नेष्ठावभूवतुः अथाष्टकपालेसाकौ युवां कृतःश्यागतौ किमर्थमस्यवयसौनिर्गतौ स्वगृहा
दिति तद्विवेकस्यवचनं माकर्ण्यपीयतिलस्स श्रान्तपूर्वेणसकलं वृत्तांतं समभाषत पितृहीनौ च तौ तावाय्यकौ वं
धुत्तेनेनच आश्वासस्थापयामास सगृहेवहुमानतः प्रवक्रमेयशिष्ठेयूमहाध्यापयितुं कातिं वभूवतुस्तौ वा
लौ गुरुशुश्रूषणेरतौ गुरौर्गेहे च वसन्तावागतौ निर्मलाशयौ नकुलपचविशालीलीयमत्रैशुभानाना तस्यांनगि
ष्यमावां पैठिंतंव्रतमन्नमनु पप्रच्छतौ मोकपितनावाभ्यामपिकथ्यतां ताभ्यामेवमुक्तेनप्रश्ने विवेकइदमब्रवीत्॥
विवेकउवाच उमापतिलालितादेव्यां वर्तेदेवर्षिपूजितां सर्वकामकरं चाणांमस्माभिः तमुपास्यते वियाकामेनकर्त
व्यंतत्पयवधनकाम्यया स्वलार्थिनाच कर्तव्यं व्रतमेतत्सुनमस्व वियाकामोच तौ वालौ व्रतमाचारतन्नथ भक्ति

व्रं· ता· ६६ तोऽर्थं वन्धात्तो यथाशक्ति यथाविधिः । ततोऽन्यमाहात्म्यकलेशाद्वेदानेवापतत् । अमलिन्हायनेभज्ञाविवाहार्थं प्र
वक्रतुः श्रीपतिगोपतिरेवं व्रतमेतत्तपोधनाः । अचिरेणैव कालेन मासि मासि च नयोर्गृहे । सा विवाहोचिता कन्या ना
म्ना गुणवतीमिति विनीताया । अतः वंशोद्भवश्रीपतये न दा विवाहयं वाधवे । साकं द्वेषेण पतेनामरे परिविद्धवद्
भुद्दामादाद्धहि स्वकन्या । विवेकोऽपि मुदं लेभे सा च रागो विलोकितो । अन्याहे पुनरेनतव्रतदेवास्य चक्रतुः । भ्रातरौ
तौ निजं देशग्रामिकेनोवचनादिकं । अथान्येद्युरेकस्मिन् चिन्तातुराध्यायन्त्ववतुः । स्वामिन्मुखमास्तादेन लवविधान
ष्पावसं अद्य ज्ञानोहि गच्छामो निजदेशमितः पुनः । इत्याकर्ण्य समालोक्य भवास्तरमाह तः । स्वयं प्रापयितं नातो
विप्रो कन्यां च निर्ययो । अथ देवाप्रसादेन पितृव्यस्य तयोः किल । अन्वेषणमतिर्ज्ञातः कृतः श्रीपतिगोपतौ । निर्गतौ धग
तौ देशं वसतः श्रेत्यचिन्तयत् । किं विन्न नागरेभ्यापत् । द्विजो वालो गवेषयत् । तदेव नगरं प्राप्तो विवेकाख्यो द्विजोत्तम । स
शिष्यः कन्यया सार्द्धं मन्मार्गे श्रान्तैः श्रुतैः । तत्रैव तेषां समन्तात् संगमो मुनिसत्तमः । विशं चकार तौ कन्यामध्यमे वपति
स्थितौ तौ मृत्युं धामपरमाप्तुदेलेभपरं ततः । नगरेकवान्ववं देवं कृप्रेम राज्ञहस्याभिरा पादानतां गुणवतीं विवेकेन प्रणो
दितां आशीर्वादैर्वेदविधिं लांस्त्वयां समुपोजयत् । विवेकस्ततदा तत्र संताव भाष्यपरस्परं स्नातावेतौ मयाविप्रपालितौ
पादितौ नव सम्प्रापितं प्रयातोऽस्मि भवतां ग्राममत्र नाम । इति संभाष्य मा गालेभ्यग्रसेवं पशुमेदा ज्ञातिभिः सह

66

संगमस्थाद्बहिः हिज्जवेष्टितं स्थापितं स्वगृहे कांश्चिद्दिवसान् अलब्धा लब्ध्वापि तद्धनं गेहे सर्वं श्रीपतिगोपती ईयतुस्तद
नुस्तातो विवेकः स्त्रीपुरीयो श्रीपतिगोपती सस्त्रविवाहमकरोत्तदा तावेकचेतसौ तत्र च तातु ड्डिज्जतयेन श्रीपतिश्च
हुयाग्रजः कनीयान्स्य पश्चात्कितः विचार्य भार्यया सार्धं विभक्तः श्रीपतिरभूत् सभोगान्विविधान्भुंजन्प्रमोदाद्बहुसंपदा न
देव्याराधनं चक्रे गोपतिः स्वल्पलेपटः अथ स्वल्पेन कालेन नष्टं तत्सञ्चितं धनं अकिंचनो गतस्त्रीं तां भार्यया ज्ञापितस्तस्त
तव भ्रातृगृहे विप्रा भुंजते नैव हव्यः सदा गच्छामो नु दिनं कांतेन च भोक्तुं तु भावपि एवं भोजनवेलायामागत्यागतान
दृष्ट्वा भुंजतः स्वं जनानिह गृहे गतौ नौ वह्नुवासरे कदाचिदागतौ यावद्गोपतिः भार्यया सह उपविष्टौ क्षिप्रं भोक्तुं नोचितं तदा
मनं अथ भ्रातरादेश्यास्य भोजनाय तत्क्षणात् उपविष्टः श्रीपतेस्तु भार्यया स निवारितः अस्माकं निष्ठवैतत्तेन मुक्तिं
करिष्यसि तिष्ठ तिष्ठ क्षणं चैवं पश्चाद्भुंक्ष्वेति साब्रवीत् श्रीपतेः कोनयादृष्टं ततो विमनसावुभौ अभक्ता देवनिःक्रांतौ ज
ग्मतुः निजमंदिरं ततः स्वजायां गोपावनिजमार्गं विचिंतयन् धाप्राप्य मया सम चित्तं संविभक्तमपि प्रिये दुर्गतो हं धनो
म्मत्तः श्रूयताम तत्कारणं पुरावां भ्रातृगृहे सेवनमाचरितं शुभं उपांगसलिलतीरे दिव्याविप्रादिसमकालेन ततः प्राप्तं मया तत्त
वद्दोषादिपत्नीप्रमादजः सोत्साहं तेनैव नित्यं तस्मात् श्रीरवंचवर्तते तस्मात् दहनदोषोऽस्य यदादृष्टा निर्मोच्या शिवां स्वकान्निर्गता
लस्मात्यहाटकभोजनः तद्भार्या चिंतयाविष्टा सा पितरस्यावनत्यनौ शक्तवन्त्वाज्ञालणेऽथ श्रीपतिः पर्ये ष्टकं नां कृतागा

ब्रं॰ ता॰ ६८

पतिरितितनयश्चाकामोपिदुःखिना गोपतिस्तमतिरिन्दुर्गं वनानि वहु भ्रमन् दृष्ट्वा पथिकान्मार्गे तदेवापदमभ्यागात् ए
वमेवास्यैवमेतत् मियामादिने वने अलब्धदर्शने देव्याः दुःखितो निःपपात ह ततः कुत्रगत मालोक भवानी भक्तवत्सला कृ
तापराधमपितनयं तु ज्ञात्वाह्वे वतदा गतमूर्छा समन्यायदिगं नाम्यवलोकयन् ददर्श हरन्तो गोपं वाष्पेवारयन्तं गवनगल(ं) प
ते दृष्ट्वा किं विराध्यस्यायैष्यानस्यानिकं शनैः अरहतक्षमवान्यायः कुतस्त्वागतः कोयं देशः जनैः किं भूपान किं नामतद्
द् निशाम्य दर्शनेन तस्य वक्तुं गोपः प्रचक्रमे गोप उवाच उयांगं नाम नगरे उपांगीनाम भूपतिः तत्र स्याह समायाम नः पुनस्तत्र
ज्ञाम्यहं उयांगललितां देव्यां विद्यते तत्र मंदिरं इत्याकर्ण्यैव वत्सस्य विप्रः समुदितो भवत् सगोपस्सहितस्तस्याद्विवरं प्रविवे
श ह हादर्शं भवनेषुरमथोनयो धनाः उयांगललिता देव्याः सास्तिकं गगनं लिहं सौवर्णेन विचित्रेण कलशेनोपशोभि
तं पताकाध्वजः शैलोदयानो भाति मंडलं चरितो गोपमामं यप्रसादं सयपयौ तदा प्रणम्य दण्डवद्भूमौ वद्धांजलि
पुटस्तदा उयांगललिता देवी मयस्तोतं प्रचक्रमे गोपतिरुवाच नमस्तेभयं त्वंजगद्धात्रि भक्तानां हितकारिणि जगद्धात्रि वि
नाशिन्यै सर्वमंगलमूर्तये हवानि सं भवहिषप्रभृतीन् हातानि निहाखोनिज्जपदे भुवनाभिषक्तः लोकत्रया वनदृहीत
महावलारिमानः प्रसीदस्तनतं क्रूरमेनकं पं त्वां मक्तू पेमनिज्जनाः कुटिलीकृतांगी गौरीनिजेवशषिकृष्णलिनी भजं ६
ति मन्त्रेवदेवमनन्त ज्ञाकनकाविंदवहास्तनामविरुतकमलां स्तुवंति सापराधोस्मिशरणं प्रपन्नस्त्वां जगदंबिके दयानी

67

मन्त्रकं गोहं परां कुसिद्धुहृष्ट्वनत् इति स्तुत्वा यज्ञादौ गौरी प्रणिपत्य पुनः पुनः मम संध्याविधिं लवशोते स्मान्नृत भोजनाः
लभेम नृत्निम यो देवी विप्रमेवं समादिष्टवान् गोपते र्वत्स तुष्टास्मि गच्छ त्वं पांशमहीपतिं मम ज्ञानकरंडस्य पार्श्वे यत्पिधा
नकं तन्मूल्यं त्रिज्ञत्वृहेप रामहिमवाप्स्यसि स्वप्नं दृष्ट्वा पूर्वदेशो प्रभाते गोपतिस्तदा राजदर्शनवेलायां नृपद्वारं समभ्य
गात् प्रविष्टो तेन नृपसभां प्रतिहारनिवेदितः राज्ञा सम्मानितस्तत्र निषसाद स स्वने शुभे दृष्टो गमनहेतुश्च पृष्टो वै नृप
पुंगवं देव्यावेनकरंडस्य पिधानं देहि मे नृप इत्यर्थितो स विप्रेण ज्ञानादेशान्नृपो ददौ पिधानकं तन्मह्यं त्वत्समीपे वार्धेय
नादिकं ग्राशीभिरभिनंद्याय तन्मामं गच्छ भूपतिं इत्यागत ललितादेव्या आसीत्पुनरागतः एवमाराध्यमानस्य सम
क्षा भवत्पुनः सोपि सर्वं समारभे हितं ज्ञात्वा वेद्भुवासरं यथैकसा भवत्कन्या ललिता नाम सुन्दरी सा पिधानक
मादाय विहर्तुं याति सर्वदा एवं तत्ताम्रियत्वा वै पितृभ्यामनिवारिता कदाचित्स्ववयस्याभिः स्नातुं गंगाजले शु
भे क्रीडंती तटस्थाने तीयं नीयमानं कलेवरं पिधानहस्ता सासि वटस्यां गुंजलिभिस्तदा स स मृतकं कुत्र स्पोन ततो दे
व्याप्रसादतः सा तिं कांते हित्तं दृष्ट्वा मनस्यचिंतयत्पतिं ज्ञदाधाभ्य वहारापत्तनकसन्निवेशने मार्गे च परिणय
कृतं तं पीतेवन संसता सोपि सर्वं समाचख्यौ यज्ञ एवाप्रीतिनामवच ललितां मेच यामासगुणराशिः प्रति हितं
परिवेष्टुं चानेत्रपितृवेश्मनि मे हितं गृहीत्वा योगेशनाभृताभार्यार्पितोदनमर्पय मथाननमोदितस्तातः स

बृ॰ ता॰ ९८ मांतुभ्यं प्रदास्यति यथोक्तगुणराशिस्तु तथा पूर्वं चकार ह गोपतिः आर्यया भ्रातः समालोक्य स्वबांधवैः प्रीतिता
य विप्रत्नं विप्रायां या ऊलक्षणेन योः प्रतिज्ञातेन ततः कन्यां ललितां गुणशालिने शुभे मुहूर्ते च तिथौ विवाहं कृतवान्प्रभुः
वराय ब्राह्मणो भयस्तु दृष्टो वहुधनं तदा विरचितं तेनायोगेहं नातिदूरे स्ववेश्मनः ततोऽपि तु सानुरागो भिपालो रमती
चिरं पिधानकं नयानीतं निजं ललितया गृहं शनैः शयनं सर्वं गोपतेरागमत शृहात् गुणराशिः धनी ज्ञातो महा
देव्याः प्रसादतः करंडस्य पिधानं तं ज्ञात्वा वहुवासरं यावच्चिंतापि नैव प्राप्ता ललिताश्च जितं गृहे अथ सा गोपतीर्जीया
तस्यैवानर्थेनाहृतं इत्थं विचिंत्य वायातां ज्ञातमानां रतं यानयत् समिरणं वं वं यातं स्वयं तद्गृहमायया प्रोवाच तां किमत्र तां
कन्यां सत्तदेव्याः प्रसादतः उपायविधिना देव्या भक्त्या तेन तु स्वगृहे पारसे वाहनं तत्पत्रं रुदनं ललितां न च न दृष्टपूर्वः रिवता
भूमौ प्राणिपपात पुनः पुनः लज्जिता कृच्छ्रतः शृष्टा निजमाहात्म्यं यातकं गुणराशिस्तु संपादयित्वा तेन तदा बहुः साम्ना तं
वहुकालेन शृंतं कृच्छ्रेस्तु कास्य श्रीपतेस्त्वचूलां ललितो सनालोक्य तपोधनाः गोपतिलक्ष्मया कृच्छ्रात्तु हृतं लब्धवतं सेक
पं किमाचरति कन्या शिपेन श्रीरनपायिनी इति तस्य वचः श्रुत्वा श्रीपतिः विस्मितः पुनः अस्याभिलहृतं देव्याय तत्
तेन गुरुमंदिरे सोपि भक्त्या पुनस्तु केवलं तं भाग्योपदेशितं लेभे स परमां वृद्धिं प्रवांसु मुदितोऽभवत् उपांग ललिता देव्याः प्र ९८
सादेनाभवन्सती एवमेतत्पुरा वृत्तं माहात्म्यं कथितं मया कृतं न मन्ये सुबहुभिर्लेपि न च मनोरथाः विधानं तत्स वस्ता

मिनतस्नात्वधौतवासाः शुक्लपक्षे तु पंचम्यामाश्वीषे मासि वै द्विज । तं गर्जितेन संध्यायोस्मान्नंदिन हृष्टिस्थये तत था निर्हे त्वा वक्ष्य
वंकमेशचीरागविवर्जितः चत्वारिंशत्तु षष्ठी च कल्पितानि विधानतः दंतकाष्ठान्नुपादाय तद्रागं वानदीं व्रजेत्तत्र स्नात्व
वेलं यशोर्व्वचः प्रज्ञापशुधनानि च ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च वत्स त्रोदेहि वनस्पते दंतधावनं सर्वाणि मज्जनानि समाचरेत्त त
तोयथाविधिस्नात्वा शुक्लवासा गृहं व्रजेत् उपचारैः षोडशभिर्भिः मंत्रैः समाहितः कुर्यात्संज्ञां प्रयत्नेन सर्वाभिख्य विशे
षतः पुष्पैर्दशेमप्यपंचक्रमतानीवमनोहरं सौवर्णीप्रतिमां शास्त्राकल्पये मंत्रपूर्वकं द्विजाय वाणकं दद्याद्धि शास्त्रावट
कादिभिः ततः कथां समाकर्ण्य वाणकाद्ब्रह्मसंख्यया स्वयमश्नीत देवाग्रे वाग्यतः सहबांधवैः रात्रौ जागरणं कुर्यान्न
त्यगीतादिमंगलैः प्रभाते पूजयेद्देवीं ततः कुर्याद्विसर्जनं स्ववाहनाशक्तियुता वरदा पूजिता मया मातर्मामनुगृह्याशु गम्य
तां निजमंदिरं तामर्चां गुरवे दद्यात्त्रिशिवा स्याद्विसर्जने व्रतमेवं वयः कुर्यात्तु तस्यानन्यव भवेत् विद्यावान्नीरोगनिर्मलः
त्यगोयामांस्तु जायते धनधान्यं च लभते स्त्रीकन्यावरमुत्तमम् विनयं शुद्धिमायुष्यं पश्चात्तदपि वांछितं दृश्यते तद्व्रतमाख्या
तं इतिहासं महर्षयः श्रुत्वैवं नापि नरो भक्त्या तत्फलमाप्नोतिति निश्चितं इति स्कांदे दंडगालसिताव्रतं संपूर्णम् इति श्रीभट्टनी
लकंठात्मजकृतौ व्रतार्के पंचमीव्रतानि ॥ अथ षष्ठीव्रतानि तत्र भाद्रपदकृष्णषष्ठ्यां ललिताव्रतं हेमाद्रौ भविष्ये श्रीकृ
ष्णोवाच भद्रे भाद्रपदे मासि कृष्णषष्ठ्यां सखीयुता नारी स्नात्वा प्रभाते तु कृष्णमालां वरस्त्रिया स्ववेषणाभरणोपेता भूत्वा

ग्रं· ता· ६६

संगृह्य वालुका स्थानीयं वं शुयाद्वेतु पंचपिंडाकृतिं शुभां ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीं पंकजं करवीरं चैव पा
टलीं मालतीं तथा गृहीत्वा पूजयेद्देवि तिपुष्पैः नीलोत्पलं केतकीं च संगृह्य नगरं तथा एकैकमष्टशतं यावत्संख्या विभूतिरेव च
अक्षताश्च कलिकाः शुभ्रास्ताभिः देवीं समर्चयेत् मार्गयेद्यतो भूत्वा देवीं तां गिरिपुत्रिं प्रिया गंगाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नीलप
र्वते स्नात्वा कनखले तीर्थं हरिं लब्धवतीं पतिं ललिते ललिते देवि सौख्यसौभाग्यदायिनि अनन्तं देहि सौभाग्यं भगव
त्यपरे परं मंत्रेणानेन कुसुमैः पंकजस्य सुशोभनैः एवमभ्यर्च्य विधिमानेवं तंडुरतो न्यसेत् चतुर्भिरपि कुष्माण्डैर्नालिके
लैः सदाडिमैः बीजपूरैः स्तनंडीरैः कारवेलैः सचिर्भिटैः फलैरन्यैः कालसंभूतैः कृत्वा शोभां तदग्रतः विरूढैर्धान्यसंभू
तैः कृत्वा शोभां तदग्रतः विरूढैर्धान्यसंभूतैः दीपालीभिः समंततः सार्धं सगुग्गुलैर्धूपैः सोहालकंकरंजकैः गुडपूपैः
कर्णवेष्टैः मोदकैः शुभमोदकैः बहुप्रकारैर्नैवेद्यैर्यथाविभवसारतः एवमभ्यर्च्य विधिवद्ब्राह्मणान् ... गीतवा
द्यनर्तनैर्नृत्यैः प्रेक्षणीयैरनेकधा सखीभिः सहिता साध्वी तां रात्रिं प्रयता मं नयेत् न च संमीलयेन्नेत्रं नारी यामचतुष्टये द्
र्भगा दुर्गता वंध्या नेत्रसंमीलनाद्भवेत् एवं जागरणं कृत्वा सप्तम्यां सवितं नयेत् गंधपुष्पैः ... गीतवाद्यपुरःसरं नद
द्यां तु विमले ... स्नात्वा गृहं समागम्य हुत्वा वैश्वानरं क्रमात् देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च पूजयित्वा ... २९
सिनीः कन्यकाश्च ... पंच च भक्त्या भोज्यैर्वस्त्रैर्विविधैर्दत्वा दानानि भूरिशः ललितानाम रूपिणी ...

69

क्त्वा विसर्जयेद्देवीं पञ्चकस्त्रिदाचरेदेतद्व्रतं सौभाग्यदं परं ललिताषष्ठिसंज्ञं च सर्वपापनिवर्हणं नरो वा यदि वा नारी नरस्य
पुण्यफलं शृणु यत्र लभ्यं न तैस्तीर्थैर्दानैर्वा नृपसत्तम तपोभिर्नियमैर्वापि नरैस्तेन हि लभ्यते इहैव चातुला संपत्सौभा
ग्यमनुभूयते कृत्वा मूर्ध्नि नृपः स्वं पार्थ सपत्नीनां यशस्विनी मृता शिवपुरं प्राप्य देवैरप्सरसां गणैः प्रमोदति दर्शनं दिव्यानतया
नु सह मोदते पुण्यक्षेत्राणि हि त्यागतः पुण्यसौख्यैकभाजनं प्राप्य राज्ञेन पुरो नारी सीतेव प्रियवल्लभा इदं यः शृणुयान्मर्त्यः
पठेद्वा साधुसंसदि सोपि पापविनिर्मुक्तः शक्रलोके महीयते षष्ठ्यां जनानां रागात्तांवरवेशभूषाचेष्टाः सह स्वजनेन या
स्विकतांक्रमेण नक्तं च जागरमनुद्रुतवेषलीला कुर्यात्सौ त्रिभुवने ललितेव भाति॥ इति हेमाद्रौ ललिताषष्ठी
इदं च गुर्जरीकृष्णादि भाद्रपदासितषष्ठ्यामनुष्ठीयते यत्र शुक्लादि भाद्रषष्ठ्यां कपिलाषष्ठीव्रतं तच्च योगविशेषेण
पूर्वेद्युः परेद्युर्वा कार्यं तच्च योगः पुराणसमुच्चये दर्शितः भाद्रे मासस्य सिते पक्षे भानुश्चेद्धस्तसंस्थिते पाते कुजे च रोहि
ण्यां सा षष्ठी कपिला स्मृता संयोगेन च नृणां च निर्दिष्टा परमेष्ठिनेति वाराहपुराणेपि नभस्ये कृष्णपक्षे तु रोहिणी
पातनभूस्वतैः शुक्ला षष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता व्रतोपवासनियमैः भास्करं तत्र पूजयेत् कपिलां च द्वि
जाग्र्याय दत्त्वाक्षय्यफलं लभेत् पद्मकालादर्शे तत्रैव शुक्ला या षष्ठी रोहिणी पातनभूस्वतैः शुक्ला सा कपिलाषष्ठी
व्रतैस्तस्यां च पेटकविमिति स्वकारिकालिखिता तत्रैव भाद्रपदे मासे इति व्याख्यायते तत्र प्रमाणं वराहं नभस्ये कृ

ष॰ मा॰ ७०

पद्येतिलिखितंतन्मवैप्रामादिकमेव भाद्रशुक्लषष्ठ्यांरोहिणीव्यतीपातयोः सर्वपापावाधात् अथकथाहेमाद्रौ
स्कांदे विक्रांतोवाच रूपसंपदमारोग्यंसंततिंचापिपुष्कलां प्राप्नुवंतिनरायेननियतनदृदस्वमे अगस्त्युवाच साधु
साधुमहाप्राज्ञयन्नृष्टोहंत्वयानघ तन्सर्वंकथयिष्यामितवश्रेयोभविष्यति शृणुपार्थप्रवक्ष्यामिस्वर्गमोक्षप्रदंनृणां
यच्चगुप्तंपुराराजन्ब्रह्मणेहंद्रदेवतः असुराणांचसर्वेषांराक्षसांनांतथैवच शंकरेणपुराचैवषण्मुखायावनिवेदि
तं षण्मुखेनसमाख्यातंमहापातकनाशनं यत्कृत्वाब्रह्महागोघ्नस्तुरापोगुरुतल्पगः अगारदाहीगरदःसर्वपापर
तोपिवा मुच्यतेसर्वपापेभ्यःस्वर्गलोकेसगच्छति यच्चपुण्यंपवित्रंचनृणामद्भुतनाशनं उपकारायलोकानांतत्पान
वनृपोत्तम शृणुभूपमहाभागषष्ठीमाहात्म्यमुत्तमम् योहृपयमितेपक्षेषष्ठीभौमेनसंभवात् द्वितीयात्तुमहाभागा
दुर्लभाव्रतिनांक्वचित् षष्ठीसंवत्सरस्यांतेसाप्युनस्तेनसंयुता चैत्रवैशाखयोर्मध्यसितेपक्षेशुभोदये वैशाखेपिचरा
ज्ञेंद्रहारचन्यांपरास्मृता तस्यांचैवकृतंदत्तंयत्किंचिन्नुतिपादितं तत्सर्वस्यपुण्यस्यसंख्यावक्तुंनशक्यते यस्मिन्काले
भवेदेतैर्गुणैषष्ठीयुतातदा पंचम्यामेकभक्तंचकुर्यात्तत्रविचक्षणः षष्ठ्यांप्रातःसमुत्थायकृत्वादौदंतधावनं जलप
र्णेजलेस्नात्वाइमंमंत्रमुदीरयेत् निराहारोद्यदेवेशस्कंदस्त्वमरायणः एकांपिष्याम्यहंभक्ष्याशुरांभवभास्कर
अर्घ्यंदत्वेतिसंकल्पंकृत्वायत्नात्कुविस्मितः स्नानंकृत्वाप्रयत्नेनतत्रतीर्थेषुवेहदे नराःगौरीद्विकायांवाशुद्धेवा

तिष्ठन्नामवान् देवदारुतथा सौरं ॐ ॐ मेलाम नः शिवं पञ्चकं पत्रकं पाष्ठिम धुगमेन येष येन् तीरेणालोड्य कल्पेन
स्नानं ॐ यो स्मं मंत्रकं आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां पतिरेव च पापं नाशय मे देव मनोवाक्कायकर्मजं एवं गायत्र्या तत स्ना
नं पंचगव्यैः स्नमाचरेत् पंचगव्यैः पंचपल्लवैः स्नानं येन मृत्तिकां गृहीत्वा स्नानार्थं वैष्णवत्वं ततः मृत्तिके ब्रह्मदत्तासि काश्यप
पेनाभिमंत्रिता: पवित्रं ॐ हमे नित्यं सर्वपापात्समुद्धर मंत्रेणानेन चलमं स्नपयेद् इन्द्रिमात्रः पाशाग्रहस्तवरुणस्त्वं
वागीश्वरप्रभोः आयाहं पार्श्वयामि त्वां व्रतं ॐ हल्वेश्वर आदित्यो भास्करो भानुः रविः सूर्यो दिवाकरः प्रभाकरोसि तेजोवी
रो देवः सर्वेश्वरो हरिः गोमयेनोपलिप्तायां भूम्यां वै ॐ ॐ मेनन्तु मण्डलं सर्वतोभद्रं मालिखेद् हिमाम्बरः तन्मध्ये लि
खेत्पद्मम् अष्टपत्रं सकर्णिकं पूर्वपत्रेण तत्सूर्यं माग्नेये भास्करं न्यसेत् स्ववर्णैरनलं याम्ये नैरृते च न्यसेद्रविं आदित्यं वा
रुणे पत्रे वायव्ये च दिवाकरं सौम्ये प्रभाकरं न्यसेत् सूर्यं मीशानपत्रके तीव्ररश्मिधरं देवं मध्ये वै वारुणे न्यसेत् स
हस्ररश्मिं सूर्यं च स्वस्वस्थानगतान् इति सर्वगं सर्वरूपं च मध्ये भास्करमेव च सम्मार्ज्य पयसा स्थं पद्महस्तं दिवाकरं
अर्घ्यं दत्वा पाणिभ्यां कुंडलैः मुकुटेन च रत्नैर्नानाविधैश्शुभ्रैः कर्णतो वर्णेन च कारयेत् शक्तितः अल्पवित्ताः हेम्नः रत्नैः कार्पितो पि
वा सौवर्णं मरुणं ॐ यदि तन्तोकोत्वेवतथापरं ताम्रमेव भूषितं कृत्वा स्थापितं तस्यागतः स्थितं वरुणं वितताभ्रं रक्तदी
र्घाश्च मनुः कुंकं पद्मं स्वर्णं पंचकं ताम्रपात्रे स्थापयित्वा परिविन्यसेत् तस्योपरि न्यसेद्देवं रत्नवस्त्रविभूषितं रक्तचंदनमालादि

बृं॰
ना॰
७१

मणिभूषितंशोभितं अर्घ्यकःसावित्र्यैःकृत्वापूजयेद्रक्ताम्बुभिः रक्तपुष्पैःसुगंधैश्चतथान्यैरपिपुष्पकैः विनताना
नयोदेवकर्मसाक्षीनमोऽस्तुते समाश्वस्समरक्तश्चग्रहणेमेप्रसीदतु मंत्रेणानेनसंपूज्यसावित्र्येनददेवं देवस
श्रीसनेकल्प्यप्रभूतादिकपंचकं प्रभूतविमलंसारंस्थाराध्यंपरमंशुभं दीप्तादिप्रक्रिमिश्रुवततोभानुंप्रपूजयेत्
दीप्तासूक्ष्मातथाभद्राविविक्तीविमलानघा अमोघावैद्युतांचैतिनवमासर्वतोमुखी अपविघ्नःपविघ्रोवासर्वांव
स्थांगतोपिवा यःस्मरेत्पुंडरीकाक्षंसबाह्याभ्यंतरःशुचिः शिखायांभास्करंन्यस्यललाटेसूर्यमेवच चक्षुर्मध्येन्यसे
द्भानुंमुखेतत्ररविंन्यसेत् ज्ञानवेदाभिधंताभ्यांकद्योभान्वेनन्यासयेत् उग्ररूपंगुह्यदेशेतेजोरूपंहिजंघयोःपाद
योःसर्वरूपंतस्यलम्बलगुणान्वितं एवंपथोक्तंविन्यस्यध्यात्वंशृसनंततोर्चयेत् करवीरादिकुसुमैःरक्तचंदनचंपकैः
पुष्पैःसुगंधैःधूपैश्चकुंकुमैःसुपशोभितं मार्तंडंभानुमादित्यंभास्करंतपनंरविं हंसंदिवाकरंब्रह्मणमवनीग
ताहरयोपाद्यंनिवेदयेत् वेदगर्भनमस्तुभ्यंवेदगर्भनमोऽस्तुते सुधाकरमहत्तेजनभःमध्येऽर्कसनमोऽस्तुते ब्रह्मस्तुतिप
रायचचतुर्वेदसमानानन स्वहिस्थितोसंस्थितायहृदाणार्घ्यनमोऽस्तुते विश्वरूपधरोदेवपीतवस्त्रचतुर्भुज प्रभवःस
र्वलोकानामर्घ्योऽयंहृहनमोऽस्तुते कालात्मासर्वभूतानांवेदात्मासर्वतोमुखः जन्ममृत्युजराशोकसंसारभयनाशन स ७१
रिद्राबामसनघंसौम्यश्रीमान्देवोदिवाकरः सुवर्णस्फटिकाभानुस्त्वर्णरेतादिवाकरः हरिदश्वाश्वमालीचअर्घ्योऽयंहृहनमो

स्तुते चतुर्भिर्मूर्त्तिभिः संस्थापयद्भिः परिगीयते सामसूक्तिस्तुयोपते अग्नये ह्रां नमोस्तु ते धूपगंधं च पुष्पं च तथा धू
पप्रदीपकं नैवेद्यं च यथाशक्त्या प्रार्थयेन्मूर्त्तिदेवतां अग्निमीळे नमस्तुभ्यं नमस्ते जातवेदसे इषेत्वेवं नमस्तुभ्यं मग्ने वैवन
मोस्तु ते आप्तस्तुपिन्नमस्तुभ्यं विश्वमूर्त्ते नमो नमः त्वं ब्रह्मा त्वं च वै विष्णुस्त्वं धाता त्वं हुताशनः मूर्त्तिकाममभीष्टानि प्रार्थ
यामि सुरेश्वर विश्वतश्चक्षुराप्तः विश्वतस्त्वमुखानन्तः विश्वात्मा सर्वतो देवः प्रार्थयामि सुरेश्वरः इमं मंत्रं समनुध्यायेन्
मरुद्वीतं भास्करं संवत्सरैर्निपातिनि भूतानि येन विसृजेन्नृपं हंसः शुचिः सेषदित्यवानन्तर्यं सेवावलोकनं उद्भूतं चित्रमि
त्येतत्सूक्तं देवाग्रतो जपेत् अथ मे सौ चैव कोणफलकं चैव कारयेत् फलैः पुष्पैश्च रत्नाभिः भक्ष्यैर्नानाविधैरपि शय्यां
न च चेद्देवयशुभदेशे प्रकल्पयेत् षट्स्थानं षट्स्वरं देवं चैवं महाप्रभुं पुरुषं चैव हुत्वा हलं च कारयेच्चैव बुद्धिमान् वस्त्रयुग्मे
न संछन्नं लवणोपरि विन्यसेत् अनेनैव तु मंत्रेण स्नानमथो वनं ततः नमस्ते क्रोधरूपाय एवं हलजिह्वांसवे शिवां
सकामं तेरप्युदुदकं सर्वदेवताः त्वगाथामंसेमरुपृष्ठं च द्वमात्रकं सत्प्रभोः अतस्तौ पूजयिष्यामि अग्नये ह्रां नमोस्तु ते त
पयित्वा तु तो नारी गीतवाद्यध्वनिःस्वनैः ततस्तु प्रहितेष्वग्नेः होमं शक्त्या समाप्तितः पूजयेच्च ततश्शक्त्या देवांश्च विधिवद्भुं
होमाकं समसमिहिस्तुतनसिश्रुतिलैस्तथा तं सिद्धं च वह्नद्रव्यं च तेन च हुतात् द्विजः आज्ञसेनेति मंत्रेण शतं च होत्रं
क्रमात् होमो व्याधिनिमित्तं पालिखकुन्तदनेन रं कपिलादुग्धे पेह्वीं सर्वत्रापापनाशिनी वस्त्रयुग्मं सद्घेटां च स्वर्णं

व्रे
ता
७२

शृंगविभूषितं स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरां कांस्यदोहनकान्वितां मंत्रेणानेन तां दद्यात् ब्राह्मणायेति शक्तितः कपिले सर्व
देवानां पूजनीयासि रोहिणि सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे आचार्यस्य ततो भक्त्या सर्वपाणौ विनिःक्षिपेत् गो
भूः हिरण्यवासांसि व्रीहयो लवणं तिलाः एतत्सर्वं प्रदत्वा च कपिलां प्रार्थयेत्ततः कपिले पुण्यकर्मासि निष्पापे पुण्यकर्मणि
मां समुद्धर दीनं च दत्तत्वत्तत्पयं ऋतुः दिवावादित्यशवैष्णुस्तेषां से कपिला सदा नागविद्याधराः सिद्धा भूतनागगणग्रहाः कपि
लारोमसंख्याताश्च देवा प्रतिष्ठिताः पृष्ठे भूहिंप्रमंचं तिमिस्त्वमाकाशमास्थिता ब्रह्मणा त्वादिता देवी यथिग्रिडंडान्न स्वभा
नमस्ते कपिले पुण्ये सर्वदेवनमस्कृते जय नित्यं महासत्त्वे सर्वतीर्थीदिमंगले दानार्थं स्वजनोपेते ब्रह्मलोकेन पाश्रवे ततः
प्रदक्षिणं कृत्वा न नत्वा ब्राह्मणं भगवान् आशीर्वादान् देयसं पुत्रपौत्रधनागमात् आरोग्यं देहसौभाग्यं सर्वदुःखविवर्जि
तः श्वेते गोलोकमासाद्य विराजुः सुखभाग्भवेत् यदा स्वर्गात्पतति राजा भवति धार्मिकः सप्तद्वीपावनीं भुंक्ते भुंक्ता याः
तूंसमकं दकं अहो पुण्यमिदं व्रतं सर्वपापप्रणाशनं श्रुतः पारं प्रवक्ष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् तदा देवमनये पात्रे सहूत्वेचा
त्वयं भवेत् व्रतं सर्वव्रतं श्रेष्ठमिदं मर्त्ये महाफलं उद्दिश्य मितदातारं न नमस्तपमव्ययं एवं देवगणाः सर्वे भूमसेन्द्रातहर्षि
ताः आकाशस्थाः प्रवज्जंति पुण्ये स्मिन्दिवसागमे पात्रभूताय ऋषये श्रोत्रियाय कुटुंबिने एवं यः कपिलां दद्यात् विधि ७२
दृष्टेन कर्मणा स याति परमं स्थानं यावद्ब्रह्मावते पुनः ।। स्कांदे यमभारतवंदे विशेषः उपलिमदेवोदेशे पुण्याततविम्

७२

षिते स्थापयेत्स्वर्णाज्ञं भं च रत्नोदकपूरिते पंचरत्नसमायुक्तं दूर्वापुष्पाक्षतान्विते रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं ताम्रपात्रेण सं
युते रथो रौक्ममयस्सैव चतुरःस्वविचित्रितः सौवर्णोत्पलसंयुक्तो मूर्त्तिं तस्य सकारयेत् ॐ भस्योपरि संस्थाप्य गंधपुष्पै
स्तथार्चयेत् आदित्यं पूजयेद्देवं नामभिःस्वैर्यथोदितैः आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर प्रभाकर नमस्तुभ्यं संसा
रान्मां समुद्धर भुक्तिमुक्तिप्रदो यस्मात्तस्मान्छांतिं प्रयच्छ मे प्रार्थनामंत्रः नमो नमस्ते वरद ऋक्सामयजुषांपते नमो
स्तु विश्वरूपाय विश्वधात्रे नमोऽस्तु ते एवं संपूज्य विधिवद्देवदेवं दिवाकरं पूजयेत्कपिलां धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः दा
नमंत्रः दिव्यमूर्त्तिः जगच्चक्षुर्द्वादशात्मा दिवाकरः कपिलासहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु तस्मात्त्वं कपिले पुण्या
सर्वलोकस्य पावनी प्रदत्ता सह सूर्येण मम मुक्तिप्रदा भव इति हेमाद्रौ स्कांदे कपिलाषष्ठीव्रतं अथ स्कंदषष्ठी स्कंद
षष्ठीव्रतं हेमाद्रौ भविष्ये श्रीकृष्ण उवाच षष्ठ्यां फलाशिनो राजन् विशेषात्कार्त्तिके नृप राज्यच्युतो विशेषेण स्वराज्यं ल
भते चिरात् षष्ठी तिथिर्महाराज सर्वदा सर्वकामदा उपोष्या सा प्रयत्नेन सर्वकालं जयार्थिना कार्त्तिकेयस्य दयिता एषा ष
ष्ठी महातिथिः देवसेनाधिपत्यं हि प्राप्तमस्यां महात्मना अस्यां हि श्रीसमायुक्तो यस्मात्स्कंदो भवत्पुरा तस्मात्षष्ठ्यां नभंजो
न्नामयपाङ्गागवींमहा भार्गवींतल्लीं दत्वार्घ्यं कार्त्तिकेयाय स्थितावै दक्षिणामुखः दध्ना घृतेनोदकैः पुष्पैः मंत्रेणानेन त
व्रतमर्पितं दाजस्कंदसेनाधिपमहाबल रुद्रोमाग्निजषड्वक्त्र गंगागर्भ नमोऽस्तु ते प्रीयतां देवसेनानीः संपादयतु

ह[illegible] दत्वा विप्राय वा पारयेत् पश्चान्नरः पिबन्नेते पश्चाद्दिने त्वसौ राज्यां भूमिं कृत्वा तु भाजनं एवं षष्ठीव्रतस्य स
व्र. उक्तं मेरे मयमले न सिवोयमहाराज प्रोथ्यमानं मयाखिलं षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति यो शाको वा
ता. पुत्रा मूलक तन्त्वेन एते भवेत् नैलोषषष्ठ्यां न भुंजीत न दिवा जहन्नं दत्व यस्तु षष्ठ्यां न रोन क्ते ऊर्याड्ढ रन्तु सन्नम सर्वपाप
७४ विनिर्मुक्तो गांगेय स प्रसादतः स्वर्गे च नियतं वासो लभते ना च संशयः इह चागत्य कालांते यथोक्तफलभाग्भवेत्
देवानामपि वेद्यो सौ राजराज्ञो भविष्यति इति स्कंदषष्ठीव्रतं इति श्रीनीलकंठात्मज महेशंकर कृतौ व्रतार्के षष्ठीव्रता
73 नि अथ सप्तमीव्रतानि तत्र वैशाखशुक्लसप्तम्यां गंगोत्पत्तिस्तस्मिन्त्राजे तत्र पृथ्वी वेदोदये बाले वैशाखशुक्लसप्तम्यां
जुह्नुना जाह्नवी स्वयं क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दक्षिणात् तां तत्र पूजयेद्देवीं गंगां गगनमेखलां मितिह
रिवंशेष एव कृत्वा तां ते यद्वेषात् स्नानमभिधाय गंगाया वल्लनकं तच्च वो मेयशास्त्र स्नानमभ्यधिकं कार्यं मन्त्रः षस्य
मले ज्वले अन्यच्चेवा जले स्नाने शुद्धयते हरिप्रिये एतद्धि गाव्रतं नाम सर्वकामप्रदं शुभं सप्तसप्त च सप्ताप्य जलानि
हरिवल्लभे स्त्री नारायनिर्यमेत्ते गंगा व्रतकवारिणी देयं कुंभसहस्रं तु गंगायाव्रतके शुभे तारणोपारणां चैव तत्कृतं स
र्वकामिति इति गंगाव्रतं अथ शुक्लादिक सप्तम्यां शीतलाव्रतं तत्र मध्याह्नव्यापिन्यां कार्यं तथा च माधवीये हारी ७३
तः शुक्लाव्रते पुत्रे शुभ मध्याह्नव्यापिनीतिथिरिति अथ तद्विधिः मासपक्षाद्युल्लिख्य ममावैधव्यादि सिद्धये विधये

गपुत्रसौख्यधनधान्यप्राप्तये शीतलाव्रतं करिष्ये इति संकल्प्य यथामिलितोपचारैः शीतलां पूजयिष्ये इति संकल्पे कल
लशं संस्थाप्य तदुपरि शीतलां पूजयेत् तत्र ध्यानं स्कांदे वंदेहं शीतलां देवीं रासभस्थां दिगंबरां मार्जनीकलशोपे
तां शूर्पालंकृतमस्तकामिति ॐ भैं संस्थापये देवीं पूजयेत्तां मंत्रतः शीतले त्वं हि मे पापं पुत्रसौख्यफलप्रदे धन
धान्यप्रदे देवि गृहाण त्वं नमोस्तु ते इति प्रार्थनां विधाय शीतले शीतलाकारे सर्वैश्वर्यसुखप्रदे श्रावणस्यासिते प
क्षे अर्घ्यं गृहाण नमोस्तु ते इत्यर्घ्यं दद्यात् शीतले मानि पक्वानि दध्योदनसमन्वितानि च नैवेद्यं च पक्वान्नानि च तस्मिन्
वसंदरि गौरीणां भोजयेत्सम्प्रपूजनीयाप्रयत्नतः इति विधिः अथ कथा हेमाद्रौ भविष्यपुराणे श्रीकृष्ण उवाच
प्रसिद्धं भूपतौ रम्ये नगरं हस्तिनापुरं इंद्रद्युम्नश्च राजाभूद्भूपतिर्लोकपालकः धर्मशर्मेति नामतस्तस्य भार्या यश
स्विनी क्रियानाम्ना च साध्वी वदान्या शीला प्रियंवदा बभूव प्रथमा पुत्री महाधर्मेति नामतः नंदने पि नृपात्स
त्याकाले स्मिन्नतो गमत् द्वितीया च तथा पुत्री तस्य जाता गुणोत्तमा पुत्री लक्षणसंपन्ना शुभकारीति नामतः
वर्द्धते सा पितुर्गेहे सर्वांगगुणसुंदरी नाम्ना रूपेण सा बाला सर्वासामपि मातृगुणाधिका सामुद्रकगुणोपेता प्र
हला प्रियंवदा परा हि देहमानेन लक्ष्मीवान्रूपवान्गुणैः समायायी च जगाह पाणिग्रहणमेव के कदाचि
त्पितुर्गेहे जामाता नयनाय च आजगाम सपरिजनैः नगराणामनोन्नकः प्रणाम्य च पितुर्भार्यां सोन्वरिनं चारु

ब्रं॰ ता॰ ८४

हासिनी ततस्त्री व्रतं कारयामास पूजामातास्थलविग्रहा रचयामास गृहे सामितं यास्यामि स्वगृहे रहे तस्याः पितृसुखवा
चेद्दं द्वयसोष्पुमहेतवे प्रविवेशस्मिन्नायाभूत्वा गाहरेके तमस्तुमे शीतलासममीनासव्रतं चास्तते स्तुमे सौभाग्या
रोग्यज्ञानकं च वैधव्यप्रदं तथा कन्योवाच तात तत्र पतिं ज्ञात्वा यज्ञं कृत्वा यथा योनिना पतिव्रतासमो धर्मो नास्ति हस्य
वनत्रये ततस्तां कारयामास शीतलाव्रतमुत्तमम् तां पुत्रीं प्रेषयामास ब्राह्मणो ब्रह्मपारगः व्रतोपकरणं पुत्री
मार्गे पूजयामास रोवरे मार्गे पद्मानि संगृह्य व्रतोपकरणं शुभा शीतलापूजने हेतोर्गता साध्वी सरोवरान् ततः स्वचमत्या
मोपहारान् डागं विधिं साधनं वधाव सा वनेषु तेषु संस्थिता शीतलाव्रतं प्रतिष्ठाप्य यो मोहान्न भयेन कुरु णावहुः स्मानी
शीतलां पूर्ववासरे रूपं दृष्ट्वा सा स्वगामनी विज्ञानीहि साधी सावरवर्णिनी भविष्यति चिरंजीवी भर्तावभक्तवता
लोः स्यागत्कृपूजनाय प्रीयवशीयामि सरोवरं तथा सह गता साध्वीन डागं विधिपूर्वकं पूजयामास सर्वो रोगी तोषया
मास शीतलां पूजयित्वा तु तां देवीं स्वयमागं तु स्वयता शीतलायावरं गृह्य सहस्रमाप — ब्धिना: यथावद्दृष्टो रणे
स्वभर्तारं किं तु वसति सरोवरे समायातो वेषयतश्शान्तविग्रहा ब्राह्मणो निद्रया हृष्टः पूर्वकर्मप्रभावतः दृष्टो भुजंग
रूपेण सपुत्र्यास्तु पूर्वकर्मणा: विषहतं पतिं दृष्ट्वा शीतलायाः पतिव्रताः वरं सं गृह्य शीतलायां हरोदकरुणं बहुः त ८४
योस्तरुणं दंपत्योर्योग्य सौभाग्य दर्शनात् हृदं तौ करुणां बालां शोचयामास तत्र ते यावत्तत्र परलोकस्य जनं स

स्यत त्कृते ऽञ्जलेन सहैवात्र अनुगच्छामि वह्निना तस्मात् साधयिष्यामि पावकं पतिना सह यजेयविष्ठे दिवौकसि
अत्र पंचमवार्तां शीतलोवाच वत्से किमिदं मिथ्यं कृतं स्थानेनु वल्लिनि शीतलाव्रतचारिणा वैधव्यं नैव जायते
त्वयमप्यायकल्याणि पतिं त्वमगृहे तदा बोधयाम्यस्य वाचीर्णं व्रतं वैधव्यनाशनं इत्युक्त्वा बोधयामास भर्तारं
सा पतिव्रता भर्तापि सुहितो हृष्टः स्वां प्रियां प्रीतिकर्मेणां हृष्टात्वमहदाश्चर्यं तद्दृष्ट्वा मन्यापि लोकजनता सर्वे ते वि
स्मयं जग्मुः ब्राह्मणी पतिरक्षणात् ब्राह्मणो हर्षितो गृहं प्राणिपत्य पतिव्रता पार्वे मातर्न भयो नौ वैधव्यं च वि
योगता अस्यापि शीतलायाः व्रतं नारी करिष्यति सा वैधव्यमहादारिद्र्यमवियोगं सभर्तृता इत्युक्त्वांतर्दधे देवी
शीतला कामरूपिणी शीतलायाव्रतं लब्ध्वा ब्राह्मणा मान्नीय वेश्मनि यस्यानिवासस्थं भविष्यवं यस्य महागासाधि
न सर्वमंगलाः यस्मात् सा मासाय शीतलायाः नित्योत्सवायापार्वते निवहत्सुव हेमाद्रौ भविशीतलाव्रतम् अथ भा
द्रशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणव्रतपूजा इति कालनिर्णये उक्तं अथ भाद्रशुक्लसप्तम्यां मुक्ताभरणसप्तमीव्रतं
तत्रजलाशयस्नानं शिवार्चिकयोः पूजनं वेणुपात्रादिदानं रक्तबंधनं फलसंततिवर्द्धनं इदम् उत्तवसानाम्
अस्यावश्यकं स्नानसप्तमीसामान्यनिर्णयात् पूर्वविद्धा ग्राह्यावचनात् ॐ देवदेव महादेव परमात्मन् जगद्गुरो
प्रणिपातं हि तत्सौम्य पूजयापूजयाम्यहं आवाहयाम्यहं पाद्यं गृहाण देवेश सर्वविद्यापरायण ध्यानगम्य

बं नां ७५

सतां श्रीभोलवैश्वरनमोस्तुते इति पाद्यं इदमर्घ्यं मनन्ध्येत्वममराधीशशंकर किंकरीभूतया सोममया दत्तं गृहा
णवे इमं अर्घ्यं गंगादिसर्वतीर्थेभ्यस्समानीतं सुशीतलं जलमाचमनीयार्थं गृहाणेशोमया सह आचमनं मधा
ज्यशर्कराभिश्चत्वरूपया परिकल्पितं श्रीकेशीतनयेते हं मधुपर्कं निवेदये मधुपर्कः आदौ पंचामृतस्नानं पश्चात्
शुद्धेन वारिणा स्नानं शंकर महादेव निर्मयाकान्तया सह पयस्तु स्पैवेति स्नानं स्नानाद्यर्थं महादेव शीलया पवि
नाशुनं वस्त्रयुग्ममया दत्तमहं तत्प्रतिगृह्यतां तं पदं वस्त्रं उपवीतं सोत्तरीयं नानाभूषणभूषितं गृहाण सोम
विमलं मया दत्तमिदं शुभं तस्माद्यत्नात्त्वं देवहृतः यज्ञोपवीतं मलयाचलसंभूतं सुगंधिद्रव्यसंयुक्तं चंदनं पंच
वदनगृहाणवनितायुतं इति गंधं जातीचंपककुन्नागवकुलैः पारिजातकैः शतपत्रैश्च कल्हारैरर्चये हंसमायति
तस्मादत्रापुष्पाणि त्रैलोक्यपावनानं तत्परमात्म तु जगद्गुरोः चंदनागरुकर्पूरं धूपं दशांगमिश्रं शंकर धूपं श्रुभ
वर्तियुतं सर्पिलोलितं वह्निनायुतं दीपमेकं मनेकार्कप्रतिमाकल्पयाविममिति दीपं पायसापूपशालासंयुक्तं
सगुडोदनं दिव्यान्नषड्रसोपेतं सुधारससमन्वितं समर्पयामि देवेश शशांकार्धशेखरायते नैवेद्यं पुनराचमनं शुद्ध
कुसुमोसांडुनाम्नुना मालकशुद्धिकरं पूर्वं कल्पयानं गृहाणवे कलशिकाससमायुक्तं मलयाचलसंभवं गृहाण वंदनं
सोमकरोद्भूतेनहं तवे करोद्वर्तनं नारिकेलफलं जंबूफलं नारंगमंबमम्र कूष्मांडं पुरतो भक्त्या कल्पितं प्रति

गृहीतं मिति फलं गृहीष फलं महद्दिव्यं मितितां वूलं समस्यास्तनू हिरण्यगर्भ निर्दक्षिणा भक्त्यारोपमितिनीराजनं
पुष्पाञ्जलिः यानि कानि चैव निःप्रदक्षिणा महादेव महाराज प्रीत्या पापप्रणाशनं अस्माकं कुर्वन्तो धृत्वा साधुवासा
धुयोजितो ज्ञानतो ज्ञानतो वापि भवतो विहितां च यां संपूर्णं यतु विश्वेशो विमला कोमलस्ततो पापोहमिति मि
क्षेत्रा देवदेव जगन्नाथ सर्वसौभाग्यदायक गृहाणार्घ्यं रे रूपिणीतां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनं दोरकग्रहणं समस्तामोपगीतं
तो धारयामि जगन्नाथ सूत्रग्रन्थिस्थितं नित्यं धारयामि स्थिरो भव इति दोरकबंधनं हरपापानि सर्वाणि छिंक
रुद्रयामि ये: प्रसन्नः सन् मां कांत दीर्घायुः पुत्रदो भव इति जीर्णदोरकोत्तारणं अथ वायनं मण्डकान्वेष्टका
न्वापसच्चुतान् दक्षिणायुतान् एकादश ससंक्रतान् ब्राह्मणाय कुटुंबिने वेदशास्त्रप्रवीणाय दद्यात्सोमस्य च तु
ये शंकरः प्रतिगृह्णाति शंकरो वै ददाति च शंकरस्तारकोऽस्माकं शंकराय नमो नमः इति वायनं एवं यः पूजयेत्
कुर्यात्सोमस्य लत्वदस्य च सर्वान्कामानवाप्नोति पुत्रपौत्रैः स मोदते अथ कथा हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रीकृष्ण उवाच
मुनीन्द्रो लोमशो नाम मथुरायां गतः पुरा सो चिंतो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयित्वा
मनोरमाः ततः कथयितुं प्रवृत्तः कथामेतां प्रयत्नेन कंसेन निहताः पुत्राः जाता जाताः पुनः पुनः मृतवत्सा देवकीं वै
पुत्रदुःखेन दुःखिता यथा च दमना वीरी ता वभूव नहुषप्रिया प्रज्ञाविद्धी तां व्रतं चैव बभूवात्तनवस्तला तस्यापि

व्र॰ ता॰ ७६

देवकि तथा भविष्यति न संशयः देवक्युवाच कासौ चंद्रमुखी ब्रह्मन्‌ कं भवन्नृपतिप्रिया किं चीर्णं हि व्रतं दिव्यं त
यासंततिवर्द्धनं सापत्न्याद्यं दृष्टमनसो भाग्यारोग्यपदं प्रभो लोमश उवाच अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रु
तः तस्यासीद्रूपसंपन्ना देवी चंद्रमुखी प्रिया तत्रैव नगरे विष्णुगुप्तोऽभवद्द्विजः भार्यासीद्गुणवती न सपत्नी भद्रमु
खी तथा तयोरासीदतिप्रीतिः स्नेहश्चापि परस्परं अन्यस्मिन्नहनि सख्यौ वै स्नानार्थं सरयूजले याभ्यां प्राप्ता स्नातुं तत्रैव बह्व्यो
वै नगरांगनाः तास्तासां मंडलं चक्रुस्तन्मध्ये मंडपे रूपिणं लेखयित्वा शिवं शांतं स्नुमया सह शंकरं गंधपुष्पादिने
वेद्यास्तु पूजयित्वा यथाविधि प्रणम्य पंचकामालेपप्रकृतद्वेश्चियः ता ऊचुः शंकरोस्माभिः पार्वत्या सह पूजितः
बध्वा सूत्रं च नमयं तं शिवस्यात्मा निवेदितः धारणीयमिदं तावद्यावत्प्राणविधारणे तासां तद्वचनं श्रुत्वा ता सख्यौ चे
ति देवकि कृत्वा तु तत्पुरं सूत्रं बध्वा दोरकं ततस्ताः स्वगृहं जग्मुः सखीभिः समावृताः कालेन महता त
स्यास्तद्व्रतं विस्मृतं शुभं चंद्रमुख्याः प्रमत्तायाः विस्मृतः सूत्रदोरकः भद्रमुख्या तथा भद्रे विस्मृतं सर्वमेव तत्‌ मृता
कैश्चिदहोरात्रैः सा च भूत्वा प्लवंगमो भद्रमुख्या कुक्कुटी जाता तावत्‌ भोगानभुंजाने संभूय भूयस्समयं प्राप्य तं चक्रतुः
तदा कालेन पंचत्वं प्राप्ते सा सखीभावात्स्नेहवते अपदेवमान्यके देशे जाते पिकलसंयुते ब्राह्मणी ब्राह्मणी जाता या सा
चंद्रमुखी पुरा नाम्ना भद्रमुखी यासीद्भूषणा नाम सा भवत्‌ अग्निमीलस्य सा दत्ता पिता तस्य पुरोधसः अनीवक्ष

भावासीद्भूषणा भूषणाप्रिया भूषिताभूषणावैः रूपेणालंकृता स्वयं न सा बभूव रुष्टा च पुत्राः सर्वगुणान्विताः
मातृवत्स्वपतिं पत्नी मित्रवद्धर्मशीलिनः सखा यो तेन वनदुष्टज्ञाने ज्ञातिस्मरो किल पुनर्निरेन राज्ञीति स्वयोग
सी यथा पुरा कालेव हन्ति येयानेत्यक्ता श्रान्तकृते वना मध्ये वयमिरा राज्ञी चवस्त्रमेकमज्ञो ज्ञानतः ईश्वरी रोगि
णां मूकं प्रज्ञाहीनं वविस्तरं तां दृष्ट्वापि महाभागां मृतोसौ नववार्षिकः ततस्तां भूषणां दृष्ट्वा मीश्वरी पुत्रदुःखिता
ततो भावार्थपित्रेहात्स्वैः स्वैः परिवारिताः स्वत्वक्ताभरणा भद्रा स्वरूपेणैव भूषिता साहि भद्रा द्विजस्सा भद्रा
यां भूषणानामिका पुत्राहितस्य कालेन जज्ञे टीवड्डपवित्रिणी तां दृष्ट्वा तादृशीं भव्यां प्रजज्ञे शालेश्वरी रुषा ततो
रुद्रं प्रेषयित्वा ब्राह्मणी तीव्रमन्यतां चिन्तयामास मा शीघ्रं तस्याः पुत्रवधं प्रति निश्चित्य चेतसा क्रूरा घातयामास तान्
स्वतान् हत्वा हतास्तु ते पुत्राः पुनर्जीवन्त्यनामयाः ततोद्भुततरं दृष्ट्वा सखी मा हूय भूषणां उपविश्यासने श्रेष्ठे व
हुमानपुरःसरं अपृच्छद्विस्मयाविष्टा राज्ञी सा नृपवल्लभा ब्रूहि नर्म्म महाभागे किं त्वया सुकृतं कृतं दानं व्रतेन
वा वापि प्रभूषणां भूषणा येन ते निहिताः पुत्राः पुनर्जीवन्त्यनामयाः नष्टा हि वद्धपुत्रा वज्जीवन्त्यास्तु भान
ना त्यक्ताभरणा नित्यं भर्तुः स्नेहस्य वर्जिता अतीव शोभसे भद्रे विशुद्धम्मार्गस्येयथा भूषणा वाच शृणु दे
वि प्रवक्ष्यामि जन्मान्तर विचेष्टितं किं विविधि विस्मृतं सर्वं मया पाप्यायां व्रतं हि यत् यावाभ्यां व्रतं चैव कल्पे प्रसन्नाभ्यां

ब्रं
ता ७७

वरानने येनत्वं सर्वगीर्ज्ञानाज्ज्ञातमहं उरुजीतथा तथापिव्रतवैकल्यं त्वया पापस्य तत्कृतं मयानुसर्वभावेनवे
तस्मात्प्राप्यशोकं निर्यन्पानुसारेण मनोवृत्त्या तत्स्थितं एतद्धि कारणं भद्रे नान्यत्किंचित्करोम्यहं लोमशउ
वाच इत्याकर्ण्य च संस्नात्स्पृष्ट्वैतत्सर्वं विवेष्टितं ईश्वरीचतया साहं पुनः समस्तकारह व्रतस्यास्यप्रभावेन प्रपो
त्रादित्ते भवं भक्त्या च सोत्यम्भत्वं लेभतः शिवपुरं गतः तस्मात्त्वमपि कल्याणि व्रतमेतत्समाचर स्वार्थोस्मिन्व्रते
दिव्यं जीवपुत्रा भविष्यति देवुवाच ब्रह्मन्नाख्याहि मे सम्यक् व्रतमेतन्महत्प्रदं सेतानपृष्ठितं कारणं शिवलोक
स्थितिप्रदं लोमशोवाच भद्रे भाद्रपदे मासि सितपक्षे तिथावपि स्नात्वा शिवं मण्डले केले च विपिन्वा महाविके
तत्रस्थं पूज्य संपूज्य सुधादृष्ट्या कोपुरं यावज्जीवं तयात्मानं शिवस्य विनिवेदितः इत्येवं संपूज्य कृत्वा नतः प्र
भूमिसेरकं सौवर्णं राजतं वापि सोप्युवाचारयेत्करे मण्डकान्नैष्टिकान्यान्सर्पतेषु वा द्विजे स्वयं तास्यैव
मात्मकृत्वा व्रतमेतं भयात्कुर्मे पतिमासेन्तु तन्मयं पुत्रापत्ते विशेषतः कृपादिवव्रतं भद्रे वर्षान्तेपिवदेवकि का
रितान्मदिकाबद्धो होमीतृप्या त्रिशक्तिः तान्पापोपरिसाध्यवाहुत्यो भ्यानिवेदयेत् भावाय वा विशेषेण तु
वर्णस्यापुत्तलीपकं षष्ठ्यां कृत्वा संपूज्य कृता पूज्य लोकमनसहवे महापापेभ्यो एवं न या रविपिन्वा तु व्रतसंततिं निवेदे ७८
त सर्वपापविनिर्मुक्तो भक्त्या सोत्पमनुनाम यं सर्मानंदवर्द्धि यिनाच शिवलोके महीयते एतत्ते सर्वमाख्यातं

माख्यानं व्रतमुत्तमं कृते देव क्रियते तेन जीवत्पुत्रा भविष्यति श्रीकृष्ण उवाच पुरा कृतयुगे मुनिश्रेष्ठैस्तथैवांतर
धीयत चकार सर्वयत्नेन यच्चकृते तेन धीमता व्रतस्यास्य प्रभावेन देवकी मामजीजनत् तस्मात्पार्थ नरैः कार्यं
स्त्रीभिः कार्यं विशेषतः व्रतं च पापशमनं सुखसंततिवर्द्धनं एवं यः शृणुयाद्भक्त्या पश्येत्तत्प्रतिपादयेत् व्रतमा
ख्यानसहितं सोपि पापैः प्रमुच्यते साख्यानकं व्रतमिदं सुखसौख्यकामा या स्त्री करिष्यति शिवं हृदये निधाय
दुःखं विधाय बहुशोकृतकल्मषौघा न सा स्त्री व्रताद्भवति शोभनजीववत्सा इति हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रमुक्ता
भरणासप्तमीव्रतम् अथ माघशुक्लसप्तम्यां रथसप्तमीव्रतं हेमाद्रौ भविष्ये युधिष्ठिर उवाच कथं सा क्रियते
कृष्ण सप्तमी रथसप्तमी चक्रवर्तित्वफलदा याविख्याता त्वया मम श्रीकृष्ण उवाच आसीत्कांबोजविषयेय
शोधमानृपाधिप हृद्भवयस्ति तस्यासीत्सर्वव्याधिपुत्रः सुतः तत्कर्मणाके सोपक्रद्विमीतं द्विजपुंगवं सप्रमाह स
जैवैष्णो यज्ञरूपणः पूर्वजन्मनि रथसप्तम्याः क्रियमाणं व्रतं त्वय व्रतदर्शनमाहात्म्याद्राजन्तो जातरेतव स्व
७८ दाता विभवेत्तस्मात्तेन च व्याधितोऽभवत् ततः स राजा पप्रच्छ किमेतत्स विधीयतां यस्य संदर्शनात्यामोलाभी
भ्र भवति केत्तनं तदेव क्रियतां राजन्नथसप्तमिसंज्ञितं व्रतं पापहरं येन च चक्रवर्तित्वमाप्नुते राजोवाच दुःखवि
पु. प्रवतं कृत्स्नसविधानं समंत्रकं ईश्वराणां दरिद्राणां सर्वसंपत्प्रदायकं द्विज उवाच शृणु पतेतमा सप्तम्या

व्रं. ता. ७८

78

मामंत्रयेद्गृही स्नानं शुक्लैस्तिलैः कार्यं नयथाभावेन तत्र चवित्तं विमले सलिले राजन्न विधिवद्वरुणे धर्मतः देवाली
नृत्तयित्वा तु गत्वा स्वगृहालयं ततः स्वर्यं सम्यक् नमस्कृत्य गुरुं पूजयेत् तेन शुभैः आगत्य भवनं पश्चात्स्वयं च यज्ञाश्विनि
वेषेत् संभोज्यातिथिभृत्यांश्च बालभृत्याश्रितान्स्वयं विद्यमाने दिने श्रीमान् वाग्यतस्तैलवर्जितं रात्रौ विप्रान्स
माहूय विधिवत्तं वेदपारगं संपूज्य नियमं कुर्यात्स्वयमादाय वैतसि सम्यक्सान्निराहारो भूत्वा भोगविवर्जितः भो
तेशुभ्यांगणान्नाव्यनिविश्वृत तथमेकरु उग्रस्वार्यं नृपश्रेष्ठ तोयं नो येषु निक्षिपेत् ततो विसर्जयेत् विप्रं स्थापयेद्भूमौ द्वि
तेन्द्रियः ततः प्रातः समुत्थाय कृत्वा वस्त्रपरिवितैः कारयित्वा रथं दिव्यं किंकिणीजालमालितं सर्वोपस्करसं
युक्तं रत्नैः सर्वांगविचित्रितं कांचनेनाप्यलंकृतं चामरह्यसारथिसंयुतं ततो मध्याह्नसमये कृत्वा स्नानादिकं व्रती स्थ
निर्यन्त्रीत्य नाराच्छापाखंडालापवर्जितः सौरसूक्तेन यत्नात्तु आगच्छेत्स्वमालयं निर्वर्त्य नित्यकार्यं स्व
कृत्वा ब्राह्मणवाचनं वस्त्रमंडपिकामध्ये स्थापयेत् रथोत्तमं कुंकुमेन सुगंधेन चर्चयित्वा समंततः मालाभिः
पुष्पदीपानां समंतात्परिवेष्टये धूपेनागरुमिश्रेण धूपयित्वा नृपापरि रथं संस्थापयेद्राजन् सर्वं संपूर्णलक्ष
णे विमान स्वरूपेऽहं तव विश्वरूपाच्छा विवर्जितः प्राच्यां कुर्याज्जनितैवकल्पे वेकल्पादिकलेफलं ततो देवं समभ्यर्च्य
रथं सहसारथिं पुष्पैः धूपैस्तथा गंधैर्वस्त्रालंकारभूषणैः फलैर्नानाविधैर्मेध्यैर्नैवेद्यैर्वाचितैः पूजयेद्रा ७८

लः रंभज्ञामं वैरेभिह्निभिः क्रमञ्च भानो हिवाकरादित्य माविंरुज्जगतांपते मयांनियेजगाद्दलभूतभावनभाक
र प्रणतानि हराविना विश्वविनाशनेपभोः विस्मोहस्नाथिभूतेषु श्राद्धिमध्यानलारक भक्तिहीनेनक्रयाहीनेनम
त्रहीनंजगत्पते ः प्रसादात्तव मे पुण्याणि सर्वं नेपरिहास्तु मे एवं संपूज्य देवेशमार्घ्यं येत मनोगतं ददाति मार्घ्यते
मानुः भक्तास्तेनाधिनो नरैः विनहीनायपि विधिना सर्वेणतन्मुकल्पयेत रथं समारोप्य सर्वंवर्णकैर्भिन्न देवि
तं सौवर्णं वनपाभावं यथाशक्त्या विनिर्मितं प्राग्युक्तेन विधानेनपूजयित्वा सुविस्तरं ज्ञागरंकारयेद्वा चौगी
तवाद्यविनिःस्वनैः प्रेक्षणीयैर्विविधैश्च पुराणाख्यानकथादिभिः रथयात्राप्रयत्नेन भानोः गायनर्तनैश्चिया
अनिमीलितनेत्रस्तु नयेद्रात्रिं जनो बुधः प्रभाते विमले स्नातः कृतकृत्यस्तलनोद्विजान् तर्पयेद्विविधैः कामैर्द
नैवस्त्रो विभूषणैः भुक्त्वा मेप्यन्नलुब्धा नहिरंवस्त्रविधोविधु भतोदेयानि दानानि यथाशक्त्या विचक्षणः रथं
नगरे वेष्टयेत्सर्वे पौरैः संयुते [illegible] एवं वीर्यं तु नो राजन् किं नाप्नोति जगत्र
य तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं परमात्मनी येनारोगमवेस्तु वल्लदीयान्नृपसत्तम धनस्यास्य प्रभावेन प्रभावा
मालू रथाच भविष्यति महानेत्रा महाबलपराक्रमैः भोगान्विपुलान्भुक्त्वा राज्यमकंटकं ददा सोर
पमस्मांत्रनेत विपिमहाभुज उत्पाद्य पुत्रान्पौत्रांश्च स्वर्गलोके ततो याति तवाप्तिनाकलानेकचक्रवर्ती भविष्यति

ब्रं॰
ता॰
७९

श्रीकृष्ण उवाच इति मत्वैव मामाप्य विप्रो नो द्विजोत्तमः प्रणम्यानं जगाम मा मौनस्थः सर्वैव कार्य हृ प
प्ताः हिंहिं नैव यान नस्यैव भद्रह प्रवमव कवर्तितं प्राप्य वाम पनं वन गृह्यते यस्मां धानाभ्य सरोष
परं तप यत् कृष्णया ह्रग्ना यो गायि पतिको हं येत तस्यैव तृष्णत भानुर्यै कृष्णैवा गुरुं तरा पञ्चविधं रथवरं
रथवाजियुक्तं हैमं चैव मयात दीधितिनाम समेतं दयापयामावत्तितस्व प्रमितवासरेयः सोमंगवक्रगातिरेव महीं
भनक्ति इति रथसप्तमी यत्नं पञ्चस्नानेव स्नानविधिः तत्राहं कृष्णोदयव्यापित्वात् स्नानं कार्यं तदुक्तं मदनरत्ने
स्मृतिसंग्रहे सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलं माघे मासि सि
ते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसं
पदः इति स्मार्तकं पञ्चाणि समवर्ती पुष्पाणि च शिरसि निधाय कर्तव्यमिति निमदनाः तत्र मन्त्रः यद्यज्जन्मकृ
तं पापं मया सप्तसु जन्मसु तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी स्नात्वानन्तरं मर्घ्यदानं च कर्तव्यं तत्र मन्त्रः
सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन सप्तम्या सहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर ततः प्रार्थना जननी सर्वभू ७९
तानां सप्तमी सप्तसप्तिके सप्तम्याहादिके देवि नमस्ते सूर्यमण्डले इति श्रीभविष्योत्तरे कृष्णः स्नानादिवि
धिः शृणुष्वैवाचलासप्तमीव्रतं युधिष्ठिर उवाच कथ्यतां कस्य माहात्म्यं भगवान्सप्तम्याः प्रयत्नात् युधिष्ठिर

नश्रुत्वा सर्वमेतत्फलं यत्नः [illegible] स्या हेलेन स्नानमह्य येन प्राप्तमवाप्यते स्त्रीभिर्या विषममवृत्तिस्नानमेकं जगद्गुरोः श्रीकृ
ष्णोवाच श्रूयतां भरतश्रेष्ठ [illegible] स्यं मुनिभाषितं यन्मया कस्यचित्प्रोक्तं। पुर्वला समसीव्रतं वेश्यावेश्मती नाम रू
पोदार्यगुणान्विता स्नाम्नी च कृतज्ञा लक्ष्मी शृंगारस्य विलासिनी सा वसिष्ठाश्रमे पुण्ये जगाम गजगामिनी वसि
ष्ठमृषिमासीनं प्रणम्यानतकंधरा कृतांजलिपुटा भूत्वा प्राहेदं जगतो हितं मया न दत्तं न हुतं नोपवासः कृतं व्रतं
नभक्त्याशूलिनः शंभुः स्वामित्वश्राद्धं यतो न च सांप्रतं न च मानाया व्रतं किंचिद्वदस्व मे येन दुःखात्प्रमुच्ये उ
त्तराम्भिवार्णवं एवमुक्तस्तया वस्त्रप्राः श्रुत्वातिकरुणां वचः कारुण्यात्कथयामास वसिष्ठो मुनिपुंगवः माघ
स्नाने समस्यो सर्वकामफलप्रदं रूपसौभाग्यजननं स्नानं रूपवरानने कृत्वाघ षष्ठामेकभक्तं समस्यां निशुभे
जलं रात्र्यं तेवालये यात्वे न दत्वा शिरसि दीपकं माघस्नानं समस्योय वल वालिनं वयत्न जलं मलानां सर्व
सांस्नानं प्रक्षालनं ततः वसिष्ठवचनं श्रुत्वा तास्मिन्हनि भारत चकार रूपमती स्नानं दानं सम्यग्यथाविधिः स्ना
नमासस्य प्रभावेन भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् इह लोके परे च नायकत्वमवाप सा पूर्वलातसमसीस्नानं कथितं
ते विशांपते सर्वपापप्रशमनं रूपसौभाग्यवर्धनं युधिष्ठिर उवाच समसीस्नानमाहात्म्यं कृतं निरवशेषितः
सांप्रतं श्रोतुमिच्छामि विधिं मंत्रसमन्वितं श्रीकृष्णोवाच एकभक्तेन संनिष्ठेन षष्ठां संपूज्य भास्करं समस्यां च

पू॰ घुमेश्चेनतः सतं भीरं ज्ञेलाशपं समिन्नासु रूपोवा देवस्नानमयापिका सत्वावहममन्वेष्टं तु षष्ठतेरहषितं या
ना॰ सांतुवत्सिमिश्चैव ज्ञलगे मेस्यकच्छपे नवैनवालनेयावन्नावन्स्नानं समाचरेत् सोवर्णं राजतेनापात्रे भक्तानां तु
८॰ मयेवृपा मूलसवत्रिंदानगामहारजनरंजिताः समाहितमना भूत्वा दत्वा शिरसि दीपकं भास्कराय दद्येधाना
धूपं गंधमुदीरयेत् नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः वरुणाय नमस्तेस्तु हरिवास नमोस्तुते इतस्तेपरिहार
दीयं स्नात्वा संतर्प्य देवताः वेष्टनेन लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकं मध्ये शिवं सपत्नीकं प्रणवेन च संयुतं प्राग्दले
रविः पूज्यो भानुश्चैवानलेन तथा याम्येविवस्वान्नैरृत्ये पूजयेद्भास्करं ततः पश्चिमे सविता पूज्यः पूज्योर्कि श्वानि
लेदले सोमे सहस्रकिरणश्चैवं सर्वात्मनैन्द्रवे पूज्या प्रणवपूर्वा तु नमस्कारांतयोजिताः पूर्वैः स्नानं परं पूर्व
पक्षेनयुधिष्ठिर विस्तरेण वक्ष्ये वीनं स्नानं गमनानिति विस्तरेन सहस्रांशोस्तमागमस्वनालयं नामवपात्रे
यथाशक्त्या स्नापयेद्वाय भक्तिमान् स्नापयेत्तिलपिष्टेन समन्वितं तगडं तथा कांचनं तालकं कृत्वा यथा तिलपि
ष्टं संस्थाप्य रक्तवस्त्रेण वेष्ट्य धूपैरर्चयेत् ततस्तं चालये हिमं प्रयाम्यं ग्रेणतालकं पूजयित्वा यदेष्टां विप्रान
न्याभ्युपूजयेत् ततो धूमं तमग्र भास्करं ध्यानतत्परः ताय वकथा श्रवणं ताभ्यां तथा यमे संहिताः पांडवा हिमा ८॰
लाय दशानस्य शेनादिके वर्जयेत्तिलपंचमासात्ततो वं पूर्णनेः सह एवं ज्ञे कपिनं पार्थे च पसो भाग्यकारणं श्रव॰

लासप्तमीस्नानं सर्वकामफलप्रदं इतिपगतिपञ्चमेयन्तश्रृणोतिप्रसंगान्कलिकल्मषविनाशं सप्तमीस्नानमेतन्नमति
मपिचक्रजनायोस्तानिप्रयत्नात् सदम्भतोसोस्येयनेवाप्सरोभिः इत्यचलासप्तमीव्रतं अथास्यामेवपुत्रसप्तमीव्रतं
मदनरत्नेआदित्यपुराणे श्रीकृष्णउवाच माघेमासेतुशुक्लायां सप्तम्यांसत्यपाश्रितः यःपूजयेत्तमांस्वाञ्जनास्याहं
पुत्रतांव्रजेत् पर्वेषामपसप्तम्यांमासिमासिस्थिरोनृप यत्नमोपूजयेद्भक्त्यास्त्वमेकमेकमाद्दरात् प्रयच्छामिवृतंतस्य
स्यात्मनोगुणसंभवं इत्यपुराणपात्रचमारोगपयस्मनेस्वरा माघमासेतुमांवृत्तेन्शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः पायसंनाम
हितान्नेत्याज्ञात्वाजितेन्द्रियः उपोष्यविधिवच्छुद्धाश्चैत्रमात्स्यविलेपनैः पूजयित्वातुमांभक्त्यानिशिभूमौस्वपे
द्बुधः पुनःकल्यायसप्तम्यांकृतास्नानाह्निकक्रिया पूजयित्वातुमांवस्त्रन्वीरहोमसमाचरेत् प्रीणयित्वाद्विजांभक्त्याह
विष्यपस्मोचनं वीरहोमनसिद्धोमेहारितादितः दृष्ट्वोदत्तेनपयसापायसेनतथाद्विजां नसेवहूस्वपदस्य
स्यांसप्तगुणोधिताः तस्यैवेतिमाघमासस्याक्षौतसैः स्वगांपा(को) दक्षिणेस्तु पूजयेत् पर्वेषः पूजयेद्भस्मानवाणांवि
धिवत्स्य उभयोरपिदेवंदत्तपुत्रंलभतेवरं इतिपुत्रसप्तमीव्रतं इतिवर्तार्कसप्तमीव्रतानि अथाष्टमीव्रतानि तत्रशु
क्लाष्टम्यांयस्माद्धमीत्राधाष्टमीव्रतं अथव्रतविधिः मातपत्सायफलिग्यनमहहजन्मनिजन्मांतरेवाल्पादिव्यारम्भक
मंगामनसावाचाजानताजानताबाद्धस्वर्णोपदंहनेदोषनिराताधंपुत्रयोत्राहिसकलमनोरथपणस्याधंवपरमे

वृ॰ श्वरप्रीत्यर्थं पुष्पाद्यमीभिस्तन्महं करिष्ये इति संकल्प्याथ पंचोपचारैः कलशोपरि पूजयेत् चतुर्भुजं गृहपतिं
ता॰ स्वप्रसन्नवदनोज्ज्वलं ध्यायेत् शंखचक्रासिपाशादि लक्ष्मीलाप्रियं मार्कंडेयस्वरूपं पीतमाल्यांबरधरं कृपि
८१ कारसमन्वितं ध्वजं धर्मगदापाणिः किरीटकौस्तुभधरं ध्यानं नमोस्त्वनंत नमस्ते स्वतलद्युर्गाधीश्वरप्रिय
गृहाण पूजां भगवान् समागत्य हरिप्रियः आवाहनं अधिदेवतानामपि देवमाधवं सहस्रशीर्षं दिविसंस्थमामा
वाह इत्यासनेनन्तास्तु नित्यं शुभप्रियं समर्पये हेमसिंहासनं देवं गृहाण प्रीतये मम आसनं प्रीतं लोर
कमानीतं सुगंधपुष्पसंयुक्तं इदं पाद्यं गृहाण भगवन् स्वमायापरिग्रहाय पाद्यं नारायण नमस्ते तु संसारे मम
वन्दितया गृहाणार्घ्यं यथारूपेणानामापरसमन्वितं अर्घ्यं सर्वपापहरं देवं पूतैः शुद्धैः स्वाहुर्वारिभिः आच
मनीयं गृहाणेदं ममप्रीतये मम आचमनं पयो दधि घृतं चैव मधु शर्करयान्वितैः पंचामृतैस्तु पदैव
स्नानं नस्यां कुरु प्रभो पंचामृतं नानातीर्थं समाहृतं निर्मलं जलमुत्तमम् स्नानार्थं ते मया भक्त्या दीयते
ब्रह्मसिद्धये स्नोदकादिकैः शुद्धैः स्नापनीयं ततो बुधः पोडषैर्मंत्रैः वापुष्प्य वेदव्यास्या नं नवी स्थि
तिष्ठति छत्रं पीतवस्त्रं समर्पये देवं यज्ञवपाकारप्रभो उर्ध्वं शीतवातघ्नं गृहाण प्रीतये सदा वस्त्रं यज्ञो ८१
पवीतकं स्वर्णं त्रिवृतं त्रिगुणं मया दत्तं गृहाण प्रीतये विभो यज्ञोपवीतं हरि चंदनकस्तू

रीकर्पूरादिसमन्वितं गंधं भगवते तुभ्यं मिलानाथ नमोस्तु ते गंधं यहतनाम्न अथांगपूजा बुधाय नमः पा
दौ सोमपुत्राय नमः जानुनी तारकाय कट्यां रोहिणीपुत्राय उदरं इलाप्रियाय हृदयं कुमाराय वक्षसि शूरू
खः पित्रे वारू सोमसुताय अंसौ पीतवर्णाय मुखं ज्ञानाय नेत्रे बुधाय सर्वांगं यः फलिनी शितिधूपं
वनस्पतिरसोद्भूत इति धूपं साज्यं त्रिवर्तिं इति दीपं अन्नं चतुर्विधमिति नैवेद्यं पूगीफलं महद्दिव्यमिति ता
बूलं इदं फलमिति फलं हिरण्यगर्भ इति दक्षिणा अर्घ्यमिति मंत्रेण पुष्पं ततो [illegible] उदङ्मुखो गणितवल्लभः पु
सूरवन्नः पितः यो ग्रहाणामधिपतिः स बुधो नः प्रसीदतु यानि कानि च तानि प्रदक्षिणाः नमस्कारः प्रार्थ
ना ततो वायनदानं संतुष्टो वायनात्सादिलानाथो ग्रहेश्वरः वरान्सुविस्तृतान्नित्यं सकलान्नः प्रय
च्छतु इति पूजा अथ कथा श्रीकृष्ण उवाच बुधाष्टमीव्रतं भूप वक्ष्यामि शृणु पाण्डव येन चीर्णेन न नरकं नरः
पश्यति न क्वचित् पुरा कृतयुगस्यादौ इलो राजा बभूव ह बहुभृत्यसुहृन्मित्रैर्मंत्रिभिः परिवारितः जगा
म हिमवत्पार्श्वे महादेवेन पालितं योऽस्मिन्प्रविशते भूमौ स्त्री भवति निश्चितं स राजा मृगयासक्तः प्रवि
श्य इलावृतं एकाकी हयमारूढः तत्क्षणात्स्त्रीत्वे जगाम ह सर्वभावमवनेत्र्यपीतोन्नतपयोधरा बाहुकस
कृतः ग्रामान्न यावद्याति किंचन तावद्दर्शे वृपलक्ष्मीत्रयादायगुणान्वितं सोमपुत्रं बुधं वीरेण न सार्वश्रेष्ठो

ब्रं॰ बुधग्रहः दृष्टो ग्रहाश्चमेरुमं आत्मीयं नृपतोषितः पुत्रमन्वादयामास योसौ ख्यातः पुरैरवः तंवंशकरोरा
तां॰ ज्ञः आद्यः सर्वमहीभृतां ततःप्रभृति पूज्योयं सोष्टमीबुधसंयुता सर्वपापप्रशमनी सर्वोपद्रवनाशिनी श्र
८८ णुध्वमपि तेवच्मि धर्मराजाकथानकं आसीद्राजा विदेहायां निमिर्नाम सवैरिभिः संग्रामे निहतोराजात
स्यभार्या निनिर्धना ऊर्मिला नाम चभ्राममहीपालकसंयुता अवंति विषयंप्राप्य ब्राह्मणस्य निकेतने च
कारोदरपूर्णार्थं नित्यं कंडनपेषणं हत्वा सा सम गोधूमान्ददौ बालकयोस्तयोः कारुण्यात्सुचवात्सल्या
त्तत्र शालसंपीड्यमानयोः कालेन बहुना साध्वी पंचत्वमगमत्तदा पुत्रस्तस्या विदेहायाः गत्वास्व पितृराज्य
मे उपविष्टः सत्यधर्मगुणैर्युक्तो ग्राम नामा कुलः अनिष्यधर्मराज्ञेन तस्याकन्या निमिर्वै भ्राजा श्यामला नाम वा
वैगीं सर्वलक्षणसंयुता तास्त्वाचवरारोहा धर्मराज्ञः स्वकाप्रिया बहुसमर्वै आपारं भ्रमलेवेश्मसु हेमन
गृहेषु सर्वेषु नानादानप्रियत्वात्पूजिता किलैतेषुवराः [illegible] कदाचिदपिनो द्वाग्रा
लयावैदेहिनेयिति एवमस्लिनिवेसोक्ता निजकर्म चकार ह ततो भुक्ता बुधस्याग्रे बोधवेपीति सर्वं के ८८
मावदेवेहिभोक्तव्यं यावत्ता कथ्यते कथा कदाचिद्भाकुलीभूत्वा धर्मराज्ञि विदेहजा उत्पाटयित्वा प्रवरं
दृष्ट्वा जननीं स्वकां पच्यमानां वह्नेर्दंती भीषणोर्यमकिंकरैः लीलयाहिष्यते बधातस्मै तैलेषु सा सुतः

तेषुं वृत्तलक्षं वध्वा पीडिता सामनस्विनी द्वितीये प्रवरे तत्र नामेवचदद्र्शीह तत्रानिष्पीड्यमाना सा शिलायां लोहकेनच स्ती
ये प्रवरे तत्र न्नोदद्र्शीह मानारी करकैः पीड्यमाना लपंकजकैर्विकसितैः सभिश्च तथे प्रवरे भीषणोदीहणानने; श्रुभस्या
महत्याग्नायेश्चक्रं दत्ता नाग्रुतः; श्रुतः पंचमे प्रवरे भृंभी क्रोडे पादेन ताडिता सदंशोर्थेन पातिष्वाक्षिप्यमाना सहस्रशः षष्टेता
मित्तं यत्र स्यामलके मुद्गराहता संपीड्यमाना मनिपा सम्भृणा दारुवडवत् सप्तमे प्रवरे चैव कामिरूपे; सुदारुणे; दृष्टा
तथागता नारीमानातेरदुःखकर्षिता श्यामला म्लानवदना किंचिन्नोवाच भामिनी अथागतो यम प्राह स रोषारुणामला
मिति किमर्थं म्लानवदनासि ष्टसि नमनिंदते कारणं न च मे ब्रूहि किंचिन्नोदाति ला नया पते प्रवरकाः सप्ततिषिद्धो यम
याश्रुता इत्युक्ता श्यामला प्राह भर्माशं विनया विता किलपापं कृतं राजन् मममात्राप्यदारुणं येनत्यद्रविविथे नौरे वाथ
ते वहुश्यामलया इत्युक्तः प्रियया प्राह तां यमः सहस्रविजनमात्राकृतं तस्येहाहो भूमावेहता किल किंन जानेसि नइदेयनघ
कृमिमामिह ब्रह्मस्वप्रणायाङ्कं रहस्यां समर्जले गोधूमा लब्धमेष नाकामिरूपाः सदाहणाः येच्च ताब्राह्मणागारहे हताति
नक्तेतनया जानाम्यिनरहं सर्वं यत्रमात्राकृतं श्रुता श्यामलोवाच तथापि नो समासा घरे वं जामातरं विभुं मुच्यते तेन पाप
नयुक्ताम्य पुनाऽरुह तत्रश्चात्राविनयाविष्टः चिरंध्या बाजागारता धर्मराजे सखा वासीं नेत्रियां प्राणा हरे स्वरी इतश्चस्वमम
मेनीते जन्मनि ब्राह्मणोऽशुभा आसीन्नस्मिन्नदा सगात्सवीनां पक्षुपोषिता वुधोऽष्टमी ह संहृणाण्यष्ठाकफलदायिनी
नस्याः पुण्यं ददस्वेन यदि सत्यं ममाग्रतः तेन शुद्ध्यत नरकानेमाता पापसंवकृत तत्क्षणात्रावरितत्सालाबादेदोषुण्यपवि
वाचक समात; श्यामलानदृष्टा तेनमोहं जगामसा ऊर्मिलाहृपसंपन्ना दिव्यदेवांवरावृशुका विमानवरमारुह्या रिष्ठा।

बु॰
नाक॰
८२

सालक्ष्यस्थिता भर्तुः समीपे स्वगृहस्थाद् उपवेश्यापि समाजैः। कुथस्य पार्श्वेन भक्षिभिर्नित्यराजसमीपगा विस्फुरंतीमहाराज तथा
कुमार्याश्च भावना॥ युधिष्ठिर उवाच यथैव प्रवराकस्मत्तिथिर्वर्ण तथाष्टमी तस्यामेव विधिं ब्रूहि यदि श्रेष्ठासि माधव श्रीकृष्ण उवाच
कृतोत्थापाण्डव यत्नेन तथाष्टम्या विधिं पृच्छसे यदा यदा सिताष्टम्यां बुधवारो भवेद्यदि तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशनैः नृभिः स्ना
नानद्यां तडागे वा हृदे स्नानाकारकेन च जलपूर्णे कलशे तन्मध्ये स्थापयेत्। समन्विते स्थापयित्वा गृहे नीत्वा बुधमेव क्रमेणात्र माषके
तस्य वर्णितं तस्यार्धे न वा पुनः। कारयेद् बुधं रूपेण स्वशक्त्या वा प्रयत्नतः। अष्टमात्रं बुधं रूपं वस्त्र वेष्टितं स्थलगतं पद्ममध्ये वर्णा
क्रमेण प्रपूरितं तंडुलैः। हेमपात्रेण संस्थाप्य पीतवस्त्रयुगेन च वस्त्रोपरि स्थापयेद् देवं पीतवस्त्रान्वितादिभिः पंचामृतेन संस्ना
प्य तत्र गंधैः क्रमेण नैवेद्यं तत्र जलधूपं दद्यात्ततः समर्पयेत्। पायसैः घृतपूरैश्च मोदकाशोककवर्तिकैः फलैश्च विविधै
श्चैव शाकैश्चाभिपूरितैः शुभैः ततः पुष्पाक्षतैः पीतैः वस्त्रमाल्यैश्च नामभिः नमो बुधायेति पादौ नमः सोमसुताय जानुनी नाभिकाय
कटिं चैव राजपुत्राय चोदरं इलाप्रियाय हृदयं कुमाराय इति वक्षसि बाहू बुधाय वः पितृप्रसोमाय महताय च मुखं रूपीनवर्णा
य ललाटायनयनं तद्वदयं सर्वांगं बुधायेति पूजयित्वा ततो भक्त्या प्रयत्नेन पूजयेत् सौवर्णेन तु ताम्रपात्रमादाय शोभनं गंधपुष्पाक्षतैः पीतैः
गुडामिश्रान्विते॥ अर्घ्यं दद्यात्ततः मंत्रेणानेन वार्घ्यं निवेदयेत् उवरणाश्रयः सुरश्च यः देवदेव पिता यो ग्रहाणामधिपति
र्बुधो नः सोमसोदरः ग्रहाश्च विस्मयादनः सकालानः प्रसीदतु मंत्रेणानेन दत्वार्घ्यं जप्यमंत्रमिमं पुनः प्रथमामोदकान्याद्वि
तीये फेणिकाः स्मृताः तृतीये घृतपूराश्च चतुर्थे वटपत्रिकान् नैवेद्यमेवं प्रकारेण षष्ठे सोहालिकाः स्मृताः अशोकवर्तिकाश्च ८२
वसप्तमे कार्यमेव च अष्टमी पायसैः कार्या मिश्रैः तांबूलैर्युधिष्ठिर विप्राय वाचयेद्याद्वती भोजनमाचरेत् एवं क्रमेण कार्तैः

मेवं तथाष्टम्यां युधिष्ठिर वाथ सैवैः सहस्रमित्रैश्च भोजनं च प्रीतिपूर्वकं सौम्यमाप्यायनं स्मृतं एवं नरके न्यापि युज्यते सोमालज्जा
त्मकमनोरथं सर्वं प्रदं नेत्संदृष्टं ज्ञेयं सकलं नीलयुतं च कुंभं पक्वान्नपात्रसहितं सहिरण्यवस्त्रं पपतं सौम्यमष्टमीं न कदाचिदेव
इति श्रीभविष्यत्पुराणे कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे बुधाष्टमीव्रतं अथोद्यापनं युधिष्ठिर उवाच उद्यापनविधिं ब्रूहि कृपया भक्तव
त्सल कस्मिन्काले च किं द्रव्यं कथं सफलमाप्नुयात् श्रीकृष्ण उवाच आदौ मध्ये तथा चान्ते कुर्यादुद्यापनक्रियां समस्तां प्रयतो म
नः कुर्यादेतद्व्रतं यावत् आवश्यं कुर्यात्सर्वं संदशाविशात्रिमंत्रयेत् अष्टम्यां प्रातः कुर्यात्स्नानं विमलां व्रती ततः गंगायादिमहा
तीर्थस्नानानि नित्यकृतक्रियः गृहमध्ये शुचौ देशे रंगवल्लीविराजिते पुण्याहवाचनं कृत्वा कुर्याद्वत्ताविधानकं प्राणानायम्य
विधिवत्कृत्वा सकलनादिकं लिख्य मण्डले वा नाते च व्रतानाम प्रकीर्तयेत् मयाकृते बुधाष्टम्यां व्रते सांगफलाप्तये उद्यापनं क
रिष्ये हं मित्रं स्वतनकुशोदकैः त्वकायाप्यानि वरणं कुर्याद्विप्रादिभिः फलैः आचार्यं ब्राह्मणं यामत्रं च महतां ब्रह्मलक्षणं ततः पूजादि
कं कुर्यात् हृदयन्तु भुरः सर्वं ततः स्वष्टदलं कुर्यान्मध्ये कर्णिकया सह पंचवर्णैः समायुर्यः रसाग्रानि च केसरान् कर्णिकायां स
मेकान्तं पंच प्रस्थप्रमाणतः दलेषु च दलाग्रेषु यथाशक्त्या विनिक्षिपेत् तैश्च स्थापयेत्कुंभान्मध्ये पूर्वादिदिक्षु च गंगाजले
न संपूर्य वस्त्रादिभिरलंकृतान् पंचरत्नकलशोपेतान् नैवेद्यकुंभान्यथाविधि तदुपरि यहान्सवीन्मण्डले स्थापयेत्ततः तन्मध्ये
स्थापयेत्कुंभे वा कृष्णं च विशेषतः वस्त्रगंधमाल्यकालपफलैः पंचरत्नैः पंचरत्नैः सकांचनैः ततः मंत्रैः प्रतिष्ठाप्य पूजयेत् यथावि
धिः समजकान्ति तत्वौ पापात्कारिच यन्त्रते तदोषपरिहाराय बुधाष्टमीव्रतं कृतं तस्य सांगफलप्राप्त्यै पूजाहोमं करोम्य
हं बुधप्रीत्यर्थं तत्सर्वं मिति संकल्प्य पूजयेत् कर्षमात्राणां जडतनदथीद्देनवाप्नुनः बुधस्य प्रतिमां कुर्यात्सवर्णेन विच

बृ॰
ना॰कौ॰
८४

त्राः कर्णिकायां मध्ये कुंभे ताम्रपात्रेण युक्तं न्यसेत् पंचामृतेन स्नपनं च स्तुमेन वेष्टयेत् ध्यायेन्नारायणं देवं कुंयवारसमाहृतिं
वनर्भुजं शंखचक्रगदाशार्ङ्गधरं यजेत् आत्रेयं पीतवस्त्रं च पीतपुष्पानुलेपनादिभिः उपचारैः षोडशभिः पुरुषसूक्तविधानतः तद
क्षिणे विष्णुमिति विष्णुरित्यधिदेवते सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यामे प्रत्यधिदेवते इत्येवं विन्यसेद्देवान् प्रागारभ्य प्रदक्षिणं रविसोमकु
जाः गुरुशुक्रार्कीराहुकेतवः अनंतं वामनं विष्णुं शौरिं सत्यं जनार्दनं हंसं नारायणं चाष्टौ दलाग्रे च प्रपूजयेत् धूपैर्दीपैश्च नैवे
द्यैः फलैश्च विविधैर्यजेत् वहिरिंद्रादयः पूज्याः स्वशादिकालकामयाः यथामंत्रविचित्रं मे चपणामुलादक्षिणां यजेत् ऊर्ध्वपुष्पं
शापाष्टग्रश्चाष्टौ च लड्डुकान् यज्ञोपवीतानालकलान्दक्षिणासहितान्यजेत् इत्यमितानतो होमं शास्त्रोक्तविधिना सुधीः
मंडलस्य पश्चिमभागे स्थंडिले वलरस्यके कृत्वान्नेन्वनादीन्विकमाग्निं स्थापयेत्सुधीः इध्माद्यंभे परिस्तीर्य पात्रासादनमाच
रेत् पूर्णपात्रनिधानांतं ब्रह्मासनमतः परं इध्माधानमुपक्रांते प्रधानाहुतवाहनं अपामार्गसमिद्भिश्च यवव्रीहितिलैर्घृतैः
गोधूमैः सतिलैः होमैः पृथक्पृथगतेद्रितः उद्दिष्टमितिमंत्रेण होममष्टोत्तरशतं तं मंत्रेणाविसृजेज्जुहुयात् धानारायणाहुतेन स्व
धिप्रत्यधिदेवाख्यमंत्राभ्यां जुहुयात्तयोः ग्रहादिभिश्च जत्यात्याव स्थितादिकं तथा पूर्णाहुतिं च जुहुयात् ऊर्ध्वं वसत्सविसर्जेन पूर्ण
पात्रोदाननं च बलिदानमतः परं वस्वादिपूजनं कृत्वा देवतोद्वासनं ततः अभिषिच्य यथा तत्र लंकारनाबंधनमेव च आचार्यं च सम
त्तोकप्रजयित्वा समन्वितं प्रतिमावस्त्रकलशान् गोदानं दक्षिणां तथा दद्याद्ब्रह्मादिविप्रेभ्यः कलशांश्च सदक्षिणान् ब्राह्मणान्भो
जयेत्पश्चात् दाक्षिण्यं वाचयेत्तथा इति भविष्योत्तरे बुधाष्टमीव्रतोद्यापनं अथ शुक्रादिस्थावराक्रस्माष्टमीव्रतशापफलं ततः पूजावि ८४
धिः तमहं ते बालकमं कुजेत्तगौ चतुर्भुजं शंखचक्रगदापद्मधरं श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाभूषिताभिकोलसं पीतांबरं सौदपयोधिमाम

गं महार्हवैडूर्यकिरीटकुंडलत्विषापरिष्वक्तसहस्रकुंतले उद्दामकांचंगदकंकणादिभिर्विरोचमानं वसुदेवईक्षितं श्रीगोपालकृ
ष्णायनमः ध्यायामि वासुदेवाय आवाहयिष्यामि शेषशायिने आसनं तीर्थपादाय पाद्यं गंगाजनकाय अर्घ्यं यमुनावेगसं
हारिणे आचमनं विप्रभुक्ताय पंचामृतं कंसाय शुद्धोदकस्नानं पीतवाससे वस्त्रं लायन्नप्रियाय यज्ञोपवीतं सर्वेश्वराय गं
धं श्रीधराय अक्षतान् कमलप्रियाय पुष्पाणि नलदलसमनेत्रकृष्णाय नमः विष्णवे हरये शेषशायिने गोविंदाय
गरुडध्वजाय दामोदराय हृषीकेशाय पद्मनाभाय उपेंद्राय संसारार्णवमग्नानां नराणां पापकर्मणां इह मोक्षफल
वामिऊरुरूपपुरुषोत्तम दारकेवंधनं पारिजातापहारकाय नमः वनस्पतीधूपं ज्ञानप्रदाय दीपं चक्रिणे नमः नैवेद्यं प
द्मनाभाय नीराजनं देवदेव नमस्तेस्तु भक्तप्रिय कृपानिधे गृहाणार्घ्यं मया दत्तं देवक्या सहित प्रभो अर्घ्यं त्रिलोकनाथ
देवेशः सर्वभूतदयानिधे दानेनानेन सुप्रीतो भव विष्णो सदा मम वायनं श्रीकृष्णः प्रतिगृह्णाति श्रीकृष्णो वै ददाति च
श्रीकृष्णस्मारकाभ्यां श्रीकृष्णाय नमो नमः इति पूजा अथ कथा शृणुध्वमृषयः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः पुराकृतयु
गस्यांते कृष्णदेवेन भाषितं नष्टतत्वं प्रवक्ष्यामि सांगोपांगां महेश्वराः पुरा वेदापरस्याते पांडवाः कौरवास्तथा यत्र प्रचक्रि
रे सर्वैर्द्यूतमानेन वै मोहिताः निर्जिताः पांडवाः दुःखेन वने प्राप्ताः पुत्रपौत्रवराः कुंती विदुरगेहे तु संस्थिता तां महायशा ततः कृ
पालुः कृष्णदेवोपि कृपया परया युतः आययौ गरुडारूढः विदुरस्य गृहं प्रति तत्रापश्यन्महातेजाः कुंतीं महिषिं तां विदुरे
णान्वितः कृष्णः कुंती चैवाह भक्तितः नत्वाह कुंतीतां देवीं अभ्यस्याभाविरेषयत्न मनुष्यास्त्रमहादुःखं त्वं प्रापत गृहेनेव
ते नवाप्य समहदुःखं त्वं सर्वदातन्ममाप्रियं कुंत्युवाच हृषीकेश महाबाहो महादुःखं विनकांक्षिता कृपया परया देवरत

तावयुमीटश्रा मृमैवेवमहेड्ः विवायिज्ञामातरिरक्षिते मनुत्रासेलमहाड्ः वोप्रविष्टागाहनेवनं कृपयाविड्ः विवयिज्ञामात
ब्र. रिरक्षिते मनुत्रासेलमहाड्ः वोप्रविष्टगाहनेवने कृपयाविड्ोमनुकोरवंप्रश्रसेमिते ददातिप्रीतिदः कृसेजीवनमयम
ना. हामाविः गरहस्यपंचमभागेवसाम्पेवजनादेन दर्शीनाकोरवाणाहिमवैयुषाद्रुमतिलघ्याश्ललितस्यवचः कृतार्कासः प्
८५ रमधमवित् श्राहवेनोवाम्हेवाभक्तप्रियतमसदा व्रतेतेकथयिष्यामिप्रियनडेडुः वोन्मुच्यते पुत्रपौत्रैः परिहृताससगन्ध
प्राप्यतेभवान् दशाफलमितिख्यातंतद्व्रतंऊहमव्रते ऊल्गुवाच कस्मिन्कालेनकर्तव्यंतद्व्रतंकेशावप्रभोः वदमाप्रतिहस्तु
कोजगादयाददेवश्चवः आवाणास्यासितपक्षेहकसाष्टम्यांनिषीतके देवकावामदेवस्यप्रादुर्भवतिकृष्णावः तदग्रेदशागणि
तमहंत्रस्याप्यप्रपूजयेत् हलेवेधालतम्यंदशाहव्रतमाचरेत् संसारार्णवमग्नानांनराणांपापकर्मणां इहामुत्रफलावा
प्तिकृदहव्रुकृष्णामम अनेनदारकंवधादशावर्षव्रतंचरेत् देवस्यपुरतोनित्यंदशपद्यानिकारयेत् ततश्चस्मृणस्यान्युरूपांकथा
मेनांशुभावहांतलस्याकमवर्णायादलेदशाभिरर्चयेत् नमस्कारंततः कुर्यात्सर्वदक्षिणासमन्वितं एवंदशादिनेकुर्याद्व्रतानु
प्तमव्रते आदौमध्येतथावीनेहोमकुर्याद्विधानतः कुसमेवणाज्जद्रुयाद्धरुणा शतनरशते ततोहोमांतेविधिनाश्राचार्य
पूजयेत्तथा स्वर्णाताम्रपात्रेवाम्यणमयेवृणपात्रकेन्तलसीरलेमवर्णीनकारयित्वाम्हलदार्णा प्रतिमावत्तथाकलाग्रवी
यिनाविधानतः निधायप्रतिमांतत्रआचार्याचनिवेदयेत् दातव्यागोसवत्साचवस्त्रालंकारभूषिता दशाफेमेनकसाय
हरिकादशाचार्यविधेयत् दापयेत्ब्राह्मणायस्वयंभुक्तातथ्येवच उपायनेस्तरहीषवत्रसर्वोपस्कारसंयुतं संसारार्णवमग्नानो ८५
पाहिदेवाकिनेरन अनेनोपायनेदत्तानमस्कृत्यानमस्कृतानातसमापयेत् दक्षिणाभिवुतादेवोमेतर्प्यकुलस्त्रियो एव

सुकुमारी कमलेन कृती स्कन्दा प्रदा विनीता उवाच कमलदेवं तेन न विद्यते प्रत्युवाच हृषीकेशः सर्वविघ्नं भविष्यति एवमुक्तः ययौ।
कमलः कार्यार्थं द्वारकां गतः कर्णोपि च महात्मा नेहक्ष्मं दृष्ट्वा प्रहर्षितः सिंहासने रत्नजटिते स्थापयामास तथैव च कर्णोपु
वाच देवदेव किमर्थं च त्वमागमः इत्युक्तः कमलदेवो यत्तव माताति दुःखिता भुवि भयात्तथा कमलमाता रयो मम गृहे कथं कथं
वाडुःखिता मे साम्प्रतं दुःखितं वदस्व मे श्रीकमल उवाच सर्वाणि पात्रे संपूर्णं प्राय संदीर संयुतं सत्यदानं च विप्रेभ्यः एव वा वायु
हृदक्षेत्र ममातान्यस्या प्रीता भाविष्यति न संशयः एवमुक्तस्तथा कमलो द्वारकां समागमत् सकलं भाषितं कर्णो दानशालि नि
ष्कुस्थ वाक्यतः ततः कर्णा लकर्णोस्य सर्वं च केमहायशाः एवमुक्त समामुक्तं पात्रं सर्वाणि कारितं एनं निष्क समायुक्तं वायु
हृदिरदायसः प्रत्युहे वेतदा कृती या त्रे दृष्ट्वा यहर्षिता देवस्य सान्निध्ये कृता व्रतं च कथं भक्तितः कमलेन कारितं सर्वं मम मागता
यद्वै भवे कमलस्य जाततः कथाकथा कृतान्ते पूर्ववत् उपायने देवो यत्र ब्राह्मणेभ्यो यथाक्रमं तत्सर्वं सर्वाणि नु कारयि
त्वा कमलस्तां प्रति मां विष्णुभक्तायं सर्वाणि पात्रे निधाय च गोदानेन समायुक्तं ब्राह्मणाय महात्मने कृतो देवो महादेवी विमलैः
प्रीयतामिति वृतं दशम्यां भवकार्येण पनेन ततः तद्व्रतस्य प्रभावेन तु जातास्मात् गतान्ततः हतोशापूर्वं स्थ्येसर्वान् कमलस्य च
सादतः युधिष्ठिर महाधर्मात्मा राजन्यमानवान्मधीः सोवाच देवव्रत कृती द्रोपदी च पतिव्रता दशा फलमिति व्याख्यात कमलदेवन
१४ भाषितं युधिष्ठिर सर्वे महादुःखा निर्मीयमसंरोगतः व्रतस्यास्य प्रभावेन कमलस्य च प्रसादतः वयमप्येवं व्रतमद्य कृत्वा सुखसंपन्ना
३५ हिता पुत्रपौत्रैः परिवृता सर्वान्कामानवाप्स्यसि प्राचा प्रोवाच व्रतं तत्क्षकृती परमहर्षिता सा च चक्रे महाभागा द्रौपदी व्र
३ तमुत्तमम् तस्मात्त्वं च प्रयत्नेन कर्तव्यमसज्जनैः सदा सकृत्या कृतेन नारी व्रतानामुत्तमं व्रतं वदतां श्रेष्ठ एवं तायं च विमला।

ॐ
व्रता°
८९

86

कोभवेद्धुतं इति श्रीभविष्योत्तरे रक्षाफलव्रतं समाप्तम् अत्रमतेर्विवं अथ कस्मादिमासेन भाद्रकृष्णाष्टम्यां जन्माष्टमीव्रतेनम्
शुभमस्तु सर्वजगताम् तत्रार्द्धरात्रव्यापिन्या कार्यं रोहिणीसहिता कृष्णामासि भाद्रपदेष्टमी अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्यु
देयतथा नियतात्मा शुचिः सम्यक्संजातत्र प्रवर्तयेदिति विरूथमीनेरनस्यकालन्तोक्तेः दिनद्वयेर्द्धरात्रव्याप्तिसत्वे व्याप्तिरवाय
ैव प्रातः संकल्पकालसत्वाद्दिवसरात्रियोगाद्वर्गनीयाश्रयतेनेसप्तमीसंयुताष्टमीति ब्रह्मवैवर्ते सप्तमीयुक्तानिषेधाच्च
यदाष्टवेधक निशीथे केवलाष्टमी उन्नेवक निशीथास्पर्शिन्यष्टमी रोहिणीयुक्ता नवाष्टवैवत्रासाकमेकालेसत्वात् रोहि-
णीयोगस्य केवलं फलातिशयार्थं नवमीयुतादियोगवत् नत्विनिर्णायोपयोगी इत्यन्यथा श्रेतयोर्निगतानोन्नप्रतमेनाषि
नेनैः यत्कृष्णश्रावणामासिष्टमी रोहिणीयुता किंपुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः किंपुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्या
स्तुमुक्तिदेति पायवृचसासरोहिणीमप्यष्टमीं विहायत्तुधनवमीयुता कार्या यायेन सोमः सोमवार इति केचित् नारायण
देयनयेति विरूथमीनेरकृष्णलकल्पनालाघवालेर्वृद्धादयश्चेतितान्नचरणाः उदयेयाष्टमी किंचिन्नवमी सकलायदि भवे
त्तु धसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वानवेति तत्रोदयपाहर्षोद्वोदयपरः सूर्योदयपरनेत
यदाष्टवेधक निशीथे केवलाष्टमी उन्नेधकस्य निशीथास्पर्शिन्यष्टमी रोहिणीयुक्ता सती तु धयुक्ता तदेवानरास्यानव्रतरभावा
यावद्वचनेवाचनिकामिति न्यायार्यदिवत्तु याभावेपि रोहिणीयोगमात्रादेवानरोच्यते तदा रोहिणीयोगाभावेपि बुधमात्र
सद्भावादन्तरस्याद्रव्यनरायाख्येतद्वचनं प्रवृत्तेर्गीकातन् अथ तयोगावदारयोगस्यापि प्राशस्त्यहेतनाच्च अतोऽर्थेनवत्तीयं सा ८९
न किंचयंयाष्टवेधक निशीथेष्टमीमात्रसत्वेउन्नेधकस्य निशीथायामष्टर्क्षयोगेपसत्वेवैतद्वचनाउन्नेयश्चतपर्वष्टवेध

पु

निशीथे सत्वाष्टमी सत्वेव व्यापिका उक्ते रेफक्षिता पत्रिरिपि यच्च विस्तरहस्ये प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी मुहू
र्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला तत्रापि मुहूर्त्तपदं निशीथव्याप्तिमुहूर्त्तपरमिति पितामहचरणाः यत्त्विदमत्येतावड्डे
नष्यातेवाकस्मैवाकस्मैवानर्थकप्रसंगात् यदापि पड्डाष्टम्यहोरात्रे वर्त्तमाना याऽत्यन्तरोहिणी सहितामष्टमीमिति
वचनेन किं मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्कस्मिंश्चिल्लभ्यते अष्टम्या रोहिणीकृत्स्नेनानुगुणानुगुणावेसेदिति विस्तरहस्य एव स्पष्टे
वाहोरात्रसंबन्धियत्किंचिन्मुहूर्त्तप्रतीतिरिति कालनत्वविवेचनेन तद्विपरीतं कृत्स्नयोगस्य सप्तावकत्वेन प्राशस्त्यबोधकत्व
स्यैवोचितत्वादिति यत्तु नसत्वेनोक्तं कर्मकालव्याप्तिप्रणाद्देवप्रधानभूतायाश्चाष्टम्या एवार्धरात्रसत्वेन प्राप्तं याऽत्वेदिवा
रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला रात्रियुक्तायां कुर्वीत विशेषेणोडुसंयुतामिति वचनेन रोहिणीयोगाभावविषयं क्रियते एवं तत्
स्यार्थः दिवा वा दिने वा कलामात्रापि चेद्रोहिण्यष्टम्यां नास्ति तदेव चन्द्रोदयसंयुतायामर्द्धरात्रव्यापिनीमिति यावत् दिनद्वय
पि तादृश्याभावे वृद्धरात्रिसंयुतायामुडुनरायकुर्वीतेति नवेतिनिमाचरणाः नैदं कर्मकालशास्त्रबाधकमन्यथाप्यर्थसंभवात्
तथाहि दिनद्वयेप्यष्टम्यां निशीथस्पर्शेऽहोरात्रावच्छेदेन रोहिणीयोगाभावे च विशेषणाधिक्यानर्हउडुसंयुतामधिकनिशी
थव्यापिनीमपि विहाय सप्तमीनिशीथयोगिनी रोहिणीयतेष्येवग्राह्येति अत्रत्स्वयेति केचित् वेधम्याणि निशीथस्पर्शेऽत्याश
हाष्टम्या न वा कार्यानगान नकल्पनमुचितं नापि रात्रियुक्तां कुर्वीतेति निरस्तायपादेवष्टम्येव सोकर्त्तुमुचितं रोहिणीयोगा
न्तरोपेनाधिकनिशीथव्यापिनीमपि विहाय सप्तमीनिशीथगायाघ्रहणं कर्मकशास्त्र यत्तेवाधावशपभाविन वचनस्यैवं च र
सात प्रतीयमानसर्वदेवबाधः सोकर्त्तुमुचितइति सर्वथैव नेदवाक्यं कर्मकालशास्त्रबाधमन्तरेणान्यथासिद्धा उदये

उ॰
व्रता॰
८७

वाष्टमीत्वं चंद्रोदयपरस्य चंद्रोदयपरत्वेन सकलानवमीत्वस्यानवयापत्तेः नहि निशीथोत्तरप्रहरत्वं नवमीके चिद्दपि सकलत्वेन व्याव
र्त्तेत अथवास्यानु रोहिणीतत्त्वं रोहिणीप्रापकदिवावेलादिवाकालप्रापकान्तथासिद्धवचनाभावात् बहिर्भूवाणा
विशेषणस्य वचनयोर्मुहूर्त्तपदस्य तदन्तिकालापरत्वेन वचनयोगानर्थक्यं मुहूर्त्तमपीत्यपिशब्दानन्वयश्च मुख्यकालस्यतत्त्वे
व्यर्थे हि सत्यन्वितकालयोगाभावापत्तेः कापि शब्दानन्वयश्च मुख्यकालस्यतत्त्वमेव व्यर्थे हि सत्यन्वितकालयोगाभावापत्तेः कापि
शब्दाः संगताः दिनद्वये निशीथव्याप्त्यभावे व्याप्त्यभावापत्तेः वचनद्वयस्य समावकाशत्वे मुहूर्त्तपदस्य लोके निशीथपदत्वात्यागप्रसं
गापत्तेः दिने न रोहिणीपरदिने तु यत्सदा निशीथयोगाभावप्रसक्त्यापत्तेस्तस्मात् षष्ठिंदण्डामपि केवलाष्टमीं विहाय घटिकामात्रापि
रोहिणीसहितापरैव ग्राह्या: तत्र विशेषणपदस्याधिकार्थकत्वे सिद्धे ग्राह्यार्थानुरोधात्तत्रपदार्थः न च येनैव लब्धस्य शब्दार्थत्वात् ननु
यपादस्यानुवादकत्वेमबचयन्न विशेषणपदस्याविपदेनार्थयत्वानुरोहिणीयोगाभावेत्यिकरात्रिव्यापिनी ग्राह्येति सार्थकत्वमु
के तद्दिनद्वये निशीथव्याप्त्यौ पूर्वैकरात्रिव्याप्तिसत्त्वेन पूर्वैकवक्तापत्तेर्माधवादिसंबन्धिबंधकारणामनुष्ठानादयु
क्तेनानुबाधकत्वे समाधाने विनानतिसारः यत्र तु निशीथग्राह्या कर्मकालशास्त्रबाधोऽस्य वेति तत्र बाधोपलनद्याग
तिकागतिर्यावता बाधे विनाशात्त्वमनन्यगतिकं भगतिकं भवति तावत्तेन बाध्यतां गौणकालस्तु चितत्वात् नहि व्रीहिस्थाने नीवाराय
वशास्त्रस्य सावकाशविको भुक्तिप्रापनेत्वेतेन वातस्येति यत्तु उदयपरस्य चंद्रोदयपरत्वेन सकलेनस्यानन्वयः इति तत्र भवन्मतेपि मुख्य
स्याकलस्यासंभवेनाष्टमीकिंचिदितिवचनेनातत्त्वराज्ञाप्यातदिवावेलादिवदिनदयेवैषम्यानिशीथस्य दीपवयोग्ये ८७
उदये चंद्रोदये निशीथव्याप्त्यमुहूर्त्तेनेतियावत् किंचित्सत्त्वान्नदत्तेनवमीसकलानिशीथस्य तदुत्तरकालव्यामार्किंचित्स्य

सकलपदयोरर्थैर्व्रतावयवेष्वधिदिनद्वयेऽपि वैषम्याणि निशीथस्पर्शो लभ्यते तथा वत्सरो निशीथयुक्ताष्टमी बुधरोहिणीयुक्ता
प्राप्यानन्तयिका निशीथव्यापिनी तदहि नेति उदयस्य दस्य सूर्योदयपरेऽत उदयव्यापिनी प्राप्तैवेति वा चवत्सरात नतु किंचिन्नव ९८
मी सकले तिन च नवमीदिनपर्वाप्य निशीथस्पर्शो किंचिद् सकलपदयोरर्थैर्वतेन दिनद्वयेऽपि वैषम्याणामस्पर्शो पतनद्वचनमह
त्त्रिकृष्णमिति वाच्यं तथा लेककर्मकालव्याप्त्यादेयपरामितेन तद्वचनेऽपि व्याप्तेः तस्मादीदृशाय वेतद्वचनस्य विषयो वाच्य इति
किं चैतद्वचनोपात्तसकलत्वं उच्यते तथा हि किं षष्टिघटिकाव्याप्तित्वं तत्र उताष्टमुहूर्तमात्रसूर्योदयव्याप्तित्वं उताष्टमुहूर्तमात्रसू
र्योदयमात्रव्यापित्वं उतोल्पतात्पर्यमनेनाथः सूर्योदये किंचिदष्टमीसत्त्वेनाष्टयामवत्सासदः होरात्रे संभवात् दिनाम
रमादाय षष्टिदण्डायामत्वेऽपि तत्र सकलत्वव्यवहाराभावात् उदयमात्रव्याप्तितो योदयव्यापितिथावेव सकलत्वव्यवहारत्वात्तस्मा
त्सकलत्वमष्टमीप्रतियोगिकाधिकत्वरूपं पारिभाषिकमेव वाच्यं तच्च सूर्योदये वा किंचिदष्टमीसत्त्वे संभवत्येवेति यत्तु बुध
वारप्रापकवचनात्तदविरहाद्रोहिणीसत्त्वेऽप्युक्ते तत्र नाहि सर्वत्र वचनात्तरप्राप्तस्यैव रोहिणीसत्त्वे नियमः भवद्भिरेव
नवमीयोगस्यैतद्वचनमात्रोपात्तव्यापिनीत्वायकत्वस्यामर्धरात्रयुक्तत्वात् यन्नकं पकादिने रोहिणी परदिने च बुधसदानि
णीयाभावप्रयवापद्येतदेतदपि न अहोरात्रसंबंधस्य नवमीयोगस्य च निर्णायकत्वात् अत्रैवं वक्तव्यं यदि दिवा वा यदि वा मुहू
र्त्तमप्यहोरात्रे प्राजापत्यर्क्षसंयुते साष्टमी निशीथव्याप्त्या कर्मकालव्यापकत्वे यथा पूर्वेद्युः रोहिणीरहिता षष्टिदण्डाप्यष्टमी
सप्तकादंडादिमात्रावशिष्टा या रोहिणीयुता यथा पूर्वेद्युः परेद्युर्वा व्रतमित्युच्यते एवं दिनद्वये निशीथव्यापिनी पूर्वेद्युः परेद्युर्वा निशीथव्या
न्तपूर्वे रोहिणीयुता तथा पूर्वेद्युः परेद्युर्वा निशीथव्याप्त्या पूर्वे रोहिणीयुता तथा पूर्वेद्युः परेद्युर्वा सूर्योदयमात्रव्यापकत्वे रोहिणीयुता निशीथव्या·

त्रे
व्रत·
८८

नरघुनंदनोऽत्र रोहिणीसहितानिशीथव्यापिन्यष्टमी । यत्नाकथ्येन पूर्वोक्तफलानुष्ठानमिति निर्णयः एवं विवेचयितं यत्न
ग्राह्यं संकल्पात्मकव्रतस्य प्रधानत्वेन ग्रहणात् संकल्पे यदि दैवपवासश्रवणादिकमिति प्राप्तः कालस्य प्रधानकालत्वेन तद्व्यापिन्येव·
ग्राह्येति नद्युग्मे रोहिणीसहितानिशीथव्यापिन्या ग्राह्या पूर्वेः सप्तमीकालस्य विद्धेय इत्यादि स्मृत्यर्थवारकत्वेन दिवाव्याप्तिर्ना
अर्धरात्रव्यापिन्या बाधस्व प्रसात् कालस्य सामान्यत्वात् साध्यत्वेन बाधाभावसिद्धेर्वैरेव तिथ्यन्तेन मुहूर्तकालापरपार्श्वरात्रवर्तिक
लापरत्वे वचनानर्थक्यापादनमपि शास्त्रानवयापरिज्ञानमूलमेव । न च निशीथोत्तरेऽष्टम्यां पूर्वरोहिणीयोगी नवमी·
फलिङ्ग दाहरणस्यासंभवान्न पूर्वोक्तफलानुष्ठानाभावापत्तिरिति वेत्र सप्तमीयुतनाष्टम्या भूता पूर्वं द्विजोत्तमाः। प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता वि
नीये हि मुहूर्तार्थं भवेयदीति वचने यदि मुहूर्तार्थं भवेयदीति वचने यदि मुहूर्तं भवेदिति मुहूर्तोऽर्दसंभावनया कदाचित्रत्वा
वस्यापि संभवे नोदाहरणासंभवात् पारणाकि तिथिभान्ते कार्यानरोहणः जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च पूर्वविद्धे
व कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणा निषेधोऽपि ब्रह्मवैवर्ते अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणां क्वचित् हन्यात् पुराकृतं कर्म उपवा
सार्जितं फलं तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणं तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणामिति मुख्यः पक्षः कर्तरातस्तु
तु कं पार्श्वे यदा न तिथि नक्षत्रयोरन्यतरस्यैव दिने तदा रात्रौ पारणा निषेधादन्यतरान्ते पारणामनुज्ञातानादिवैवानन्यतरो
न्ते कार्यं अत एव ब्रह्मवैवर्ते भान्ते कुर्यात् तिथेर्वापि शस्तं भारतपारणमिति अथ जन्माष्टमीव्रतप्रयोगः व्रतपूर्वदिने दंत
धावनं कृत्वा पवासदिने प्रातः सूर्यः सोमो यमः कालः संध्ये भूतान्यहः क्षपा पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खेचरामराः ब्राह्म
शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिमिति ताम्रपात्रं फलपुष्पाक्षतजलपूर्णमादाय मासाद्युल्लिख्य अमुककल्पकामो ८८

वायायत्तयकामो वा कृष्णप्रीतये कृष्णजन्माष्टमीव्रतं करिष्ये वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये उपवासं करिष्यामि कृ
ष्णाष्टम्यां नभस्यहं अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रः सरोहिणीं अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येहमपरेऽहनि एनसो मोक्षकामोऽस्मि य
द्गोविन्द त्रियोनिजं तन्मे मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतं तत्प्रणाशय गोविन्द प्र
सीद पुरुषोत्तम कृष्णात्मजपात्रस्थजलेन निक्षिपेत् ततः कदलीस्तम्भवामाभिरामपल्लवसंयुतं सजलपूर्णकलशैर्दीपैः पु
ष्पमालाभिर्युतं अगरुधूपितं अग्निसाहाय्यकलागक्षयरत्नमणिवारे समसमसुमनारिपुतं मङ्गलोपेतं षष्ठ्यादेव्याधिष्ठिते
देवक्याः सूतिकागृहं विधाय तन्मध्ये नानाशिल्पकृतसमुज्ज्वलीन्द्रगोपवीदीनवत्कृष्णमथरवसदेवकीनन्दयशोदागो
गोपीगोपांश्च कंसनियुक्तान् गोपधेनुन्नरान् यमुनां तन्मध्ये कालीयं अन्यद्वतत्कालीनं गोकुलचरितं यथासम्भवं लिखि
त्वा सूतिकागृहमध्ये कांस्यपटे देहलमंकके स्थापयित्वा मध्याह्ने नद्यां जले तिलैः स्नात्वा उरोवसपरिवारः कृष्णजो कीर्ति
कर्त्रिसंकल्प्य काञ्चनी राजती ताम्री पैत्तली मृन्मयी वा दारुमयी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता वा सर्वलक्षणसम्पन्नप्रतिमां
विधाय यामसुतां पर्यङ्कस्थां प्रतिमां कपोलैः सुस्पृष्टां तद्देवतानाममन्त्रैः प्राणादिवचर्यां नानाम वा अष्टमी देवं संस्थाय स्ना
हेति मन्त्रेण तपस्व प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् अस्याः स्वस्यस्थानेन तद्देवतानाममन्त्रः गायत्र्यादि किन्नरैः सततपरिगताया
वीणानिनादैः संगीताद्दर्शनेभ्रमत्कुररवकैः किन्नरैः सेव्यमाना पर्यङ्के स्नातनयामुदितनरसवाभुत्रिणीसम्मगासे सारं
वीदेवमाताजयति सवरनादेवकीदिव्यरूपा इति देवकीं मांचापि बालकं सस्मे पर्यङ्केस्तनपायिनं श्रीवत्सवक्षसं शान्तं नी
लोत्पलदलच्छविमिति श्रीकृष्णं ध्यात्वा ओं देव्यास्त्रियै इति श्रियं देवकीसहितं वसुदेवं यशोदासहितं नन्दं श्रीकृष्णसहितं

ॐ
व्रता
१८९

८५

नं दृश्यीकालसमहितं बलिदेवं चण्डिकां च ॐ नमो नीतिनीम मंत्रैः इन्द्रयेण तत्र मंत्रः योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो योगोद्भ-
वाय नित्याय गोविन्दाय नमो नमः स्नानं यज्ञेश्वराय देवाय तथा यज्ञोद्भवाय च योगानां पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः
धूपादि विश्वेश्वराय देवाय तथा विश्वोद्भवाय च विश्वस्य पतये नमः गोविन्दाय नमो नमः नैवेद्यं गन्धैर्न यज्ञाय यज्ञेश्वरा
य यज्ञपतये यज्ञानां गोविन्दाय नमो नमः इदं सर्वं वाय तथा पदानी स्नाने योगाय दामकाय मेवं मंत्रः स्नाने विश्वेश्वराय स्वाहा
नैवेद्य धर्माय धर्मेश्वराय त्वादि स्वाहा ललितं सोमे विश्वाय विश्वेश्वराय त्वादिशायने सोमाय सोमेश्वराय त्वादिशं द्वंद्व जया
मि इति मंत्राः उक्ताः ततो गन्धपुष्पैर्नागो वसोज्ञानक विष्णुदृश्यते नेति ततो जातकर्मनालच्छेद षष्ठी दशजा नामकर्माणि तत
श्चोरस्थ प्रोहितायुतं च स्थंडिले प्रतिमायां वा मंत्रैः संपूज्य शांवितोयसमादाय मन्त्रपुष्प कुशाक्षतं दत्त्वा जानुभ्यामवनीं गत्वा
चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत् क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव गृहाणार्घ्यं शशांकेमं रोहिण्या सहितो मम इति ततो ध्यात्वा
यायतये तन्मंत्रं ज्योतिषां पतये नमः नमस्ते रोहिणीकान्त तथा वासनमोस्तु ते नमो मंडलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः कलाभि
र्वर्धमानाय नमश्चंद्राय चारवे इति प्रणाम्य ततः अनादिवामन शौरि वैकुंठ पुरुषोत्तम वासुदेव हृषीकेश माधव मधुसूदन
वाराह पुंडरीकाक्ष नृसिंह दैत्यसूदन दामोदर पद्मनाभ केशव गरुडध्वज गोविंद अच्युत कृष्ण अनंत अपराजित अधोक्षज
जगद्बीज सर्गस्थित्यंतकारण अनादिनिधन विष्णो त्रिलोकेश त्रिविक्रम नारायण चतुर्बाहो शंखचक्रगदाधर पीतांबरध
र नित्यं वनमालाविभूषित श्रीवत्सांक जगत्सेतो श्रीधर श्रीपते हरे त्वामहं शरणं प्रपद्ये सर्वकामार्थसिद्धये प्रणमामि न
सदेवं वासुदेव जगत्पतिं [illegible] तपोनं तं प्रणम्य त्राहि मां सर्वदुःखेभ्यो संसारसागरात् त्राहि मां सर्वरोगेभ्यो शोकार्णवा १८९

द्रेः उगीते स्थापयेत्स्वविलोकं ... वबम सकान्सकान् सोऽहं देवानिर्देशनयाहि मां प्रोक्तसागरान् कृष्णयादवनिमग्नो हं मायाविज्ञा
नमनन्तयानत्राहि मां देवदेवे ... नामोतिरहिता यथालेपथकामो येयो वदेनयस्सवादिके नमस्तुभ्यं हरिमामोतिपाप ५.
हरहलायुधेति मंत्रेः प्रार्थयेत ततस्तोत्रपठनपुराणश्रवणादिना जागरणं कृत्वा द्वितीयेऽह्नि प्रातः कालीनं नित्यं च क
त्वा पूर्ववच्च देवं पूजयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णं धेनुं वस्त्रादिकं मामेष प्रीयतामिति दत्वा यं देवं देवकीदेवकृ
ष्णदेवाद्यं जीजनत् भौमस्य ब्रह्मणो गोप्त्रे तस्मै ब्रह्मात्मने नमः सुजन्मवासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च शान्तिरस्तु शि
वं चास्त्वित्युक्त्वा प्रतिमामुद्वास्यतां ब्राह्मणाय दत्वा पारणं कृत्वा व्रतं समापयेत सर्वाय सर्वपतये सर्वसंभवाय नमो नमः
निपारणायो भूताय भूतपतये इत्यादि समापयेत् मंत्रैः इति जन्माष्टमीव्रतपद्धतिः अथ जन्माष्टमीव्रतं युधिष्ठिर उवाच
जन्माष्टमीव्रतं ब्रूहि विस्तरेण ममाच्युत कस्मिन्काले समुत्पन्नं किं पुण्यं को विधिस्ततः श्रीकृष्ण उवाच मल्लयुद्धे गते हतेवृ
मिते दुष्टे कंसे च सानुगे वसुभिः स्त्रीभिः समन्विते समागते हते कंसे मथुरायां युधिष्ठिर देवकी मां परिष्वज्य
क्रोतसंगे रुरोदह वसुदेवापितत्रैव वात्सल्यात्परिरोदह समालिंग्य पाक्षवदनः पुत्रपुत्रेत्युवाचह सगद्गदं सबाष्प
याक्षलेत्रणा बलभद्रं च मां चैव परिष्वज्य पुनःपुनः अद्यमेसफलं जन्म जीवितं च सजीविते उभाभ्यामय युवाभ्यां समे तेन समाग
मः एवं हर्षान्वितौ पित्रोर्दृष्ट्वा जनास्तथा प्रणिपत्य जनाः सर्वे वसुं प्रहर्षिता एवं महोत्सवं दृष्ट्वा समाजे मधुसूदनः प्र
सादः क्रियतामस्य लोकस्यातिस्फुटः स्तुतः यस्मिन्दिने प्रसूतायं देवकी त्वां जनार्दनः तद्दिने देहि वैकुंठ कुर्मस्तत्र महोत्सवं एवं
सत्येजनौघेवसुदेवाममेयहितः विलोक्य बलभद्रं च मां हृष्टतनूरुहः उवाच सममादेयाल्लोकाजन्माष्टमीव्रतं मथुरायां

उ॰
व्रत॰
८॰
90

स्तत: पश्चात्तथा वा मल्लकाणिने ऊर्द्धं तत्र बालगा: सर्वे व्रतं जातं जन्माष्टमीदिने तत्प्रिया वैष्णजातीया मूल्लोपयेन्स्य विधिमित्ता: युधिष्ठि
र उवाच कोऽयं पातकं केदेवदेवै: सर्वैरनुष्ठितं जन्माष्टमीति संज्ञेयं पवित्रं पापनाशनं येन मे नष्टमायामिकार्तस्य सप्रभवाव्य
य एतन्मनवे तोऽखिलं सविधानं सविस्तरं श्रीकृष्ण उवाच मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्षके शशांके वृषराशिस्थे
ऋक्षे रोहिणीसंज्ञिते योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् भगवन्मांस्तत्रैव क्रियते सुमहोत्सव: योगेऽस्मिन् कृष्णेऽस्मि
म्या: सिंहराशिगते रवौ सप्तम्यां लघुभुक् कुर्याद्दन्तधावनपूर्वकं उपवासस्य नियमं रात्रौ सम्यग्जितेन्द्रिय: केवलेनोपवा
सेनतस्मिन् जन्मदिने मम सप्तजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशय: उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणै: सह उपवास: स
विज्ञेय: सर्वभोगविवर्जित: ततोऽष्टम्यां तिलै: स्नानं नद्यादौ विमले जले सुदेशे शोभनं कुर्याद्देवक्या: सूतिकागृहं सितपी
तैस्तथा रक्तै: कर्बुरै हरितैरपि वासोभि: शोभितं कार्यं समन्तात्कलशैर्नवै: पुष्पै: फलैरनेकैश्च दीपालीभिर्वितस्तत: पुष्प
मालाविचित्रैश्च चन्दनागरुभूषितं हरिवंशस्य चरितं गोकुलं च विलेख्ययेत् ततो वादित्रनिनदैर्वीणा वीणारवाकुले नृत्य
गीतक्रमोपेतं मंगलैश्च समंगलं तत: वृष्टकारी तोहरवंडकृतानानादेवयत: दोषवि मसमुभुमहलराहितंस्तपालकै: षष्ठ्या
देव्याधिष्ठितं चतद्गृहं चालवैलस्या एवंविभवसारेण कृत्वा तत्सूतिकागृहं तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या सा वाप्यष्टविधा स्मृता:
काञ्चनी राजती ताम्री पैत्तली मृण्मयी तथा वार्क्षी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता तथा सर्वलक्षणसम्पूर्णा पर्यंके चाष्ट
तल्पके प्रतप्तकाञ्चनाभासा सा चाहीस्तनपायिनी प्रसूता च प्रसूता च स्थापयेन्मञ्चकोपरि मां तत्र बालकं सुप्तं पर्यंके
स्तनपायिनं श्रीवत्सवक्षसं शान्तं नीलोत्पलदलच्छविं यशोदा तत्रैव चास्मिन्प्रदेशे सूतिकागृहे तद्वत्कल्पयेत्स्त्री ८॰

प्रहृतां वरकन्यकां नैवेद्यं वत्सभक्तार्थं स्यान्हातं जलिषु दानम्प देवाग्रहं मध्याना गान्यदानविघापरामरा: प्रणाता पुष्पमाला यव
हृहस्तासमरासुरा: मन्वंतरदाकाले प्राहार्थे सदितेरिते: वासुदेवोपितत्रैव वावेदु चर्मपर: स्थित: कश्यपो वासुदेवाय मदितिश्च
वदेवकी रोहिणी वै बलदेवाय यशोदादितिश्चत्तम्भनं तंदप्रजापतिर्देवोगार्गश्चापि वसुदेव: गोप्यश्चाप्सरस: सर्वा गोपाश्चा
पि दिव्यौकस: पूर्वोवनारो राजेंद्र कंसाय कालनेमिजः मधुकं सनिष्कुंभश्चमो हिताघोगतिद्वया गोधनुरुंजरा श्चव दा
नवा: पाशुपा तथा: न त्रयन्तस्याप्सरो भिलगंधर्वा गीतततत्परा: लोकनीयश्च तत्रैव कालियो यमुनाह्रदे इत्येवमादियालि
खित्वा पूजयते ध्रुवं सम लोकेयित्वा प्रयत्नेन पूजयेदुत्किततत्पर: रेभागर्भे बीजपूरै: ऊलेम्बुमेमत्स्य कालदेशोद्भवै: पुष्प
फलैश्चापि पुण्ये विविधै: पायसैश्च: पूजयेदुत्कागधपुष्पानतैः फलै: मंत्रेणानेन कौंतेय देवकी पूजयेन्नर: गायद्भि: किंन्न
रायै: सततं परिगतो वीणावेणुनिनादै: भृंगादर्शं कुंभप्रभतकलशकरै: किंनरै: सेव्यमाना पर्यंकास्तीर्णाया मुदितरव
वीपुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देवमाना जननघ तसम्मतादेवकी कान्तरूपा दानमभ्यं जपेयतीष्टदेव्याश्चवराणांतिके नि
भुक्तायं पंकजे पुष्पादि गंधानुलेपने: पंकजै: पूजयेद्देवीं नमो देव्यै श्रियै इति एववाभ्येन मममलक्षसोल्पादनतत्पर।
पायसायकीर्णरदेवीनां हिंयाननमभाविता प्रणवादि नमोंतेन पृथक्पृथग्नामानुकीर्तिते कुर्यान्महानाविधि तस्माद् सर्वपापालयेय
देवकीं वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि बलदेवाय नंदाय यशोदायै पृथक्पृथक् दीपादि स्नपन कुंकुमाचंदनानुविलेपयन्
विध्यंतरमपीक्रितिकाविदं चैवमस्त्रयः वेदैरध्ययणशाकाय श्रीकृष्णाय स्यानहरिस्मारन् मनुं वा मनंत्रोशिव कुंभपूर्व दाने
वासुदेवलक्ष्मीकेशमाधवमधुसूदनं वाराह पुंडरीकाक्षं नरसिंह ब्राह्मणप्रियं गोपीपुंडरीकाक्षं मरगस्थितिका

ॐ
व्रता॰
श्री

रणं अनादिनिधनं विष्णुं त्रैलोकेशं त्रिविक्रमं नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरं पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितं श्रीवत्सां
कं जगन्नाथं श्रीपतिं श्रीधरं हरिं स्मरन्नैश्वर्यादिनिष्ठं प्रणम्य: योगेश्वराय देवाय तथा ज्ञानप्रदायाय च यज्ञानां पतये नाथ गोवि
दाय नमो नमः। यज्ञयोगानां पतये नमः। विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वधराय च विश्वेश्वराय देवाय तथा ज्ञानप्रदायाय च यज्ञाना
पतये नाथ गोविंदाय नमो नमः। स्नानमंत्रः। जगन्नाथ नमस्तुभ्यं संसारभयनाशन जगदीशाय देवाय भूतानां पतये नमः। इति
नैवेद्यं। धर्मेश्वराय धर्माय सम्भवाय जगत्पते धर्मज्ञाय यज्ञाय गोविंदाय नमो नमः इति पाद्यं तु मंत्रेणानेन नैवेद्यं दद्यात्तु दु
मसेन्नरः। तथैवार्घं च मंत्रेणानेनैव तु दापयेत्। क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव गृहाणार्घं शशांकेदं रोहिण्या सहितो
मम। ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः। नमस्ते रोहिणीकान्त अर्घ्यं नः प्रतिगृह्यतां। स्थापयेद्देवदेवेशं शशांकं रोहि
णीयुतं देवकीं वसुदेवं च नंदं चैव यशोदया बलदेवं मया सार्धं भद्रया परया नृप संपूज्य विधिवद्देही किन्नामोत्यंतदुर्लभं य
कादशार्धविंशत्यः कोटयो याः प्रकीर्तिताः। ताभिः कृष्णाष्टमीतुल्या न ततो नेन चतुर्दशी अर्धरात्रे वसोर्धारां पातयेत्तद्व्यसर्पि
षा। ततो वर्धापयेद्बालं षष्ठीनामादिकं मम कर्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महोत्सवं
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां हिरण्यं मेदिनीं गावो वासांसि कुसुमानि च यद्यदिष्टतमं तत्तत्कृष्णो मे प्रीयतामि
ति। यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः। नमस्ते वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च
शांतिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा तां विसर्जयेत् ततो बंधुजनोवंधदीनानाथांश्च भोजनैर्बहुः भोजयित्वा स्वशीलाया स्वयं भुंजीत वाग्य
तः। एवं यः कुरुते देवक्याः सुमहोत्सवं प्रतिवर्षं विधानेन मद्भक्तो धर्मनंदन नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं लभते फलं पुत्र

संतानसौ[illegible]रोग्यमतुलंलभेत् इहधर्मरतिर्भूत्वामृतोवैकुंठमाप्नुयात् तत्रदेवविमानेनवर्षलक्षंयुधिष्ठिर भोगान्ना
नाविधान्भुक्त्वापुण्यशेषादिहागतः सर्वकामसमृद्धेनसर्वाशुभविवर्जिते कुलेनृपतिश्रेष्ठानांजायतेहृच्छयोपमः य
स्मिन्देशेदेवदेशेनलिखितंतत्पटार्पितं मातृजन्मदिनेयत्रसर्वलोकाभिषिक्तं पूज्यतेपांडवश्रेष्ठव्रतेतन्नावसंयुते ॥ परच
क्रभयंतत्रनकदाचिद्भवेन्नृनः पर्जन्यः कामवर्षीस्यादीतिभ्योनभयंभवेत् गृहेवापूज्यतेयस्मिन्देवक्याश्चरितंमम तत्रा
समृद्धंस्यान्नोपसर्गादिकंभवेत् पच्यतेनकुलाद्यालाल्यायपेगाग्निपातकालं राजतश्चोरतोवापिनकदाचिद्भयंभवेत्
संसर्गेनापियोभक्त्याव्रतमेतेन्नाकलं सोपिपापविनिर्मुक्तः प्रयातिहरिमंदिरं जन्माष्टमीजन्ममतेनयनाभिरामाया
पापहांसगातिनविधानितोर्य योदेवकीसहितसत्सुतंचभजेडितस्यान्मुत्रानवापिसमुपैतिपदंचविष्णोः इतिश्रीहेमाद्रौभवि
ष्योत्तरेजन्माष्टमीव्रतं अथशिष्टाचारप्राप्ताकथा व्यासोवाच निहतेभारतेयुद्धेकृतेशोकेयुधिष्ठिरः उवाचवाक्यंधर्मा
त्माकृष्णंदेवकीनंदनं युधिष्ठिरउवाच त्वत्प्रसादेनगोविंदनिहताः धार्तराष्ट्राः कर्णाद्याश्चनिहताः सोस्मिन्नत्वत्प्रसादात्कीर्तिरेवं जे
ताकौरवपिभीष्मस्यपरस्परपुत्रैर्विपत्तेश्चजयोपिजितः सोपित्वत्प्रसादाज्जनार्दन प्राप्तोनिःकंटकंराज्यंकृत्वाकर्मसुदुःक
रं आचारादेवनीतिश्चराज्यधर्मक्रियाश्चिता अधुनाश्रोतुमिच्छामिव्रतंजन्माष्टमीव्रतं जन्माष्टमीव्रतंब्रूहिविस्तरेणाममाच्युत
कृतः कालसमुत्पन्नंकिंपुण्यंकोविधिस्मृतः श्रीकृष्णउवाच शृणुराजन्प्रवक्ष्यामिव्रतानामुत्तमंव्रतं यतः प्रभृतिविख्यातं
फलेनविधिनान्वितं राजन्वंशसमुत्पन्नैः दैत्यैःकैश्चिन्नपीडिता धराभारसमाक्रांताप्रमाणाशरणंययौ ज्ञात्वातदाप्र
ब्रह्माभ्रमेभीरंसमाहितं क्षीरोदेपरमात्मानंसर्वदेवसमन्वितः समाहितमतिर्ब्रह्मामांतुष्टावविशांपते त्वस्मात्तयाहंसंप्री

ॐ
बृ॰ना॰
९२

तेनैवं चोदितो गौरीवरो भवं दृष्ट्वा सोऽपि प्रणिपत्याशु भक्तिभावसमन्वितः ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा नमश्च सर्वैर्दिवौकसः विजित्याशु महा
भूमिः तस्य भारापनुत्तये उपपाद्य तदा सोऽपि वासुदेवो व्यचिन्तयत् किं नोपायेन हन्तव्या दानवाः क्षत्रियोद्भवाः स्वधर्मनिरताः सर्वे
महाबलपराक्रमाः ततो निश्चित्य मनसा ब्रह्माणमहमब्रुवं वसुदेवो देवकी च प्रजाकामौ पुरानघ भक्त्या मां भजमानौ तौ तेपाते
स्तवं तौ महत्तपः तयोः प्रसन्नः सुप्रीतो याचितः परमं वरं अब्रुवं तावपि तावावरयामासतुः किल यदि देव प्रसन्नोऽसि नादृशो
नो भवेत्सुतः तथेति च मया ताभ्यामुक्तं शीतेन सेवया तत्कामपूरणार्थाय संभविष्याम्यहं तयोः दिवौकसोऽपि सर्वे सन्तु स
भाघंतोस्वरक्षियः योगमायापि चैतस्य यशोदायां भविष्यति देवक्यामष्टमे गर्भे तथा मम समागमे सति कृष्णत्वं तत्सुतो गो
गाजठरेऽहं इति संदिदिक्षुपतान्नवीत् अहमन्तर्हितोऽभवं ततो देवैः समं ब्रह्मा तां दिशं प्रणिपत्य च स्वां स्वां स्वमहीं रे
वीवरान्निजग्मामहं ततोऽहं देवकीगर्भमविशं स्वेन तेजसा हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या उग्रसेनिना कारागृहस्थिताया
वसुदेवेन वै सह गतोऽर्धरात्रसमये सुप्ते सर्वजने निशि भाद्रमासि सिते पक्षे अष्टम्यां बलसंयुते सर्वग्रहशुभे काले प्र
मवन्दयाप्य आविरासन्निजेनैव रूपेणैवावतीर्णः वसुदेवोऽपि मां दृष्ट्वा हर्षशोकपरिप्लुतः अत्यद्भुतमिदं रूपं दर्शयो
योगिनामपि ते तेजसा दृष्टं ग्रहमभवन्मे प्रकाशितं अदृष्टे जगति भगवन् कंसाद्भयेन बालेन बालत्वात् उपसंहर तस्मात्ते मत्तस्य पम
लौकिकं शंखचक्रगदापद्मलसत्कौस्तुभमालिनं किरीटहारकेयूरवलयाङ्कितं तदिदं मन्तस्संवीतं कृष्णकांचन
मेखलं स्फुरद्दीप्तिवनमालाविराजितं पादोयं च पद्मं महामरकतस्वच्छं कोटिसूर्यसमप्रभं श्रीवत्स उवाच एवं संप्रार्थितो ९२
वसुदेवेन तदा तेनैव निजरूपेणाभवं बालाहं प्राकृतः शिशुः नय मां गोकुलमिति वसुदेवमथोदये समाधायागम
राजन्यथा...

सोपि नंदगोकुलमंजसा द्वाराण्युपारूढ नामासन्न स्वप्रभावान्स्वयं विभोः देवोमार्गं च कालिंदी जलकल्लोलमालिनी ततो यशो-
दाशयने न्यस्य बालकं डुंडुभिः तस्य यं कांक्षितां रत्नदारिकामागमन्नूनं द्वाराणि पिहितान्यासन्पूर्ववन्निगडं ततः विस्मा-
स्वपादयोर्गालेशयने न्यस्य दारिकां ततो रुरोद महता स्वरेणापूरयन्दिशः तस्याह रुदितशब्देन उत्थिता यामिका गृहात्
कंसाय यागमन्वाचुः प्रसूता देवकीति च सोपि तल्पात्समुत्थाय भयेनातीव विह्वलः जगाम सूतिकागेहं देवक्याः प्र-
स्खलत्पदः दारिकां शयनाद्धस्तात्कृष्य स्त्रीवत्सलः स्वसुः अपोथयत् शिलापृष्ठे सापि तस्य कराच्च्युता उवाच कंसमाभाष्य
देवी साकाशगामिनी किं मया हतया मंदजातः क्वापि ते रिपुः इत्युक्त्वा सा ययौ कंसः परमोद्विग्नमानसः प्रस्थापयामा-
स ततो बालानां कदनाय च दानवान् अपि बालानां कदनं चक्रुः स्वयं ततः पूतनापवनैर्वैवत्सर्यासुर व्रजेष्वपि अहं च गोकुले स्थि-
तान्हतवान्बालचापलेन तो लसन्दाने प्रव्रजे वत्सान्समन्तेषां वयस्यान् दाम्नावने बकारिष्टधेनुकं केशिनं तथा अन्यानथ बला
न्हतवान्स्वप्रभावमदर्शयत् ततश्च मधुरां गत्वा हत्वा कंसमरिन्दमान् ज्ञातीनां परमं हर्षं कृतवान्नाभिसारदे देवकीवसु-
देवं च परिष्वज्य सुरासुर प्राणदं देवं जन्मेदं द्विसेवया मासन्नर्दप तस्मिन्नगावलीमल्लान्हत्वा चाणूरमुष्टिकान् गजं कुवलया-
पीडं कंसभ्रातृननेकशः एवं हते सरेकं मसर्वलोकैककण्टके अन्येषु दुष्टदैत्येषु सर्वलोकमहोत्सवं लोकाः सपुत्रकाः
सर्वे मां समेत्योक्तवन्तः कंसकृष्ण महायोगिन्भक्तानामभयंकर प्रलयात्पाहि नो देव शरणागतवत्सल अनाथना-
थ सर्वज्ञ सर्वभूतहितेरत किं विहितं मयेदेवतन्नोवक्तुमर्हसि तवजन्मदिने लोके न ज्ञातं केनचित्क्वचित् ज्ञात्वा-
वतदिने सर्वे कुर्मोवर्धापनोत्सवं तेषां दृष्ट्वा च सा भक्तिः श्रद्धां च मयि सोत्सवं मया जन्मदिने तेभ्यः ख्यातो निर्मलयेत् सा

जं
व्रता॰
९२

क्ष्मीते पितर्याशुक्लविधिना येन तत्स्मृतः प्रातः तद्दिवसे प्राप्ते दंतधावनपूर्वकं स्नात्वा पुण्यजले शुक्ले वाससी परिधाय च निवे॥
द्यावपूर्वकं कार्यं व्रतमेकस्मादारभेत् अद्य स्थित्वा निराहारश्चोभूते तेन परे हनि भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मम भवाच्युत गृहीत्वा
नियममेवं च संपाद्यार्चनसाधनं मंडपे शोभने कृत्वा फलपुष्पादिसंयुते तस्मिन्संपूजयेत्कृष्णं गंधपुष्पादिभिः पृथक् उपचारैः
षोडशभिः नारयाज्ञान्तरविधया सह प्रसूतां जननीं च सह देवकीं मारिचं बलदेवं समायुक्तां रोहिणीं नंदयशोदां गोपीगणोपा
न्नगाश्च वत्सवृषाः गोकुलं यमुनां चैव योगमायां च दारिकां यशोदाशयने हेमां सद्योजातां वरप्रभां एवं संपूजयेत्कृष्णं कृ
नाममंत्रैः पृथक्पृथक् सर्वाणि कृष्णनामादिमंत्रादिभिरलंकृत्वा प्रतिमां कल्पितां प्रोक्तां कालानुसारां वाद्यनृत्यगीतादिजातेन रात्रौ जाग
रणं कुर्याद्गीतनृत्यादिभिः सह पुराणश्रोत्रपाठैश्च जातनामादिकं तस्य वै प्रभाते पारणं कुर्यात् द्विजान्संभोजयेत्ततः एवं
कृते महाराज व्रतानामुत्तमोत्तमे सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते मोहान्न कुरुते यस्तु याति संसारगह्वरे तस्मा॰
त्कार्यं प्रयत्नेन नृप पापो जायते नरः अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं अवंतीदेशाधिपो राजा भीमजिन्नामतः क्रमात्तस्य
पुत्रो महासेननामा समजिन्सम्यक्स्थितः पालयामास धर्मज्ञो विधिवद्रंजयन्प्रजाः तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचिद्दैवयोगतः पापे
दे: सह सर्वासां भवत्यब्दवासरे तत्संसर्गात्स नृपतिः स्वधर्मनिरतोऽभवत् वेदशास्त्रपुराणानि विविधानि च बहुशोऽश्रोत्स आत्मो
धृतव्याधेर्मे विदेशपरसंगतः एवं बहुतिथे काले गते भवस्य मम कालेन निधनं प्राप्तो यमदूतवशंगतः बद्धा पाशेर्नीय॥
मानो यमदूतैर्यमांतिकं पीडितस्ताड्यमानो सोऽहं संगावशांगतः नरके पतितः पापो यातना बहुवत्सरं भुक्त्वा पापमग्रो ९२
वेदाणीपेशाची योनिमास्थितः तस्मात्तथा समाक्रांतो भ्रमन्मरुस्थलस्थ कस्यचिन्नश्यवैश्यस्य देहमाविश्य समास्थितः सहते

नैवं संयातो मथुरां तु पुरा तु रीं सामीपे रलकेः सोऽयं नन्दात् हृदा हृदि: स्नाता: वध्राम विपिने मोपिज्ञ षोगगमाश्रमे ब्रुव
कदाचिद्दैवयोगेन मम जन्माष्टमीदिने क्रियमाणायवरास्त्रजांबुलिभिर्गुतिभिर्द्विजै: रात्रौ जागरणेनैव नामसंकीर्तना
दिभि: ददर्शासर्वैर्विविधैर्वाद्यपरैश्चावधहरै: कथा: तै: पाप: दर्शनादेव एवदु निर्मलमानस: प्राणदेहं समुत्सृज्य विमलाकं
विमानगः विसृष्टैः समानीतो दिव्यभोगसमन्वितः मम सान्निध्यमापन्नो व्रतस्यास्य प्रभावतः नित्यमेव व्रतं येन तु गणो
सर्वकालिकं गीयते विविधैर्वाद्यैर्मथुरानिभिर्मलदर्शीभिः सर्वकामिकमेवैतत् कृष्णकामानवाप्नुयात् यतस्त्वं सर्वमाख्या
तं व्रतानामुत्तमं व्रतं मम सान्निध्यकारकं राजन् किंभूयः श्रोतुमिच्छसि इति भविष्योत्तरपुराणे जन्माष्टमीव्रतकथा समाप्ता:
युधिष्ठिर उवाच उद्यापनविधिं ब्रूहि देवदेव दयानिधे: येन संपूर्णतां याति व्रतमेतज्जनार्दन श्रीकृष्ण उवाच शृणोति
थिमनुष्याण्णविष्णवितारिसंयुतः पूर्वेद्युरेकभक्ताशी सप्तम्यां समन्नदाति प्रातः स्नात्वा यसंस्नत्य पुराणश्चा कालसमाहितः
निर्वर्त्यावश्यकं कर्म ब्राह्मणानभिवाचयेत् गुरुमानीय सर्वज्ञं वेदवेदांगपारगं सुपात्रं याहद्विजश्रेष्ठं वस्त्रालंकारणादि
भि: प्रसन्नवान्तरत्नैर्नारदः द्वीर्ड्ड नवार्पुत: शक्त्या वा कारयेत्त्वं वित्तशाठ्यविवर्जित: सौवर्णीं प्रतिमां कार्यां पापा पाद्यां समन्वि
यकं पत्नी: सपाय विधिवन्नेवेपकारां तथा गोचर्ममात्रं संलिप्य मध्ये मंडलमाचरेत् कलशं स्थापयेद्देवतास्तत्र स्थापयित्वा प्र
पूजयेत् मण्डपं रचयेत्तत्र कदलीस्तंभमंडितं चतुर्द्वारसमोपेतं फलपुष्पादिसंयुतं वितानेनत्र वधीयाद्दिविचित्रेवे ब्रशोभि
मितं मंडपस्थापयेत्कुंभं ताम्रं वासमयं शुचिः तस्योपरि न्यसेत्पात्रं वाजने वैणवं तथा वासमसाकाम्यकोतेयपूजयेत्तत्र
मांडपः उपचारैः षोडशभिः मंत्रैरेभिः समाहितः ध्यानावाहनमत्याक्स्नानादिभिर्यादरात् ध्यानावाहनार्भं जं देवशाव

श्रो चतो० १९

चक्रगदाधरं पीतांबरधरं गोपवेषेन लक्ष्मीयुक्तं विभूषितं लसत्कौस्तुभशोभाढ्यं मेघश्यामं सुलोचनं ध्यानं आगच्छ देवदेवेश
जगद्योने रमापते गृहेऽस्मिन्नधिष्ठाने सान्निध्ये हि कृपां कुरु आवाहनं देवदेव जगन्नाथ गृहाणासनमासितं गृहाण आसनं
दिव्यं जगन्नाथ नमोऽस्तु ते आसनं नानातीर्थाहृतं शुद्धं निर्मलं पुष्पमिश्रितं पाद्यं गृहाण देवारे विश्वरूप नमोऽस्तु ते पाद्यं
गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मयानीतं सुशीतलं गृहाणाचमनं कृष्ण विश्वकाय नमोऽस्तु ते आचमनीयं गंधपुष्पाक्षतोपेतं फ
लेन च समन्वितं फलेन च समन्वितं अर्घ्यं गृहाण देवेश मया दत्तं हि भक्तितः अर्घ्यं दधिसर्पिर्घृतं शुद्धं कपिलायास्तु गोपि
यत सुस्वादु मधु गोविंद मधुपर्कं गृहाण मे मधुपर्कं पुनराचमनं पंचामृतेन स्नपनं करिष्यामि सुरोत्तम क्षीरोदधिनि
वासाय लक्ष्मीकांताय वै नमः पंचामृतस्नानं मंदाकिनी गौतमी च यमुना च सरस्वती ताभ्यः स्नानार्थमानीतं गृहाण शिशि
रं जलं स्नानं पुनराचमनं शुद्धजाम्बूनदप्रख्ये तडिद्भासुररोचिषी मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यतां वस्त्रं पुनराचम
नी यज्ञोपवीतं किरीटकुंडलादीनि कांचीवलययुग्मकं कौस्तुभं वनमालां च भूषणानि भजस्व मे भूषणानि मलयाचलसं
भूतं चंदनसारं मनोहरं हृदयानंदनं चारु चंदनं प्रतिगृह्यतां चंदनं मालतीचंपकादीनि यूथिका बकुलानि च तुलसीपत्रमि
श्राणि गृहाण सुरसत्तम पुष्पाणि अथ परिवारदेवपूजा देवकीवसुदेवबलरोहिणीमवलीतथा सात्यकिश्रीदाउद्धवाक्रूरान्
उग्रसेनादियादवान् नंदयशोदातत्कालप्रसूतागोपिकासख्या कालिंदीकालियं चैव वृषजयत्नाममात्रतः वनस्पतिरसो
द्भूतः कालागरुसमन्वितः धूपं गृहाण गोविंद वनमालांगगोपते धूपं आज्यं च वर्तिसंयुक्तं दीपं नैवेद्यं गृहाण त्वं देव नैवे १९
द्यं प्राज्यमोदनं पायसं च सिताहृतविमिश्रितं नानापक्वान्नसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यतां नैवेद्यं पुनराचमनीयं पूगीफल

महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरादिसमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यतां इति ताम्बूलं ।। इदं फलमिति फलं ।। हिरण्यगर्भगर्भस्थमि ।
ति दक्षिणा ।। नीराजयेत्ततो भक्त्या मंगलैः समुदीरयन् जयमंगलनिर्घोषैर्देवदेवं समर्चयेत् दत्वा पुष्पांजलिं न यदक्षिणा
चतुरः सेर प्रमाणं दद्याद्ब्राह्मणाय भक्तिप्रह्वः पुनः पुनः स्तोत्रैर्नानाविधैः स्तोत्रैः प्रार्थयेत जगत्पतिं नमस्ते भगवन् जगन्नाथ देव
कीनन्दन प्रभो वसुदेवात्मजानन्त यशोदानन्दवर्द्धन गोविन्द गोकुलाधार गोपीकान्त नमोऽस्तु ते ततस्तदा यथेष्टं देवदेवे
दद्यात् पूर्ववत् कृष्णाय प्रथमं दद्याद्देवकीसहिताय च नारिकेलेन शुद्धेन दद्यादर्घ्यं विचक्षणः कृष्णाय परया भक्त्या
शंखे कृत्वा विधानतः जातः कंसवधार्थाय भूभारोत्तारणाय च कौरवाणां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च गृहाणार्घ्यं
मया दत्तं देवकीसहितो हरे कृष्णार्घ्यमन्त्रः शशिवत्कृत्वा ततः सोमं सपुष्पफलचन्दनं जानुभ्यामवनिं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेद
येत् जानुभ्यामवनिं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः श
शिन् ज्योत्स्नापते नमस्तुभ्यं नमस्ते ज्योतिषां पते नमस्ते रोहिणीकान्त गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते चन्द्रार्घ्यमन्त्रः इत्थं संप्रार्थ्य देव
कीं रात्रौ जागरणं चरेत् गीतनृत्यादिना चैव पुराणश्रवणादिभिः प्रभाते विमले स्नात्वा पूजयित्वा जगद्गुरुं पायसेन तिला
ज्यस्य मूलमन्त्रेण भक्तितः अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ततः पूर्णाहुतिं चरेत् इदं विष्णुरिति प्रोक्तां जुहुयाच्चाहुतीः होमशेषं समा
प्याथ पूर्णाहुतिं विभुः स्वरे अर्चयन् ब्राह्मणान्भोजयेत् काञ्चनादिभिः गामेकां कपिलां दद्यात् संपूर्णहेतवे पयस्विनीं
शीलां च सवत्सां सगुणां तथा स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यदोहनिकायुतां रत्नपुच्छां ताम्रपृष्ठां सर्वाभरणसंयुतां वस्त्रच्छ
न्नां दक्षिणायामेवं संपूर्णतां यजेत् कपिलायाः प्रभावेण गौरस्याः प्रदीयते ततो दद्याच्च ... यथार्हतः

ॐ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दत्त्वा तेभ्यश्च दक्षिणां कालयोः सत्त्वसंपन्नान्यास्त्रैवसमाहितः प्राप्यानुज्ञां ततो याते भ्योभुञ्जीत सहबन्धु-
व्रत॰ भिः एवं कृते महाराज व्रतोद्यापनकर्मणि निष्पापस्तत्क्षणादेव जायते विष्णुतोपमः पुत्रपौत्रसमायुक्तो धनधान्यसमन्वि-
१९५ तः भुक्त्वा भोगांश्चिरं कालमन्ते मम पुरं व्रजेत् इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे युधिष्ठिरकृष्णसंवादे सीतायापनेजन्माष्टमीव्रतम्
मासमम् भाद्रपदे शुक्लाष्टम्यां ज्येष्ठे ते ज्येष्ठाव्रतं इदं च ज्येष्ठायोगवशेन पूर्वविद्धायां परविद्धायां वा कार्यं दिनद्वये तद्योगे पू-
र्व पूर्वे परा चेत्तद्योगे तत्पूर्वं च ज्येष्ठापूजनं लैंगे कन्यास्थार्केऽष्टमी शुक्ला ज्येष्ठर्क्षे ते महती स्मृता अलक्ष्मीः परिहाराय ज्ये-
ष्ठा तत्र प्रपूजयेत् कन्यार्के योगे चेके वले ... एव मासमभाद्रपदे ... आह मासि भाद्रपदे शुक्ले पते ज्येष्ठर्क्षे
संयुता शक्तिर्यस्मिन्दिने ऋर्या ज्येष्ठायाः पूजनं तिमाथवीये ... प्रसाद वाद नतेवयस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा
मध्याह्नात्पूर्वमथ्याः नस्मिन्नविज्ञ पूजा ... नावेमपूर्वदिने तु गाथायामावाहनमुत्तरे दिने मूले च विसर्जने तथा च स्कान्दे
मैत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् मूले विसर्जयेद्देवीं ज्येष्ठायां च प्रपूजयेत् मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्त-
ममिति हेमाद्रौ भविष्योत्तरे युधिष्ठिर उवाच सर्वधर्मा च यानारीं कारका कथ्यतां तथापरा गर्भस्रावात्कथं याति चानालोको
पुत्रैरखिला निर्वृत्ता स्वगावे यावाराधिकमहाति स्थिता कर्मणा केन मुच्येत तन्मे ब्रूहि जनार्दन श्रीकृष्ण उवाच मासि भाद्र-
पदे शुक्ले पते ज्येष्ठा यदा भवेत् रात्रौ जागरणं कुर्याद्धीनवारि ... सर्वैः एवं विधानेन यभिर्मन्त्रैश्च सम्पूजयेत् एहि हि
त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भव आवाहने सेतवसिंहासनस्थान् स्थितवत्येरत्नोक्त १९५
ना वरदं तु तके पाशविद्धलेन नमो नमः आसने ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपो निष्ठे ब्रह्मनिष्ठे सत्यवादिनि दीपराज्ञी सपुत्रे ते च

ॐ जोष्ठेन मासेन ते ग्रव्यां शार्ङ्गं वा तोयमेव च । वैशाखेनामरस्पृष्टो ग्रेरण्यागुपैर्युक्तो ज्येष्ठमासं वयाम्यहं हराख्यैरनेरवैशाखपदे ५१
ताकित्वरसमिता पूजितासि मया देवि ज्येष्ठेनामवयाम्यहं विप्रप्रियमहामायसुरसुरसत्पूजिते सुलसत्त्वमये देवि ज्येष्ठे
नामवयाम्यहं पुत्रमंत्रः तलतीर्थस्वगुमा देवीं तां ज्येष्ठे सर्ववामरैः पूजितासि मया देवि वरदा भव मे सदा प्रार्थनमुद्रा
रविलस्रग्धीलुत्याम्बवविहद्वये ग्रलत्यान्नविनाशाय सर्वकालं द्विजोत्तम गुरुं संपूज्य यत्नेन वस्त्राभरणादिभिः दद्यात्
शैवलवर्षाणां पूजनीया प्रयत्नतः यावज्जन्म तथा पृष्ठे विधिनानेन मानवैः ददाति विप्रमुख्याय ग्राम्यं वैनीयासदाश्रिया । प्र
नेन विधिनायुक्तो या हि संपूजयते नरः नारी वा पूजयेत्पते तां तस्याः लक्ष्मीविवर्द्धने वंध्या न लभते पुत्रान् दुर्भगा सुभगा भवेत्
मृतवत्साजीवपुत्रा काकवंध्या प्रजावती यः दुःखितो नरः कश्चित्सर्वदा सुखी भवेत् एवं विधविधानेन ज्येष्ठायाः सर्व
यत्सदा विप्रासलक्ष्मप्राप्यंतिय यथा स्थलवर्णितथा स्थलवर्णनया यथा ग्रासांरुफअरक्षृज्ज्येष्ठायाः शोभनेत्रते नीराजनेकृते
चैवदीपो ग्रातः सुभक्तितः नैवेद्यसहितं प्राप्य व्रतमेव युधिष्ठिर गुरुहस्तास्सदाप्यस्योदीपः प्रज्वलितो महान् व्रतस्या
भक्तियुक्तस्य शुचिः प्रयतमानसः अनेन विधिना चैव व्रतं याति युधिष्ठिर ज्येष्ठानापरा देवी भुक्तिमुक्तिफलप्रदा यस्तु पू
जयते राजन् तस्मिन्स्वर्गं प्रयच्छति तत्र वस्त्रादि मासिभाद्रपदेपत्ते शुक्ले ज्येष्ठर्क्षमेव च नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभा कलि
का कालत्वानानरः उपोष्य स्नानमन्यत्र वासरे ते: भक्तियुक्तः शुचिः कार्यं ज्येष्ठादेव्यास्तु पूजनं नयाप्रवंफरासत्यासिक
ताः शुक्र दशाताः देवीस्रपनतेत्र वस्त्रावाणप्राप्ताे: सह मरले तां तस्माप्यदेवी है मन यांतनः स्नापयेद्राजन्तीश्रीले
त्योवापरउद्र्यया: आवाहयेत्ततो देवीमणयावाशुसलके पिता त्रिलोचनाशुक्रादेनी विभ्रमीराजनीतः विरत्नोरकनया ।

ॐ व्रत० ९९ नां ज्येष्ठामावाहयाम्यहं इति मंत्रेणानेन देवीमावाह्य संकल्पव्रती स्नानेनयास्यपाद्यं पादयोरुभयोर्द्विज श्रीखंडकुंकुमोपेतं स्या
द्दत्त्वा तथार्घ्यं भक्त्या मया प्रयत्नेन यद्दत्तं दीयते ततः तद्गृहाण महेशानि ज्येष्ठे श्रेष्ठे नमो नमः इत्यर्घ्यं समर्प्य वर्णादिपात्रेणाज्य
लिनापि वा अर्घ्यं दत्त्वा महादेव्यै गंधपुष्पैस्तथार्चयेत् गोधूमयवचूर्णान्नादिलड्डुकैस्तर्पयेत् ततः स्त्रग्रस्तनमात्रैस्तपूरिका
दीनि सर्पिषा निवेदयेद्व्रती रेवदद्याद्दैत्यप्रयत्नतः ततस्तु तां महादेवीं सर्वकामफलप्रदां ज्येष्ठायै नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै ते न
मो नमः ज्येष्ठश्रेष्ठतपोनिष्ठब्रह्मिष्ठसत्यवादिनि एहि देवि महामाये अर्घ्यं गृह्ण सरस्वति अर्घ्यं स्नेहेन मात्रा सौभाग्यं समपत्यागी
तानि पुत्रास्तव सौवीरैश्च वसंपुक्तो दद्यात्पुष्पैरप्यवच सुवासिनीभ्यः शक्त्या तद्दद्याद्वैष्णवकृतव्रती तत्र देवीमनुज्ञाप्य
ततो भुंजीत वाग्यतः भक्त्या पितामहादीन्देवानन्नाद्युनः पुनः प्रार्थ्य नत्वा ततस्तथैवां कुर्यान्मातां विसर्जनं एवमेव प्रकुर्याद्वै व्रते
तु प्रतिवत्सरं विसर्जने तैलतः सिकतावारिणातिपितस्यस्थपवटकान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्ततो द्विजः कुर्यादेवं प्रयत्नेन
सायं वाथ विसर्जयेत विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां स्त्रीकामः स्त्रियमेव च शिवसंपूर्णाकारीं तद्दत्त्वे दद्याद्धसौ श्रिये सौभाग्यां जनी
नां पुत्रकलत्रमाणमवेन्नरः व्रतस्यास्य च कर्त्ता वाप्नुयात्सिद्धं वाप्यकतानाहिताः देवालयमहं नकश्चित्ततवैदेविविधिस्य मंत्राचैनमपुत्रमन्यथा
मेवोपसाधु ज्योकोव्रतस्यतस्यामयातेकाथितं मदेव उद्यापनमाह ओं ज्येष्ठायै नमः श्रेष्ठायै यस्यासिंहारथोपुष्कराग्रा
स्यापि महाबला ज्येष्ठामहमिमां देवीं प्रपद्ये शरणं शुभां तामग्निवर्णां तपसा ज्वलंतीमिति वा वापोहिष्ठेति सूभिः हिर
ण्यवर्णामिति वा तत्सुरभिराभिषिंचेत तां प्राग्यद्विष्टरे दत्त्वा पाद्यमर्घ्यमथासनं स्नानमाचमनं चैव मधुपर्कोपवीतकं गंधपुष्पैस्त ९९
थादीपधूपंनैवेद्यमेव च पुनराचमनीयं च कारयित्वा विसर्जयेत ज्येष्ठायै० सत्यायै० कालप्रियायै० । विद्यायै० । विनायका

यैः। तापैः। श्रियैः। क्षमायैः। एभिर्नामभिरर्चयित्वा होमं दधिमधुक्षीराज्यैस्तैः ऋषीन्संपूज्य हविष्यं स्वयमश्नीयाद्ब्राह्म
णांश्च भोजयेत्। अनेन विधिना यस्तु ब्राह्मणान्नां वा वत्सरद्वयं अतीते प्रतिमां ऋषीणां सौवर्णीं पलसंमितां क्षमस्वदेशणांसु
क्षमामाचार्याय निवेदयेत्। वस्त्राभरणमाल्यानुलेपनैः पूजितं द्विजं प्रणिपत्य ततः पश्चात्तस्मै सर्वं निवेदयेत्। ब्राह्म
णाभुक्तं वत्सरप्रभृति स्वस्तिवाचनं। एवं कृते व्रते सम्यक् सर्वशान्तिः प्रजायते धनधान्यसमृद्धिश्च आरोग्यं च प्रजायते
इति श्रीभविष्योत्तरे ज्येष्ठाव्रतं। अथ दूर्वाष्टमीव्रतं इदं पूर्वविद्धायां कार्यं श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशिनी पू
र्वविद्धा तु कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् इति बृहद्यमवचनात् शुक्लाष्टमीतिथिर्या तु मासि भाद्रपदे भवेत्। दूर्वाष्टमी
तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते इति हेमाद्रिमदनरत्नकृत्यतत्त्वार्णवसमुच्चयवचनाच्च मूर्द्धजे रोहिणीषष्ठ्यां दूर्वा वायु।
दितावपरा दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठामूलाच्च वर्जयेदिति परस्तु तत्र मूले ज्येष्ठामूलयोगे कर्मकालव्याप्त्यभावे च ध्रुवम्
दूर्वाष्टमी सदा त्याज्या ज्येष्ठामूलेन संयुता तथा प्राप्ते भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारत दूर्वा सम्यक् च यस्माज्ज्येष्ठामूले
न वर्जयेत् ये द्वेषेण पूजिता दूर्वा हेयाः तिना तच्छ्राद्धं ज्येष्ठामूलेन संपूज्य वर्जयेदिति मदनरत्ने स्कान्दे शुक्ले भाद्र
पदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी। सिंहार्क एव कर्तव्या न कन्यार्के कदाचन सिंहस्थे सा तथा सूर्ये तु दिने मुनिसत्तम तत्र
व्रतास्य तु प्रदिते तु ततः पूजयेत्कामलोज्झं वा अथ पुत्रपौत्राद्यशान्तानि पंचवंति यदा भाद्रशुक्लाष्टम्यां सिंहस्थोदय
स्तदा तत्पूर्वेक्षणाष्टम्यां कार्यं शुक्लपक्षे लाभे पिष्टाणीमेतमानेन भाद्रपदमासत्रलाभात् यदा तु भाद्रपदेऽपि कन्यार्कः
दार्कप्रवेशस्तदा तद्वचनात् दधि मासे तत्संप्राप्ते तमसि उदये तुने अथ योग एव व्रतं कार्यं एतत् पित्रर्चा विदितं नियतापरौ एष क्षा

श्री
व्रता.
८०

दाक्षायिकस्यैव कर्तव्यं इदं स्त्रीणां नित्यं यान पूजयते दूर्वां मोहादिह यथाविधि: स्त्रीणां जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः त
स्मात्सा पूजनीयास्याच्छ्रुतिर्वर्षेव पूजनैः इति शृणोति समश्नुयात् यदा नक्षत्रादिकं विना सर्वथाष्टमी न लभ्यते तदा कर्तव्या
वैकभक्तेन ज्येष्ठामूलयदा भवेत् दूर्वामभ्यर्चयेद्भक्त्या तेन वर्ष्मादिवसन्तयेत् इति भविष्योत्तरात्तु केवलनक्षत्रेणैव नस
र्वथा व्रतलोपः अथ व्रतेहमाश्रोमविधि ब्राह्मणाः भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः पूजयेत्शंकरं भक्त्या यो नरः
श्रद्धयान्वितः सयाति परमं स्थानं यत्र देवः त्रिलोचनः गणेशं पूजयेत्पश्चाद्दूर्वायाः सहितं मुने गणेशः शिवः फलानां
शाकलैर्दिव्यैर्गन्धपुष्पैर्विलेपनैः दूर्वा पूज्यते येषां न मुच्यते सर्वपातकैः श्रुत्वाद्देशोऽयं ज्ञाता यो दूर्वाया ब्राह्मणो नम
स्याम्यलिंगितं तां गन्धैः पुष्पैः धूपैः समर्चयेत् खर्जूरैर्नालिकेरैश्च मातुलिंगफलैस्तथा पूजयेत्शंकरं भक्त्या दूर्वायां
ब्राह्मणो नमस्याम्यलिंगितं तां गन्धैः पुष्पैः धूपैः समर्चयेत् खर्जूरैर्नालिकेरैश्च मातुलिंगफलैस्तथा पूजयेत्शंकरं
भक्त्या दूर्वायां विधिवद्द्विज दर्शितं तदिदं श्रेष्ठं अर्चयेत् यास्त्रिलोचनं दूर्वाशमीभ्यां संपूज्य मानवः श्रद्धयान्वितः सर्वस्व
कुलजन्मा स्यात्सर्वदेवैः स्तुवन्दितः विद्यार्थी प्राप्नोति विद्यां पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् धर्मार्थी धर्ममाप्नोति कन्यार्थी लभ
ते च तां मनसा यद्यदिच्छेत्तत्तदाप्नोति मानवः यः एवं पूजयेद्दूर्वां भक्त्येशं मानवः फलैः सप्तजन्मकृतात्पापात् मुच्यते ना
त्र संशयः कृतोपवासः सप्तम्यामष्टम्यां पूजयेच्छिवं दूर्वासमेतं विप्रेन्द्र दध्यक्षत फलैः शुभैः त्वं दूर्वे अमृतजन्मासि वन्दि
तासि सुरासुरैः सौभाग्यं संततिं देहि सर्वकार्यकरी भव यथा शाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासि महीतले तथा विस्तृत ८०
संतानं देहि त्वमजरामरे दूर्वामन्त्रः तल्लिंगमन्त्रैरीशानमर्चयेत्प्रयतः शुचिः ततः संपूजयेद्विप्रान् फलैर्नानाविधै

दिन अनग्निपक्वमश्नीयाद्दत्त्वेद्दधिफलेन तथा अतालवर्णोब्रलन्नश्रीयान्मधुनान्विते दद्यात्फलानि विप्रेभ्युफलाहारी
स्वयं भवेत् प्रणम्य शिरसा दूर्वां शिवां शिवप्रपुपाश्कृते यथवंऽहते भक्त्या महोदवस्यपूजने गणानेयान्यैब्रलन्नमुख्य
नैब्रलहत्यया पवं पुण्यापापहरा अष्टमी दूर्वेसंहिता वर्णानामपि वर्णानां स्त्रीजनानां विशेषतः आरिसेमपुणा
श्रीपूजनपुते शुक्लाष्टम्यां तु सम्प्राप्ते मासि भाद्रपदे तथा दूर्वाप्रतानन्देशेनपुन राशानि वगामिने पूजयेद्रहमानीय
गंधमाल्यानुलेपनैः फलमूलैर्लघ्वात्वैवर्दीपधूपैर्विसर्जयेत् अग्निपक्वं तथा सर्वं निवेद्यं कथ्यचना भोक्तव्यत
याब्रलन्न अग्निपक्वविवर्जितं दूर्वाङ्कुरं सम्प्रपूज्य विधिना यौवने स्त्रियं यौवने स्थिरमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते भ
विष्णोर्नैव विशेषतः शुक्लाष्टम्यां फलपुष्पैश्च वर्जैरैर्नारिकीतकैः द्राक्षामोदकापिष्टश्चवेदनेवेक्लेलतथा नारंगैर्नैव
कैराम्रैर्बीजपूरैश्च दाडिमैः रम्भकैः स्रजोभिश्च धूपैर्नैवेद्यदीपकैः मन्त्रेणानेन राजेन्द्र पूजापाष्टिावहितामम नहूर्वम्र
ननामाप्नोति प्रावत दत्वापिष्टानि विप्रेभ्यः फलैश्च विविधप्रभोः तिलपिष्टकगोधूममथान्यपिण्डानि पाडव भोजयि
त्वा सुहृल्लिनि त्रिसंवसि स्वजनांस्तथा ततो भुञ्जीत तत्क्षेत्र स्वयं श्रद्धासमन्वितः कर्तव्या वैकभक्तेन ज्येष्ठामूले यदा भवे
त दूर्वामभ्यर्च्य यत्नादानं वंश्यं हि संपूज्यनयेत् पतेभाद्रपदे सैवं शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर दूर्वाष्टमीयुतं पुण्यं यः करोतीह
मानवः न तस्य क्षयमाप्नोति संतानं सप्तपौरुषं नंदते वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलं इति दूर्वाष्टमीव्रतं भाद्रपदशु
क्लाष्टमीमारभ्य षोडशदिनपर्यन्तं महालक्ष्मीव्रतं तत्राद्यैराष्ट्रातिक्रमवर्जित्या महाष्टम्यां कार्यं तदुक्तं ब्रह्मकाण्डे स्व
नरे अर्द्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते या नरोत्तम तिथिः तदा तस्यां नरैः कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा इति प्रारंभस्तस्याः ज्येष्ठायुतायां का

यं। तदुक्तं स्कांदे। मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठायुताष्टमी। प्रारब्धव्यं व्रतं तत्र महालक्ष्म्या यथाविधि। तदभावे केवलामपि
ॐ समापनं न यत्न। कलाष्टम्यां तु चंद्रोदयव्यापिन्यां कार्यं चंद्रोदये तु तेषु तिथिसा कालिकी स्मृतेत्युक्तेः। दिनद्वये चंद्रोदय
व्रता० सत्वे असत्वे वा कलासंपदेऽष्टमी चेत्पूर्वा दिवा कार्यान्यथा परदिने चंद्रोदये त्रिमुहूर्ता चेत्तदैव। तदुक्तं मदनरत्ने पुराणसमुच्चये
९८ पूर्वा वा परविद्धा वा ग्राह्या चंद्रोदये सदा। त्रिमुहूर्तापि सा पूज्या परतश्चोर्ध्वगामिनी। ग्रथव्रतविधिः। हेमाद्रौ मदनरत्ने स्कांदे
स्कंद उवाच। सौभाग्यजननं स्त्रीणां सौभाग्यं परिकीर्तितं। परमं पुण्यजननं तन्मे ब्रूहि शंकर। ईश्वर उवाच। साधु साधु म
हाबाहो यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ। तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतं। येन चीर्णेन नश्यंति दुर्गतिर्यानि कानि चित्। सुभगा
दुर्भगा वापि स्त्रियो नार्यथवा ग्रह। श्रुतिर्ध्यात्व्रतं श्रोपमहालक्ष्म्याः षडानन। नारीणां च नराणां च सर्वदं। श्रोपद्वृत्तथा
स्कंद उवाच। देव्याश्चरितमाहात्म्यं मे केन प्रकाशितं। विधानं कीदृशं ब्रूहि व्रतस्यास्य महाविभो। शंकर उवाच। देवा
सुरमनुष्याणां पुरा हतेष्वसुराणामर्थे देवानां वसुंधरे। तत्र दैवैर्महावीर्यैर्नारायणबलाश्रयात्। अ
सुराः निर्जिताः सर्वे पातालतलमाययुः। केचिद्विलं कानने केचिद्विष्णुभिष्ठाः वहणालय। गिरिदुर्गं समाश्रित्य केचित्स्थि
ता महाबलाः। तत्र कोलासुरो नाम महावीर्यो महाबलः। गोमंतं दुर्गमं दुर्गं गिरिमाश्रित्य निर्भयः। या राज्ञकं च कालाके
ऽपवृत्तो महागुणाः। स्थानीयं गिरिदुर्गस्य रमयामास सर्वशः। रमयित्वा निपतत्र कामरूपी विहंगमः। तस्मिन्नेव
तु काले तत्रागतो मुनिसत्तमो। कृतप्रभावसंपन्नो पुलस्त्यो गौतमः सह तीर्थयात्राप्रसंगेन नावाकं जनस्यांत ९८
कोलासुरेणाजनितं कन्यार्हे तोषिता विधजं तावूचतुः जने तु सर्वमगस्त्योऽसि महामुनिः। येनतो यनिधिः पीतो विंध्याद्रिश्च

निवासिनः वालापीलिलतामानौ दैत्यौ येन विनाशितौ तं गच्छामो वयं सर्वे कोलासुरवधाय वै इत्यामंत्र्य जनाः सर्वे गता वात
मभिवाधव ऊचुः सर्वे यथावृत्तं कोलासुरविचेष्टितं तत्स्कन्नाम गवानाह मे त्रावक्षीणिरग्रथीः स्वशिष्याणि तिविना
शानाकारणाः भक्तवत्सलाः रामस्यादृष्टो नपश्यंति ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः तिस्रः संध्यामूर्तिमत्यस्ते घोषाघ्र स्मृत्वाणोरताः
प्रविश्यतां महालक्ष्मीशाक्तिरूपेणो संस्थिताः सर्वशक्तियुतादेवीलोकानां हितकाम्यया इत्युक्त्वान्तरितं गता कोलासुर
रवधाय वै निर्वेयानि विलेतेभ्यः तस्युः प्रांजलयो जनाः तत्सुवानि निविलेतेभ्यो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः संध्यात्रयसमा
हृयवाचं प्रोत्तुजेनेश्वराः तदा हि सर्वं हे देव मौलिमागणिकामंडला हनिष्यति महालक्ष्मी युद्धे कोलासुरं रिपुं भगव
त्यामूर्तिमत्या दाणशूलादिभिर्वरैः आयुधैः विविधैः कोलाजयमाप्स्यसंयुगे युष्माकं च सहायोसौ भविष्याति को
पसमुद्भवः भूतनाथो भूतमन्युर्वैः सहायो भविष्यति इत्युक्त्वांतर्हिता गता नाहहयुः कोलराजसमं निरुध्य च पुरीं देवा
जगतीजलदस्वनाः भिंधंत्यश्च दिशां देवं वर्थयं लक्ष्मनतद्भुयं कोलासुरोपि तच्छ्रुत्वा भ्रात्यपात्यमहासनात् राक्षसः
कोपताम्राक्षो मेरोरिव महागोलकः हस्त्यश्वरथपादातनिर्वलं गवलान्वितः निर्ययौ हन्तनाथो इंकालिकायाश्वाश
तिः सुकुंडलशिरस्त्राणाकवचो धृतवाणाभिः बद्धगोधांगुलित्राणः क्रुद्धो हवचश्वापरः ततो राज्ञसमैन्यं तत भूतना
थेन सगतं देवनारीमनोल्लासि युद्धमभ्यभूदितिभीषणं महारवैर्भीमघोषैः वाणाटकारनिस्वनैः निःस्वानतिनदैश्चैव
लोकः शाक्षमयोभवत् जयाभिधीलिवदंताधावनामितः तेनैर वृहथेसमसंचोरसुदृष्टाभ्रष्टिकवाकधि उदुतेराक्षस
वलेभूतनाथो महाबलाः समदंतान्तसमानीकं शरवर्षैस्तिदारुणैः हनदंष्ट्रासुरबलं क्रुद्धः कोलासुरो रणे अभि

ॐ हन्यगदापाणिस्ताडयामास भैरवं यथो मूर्च्छा महावीर्यस्सेनाभिहतमस्तकः ततो देव्यातिवेगेन त्यभिद्रुद्धवहद्रुते त्रिशू
बता· लेन भिन्नवक्षसं पाटिशेषस्य प्रहारयन् मुष्टिभिस्ताडयामास स्तने विवेक्ष्य व्यदारयत् पादघातैः समाजघ्ने सिंहः करिवरं य
५५ था सकुपिरशार्दूलाशिरस्त्राणाद्दष्टोष्ठो रक्तलोचनाः सातभ्रकुटिवक्त्रोसौ राजस्तस्मान्मुहुः मुहुः गदया ताडयामास शि
रः कटौ स ऊर्द्ध्वलिप्तं वभंजस्ता गदास्तास्तिह सत्पः समरतऊला: ततो पत्रद्रुरी भवीनाबाणजालमिवाकिरत् तासा
९९ शरीरमर्माणि भिंदन्या स्रुतिगामे: ततो दरबुद्धवैरीसोल्लदयृवाभिनक्षैः ततः ऊर्द्ध्वतरतातास्तुतपादैजोरद्रुभेदो
ग्राकाशेभ्रामयित्वा तं विचितुः गगने क्रुधा: कोलासुरोपि पतितो यावद्रुत्थानमिच्छति तावन्निगत्यलक्ष्मीस्तंपा
दाभ्यां प्रतिपीडयत् तस्याः दर्योडितं रक्तो विहस्यन् नयने भ्रशं मुखकंठः स्वनेत्रानाततो मोहमुपेयिवान् ततो देवास
गंधर्वाः मनुष्याऋषयः स्तुवन् देवतायाश्चदेव्यस्तनन्ततः समरतऊला: देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपातह दिशः
प्रसेदुर्मरुतो वद्रुर्मंदरवेजगत् सुरासुरशिरोरत्नवंद्यपादाम्बुजाततः देव्यादिव्येनयानेन याता कोलासुरं प्रति ग्रा
यातीपयजावीरपमुक्तपादाग्रसंखलाः तत्रावपर्याभक्ता राजकन्या गणैर्मुदा राजकन्याऊच्चुः वंदारुवीरसुरहे
दकिरीटकोटिरोचिश्चदातिकरकालितनरवदीप देविमदीयचरणाग्रशरणाजनानां सेवामहे सकलमंगलवर्द्धनाय
उत्फुल्लकैरवरलायतलोचनायै गौरीलसद्बहुलकुंडलमंडितायै राकाशशिप्रतिभटाननकोमलायै तस्यै नमः क
मललोचनवृत्तभार्यै सद्रत्नकल्पलतिकांहारिकंद्रभूषांकेयूरहेमकटकोज्वलकंकणांका संसारसागरसमुद्धवे· ५५
पतितो ममाघरहितदीयकरयाष्टिमनंगमाता: दृष्ट्वा देविजनानयायविविधयाप्रत्यापि पतंगगता विसर्वं तामया

चकारयतरलालीलाभ्रूमालाभ्रमं केशाग्रग्रहितनदीयवराणां दाम्रसेवारतांकाकपणामस्तसाग्रहरिनटशामापद्म
पद्मेपस्थरि महीविष्णुलक्ष्मीर्मोज्वलमध्यभागायमिलभावजितताविकच्छिन्नामाडउनमहेमनि कचोज्ज्वलकायकां
तिलक्ष्मीस्वयंप्रणामतोप्रियमानतेति इतिस्तवनामहालक्ष्मीमकामनाभिष्टदायिनी योगिन्योयभविष्यधर्मितिता
सांवरंददौ दृष्ट्वातास्तुष्टादेवीसाहप्यैवप्रदापयत् ताभिर्निषेविताद्देवीवरंवयंदेहोसुदा राजकन्यास्ततः सर्वाः
मुक्ताः स्वपुरमायद्युः ततः प्रभृतिलोकेषुप्रज्ञाताः सर्वकामदाः तास्यतु: चतुःषष्टियोगिन्योमहालक्ष्मीपरिग्रहात्
न्दंपतितिवहेस्तत्रगीतवादित्रनिःस्वनैः पुरोदेव्यामहालक्ष्माकरहाटपुरेतिष्ठि एवंप्रभावासादेवीविस्मयमा
षडानन व्रतस्यास्यविधानंचसृणुमेविधानतः मासिभाद्रपदेशुक्लेज्येष्ठामुक्ताष्टमी प्रातःस्नात्वाव्रतमेतदुत्र
महालक्ष्म्यायत्नात्मभिः करिष्यामिव्रतंदेविमंत्रमस्तपरायणाः तदविघ्नेनमेयातुसमाप्तिंत्वत्प्रसादतः इत्युच्चार्यत
तोवध्वादोरकंदक्षिणोकरेषोडशग्रंथिसहितंगुणैः षोडशभिर्युतं ततोलक्ष्मीमहालक्ष्मीपूजयेन्नियतात्मवान् गंध
पुष्पैः सनैवेद्यैः यावत्कृष्णाष्टमीदिने तस्मिन्दिनेतुसंप्राप्तेकुर्याद्यापनेव्रती वस्त्रमंडपिकांकृत्वामालपत्रोपशोभि
तां त्रिभूमिकांचकृत्वातांनानादीपैःसुशोभितां चतस्रः प्रतिमाः कृत्वासौवर्णीःस्वर्णरूपिणीः स्नपनंकारयेत्तासांपं
चामृतविधानतः षोडशोपचारैश्चधूपदीपादिभिस्तथा जागरंतत्रकुर्वीतगीतवादित्रनिःस्वनैः ततोनिशीथेसंप्रा
प्तेस्वर्णरत्नदीपितो कृत्वातुस्थंडिलेपद्मसर्वांगंप्रपूजयेत् दद्यादर्घ्यंवराणामग्रतीतेसमसमाहितः क्षीरोदार्णवश
संभूतेचंद्रलक्ष्मीसहोदर पीयूषधामरोहिणीसहितोर्घ्यंगृहाणवै क्षीरोदार्णवसंभूतेकमलेकमलालये प्रयच्छ

सर्वकामानेविस्मोर्वतस्यलालेयपुत्रान्देहियशोदेहि सौभाग्यमेवच कालिकालिमहाकालिविकरालिनमोस्तुते त्रैलो
ॐ क्यजननेत्राहिवरदेभक्तवत्सले एकनाथेजगन्नाथेजमदग्निप्रियेभये येएकेत्राहिमांदेविराममातः शिवेऊह ऊह
ब्रता॰ श्रियंमहालक्ष्मिश्रीप्रियंलाघ्ननाशाय मंत्रैरेतैर्महालक्ष्मीप्राप्य श्रोत्रिययोषितं श्रीसूक्तेनतथावह्नौपद्मानिजुहुयात
१०० ग्राधिः पायसंचैवबिल्वानितद्दलाभेतथाहुतं गृहेभ्यस्त्वहोतव्यंसमिद्भिःकमलानिलारिकं चंदनेतालपत्रैर्वधुष्पमाला
दिकंतथा नैवसूर्यपुष्पभृत्यानिालिसवाबहुविधानिच प्रत्येकंषोडशैतानिशुगपाणीनिचवाहि नाम्नैवेनसमाह्वाय
ब्रतीदयात्समंत्रकं लीरेदानिवसंभक्तालक्ष्मींचद्रसहोदरा ब्रतेनानेनसंतुष्टाप्रीयतांविष्णुवल्लभा इंदिरामतिर
ह्लातिइंदिरावेददातिच इंदिरानार्कोभाभ्यां इंदिरायनमोनमः दत्वापायायदेनोच्छ्रोत्रियाणांचयोषितां ततस्तुः प्र
तिमासंलग्नालक्ष्मीणायनिवेदयेन एवंकान्यत्ननिवृत्तिव्रतीभोजनमाचरेत् स्कंद उवाच केनेदंसीकृतंपूर्वंकथ्यमाख्य
स्वकाशिते इहहिमेनह्तोदेवयपहंतववलभाः शंकर उवाच आसीद्राजासार्वभौमोमंगलाणाइतिश्रुतः उद्दिने
नगरेरम्येतस्यपद्मावतीप्रिया समागतः कश्चिदेकः सेवकोब्राह्मणोत्तमः सुहात्तनामसुस्मासौनामस्वकेनस्पल्लद
नवल्लकरतिख्यातोबभूवद्विजसत्तमः कदाचिन्नगयासक्तोभयात्तैलोवनमाविशत् तत्राविद्राववाराहादीनरगान्हेत्ना
सहस्रशः ज्वरस्परिगतश्रांतोवृत्तमूलंसमाश्रितः उदकाविक्षीणावारानप्रेषयामाससर्वशः वतेजलेनतापस्पर्शनेक्क
विन्नामाप्नुयत्नतः तेगत्वानृपतिंप्रोचुः नात्रावरतिउः रवितोः नवल्लकोपिवभ्रामविपिनेनरतेंद्रितः भ्रममाणोसरद १००
वस्यपकाक्षिंखिवनगाह्लोरम्यंसरोवरंदिव्यंकुमुदोत्पलमंडितं तत्रापश्यत्देवकन्याःदिव्यरूपामहोत्तमा चावेगीया

हनयनापीनोन्नतपयोधरा: हारकंकणकेयूरनूपुरालेकृताशुभा: हजयंतीमहालक्ष्मीं व्रतरूपेणासादरात् तवलको
पितवृन्दाव्रतेजग्राहभक्तिमान् ततदृष्टाम्रहीनास्यजलमादायसत्वर: स्नाजगामतत्रांलतस्मैदत्तारामाजलिताःसह जलंपी
तानपल्लसदृष्टवान्दोरकंकोरे किमिदंदोरकंविहन्तकिंवतेहातवानसि राजापृच्छसवल्लोपिकथयामासतद्व्रतं तत
श्चनाराजणार्हलोव्रतेजग्राहभक्तिमान् तवलकेनसहिनोराजासुपुरमाययौ पद्मावतीगृहंगत्वातयोरेतुंगता सह रम
माणाथसादेवीतेनराज्ञाप्रियेणवै तंदृष्ट्वादोरकंहस्तेरुपिताज्यतकोपना कयातेवविनोद्भहिकयाबद्धंसदोरकं मा
वादीरन्यथापेततलक्ष्मीव्रतमत्रमम इत्युक्तानृप्रियेणसोहस्तेचिक्षेदोरकं ज्वालामालाकुलेवह्नौतिमवसतिको
पिता हाहाकष्टमिदंपापंकृतंत्वयात्वया इतिनिर्भर्त्सितोराजातत्याजवनगह्वरे साचहानियपोषस्थात्रहानियो
तप: महालक्ष्मपवरोणसारोपजलवर्जिते मृगमाणावनेतस्मिन्नकाश्चिद्गतमाश्रयात् विचरंतीवनेतत्र ऋषे: कस्यचि
दाश्रमे ददर्शमृगसेवीर्णशांतसत्वमृगान्विते तत्रापश्यद्देवेशमवसिष्ठंमुनिपुंगवं ववंदेचरणौतस्यविसंतापु: ए
कर्षिता चिंतयाबाल्मुनिस्तस्याहातवानर: एकाराम महालक्ष्मपवरोणहातविज्ञानचक्षुषा तद्व्रतंकारयामासत
स्यापु: रेवोपशांतये ततः एवतदव्रतंदेवविनष्टमुभवन्नदापुनस्तमृगयासक्तोमपालोवनमाविशत् किंचितगोस
माविष्ठबाणौनेकेनवाहुमान् स्वनगक्लेनरणपदत्तस्मोपुविद्यागम: वरमुनिरदर्शात्रवसिष्ठंवीतकल्मषं कृतानि
ष्प्रक्रियादृष्टाचरंतीबहिर्वनिकान् हावभावविशालाक्षींहंसीहरिणीक्षणां मंदाक्षिगलत्पाते: प्रोवाचमधुरंवचः
वामोरुकासिकल्याणि किमर्थंचरसेवने किंनरीमानुषीवावंयदिणीवारुहासिनी किमत्रवद्धनोकेनभजमात

१०८
श्रभा
३

ॐ व्रता. १०१

भक्तस्य मां नेपथ्ये तेन भर्मयोक्ता सा स्मिता वाक्यमब्रवीत् पुनर्भर्जामि वाहं त्वमवैहि महिषीं तव महालक्ष्म्याप्रवारोगात्तथा
हीनावसाम्यहं मुनींद्रस्याश्रमे रम्ये तरुगुल्मोपशोभिते ममोपरि कृपाविष्टो महालक्ष्मीव्रतोत्तमं कारयामास विधिवल्लभ
दारिद्र्योपशांतये तयोक्तं वचनं श्रुत्वा सभ्यो फुल्लविलोचनाः ऋषेरनुज्ञामादाय प्रियामादाय सत्वरं हृष्टपुष्टजनैर्जुष्टंप
ताकाध्वजशोभितं प्रविवेश नृपालयात् सार्द्धं सपौरैरभिवंदितः महालक्ष्म्या व्रतं भक्त्या तया सह चकार ह भुक्त्वा ह भोगान्विपुला
न्पुत्रपौत्रैः समाहृताः भूपालः सार्वभौमो भूत्त्वलोमान्यतां पृथ्वी महालक्ष्मीप्रसादेन सन्निधिः सर्वसंपदां एवं प्रभावा
सा देवी नराणामिष्टदायिनी सर्वपापहरा देवी सर्वदुःखापहारिणी एवं घोररूपा वर्षं तत्कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् या करिष्यति
नाभक्त्या सर्वसिद्धिमुपासते लोकपालाश्च पुष्यंति देशा रंवमनोरथान् नारी वा पुरुषः कुर्वीत शुद्धाभक्त्या व्रतं यत्न
तः सेवीतेह हरिद्रयपूजा मत्पराणपुष्पाणिनस्याप्रियं तत्पादोपरि विजयमनुनामौलिप्रभामंडले लक्ष्मीर्वक्त्रे ... विनोदवसति
सा लक्ष्मीः स्वयं विस्मृता मद्भक्त्या वाप्यभक्त्या वा कुर्वंते व्रतमुत्तमम् अंतकाले स्वयं विष्णुः संसारान्मोचयेत्ति यद्दृष्टाण्या
याविन्त्यं श्रावयेद्वा समाहिता न संत्यजति तं लक्ष्मीः लक्ष्मीर्नैव कामयेत् सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते इति
स्कांदे तन्महालक्ष्मीव्रतं युधिष्ठिर उवाच स्वस्थान लाभपुत्राप्तः सर्वैश्वर्यसावप्रदं व्रतमेकं समाचक्ष्व विचार्य पुरुह
षोत्तम श्रीकृष्ण उवाच इत्वा रहस्यं देवेभ्यः पर्यपृच्छत ... विष्टप यतदेव कृतं साक्षाद्देवेंद्रः प्राह नारद तच्छ्रुत्वा तन्नारा
कं सद्गुणैः प्रत्यभाषत श्रीनारद उवाच पुरंदरपुरा पूर्वं पुरमासीत्सुशोभनं रत्नगर्भं भवनं भूमिर्यत्र रत्नोपमस्थैरैः य १०१
त्रांगनाजनापांगभंगालोचनहाटकैः त्रैलोक्यास्तवशीकृतैरेव कुसुमसायकैः यत्र वीणारजनिर्यत्र यत्र विचित्रविभूष

ऐ । विश्वकर्मापियद्दीप्तंकं पर्यन्तनिर्ममेगिरः यत्राभवन्महीपालो मंगलो मंगलालयः विमलदेवी प्रियायास्य उभौ गौकावभू
वह ग्रन्थानुचालदेवीयां महिषीवायपाश्विनी कदाचिन्मंगलो राजा चोलदेवीसहायवान् प्रासादशिखरारूढः स्थलो ६५
मेकामपश्यत तामालोक्य महीपालः स्मरसेरसमुत्तोबुजे चोलदेवीं प्रतिप्राह दंतयोर्तिनदिश्नुरः पंचलाप्तिनवोया
नेकोमिनं दितनुंदने कारयाम्यितवोदिष्टं तन्मायानमकारयत संपन्नेवनउद्याने नानाद्रुमलतान्विते नानारसिकु
संपूर्णनानानुह्यकलितसमाकुले अश्चयागन्महाकोलः तनुवलनभस्तलः पंकमाहह्ववनश्यणामश्वहरागारमेचलः द
ष्ट्वावक्षिष्टचक्रारुं प्रलयांभोधरध्वनिः तद्रुतकीर्तिविज्ञायमसमेत्योद्यानपालकः समयामसमहमातेमलवलनपते
पुरः तदाकर्ण्य ततो राजा क्रोधाकुलितलोचनः वधायदंष्ट्रिनस्तस्य संदिदेशगविलंबलं ततश्चबालभूपालाश्विगंडग
सूर्यनाविलासिताः ततो गाढसमाह्वानतद्द्यानतनेश्वरः उवाचोच्चैरितिध्वानैः दिशाश्रावयन्दश पार्थिवस्यवरा
रोहयघानमश्वनीतिकं तस्यावशंपवरुच्छेदं विदधामिरिपोरिव तस्मिन्यस्तनवाक्यसमाकर्ण्यम्स श्रुकरः ज्वगामोस्य
६५ वमार्गेण प्राणिनश्चेहितयथा ततः क्रुद्धो महीपालः कषायाश्चप्रताड्व व्रीडाकुलांकितेस्यउद्यानगतेस्यवरोगमत
ग. पु. गन्ताद्यविपिनं घोरं सिंहशार्दूलसंकुलं तमालतालहिंतालशालार्जुनसमाकुलं निलिंजंकावसमारबाचालितदिगं
३ तरं तत्रैकचेतसोपश्यन्वहुरवधामभूपतिः कोरोवलामवाप्याथ सोभवद्राजसत्तमः मेलनसोवधीकोलेवज्रे
णाद्वियथाभवान् अथयोसौ विमानस्थः स्मरसंदरविग्रहः कोलरूपंपरित्यज्य सोग्रवीन्मालनृपं गंधर्वउवाच स्वामि

ॐ ब्रता. १०२

तेस्तु महीपाल त्वया भक्तिः कृता मम तथा कृणीयस्त्रनं तेयेनाहं जात इटणा: एकदा देवता हैदे: मंत्रत: कमलासनं: वैकुं
ठरादिभिसाले: षडजाद्यै: सप्तभिस्वरै: इद्रादिभिस्त्रिभिमनि: गीयमानं मया तस्य नानास्यात गुणोपेतमश्रो हीनमुत
मम गीयमानेश्रुत: स्यानातं तोहं कर्मणा गुना प्रामश्चित्ररथस्तेन त्वलनाम छिकर्मणा अलोवाच कौलाभवतिमदि
त्याभुक्तिस्तेनपरात्वदा निर्जिताखिलभूपालो मंगलस्तोहं निष्यति तदयवदितं सर्वं तस्य सादान्महीपते: तदद्दाणाव
रंभूयदेवस्यापिस्तुडल्लभ महालक्ष्मीव्रतं दिव्यं चतुर्वर्गफलप्रदं लभस्व सार्वभौमो न्वगक्छराज्ञानिजं हत नारदोवाच
चित्ररथोप्यगंधर्व: उक्तेदं भूपतिप्रति अंतर्धानगतस्तुष्ट: प्राव्कालश्च वाबुध: श्रुत्यमंगलभूपाल: पार्श्वस्यदिन्नमा
रुले विलोक्यवहुकं कौविकलानिदिशप्रावलं उवाच मधुरीं वाचं स्मितपूर्वविस्मिता देवस्त्वं दानवस्त्वं वा गंधर्वो वा
धराङ्गमः सत्यं वद्रवदीकस्मात्किमर्थं वमिहागत: श्रुत्वेत्याशिष्यतविप्र: प्राहत्वहं देशसंभव: अहं सार्धं त्वया यात
स्तद्दादिप्रपयोवित राजाथतमुवाचेदं तंवदानं तनायक अपत्याणंविधायाश्रे त्वं गीतोथं च पायय श्रुत्वाविप्रमथ भू
पालवटुकोवटुपादपे तथा कृत्वतुरंग वसमारुह्यमहामति: जगाम प्रतचोषाणाय च्चालेसं दरंसर: कमलेक विलासे
नरस्यागाभरणेन च वनमालालयत्वेन स्थमारायणंत्र भग्नवाग्रतो योगमत्तारं विषवर्जितं नाशिनागस्यतत्स्मारि
प्रसन्नसागरापिकं पंकमग्नोथतत्राप्त: श्वल्पाड्गीयतत्रस: वर्त्तदिशंतिरीक्ष्याथत स्येव मरस्तले दिव्यवसयसीथा
नोदिव्यवस्त्रावगुंठिता कथयंतेकथांदिव्यांस्त्रीणां सार्थं मपश्यत उपसस्यार्थं ते सार्थे तह ज्ञातं निवेयव कृतांजलिरी १०२
तिप्राह वदर्मधुरयागिरा वटुरुवाच यत्किंक्रियते सार्थं त्वमेया भक्तिपरेणवै कोविधि: किं फलं वास्य ब्रूहितन्मे यथा

तथ्यं श्रुत्वा ध्यतम्रुवाचेदं सार्थः करुणया गिरा सार्थउवाच श्रृण्व विप्रैकचित्तेन श्रद्धाभक्तिसमन्वित यामायाप्रकृतिः
शक्तिः त्रैलोक्येष्वभिधीयते व्रतमेतन्महालक्ष्म्यास्तस्याः सर्वफलप्रदं श्राकर्णीयविधिंचास्य कथ्यमानं मया वदतः भा
द्रेमासि सिताष्टम्यामारभोस्य विधीयते प्रातःषोडशहस्तलप्रतालंबिकरोमुखे तंतुषोडशसंयुतं ग्रंथिषोडश
संयुतं मालतीपुष्पकर्पूरचंदनागरुचर्चितं लक्ष्म्यैनमोप्यमंत्रेण प्रतिग्रंथमभिमंत्रितं धनंधान्यं धरांधर्मं कीर्तिमायु
यशः श्रियं तुरगान्दंतिनः पुत्रान्महालक्ष्मि प्रयच्छ मे मंत्रेणानेन बध्नीयाद्दोरकं दक्षिणे करे काण्डानि षोडशाथा
यद्दूर्वायास्तानानि च एकविंशः काथ्याश्चलाप्तजेयं तेनैव दोरकं ततस्तु स्नानमारभ्य यावत्पादसितेनाष्टमी तावत्तस्या
त्राहस्लेस्वपादादीनि कुर्यात्तथा श्रृण्वयात्मन्यहं हविष्यतस्योस्यैरतानादिभिः श्रष्यहं स्माष्टमीं प्राप्य नक्तकाले जितेंद्रियः
स्नातः शुक्लांबरधरो ब्रह्मीहजात्रहृद्विशेत् ततो पविश्यपूर्वोक्तं स्थापितधौतासनोपरि स्वेतपत्रे लिखेदष्टदलं कमलमु
ज्वलं पद्मादिशालिसंयुक्तं पार्श्वपत्रे समकेसरं कर्णिकायां ततो लक्ष्मीं कर्पूरस्तोरपांडुरां शुभ्रवस्त्रपरीधानां मुक्ताभर
णभूषितां पंकजासनसंस्थानां स्मेराननसरोरुहां शारदेंदुकलाकांतिस्निग्धनेत्रां चतुर्भुजां पद्मयुग्माभयदां करस्थयुक
रांबुजां अभितो गजकुंभैस्तु सिच्यमानां चराम्बुना संविर्तवलिविहैवीकसरोरुहवदनेः ततस्त्वावाहनं कुर्यान्मंत्रेणाने
न सुव्रती महालक्ष्मि समागच्छ पद्मनाभपदादिह पद्मापुष्पाष्टजेयं त्वदर्थे देविसर्वदा इत्यावाहनमंत्रः श्रालयस्थेहि
कालितः कमले कमलालये कमले कमलेश्वरि निमिति वेह्ना पयाऊह स्थापनमंत्रः गंगादिसलिलाधारे तीर्थमं
त्राभिमंत्रितं दूरयात्राश्रमहरं पाद्यं मे प्रतिगृह्यतां पाद्यमंत्रः स्नानं तव महालक्ष्म्याः कर्पूरागरुवासितैः तीर्थेभ्यः स

ॐ ल० १२

मानीतंस्नानंतत्प्रतिगृह्यतां स्नाने मलयाचलसंपन्नं नानापन्नगरक्षितं शीतलं बकुलामोदं चंदनं प्रतिगृह्यतां चंदनमं
त्रः मिलत्परिमलामोदमत्तालिकुलसंकुलं घ्राणेरितं देवाघ्रातेयपायेहुसमनं नमः पुष्पमंत्रः गंधसंभारसंपन्नउत्फुल्लवन
समुद्भवं महासुरभिन्तानंदिधूपं देवि गृहाण मे धूपमंत्रः प्रियप्रजापतिर्वरदा विश्वपत्नी विश्ववल्लभा हिरण्याक्षया
स्ववर्णमालिनी पद्मवासिनी पद्मप्रियामुक्तालंकारा सूर्याचन्द्रा विश्वमूर्तिर्विश्वभूतिर्ऋद्धिः समृद्धिः तुष्टिं धत्ता सुरीगृ
हभोगदा धात्रीमितिमानेषु मंडलावृत्तेवाकाग्नितेजसा विधानं देवि दीपोयं निर्मितस्तव भक्तितः दीपमंत्रः दे
वालयपातालभूतलाथयथायजे षाड्गुण्याकारसंभारं नैवेद्यं ते नमः प्रियः नैवेद्यमंत्रः स्नानापेक्षविधायापियतः
षडिरवाप्यते तदेतदाचमनीयं महालक्ष्मीविधीयतां इत्याचमनीयमंत्रः पातालतलसंभूतं वदनांभोजभूषणं ना
नाग्रासमाकीर्णं ताम्बूलं देवि ते नमः ताम्बूलमंत्रः तंतुसंतानसंयुक्तं कलाकौशलनिर्मितं सर्वांगाभरणश्रेष्ठं वसनंप
रिधीयतां वस्त्रमंत्रः विष्णोर्वक्षःस्थलपयोधरणैश्च क्रान्तयावरे लक्ष्मीदेवी यथासि त्वं मयि नित्यं तथा भव इति प्रार्थना उन्ना
धृदोरकं बाह्ये लक्ष्मीपार्श्वे निवेदयेत् लक्ष्मिदेवि गृहाणेदं दोरकं यत्नयाधृतं कथाश्रवणमावर्णिवदतावायीयरदलि
णां दीपान्वाषोडशपिष्टकगोधूमास्यद्विजातये दत्वा तल्लेखयाधकारात्रौ जागरणं विधेयं चन्द्रोदये संजाते दद्यादर्घ्यं ततो
व्रती मंत्रेणानेन विप्रं दत्वा वेनोक्तफलादिना नमोस्तु ते निशानाथ लक्ष्मीभ्रातर्नमोस्तु ते व्रतं संपूर्णतां यातु गृह्याणा
ब्जोविभो मम प्रातर्विसर्जयेद्देवीं मंत्रेणानेन सद्व्रती पंकजं देवि विस्तीर्णं सममवेश्मनि संविश यथा सपुत्रभृत्याहं समवो १०२
स्रोतव्यस्मादतः इति विसर्जनं षोडशाब्दं संपूर्णे कुर्यादुद्यापनं व्रती विधिना यत्र विप्रेभ्यः प्रदद्यात् समन्वितः दात०

आयेनुरेकावैश्याणिस्रगादिसंयुता श्रोत्रियायसुवासिनीवत्तथा वत्रसनादिकं यथाशक्त्यासुवासिनीवदत्वाशांभिवेद्वतं
द्विजेभ्यः षोडशेभ्यश्च प्रदद्याद्वसनादिकं सार्थिउवाच यत्तेमेकथितंविप्रव्रतानामुत्तमंव्रतं यद्विधानादनायासाल्ल
भतेवांछितंफलं कृत्वाव्रतंपरंविप्रराज्ञानेनतत्वकारय व्रतमेतत्त्वयाविप्रदेयंश्रद्धावतेपरं नास्तिकानांदुरात्मानन
प्रकाश्यंपकथंचने नमस्कृत्वाथयत्नेनसार्थिपंकाउन्यात्यवाजिनं संप्रीयाभलष्यादायपथिनीपत्रयंत्रिते श्राहसंतरंगे
विप्रोराज्ञोंतिकमुपागतः निवेद्यतद्व्रतंविप्रोराज्ञानमथकारयत् नानाप्रकारसंभारमाकुलंबहुकस्पच व्रतानुभा
वात्संभवत्सभूभस्मभूस्तोवरः अथाकृत्यमहीपालोवटपर्यायान्तिहय तद्गतस्यप्रभावेनतत्राशस्वपुरमागतः तमा
यांतसमालोक्यराज्ञानेभपुरंदरं उत्सवंचक्रिरेपौरासौधादिकपरस्पराः चंचत्पताकादोर्मालेलसत्कलशमौलिके
पुरेतत्वादिवाभातिछत्रयेतेचचामरैः अथोक्लिकयाकाचिदिस्थावातिमग्नांगना स्खलन्मुक्तालताजालैः चनक्षमिव
कुर्वती काचिद्विमुक्तकेशैवकंतेकनयनांजना काचिन्नितंबभारात्ताकाचित्पानपयोधरा अथाविशन्महीपालोवटु
नासहितोगृहं पौरनारीजनानांहिमजालैः प्ररितविग्रहः अथोक्षीयहयांतस्मादुद्धृत्यवाहूवलंवितः जगामसंगलोत्स
जाबालेदेवीतत्पत्रवे दृष्ट्वातवालदेवीसादोरकंराजबाहुके विस्मृतमनुसाक्रुद्धाशंकावचेनृपेनिमा आविटकास्य
व्याजेनगतोस्यांवल्लभाप्रति सौभाग्यायतयावद्धोदोरकोममभूजोभुजे तथैववटकश्चायंदृष्टमांप्रेषितोधुवं ततो
उद्धृत्वटहस्तात्कोपादाक्षिप्यदोरकं सांप्रतमेवमत्याथैः कुर्वीनातस्मिरोभवा विलेह्यालनदाकाविदासीदृष्टसमा
गता तयादोरकमादायवड्समाहृत्यान्तद्वतं तद्व्रतस्यविधानार्थंसमासामिमोनिवेदितं ततोत्र तनमाहूयविलेत्वा

वि.म
कथा
३

ॐ कदोद्भवं अथ संवत्सरे नीते लक्ष्मीं पूजादिभिर्नृप तोषयित्वि कस्यति मातां चिल्लदेव्यागरे हे सुलोल तदा कपिमहीपालोनृ
व्रता. तनेवटमब्रवीत् अहहा यदिनलक्ष्मा; स अतस्य कदोरकः इति पृष्टो नृपः प्राह दारकं ज्ञाटं नरक्रमं तत्रनमामरगालेराजा
१०४ चालदेव्यै प्रकुप्यत्व मया पूजनेनकार्यं चिल्लदेवी गृहं प्रति अथ मङ्गलभूपालो वद्धवाञ्छवृत्तं वितः चवालकमलावीये
चिल्लदेवी गृहं प्रति अज्ञाते तेमहालक्ष्मीर्वृद्धारूपं विधाय च जिज्ञासार्थं गृहं तस्याश्चालदेव्याः समागता गच्छ गच्छ प
दुष्टे किं इहागमनं करोषि मे तया उग्रेशाय तव्यक्षे लक्ष्मीः साप्यवमानिता ततः क्रुद्धा महालक्ष्मीश्चालदेवीमभाषत शा
शापाय महालक्ष्मीश्चालदेवीं पुनः पुनः कोलस्तोभवदुष्टे यथ तया सावमानिता कोलारूपमिति प्योक्तं दितो नितं प्रेग
लेगृहे अथायाता महालक्ष्मीश्चिल्लदेवीनिकेतने वृद्धरूपा चिल्लदेव्या सा लक्ष्मीः संमानिता विता सद्राहयं प्रपरितः प्रपपत्ता
साभवत्तदा यं वाप यावत् पूजाभिः प्रियं राज्ञा ततो बीयेत अतितुष्टा ततो लक्ष्मीश्चिल्लदेवीमुवाच ह श्री रुवाच अवनोते
प्रसन्नास्मि चिल्लदेवी वरं वरय शुभः वच्च वरं तता राज्ञी चिल्लदेवी शुभाशया येकरिष्यन्ति नरे देवि व्रतमेतत्सदे मपि तवेश्म
नवेयात्याज्य यावज्जीवं दिवाकरो अथा रम्भकथा तेषां भूपसंबधिनी तया प्योक्तियान्तदितो देवी भक्तिं मे वत मेनवि
मज्ञावेतनकथामेतां ये शृण्वन्ति पठन्ति च तेषां हि वाञ्छितं सर्वं वनधारेयसदैव हि तथेत्युक्ता महालक्ष्मीः लये वै तदा थाय
त अथ मङ्गलभूपालस्तत्रागत्य प्रियोः वत वक्रेपर मयाभवत्सा चिल्लदेव्या समन्वितः अथ श्रेयाङ्गराजावाचा चिल्लदेवी गृहं
प्रति चोलदेवी समायाता दारुस्य वीरिता जनैः ततो जगाम विपिनं यत्रासी दङ्गिग ऋतिः अथालोक्य पादुकां राज्ञा १०४
नरहस्या विविस्त्या समुतिः श्रीः व्रतं दिव्यं चोलदेवीमकारयत् व्रतेन तेनास्य संतानं जाता चोलदेवी महायशादितापकी

त्रिलीलाभिर्लीलावत्यैकनिहितं तनौ ततः कदाचिदागत्य वनमाविष्टकेन्नृपः मुनेर्वैश्मनि राज्ञा तां ददर्श वामलोचनां अथ
राजा मुनिं प्राह केयं पद्मोत्तिकथ्यतां तदृष्ट्वा तं समाख्याय राजेतो प्रददौ मुनिः अथ्यागत्य निजं राज्यं बालदेवी समन्वि
तः चिल्लदेवी च सहितो भुंजे मंगलो नृपः चिल्लदेवी वरं वव्रे बालदेव्या समागमे समुद्रस्य यथा गंगायमुने संगमे
सदा तथा मंगलभूपस्य जाते ते वामलोचने परस्परानुयिकं नेन प्रियेराज्ञैव भूवतः चिल्लदेव्या समं सोथ बालदेव्या
महाविलासमंदीयवतीं हृष्टो भुंजे मंगलो नृपः व्रतस्यास्यैव सामर्थ्यान्नहुडकः सोपि नृपतः अभूत्तं मंगलभूपस्य मे
त्रीतवयपाणृहः मुक्त्वाथ सकलान्भोगान्मंगलो भसुजो वरः सपुत्रः स्वर्गमत्याभूले नन्नवविस्मै देवतं नारदोवाच
पतन्नैकाधितं प्राक्व्रतानां व्रतमुत्तमम् यत्कृत्याश्रवणेनापि लभते वांछितं फलं प्रयागमिव तीर्थेषु देवेषु भगवानिव
नरोत्तु यथा गंगा व्रतेष्वेतत्तथा व्रतं धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च यदि वांछसि तदेतद्व्रतं शक्र कुरुष्व ज्ञानसमन्वितः श्री
कृष्णउवाच व्रतमिदं मया वक्त्रे नारदेनोपदिष्टं सुरपतिरपि यः स्याद्वांछितार्थं च लाभे तमपि कुरु हृष्येत तदिमं स्मृतो य
घास्यादभिमतफलसिद्धिः पुत्रपौत्रादिवृद्धिः धनं धान्यं धरा धर्मकीर्तिमायुर्यशः श्रियं तद्गाने दतिनः प्रयाति महा
लक्ष्मी प्रयच्छ मे इति श्रीभविष्योत्तरे महात्म्ये व्रतं अथ सर्वाष्टमी आश्विने शुक्लाष्टम्यां वा अशोकाष्टमीव्रतं हेमाद्रावादि
त्यपुराणे अष्टमी तु च सर्वा हि पूजनीया प्यशोकका गंधमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसंपदा तासित्वहतियाधंक्रेन
कामिं दुःखविवर्जितं भवत्यपि विशोका सा यत्र यत्रापि जायते अष्टमी तु च सर्वा सु नरेन्नशोकामिवेमते प्रोष्ठपद्यामतो
तायां यास्यात्कृष्णाष्टमी द्विज तत्र कार्यं व्रतमितत्सर्वकामफलप्रदं इत्यशोकाष्टमीव्रतं इति श्रीभट्टनीलकंठात्मजभट्ट

ॐ व्रता० १०५

105

शंकरकृतौ व्रतार्केऽष्टमीव्रतानि अथ नवमीव्रतानि तत्र चैत्रशुक्लनवम्यां रामनवमीव्रतं तच्च परविद्धायां मध्याह्नव्या-
पिन्यां कार्यं तदुक्तमगस्त्यसंहितायां चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत्
दिनद्वयेऽस्य पूर्वे तु तदुक्तं मध्याह्नव्याप्त्यभावे वा व्याप्तावेकदेशव्याप्तौ वाऽष्टमी तदुक्तं तत्रैव नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या वि-
ष्णुपरायणैः उपोषणं नवम्यां वै दशम्यां पारणं भवेदिति तत्रैव चैत्रमासे नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः पुनर्वस्वृक्षसंयु-
क्ता सा तिथिः सर्वकामदा श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहाधिका केवलापि सदोपोष्या नवमी शङ्करसंग्रहात्
तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं वै नवमीव्रतं अगस्त्यसंहितायां चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ उदये गुरुगौरांशे
स्वोच्चस्थे ग्रहपंचके मेषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये आविरासीत्सकलया कौशल्यायां परः पुमान् प्राकाद्यो॰
शुक्लपक्षे उपदयेल्लग्ने गुरुगौरांशे गुरुनवांशे तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा तत्र जागरणं कुर्याद्रघुनाथपरो
भुवि भुवीति विद्यादि ब्राह्मणांश्च प्रातर्दशम्यां कृतसंध्यायाः कालिकीं क्रियां संपूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्तानुसा-
रतः ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिश्च तोषयेत् गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालंकारगौरलंख्या रामं भक्त्या प्रयत्नतः प्र-
णयेत्परया मुदा एवं यः कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतं अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बहून्यपि भस्मीकृत्य भवेद्देव
तद्विष्णोः परमं पदं सर्वेषामप्ययं धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनः अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वेदं व्रतमुत्तमम् पूज्यः स्यात्स-
र्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः यस्तु रामनवम्यां तु भुंक्ते स च नराधमः कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः अकृत्वा १०५
रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम् व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग्भवेत् रहस्यकृतपापानि प्रख्यातानि च बहून्यपि

महांति च प्रणश्यंति श्रीरामनवमीव्रतात् एकामपि नरो भक्त्या श्रीरामनवमीं मुने उपोष्य कृतकृत्यः स्यात्सर्वपापैः प्र-
मुच्यते नरो रामनवम्यां तु श्रीरामप्रतिमाप्रदः विधानेन मुनिश्रेष्ठ स मुक्तो नात्र संशयः विधानेन प्रतिमादानविधिना
सुतीक्ष्ण उवाच श्रीरामप्रतिमादाने विधानं वा कथं मुने कथयस्व यथा यो मोपि भक्त्यास्य प्रेमविस्तरात् अगस्त्य उवा-
च कथयिष्यामि तद्विप्र प्रतिमादानमुत्तमम् विधानं वापि यत्तेन यद्व्रतं वैष्णवोत्तमः विधिस्तत्रैव गृह्यमां चैत्र
मासे लक्षपक्षे जितेंद्रियः दंतधावनपूर्वं तु प्रातः स्नायाद्यथाविधि नद्यां तडागे कूपे वा ह्रदे प्रस्रवणेऽपि वा ततः
संध्यादिकाः कार्याः संस्मृत्वा रघुवंशं हृदि गृहमागत्य विप्रेंद्र ऊर्ध्वादेशोपासनादिकाः दांतं कुटुंबिनं विप्रं वेदशास्त्रपारग-
दो श्रीरामपूजानिरतं सुशीलं दंभवर्जितं विधिज्ञं राममंत्राणां राममंत्रैकसाधनं आहूय भक्त्या संपूज्य स्वयं वामं प्रार्थ-
यन्निति श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येहं द्विजोत्तम भक्त्या वार्यो भवस्त्रीतः श्रीरामोसि ममेव च इत्युक्त्वा पूज्य विप्रं तं स्नाप-
यित्वा ततः परं तैलेनाभ्यज्य वस्त्राण्याच्छाद्य यत्नात् एवं वरं हृदि तैलेनाभ्यज्य स्नापयित्वा ततः स्वयं श्वेतांबरधरः श्वेतगंधमाल्या-
नि धारयेत् अर्चिते भवितं स्वेवं कृतमध्याह्निकक्रियः अर्चितः कृतार्चनैः आचार्यं भोजयेद्भक्त्या सात्विकान्नैः सुविस्त-
रैः भुंजीत स्वयमप्येवं हृदि राममनुस्मरन् आचार्यसहितो रात्रावथ शायी जितेंद्रियः वसेत्स्वयं ने चैके ते श्रीरामार्पि-
तमानसः ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा संध्यां यथाविधि प्रातः सर्वाणि कर्माणि शीघ्रमेव समापयेत् ततः स्वयम
नामृताविहग्भिः सहितोनघ स्वगृहे चोत्तरे देशे रामस्थानं मनोहरं स्वगृहे स्वगृहसमीपे वा वितानदीपपताकाध्वजसंवि-
तानं स्वतोरणं मनोरमं महोत्सेय पुष्पाद्यैः समलंकृते प्रोक्षचक्रकहन्नमद्रिः प्राग्द्वारं समलंकृते गरुत्मत्काष्ठवाणि

ॐ
श्रता॰
१०९

स्वरत्नैस्तां समलंकृतं गन्धाद्यैरंगरागैश्च वस्त्रैश्चाभिविभूषितं पद्मस्फटिकनीलैश्च कौबेरैः समलंकृतं मध्ये हरिन्मणिस्फाय
वैदिकां कुंकुमाक्तां प्रविष्टपनिम्नगीतैश्च वाद्यैश्चापि समन्वितं पुण्याहं वाचयेत्तत्र विप्रैः प्रीतमानसः ततः संकल्पयेद्दे
वं राममेव स्मरन्मुने अस्यां रामनवम्यां च रामाराधनतत्परः उपोष्याष्टसु यामेषु पूजयित्वा यथाविधि इमां स्वर्णमयीं
रामप्रतिमां च प्रयत्नतः श्रीरामप्रीतये दास्ये रामभक्ताय धीमते प्रीतो रामो हरत्वाशु पापानि सुबहूनि मे अनेकजन्म
सिद्धानि अभ्यस्तानि महान्ति च विलिख्य सर्वतोभद्रं वेदिकोपरि सुंदरं मध्ये तीर्थोदकैः पूर्णं पात्रं संस्थाप्य चार्चितं सौव
र्णं राजतं ताम्रपात्रं वा घटं कांस्यमथालिखेत् ततः स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः निर्मितां द्विभुजां दिव्यां वामांकस्थित
जानकीं बिभ्रतीं दक्षिणकरेण ज्ञानमुद्रां महामुने वामेनाधः करेणाराद्देवीमालिंग्य संस्थितां सिंहासने राजते च पल
द्वयविनिर्मिते पंचामृतस्नानपूर्वं सम्यक् पूजयेत् विधिवत्ततः मूलमंत्रेण नियतो न्यासपूर्वं समर्चयेत् ततः दिवैव विधिवत्स्ना
त्वा रात्रौ जागरणं ततः दिव्यां रामकथां श्रुत्वा रामभक्तैः समन्वितः नृत्यगीतादिभिश्चैव रामस्तोत्रैरनेकधा पूजयेद्वि
धिवद्भक्त्या दिवारात्रं नयेद्बुधः ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः समाप्य विधिवद्रामं पूजयेद्विधिवन्मुने ततो
होमं प्रकुर्वीत मूलमंत्रेण मंत्रवित् पूर्वोक्तपद्मकुंडे वा स्थंडिले वा समाहितः लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरं ततः सा
ज्येन पायसेनैव स्मरन् रामममन्यधीः ततो भक्त्या संतोष्य आचार्यं पूजयेन्मुने कुंडलाभ्यां च रत्नाभ्यामंगुलीयैरनेक
धा गंधपुष्पाक्षतैः वस्त्रैर्विविधैः समनोहरैः ततो रामं स्मरन्नित्थं दद्यान्मंत्रमुदीरयेत् इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां सम १०९
लंकृतां चित्रवस्त्रयुगाक्रांतां रामो हरावधार्यते श्रीरामप्रीतये दास्ये तुष्टो भवतु राघवः इति दत्वा विधानेन दत्वैवं ल॰

त्राणं भवं अनेन पञ्चयथान्यायं गो हिरण्यादि दक्षिणेन: द्वयादानेन भुङ्गे यथा मे यथा विभवमाहतः आलयोः सहस्रं जी
तते भ्योदयावदक्षिणा ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः तुलापुरुषदानादिफलं प्राप्नोति मानवः अनेकज
न्मसंसिद्धः पापेभ्यो मुच्यते ध्रुवं बहुना किमिहोक्तेन मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ऊरुदेवे महाभागे पत्यये पर्वाणिपोषतः
तुलापुरुषदानाद्यैः क्रतैर्यल्लभ्यते फलम् तत्फलं लभते मर्त्यो दानेनानेन सुव्रत इति श्रीरामदानसहितं रामन
वमीव्रतं अथ रामनवमीव्रतपूजाविधिः आचम्य प्राणानायम्य मासपक्षाद्युल्लिख्य सकलपापक्षयकामो वा श्री
रामनवमीव्रतमहं करिष्ये इति संकल्प्य फलपुष्पान्तेन सहितं जलं स्वर्णताम्रपात्रे गृहीत्वा उपोष्य नवमीं त्वद्य वा
मेऽष्टस्वराघव तेन प्रीतो भव त्वं भो संसारात्त्राहि मां हरे इति मन्त्रेण पात्रस्थजलं निक्षिपेत् ततः प्राक्कृते नवमी रामप्रति
मां कलशाम्बुजारण्यगृहे कृष्णपीलोत्सृष्टा मूलमन्त्रेण प्रणवादिवत्षष्ठ्यन्तनाम रामाय रेवृक्षसप्तमीयं स्वाहेति मन्त्रपठन् प्रा
णप्रतिष्ठां कुर्यात् ततः कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभं दक्षिणाङ्गे दशरथपुत्रावेक्षणतत्परं पृष्ठतो लक्ष्मणं दे
वं सच्छत्रं कनकप्रभं पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरावुभौ अग्रेऽग्रे हनुमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् इति ध्यात्वा षोडशो
पचारैः पूजयेत् आवाहयामि विश्वेशं जानकीवल्लभं विभुं कौसल्यातनयं विष्णुं श्रीरामं प्रकृतेः परं सहस्रशीर्षे
त्यावाहनं श्रीरामागच्छ भगवन् रघुवीर नृपोत्तम जानक्या सह राजेन्द्र सुस्थितो भव सर्वदा रामभद्र महेष्वास रावणान्त
क राघव यावत्पूजां समाप्येऽहं तावत्त्वं सन्निधो भव इति सन्निधापनं रघुनायक राजर्षे नमो राजीवलोचन रघुनन्दन मे दे
व श्रीरामाभिमुखो भवेति संमुखीकरणं राजाधिराजराजेन्द्र रामचन्द्र महीपते रत्नसिंहासनं तुभ्यं ददामि स्वीकुरु

ॐ
त्रेता०
१०७

107

हृत्प्रभो पुरुषप्रबेन्यासनं त्रैलोक्यपावनानंतन्नमस्ते रघुनायक पाद्यं गृहाण राजेर्षे नमो राजीवलोचन एतावानस्येति पाद्यं
परिक्षणपरानंद नमो रामाय वेधसे गृहाणार्घ्यं मयादत्तं कृष्णविष्णो जनार्दन त्रिपादूर्ध्वेति अर्घ्यं नमः सत्याय शुद्धाय
दिव्याय ज्ञानरूपिणे गृहाणाचमनं नाथ सर्वलोकैकनायक तस्माद्विराडित्याचमनीयं नमः श्रीवासुदेवाय तत्त्व
ज्ञानस्वरूपिणे मधुपर्कं गृहाणेमं जानकीपतये नमः मधुपर्कं पंचामृतं मयानीतं पयोदधिघृतं मधु शर्करा
तथा दत्तं रामचंद्र प्रतिगृह्यतामिति पंचामृतस्नानं ब्रह्माण्डोदरमध्यस्थैस्तीर्थैश्च रघुनंदन स्नापयिष्याम्यहं भक्त्या सं
गृहाण जनार्दन यत्पुरुषेणेति स्नानं संतप्तकांचनप्रख्यं पीतांबरमिदं हरेः संगृहाण जगन्नाथ रामचंद्र नमो
स्तुते तं यज्ञमिति वस्त्रं श्रीरामाच्युत यज्ञेश श्रीधरानंत राघव ब्रह्मसूत्रं सोत्तरीयं गृहाण रघुनंदन तस्माद्यज्ञादिति
यज्ञोपवीतं कुंकुमागरुकस्तूरीकर्पूरोन्मिश्रचंदनं तुभ्यं दास्यामि राजेन्द्र श्रीराम स्वीकुरु प्रभो तस्माद्यज्ञात् चेति चंद
नं तुलसीकुंदमंदारजातीपुन्नागचंपकैः कदंबकरवीरैश्च कुसुमैः शतपत्रकैः नीलांबुजैः बिल्वपत्रैः पु
ष्पमाल्यैश्च राघव पूजयिष्याम्यहं भक्त्या संगृहाण जनार्दन तस्मादश्वा इति पुष्पं अथांगपूजा श्रीरामभद्राय नमः
पादौ पूजयामि राजीवलोचनाय नमः गुल्फौ पू० रावणान्तकाय जानुनी पू० विश्वामित्रप्रियाय नमः हृदयं पू० श्री
कंठाय कंठं पू० सर्वास्त्रधारिणे बाहू पू० रघूद्वहाय श्रवणे पू० वाचस्पतये विश्वरूपाय जंघे पू० लक्ष्मणाग्रजाय क
टिं पू० विश्वमूर्तये मेढ्रं पू० पद्मनाभाय जिह्वां पू० दामोदराय दंतान् पू० सीतापतये ललाटं पू० ज्ञानगम्याय शिरः
पू० सर्वात्मने सर्वांगाणि पू० इत्यंगपूजा वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यः सुमनोहरः रामचंद्र महीपाल धूपोयं प्रतिगृ १०७

ध्याता यत्पुरुषमिति धूपं ज्योतिषां पतये नमः धूपं नमो रामाय वेधसे रत्नमणिदीपकं चैव त्रैलोक्यतिमिरापहं ब्राह्मणोस्येति
दीपं इदं दिव्यान्नममृतं रसैः षड्भिः समन्वितः रामचंद्रेश नैवेद्यं सीतेश प्रतिगृह्यतां चंद्रमा मनसेति नैवेद्यं ततः आच
मनं इदं फलमिति फलं नागवल्लीदलैः युक्तं पूगीफलसमन्वितं ताम्बूलं गृह्यतां राम कर्पूरादिसमन्वितं नाभ्या आ
सीदिति ताम्बूलं हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः अनंतपुण्यफलदं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे सप्तास्यासन्निति दक्षि
णा नत्वा गीतादिवाद्याद्यैः पुराणपठनादिभिः पूजोपचारैर्विविधैः संतुष्टो भव राघव मंगलार्थं महीपाल नीरा
जनमिदं हरेः संगृहाण जगन्नाथ रामचंद्र नमोस्तु ते इति नीराजनं नमो देवाधिदेवाय रघुनाथाय शार्ङ्गिणे चिन्मया
नंदरूपाय सीतायाः पतये नमः इति नमस्कारं सर्वलोकशरण्याय रामचंद्राय वेधसे ब्रह्मानंदैकरूपाय सीतायाः पत
येनमः इति पुष्पाञ्जलिः यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च तानि तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिणा पदे प
दे इति प्रदक्षिणा अशोकअत्नेमेशुभै रामायार्घ्यं निवेदयेत् दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च राक्षसानां विना
शाय दैत्यानां निधनाय च परित्राणाय साधूनां जातो रामः स्वयं हरिः गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितोनघेत्य
र्घ्यं अथ कथा अगस्त्य उवाच रहस्यं कथयिष्यामि शृणु तीक्ष्णमुनिसत्तम चैत्रे मासि नवम्यां तु शुक्लपक्षे रघूत्तमः प्रादुरा
सीत्ततो ब्रह्मन्तत्र ब्रलिवकेवलं तत्र जागरणं कुर्याद्रामस्य पुरतो बुधः प्रतिमायां यथाशक्तिः पूजा कार्या यथा
विधौः प्रातर्दशम्यां स्नात्वैव कृत्वा नित्यक्रियाः क्रियाः सहस्रं विधिवद्रामभक्तिविनातुसारतः ब्राह्मणान्भोजयेत्स
स्यकारणामिष्टान्भोजयेत् गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालंकारभूषणैः रामभक्तान्प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा पर्वणः ऊर्ध्व

ते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतं अनेकजन्मराशीनि पापानि सुबहून्यपि भस्मीभवंति पापानि याति विष्णोः परं पदं सर्वेषामप्ययं
ॐ धर्मो भुक्तिमुक्त्यैकसाधनं अशुचिर्वापि पापिष्टः कृत्वेदं व्रतमुत्तमम् पूज्यः स्यात्सर्वभूतानां यथा रामस्तथैव सः यस्तु रामन
व्रता० वम्यां तु भुंक्ते स तु नराधमः कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वोत्तमोत्तमं व्रतान्यन्यानि कु
१९८ रुते षां फलभाग्भवेत् महात्मापि प्रणश्यंति पापानि नवमीव्रतात् एकामपि ततो भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतं उपोष्य जान
तेनः स्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते नरो रामनवम्यां तु श्रीरामप्रतिमापरः विधानेन नरश्रेष्ठ स मुक्तो नात्र संशयः सुतीक्ष्ण उ
वाच श्रीरामप्रतिमादानविधानं वा कथं मुने कथयस्व यथा रामभक्तस्य मम विस्तरात् अगस्त्युवाच कथयिष्यामि ते
भक्त्या प्रतिमादानमुत्तमम् विधानं वापि यत्नेन तु यतस्त्वं सुवोत्तमः अष्टम्यां चैत्रमासे तु शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः दन्तधाव
नपूर्वं तु स्नानं स्नात्वा यथाविधि नद्यां तडागे कूपे वा ह्रदे प्रस्रवणेऽपि वा संध्यादिकाः क्रियाः कृत्वा स्मरन् राघवं हृदि
गृहमागत्य विप्रेन्द्र कुर्यादौपासनादिकं दांतं शुचिं विनीतं विप्रं वेदशास्त्रविशारदं श्रीरामपूजानिरतं शुचिं दंभविवर्जि
तं सर्वदा राममंत्राणां रामस्यैकसाधकं आहूय भक्त्या सम्प्रणम्य आचार्यं येवृत्वा श्रीरामप्रतिमादानं करिष्येऽहं द्वि
जोत्तम त्वमाचार्यो भवस्वेति ततः श्रीरामोऽस्मि ते मम वच इत्युक्त्वा भोजनमायान्तं स्वापयित्वा ततः स्वयं तदेवाभ्यज्य स्नात्वा यास्थि
तां वनराज्यं हि दिव्ये तौ वस्त्रं दिव्यगंधमाल्यादि धारयेत् अविनीतो भक्षितस्त्वेकनाम संध्यादिकाः क्रियाः आचार्यं येषु ज
ये तु स्वामालिकाद्यैः सविस्तरं भुंजीयात् स्वयमप्येवं हरिरामस्मरन्नेव एकभक्तव्रतेन तु महाचार्यो जितेन्द्रियः शय्या
न भूतलसम्प्रकः श्रीरामार्पितमानसः ततः समुत्थाय स्नात्वा संध्यां यथाविधि प्रातः सर्वाणि कर्माणि शीघ्रमेवस १९८

मापयेत् ततः सूक्ष्ममतामूलाविद्वद्भिः सहितोनव सारहेवोद्गे भागेमंडपहृदयमुत्तमं मंडपं च चतुर्द्वारं ध्वजाः कार्याः
सविलैः फलैर्नानाविधैर्युक्तां पुष्पमालासुशोभनां कदलीस्तंभसंयुक्तां फलैश्च समलंकृतां सुतोरणैः मनोरमं प
ताकायुगलंकृतं शंखचक्रहस्तमद्भिः प्राकारैः समलंकृतं गरुत्मन्तं पाणिं च दक्षिणे सुविभूषितं गदाखेटकका
दंडैः पश्चिमेन विभूषितं पद्मस्वस्तिकनीलैश्च कोणार्यां समलंकृतं मध्ये हस्तलवनः कार्यवेदिका हस्तमायता विप्रैः
स्वगीतनृत्यैश्च वाद्यैश्चापि समान्वितं पुण्याहं वाचयेत्तत्रविद्वद्भिः प्रीतमानसैः ततः संकल्पयेद्देवं राममेवमनुस्म
रन् श्रयाणाम नवस्यां तत्रामाराधनं तत्परः उपोष्य ह समयामेत्तु पूजयित्वा यथाविधिः इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां
तत्प्रयत्नतः श्रीरामप्रीतये दास्ये राममक्ताय धीमते प्रीतो रामो हरत्वाशु पापानि सुबहूनि मे अनेकजन्मसंसिद्धानि
अभ्यस्तानि महान्ति च विलिखेत्स्वर्णेनाभंडे वेदिकोपरि हरे मध्ये तीर्थोदकैर्युक्तं पात्रं स्वर्णस्य चर्चितं सौवर्णं राज
तेनाम्बुपात्रे षट्कोणमालिखेत् ततः स्वर्णमयं रामं प्रतिमां पलमात्रतः निर्मितां द्विभुजां रम्यां वामांके स्थितजानकीं
विभ्रतीं दक्षिणे हस्ते ज्ञानमुद्रां महाशुभे वामेनाऽथ करेणोत दहमालिरपसाश्रितां सिंहासने राजयंतं पलद्वयवि
निर्मितं पंचामृतस्नानपूर्वं संपूज्य विधिवत्ततः मूलमंत्रेणानियतो दद्यात्तेषु मनोद्भिनैः एवं संपूज्य विधिवद्द्विजा
गन्धाक्षत्या दिव्या रामकथा श्रावणता नाममाक्षेषु मनितः नृत्यगीतादिभिश्चैव रामलोकैरनेककथा रामाष्टकेन।
संस्तुत्यगाथपुष्पाक्षतादिभिः कर्पूरागरुकस्तूरीकल्हारायैरलंकृतां संपूज्य विधिवद्ब्रह्मचारिवारात्रौ नयेत्तथः
ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः संस्थाप्य विधिवद्रामं पूजयेद्विधिवन्मुने ततोहोमं प्रकुर्वीतन्

ॐ
अ·रा·
१०५
109

त्नमंत्रेण मंत्रवित् पूर्वोक्तऊं उग्रस्तोक्षेभ्य इति वा समाहितः लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरं तथा आज्येन पायसेनैव
स्मरन्राममतंद्रितः ततो भक्त्या समालंक्ष्य आचार्यं प्रार्थयेन्मुने कुंडलाभ्यां सुवृत्ताभ्यां मंत्रलीयैनैकथा गंधपुष्पादितैस्त
वस्त्रैर्विविधैस्तु अलमनोहरैः ततो रामं स्वयं दद्यादिमं मंत्रमुदीरयन् इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां समलंकृतां चित्रवस्त्रयुगा
च्छन्नां रामोऽहं राघवाय ते श्रीरामप्रीतये दास्ये प्रीतो भवतु राघव इति प्रतिमादानमंत्रः इति दत्वा विधानेन दद्याद्देवं दक्षि
णां प्रभुवे अन्येभ्यश्च यथान्यायं गोहिरण्यादि शक्तितः दत्वा वा सोऽपि तथा यथालंकरणानि च अगस्त्य उवाच एवं यः
कुरुते रामप्रतिमादानमुत्तमम् ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः तुलापुरुषदानेन फलमाप्नोति सुव्रत अ
नेकजन्मसंसिद्धपापेभ्यो मुच्यते ध्रुवं बहुनात्र किमुक्तेन मुक्तिस्तस्य करे स्थिता तुलापुरुषदानेन संशयस्तल्लभते फ
लं भते फलं तत्फलं लभते मर्त्यो दानेनानेन सुव्रत सुतीक्ष्ण उवाच प्रायेणाहि नराः सर्वे दरिद्राः कृपणा मुने अग
स्त्य उवाच दरिद्रस्य महाभाग स्वस्य विभानुसारतः पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा मुने वित्तशाठ्यमकृत्वैव कुर्यादेव
व्रतं मुने यदि चोरतरं दुःखं पातकं नेह तत्क्वचित् अकिंचनोऽपि यत्नेन उपोष्य नवमीदिने एकचित्तोऽपि विधिवत्सर्वपा
पैः प्रमुच्यते प्रातः स्नानाचमनयुक्तोऽत्वा संध्यादिकाः क्रियाः गोभूतिलहिरण्यादि दद्याद्दक्षिणानुसारतः श्रीरामचंद्र
भक्तेभ्यो विद्वद्भिः श्रद्धयान्वितः पारणं कुर्वीत ब्राह्मणैश्च स्वयंक्षितः एवं यः कुरुते भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते प्राप्ते
श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः उपोषणं न कुरुते कुंभीपाके स पच्यते यत्किंचिद्राममुद्दिश्य क्रियते न समाप्ति
तां रौरवे स नरः पच्यते नात्र संशयः सुतीक्ष्ण उवाच यामाष्टके प्रजीवेत येनोक्तो महामुने मूलमंत्रेण सं १०५

पुष्पकेनकथंवदस्वप्रभुत अगस्त्यउ॰ सर्वेषांराममंत्राणांमंत्रराजः षडक्षरः स्कांदेमोक्षखंडे श्रीरामप्रतिरूढगीतायांरुद्रवाक्यं
मुमूर्षोर्मणिकर्णिकायांतीरेर्धोदकनिवासिनः अहंदिशामितेमंत्रंतारकस्योपदेशतः श्रीरामरामरामेतियत्तारकमुच्यते
अतस्त्वंजानकीनाथपरंब्रह्माभिधीयते इति तारकंब्रह्मचैतन्मंत्रेणपूजाप्रशस्ते पीठांगदेवतानांतु आवृतीनांतथै
वच आदावेवप्रकुर्वीतदेवस्यप्रीतमानसः उपचारैःषोडशभिःपूजाकार्यायथाविधिः आवाहनेस्थापनेचसंमुखी
करणेमया एवमुद्राप्रदर्शनीवपूजासुद्राप्रदर्शनतः प्रोक्षप्रजोप्रकुर्वीतपूर्वोक्तविधिनाततः कलशंवामभागेचपू
जाद्रव्याणिचादरात् पीठसंपूजयत्नेन आत्मानंमंत्रमुच्चरन् याज्ञासाधनमध्येपूज्याघ्यामिच्छेतंद्विजः पीताम्बराणि
देवायप्राधियत्नंचयेत्सुधीः सर्वाणियज्ञोपवीतानिदद्याद्देवायभक्तितः नानारत्नविचित्राणिदद्यादाभरणानिच हिमां
बुघृष्टचन्दनसारसमन्वितं कुमावमलमेवाणउपचारान्प्रकल्पयेत् कल्हारैःकेतकैर्जात्यैःपुन्नागाद्यैःप्रपूजयेत् चं
पकैःशतपत्रैश्चसुगंधैः मनोहरैः धूपंचदद्यात्धूपैश्चसततमन्त्रैः प्रपूजयेत् भक्ष्यभोज्यादिकंभक्त्यादेवायविधिनावेद
त् येनसोपस्करंदेवंदत्वापापैः प्रमुच्यते जन्मकोटिकृतैः घोरैः नानारूपैश्चदारुणैः विमुक्तःस्वगणादेवयथावंपवेभवे
न्मुनेः अङ्गुष्ठानस्वदातव्यंश्रीरामनवमीव्रतं सर्वलोकहितायैवपवित्रंपापनाशने लोहेननिर्मितंवापिशिलायादा
रुणापिवा एकेनैवप्रकारेणायसैकस्मिंयथावाप्नुते कृतंसर्वप्रयत्नेनयाकिंदपिभक्तितः जपेदेकांतवासीनोयावत्सद
शमीदिने अनेनस्यात्पुनः पूजादशम्यांभोजयेद्द्विजान् भक्ताभोज्यैर्बहुविधैः दद्याद्रूपासदक्षिणां कृतेसत्याभवेत्प्र
नसथारामप्रसीदति तस्मांतिष्ठत्येयानितुनराहानिवर्जितः द्वादश्याहकृतेनापियत्पापनापिमुच्यते विलंघया

ॐ व्रता. ११

नित्यं सर्वं श्रीरामनवमीदिने जपेद्राममन्त्राणां योन ज्ञानानि तस्यैव उपोष्यं संस्मरन् रामस्या मनःपूर्वं मनन्यधीः शुक्लपक्षो
ष्यमन्त्रस्य न्यसेन्मामगुरः स्मरः यामेयामेव विधिना जयात्मज्ञा समाहितः मुक्तोपि स्वराज्यात् श्रीरामनवमीव्रते न
रत्ने तिष्ठतः श्रेष्ठाः देवाश्चापि विशेषतः तस्मात्सर्वात्मना सर्वं कर्तव्यं नवमीव्रतं मुच्यते सर्वपापेभ्यो याति ब्रह्म सनात
ने इति श्रीस्कन्दपुराणे अगस्त्यसंहितायामगस्त्यसुतीक्ष्णसंवादे रामनवमीव्रतं अथ रामनवमीउद्यापनविधिः पार्वत्यु
वाच धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि कृतार्थास्मि जगत्प्रभो विच्छिन्नो मे तिसंदेहग्रन्थिर्भवदनुग्रहात् त्वत्प्रसादाद्गलिते रामतत्त्वार्
तत्त्वमायतं पिबन्त्या मे मनो देव न तृप्यति मयाप्यहं श्रीरामस्यामृतेनामे श्रुतं संक्षेपतो मया इदानीं श्रोतुमिच्छामि विस्त
रेणास्फुटादरं श्रीमहादेव उवाच शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं महत् प्राप्नोति परमां सिद्धिं दीर्घायुः पुत्रसंपदा रा
मनाममलिखितस्य कोटिशतानापि एकैकमन्त्रसंपुटं महापातकनाशने सर्वकामोपि लिखितस्यतिच्छामनन्तवाघुनः
इह वसत्वमाप्नोति अन्ते परपदं लभेत् आराधितत्वमप्येवमूर्तेस्याद्यापनं यजेत् उद्यापनं विना नैव फलसिद्धिमवाप्नुयात्
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रामउद्यापनं कुरु पार्वत्युवाच नमोस्तु देवदेवेश भक्तानुग्रहकारक रामउद्यापनं ब्रूहि विस्तरेण मम
प्रभोः श्रीमहादेव उवाच शृणु देवि प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथाविधिः रामउद्यापनं चात्र भक्त्या भवदनुग्रहात् सुवर्णप्रति
माऽऽकार्या शीलतां पामलसद्वर्णां हनुमत्प्रतिमां तत्र चतुर्थांशेन हाटकैः सुवर्णस्य प्रमाणं च पलाष्टकमुदीरितं अशक्तश्च
स्वल्पेनैव तु कर्तव्यं देवेशनः श्रीरामस्य प्रतिकृतिं वित्तशाठ्येन कारयेत् रजतेनासनं कुर्यात् मासैः षोडशसंमितैः पीत
वस्त्राणि देवस्य सार्धयन्माणि लोपादि तेउलस्य प्रमाणं लभवेद्राणावतकष्टयं प्रदद्याद्देवतायै हेतीर्थं उपकारयेत्सुधीः तोरणा ११

110

निवलदीरेवंपयेदाम्रपल्लवैः भूमौ गोमयलिप्तायां सर्वतोभद्रसंज्ञकं रचयेत्तन्मध्ये तन्नानारंगैः सुशोभनं ॐ भानवेष्टा
वपूर्वादिस्थापयेद् ब्राह्मणान्पश्चात ॐ मेकं मध्ये शेषस्थापयेत्तन्दुलोपरि घटोदकेन संपूर्यं पंचरत्नैः सपल्लवैः नारिको
लफलान्वितं स्थापकं रामाय दापयेत् आचार्यं वरयेत्तत्र वेदशास्त्रविशारदं ब्रह्मादिऋत्विजान्तान्वरणं कारयेत्ततः मधु
पर्केण संपूज्य वस्त्रालंकारभूषणैः ऋत्विजान्षोडशाष्टौ वा वरयेद्वेदपारगान् स्नानानि त्वं विधाय यादौ पूजयेद्ब्राह्मणाना
यकं पुण्याहवाचयित्वा नान्दीपूजयेद्रामं वेदकं ततो ग्रहप्रतिष्ठाप्य स्थापयेद्वोक्तविधानतः विष्णुसूक्तेन होतव्यं मूल
मंत्रेणाथवा पुनः नवग्रहाष्टदिक्पालान्मंत्रान्नुक्तांश्च होमयेत् पुरुषसूक्तेन होतव्यं समिदाज्यचरुकास्तिलाः सुहोमसम
हस्त्रेण मंत्रेणाहावयेत् होमान्ते पूजयेद्रामं विष्णुपूर्वादिदेवता पूजयित्वा ततो दद्याद्बलिं पूर्णाहुतिं तथा श्रेयः सं
पादयेत्तत्र अभिषेकं समाचरेत् रामं तस्य वस्त्रालंकारभूषणैः पूजयित्वा ततः पुनः आचार्यं पूजयेत्तत्र वस्त्राभरणभूषणैः प्र
तिमादानमंत्रेणाचार्याय निवेदयेत् दानमंत्रः नमो रामाय देवाय देवानां बहुरूपिणे महात्मने यस्मिन्नेतत्कर्मपाशात्तद्
दिनं त्यज्यतां मे मायया गुणमय्या त्वं स्वबलिलिप्सि ग्रतस्तत्वाद्भक्तेभुवनदक्षि स्वाश्रियोपायिकी भक्तिमेवा
पितृवंशेन निःश्रयः सारवेदिनः सुतस्तत्वादकमलेभक्तिरेवमहात्मने संसारभयतमानामेषजंभक्तिरेवत्र रामसी
तिगाहीनत्वयदानेनतस्त्वैर्तिः फलंभवेत् ब्राह्मणान्भोजयेत्साहस्रमेवोज्जयेत्मधुसर्पिषा पक्वान्नैः पायसैः खैषैः कदली
शाकपानैतैः ऋत्विग्भ्योदक्षिणां यजेत् तद्दैतेहूतपात्रंवतिलपात्रंवदापयेत् शय्यावरपदानानि दश दानानि शक्तितः

उं॰ व्रता॰ ११२

अथ शुक्लैकादश्यां मेरुं दत्वा रामं नमस्कृतः तिलकं कारयेत्तस्या दूर्वाभिर्बिल्वपल्लवैः द्विजेभ्यश्च वाशिषो देया नानाशास्त्राविसर्जे
येत् उमामहेश्वरौ हृष्टौ भोजयेद्वटुकन्यया कुमारीणां तु यैर्भोज्यं योगिराजं च भोजयेत् क्षेत्रपालबलिं दत्वा ध्यात्वा रामं स
राजयेत् ब्रह्मादिभिश्च तत्पुण्यं वक्तुं पार्यते न किंचन अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च एकेन रामनाम्ना तु तत्फलं ल
भते नरः नारी वा पुरुषो वापि शूद्रो वा यदि मानवः रामनाम्ना लभेत्कामान् समस्तान् सर्वदा मने मूलकल्पद्रुमास्याविलसमणि
विलसच्छत्रसिंहासनेस्थं कोदण्डपाणिं ललितकरयुगे नापि तैलत्यागेन वामां केन्यलसीतामभरत्वनमहामौक्तिकां
क्षेत्रकालिशत्रुघ्नवामस्थाविलसित्तमतिशोभामुदं दृभजेहं इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे उमामहेश्वरसंवादे रामनव
मीव्रतोद्यापनं संपूर्णं अथाश्विनशुक्लनवम्यां देवीपूजा माहात्म्याविलयमोन्वे रामा उवाच विधिना पूजयेत्केन भ
द्रकालीं नराधिप नवम्यामाश्विने मासि शुक्लपक्षे नरोत्तम पुष्कर उवाच पूर्वीन्नवेनगिरिभाणिविवाल मनोहरे भद्र
कालीगृहं कुर्याद्विचित्रं वेश्मनिः सर्वलक्षणे भद्रकालीपटं कान्ता तत्र संपूजयेत् द्विजे पदं स्वरूपं मातृचामाता तत्रैव अष्टादशभु
जा कार्या भद्रकाली मनोहरा आलीढस्थानसंस्थाना चक्रः सिंहरथे स्थिता अक्षमाला त्रिशूलं च वहस्तं च दक्ष यादव
बाणं चापं च कर्तव्यं शंखं पद्मं तथैव च स्रुवं स्रुचं तथा कार्यं गदां च कमण्डलुं एकाक्षीवक्त्र्यानि तथा शक्तिं कुन्ता
शनी हस्तानां भद्रकाल्या स्तुभवेत्कोतिकरः करः एवमेव महाभाग रत्नपात्रधरो भवेदिति अष्टम्यां शुक्लपक्षस्य अह
न्यां प्रयतः शुचिः तत्रैव पुष्पधूपाभ्यां नैवेद्यैः पूजयेत् पुष्पैर्मध्येफलैर्भक्ष्यैः भोज्यैश्च मनोहरैः बलिभिश्च विवि
धैश्च प्रोताडनैस्तथैव च रात्रौ जागरणं कुर्यान्नैवेद्यं तथापि च उपोषितो द्वितीयेह्नि पूजयेत्तु नरोत्तम आसुधायं च स १०९

कलेष्टजयेवसथापिच पवंसंपूजयेद्देवीं वरदां भक्तवत्सलां वीतपापनीं कामगामां वज्रभूषां वरप्रदां पूजिता सर्वका-
मैः साधुतन्त्रिवसथापिच पवं हि संपूज्य जगद्धधात्रीं यात्रां तु देयावसथापिचेन प्राप्नोति सिद्धिं परमां महेशो ज्ञनल
ध्याने पापि च विघ्नशान्ता तन्त्रे वदेवीपुराणे ब्रह्मोवाच श्रृणु शक्र प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि महासिद्धिप्रदं यत्स
वैशाखुतिवर्द्धनं सर्वलोकोपकारार्थं विशेषाद्दसिहविष्णु कवषैर्बाल्लणाद्यैः क्षत्रियैर्भूमिपालने गोधनार्थैर्विशां
वत्सष्टैः पुत्रसवोर्थिभिः सौभाग्यार्थी स्त्रिया कार्य मत्स्यस्थपनकौतिभिः महाव्रतं महापुण्यं पशोकतार्थे गृहितं कर्त्त-
व्यं देवराजेद देवभक्तिसमन्वितैः कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नैरिकां नैरिकां प्रतिपत्त् अयाचीतं यथैवकाशीनक्त-
शीतव्यथा पुनः पुनरेवं प्रातः स्नायाद्दिनं दद्यान्त्रिकालं शिवपूजकः शिवस्थ शिवा वा शिवो वा जपहोमसदासक्तः कय-
काभोजुयेत्सदा अष्टम्यां तु नवम्यां हि दारुजानि शुभानि च पकं वा विघ्नभावेन कारयेत्सर्वसत्तम तस्मिन्देवी प्रकुर्वन्त्याहवे मे:
वाराज्ञतीत्वा महादोलां तोरणोपेतां विष्वस्थलेन पूजयेत् सर्वोपहारसंपन्नवस्त्रफलादिभिः कारयेद्दृष्टदोलादिदृष्टं
ववलिदेवकौ वलिग्राहिगणादेवा विनायकादयः तत्सर्वायितीं वलेदेवकौ पुष्पैर्ध्येषु द्रोणविलासवज्रातोपुन्नागचम्पकैः
द्रोणं: उत्सवकः विचित्रैर्विवर्धयेत्तज्जा अष्टम्यामुपवासयेत् उंगा प्रतो जपेन्मंत्रमेकचित्तः स्वभावितः तदर्थयामिनीशेषवि
जयार्थेन नृपोत्तमः पंचाहलं तोरणोपेतं महिष्यामेस्य पूजिते विधिवत्कालिकाली निजमावेद्भन पातयेत् तस्यान्यतयि
रमांसंप्रहीनाष्टज्ञनादिषु निकृंतनाय प्रदानं महाकोशाकिंमृचितं तस्याग्रतोन्यपत्राया कुंडे क्षालनापि च खड्गेन वा
तयित्वा तदघात्स्कंदविशाखयोः ततो देवीं पुनः प्रातः क्षीरमपि जलादिभिः ॐ उमातृकफकष्टैरेस्कंदेनैस्नापिपाययेत्

ॐ व्रता० ११२ हेमादिपुष्परत्नानि वासांसि प्रहतानि च नैवेद्यं सप्रभूतं तद्देयं देव्याः सम्भाविते ॥ देवीभक्तान् पूजयेत् कन्यकाः प्रमदादिच दि
ज्ञातीन् धर्मपाण्डितान्नदानेन तोषयेत् वेदाभक्तानशेषेण महाव्रतपराञ्छुचीन् पूजयेन्नातिशेषेण तद्रूपां स्वर्विकायतः मातृ
गणांश्चैव देवीनां पूजां कार्या तदा निशि ध्वजच्छत्रपताकादीनुच्छ्रये चर्चिकागृहे रथयात्रां बलिं लेपं पणवापरवाञ्जल
कारयेन्नृत्यगेयेन देवीशास्त्राणि वाचनैः ॥ अश्वमेधमवाप्नोति भक्तिमान् ॥ सर्वसत्तम महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायका स
र्वेषु शावत्सवर्णिषु नवभक्त्या प्रकीर्त्तिता लभ्यतेऽनेन यशो राज्यं पुत्रायुर्धनसम्पदः ॥ इति श्रीदेवीपुराणे महानवमीव्रतं ॥ न
न्देव सौरपुराणे आश्वयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां प्रयतात्मवान् भक्त्या सम्पूजयित्वैव देवीं सम्प्रार्थयेन्नतः हेमाद्रिवह्निमहा
मायेचामुण्डे रुद्रमालिनि द्रव्यमारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते भूतप्रेतपिशाचेभ्यो रक्षोभ्यश्च महेश्वरि देवेभ्यो मानुषे
भ्यश्च भयेभ्यो रक्ष मां सदा उमे ब्राह्मणि कौमारि विश्वरूपे प्रसीद मे ॥ कुमारीर्भोजयित्वा च दद्यादालङ्कारदानादिकं नवसप्ताष्ट
चैव स्वस्य विभवानुसारतः ॥ शास्त्रोक्तरूपस्य पश्चैव सम्यग्यत्नेन पूजयेत् यतः प्रसन्ना सा देवी निवसेत्सन्निवमृतेतं शास्त्रमिति पा
द्मः शास्त्रतन्त्रकैर्व्यास्तत्रापि विशेषः ॥ शिवरहस्ये येऽमहम्यर्थंगणां सप्तकन्ताभिषेकं यांशु वासंते गिरिसुतामभिषेच
यन्ति तेऽखिलकल्मषमयं भवसमेव समूपाराज्याभिषेकमतलंपुनराप्नुवन्ति दुर्गाभक्तिः तदगिणां देवीपुराणे स्नानं पिष्ट
घृतीयेन स्नापयित्वा नरः ॥ शिवं नागलोके समासाद्य क्रीडते ॥ पञ्चगव्यैः सह दीप्तापुष्पं बिल्वपत्रं करवीरोत्पलानि च
स्नानकाले प्रयोज्यानि देव्याः प्रीतिकराणि च भगवत्याः नरो दत्त्वा बिल्वलोके महीयते स्नपयित्वा नरो दुर्गां श्रद्धया हेमवारि १०२
णा सौवर्णयानमारुह्य सौवर्णाभिः सह मोदते तिलोदके विष्णुलोके लभते वायवे ॥ सहतेन स्नपयेद्यस्तत्सपुण्यक

लेपनात् दशपूर्वान्दशपरानात्मानंचविशेषतः भवानींवासमुद्धृत्य दुर्गालोके महीयते क्षीरेण स्नापयेयस्तु श्रद्धाभक्ति
समन्वितः चंडिकांविधिवद्वीरं इन्द्रलोके महीयते स्नापयेद्दधिना वीर दशाब्दं दुर्गां महीयते राजते न विमानेन शिवलो
के महीयते पंचगव्येन ये दुर्गां तथा वरुणवारिणा स्नापयेद्दधि वल्मीके व ब्रह्मस्नाने हितं स्मृतं एकाहे पि च ये दुर्गां पंच
गव्येन चंडिकां स्नापयेत्सप्तशाईलसगोक्षीरभीरुं कपिलापंचगव्येन दधिक्षीरघृतेन च स्नानेन मंत्रपूतेन प्रोक्ष्यमितव
प्योनवाधिप तस्य स्नापने षडक्षरेण मंत्रेण पापान्नान्यघो दुर्गा विमलेश्वर वाचं स्पृष्ट्वा प्रोक्तामभैरवीति वाराहीत
यात् ह्रीं दुर्गायै नमः इति षडक्षरमंत्रेण कार्यं भविष्ये चंडिकांस्नापयेयस्तु नरश्चेक्षुरसेन च गाङ्गेन सलिलेन विसु
नासह मोदते पितृभिः दिव्य ये दुर्गां मधुनाघृतसर्पिषा च स्नापयेत्स पितरस्तस्मादवर्षशतद्वयं योगिनां सायान बुध्यां वा
श्रेष्ठसंध्यावानराधिप स्नापयित्वा तीर्थजलैः वाजपेयफलं लभेत् स्नापयित्वा नदीतोयेन गंधचंदनवारिणा चंद्रांशुनिर्म
लः श्रीमान् चंद्रलोके महीयते स्नापयेयस्तु वै देवीं नरः कर्पूरवारिणा सगांधेन्यामस्नानेयत्र सा चंडिकास्थिता चंडि
कां स्नापयित्वा तु अगरुगारुवारिणा इन्द्रलोकं समासाद्य क्रीडते सह किन्नरैः द्वादशांगेन योगेन चंडिकां पूजयेन्नरः
दशपद्मसहस्राणि वर्षाणि मोदते दिवि यवः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षतानि दधि तंडुलाः सहासिद्धार्थकाः दूर्वाः कुमारी वन
मधुः अर्घ्याय कुशाग्राणि दधिशंख गोरोचनाः सहासहदेवीं कुमारीं प्रकम्प्य अनेन पूजयेयस्तु स याति परमं पदं अष्टा
गार्घ्यं समादद्यात् देव्यै सर्वं निवेदयेत् दशवर्षसहस्राणि दुर्गालोके महीयते आपः क्षीरं कुशाग्राणि दधि सर्पिश्च तं
डुलाः तिला सिद्धार्थकाश्चैव अष्टांगोर्घ्यः प्रकीर्तितः भविष्ये रक्तविल्वालतैः पुष्पैर्दधिदूर्वांकुरैः सलिलैः सामान्यः स

ॐ
व्रता॰
११२

113

वै देवानामर्च्चायं परिकीर्त्तितः स्नात्वा वैशाखे दत्त्वा वाजपेयफलं लभेत् ताम्रपात्रार्घदानेन पौण्डरीकफलं भवेत् पला
चपयःपात्राभ्यां गोसहस्रफलं लभेत् रौप्यपात्रेणार्घ्यदाने विश्वयागफलं लभेत् रत्नार्घ्येणार्घ्यपात्रेणालभेद् रुद्रसुवर्णक
हेमपात्रे सर्वाणि ईप्सितानि लभेद् रुद्राक्षदानात् गोध्याणार्घ्यः राज्यसुखं लभेत् चन्दनेन सुगन्धेन श्रीयायसमाल
भेत् ॐ कुंकुमेन विलिप्याथ गोसहस्रफलं लभेत् विलिप्य कलागरुणा वाजपेयफलं लभेत् मृगाङ्कलेपनं कृत्वा ज्योति
ष्टोमफलं लभेत् मृगाङ्ककस्तूरी तथा चन्दनागरुकर्पूरैः यस्तु देवं विलेपयेत् संवत्सरशतं दिव्यं शक्रलोके महीग
ते देवीपूजने चन्दनागरुकर्पूरैश्च समालिप्य पूजयेत् सकुंकुमैः देवीमालिप्य विधिवत्कल्पकोटिं वसेद्दिवि मदकर्पूरकाश्मी
ररोचनाचन्दनाद्यैः एतैर्विलेपयेद्देवीं सर्वकामानवाप्नुयात् पुष्पाणि देवीपूजायां मल्लिकामुत्पलं पद्मं शमीं भृङ्ग
राजपत्रकं स्वर्णाक्षकर्णिकारं च द्रोणपुष्पं विशेषतः करवीरं पाटलपुष्पं कुसुमं नागकेसरं पुन्नागं चम्पकः कुन्दं यूथि
कां नवमल्लिकां जपां च केतकीं मल्लीं बृहतीं शतपत्रिकां तथा कुमुदं कल्हारं बिल्वपत्रं च मालतीं यवानीं वकुला
शोकं कृष्णनीलोत्पलानि च दमनं च मरुवकं शतपत्रपद्मं च तथा केतकीं जातिमुकुलं च बन्धूकं वकुलान्यपि कुरुण्ट
कर्णिकारं च सिन्दूरामं सहस्रं च मरिच्च प्रत्येकं सुगन्धपुष्पं दशानि शतफलं फलं लभेत् सारवं दुग्धतेषु वादित्राणां कांचन
सुत करवीरसहस्रेण पूजयेद्यस्तु वटिकां साग्निष्टोमफलं लब्ध्वा सूर्यलोके महीयते पूजयित्वा नरो भक्त्या वटिका
पद्ममालया ज्योतिष्टोमफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते शमीपुष्पसहस्राभिर्यस्तु आर्यां संपूजयेन्नरः गोसहस्रफलं प्रा
प्य विष्णुलोके महीयते पूजयित्वा नरो देवीं श्रद्धया विधिवन्नृप कुन्दपुष्पसहस्राभिर्यः परलोके महीयते सुगन्धपुष्प १०३

थैश्च पूजयेद्यस्तु चंडिकां मालाभिर्मालयावापि सोऽश्वमेधफलं लभेत् सर्वाणां सर्वासामशेषेण दशैव फलं लभेत् माला-
याविल्वपत्राणां नवम्यां गुग्गुलेन च नीलोत्पलसहस्रेणाभिपूजयेद्यस्तु चंडिकां वाजपेयफलं प्राप्य रुद्रलोके मही-
यते नीलोत्पलसहस्रेण यो वै मालां प्रयच्छति वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च दुर्गानुचरतां यातो रुद्रलो-
के महीयते तथा विल्वमां पूजयेद्दुर्गां दिव्यगुग्गुलवासितां तालहतेन संवीज्य महासत्रफलं लभेत् भविष्ये सर्वेषा-
मेव धूपानां दुर्गायाः गुग्गुलः प्रियाः मंत्रस्तु धूपोयं देवदेवेशी कृतगुग्गुलयोजितः महाणवरदे मानदुर्गे देविन
मास्तुते श्रीखण्डागुरुनैवेद्यं सत्रफलं लभेत् श्रीखण्डागुरुः कालागरुः महिषाक्षेपचूर्णमध्ये कदनाविल्वमथापि
वा वाजपेयफलं प्राप्य सूर्यलोके महीयते सकालागरुधूपेन माहिषाक्षेण गुग्गुलो शोधयेत्पापकलितं यथाग्नि
दिवकांचनं कालागरुं सकर्पूरं चन्दनं सितं कृतधूपा तथा शाहस्रसंमृतं च भगवत्यै नरो धूपामेदत्वा नरोधिप दहका
मानवाप्यानात् दुर्गालोके महीयते भविष्ये घृतदीपप्रदानेन चंडिकां पूजयेन्नरः सोऽश्वमेधफलं प्राप्य दुर्गायाः
गणो भवेत् तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा च चंडिकां वाजपेयफलं प्राप्य मोदते सह किन्नरैः मंत्रस्तु अग्निर्ज्योतिर
विर्ज्योतिश्चंद्रो ज्योतिस्तथैव च ज्योतिषामुत्तमा दुर्गे दीपोयं प्रतिगृह्यतां शिवाग्रहेऽपि देवीं प्रति सकांचनोज्ज्वलपुष्प
रागरत्नप्रभाभरणोज्वलहेममये विमाने दिव्यांगनापरिवृतो नयनाभिरामं प्रज्वाल्य दीपममलं भवने भवान्याः दीपप्र
दानेयो दद्याद्देवेषु ब्राह्मणेषु च तेन दीपप्रदानेन स्वर्गं याति मानवः भविष्ये कृतेन तु शशांकस्य समावास्या तु का
र्तिके विशेषतो नवम्यां नभसा समन्वितः यावन्तं दीपसंख्यानं हृतेनाहवेवाधितः यावंतं दीपसंख्यानं हृतेनाहं वेदाधि

ते तावत्कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते भविष्ये गुडखण्डं तु नारिकेलं तथा शर्करया पिबन् घृतेन पायसं भक्त्या मोदकांश्च प्रस्त
ॐ रापदं स्यादिति शेषः शाल्योदनेन सालोवपानेन वदरं जलेष्या यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति शिवालयं शिवा दुर्गा रसा
व्रता. लालयुक्षास्तैः इक्षुदण्डदधि शर्करा पयः सर्पिस्तु मरिचस्रग्गालितं वितनोति महर्षिर्निहन्ति स मोदनं च कुहनेन सालया
१४८ पानकं वेयकं गोधूमस्य नमस्कं वा पानकं सरभीकृतं नरेन्द्रवांछित महेन्द्रकृष्णाकीर्ता सहितं पुनः सात्म्यं सतीनां सहितं
पानकस्यानित्यं निवेदयेत्काले श्रद्धया पायसं गुडशर्करा सहितं नरः यः प्रयच्छति दुर्गायै तेन स्वराज्यकामिते
कालिकापुराणे आमिन्नापरमान्नं च दधि वा यि समशर्करं महादेव्यै निवेद्य च वाजपेयफलं लभेत् दुर्गामुद्दिश्य पानी
यके तनुकीर्णावासिता यः प्रयच्छति राजेन्द्र सारणा यि प्रीतिर्भवेत् आम्रवनारिकेरखर्जूरबीजपूरकैः यः प्रयच्छ
ति दुर्गायै स याति परमां गतिं बलिवित्तं यदेवैनाशुभं किंचिद्दुत्यात् भक्त्यादिपबके देवीदले रवाभिगच्छति भक्ष्यभो
ज्यं लेह्यं चोष्यं पेयं च पंचमं परमान्नं पिष्टकं चूपावकां क समस्तथा मोदकं शष्कुलिकादीनि देव्यै पक्वानि चोत्सृजेत् द
धिक्षीरघृतैः निवेदयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यंजनानि च शीतादीनि च गव्यानि च माहिषाणि च सर्वशः तांबूलानि च दत्ता
न्गौघचैः सह मोदते विश्वरूपे तत्र सन्तानसन्तानंदं रंजितं सुगवसलता रुद्रे रविमंजुलं देवास्तेपरिपीयते भविष्ये व
स्त्राणि सविविधानि सूक्ष्माणि च मृदूनि च यः प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति शिवालयं यावत्संतन्तवो वो तेषु वस्त्रेषु संस्थि
ताः तावद्वर्षसहस्राणि मोदते चण्डिकागृहे अलंकारं तु यो दद्यात् हि मायाय स्वर्णायवा स गच्छेद्दास्वौ लोके नानाभर १०४
णभूषितः जातः शंखिकाकाले नन्तनो द्वीपपतिर्भवेत् विश्वरूपे विश्वरूपप्रदानेन राजा भवति भूतले तेनैव स्वर्णा

तिलकं घस्त्रभगावत्यै प्रयच्छति सगच्छ परमं स्थानं यत्र सा परमा कला सौवर्णी राजते वापि यस्तु वाणीयः प्रच्छति गोसहस्र
फलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते श्रोणीसूत्र प्रदानेन महीसागरमेखला प्रशास्ति निहतामित्रः शाक्रवद्दिवि मोदते स्तव
गीत्र प्रदानेन स्थाने सर्वत्र विरति शिवरहस्ये देवीभ्यो कनक दंड विराजितैश्च सञ्चामरैः प्रबलं डंडुल संदर्शीभिः दिव्यो
गन्धाल्लन विराजितं भूषितांगः कलान्तामरतां वृषं वस्तु भविष्यो गैरिकस्य नयात्राणि दुर्गायै यः प्रयच्छति तस्य
पुण्यफलं प्राप्नोति तारागणपदं दिवि गैरिकं स्वर्णं निष्ककोटि प्रदाता हि जनतस्यान्ततोयकं हेमपात्राणि यदत्वा पुण्ये
स्यादेद पावो ताम्रपात्र प्रदानेन देवीशतगुणं भवेत् तस्मात् पात्रगुणं प्रोक्तं दत्वा स्वागतमधुमारत्न स्थामयं चक्रका
दि उपस्कर प्रदानेन प्रियमाप्नोत्यनुत्तमम् उपस्कारगन्धधूपदीपपात्रघण्टादि वं दान्त निर्मलस्वच्छदर्पणं मणिभूषिते
पयोपशोभितं कृत्वा मालामालानुलेपनैः दुर्गायाः पुरतः कृत्वा विलोक्य शोकरस्य वा राजसूयफलं प्राप्य इह स लोके म
हीयते इह सः स्वर्यः शिवरहस्ये दत्वा यः परमभक्तियुतो भवान्या वेदाविताननमथ वा मरमातपत्रं केयूरहारमणिकुं
डलभावितो मार रत्नापि यो भवति भूतलचक्रवर्ती भविष्य प्रावडं दंड संकाशं प्रवालमणिभूषितं हेमदंडमथच्छत्रं गौर्यै
दैः यः प्रयच्छति सच्छत्रं विचित्रं किंकिणीजालमालिता धार्यमानेन शिरसि शिवलोके महीयते विश्वपथे यात्र
शाखामणिच्छत्रं पाण्डुकं वा पुष्पानहो वाहनं गौरदेवाय विदद्यात्प्रयच्छति यो कुस्मारवामाप्नोति अग्निष्टोमफलं
सुविः भविष्यो ताम्रदंडविचित्रैर्देवीदुर्गायै यः प्रयच्छति सगच्छति परस्थानं मानद्राणो लोकपूजितः हेमदंडविचित्रं यस्या
मरं संप्रयच्छति वायुलोकं समासाद्य क्रीडते वायुना सह आर्यायाश्चामररत्नमणिदंडविभूषितं स्वर्णार्हपार्थिवं वा

र्गालोकेमहीयते मयूरपत्रध्वजंतेनानारत्नविभूषितम् भगवत्यैनिवेदनालभेदहूसवर्गिके तालहंतमहावाहोविच
कर्मोपशोभितंभगवत्यैनिवेदनोवेसवस्यफलंलभेत् सार्वदापालनोरविवयोपभोग: सतानिवेदयेत् अशोकट: हस्य
सूरकोपघात आरितसुराणा य: शाय्यातप्रयच्छेतदेवसुवरहषिह तानसहस्रविप्रेभुद्ववाननरकव्रजेत् रत्नोपकरणो
पेतांमालदाहमयींपद्मा शाय्यानिवेदयेत्सभगवत्यैनराधिप उक्तलतवसहस्रनापरिसंख्यातयावतो तावदव
सहस्राणिदुर्गालोकेमहीयते योगोपयोगिनीमुद्धातहयागीपीतमंडना भगवत्यैनिवेदयाद्सोश्वमेधफलंलभेत् स
वभेयपरिसर्वांगमुदामीनशाशिप्रभं यूरूदयायोभक्त्याभगवत्यैसमर्पयेत् यावंतिरोमकूपाणिहयदेहाश्रितानि
तु तावत्कल्पसहस्राणिरुद्रलोकेमहीयते सविनीतांसिंयादामींमनर्कवानराधिप य: प्रयच्छतिदुर्गायैराजसू
याश्वमेधभाक् विसयर्थं प्रतिपादयन्तयामतंसाधजंविदण्वेसमाति निर्दहत्याशुपापानिमहायातककानपि भावि
वे ध्वजेश्वेतपत्रकाव्रमथवापद्मरागिकं किंकिणीजालसंवीतं घंटयोपशोभितं दत्वादेव्यैमहावाहासाकलोके
महीयते ध्वजमालाकुलंयस्तुऊर्ध्वदेवंचंडिकालयं महाध्वजाष्टकेवापिदिशासुविदिशासुच कन्यानांवृषातंसाध्रदुर्गालो
केमहीयते यावद्वर्तु: प्रमाणानपताकाप्रतिपादिता तावद्वर्षसहस्राणिदुर्गालोकेमहीयते वलहेमलपत्र: कालि
काष्ठराणि प्रभूतवलिदानेनवनंवस्त्राविपिवध्वेन कृष्णाष्टमीकालदंडश्वमथमासमवयवव्यनेवलिममाघोनकाष्टमा
कारासमासरा भविष्यनतत्रदेशोदुर्भिक्षंततस्तथा: विप्रवर्त्तेते नाकालेम्रियतेकश्चिन्नजपतेयुत्रचंडिका शापकालेम
हाष्टम्यांचंडिकायस्तुपूजयेत विमानवरमारुह्यमोदतेवसुना: सह अष्टम्यावरारूहजा देवीदद्दीरास्थापितासिंह ११५

संग्रहज्यपूर्वीरि ॐ ह्रीं जयायै नमः एवं मंगलायै काल्यै भद्रकाल्यै कपालिन्यै दुर्गायै क्षमायै शिवायै धात्र्यै स्वधायै स्वा
हायै नमः ह्रीं उग्रचण्डायै प्रचण्डायै चण्डवीरायै महाचण्डायै चण्डवत्यै चण्डरूपायै ह्रीं उग्रदंष्ट्रायै दंष्ट्राकरालायै एकवीर
विद्यायै ग्रामण्यै भीमसेनायै विशालाक्ष्यै मंगलायै मंगलप्रदायै नंदिन्यै भद्रायै लक्ष्म्यै कामदायै भोगदायै इच्छा
मेधायै साध्व्यै यशोवत्यै शोभायै बहुरूपायै धृत्यै आनंदायै सुनंदायै नंदायै अथ वक्त्रः षष्टिश्चोदाविंशत्षोड
शाष्टादशाष्टौवाहस्ताः ॐ विजयायै धृतिः शिवा क्षमा सिद्धिः तुष्टिः जया पुष्टिः प्रिया तुष्टिः प्रिया ऋद्धिः
रतिः दीप्ता कांति पद्मा लक्ष्मी ईश्वरी हरिसक्तिः जयवती जयंती ब्राह्मी अपराजिता प्रज्ञिता मानिनी श्वेता दि
तिमाया मोहिनी रतिलालसा नरा विमला कौमारी धारणी गौरूपा कामाक्षी मतिडंगा क्रिया स्वकृंथती चंडा
कराला कपालिनी रौद्री काली माहेश्वरी त्रिनेत्रा सुरूपा बहुरूपा त्रिपुरा अंबिका देवपूजिता वैष्णवी कौमारी
माहेश्वरी वैष्णवी महालक्ष्मी काकी कौशिकी शिवदूती चामुंडा शिवे प्रसीद चामुंडे दुर्गे महिषमर्दिनि अथ
मातरः ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही रुद्राणी चामुंडा महालक्ष्मी मध्ये चंडिका ततः कालिकालि
स्वाहा हृदयाय नमः स्वग्नीशाननिरृतिवायव्येषु ॐ कालिकालिनी हृदंडायै स्वाहा अस्त्राय पश्चात् ॐ कालिका
लिनी हृदंडायै नेत्राय वषट् अथ पंचवक्त्राणि ॐ ईशानाय नमः शिरसि कालिकालिन्तत्पुरुषाय नमः मुखे ॐ अ
घोरेभ्यो घोरायनमः ॐ लोहदंडाय वामदेवाय नमः पादयोः ॐ स्वाहा ॐ सद्योजाताय नमः सर्वांगे अथ आयुधा
नि दक्षिणोर्ध्वकरादित्रिशूलखड्गचक्रकर्त्रीनाराचांशक्ति वामे खेटपाशांकुशघंटा ततः ॐ वज्रभैरव

ॐ
व्रता
११९

कुधाय महासिंहासनाय ॐ हूं फट् नमः इति सिंहमहिषाय नमः नागपाशाय नमः इति पूजा भविष्ये वर्षैः पुष्प
दैस्तथा धूपैस्सम्यगाजितं तन्मंत्रैर्विलेपयालिहृताभ्यं गेन वेन रूप हूतेन पायसादभास्वाद्यपेयंबहुदिकान्नरूप निवेद्य
त्रैस्त्रुग्गन्धाद्यैर्यथोचितप्रत्नतस्तत इति दुर्गाभक्तितरंगिण्यां महाष्टम्यां महानवम्यां पूजा इति श्रीनीलकण्ठकृतजन्म
टपाकरक्षातो व्रताकेनवमीव्रतानि अथ दशमीव्रतानि तत्र यस्यां कस्यांचित् शुक्लदशम्यां माषाद्दशमीव्रतं दि
माङ्गोभविष्योत्तरे युधिष्ठिर उवाच ॐ कथमाशादशम्येषा गोविन्द क्रियते तदा इमां येनानलस्येवयद्याजातं समा
गमः श्रीकृष्ण उवाच राजा पाण्डयाराजपुत्रः स्वरूप्यं वक्तक्षीवलं वाणिज्यार्थी वाणिकपुत्रः शुद्धार्थं गर्भिणी तथा
धर्मकामार्थसंसिध्यै लोककन्या वरार्थिनी यष्टुकामो द्विजवरो रोगी आरोग्यमेव च चिरप्रसविनिकोतिवालेदत्तावि
ड्विनी एतेषुत्वेषुकनैषु माशाव्रतमिदं तदा यस्मात्पुरस्य भवेदार्तिः कार्य तेनतदा पूते शुक्लपक्षे दशम्यां स्नात्वा
समुप्य देवताः नक्तमाशास्वपूज्या वैष्णुष्यभक्तकवदने गृहाङ्गणे लिखित्वा यवैः पिष्टातकेन वा स्त्रीरूपाश्चापि
देवस्यपाश्वाहनविद्धिताः अधिदेवरसमन्वितदिक्पालसंज्ञाय स्वमन्त्रैश्च वाहवेश्च विहितालेविधिनेन्द्रर्थः इत्वा
स्वनाके नैवेद्यप्रत्यकोयोश्चर्यात्यालसिद्धाय स्वमन्त्रैश्च विवेद्येत् फलानि कालजातानिनत कार्यमिवदयेत् आशा आ
शासदासनसिध्यन्तां मम मनोरथाः भवतीनां प्रसादेन सदा कल्याणमाप्तिन्निति एवं संपूज्य विधिवद्दत्वा विप्राय दक्षिणां
ग्रनेनक्रमयोगेन मासि मासि समाचरेत् वर्षमेकं कुरुश्रेष्ठ ततः पश्चात् समुपोषयेत् अवीक्रं वत्सरस्यापि सिद्धार्थं वा ११९
समुपयेत् सौवर्णाः कारयेदाशाः रौप्याः पिष्टातकेन वा स्नाति स्वजनैः सार्धं स्नातः सम्यगलंकृतः पूज्याः प्र

क्रमयोगेन संवेष्टिं रश्मिः ग्रहाणां ऋषिसंहितैः शक्रः सुरासुरनमस्कृतः सर्वात्रिभुवनस्याधिपो हरिदेवेन ततः
अग्निः पवित्रहा दाशेत्वमासीयेनिगायमे तेजोन्यायपराशक्तिवाग्रयीवरदाभव धर्मराजस्समाश्रित्यलोकात्तेय
मयत्वसौ तेनसंयमनीवासियाम्यस्त्वकामदाभव त्वंहस्तातिविशक्तानानिर्ऋतिस्थानमाश्रिता तेननिर्ऋति
नामासित्वमाशाष्टवयस्त्वमे त्वयासौभुवनाधारो वरुणो यादसांपतिः कामार्थमस्मयमीर्थ्य वारुणी प्रवरुणाभ
व अधिष्ठातासित्वयस्माद्वायुनाजगतप्रभुना वायव्यत्वंमम शांतिंनित्यंयच्छममालये धनदेनाधिष्ठितासि सौम्या
तात्वमिहोत्तरा नित्यंतत्रामवाप्स्यामस्तत्त्वाससौमनोरथं देवाधिजगदीशेनशंभुनात्वमलंकृता ईशयस्मात्तमे
देविवांछितानितनमोनमः भुजंगाष्टकुलेनत्वं सेवितासितयालयः नागांगनाभिः सहितामहितामवममायवे स
वदात्वंशिवायच सनकाद्यैः परिवृताब्राह्मणिमापाहि सर्वदा तत्त्वत्राणि च सर्वाणि ग्रहानारगणास्तथा तत्त्वमात
रोयाश्चभूतप्रेतविनायकाः सर्वेममे प्रसिद्धर्थं भवंतुप्रणतावाः सदा पर्मिमेत्रे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिनाततः वासो
भिरभिसंकल्पफलानिविनिवेदयेत् ततोवंदिनिनादेनगीतवाद्यत्रमंगलैः नृत्यंतीभिर्वरस्त्रीभिर्जाग्रतीवनिशां
नयेत् ॐ ॐ मातस्ततोत्पुलदानमानादिभिः सर्वं प्रभातेथद्विजेषु ब्राह्मणायनिवेदयेत् अनेनविधिनासर्व
मापप्राणिपत्यत्वभुंजीतमित्रसहितः सुहृद्बंधुजनेनच यएवंकुरुतेपार्थदशाम्रीव्रतमादरात् सर्वान्कामानवा
प्नोतिमनसोभिमतान्नरः सीमांविशेषतः कार्यंव्रतमेतत्फणिध्वजः प्राप्नोतिविजयीयतोनाथः अष्टकामप्रदायिनी
धर्म्यंयशस्यमायुष्यंसर्वकामफलप्रदं कथितंतेमहाराजमयाव्रतमनुत्तमं येमानवामनुजपुंगवकामकामा

मेषु जयेति दशमी शुभसदा दशाहरा: तेषां विशेषविनिहिता हृदयेपि कामा नानाप्रकारफलममलमलं वदन्ते नारि तेन इति श्री
ॐ भविष्योत्तरे ज्यैष्ठदशमीव्रतं अथ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां दशहरायां स्नानदानादिकं स्कान्दे ज्येष्ठशुक्लदशम्यां
व्रता· वसेद्वत्सरमुद्वोक्ष्य तामस्यां स्नानपूजाव्रतदानैश्च विशेषतः यो वा वित्तानुसारेण प्राप्य दशाहरेति लोकैः मुच्यते
११८ दशभिः पापैः कर्ममहापातकाद्यैरिति ज्येष्ठशुक्लपक्षे भौमदिने यदि तथा हस्तेन संयुक्ता सर्वपापैः
कर्ममहापातकाद्यैरिति ग्रहहरातिश्विरिति वाराहपुराणे दशमी शुक्लपक्षेतु ज्येष्ठमासे तु जाह्नवी अवतीर्णा
117 यतः स्वर्गाद्धस्ते तु सरिद्वरा हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता इति स्कान्दे ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्त
योः गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते तथा तत्रैवोक्तं तस्यां दशम्या
मेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः पठेत् दशकृत्वस्तु दरिद्रो वापि वा क्षमः सोपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य यत्नतः इ
ति दशहराविधिः अथ भाद्रशुक्लदशम्यां दशावतारव्रतं भविष्ये युधिष्ठिर उवाच व्रतं दशावताराख्यं ब्रूहि कृ
ष्ण सविस्तरं यमेवं समाचरन् सर्वपापोपशान्तिदं श्रीकृष्ण उवाच दशम्यां शुक्लपक्षस्य यो मासि प्रौष्ठपदे शुचिः स्नात्वा
जलाशये सम्यक् पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् कृत्वा ... गृहमागत्य मानवः गृहीत्वा ...
तित्रयं क्रमेणापाचयेत् ... वर्षे वर्षे दिने तस्मिन्नेवं वर्षाणि वै दश प्रथमे पूपकान् कुर्यात् द्वितीये
घृतपूपकान् तृतीये ... मोदकान् शुभान् सोहालकान्पञ्चमे वै षष्ठे वै खण्डवेष्टकान् सप्त ११८
मे ... कर्पूरान् ... नवमे कासारान् दशमे मण्डकान् शुभान् ... दशावतारा

यदापयेत् क्रमेणैव मत्स्यादित्वाय यथोक्तविधिनानघ अर्घ्यं दैविले वैरं यं मदीर्घं च विज्ञानत्य ततो घटादिमध्याया दत्वा वस्मे
जलाश्रये दशावतारान् भक्त्या गन्धपुष्पधूपविलेपनैः मैत्रेणानेन मेधावी हरिमभ्युदवारिणा मत्स्यं कूर्मं वराहं च नरसिंहं त्रि
विक्रमं रामं रामं च कृष्णं च बौद्धं चैव सकल्किनं गतोस्मि शरणं देवं हरिं नारायणं विभुं प्रणतोस्मि जगन्नाथ स मे विष्णुः
प्रसीदतु क्षिप्रं तं वैस लंदीमायां भक्त्या प्रीतो जनार्दनः एतद्दीपं नयत्नस्नानं गायामां स नि वेदितं अत्रै हे मी मत्स्यादि दश
मूर्तीर्यथाशोभनं वस्त्रं नाना संपूजयेत् यथ वै विधि विद्वान्ना विधिनानेन सुव्रत दशावतारनामायं तत्सर्व पुण्यफलेपए स
यतेयावि मालोके पुरुषाणां दशादश तान् क्षिण निर्नस्ते देहसम्भूतोऽगृहरणो विभुः संसारसागरान्तत्वौ तान् समुद्धरेत् ज
गत्पतिः एतद्दीपं नयत्नाशभ्रतेनानेन तोषितः किं तस्य न भवेल्लोके यस्य तुष्टो जनार्दनः यदुलेभ्य यदप्राप्यमतलो
पद्मगोचरं तदप्यप्रार्थितं प्राप्तो ददाति मधुसूदनः सोहं जनार्दनः सालालकालवृपधरोच्युतः मर्त्यलोके स्वयं पार्थ भू
भारोत्तारकारणात् यासीश्च तमिदं पार्थ चरिष्यति मयोदितं सालक्ष्मी पुकावलयाद्युत्तमर्त्ये समाश्रिता मर्त्यलोके वि
शंखचक्राविष्णुलोके महीयते ये पूजयन्ति पुरुषाः पुरुषोत्तमस्य मत्स्यादिकोऽप्यदशमी पुरदशावतारान् मन्येददशाश्चापि
दशोत्सहस्रविदित्यते यान्ति यानमपि रुषमुरारिलोकं इति भविष्ये दशावतारव्रतं अथाश्विनशुक्लदशमी विजयद
शम्याख्या सावतारकोदयव्यापिनी ग्राह्या तदुक्तं चिन्तामणौ आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये स कालो विज
यो नाम सर्वकार्यार्थसाधकः एकेनापि दिवसं व्याप्य मनिकामतः किंचिदुड्डियतारकः विजयो नाम कालोयं सर्वका
यार्थसाधकः इति दिनद्वयेतद्व्याप्तावत्र प्रत्यन्तं पराजितापरतायां हैव तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे दशम्यां तु नरैः सम्य

ॐ
व्रत॰
११८
118

पूजनीयापराजिता ऐशानीं दिशिमाश्रित्य अपराह्णे प्रयत्नतः याश्विनि नवमी शुक्ला न स्यात्सा त्वपराजिता क्षेमार्थं विजया
र्थं च पूर्वविजयकविधिना नृपैः नवमीशेषसंयुक्तायां दशम्यामपराजिता ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्धिनी तथा आ
श्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजितो नृपैः एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितमिति यात्रा तु एकादशमुहूर्ते कार्या तथा च
भृगुः आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु सायंकाले शुभा यात्रा दिवा वा जितयत्नतः एकादशो मुहूर्तो यो विज
यः स च प्रकीर्तितः तस्मिन्सर्वैर्विधातव्या यात्रा विजयकांक्षिभिरिति दिनद्वये एकादशाभावे त्वन्यापि श्रवणा
युता ग्राह्या तथा च हेमाद्रौ मदनरत्ने कश्यपः उदये दशमी किंचित्संपूर्णैकादशी यदि श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथि
र्विजयाभिधा श्रवणे तु सिते पक्षे याकाकुत्स्थः प्रस्थितो यतः उल्लंघयेयुः सीमानं तद्दिनर्क्षे ततो नरा इति अत्र कृत्यमभ
विष्य शमीसमूलं तत्रोपेताः स्थानाश्याप्रतिष्ठिताः संप्राप्य तां च संपूज्य शमीं शान्तिमुखो भवेत् मंत्रः शमी शमयते पा
पं शमी लोहितकण्टका धारिण्यर्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी करिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं मम तत्र नि
र्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता इति गृहीत्वा सार्द्रां तत्र मार्द्री शमीमूलगतां मृदं गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेन्निजगृहं प्रति त
तो भूषणादिव स्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सहेति अथापराजितदशम्यां पूर्वाह्ने विजयामुहूर्ते उक्तमार्गस्थानि कामित्युपकल्प्य
न्त्राप्येते श्लोकाः अलंकृतो भूषितोश्वगजादिभिः परिष्कृतो लंगरगनागाः वादित्रनादप्रतिनादिताशासु मंगलाचारप
रंपराभी राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितसहायेन प्रस्थानविधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत पूर्वतो दिशि गत्वा नगरसीमान्तं वास्तु ११८
पूजां समाचरेत् संपूज्य वास्तुदिक्पालान्पूजयेन्मार्गदेवताः मंत्रैः वैदिकपौराणैः पूजयेच्च शमीतरुं अमंगलानां

शमनीं शमनीं दुःकृतस्य च दुःस्वप्नशमनीं धन्यां प्रपद्येहं शमीं शुभां ततः कृताञ्जलिः पूर्वस्यां दिशि विसर्जनमान्त्रमेन वि
धेः प्रतिकृतिं कृत्वा व्याख्यानावामनस्ताघ्रतं शोरोपारसर्वांगुदेवन सिंहो हृदयमसीति दिशां विजयमन्त्रं पठित्वा गुरो
यस्ता एवमेव विधिं कृत्वा दशमी शाखापि सुजपानदिजाश्शत्रुसंमुखं अपसंवत्सरग्रहेशहितो राजा वाजिपदातीना
मेता कौतुकमाचरेत् जयमंगलशब्देन ततः स्वभवने विशेत् नीराजयमानः सुवासिनीभिर्गणिकाभिः समंगलं युपवंजक
ते राजा वर्षे वर्षे समंगले आरोग्यमैश्वर्यं विजयं वसन्तकाले नाथयुगाबाथयशेवनभवति पराजयः श्रियं च भूय
मवाप्नोति विजयं च सदा भवतीति उक्तं प्रस्थानेष्वापि संग्रामे नानेषु गामिष्यत्सु पार्थिव वा ग्रस्तंडेभयावीणाच्छा
पवादेयवनहस्त्यावलेस्तातावारुववरनतडदायवने एवपहेवप्रपनन्तचे केशावमक्षोमनवानिवापयित्वासेभा
पातुपकल्पयित्वा मैत्रे मुहूर्ते गृह्यसमाधाय प्रणाति शालसरेकारयित्वा ए जातेना भिषिचेत् योधाकोनके प्रवरे
तिपरतस्तीव्रतानपतीयात्रादिति यथाक्रमं मन्त्रनाभ्यजेतान् लेपनं कारयित्वा वासोगंधान् स्वजस्वावध्युरः वामी
रेस्थापयित्वा कर्तालालेम्पं जहोत्यभयेरपराजितेसा सुद्धेष्यसल्पयनेः शामेवमभिजेनवेदेन स्वकृत्वा पार्थिव स्थितिमा
प्रगाम्पृतिवजुत्वा आगदतात स्वंदस्त्रालीयाकेनवाश्रातिष्ठजिगतअन्नशाजवशिपृथ्वानमास्पाय जयेदिमो
यायाहो यतेरनुत्रातारगिंद्रमाणोविकृपुभयसोमोहृहस्पतिनेः परिपातमपश्चादिति श्रीतविसृकमाव्यावि
वाहकारयेत्नु हत्वातिष्ठेत् नराज्ञिपरिवृत्तास्तथजवीरिति मदनरत्ने गोपथब्राह्मणोविजयादशमीविधिः
इति श्रीभट्टनीलकंठात्मजभट्टशंकरकृतौ व्रतार्के दशमीव्रतानि अथैकादशीव्रतानि तत्रोपवासप्रकारस्ती

ॐ
ब्रता०
११९

निर्णयः सा च द्विविधा शुक्ला दशमीविद्धा वेधोऽपि द्विविधः अरुणोदये दशमीसंवेधात् सूर्योदये च तत्राद्यो वेधस्तु स्वा
ऽन्यः तथा च भविष्ये अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते संदिग्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणं तथा दशमीशे
षसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिने चैकादशीव्रतं अरुणोदयस्वरूपं हेमाद्रौ स्कन्दे उदे
पीत निशि आत्मना यामार्द्धे दैवपित्र्यादिदिने सावधानमनध्ययनेवारुणोदयमुच्यते यामार्द्धं मुहूर्तद्वयं तत्र तत्र
अरुणयवसौरथमेव आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता सैकादशी तु संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्तिता एवं भा
पवीये स्कान्दे उदयात्प्राक् चतस्रस्तु घटिका अरुणोदय इति तदपि द्वाविंशत्त्रिघटिकात्रिमाणपक्षे मुहूर्तद्वयस्य
तावत्परिमाणत्वादुक्तमिति हेतुनिर्णये पितामहवचनं यत्पिब्रह्मवेधे बहुनोद्घटिकामात्ररुणोदयनिरूप
णं वत्सृत्यविभागोक्ते व्यासोदितं कैलादिने अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयं अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्श
नाद्रवेः महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यते कानदृश्यते तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति नत्पादयोर्वेधा अत्र पूर्वकाले दो
षा निश्चया इति भाद्रवचनं वैष्णवलक्षणं तु स्कान्दे परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य
दीक्षास्ति वैष्णवी समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः विष्णुप्रिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते इति गारुडे वैष्णव
सायागमोक्तदीक्षाप्रमोहि वैष्णवः तथा विष्णुप्रिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते भविष्ये यथा शुक्ला तथा कृष्णा
यथा कृष्णा तथेतरा तुल्ये ते मन्यते यस्तु स हि वैष्णव उच्यते इति अतिवेधादयः सर्वे वेधा निषिद्धा स्मृताः सर्ववैष्णव ११९
धा विस्तेयो वेधः सूर्योदयस्पर्श इति मदनरत्ने तत्र दृष्टस्तु अरुणोदयवेधः परिशेषादितरलक्षणारहितस्मार्तपरत्वे

तत्रैव सर्वेषामेकादशीनिर्णीयते तत्र शुद्धा चतुर्विधा एकादशीमात्राधिका द्वादशीमात्राधिका उभयाधिका अनुभया-
धिका चेति तत्राद्यायां पूर्वैव तथा च नारदः संपूर्णैकादशी यत्र द्वादशी वृद्धिगामिनी द्वादश्यां लंघनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पा-
रणमिति संपूर्णा चार्द्धोदयात्प्रागिति परिभाषिता हिमी यद्यपि पूर्वैव तथापि च हेमाद्रिमदनरत्नादिधृतभागवतादितंत्रे
संपूर्णैकादशी स्यात् परतो द्वादशी यदि उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणं निशिलायां त्रयोदश्यां कलावादिक
लापि वा द्विकलायां तु द्वादश्यां पारणं यः करोति हि तात स पुण्यं महीपाल नराणां भविता नरः इदमपि वैष्णवैकवाक्-
तया शुद्धन्यूनाधिकद्वादशीकायामेवानंतरोपवासविधायकं न तु विद्धन्यूनाधिकद्वादशीकायां अत एव पृथ्वीचं-
द्रोदये वृद्धनारदीये उक्तं संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्यां नैव किंचन द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति तत्र कथं भवेत् पूर्वापरे
द्युः कार्या स्यादुत्तरा यावदभिलक्ष्येति वा या स्यादुत्तरा यान्त्यभिलक्ष्येति हेमाद्र्यादिधृतभागवतेऽपि समानार्थकं स्यात् स्य-
वेव सो हेमाद्रिलिखितं मात्रे — नाकवनोक्तिर्न्यानामनाकैरेवेति युक्तमाथवायेनेत्यल्पकालत्वविवेचनेनैकादशी
यदा तु सा परतो द्वादशी भवेत् उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिमिति व्यासवचनात् शुद्धायां द्वादशीमात्राधि-
कैकपरेद्युरुक्तं तद्वेति नानवरणाः तेषां परस्परं योर्दश्यास्यवर्णाः बुमेप्रस्मिन्द्वादशं योदशयातदशमीविद्धायामेव तद्वचनम्
हतेः एतेन दश शुद्धन्यूनाधिकद्वादशीकायामुत्तरदिने उपवासविधायकमिति न च लोपात्र द्वितीयस्य सूर्योदयमात्रस्य
शिवरूपाभिमतेन मासामाधवावार्यणामिति वाच्यं तेरेवयतोऽनुपरदशमीवत्स्मार्तनिर्णीये पुनर्विदातिविन्यासव्याख्याते तु
मार्गादौ दशमीमिश्रितत्वात् परतोऽह्नभावाच्च स्वयं गतेत्यावत् ब्रुवेऽपि स्मार्तनिर्णीये व्यासवचनसमानार्थं ब्रूते च

ॐ वृद्धवचनमुदयविद्धाद्वादशीमात्राधिकायामेवयोजितमिति एवेन पञ्चादशीपदालमेन्मकारप्रश्लेषेणोपाख्यानपाले ह
वापरविरोधान्मानाभावाच्चेति दिक् उभयोरप्याधिक्ये तु मुनिकन्यायेनैव प्रागुपवासोत्तरं वादीभूतेनापि द्वादश्यामु
व्रता० क्षः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा तत्रोपोष्या द्वितीयाऽत्र परतो द्वादशी यदीति अत्र तूभयाधिकायां पूर्वेद्युस्तं मम
११२ देहयवन्मात्राधिकाऽनाधिके मत्योदयानन्तरमुहूर्तद्वयेवाथ नतस्य षष्टिचूर्णिकोक्तरमदंतदभावद्वयेद्दति वैष्णवाना
मेकादशीनिर्णीता अथ स्मार्तैस्तेन प्रसिद्धानामेकादशीनिर्णीयते सा चाद्विविधा शुद्धा मध्योदयैदमीसहिता विद्धा च
तत्र शुद्धा चतुर्धा एकादशीमात्राधिका द्वादशीमात्राधिका उभयाधिका अनुभयाधिका चेति तत्रैकादशीमात्राधिके
पूर्वैव कर्तव्या सकृत्कक्षः स्मार्तैः प्रथमेऽह्नि निराहारी अपरेऽह्नि संपूर्णा द्वादश्यां नतया नातु दृश्यते पुनरेव च पूर्वा कार्या गृ
हस्थैर्यतिभिश्चोत्तरा विभो इति अत्र गृहस्थप्रतिपदं सकामनिष्कामपरं तथा च मार्कण्डेयः संपूर्णैकादशी यत्र प्रभा
ते पुनरेव सा पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां वसेदिति निष्कामगृहस्थस्य तु नैव निष्कामस्य गृहस्थोऽर्थाउत्तरैकादशी
सदा प्राप्तेऽभवत्तवामावाद्वादशीवद्विजोत्तम इति स्कान्दात् इदं चोपवासविषये विष्णुप्रीतिकामेस्तु रात्रिद्वये उपवासः कार्यः
संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्पर
रैरिति नृहद्वशिष्ठोक्तेः तातपशरणास्तु अविलसितस्मरइति यदा च स्वल्पवानामेव द्वादशी इदं चोपवासद्वयं नैकाधिकारिणोत्र
तिविधायकं एकनिमित्तकोपवासस्याह तेरपुरुकलात् किं तु क्रमो मार्कण्डेयवचनेन सकामतिः कामाभ्यां तत्र सकामेन ११२
पूर्वा निः कामेनोत्तरेति किं चिन्नहृदसमानाधिकेन तिथ्योः एकस्य पोषणानेनान्तरयोगस्य प्रतीतेर्विष्णुप्रीतिपुरुकलात्याधिका

यैनरश्रवणाद्वेकेनाधिकारिणोनेरनरभुक्तंतिथिद्वयमुपोष्यं आह्निकवाचनिकेतिपरे शुद्धायांद्वादशीमात्राधिक्ये।
पिपूर्वैकभक्तमुपवासउक्तः स्कांदे शुद्धायदासमाहीनासमाहीनाधिकोवा एकादशीमुपवसेत्शुद्धांवैष्णवीमपीति
शुद्धैकादशीयदासमान्यूनावाभवति उत्तराद्वादशीसमान्यूनाधिकावाभवतितदैकादशीमुपवसेन्नतु वैष्णवींद्वादशी
मित्यर्थः एवंचनवैदेकादशीविद्धाद्वादशीपरतः स्थिताउपोष्यैकादशीतत्रयदीक्षेत्परमपदमिति नारदवचनमप्येत
देकवाक्यतयातद्विषयमेव यत्तुयदीक्षेदिनक्षयंवादमात्रेनतमुमुक्षूणांएवोपवासविधायकेनवापरत्रचोपवासः
स्यैवसर्वत्रविधानेनतदनौचित्यादितिकालतत्त्वविवेचने नव्याः तद्धित्यमुमुक्षूणांविद्धानाधिकायामेवपरत्रोपवा
समस्यदिनत्रयेतशुद्धैवद्वादशीमोक्षकांक्षिभिः उपोष्याद्वादशीविद्धानोपोष्यैकादशीसदा मुमुक्षुभिर्द्वादशीविद्धा।
नोपोष्यैकादशीतिथिरित्यादिवचनेनविधानात् तेनयदीक्षेदिनसायंवादेवृक्षमारोहरणोवैष्णवातिरिक्तानां
स्मार्तानांमुमुक्षूणामपितथापूर्वोपवासविधानमेवयुक्तं शुद्धायामुभयाधिक्येतुपरेत्ररैवोपवासः पूर्वस्यैका
दशीत्याज्यावृद्धेनेदितयंवैयदेति स्कांदात् संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा सर्वैरेवोत्तराकार्यापरतोद्वादशी
यदीति नारदीयाच्च यत्तु विद्धापिविद्धाविज्ञेयापरतोद्वादशीनचेत् अविद्धापिचविद्धास्यात्परतोद्वारतोद्वादशीय
दीति पद्मवचनं तत्सर्वं वैष्णवविषयंयदुक्तंपाद्मे तेषांविद्धायानिषेधात् नापिस्मार्तविषयं शुद्धायदासमाहीने
त्यादिवचनविरोधात् किंतुपूर्वोदाहृतस्मार्तानांमृतिमहत्तोबाधकाभावेनतदेकवाक्यतयावर्तते द्वितीयपदेति
पूर्वोक्तवचनैकवाक्यतयावतान्यन्यैवाभयत्रहैत्वंयं शुद्धायामुभयामाधिक्येनतत्रापकप्रमाणाभावेनस

देहाभावात्पूर्वैव रतिशुद्धानिर्णयः शुष्यविद्धापि पूर्वैव देववचनं दोलत्रविद्धैकादशीमात्राकेरविद्धायामेवोपवासः तथा
चप्रचेताः एकादशी विद्धाचैव तस्रोकेसास्विशेषतः उत्तरांतुयदिःस्यात्पूर्वावाश्रुपवसेद्गृहीत्यायनेकवाकैकवाक
तयाप्रचेतोवचनेशुद्धाविषयमेवेतिकालतत्त्वविवेचनकारमाधवमतेद्वषयिनान्यमतेतभट्टमदनरत्नाद्यमाधव
निर्णयः स्मृतः सत्र द्वादशीमिश्रिताकार्यासर्वत्रैकादशीतिथिः द्वादशीमिश्रिताकार्यासर्वत्रैकादशीतिथिः द्वाद
शीचत्रयोदश्यांविद्यतेयदिवानवा तथा सर्वत्रैकादशीयायाद्वादशीमिश्रितानरैः प्रातर्भवतुवामावागतेतिनिय
मुपोषणोऽपोषणस्यप्रधानादेतत्कलाविद्धैकादशीतत्रशुद्धापारणंतत्र तत्रद्वादश्यांलियेतस्म्यत्रोदवनोष्ठवयो
दश्यामेवतत्कार्यमित्यर्थः द्वादश्येकादशी यत्र संगता मिश्रिताथवा तामुपोष्यततः कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणं एका
दशीकलामात्रापरतो द्वादशी भवेत् तत्र क्रतुशतंपुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणं परम् एकादशीकलांतरं एकादशी
द्वादशीचाविशेषत्रयोदशी उत्तरार्धेन देव इत्यादिविषयमाद स्कांदे कौमीदिवचनैर्विद्धायिकानपिकद्वादशीकार्या
सुन्नत्रैवोपवासश्चेत्यवैरपरतितबिल्ययतः सपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां च इहगामिनी द्वादश्यां लंघनं कार्यं त्रयोद
श्यां तु पारणं एकादशीकलाप्यासाद्य येन द्वादश्युपोषिता तत्र क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणं एकादशीकला
प्येकाद्वादशी सकलं दिनं त्रयोदश्युषाकाले वैसर्वं तद्दिनत्रयं सर्वपापहरं प्रोक्तं न उपोष्यमितिस्मृतानित्यादीनि
एकादशीमात्राधिकं वैसर्वविषयत्वेन सूर्यमाथवादिभिर्व्याख्यातानि तदेकवाक्यतया द्वादशीमिश्रितस्यापुः १२१
त्वानि सर्वाणि मिदाविषयाण्येवेति कल्पवृक्षविद्धायिकायास्त्रिसप्तत्यायोजयितव्यानि यदि तानि विद्धायिकायां

स्मार्तानां शुद्धाधिकायां वैष्णवानां मिश्राधिकायां भेदेनापि प्रवर्तते तु वैर्विद्धैकाधिकाधिकाविरोधं स्मार्तानि प्रतिपत्तुं दासाम्ये
न माघे वाक्यं प्रवृत्तेर्वाक्यं किमिति शुद्धाविषयमेव व्याख्यातमिति विद्वद्भिरालोचनीयमिति तस्मात्प्रचेतोवचनात्स्य
वैतिमाधवोक्तिः यथादित्यपुराणे कथनेत्यर्थं तत्र भट्टमदनरत्नवद्योक्ति स्वायुक्तेति विद्धैकादशीमात्राधिक्येऽपि किंचिद्धते
सर्ववैष्णवैकादशी कार्या दशमीमिश्रितानेदैः प्रातर्भवेत्तु सावायुः स्यान्नित्यमुपोषणमिति कालादर्शमदनरत्नयो
श्च विष्णुधर्मवचनं प्रातर्दशमीदिने एकादशी भवेत्तमावेत्यर्थकं एकादशी यदा विद्धा दशमी चतुर्थगता दशमी
मिश्रितां तत्र उपोष्या शुद्धानि संततमेति कालादर्शादिष्वत्र वायुपुराणीयं च विज्ञोपवासविधाने विनानर्थकं यत्र दिनद्व
यस्पृष्टे दिनोपोष्या द्वादशीयुता सेवोपोष्या सदा पुण्यापायान नष्टात्रयोदशी स्यान्नभ्रष्टे हेमाद्रावुक्तपद्मपुराणवचने दि
नेत्रयागतिरिक्त दशमीविद्धायामुपवासनिहन्निविनाः तथ्यकामितिद्वयोर्विरोधप्रसक्तो व्यवस्थैवं कार्या दशमीविद्धा
धायकं वचनं शुद्धवृद्धिनिरहस्यानां गोप्याद्वादशीयुतेति निवर्तकं शुद्धवृद्धहस्यानां नोपोष्या द्वादशीयुतेति निवर्त
कं शुद्धवृद्धहस्यानां चरदशम्युपगताय त्रितिथ्यैकादशी भवेत् तत्रापत्यविनाशः स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत् तथा उत्तरया
परविद्धां तु दशम्येकादशी यदि दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान्पाकशासनः दशमीशेषसंयुक्तां गांधार्या समुपोषितां तन
स्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत् ये कुर्वंति उर्वीति दशम्येकादशीयुतो आलोकनं तु व ब्रह्मन्स्यर्चदर्शन
मोचरंदिति तथा एकादशी दशमीविद्धापरतोपि न वर्द्धते यतिभिर्गृहिभिश्चैव सेवोपोष्या द्वयतिथिरितो न्यायेनक
वाकात् ग्र्यंत्रदिनत्रयस्पर्शीयाद्दयन्तुनत्तु एवमपवादिनत्रयस्पृष्टेवदितिमाधवादिष्टत्पावात् यद्यपि दिनयस्पृष्टे तिथिपु

दशसाम्यसाम्येपराप्राप्नोतितत्रापिश्चविद्धानिनितिविद्धेश्चग्रलभ्यंतेदिनान्तत मुहूर्तैः पंचभिर्विद्धाग्राह्येवैकादशीतिधिविति
ॐ ऋषश्रृंगेणाासाम्येपिविद्धाग्राह्यतया उक्तलात मुहूर्तेपंचकेचारुणोदयमारभ्यज्ञेयं सूर्योदयमारभ्यग्रहणोक्तत्रिमुहूर्ता
व्रता. नीषिकत्तयाभाहितायदिनेएकादशतवसंभविनाविद्धाःलाभस्यासंभवएव एवंचोदयिकत्रिमुहूर्तैर्दशम्याभवनीयामुहू
१२२ र्तायाएकादश्यापिहित्रिमुहूर्तव्यापिन्याः सूर्योदयसाम्यमेवभवतीतिनमुहूर्तपंचकानियमोपितात्पर्यकान्यथात्वैवयस्य
स्यात् नवैकादश्यादिनत्रयेउपवासंकरोतिवः तस्यपुत्राः विनश्यन्तिमयापिंडदोयस्यामिपुत्रदस्यश्रान्तदास्य
कवचनेश्रानोथानोनित्याकारलोपइतिमदनः कश्चित्तुपिंडतोयस्येतिपाठः दिनत्रयेनसंप्राप्नेनोपोष्यदशमीयुता
यदीकस्तुत्रुपोषणमहिंसेपदमात्मनइत्यादितुउपवासदिनेनिषेधान् सैवोपोष्येतिविधानादिहितप्रतिषिद्धत्वात्
विकल्पापत्तिरितिचेन्न एकादशीपुकरोतिसूत्रसमानानिषेधाप्रायशः पर्युदासमायवेति तदापत्तिविरहात् तत्रयेषुदश
मीविद्धानिषेधेषु अज्ञानाद्यदिवामोहात्कुर्यादेकादशीनराः दशमीशेषसंयुक्तांप्राप्यायश्चित्तमिदंचरेत्यादिप्रायश्चित्ताम्ना
नातेषुनः फलनिषेधासनतः पर्युदासायवायतादिनद्रुवानिषेधानपर्युदासायवउपवासनिषेधयस्मभवेत्किंचित्सक
लयेत् नतुखलूपवासेनउपवासफलंलभेदितिवाक्यशेषेनसामान्यतः तथा अविद्धानामलाभेतुपयोदधिफलानित्त
समकेवासमथ्रीयायउपवासस्तस्मोभवदिति ऋष्यशृंगवचनेनविशेषतश्चसामान्यस्तनबहुपदिनत्रयेभस्यनियमक
रणात्त यानित एकादश्यांयदावत्सदिनत्रयतिथिर्भवेत् यज्ञोपोष्याद्वादशीस्यात्त्रयोदश्यांतुपारणं तथा एकाद १२२
श्यांयदाब्रह्मन्दिनक्षयतिथिर्भवेत् तत्रास्तैकादशींमुक्त्वाद्वादशीमुपोषयेत् तथा दिनत्रयेनसंप्राप्नेनोपोष्याद्दशमी

मीयुता उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां तु पारणमित्यादीनि पितामहगोभिलभविष्यत्पुराणवचनानि तानि दिनद्व
येतस्तु वै वा द्वादशीमात्रकां विभिः उपोष्या द्वादशी विद्धानोपोष्यैकादशी सदैवेति स्मृतिसमयप्रवृत्तवचनमेकवाक्यतया
पुष्णवपराणि एतेन पुत्रवद्गृहस्थपरत्वमेतेषां तथ स्मार्त्तस्तनकृपसामर्थ्येत्तपुत्रवतामपि प्रवृत्तिः नपवोपवासानि ष
यप्रस्त्वात्तन्नाप्येतत्स्मृ द्वादश्युपवासं विधेयम्प्रहते: स्मृतपुष्णभविष्यत्पुराणे एकादशीकलाप्येकापरतो नवाबि
यते गृहीभिः पुत्रवाद्भिस्तैर्वापोष्या तदा तिथिरिति नक्ष्यान्निः परस्तात्सकलाधिष्टावारविरोधात्सामर्थ्ये सर्वानयप
वैष्णवोऽविपेयाच्च यन्नपाठे एकादशी द्वादशी विद्धापरतो न तु वर्द्धते यतिभिः गृहस्थिभिश्चैव वैष्णवैर्वा पोष्यास्तयेतिथिरि
ति तस्तु वद्गृहस्थानां यतीनां यतीनां चोभयविधेत्तयेषु सर्वविद्धायवास उपोष्य द्वलकमेवेति एवं वचनानि विद्धाप्यवि
द्वाविज्ञेयापरतो द्वादशी न चेत् त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किंचन उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रितापि
वैदृतिस्मस्त्येतत् पायस्केदात्रिविद्धा उग्रहवचनानि तानि तानि पुत्रवद्गृहस्थानामेव सर्वविद्धोपवासे उपोष्य द्वलकाती
तिसर्वेषामविरोधः तस्मादिहैकादशीमात्राधिकपुत्रवद्भिर्न गृहस्थानां सर्वापुत्रवतां तेषां यतीनां च यतीनामिति सिद्धं
विद्धायां द्वादशीमात्राधिके सर्वेषां परैर्दोषवासः उपवासदिनं विद्धपत्तनं भवति सर्वथा द्वितीये हि पारणं स्यात्तर्ले
प्येकादशीतिथिः तत्रोपवासो विहितः कथं तद्दस्ततत्र स्मृत उवाच यदा न प्राप्यते विप्रा द्वादश्यां सर्ववासरः द्वविच
क्रालमात्रेऽपि तदेषां पयेरिने उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् निशीतार्थ त्रयोदश्यां कला वाधिकलापि
वैति हेमाद्रौ नारदीयात् एकादशी यदा लक्ष्या परतो द्वादशी भवेत् उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिमिति तत्त्वत्र

श्री
ब्र॰ना॰
१२२

एवैवन्नेत्यासवचनात्त्वसमादिद्दयेसूर्योदयास्पर्शीनं स्यंगनायदोक्केस्पर्शवादमात्रमितिहेमाद्यादयो वद्दवः मदनस्तु
परमांगतिमुक्तिमिति भाद्योयेतानि वचनानि मुहूर्त्तविषयाण्येव तु काप्रकृतेन अविद्धानिषिद्धेकस्त्र त्रलभ्यंते दिनानिन
मुहूर्तैः पंचभिर्विद्धा ग्राह्या त्वेकादशीतिथिः मुहूर्तं पंचकमरुणोदयमारभ्यत्येवं सूर्योदयमारभ्यग्रहणीतु त्र दिनेप
कादश्यभावकथनेनोपपद्यते तथा सर्वत्रैकादशीकार्यादशमीमिश्रितानेरः प्रातर्भवनवासाद्युतोनित्यमुपोषणामि
ति ऋष्यशृंगवचनात् पूर्वेद्युरेवोपवासः प्रातस्तयोदश्यां द्वादशी भवन्नमावृत्यथः इत्याह तदष्टकं एकादशीयदाचि
द्वाद्वादश्यां न प्रतीयते द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति न च कुर्य्यमेव तु उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वैरेव न संशयः इति हद्दत्रादीये
सर्वेषां शुद्धद्वादश्यामुपवासविधानात् अविद्धानिषिद्धेकेति निविद्धस्य मन्त्र न द्वादश्या कार्यासा च काश्मी मुहूर्त्तं पंचकति
यमोपिसाम्यमुपवसाघ्येकोमान्यथायन्तेनैव सर्वत्रैकादशीति वचनं प्रातस्तयोरश्यां द्वादशी भवतमायेत्यं ये व्याख्याय
तन्य रत्नयायोजितं तदष्टकं दशमीमिश्रितैकादशीत्युक्तेनदव्यवहितोत्तर प्रातः कालस्यैव प्रातः शाह्यात्मतीतेः प्र
प्रातर्द्वादशीपरस्सकर्त्तेन कल्पनायेत्यष्टकेनैकादशीपदेन व्रतमोचिन्यावित्यर्थेन दशमीवेधे प्रातः संकल्पकालेएका
दशीभवत्वामावा उपोषणामस्यनिश्चितानैवोपोषणीं कार्यमित्यपि कस्यचिद्व्याख्यानमपास्तं विद्धोपवासे सकलदिनस्य
कासमाहितः रात्रौ संयुजयेदितिसंकल्पवतदाचेदिनिनारदीयाद्विद्धोपवासे रात्रौ संकल्पस्योक्तत्वेन प्रातः कालेसंकल्पा
संभवाच्चयत्नकालतन्निर्व्विवचनेनैव पारिदर्मवचने ऋष्यशृंगनामानुक्तेयत्न समययोतेइत्येवालिखितावाउक्तमेकादे
शीवतदेव व्याख्यांदर्श्यितमाधारसिकव्याख्यानेनैकादशीमात्राधिके विद्धायामुपवासः स्यात् सर्व्ववहवचनविरोधामि १२२

ति हेमाद्र्यादिसकलनिबंधेषु दृष्टः सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नैवेत्येवंरूपमेव तद्वचनमिति दशमीमिश्रितो
ति पाठोऽपूर्वकल्पितः एवं च प्रामाणिकनवकालादर्शमदनरत्नादिभिरुक्तविष्णुंगनाम्ना लिखितस्यापलपितुमशक्यत्वात्
गतिस्संपृष्टैव सुसंभवति दिक्विद्धायाश्शुभयाधिक्येऽपि सर्वैः परैव कार्या सूर्योदयवेधनिषेधस्य सामान्यनाम्नामेव प्रहणे शुद्धाया
शुभयाधिक्ये पारणायाऽकत्वाद्विधायानाद्दशम्येकेश्रुतिकन्यायाद्धविद्धायामनुभयाधिक्ये तद्विद्धैव पोष्या यदि देवान्समसि
द्ध्येकादश्यां त्रिस्पृग्व्रयं तत्र क्रमशः प्रातः पारणा द्वादशी भवेदिति नारदवचनात् त्रिस्पृगेकादशी तथा च द्वादशी तत्परो दशा
मीविद्धाप्युपवसेदिति फलितं एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी यत्र दिनत्रयं तद्द्वादशीपतिं सैव कर्तव्या दशमीयुतेति हेमाद्य
दृतवाक्यात्तद्वचनैकं उद्देशे उभयानाधिक्ये त्रयोदशीमीयुतायाविधानात् परे परदिवसे त्रयोदश्यामिति यावत्ते दिन
त्रयमस्ति दशवितायां द्वादशीयुताया विधानात् परे परदिवसे त्रयोदश्यामिति यावत् दिनत्रयमस्ते दशविनापोष्या दशमी
युता सैवोपोष्या महाफलापरतस्त्रयोदश्यामिति सर्वनिबंधपक्षे दृष्टवीदाहृतवचनाच्च यत्र दशम्येकादशी स्पृग्व दिनत्रयं
तत्रैकादशीन्यवेदूष्य यदि देवान्समादिवचनैकवाक्यत्वात् सैवेति तत्र हेमाद्रौ वृद्धवसिष्ठः एकादशी परिशिष्टपयसःच
दिनत्रयगतदशमीविद्धायाश्च परामर्शेऽन दशमीविद्धामात्रस्य परतस्त्रयोदश्यां अनेन द्वारस्य प्रभावं कृष्णैकादश्या
वुभयानाधिक्ये वापोष्येति फलितार्थः अत्र पेरतिकनीह यमितिवत्सैवोपोष्येत्युपमेव च विधिनोपोष्या दशा
मीयुतोऽन्यत्र वादोनं गिरागिरेवविद्धयादिति वचनं नचानुवचनं विष्णुर्दिनिषूयात् षाडुपातिरित्येवरूपादित्यप्रपवका
देणाविधिपिशानिप्रतिबंधात्रयषड्विंशतितिविनिवार्थः किलतनवविंशादिनिनिषेधपवमत्रापि सैवोपोष्येत्युपवादोना

ॐ· पौषादशमीशुक्लेतितिषुपइतिवाक्यं तथासतिपरतस्थयोरशीत्यस्यव्यवहितत्वापत्तेः समस्तैसैवोपोष्येत्यनेनैवान्व
व्रता· यइतिदिक् अर्थतोभयोः एतयोर्नित्ययोर्गृहस्थादिसिद्धिक्रमस्य तस्यतस्युक्तायामेवतस्याद्येकाशी एकादश्यानन्तं जीवत्पत्य
१२४ योरुभयोरपिवनस्पतिधर्मीयत्कृष्णामेवसदागृहेति भविष्ये ब्रह्मचारीचैवतिरश्चीयपादउक्तः ब्रह्मचारीसाहवर्यैन्त्रा
दीर्विधवासधवासभर्त्राजयाधिकारपरिभाषायांप्रतिपादितःशयनीबोधनीत्यनयोरुक्तलाधिकपिलान्याकृष्णेति
ननिषेधप्राप्त्यभावात् गृहिणाउपोष्यातउक्तं मदनरत्ने स्मृत्यन्तरे शयनीबोधनीमध्ये याकृष्णैकादशीभवेत् सैवो
125 पोष्यागृहस्थेननान्याकृष्णाकदाचनेति नान्याकृष्णेतितिनिषेधप्राप्त्यभावात् किंतेनानतिरितेनद्विदीपत्यादिवचसावा
दग्धवेति एतच्चाशुक्लगृहिविषये शुक्लवतस्त्वकर्षितितिष्ठेषुः सकामस्याउपवासंचकृष्णैकादश्यांवामेरे वद्वस्त्येगृहेव
तकुर्यात्स्त्रैवान्नंदहीतिनारदोक्तेः आदित्यहनिसंक्रान्तौग्रहणेचन्द्रसूर्ययोः पारणंचोपवासंचनकुर्यात्पुत्रवान्गृ
हीति तात्स्त्रैकयोपवासस्यनिषेधोयत्तुदाहृतं अयुक्तंतत्रकस्यनविधिनानिषेधनुमितिनैमित्तिकस्यतेष्वपितिथ्यत्रा
धिकारउक्तः कात्यायनेन अष्टवर्षाधिकोमर्त्योह्यपूर्णाशीतिवत्सरः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति अष्ट
वर्षाधिकइत्युपनयनोत्तरत्वस्योपलक्षणं अविवोढव्यत्वमानउपायेनप्रवर्त्तेरन्निति वद्वस्यापितुल्यार्थितितात्पर्यं
अथैवोपवासः प्रातःसंकल्प्यकार्यः तथाचदेवलः उपोष्यामाप्रातराहारंहृत्वावाचम्यसमाहितः सूर्यायदेवताभ्यश्चनिवे
दयेद्व्रतमाचरेत् तथाबोधायनपरिभाषायांदृष्टम् तथाएकादश्यांनिराहारोभूत्वाहमपरेऽहनि भोक्ष्यामिपुंडरीकाक्षग १२४
तिर्मेभवाच्युत सप्तव दशम्यामेकभक्तस्तुमांसमैथुनवर्जितः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति एतेवक

भक्तादिनियमात्कार्य्यमेकादश्यां यथा सायमाद्यन्तयोरहोमात्रं प्रातेव मध्यमे उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयं अथ नि।
त्योपवासी वेन्नाद्य प्रातर्भुंजिक्रियां वर्जयन्नतिमात्रं प्रसंगमेहरिवासरे इति विस्मृतेः ब्रह्मवैवर्त्तेपि इति विज्ञाय कु
र्वीताव श्यमेकादश्यमेकादशीव्रतं विशेषनियमाः सकोहोतांच भुजिवर्जितः इति कात्यायनोपि शक्तिमांस्तु पुनः ऊ
र्ध्वांस्त्रियमेतद्विशेषणाम्मिति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रामेहरिदिने सम्यग्विधायनियमे निशि दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्य्यीतसंवत्र
ते देवलः गृहीत्वौदुम्बरंपात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः उपावासंतु गृह्णीयाद्यथासंकल्पयेद्बुधः ओं इदं व्रतं तामर्थं यथा
काममफलसूहलिवादुत्तमर्थः वाराहे स्नानद्यायनतोविधानतुष्णाजलिमथ्यार्पयेदिति इत्युक्ताय्यसंकल्प्य स्त्रयं कात्या
यनः प्रक्षाल्यरणमेवैणाविजिमोनाभिमंत्रितं उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्पात्रगतं जलं कपालवचनेन विशेषो नारदो
ये दशम्यां संगदोषेणाप्रथयेत्त्वागतेवोनात वार्ध्ययेत्त्वनरो यामान्संकल्प्यानयोसदा द्वितीयोपवासेन संदिने त्यका
समाहितः रात्रौ संपूजयेद्विलम्सकेलवगदाधरं एवं प्रकारस्तु ब्राह्मे एकादश्यां स्नामुभे पक्षे निराहारः समाहितः
नानापुष्पैर्विनिक्षिप्ताविविधमडपे शुभे केशवैतिशेषः स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रियः संपूज्य विधिवद्वि
ष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः पुष्पैः गंधैस्तथा धूपैः दीपैः नैवेद्यकैः परैः उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः स्तोत्रै
र्नानाविधैर्दिव्यैः गीतवाद्यमनोहरैः दंडवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजा
गरं याति विष्णोः परंस्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः इति विशेषो ब्रह्मवैवर्त्ते पंचाम्लतेन मे स्नाप्य एकादश्यां जनार्दनं
द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते इति स्मृतिकादोवाराहे स्नातकेवनरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं एकाद।

व्र॰
ता॰
१२५

125

शणं न भुंजीत व्रतमेवं न लुप्यते सकृदेकोपि न भुंजीतैकादश्यां प्रदानत इति स्त्रीणां रजोदर्शनेऽप्याह माधवीये ऋष्यशृंगः संप्राप्तेपि रजसि
नैव त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ त्वाह माधवीये उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं यदा उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृ
सेवितमिति। उपवासासामर्थ्ये त्वाह तत्रैव मार्कण्डेयः एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भ
वेत् हेमाद्रौ पुराणे उपवासासामर्थ्ये चैकं विप्रं तु भोजयेत् तावद्धनानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत् सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसं
यमात् कुर्याद्द्वादशसंख्याकान्वा प्राणायामान्नरः इति प्रदत्वा भक्तं स्यादिति विष्णुव्रताकरणे प्रायश्चित्तमप्युक्तं तेन अर्कपर्णद्वयेनाद्भो
चतुर्दश्यष्टमीदिवा एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् इति इति श्रीमीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजशंकरभट्टकृते व्रतार्क एका
दशीनिर्णयः एवमेकादशीव्रतं विधाय द्वादश्यां पारणं कार्यं कात्यायनः द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा हरिपादकौ उपोद।
की प्रतिकार्यो इति महाभारतादिषु प्रसिद्धः तथा प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केश
वः प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव पारणे तु ततः कुर्याद्यथासंभवमादित इति यथासंभवं तु च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणा
दानं बंधुसहितैस्तु तदा च वृद्धमार्कण्डेयः ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दद्याच्चैव दक्षिणां तथा ततः स्वबंधुभिः सार्धं स्वयं भुंजीत वाग्यत इति
पारणं चैवेव यत्र तुलसीमिश्रितान्नेन कुर्वीत तथा च स्कान्दे कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटि
विनाशनमिति तत्र द्वादशीमध्य एव कार्यं महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लंघिता नृणैः करोति धर्महरणमस्नातेव सरस्वतीति पा
द्मे द्वादशीलंघने दोषस्मरणात् अस्नाता लंघिता सरस्वती यथा धर्महरा इति तथोपवासेन लंघिता द्वादशीति तेन सरस्वत्यां स्ना
तो स्मरणं न यत्र भगीरथ्याः तीर्थस्नानमित्युक्तं भवति अल्पायां द्वादश्यामरुणोदय एव मध्याह्निकादि कृत्वा पारणा कार्या कलाद्वयं त्रय १२५

वापिद्वादशीयत्रदृश्यते स्नानार्चनादिकंकर्मतदारुणोदयेविधीयते अल्पायामपिविप्रेंद्रद्वादश्यामरुणोदये
स्नानार्चनक्रियाकार्याजपहोमादिसंयुता यदाभवेदतीवाल्पाद्वादशीपारणादिने उषःकालेद्वयंकुर्यात्प्रातर्मध्या
ह्निकंतत्तिं स्कांदेनारदोपमवचनेभ्यः रात्रिशेषोरुणोदयपरः होमश्चात्रस्मार्तएवावगम्यस्तेनश्रौतस्यस्वश्रौतका
लाबाधायोगात् अत्यल्पामपिद्वादशींमध्याह्नायकार्यंहृत्वाप्रातरेवपारणाकार्या सर्वेषामप्युपवासिनांप्रातरेवहि
पारणमितिस्मृतेः भोजनमाध्याह्निकमेवयोश्ववाचनिकस्यसंज्ञावान् अत्रहरिवासरस्वरूपंतद्वर्जनेचोक्तं वि
ष्णुधर्मे द्वादश्याःप्रथमःपादोहरिवासरसंज्ञितः तमतिक्रम्यकर्तव्यंपारणंविष्णुतत्परैरिति अत्राषाढभाद्रपदका
र्तिकशुक्लद्वादशीषुक्रमेणानुराधाश्रवणरेवतीनांक्रमेणाद्यद्वितीयांत्यपादयोगेपारणंकार्यं तत्रश्राभाषितपद्मे
पुमैत्रश्रवणरेवती संगमेहितभोक्तव्यंद्वादशीस्वेदिति मैत्राद्यपादेस्वपितीहविष्णुःश्रुतेश्चमध्येपरिवर्तनमेति ॥
पौष्णापादेप्रतिबोधमेतिस्वापप्रबोधपरिवर्तनमेववर्ज्यमितिभविष्यविष्णुधर्मोत्तरवचसीप्रमाणत्वेनहेमाद्रि
धेरनगधुलिकाबहवोलिलिखुः यत्तुसर्वेषांहेमाद्रिदर्शननिबंधने यतोहेमाद्रौविष्णुशयनकालनिर्णयावस
रे आदिमध्यावसानेषुप्रस्वापावर्तनोत्सववाक्यानिपूर्वंचचतुर्मासेलिखितंद्वितीयवचनोन्नरार्द्धेवपौष्णावसाने
नहरिर्हिततायुज्यतेमासचतुष्टयेनेतितेनपारणाविचारेहेमाद्रिनाश्रापतन्हलेखनंसाहसमितिदिक् ॥

अं॰ ता॰ १२६ १२७

अथैकादशीव्रतोद्यापनं अर्जुन उवाच कीदृक्व्रतविधिस्तत्र विधानं वात्र कीदृशं संपूर्णं हि भवेद्येन तन्मे वद
कृपानिधे श्रीकृष्ण उवाच शृणु पाण्डव यत्नेन प्रवक्ष्यामि तदव्ययं शक्तः स्वर्णसहस्रं तु अशक्तः काकिनीमपि ।
ददाति श्रद्धया पार्थ समं स्यादुभयोरपि शक्तश्चेद्द्विगुणं दद्याद्यथोक्तमध्यमो विधिः उक्तार्धमधमश्शक्तस्य दानं पूर्ण
फलप्रदं तस्य विधिमथ सम्यक्कथयामि तवाग्रतः यानि कष्टेन चीर्णानि त्वर्जुनसत्तम विफलान्येव सर्वाणि उ
द्यापनविधिं विना प्रबोधसमये पार्थ कुर्यादुद्यापनक्रियां मार्गशीर्षे विशेषेण माघे भीमतिथावपि दशम्यां
दिनशेषेण नाश्नीयाद्गुरुमाहारं वर्जयेत् एकादशीदिने प्राप्ते गुरुमभ्यर्च्य शक्तितः गृहीत्वा चरणौ मूर्ध्नि प्रार्थयीत विच ।
क्षणः उपदेशोऽत्र वै विप्र प्रीतेन सर्वपापापनोदिते सदाचाररते पार्थ वेदवेदाङ्गपारगे गुरुप्रार्थना अस्मदीयं व्रतं वि
प्रविमलं वासरं सम्भवे संपूर्णं तु भवेद्येन तत्कुरुष्व द्विजोत्तम तस्याग्रे नियमः कार्यो दन्तधावनपूर्वकं एकाद
श्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत एवं प्रभातसमये शुचिर्भूत्वा समा
हितः पाखण्डिनां च सर्वेषां पतितानां च संगमं कामं क्रोधं च पार्थ स्वतः परिवर्जयेत् स्नानं कृत्वा मंत्रपूर्वं नद्यादौ वि
मले जले तर्पयित्वा पितॄन्देवान्पूजयेन्मधुसूदनं उपलिप्य शुचौ देशे कीटकेशास्थिवर्जिते वर्णैः सर्वतोभद्रं
नीलपीतसितासितैः मंडलं चोद्धरेत्पूर्वं कर्मसु पूजितं अथवा तंडुलानां वस्वष्टपत्रांबुजं चरेत् वारिपूर्णं

घंटं ताम्रपात्रैश्च समस्तमेवं ज्ञातरूपमर्घ्यं देवं लक्ष्म्याणुक्तं जनार्दनं साद्धतं सोपवीतं च सहिरण्यं सवाससं श्रव
माल्यासमायुक्तं पंचविंशकमादायं गृह्णाम्यहं वर्णपुष्पैः सुपुष्पजं नैवेद्यं विवर्जितं अनेनैव मंत्रेण गंधैः पुष्पैश्च धूपैर्दीपैश्च विधिवन्नः
नैवेद्यं निवेदयेत् विंशत्यपदयादन्नकमात् भक्ष्यान् चतुर्विधान् तिष्ठति विशत्पिण्डं सप इक्षुखण्डान् दधिमधुयायसे वोच्या
पलं भवेत् मोदकान् पूरिकांश्चूर्णान् शुनघृतकमण्डकान् सोहालिकादिकान्सारः सेवकासनकवपवक वटकान्या
यमंडकपवशालिदध्योदनं तथा शष्कुलीकान्यूरिकान्मांसपूपान्गुडमोदकान् तिलपिष्टकवंडपिष्टशिनाफलं
शर्कराः रंभाफलं च सर्वं गुडखण्डं गुडौदनं एवं क्रमेण नैवेद्यं पूजयेच्च सुमेधसः अथ पूजां नामानि दामो
दरायपादौ जानुनी माधवाय च गुल्फौ कामपतये कटिं वामनमूर्तये पद्मनाभाय नाभिं उदरं विश्वमूर्तये
हृदयं ज्ञानगम्याय कंठं श्रीकंठवासिने सहस्रबाहवे बाहू चक्षुषी योगिने ललाटं उग्राय नेत्रे नासां नाकसदे
वे श्रवणौ श्रवणायोद्भवाय शिरो सर्वकामद सहस्रशीर्षपुरुषः सर्वांगं सर्वरूपिणे इति पूजा शुभेन ना
रिकेलेन बीजपूरेण वा पुनः दद्यादर्घ्यं जगन्नाथं दद्यादर्घ्यं विधानतः साष्टांगं च प्रणम्य च सकलं चंदनान्वितं पूर्वे
नैवेद्यं मंत्रेण प्रतस्थितिकरः सुधीः रात्रौ जागरणं कुर्यात् गीतवाद्यविनोदनैः इंद्रं दत्त्वा यथाविधानं पिंडोदकं गयाशिरे
नं दत्त्वा कुरुते चैव संतानं ज्ञानं च हरेः स्मरणं पीतं प्रकुर्वन् विष्णुनामानि वायनं श्रेयं चैव यथाशक्ति पुराणानि नेत्रनासाः कुरुते च।

व्र॰
ना॰
१२८

लभाः श्रोत्रैर्वा यदि वा भक्त्या यच्छ्रविर्वा पृष्ठवा शुचिः कृत्वा जागरणं विष्णोः मुच्यते पापकोटिभिः सक्तो वा यदि वा
वाप्यशक्तो जागरः समुपस्थितः मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके स गच्छति यावत्पदानि स्वगृहात्केशवायतनं प्र
ति गच्छमेव मतिमान् स तु जागरार्थं प्रगच्छतः पादयोः पांसुकणिकाः यावन्त्यो निपतन्ति याः तावद्वर्षसहस्रा
णि जागरेव स्ते दिवि बहून्यपि च पापानि कृतं जागरणं हरेः निर्दहेत्सैकतल्पानि तृणकोटिं कृतान्यपि।
न स्मार्त्तं स्मरेदेवं तां रात्रिमतिवाह्य च प्रभाते विमले स्नात्वा विप्राणां कारयेत्क्वचित् चतुर्विंशति संख्याकान्वि
प्रान्नागमदर्शिनः सर्वं कुर्यात्प्रियानेनेन जपहोमार्चनादिकं शतमष्टोत्तरं होमः सर्वत्रापि प्रशस्यते इदं विष्णुर्द्विजा
तीतं होमसमन्त्रैः प्रकीर्तितः शूद्राणां चैव सर्वेषां मन्त्रमष्टाक्षरं विदुः विविधैरपि वस्त्रैश्च भोजनैस्तोषितैः सह पा
दत्राणां नवानां च दद्यात्तार्थं पृथक् पृथक् द्वादशैव यथा वा शक्त्या वस्त्रालंकारभूषणैः पूजयेत्सुगन्धमालाभिः।
सपत्नीकान्द्विजोत्तमान् उभानत द्वादशदानस्य पक्वान्नजलपूरितान् भोजयित्वा ततो विप्रान् भक्तितो वि
धेयेद्बुधः एकादशी कपिला देया सर्वकामफलप्रदा यथाशक्त्या गोश्च मोदत्सहस्रसंपूर्णतां व्रते सपत्नीकोऽत्र कः सु
ज्ञो मण्डले हरिसन्निधौ भूषणाच्छादनैर्भोज्यैः प्रमाणैः परितोषयेत् नमस्ते कपिले देवि संसारार्णवतारिणि
मया दत्तासि विप्रेन्द्राय प्रीयतां मे जनार्दनः समस्तान्वैष्णवांस्तैस्तैः श्राद्धं दद्यात्सर्वधनंजय शक्त्या चान्यद्यथाशक्त्या वित्त

१२८

शाठ्यादिविवर्जितः जलदानं विशेषेण मृत्तिकानमतः परं प्रार्थयेत् हृषीकेशं ततो भक्त्या कृताञ्जलिः मया ह्य
स्मिन् व्रते देव यत्पुण्यं कृतं विभो। सर्वं भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाद् रमापते। प्रदक्षिणं ततः कृत्वा दंडवत्प्रणतेत् प्रभुं।
मंडले मूर्तिसंस्थं तं सोपस्कारं सदक्षिणं प्रीयतां विष्णुरित्युक्त्वा आचार्याय निवेदयेत् सर्वं विसर्जयेत् पश्चात्तं भोज्य
परितोष्य च तदाज्ञया ततः कुर्यात् पारणं बंधुभिः सह एकादशीव्रतं चैतत् यथाविधि कृतं नृप। यो व्रतान्येन भूपेन का।
थितेषु नसत्व धनंजय नतु प्रीत्या भक्त्या न गृहकारणात्‌ यः करोति नरो भक्त्या व्रतमेतज्जयापहं स याति वैष्णव
स्थानं दोषप्रलयवर्जितं उक्तमेतन्मया पार्थ चैव मम भयोः कुरुसत्तम। किमन्यैः बहुभिर्वाक्यैः शृणु सारपरं मम
वि एकादश्याः परं तुष्टिं त्रैलोक्ये नहि विद्यते अन्नदानं त्वगोदानं भूमिदानं महत्तथा पिवा गोदेभेमहवीजानां
मम संख्या गुणानि हि दानानि विष्णुभवनम् एकादश्यं न संनिहि ये पितृगा एवं निमस्तत्रे कथ्यमानोक
थासिमां ते पि पापविनिर्मुक्ता स्वर्गं यांति न संशयः इत्याकर्ण्य अर्जुने वाक्यं कृष्णस्य परमात्मनः हुतं भ्रातेदं
परमं प्राप्य मोदं च आपि निवृत्तः सूत उवाच॥ एवं प्रीत्या पुरा विप्राः श्रीकृष्णेन पाण्डवं माहात्म्यं विधि संयु
क्तमुपदिष्टं विशेषतः अन्यत्रि यच्छ्रुतो नैवमेकादश्याः द्विजोत्तमाः भक्त्या भोगान्ननेकांश्च विष्णुलोकं
प्रयाति सः अर्जुन उवाच उपवासस्य नक्तस्य एकभक्तस्य किं प्रभो। किं पुण्यं किं विधानं हि ब्रूहि सर्वं

व्रं· जनार्दन श्रीभगवानुवाच हेमंतेचैवसंप्राप्तेमासिमार्गशिरेशुभे कृष्णपक्षेतथापार्थसमुपोष्याचैकादशी
ता· दशम्यांचैवनक्तंयद्यत्किंचित्कृत्वाव्रतं नक्तंचतद्दिनेकृत्वादशम्यांदंतधावनं दिवसस्याष्टमेभागेमंदीभूतेदि
१२९ वाकरे नक्तंनक्तंद्विजानीयान्ननक्तंनिशिभोजनं ततःप्रभातसमयेउत्तमंसमस्थमंत्रयः क्रमाज्ज्ञेयंततस्नात्वातद्भा
वेप्रशस्यते अश्वक्रांतेरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुंधरे मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयापूर्वसंचितं त्वयाहतेनपापेनस
वैपापैःप्रमुच्यते एतेनमंत्रिकाम्लानंविदध्याद्व्रतीनरः नालपेत्पतितैश्चौरैस्तथापाखंडिभिःसह मिथ्याभिवा
129 दिनोदेववेदद्विजालकानिंदकान् अगम्याश्चैवदुराचारानधमागम्यागमिनस्तथा परद्रव्यापहारांश्चदेवद्रव्यापहारका
न् नसंभाषेनश्चापिमाखितमवलोकयेत् ततोगोविंदमभ्यर्च्यनैवेद्यादिभिरादरात् दीपान्दद्याद्गृहेतत्रभक्ति
युक्तेनचेतसा तद्दिनेवर्जयेत्पार्थनिद्रांमैथुनमेवच गीतशास्त्रविनोदेनदिवारात्रंनयेद्व्रती रात्रौजागरणंकु
र्यात्भक्तियुक्तेनचेतसा विप्रेभ्योदक्षिणांदत्वाप्रणिपत्यक्षमापयेत् यथाशुक्लातथाकृष्णासमामत्वावैयमैस्तत
दैः एकादश्योर्द्वयोःराजन्विभेदंनैवकारयेत् एवंहिकुरुतेयस्तुशृणुतस्यापियत्फलं शंखोद्धारेनरःस्ना
त्वादृष्ट्वादेवंगदाधरं एकादश्युपवासस्यकलांनार्हतिषोडशीं वैष्णवस्यचदानस्यलक्षमेवफलंस्मृतं संक्रा
तिषुचतुर्लक्षंयोददातिधनंजय कुरुक्षेत्रेचयत्पुण्यंग्रहणेचंद्रसूर्ययोः तत्सर्वंलभतेयस्तुएकादश्यामुपोषि

तः अश्वमेधस्य यज्ञस्य करणाद्यत्फलं लभेत् ततः शतगुणं पुण्यमेकादश्युपवासतः तपस्विनो गृहे नित्यं लक्षं
यस्य भुंजते षष्टिवर्षसहस्राणि तस्य पुण्यं च यद्भवेत् एकादश्युपवासस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं गोसहस्रस्य पु
ण्यं दत्वा वेदांगपारगे एतस्मात्पुण्यं दशगुणमेकादश्युपवासिनः नित्यं च भुंजते यस्य दश चैव द्विजोत्तमाः भवेत्तद्वै
दशगुणं ब्रह्मचारिणि भोजिते तस्मात्सहस्रगुणं भूदाने कन्यादाने ततः स्मृतं तस्माद्दशगुणं प्रोक्तं विद्यादाने ततोऽपि च
विद्याद्दशगुणं चान्नं यो ददाति बुभुक्षिते एतस्मात्पुण्यप्रभावं यत्स्वर्गेऽपि सुदुर्लभं नक्तं यः कुर्वते तस्य एकभक्तं तु कारके
एकभक्तं च नक्तं च उपवासं तथैव च तावद्गर्जन्ति तीर्थानि दानानि नियमा यमाः एकादशी न संप्राप्ता यावत्तावत्
त्वाच्चापि न शंखेन पिबेत्तोयं न हन्यान्मत्स्यसूकरौ एकादश्यां न भुंजीत यत्नात्सं परिवर्जयेत् एतत्ते कथितं सर्वं व्रतानां
व्रतमुत्तमं एकादशीव्रतेनास्ति हि समानाय स सहस्रकः अर्जुन उवाच उत्तमा त्वया कथं देव पुण्या सर्वतिथिः सर्व
भ्योऽपि पवित्रेयं कथं चैकादशी तिथिः श्रीकृष्ण उवाच पुरा कृतयुगे पार्थ मुरनामा हि दानवः अत्यद्भुतो महारौ
द्रः सर्वदेवभयंकरः इन्द्रोऽपि निर्जितस्तेन अन्ये च वसवः सुराः आदित्या वसवो ब्रह्मा वायुरग्निस्तथैव च देवता निर्जिता
स्तेन अत्युग्रेण च योद्धव इंद्रेणाकथितं सर्वं हरं तं शंकराय वै स्वर्गलोकपरिभ्रष्टा विचरामो महीतले उपायं
ब्रूहि मे देव शरणं वा गतिः ईश्वर उवाच देवराज महाश्रेष्ठ यत्रास्ति गरुडध्वजः शरण्यं तं जगन्नाथ परित्रा

ण परायणाः तत्र गच्छाम सहैव सर्वे सन्तः कार्यं भविष्यति इति तस्य वचनं श्रुत्वा देवराजो महामनाः पुरस्कृत्य सदा वै स
गणांस्समरुद्गणं यत्र देवो जगन्नाथः प्रसुप्तो हि जनार्दनः जलमध्ये महासंतं दृष्ट्वा देवं जगत्पतिं कृताञ्जलिपुटो भू
त्वा इंद्रः स्तोत्रमुदीरयेत् ॐ नमो देवाय देवदेवेश सर्ववंदित दैत्यारे पुण्डरीकाक्ष त्राहि मां मधुसूदन दैत्यभीता इमे देवाः
मया सह समागताः शरणं ते जगन्नाथ त्राह्यस्मान्भयविह्वलात् त्वं गतिस्त्वं मतिर्देव त्वं कर्ता त्वं च हारकः त्वं
माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पिता त्वं स्थितिस्त्वं तथोत्पत्तिस्त्वं च संहारकारकः सहायस्त्वं च देवानां त्वं च
शान्तिकरः प्रभो त्वं पृथ्वी त्वमाकाशः सर्वविश्वोपकारकः भवत्त्वं च स्वयं ब्रह्मा त्रैलोक्यस्य च पालकः त्वं
विस्त्वं शरणं कस्मात्त्वं च देवो हुताशनः हव्यं होमो हुताशस्त्वं मंत्रं तंत्रं ऋत्विजो जपः यजमानश्च यज्ञश्च फलभोक्तार
मीश्वरः न त्वया रहितं किंचित्त्रैलोक्ये सचराचरे भगवन्देवदेवेश शरणागतवत्सल त्राहि त्राहि महायोगिन्सी
तानां शरणं भव च दानवैर्निर्जिताः देवाः स्वर्गभ्रष्टाः कृता विभो स्वर्गभ्रष्टा जगन्नाथ विचरन्ति महीतले इंद्रस्य
वचनं श्रुत्वा विष्णुर्वचनमब्रवीत् कोऽसौ दैत्यो महामायो देवो येन विनिर्जिताः किं स्थानं तस्य को वासो किं बल
कं सदाश्रयः एतत्सर्वं समाचक्ष्व मत्तो वा निर्भयो भव इंद्र उवाच ॥ भगवन्देवदेवेश भक्तानुग्रहकारक दैत्यः पूर्वं म
हानासीन्नाडीजंघ इति स्मृतः ब्रह्मवंशसमुद्भूतो महोग्रः स्वाभूदतः तस्य पुत्रोऽपि विख्यातः मत्कवीम्महासुरः १३०

तस्माच्चंद्रवतीनामनगरीचगरीयसी तस्यामवसत्सदुष्टात्माविष्णुनिर्जितवीर्यवान् सस्हवानमरान्जित्वानिराकृतान्
त्रिविष्टपात् इंद्राग्नियमवागीशसोमनिर्ऋतिपाशिनां पदेषुस्वयमेवासीत्सूर्योभूत्वातपत्यपि पर्जन्यःस्वयमेवा
सीदजेयःसर्वदेवतैः जहितंदानवंविष्णोलोकानांजयमावह तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकोपाविष्टोजनार्दनः उवाचशक्र
देवेंद्रहनिष्येतंमहाबलं प्रयांतुसहिताःसर्वेचंद्रवतींमहाबलाः इत्युक्ताःप्रययुःसर्वेपुरस्कृत्यहरिंसुराः दृष्टो
देवैस्तुदानवः असंख्यातमहावीर्यैर्दिव्यप्रहरणायुधैः हन्यमानास्तदादेवाआहतैर्बाहुपाणिभिः निःसंज्ञा
ससम्भ्रमाःपलायंतदिशोदश ततोहृष्टाहृषीकेशंसंग्रामेसमुपस्थितं अन्वधावन्नभिक्रुद्धाविविधायुध
पाणयः अथतान्समरेदृष्ट्वाशंखचक्रगदाधरः विव्याधसर्वगात्रेषुशरैराशीविषोपमैः तेनच्छिन्नास्तुशतशो
दानवाःनिधनंगताः एकोमुरोदानवाश्चस्थितोयुध्यमानोमुहुर्मुहुः तस्योपरिहृषीकेशोयान्यायुधान्यसृजत
युध्यवंतेसमस्यैतिकुंठितंतस्यतेजसा शस्त्रैर्वध्यमानोपियदाजेतुंनशक्यते युद्धेयेचतदाक्रुद्धोबाहुभिः
परिघोपमैः बाहुयुद्धंकृतंतेनदैत्येनवर्षसहस्रकं तेनश्रांतःसभगवान्गतोवदरिकाश्रमं तत्रवाहिवतीनाम
गुहापरमशोभना तांप्रविश्यमहायोगीसुष्वापजगतांपतिः योजनद्वादशायामाएकद्वारायतेनच सुगृहे
तत्रप्रसुप्तोस्मिभयभीतोनसंशयः महायुद्धेनतेनैवश्रांतोहंपांडुनंदन दानवःपृष्ठतोलग्नःप्रविवे

त्रे॰
ता॰
१३१

पृमनतोगुहां प्रसन्नमांतदादृष्ट्वाचिंतयद्दानवोहृदि हविमेनंहनिष्यामिदानवानांजयावहं एवंसंचिंत्यमनसा
सावधवमायंमवसच समर्थत्रूताःममागेयः कन्यकैकामहाप्रभा दिव्यप्रहाराणादेवीशुद्धायमस्मरुपस्थिता
ईक्षितादानवेंद्रेणामकाणपांडवर्षिम शुद्धंममीहतेयेनस्त्रियातत्रप्रजाचिते साकन्यागुह्यातेनिपतिताहृष्ट्वाविस्म
यंगताः केनेयंनिर्मितारौद्रास्त्रसुप्राणानिघातिनी इत्युक्त्वादानवेंद्रोपिशुशुंभमहाकन्यया यातस्तयामहादेव्या
त्वयादानवोबली छिन्नांसर्वाणिशस्त्राणिकृपाणेनविरथीकृताः वद्धमहरणोपेतोधावमानोमहाबलाम॥
नलेनाहृत्यसहृदयेनपादेघातितिपातितः ततस्ततनज्ञानयोयेप्रस्ताबाहुश्चमूर्ध्नि तद्धाणोत्थकेतशिरसोजयमुवैव
स्वतेनुयं शेषाभयार्दितादीनाःपातालंविविशुर्दिषः ततःसमस्तुत्यमोदेवःप्रोहष्टादनेशं कन्योपुरस्थि
तोवापिकृतांजलिपुटांतनां विस्मयोत्फुल्लनयनःप्रोवाचजगतांपतिः केनायंनिहताःसंख्ये दानवोत्तुष्ट
मानसः येनदेवासगंधर्वाःसेंद्राःसमरुद्गणाः सनागाःसहलोकेशाःलीलयैवविनिर्जिताः येनाहंनिर्जि
तोभीतः प्रांतःसुमेरुगुहामिमां केनकारणभावेनछिन्नोहंपलायितः कन्योवाच मयाविनिहतोदेव
स्वदंशोद्भूतयाप्रभो दृष्ट्वाहंभयहेतोस्तंतदैमोहेतंसमन्वितः त्रैलोक्यकंटकस्यास्यमावमायंप्रवृत्ताच हतो
मयाद्यरात्मासौदेवतानिर्भयाःकृताः तवैवाहंमहाशक्तिःसर्वशत्रुक्षयंकरी त्रैलोक्यरक्षणार्थायहतो १३१

लोकभयंकरः निहतो दानवेन्द्रस्तु किमाश्चर्यं वदस्व भो श्रीभगवानुवाच निहतो दानवेन्द्रो ऽसि मन्त्रं तुष्टो ऽहं तव वा
नन्वे स्तुष्टत्राणं वै देवा आनंदसमेमजायत आनंदः त्रिषु लोकेषु मुनीनामपि यत्कृतः प्रसन्नो ऽस्मि न संदेहस्तव भावं व
रयस्व व्रतं ददामि तेन संदेहो यः स्त्रीरपि सुदुर्लभः एकादश्युवाच यदि तुष्टो ऽसि मे देव यदि देयो वरो मम याचे
हं वरदत्वन्नः प्रसन्नो वरदः प्रभो उपवासस्य नाशाय पुण्यं तस्योर्ध्वं नक्तभोजने तदर्धं च भवेत्तस्य एकभक्तं करोति यः
यः करोति व्रतं भक्त्या दिने मम जितेन्द्रियः स गत्वा वैष्णवं स्थानं कल्पकोटिशतानि च स्थेनानो विविधान्भोगा
न् उपवासविवर्जितः भगवंस्त्वत्प्रसादेन भवत्वेष वरो मया उपवासस्य नक्तं च एकभक्तं करोति यः तस्य धर्मं
च वित्तं वमोक्षं देहि जनार्दन श्रीभगवानुवाच यत्त्वं वदसि कल्याणि तत्सर्वं च भविष्यति मम भक्ताश्च ये लोके
न वभक्ताश्च ये नराः त्रिषु लोकेषु विख्याताः प्राप्स्यंति मम सन्निधिं एकादश्यां महत्पुण्यं मम भक्तिपरायणः अतः
एकादशीति ते वत्तव नाम भविष्यति सर्वासां च तिथीनां मम मन्त्रमापि सविष्यसि उपोष्यैकादशीं ये वै मम भक्ता
करिष्यन्ति दग्धपापानि च स्वन्नं दास्यामि परमं पदं ततीया चाष्टमी चैव नवमी च चतुर्दशी एकादशी विशेषे
ण निष्टयो मे महाप्रिया सर्वतीर्थादिकं पुण्यं सर्वदानादिकं परं सर्वव्रताधिकं चैव सत्यं सत्यं वदामि ते एवं
दत्वा वरं तस्यास्तत्रैवांतरधीयत ततो हृष्टा प्रसन्ना जाता तत्रैवैकादशी तिथिः इयमेकादशीं पार्थ कार्याः करिष्यति

व्रं० नराधिपे शत्रुस्तेषां हनिष्यामि दास्यामि परमां गतिं अन्येपि ये करिष्यन्ति एकादश्या महाव्रतं हत्वा मितेषां वि
ता० घ्नानि सर्वसिद्धिं ददामि च एवमुक्त्वा समुत्पन्ना मे एकादश्यां कथा मता इयमेकादशी तिथ्या सर्वपापक्षये करी
१३२ एकैव च महापुण्या सर्वपापनिषूदिनी पूजिता सर्वलोकेषु सर्वसिद्धिकरा तिथिः शुक्ला वाप्यथवा कृष्णा य
दि भेदं न कारयेत् कर्त्तव्येऽत्र भो पार्थ न तुल्या द्वादशी तिथिः अन्तरं नैव कर्त्तव्यं मम सर्वव्रतकारिभिः तिथि
रेका भवेत् सर्वा पक्षयोरुभयोरपि एकादशी त्वसंपूर्णा प्रभाते घटिका यदि सा तिथिः परिहर्त्तव्या उपोष्या द्वाद
शी तदा एवंविधा मया प्रोक्ता पक्षयोरुभयोरपि उपवासं प्रकुर्वीत एकादश्यां नराधिपे ते यान्ति परमं स्थानं
यत्रास्ते गरुडध्वजः धन्यास्ते मानवा लोके विष्णुभक्तिपरायणाः कुलकोटिसमायुक्ता विष्णुलोके महीयते
एकादश्यास्तु माहात्म्यं सर्वकालेषु यः पठेत् अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति न संशयः यः शृणोति दिवा रात्रौ न
रो विष्णुपरायणः कुलकोटिसमायुक्तो विष्णुलोके महीयते एकादश्यास्तु माहात्म्यं पादमेकं शृणोति यः
ब्रह्महत्यादिकं पापं नश्यते नात्र संशयः विष्णुधर्मसमं नास्ति त्रिषु तीर्थस्य यन्नेजय एकादशीसमं नास्ति
व्रतं नाम सनातनं इति मात्स्ये एकादशीव्रतकथा अथ ज्येष्ठशुक्लैकादश्यां निर्जलैकादशीव्रतं तद्विधिः
स्कान्दे ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे भूपाल शुक्लैकादशी भवेत् निर्जलं समुपोष्यात्र जलकुम्भान् सशर्करान् ॥

प्रदायविप्रमुख्येभ्योमोदतेविष्णुमन्दिरेयथैवेति **अथ कथा भारते युधिष्ठिर उवाच** श्रुता मे मानवा धर्माः वैदि-
काश्च मया श्रुताः द्वैपायन यथा हि त्वं वैष्णवाद्धर्ममर्हसि॥ व्यास उवाच श्रुतास्ते मानवा धर्मा वैदिकाश्च श्रु-
तास्त्वया कलौ युगे न शक्यन्ते तेनैव कर्तुं नराधिप सुखोपायमुपलभ्य स्वल्पक्लेशं महाफलं पुराणानां च सर्व-
षां सारं हि तावद्ददामि ते एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति एकादश्यां न भुंक्ते यो न याति नरकं तु सः व्यास
स्य वचनं श्रुत्वा कंपितोऽश्वत्थपत्रवत् भीमसेनो महाबाहुर्भीतो वाक्यमभाषत **भीमसेन उवाच** पितामह न
शक्तोऽहमुपवासे कर्तुमस्मि किं अतो बहुफलं ब्रूहि व्रतमेकमपि प्रभो: **व्यास उवाच** वृषस्थे मिथुनस्थे वा शुक्ला
ह्येकादशी भवेत् ज्येष्ठमासे प्रयत्नेन सोपोष्या जलवर्जिता स्नाने चाचमने चैव वर्जयित्वोदकं बुधः उपभुञ्जीत
नैव त्वन्यद्व्रतभंगोऽन्यथा भवेत् उदयादुदयं यावद्वर्जयित्वा जलं बुधः अप्रयत्नादवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलं
दशीनृप ततः प्रभाते विमले द्वादश्यां स्नानमाचरेत् जलं सुवर्णं दत्वा च द्विजातिभ्यो यथाविधिः भुञ्जीत कृ-
तकृत्यस्तु ब्राह्मणैः सहितो वशी एवं कृते तु यत्पुण्यं भीमसेन शृणुष्व तत् संवत्सरस्य यामध्ये एकादश्यो भ-
वन्ति तासां फलमवाप्नोति अत्र मे नास्ति संशयः इति मां केशवः प्राह शंखचक्रगदाधरः तस्य व्रतस्य
यत्पुण्यं सर्वतीर्थेषु यत्फलं सर्वहोमेषु यत्पुण्यं तदस्याप्यसमुपोषणात् संवत्सरे च यास्त्वसः शुक्ला।

ने॰
ता॰
१३२
133

कृत्स्नाद्वृकोदर । उपोषितास्त्वया सर्वास्त्वेकादश्यो न संशयः । धनधान्यवहा पुण्या पुत्रारोग्यप्रदा तथा । इत्योक्ति
ता नरव्याघ्र इति सत्यं ब्रवीमि ते । यमदूता महाकाया कराला कृष्णरूपिणः । दंडपाशधरा रौद्रा नागच्छन्ति हि गोच
रः । न पश्यन्ति नरव्याघ्र एकादश्यामुपोषणात् । पीताम्बरधराः सौम्याः चक्रहस्ता मनोजवाः । अंतकाले न
यंत्येनं वैष्णवं वैष्णवीं पुरीं । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन उपोष्या जलवर्जिता । जलधेनुं ततो दत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते
स्कंदपुराणे स्नापार्कं जलदानमन्त्रं । ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे ज्येष्ठा युक्तैकादशी शुभा । निर्जलं समुपोष्यात्र ज
लकुंभान्सशर्करान् । प्रदाय विप्रमुख्येभ्यः पापत्रयविवर्जितः । विष्णुलोकमवाप्येह मोदते विष्णुसन्निधौ ।
इति निर्जलैकादशीव्रतं । अथाषाढशुक्लैकादश्यां शयन्येकादशीव्रतं । तत्र ब्रह्मपुराणे । एकादश्यां तु ।
शुक्लायामाषाढे भगवान्हरिः । भुजंगशयने शेते यदा क्षीरार्णवे सदा । तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षण
संयुता । स्वर्णा तु शुभपर्यंके पीतवस्त्रविस्तृतादिभिः । ताम्रा राकूटजे नैव तथा चित्रपटेषु वा । लक्ष्म्या उत्संगगा हस्ते लेन वि
न्यस्तचरणांबुजं । उत्संगगा हस्ते उत्संगस्थितेन नानाविधोपकरणैः । पूजा च विधिपूर्वकं । उपवासश्च कर्तव्यो रा
त्रौ जागरणं तथा । तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां द्वादश्यां पूजयेत्तथा । त्रयोदश्यां ततो गीतं नृत्यवाद्यं निवेदयेत् । इ ।
ति भविष्योत्तरे । आषाढस्यासिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्थापयेत्प्रतिमां विष्णोः शंखचक्रगदाधरं ॥ १३२

कांचनीं राजतीं ताम्रीं मृण्मयीं पैत्तलिकीं तथा पीतांबरधरां सौम्यां पर्यंके स्थापयेच्छुभे शुक्लांबरसमाच्छन्ने सोपधा-
ने युधिष्ठिर इतिहासपुराणज्ञो विप्रभक्तोऽथवा पुमान् स्नापयित्वा दधिक्षीरघृतक्षौद्रजलैस्तथा तामालभ्य सु-
भैर्गंधैर्धूपैरलंकृतं पूजयेत्कुसुमैः श्लोकमंत्रेणानेन पांडव सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदं विबुद्धे त्वयि बु-
ध्येत जगत्सर्वं चराचरमिति महाभारते आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किंचि-
न्नियतो नरः सततं तु मासस्य चातुर्मास्यव्रतारंभस्य कालांतरमपराह्णे एकादश्यां तथा संक्रान्त्यां कर्कटस्य च।
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चातुर्मास्योदितव्रतमिति संकल्पमंत्रस्तेनैवोक्तः इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव पंचत्वं यदि मे भवेत् तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जना-
र्दनेति अपंचप्राशं भोज्यं सर्वं समयाचारविधिकार्यः तथा च वृद्धगार्ग्यः नरोपोषितं मौनं च गुडवर्जं न वा तिथिः स्कंदे त्ववि-
तथैवादौ चातुर्मास्यव्रतानि नरः इति चातुर्मास्यव्रतानि भविष्योत्तरे चातुर्मास्ये वार्षिकांस्तु मासादेवस्योत्थापनावधि स्त्री वा
नरो ति वा भक्त्या धर्मार्थं सुदृढव्रतः गृह्णीयान्नियमानेतान्दंतधावनपूर्वकं तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तॄणां पृथक्-
पृथक् मधुरस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् तैलस्य वर्जनात्पार्थ सुंदरांगः प्रजायते कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुना-
शः प्रजायते योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् तांबूलवर्जनाद्भोगी रक्तकंठः प्रजायते घृतत्यागात्सुला-

त्र
ना॰
१२४

वर्णानां सर्वविप्राणां वल्लभो भवेत् फलस्य गानाच्च मतिमान् बहुपुत्रः प्रजायते शाकपत्राशनस्यापि पद्मनाभो भवेन्नरः ॥
अध्वंतास्यपवित्राणाञ्च नैष्ठः सोमपानमाप्नुयात् दधिदुग्धं यतः करनियमाद् ब्रह्मलोकं लभते नरः लभन्ते संततिं दीर्घां ख्या
लीपाकमसमश्नुयात् सुमनोप्रसङ्गस्य त्यागी च विष्णुप्रियतरो भवेत् सुमनोभङ्गे यत्नवान् नरः सहस्रविद्याः पतिर्भवेत् स
दा सत्वतिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् निर्वाणपितृलोकगोजस्वी विष्णुभक्तः प्रजायते एकान्नोपवासेन विष्णु
लोकमवाप्नुयात् धारणाच्च भवन्नस्य गंगास्नानं दिने दिने मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञास्खलितो भवेत् न
मोनाराधनायेति जूनामानमसजं फलं पादाभिवंदनाद्विप्रो भवेद्ग्रोदानजं फलं विष्णुपादाम्बुजस्पर्शात्कृत
कृत्यो भवेन्नरः विष्णुदेवालये कृत्वा पद्मलेपनमार्जनं कल्पस्थायी भवेद्राजन्स्वर्गलोके न संशयः प्रदक्षिणा
शतं यस्तु करोति स्मृतिपावकः हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् कृत्वा प्रोक्षणकं दिव्यं स्नानमश्वमेधस्य फ
लमेव च एकभक्तोपवासानां नित्यं सप्तग्निहोत्रफलं लभेत् अयाचितेन चाप्नोति वापीकूपप्रपाफलं द्विजेभ्यः सु
ग्रदानेन स्वायीभक्तो नरो भवेत् पञ्चगव्यस्य भोजने कृच्छ्रजं फलं लभेत् शिलायां भोजने नित्यं प्रयागस्नानजं
फलं एवमादिव्रतैः पार्थ विष्णुसायुज्यमायाति केशवः इति श्रीशयनैकादशीव्रतं अथ श्रावणशुक्लैकादशीगोप
मव्रतं तत्र पूजा चतुर्भुजं महाकायं जाम्बूनदसमप्रभं शङ्खचक्रगदापद्मरमागरुडशोभितं सेवितं स

१२५

निर्मितैर्देवैर्यक्षगंधर्वकिन्नरैः एवंविधं हरिं ध्यात्वा ततो पूजां समारभेत् ध्यानं आवाहयामि देवेश
त्वं भक्तानामभयप्रदं सान्निध्यं कुरु देवेश तेन मनसावाहयेद्धरिं आवाहनं सुवर्णमणिभिर्दिव्यैः रचिते
देवनिर्मितैः दिव्यसिंहासने ह्यस्मिन्प्रविश त्वं कृपालये आसनं पादोदकं सुरश्रेष्ठ सुवर्णकलशे स्थितं गंध
पुष्पान्वितैर्युक्तं गृहाण भगवान्प्रभो पाद्यं अर्घद्रव्यसमायुक्तं स्वर्णपात्रस्थितं जलं गृहाण भो मया दत्तं भक्ताना
मभयप्रद अर्घ्यं देवदेव नमस्तुभ्यं पुराणपुरुषोत्तम मयानीतमिदं तोयं गृहीत्वाचमनं कुरु आचमनं पंचामृतैश्च
तैस्नानार्थं मन्त्रैर्वेदोक्तैरपि मध्ये मध्ये प्रदद्याच्च मधुपर्कं पुनः पुनः पंचामृतं नदीनां चैव सर्वासां मयानीतं जलं शुभं ।
अनेन स्नानमात्रेण मंत्रैर्वरुणसंभवैः स्नानं वस्त्रयुग्मं समानीतं पट्टसूत्रेण निर्मितं वस्त्रं कर्पासतन्तूनां सुवर्णेन
विराजितं वस्त्रं नारायण नमस्तेस्तु गृहाणेमां मम वस्त्रागाण ब्रह्मसूत्रं सोत्तरीयं गृहाण पुरुषोत्तम यज्ञोपवीतं ॥
केयूरमुकुटैश्चैव नूपुरैरंगुलीयकैः भूषितोसि प्रयत्नेन रत्नैराभरणैर्विभो आभरणानि चंदनं मलयोद्भूतं क
स्तूरीकुंकुमसंयुतं कर्पूरेण च संमिश्रं गृहाण कृष्णानुलेपनं गंधं शतपत्रैः कर्णिकारैश्च पंकेजैर्मल्लिकादिभिः पुष्पैर्ना
नाविधैश्चैव पूजितः पुरुषोत्तम पुष्पं दशांगं गुग्गुलं धूपं सुगंधं च मनोहरं गृहाण देवदेवेश धूपोयं प्रतिगृह्य
तां धूपं एकार्तिकां सुरश्रेष्ठ गोघृतेन सुवर्तिना संयुक्तां तेजसा व्याप्तं गृहाण दिव्यदीपकं दीपं अनेन च

व्रं॰ ना॰ १३५ 135

पायसं भक्ष्यसंमिश्रं नानाघृतसमन्वितं दधिक्षीरघृतैर्युक्तं गृहाणगणहरपूजित नैवेद्यं नागवल्लिदलैर्युक्तं पूगीफल
समन्वितं कर्पूरादिभिर्युक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यतां ताम्बूलं नीराजनं गृहाणेश पंचवर्त्तिभिरावृतं तेजोराशे मे
याहृतं लोकानंदकर प्रभो: नीराजनं नंदनस्य प्रसूनैश्च तथा कल्पद्रुमस्य च स्वहस्तसम्भूतैः पुष्पैः गृहाण
कुसुमांजलिं पुष्पांजलिः नमस्ते देवदेवेश नमस्ते गरुडध्वज नमस्ते बिल्ववृक्षस्थ व्रतस्य फलदायकः न
मस्कारः ततः वायनं दद्यात् मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर व्रतेनानेन सम्प्रीतः संपूर्णफलदो भव
प्रार्थना इति पूजा अथ कथा आसीत् वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषं पराशरात्मजं वेदकर्त्तारं तपोनि
धिं सूत उवाच ब्रह्मपुत्रो वै नारदः कृष्णदर्शनात् उत्साहेनाभ्यगात्स्वयं ददर्शायं नंदनं पूजितं श्रीवत्सले
न विष्णुपादैर्भिराददात् ततः प्रोवाच तं विष्णुर्नारदं लोकपूजितं श्रीकृष्ण उवाच गच्छ लोकं सदेवर्षे भवते
विचरंस्तदा लोकांतरेषु चरितं यद्विशेषं वद स्व मे नारद उवाच भगवन्देवदेवेश भक्तोस्मि तव चात्मिकं तथा
ऽपूर्वमिदं वक्ष्ये यमस्य सदसि स्थितं तत्र सर्वे समासीना हरिब्रह्मांश्च त्रिदशा वसवश्चैकादशरुद्राश्चादित्या द्वादशा
स्तथा: वसवोऽष्टौ तथा नागा यक्षगन्धर्वपन्नगाः ते सर्वे यममाहुश्च स्थितं सिंहासने शुभे मानुष्यं तुष्टमेश्च
मेच्छास्नानार्थं विरस्यतः यमोवाच चातुर्मास्यव्रतं चैकसंक्रान्तिव्रतमेव च न कुर्वन्ति च या नार्यः तासां सा। १३५

क्वा दंतेन वचा कुर्वन्तु दंडं मे भ्रात्रस्य विचरन्तं महाभटाः । तेन तस्य वचनं श्रुत्वा भटाः प्रविविशुर्भुवं स्वामिन्निदं महा।
श्चर्यमतस्त्वां प्रवक्ष्यामि च । ततः श्रुत्वा तु विनिष्कलः प्राह लोकानुपस्थितान् । तथा कुर्वन्तु लोकाः स्त्रन्नार्यः पुत्रीन्ततं न ति
ष्ठि । ततः श्रुत्वा तु विनितः कृष्णपक्षे शुक्लपक्षे च कामात्तया कृष्णस्य हन्ताः प्रोक्तुं तत्र सर्वयोषितः । पुत्रः सुताः स्रष्टुं एवं तु पतः।
सा पुत्रयोषितो अन्यत्र यत्र कुत्रापि क्रतु स्नायकृतं नदन्ते । सतो सोदरी विना त्वामि भ्रात्रा नार्यो त्रसंतिहि । ततः श्रुत्वा भयस
न्तप्ताः सोदरीं प्रत्यभाषत । श्रीकृष्ण उवाच । सुभद्रे किं करोषीह आगताः यमसेवकाः । व्रते योग्यः कृतं भद्रे सत्यं वद महो
दरि । सुभद्रोवाच । सर्वव्रतान्यहं कृष्ण कार्यमत्र न संशयः । नो चेन्नव महोदर्ये स्वामभ्रातर्जनयोषितः । पुत्रोमिमत्सुस्वा
नो चेत्कथयस्व महोदर । श्रीकृष्ण उवाच । तथापि भगिनि त्वं हि व्रतमेकं चरस्व हि । गोपद्ममिति विख्यातं व्रतं लोकेषु विश्रु
तं । सूत तेन कथितं पूर्वं ऋषीणां हितकाम्यया । नैमिषे हिमवत्पार्श्वे सिद्धाश्रमसमन्वितम् । तत्रस्तं समासीनं सर्वज्ञानवि।
दांवरं । तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे पादयोः प्रणताः स्वतः । अर्चितास्तेन मुनिना स्वर्घ्यादिभिर्यथाविधिः । अभ्यर्च्य तं मतिं विप्राः प्रोचु
स्तेऽप्रश्नपूर्वकं । ऋषय ऊचुः । भवान्हि लोकस्य धर्मज्ञः भक्तस्य ज्ञानसाधनं । सर्वधर्मार्थकार्यं सर्वपापहरं परं । सर्वदुःखो।
पशमनं सर्वसंपत्प्रदायकं । यमस्य दण्डनं घोरं दूरीकृतमतन्नमं । सुवासिनित्वं भाग्यादि पुत्रपौत्रप्रवर्धनं । ऋषय ऊचुः ।
कस्मिन्मासि कथं कृता किं फलं कस्य पूजनं । केन चीर्णं पुरा विप्र तत्सर्वं कथयस्व नः । सूत उवाच । श्रावणे शुक्लपक्षे

पे॰
ना॰
२६
136

त्तस्यापकादश्यां विशेषतः तदारभ्य च कार्त्तिक्यां द्वादश्यां तद्व्रतं चरेत् गोष्ठे च स्थण्डिले गोष्ठ्यां तु गोमयेनोपलिप्य च यः त्रि
शूलेनैव पद्मानि चिंतयित्वा पुष्पैः प्रपूजयेत् ततस्तां ध्येयां च कर्तव्यं तमस्कार्यं प्रदक्षिणाः ततस्तां ध्येयां सुपूज्यां च ब्राह्मणाय नि
वेदयेत् प्रथमे वत्सरे चैव द्वितीये चैव मेव हि वायतस्ततश्चैव पायसं मेव निर्मितं तृतीये मंडकान्दद्याच्चतुर्थे घृतमिश्रि
श्रितान् पंचमे चार्घस्तत्संयावकापूपी वत्सरे षष्ठमे उपापतेष्मज्ञवीतः स्यादौ चांते च मध्यमे एकादश्यामपवासेदं तथा
व्रतमर्चकं स्त्रमंथं तस्यावीतं सार्विनैः ब्राह्मणैः सह शृणुयाद्वाचयित्वा तु प्रतिमायां धजेहरिं कर्षमात्रसुवर्णे
न तद्यथेन वा पुनः पुनर्हि दशनाम्ना पिसृतिलाज्यमभिहुतं पापसंचयशांतये वा शौ हुत्वा सुपूर्णं हुनिंचयेत् एवं तस्य स
हितां ये तस्मा आचार्याय समर्पयेत् ब्राह्मणान्संचयो विधिभिर्भोजयेत्स्वैः सह भुंजीत वा बुभिः सार्थमेकाग्रहृतमानसं
अन्यान्यपि यथाशक्त्या ब्राह्मणान्विभोजयेत् इदं व्रतं महापुण्यं कुर्वन्ति मानि पुंगवाः इह भुक्त्वा तु विपुलान्संसर्गकां
मान्समतोऽच्युतात् अंते स्वर्गपदं गच्छेत्सर्वपापविवर्जिता कुलसप्तकं चैवं तारमद्यां तत्र याति धात् पंचाहं व्रतमेतं
तस्माद्वरीयामनुचरस्व मे तस्सर्वं मरितं हुत्वा ब्राह्मणान्हुत्वा हुताशने एवं कृते व्रते तेनास्मिन्काले यमभद्रा विशेत् यम॥
भद्राज्ञुः शुभद्रेणनदेहस्य यमीर्षे चागतावयं लोकेस्मिंस्तद्व्रतं येन न कृतं भक्तिपूर्वतः तद्धर्मराज पितृत्वो
पदेहो यमशासनात् सुभद्रोवाच भद्राः पश्यत मे चीर्णं येन पद्मव्रतमुत्तमं दत्ता पुंवत्सरमहिता येन विप्राय द ऽ३९

ष्णिना गोष्ठे पमानितं यत्पदं सर्वे पशुपंतु हेमताः अयोध्यावादसमये विमूढताल्लदागताः तान्हृष्ट्वा तत्र यामास सर्वं
तस्यास्य प्रभावतः पलायंते महाभीतास्मरंतो यमशासनं तान्हृष्ट्वा क्रूरकर्माणो यमो भयसमन्वितः कस्येदं कर्म
मिति चक्षाणामतीन्द्रियदर्शनात् उवाच हृताः स्य एवं तु यत्र मे स्पृशिते हावि: मत्पुत्रिकल्पसा तथा होऽद्भुतकर्मणः तस्य व्रत
मिदं तस्य पश्यतो हि तवाज्ञातं प्राप्तवंतो देववर्णा किं कर्म प्रचोदितं गो स्तुत्वा धर्मराजो सौ प्रमलोपांते विवेश हं ते
नैव वर्षाणां मतं कथितं व्रतमीदृशं दमयंत्या चर्चितं वा त्वया राजा अश्वं शान्तं तं व्रतं तु व्रतस्यास्य प्रभावेन राज्यमेषामपसंपद
पुत्रपौत्रादिसौख्यं वतं भुक्त्वा मोक्षमवाप्नुयात् **अथ यः कृतु:** त्वत्प्रसादात्कृतार्थोऽस्मि सोमकामः स्वाश्रमान्वये प्रणम्य
मुनिभिः साकं तत्रैवांतरधीयत मुनिभिः सर्वलोकेषु कथितं व्रतमसत्तमम् तातः परं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं
इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे गोपद्मव्रतम् अथ कार्त्तिकशुक्लैकादश्यां **प्रबोधनविधिः हेमाद्रौ वाराहे** एकादश्यां च शुक्लायां
कार्त्तिके मासि केशवं प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैः ऋग्यजुःसाममंगलैः
वीणापणववाद्यैश्च पुराणश्रवणेन वा वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः समाप्तिते द्विजालेऽर्हे विष्णोभा
मिरेव च पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैः दीपैर्नृपैर्व्यञ्जनैः सुशोभनैः होमैस्तैपैश्च फलैः शर्करापायसैः इक्षोविकारैर्मधुरैर्द्राक्षा
खर्जूरैः सदाडिमैः कूष्माण्डकस्य मञ्जर्या मालत्या पाटलेन च कूष्माण्डकः पलाशः कमलं तुलसीति केचित् हृताम्बरांशिन

श्वे॰ रक्ताभ्यां चंदनाभ्यां च सर्वदा कुंकुमालक्तकाभ्यां च तत्समुद्भवैः सकेकणैः तथा नानाविधैः पुष्पैर्द्रव्यैर्वा सक्रियाहृतैः
ना॰ विक्रेत्रा प्रथमतोभिहितं मूल्यं दत्वा क्रियमाणैः क्रयो वीरक्रयः तस्माद्रात्र्यामतीतायां द्वादश्यामरुणोदये
१३७ श्राद्धे हुते नैवेद्ये गणा मधुना स्नापयेत्ततः दध्ना क्षीरेण च ततः पंचगव्येन गन्धाम्बुभिः उद्वर्त्तनमोषधचूर्णैर्मसूराम
लकानि च सर्षपाश्च प्रियंगुश्च मातुलिंगफलैर्लक्षणा सर्वौषधयः सर्वगंधाः सर्वबीजानि कांचनं मंगलानि यथा
कामं स्नानानि च कुशोदके एवं च स्नाप्य देवेशं दद्याद्गौरं चवस्त्राभ्यां ततस्तु कलशादेयाय यथाशास्त्रमलंकृताः
जातीपल्लवसंयुक्ताः सफलाश्च सकांचनाः पुण्याहं वेदशब्देन वीणावेणुरवेण च एवं संस्नाप्य गोविंदम
नुलिप्य स्वलंकृतं सचामरं तु संपूज्य स्वमंत्रोभिः स्वकुंकुमैः दीपैर्धूपैर्मनोज्ञैश्च पायसेन च भूरिणा हवि
ष्येश्च नवदानैश्च होमैः पुष्पैः सदक्षिणैः वासोभिर्भूषणैर्गोभिर्भूमिभिश्चैव मनोजवैः ब्राह्मणान्पूजनीयाश्च वि
लंबीद्याश्च यज्ञशिष्टान्ते पश्चाद्भोक्तव्यं बालकैः सहेति भविष्योत्तरे कार्तिकस्य शुक्लपक्षे तु एकादश्याम
ध्याह्न मंत्रेणानेन राजेंद्र देवमुत्थापयेद्द्विज मंत्रो ब्रह्मेंद्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदितवंदनीय बुध्य
स्व देवेश जगन्निवास मंत्रप्रभावेन सुखेन देव इयं तु द्वादशी देव प्रबोधाय विनिर्मिता त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं
शेषशायिना उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविंद त्यज निद्रां जगत्पते त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदं उत्थिते चेष्टितं। १३७

137

सर्वमस्मिन्निष्टोन्निष्टमायव ततःउष्णंजलंदद्यात् तत्रमंत्रः गतामेघावियच्चैवनिर्मलंनिर्मलादिशः शारदानिच
पुष्पाणिगृहाणममकेशव इदंविष्णुरितिप्रोक्तोमंत्रउत्थापनेहरेः सम्यक्स्थितेततोविष्णौक्रियाःसर्वाःप्रवर्तयेत्
महानर्घ्यवेणाद्रीभ्यामयेत्स्पंदनेस्थिते उत्थितेदेवदेवेशेनगरेपार्थिवःस्वयं रात्रौप्रजागरंकुर्यादेकादश्यांगृ
हालये प्रभातेविमलेस्नात्वाद्वादश्यांविष्णुमर्चयेत् होमयेद्दुग्धवाथवैहोमद्रव्यैःघृतादिभिः ततोविप्रान्
पक्वान्नैर्भोजयेद्दद्याद्विष्णवे घृतक्षीरदधिक्षौद्रकासारगुडमोदकैः ब्रह्मस्कंदयोः पुरुषोत्तममाहात्म्ये अतःपरं
श्रुणुतत्त्वेउत्थापनमहोत्सवं पूजयित्वाजगन्नाथंकौमुद्याख्यंमहोत्सवं कौमुद्याख्येमहोत्सवेप्राक्षिपंतो।
श्चचक्रीडाविभिः पुष्पवस्त्रमाल्यानुलेपनैः ततःप्रभातेसंकल्पकार्तिकव्रतमाचरन् व्रतेनतेनैवतयेयावदे।
कादशीमिता तस्यामुत्थापयेदेवंमंत्रेणजगदीश्वरं उत्तिष्ठदेवदेवेशतेजोराशेजगत्पते वीतेनतमसिकलेविश्वंप्र
बुद्धेनवमाधव प्रफुल्लपुंडरीकश्रीहारिणानयनेनवै त्वयाहंसंजगदिदंपावित्र्यंपरमेष्ठिति इत्युत्थाप्यजगन्ना
थंवेदध्वनीरणादिभिः स्तवैः शंखकाहलामृदंगवादनैः नृत्यगीतकैः जयशब्दैस्तथास्तोत्रैर्नयेद्गर्भरम्यमंडपे
सुगंधतैलेनाभ्यज्यलेपयेच्चंदनैः पुष्पादिवासितैश्चैवतथागंधादिवासितैः स्नाप्यमानंततोविष्णुंयेपश्यं
तिमुदान्विताः कल्पतेस्तवशतंपापंतेषामाजन्मसंचितं ॐ कुंकुमागुरुकस्तूरीकर्पूरैश्चंदनादिभिः ततोवेमा।

ग्रं·
ता·
२२८

लक्ष्मीमालांचंद्रहूणाश्रितांददेत सकोपचारैः संपूज्य विलुन्नी राजयेन्नतः कृतांजलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत्पुरुषोत्त
मम् चरोच्यमिदं सर्वविदेकशरणं विभोः अनुग्रहाम्सतालोके शाप्याय स्वजगद्गुरो स्तवगीतैः प्रदक्षिणकैः ए
त्रिसोष्ठं नयेद्व्रती शयनाउत्थितं देवं ये पश्यति गदाधरं सर्वान्कामानाम्नुवंति प्रत्यक्षमेव लभेतितेः इत्युत्थाप
महोत्सवविधिः अथ कार्तिकस्यैकादश्यादिभीष्मपंचकं हेमाद्रौ नारदीये नारद उवाच यदेतदचलं पुण्यं
व्रतानां परमं व्रतं कर्तव्यं कार्तिके मासि प्रयत्नाद्भीष्मपंचकं विधानं तस्य विस्पष्टं फलं चापि ततो वरं कथयस्व
प्रसादेन मुनीनां हितकाम्यया ब्रह्मोवाच प्रवक्ष्यामि महापुण्यं व्रतं व्रतवतां वर भीष्मेणैव च यत्प्राप्तं व्रतं पं
चदिनात्मकं सकाशाद्वासुदेवस्य ततोनं भीष्मपंचकं व्रतस्यास्य गुणान्वक्तुं कः शक्तः केशवादृते व्रतं चै
तन्महापुण्यं महापातकनाशनं अतो वं प्रयत्नेन कर्तव्यं भीष्मपंचकं कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्य
ग्यतव्रतः एकादश्यां तु संगृह्णीयाद्व्रतं पंचदिनात्मकं प्रातःस्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च यथाविधिः नद्यां वा वि
मलगर्ते वा समालभ्य च गोमयं यवव्रीहितिलैः सम्यक्पितॄन्संतर्पयेत्क्रमात् स्नात्वा मौनेन ततः कृत्वा धौतवासा
दृढव्रतः ततः संपूजयेद्देवं सर्वपापहरं हरिं स्नापयेत्परया भक्त्या मधुक्षीरघृतेन वा तीर्थेन पंचगव्येन गंधचं
दनवारिणा चंदनेन सुगंधेन कुंकुमेनाथ केशवं कर्पूरोशीरमिश्रेण लेपयेद्गरुडध्वजं अर्चयेद्रचितैः

136

पुष्पैर्गंधधूपसमन्वितैः गुग्गुलं घृतसंयुक्तं देहेद्देवस्य भक्तिमान् दीपकं तु दिवारात्रौ दद्यात्पंच दिनानि तु नैवेद्यं देवदेव
स्य परमान्नं निवेदयेत् एवमभ्यर्च्य देवेशं स्तुत्वा चैव प्रणम्य च नमो भगवते वासुदेवाय परमान्नं निवेदयेत् हुतान
व ॐ नमो विष्णवे इति षडक्षरमंत्रेण उपास्य पश्चिमां संध्यां प्रणम्य गरुडध्वजं जपित्वा पूर्ववन्मंत्रं क्षितिशायी भ
वेन्नरः सर्वमेतद्विधानं तु कार्यं पंच दिनेष्वपि विशेषो नैव ते चास्मिन्यदन्यं ते शृणुष्व तत् प्रथमेह्नि हरेः पादौ पू
जयेत्कमलैर्द्विज द्वितीये बिल्वपत्रेण जानुदेशं समर्चयेत् पूजयेद्वा तृतीये हि नाभिं भृंगारकेण तु बाणबिल्वज
पाभिस्तु ततः स्कंधौ समर्चयेत् ततोनु पूजयेत् शीर्षं मालत्या चक्रपाणिनः कार्त्तिक्यां देवदेवस्य भक्त्या तन्मयमानसः
पूजयेज्जपमंत्रेणानंतं धूपं निवेदयेत् अर्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां विशेषतः त्रिप्राश्य गोमयं सम्यगेकादश्यां
मुपवसेत् गोमूत्रं मंत्रवत्पीत्वा द्वादश्यां पूजयेद्व्रती क्षीरं चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि संप्राश्य कायशुद्ध्यर्थं
लंघनीयं चतुर्दिनं शशांते होममंत्रेण तिलहेमाद्भिः पंचमे तु दिने स्नात्वा विधिवत्पूज्य केशवं भोजयेद्ब्राह्मणान्भ
क्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां व्रतोपदेष्टारमपि स्त्रजोहत्वभूषणैः ततो नक्तं समश्नीयात्पंचगव्यं ततः परं एवं
सम्यक्समाप्य स्नायाद्यो ह्येतद्व्रतमनुत्तमम् सर्वपापहरं पुण्यं प्रख्यातं भीष्मपंचकं जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया पुरुषेण
वाप्नुयात् तत्फलं समवाप्नोति स्नानमात्रे भीष्मपंचके मर्त्यो यत्पुण्यमेतस्य जन्मतो मरणांतिकं तद्भीष्मपंचके

स्नात्वासमंप्राप्नोत्यधिकंफलं भविष्योत्तरे कार्त्तिकेशुक्लपक्षस्यमुख्यात्यधर्मेप्रतितं एकादश्यांसमारभ्यपवि
त्रेयंभीष्मपंचक शुक्लः सत्त्वहीनानाशक्त्यावालचेतसां पापधीः परिहर्त्तव्याब्रह्मचर्येणनिष्ठया शाकाहारेण
मन्यन्तैः कृत्स्नार्चनपरैः नरैः स्त्रीभिर्वाकेनकर्त्तव्यंस्वपक्षुः शाप्यवर्धनं विधवाभिस्तुकर्त्तव्यंपुत्राणांस्तुबल
वृद्धये सर्वकामसमृद्ध्यर्थंकर्त्तव्यंनैवपाण्डव नित्यंस्नानेनदानेनकार्त्तिकीयावदेवतु वैश्वदेवस्तुकर्त्तव्योवि
सर्ज्जनपरायणैः वैश्वदेवःसर्वदेवस्यभ्यासनिहोमोकार्यः पापस्यप्रतिमाकार्यातैलवक्त्रातिभीषणा खड्ग
हस्तातिविकृतालोहीदंष्ट्राकरालिनी तिलप्रस्थोपरिस्थाप्यधर्मराजस्यनामभि यमाय धर्मराजाय इत्यादिभिः
रमसद्भावयेत्मंत्रैः गृहीतकुसुमांजलिः यदन्यजन्मनिकृतमिहजन्मनिवापुनः पापंप्रशममायातुतनवपाद
प्रसादतः एवंसंपूज्यविधिवत्प्रतिमांचसकांचनं ब्राह्मणायप्रदातव्याधर्मोमेप्रीयतामिति ततस्तुदेव
देवस्यकृष्णस्याक्लिष्टकारिणः प्रतिमादेयेत्वरूपंगः कृत्वापूज्यांयथाशक्त्याविप्राणांवेदवादिनां दद्याद्धि
रण्यंगांचैवकृष्णोमेप्रीयतामिति अन्येषामपिदातव्यंसत्कृत्यवस्त्रवांछितं कृत्वकृष्णस्यप्रियोभक्त्यावि
ष्णुःसंयतोभवेत् नीलोत्पलदलश्याममश्वंतदेकुष्ठस्तवर्धजः श्रूयतादेकतनयस्त्रांकुकर्णेमहात्मनः ज
टीहिजिह्वतान्नान्योमरराजस्लक्षळदः चिंतनीयोमहादेवोयस्यरूपंनविद्यते व्रतदेवस्यविलोरि

१३८

देहं पं यदं भीष्मेण कथितं शुभं तल्लग्नेन मे ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ वा यतिः प्राप्नोति वै सर्वं स्थानं तत्
त्वा भीष्मपंचकं मुच्यते पातकान् कृत्वा पारणकं विष्णुलोकभाक् धर्म्यं पुण्यं पापहं युधिष्ठिर महाव्रते यच्चान्यं
ब्रह्महा गोघ्नः सर्वपापैः प्रमुच्यते यत्तद्भीष्मपंचकमिदं प्रथितं पृथिव्यामेकादशीप्रभृति पंचदशी निबद्धं मत्पत्र
भोजनपरस्य तस्मिन्निष्टफलं दिशति पांडव शार्ङ्गधन्वा **पाद्मे** पंचाहं पंचगव्याशी भीष्मायार्घ्यं तु पंचमं अह
स्वपितृपादयाल्लं तेन तेन पांडव वैयाघ्रपदगोत्राय सांकृतप्रवराय च अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे
वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च अर्घ्यं ददामि भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे **इति हेमाद्रौ भीष्मपंचकं मा**
र्गशीर्षे कादश्यां वैतरणीव्रतं हेमा**द्रौ भविष्योत्तरे श्रीकृष्ण उवाच** शरतल्पगतं भीष्मं पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः व्रतेन
केन पुण्येन यमलोको न दृश्यते नारी वा पुरुषो वापि लोकं चैव न पश्यति तन्ममाचक्ष्व धर्मज्ञ पितामह कृपाकर
भीष्म उवाच एकादशी वैतरणीति तां कृत्वा तु सुखी भवेत् यमलोकं न पश्येच्च शोकं चैव न विंदति **युधिष्ठिर उवाच**
केन तात विधानेन कर्तव्या सा महाफला पितामह मम ब्रूहि हितं विधानं मम प्रभो **भीष्म उवाच** एकादशीति
थिः कृष्णा तां मार्गे वैतरणी शुभा माघव्रतेन महाकार्या वर्षे नक्तोपवासिता मध्याह्ने ऽनरः स्नात्वा नित्यं निर्वर्त्य तत्क्रि
याः तत्तौ सूर्यभिमानी च हालामर्चेद्यथाविधिः पूर्वं हाविधिविधानं वा कृत्वा गोः किलम् तले अग्रपादात्

व्र॰
त॰
१४०

ऽपपश्चात्पादकृत्यावधिः । गोवृत्तं समासाद्य कुर्याद्व्रापितर्पणं । ततः पूजां प्रकर्तव्यां शास्त्रदृष्टिविधानतः । गां
चैव स्नापयित्वा तु कांस्यं दत्त्वानुलेपयेत् । गंधमाल्येन च गां गोशृंगे प्रदात्वशक्तितः । ततो वृक्षं जयेभक्त्या पुष्पैर्गंधादिभि
स्तैः मंत्रैः पुराणसंप्रोक्तैः यथास्थाने यथाविधिः । अथ पूजा । गोः अग्रपादाभ्यां नमः । गोः आस्याय नमः । गोः शृंगा
भ्यां नमः । गोः स्कंदाभ्यां नमः । गोः पुच्छाय नमः । गोः पादाभ्यां नमः । गोः सर्वांगेभ्यो नमः । स्थाने स्थाने गंधं पुष्पं
प्रदापयेत्सुरभ्यै मातर्नमः । पश्चात्प्रदापयेद्धूपं गोः धूपः प्रतिगृह्यतां । धूपः । असिपत्रादिकं चोग्रं नदीं वैतरणीं तथा । प्रसा
दात्तेन निस्तरामि गोमातस्तेन मो नमः । हृत्वीं न तीर्यते यस्मान्नदी वैतरणी ध्रुवं । तस्मादेकादशीं कृत्वा तां कृत्वा वैतरणी
भवेत् । आनंदकृज्ज सर्वलोके देवानां च महाप्रियः । गोस्त्वं पाहि जगन्नाथे दीपोयं प्रतिगृह्यतां । दीपः । आच्छादनं
गवे दद्यात्समस्तकुष्ठे हरितं निर्मलं । हरिभिर्वस्त्रदानेन प्रीयतां परमेश्वरी । वस्त्रं । मार्गशीर्षादिके भक्त्या यावन्मास
चतुष्टयं । अन्नपानादि च तक्रं कंठयावकाशनमेव च । श्रावणादिषु मासेषु मासेषु च चतुष्टयात् पायसं । नवनस
वं यो भागं गोरुकस्वार्थमेव च । नैवेद्यं हि समयाद्देवं हरिभिः प्रीयतामिति । द्वितीयं गुरवे दद्यात्स्त्रीये स्वयमेव च । मा
सानां संप्रकुर्वीत मासत्रादशकं व्रतं । उद्यापनं ततः कुर्यात्पूर्वोक्तं संवत्सरे तदा । प्रायाम्रतूलिकाकार्या इदं पत्रोः
परिधानकं । सर्वसहाकुमलवर्णत्वयेवः कार्या पयस्विनी । सौवर्णांशहरिभिः कृत्वा स्थापयेत्तूलिकोपरि । हरिभी १४०

140

पूजयेन्मंत्रैः पूर्वोक्तैर्भक्तिसंयुतैः ततस्तु गुरवे दद्यात्सर्वं तत्र समापयेत् नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य प्रभावतः
गणं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते भारो लोहस्य दातव्याः कार्पासद्रोणसंयुतः वैतरण्यां समाप्यार्थं ब्राह्मणा
य कुटुंबिने इति वैतरणीव्रतं इदं च गुर्जरेषु प्रसिद्धं अथ मोक्षापनेश्चैकादशीव्रतं हेमाद्रौ भविष्योत्तरे युधिष्ठिर
उवाच श्रुण्यातः कृष्ण मे शुक्लां द्वादशीं परमां वद उपामयाचरीप्राप्य हताः सर्वे मनोरथाः द्वादशैवैकादशीहीति
हेमाद्रिः श्रीकृष्ण उवाच यत्कृते सफले जन्म जीवितं च हि जीवितं विनाशं सर्वपापानां कुर्याद्द्वादशीमिमां युधि
ष्ठिर किमिष्टेन पिष्टेनैस्तैस्तु ष्टैः उष्टानि नरकाणि नो पश्यन्त्येव च केशवं मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादशी मासभेदिमां
यदा वा भक्तिसंयुक्तो देवदेवं जनार्दनं एकादश्याम् अनाहारो मासि मासि समर्चयेद्धरिं द्वादश्यां द्वादशैतानि नामानि प
रिकीर्तयेत् केशवं मार्गशीर्षे च पौषे नारायणं विदुः माघे च माधवं मासे तु गोविंदं अथ फाल्गुणे चैत्रे विष्णुं तथा
वैशाखे मधुसूदनं त्रिविक्रमं तथा ज्येष्ठे आषाढे वामनं विदुः श्रावणे श्रीधरं विद्यात् हृषीकेशं तु भाद्रके
पद्मनाभं चाश्वयुजे पश्चाद्दामोदरं विदुः एवं द्वादशभिर्मासैर्व्रतं पारं गमिष्यति व्रतांते ब्राह्मणान् शांतान् समा
हूयाग्निमंत्रयेत् मासनाम्नानया देवं पायसाद्यादिभिरर्चयेत् द्वादश्यामथ दत्वा चैव तिलपात्रजलैर्युताः देया
स्तस्मै तिसंख्ययाणि लीला द्वादशनामभिः धेनुः श्वेता तु दातव्या कपिला वा सकांचना माघस्नानसमं तु

व्र· ता· १४१ एवं तां मामागास्यां मासे तत्फलं समवाप्नोति स्कान्दे द्वादशीव्रतं यो द्वादशीव्रतमिदं विदधाति मर्त्यः सुप्तेयेव
वदद्विजाणमहमेकं तस्याशुभं सकलमाशु विनाशमेति श्रीपद्मनाभपदपंकजपूजकस्य इति स्कान्दे एकादशीव्र
ते अथ स्कान्दे एकादशीव्रते हेमाद्रौ वाराहे धरण्युवाच ब्रह्मघ्नो हेमहर्ता गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः कृतघ्नो गर
दः स्त्रीघ्नोऽग्निदो विश्वासघाती मित्रहा विप्रसाधुसुहृन्मित्रदेवहानियतोयमः इत्यादिपापोपहतात्मा वैश्यागाम्रमस्यप
पतितो नरके घोरे भूतप्रेतत्वमागतः निहन्तिर्नीयते तु मां यथा तत्त्वं वृहि भूधर श्रीवाराह उवाच समस्तपात
कहरं स्वर्गदं सर्वकामदं सर्वकामदं न समं त्वस्य द्वादश्या किंचिदस्ति परं भुवि मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे दशम्यामेक
भुक्तनरः एकादश्यामुपवसेत् शुक्लस्याचिसमाचरेत् सौवर्णी राजतीं ताम्रीं कलसे स्थापितेच तन्मृज्जां अस्त्रते
शुक्लपक्षे तत्र शुक्लं प्रपूजयेत् स्नात्वा शुक्लैस्तिलैः प्रभाते दद्याद्वस्मपक तिलपात्रयुक्तं नमोस्तु शुक्लाय पापि
तेजस्मात्महतामबहुं प्रापयतो स्वर्गाय अर्घ्यं दत्वा ततः सम्यक् शुक्लं संपूजयेद्बुधः आश्वीनात् मासिमासे वक्ष
यीत्येतद्व्रतं नामानि देवदेवस्य केशवस्य पृथक् पृथक् कृष्णो नेतोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः उपेन्द्रो यज्ञ
पुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् एतानि शात्मस्यायवः स्मरेत्तु
रुषः सदा अपि दुर्गतिकालस्य पितरः स्वर्गमाप्नुयुः तिलपात्रं द्वादशकं यो दद्यात् प्रत्यहं द्विजे गावश्चक १४१

पिलाहं मासनामभिः। दत्वार्घ्यं पेत्समानीतैः समं मासोपवासिनां पुण्यं यज्वनां तीर्थयायिनां सोऽर्घ्यं पेद्देवदेवस्य प्र
त्यहं मासनामभिः प्रतिमासं स्वनाम्नैव पूजा पादानादिकं हरेः स्वनाम्ना पूर्वोक्तेन मासनाम्नेत्यर्थः कृत्वा तेन ततो हो
मः कार्यस्तैर्दैवतापदैः अंते व्रतान्ते अग्निप्रणयनादर्थं द्वादशैतान् स्मरेत् द्वादशाश्वत्थपत्रेषु स्थापयेत् शुक्लतंडुले।
ऽंतस्थैर्नमः आयान्तु सर्व आवाहयेत् पृथक् संस्थाप्याग्निं ततः प्राच्यां ध्यायेन्मानात्मसंस्कारोत् आसनं पाद्यमर्घ्यं च गंध
पुष्पार्चनादि च धूपदीपांश्च वासांसि होमशेषं समर्पयेत् दत्वाचमनं पश्चाद्धोमशेषं निवेदयेत् अष्टाष्टसमिधो हो
मे हुत्वाष्टाष्टघृताहुतीः यवस्याहुतिरेकैकां अष्टाष्टौ च तिलाहुतीः यवस्याहुतिरेकैकां अष्टाष्टौ च तिलाहुती अग्नि
प्रतिष्ठितं होमं देवस्य च निवेदयेत् पूर्णाहुतिर्भवेन्मंत्रः तद्विष्णोः परमं पदं एवं कृते तु होमान्ते गाः कुर्याद्द्वादशाष्टवा व
त्सयुक्ताथवा देयाः एकां वापि पयस्विनीं हेमशृंगीं रौप्यखुरां सघंटाभरणांबरां कांस्यदोह्यां तामुपूर्वीं सुवर्णाङ्क
दक्षिणां सवत्सां द्विजसत्तमाय पूजयित्वा समर्पयेत् कुरुक्षेत्रापशांताय विधिज्ञाय महात्मने तेन प्रीयतामिति
प्रोक्ता देवा द्वादश मासिकात् मासमेवमसक्तश्च निगवो वाच्यः प्रतिग्रहः मासि मासि भवेन्तेषु तिलपात्रेषु तैश्च दैः
स्वार्थैन्यजीया प्रतिमासं कृत तिलपात्रे दाने प्य ये मंत्रः इत्यर्थः तस्मिन् काले प्रदातव्या स्वे च द्वादशमासनामभिः स
मार्पितव्रतं पूर्णं तेन सार्द्धं समर्पयेत् सूर्यायेति शेषः समाप्ते स्मिन् व्रते भूपयद् भीष्टं तदाप्नुते महोत्सवप्र

व्र॰ ता॰ १५८

र्भिर्भोगैर्नाकेभ्यो पितामहेन स्वर्पिटं ह्यत्समतिर्यमस्य: सचैकल्पशतैर्यदि ब्रह्महत्यादिपापानां अश्वमेधे यमविनस्त

य: अश्वमेधाहृयाश्राद्धाद्व्रतमेतद्विशिष्यते पितृणामात्मनश्चैव तारकं सर्वकामदं नरकस्थानहये को वि

कर्मवामे रोचयेत् येवाल्पमरणाये च मृतमेतव्रतमागताः नेष्कोति संततं ये च मृच्यते ते च किल्बिषैः उक्ताश्चे

तिरत्नगाणान्दशपूर्वान्दशापरान् आत्मानमेकं शंचकृत्स्नहादशीपोषणात् इतिश्रीवाराहीकृतैकादशीव्र

तम् अथोभयैकादशीव्रतं हेमाद्रौ भविष्योत्तरे युधिष्ठिर उवाच कृष्णकृष्ण नमो व्याहादशीकिन्नदेजना किं

स्नाते न श्रियादेव किं वा ख्याते न तु ज्यते श्रीकृष्ण उवाच न कस्यचिन्मया ख्यातं गुह्यमेतदसंशयं महापापप्र

दं पार्थ महापातकनाशनं वांछितार्थप्रदं नृणां सर्वपापापहारकं ॥ श्रेष्ठं व्रतानां सर्वेषां शुभदं द्वादशीव्रतं

तन्ने कथं प्रवक्ष्यामि समाहितमनाः शृणु: ततो पराह्णे संतर्प्य कृत्नमं ध्यादिक: शुचि: ब्राह्मणान्वेदविदुषः पुरा

णज्ञान् जितेन्द्रियान् संपूज्य देवदेवेशं दंतधावनपूर्वकं कुर्यात्तु नियम: पार्थ गृहदेवाग्निसन्निधौ एकादश्यां

निराहार: स्थित्वाहमपरेहनि भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत इदमुच्चार्य पुंने नाक्षलिजयिताजनता

दितं भूमौ स्वपेज्जितक्रोध: शाठ्यादिविषयैर्जित: ततप्रभाते विमले केशवार्पितमानस: केशवेति नदेवा

चं हृतप्रस्ववलितादिषु पाषंडादिभिरालापं दर्शनं स्पर्शनं तथा त्यजेद्दिनत्रयं पार्थ व्रतेके कल्पकारकं १५२

ततो मध्याह्नसमये नद्यादौ विमले जले स्नानं कुर्याज्जितक्रोधः पंचाव्यमृदाशुभैः समं आदित्याय नमस्कृत्य केशवश
रणं व्रजेत् पूजयेन्नत्र गोविंदं केशवेति जपन् बुधः पुष्पधूपविनानान्नैर्नगर्भसकांचनैः छत्रादिभिर्वस्त्रयुग्मेन सितचंद
नचर्चितं गंधमाल्यसमायुक्तं दीपैर्दिक्षु अलंकृतं कुंकुमाक्तामंगादेशे सितचंदनचर्चितां प्रतिमां देवदेवस्य पूं
र्ववक्त्रादाभ्यः कृत्वा संपूज्य यथान्यायं प्रभाते विमले सति द्वादश्यां कृतकृत्यस्तु समभ्यर्च्य जनार्दनं विप्राय
दद्यात्कलशं दक्षिणापावकान्वितं पायसं सवर्णं संभोज्य विप्रान्व्रत्याय दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां भक्त्यान्नं भो
जयित्वा तु दत्वा गोभूमिवाह्निकं पंचगव्यं समं प्राश्य पश्चात्स्वयं भुंजीत वाग्यतः अनेन विधिना मासि तस्मिन्कुर्यात्सुपोष
येत् द्वादश्यां पुरुषव्याघ्र यथायतं संकर्षणं विभुं प्रार्थयेत्सर्वं ततः कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् भोजयित्वा द्विजश्रेष्ठं दद्या
त्तस्मै च दक्षिणां भुंजीत वाग्यतः पश्चात्पंचगव्यं कृताशनः एवं पौषे च संकल्प्य द्वादश्यां शुक्लपक्षे ततः नारायणं
पत्प्राज्ञः सर्वं प्राग्विधिमाचरेत् स्नात्वा प्राशनदानानि भोजनं नक्तं दाचरेत् ब्राह्मणेभ्यस्तथा दद्यात् दक्षिणां पां
डुनंदन नारायणः प्रीयतां मे इत्युच्चार्य द्विजमापयेत् अथैवं पुष्यमासस्य द्वादश्यां कृष्णपक्षतः वासुदेवेति संपूज्य
प्राग्युक्तविधिना नृप वासुदेवं जगन्नाथं सर्वकारणकारणं ततो दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणां स्वशक्त्यानितः भोजनं
पूर्ववत्कुर्यात्प्राशनं पूजादिकं ततः शुक्लायां माघमासस्य द्वादश्यां तु विशांपते माधवेति जपन्नाम सं पूजयेत्पूर्व

व्र॰ वर्जयित्वा गवीञ्जागरणं कुर्यात्तु धूपदीपकैः पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान् माधवः प्रीयतामिति प्राशनादिकमेवात्र पू
ता॰ र्वोक्तविधिना सृजेत् आषाढे च मासि मासस्य द्वादश्यां शुक्लपक्षतः प्रक्रमेतिजपन् प्राज्ञः सर्वं प्राग्विधिना चरेत् चैत्रा
१८३ ख्यामलपक्षे तु द्वादश्यां पाण्डुनन्दन पञ्चगव्यजलैः स्नात्वा विष्णुनामानि कीर्तयेत् उपस्थानं तु कुर्वीत भास्करस्य विचक्ष
णः यथैव भास्करो देवः सर्वविष्णुः प्रकीर्तितः विष्णुर्भवतु सुप्रीतो देवदेवः सनातनः भुक्तिमुक्तिप्रदानाय तद्वदत्तो मया
ञ्जलिः इत्युक्त्वार्घ्यञ्जलिं दत्त्वा गन्धपुष्पादिभिर्युतं पूर्ववद्देवमभ्यर्च्य दानं दद्यात्तु शक्तितः विष्णुर्मे प्रीयतां देवो जगद्यो
निः सनातनः अस्मिन्मासि तथा शुक्लद्वादशीविधिना लङ्घयेत् स्नाने भोजनकाले तु जपन्नेवं कुरूत्तम वैशाखे वाम
लेपक्षे पूजयेन्मधुसूदनं दक्षिणां च गवे दद्यात्प्रीयतां मधुसूदनः मासेस्मिन्शुक्लपक्षे तु यजेद्देवं यथोक्तं ज्येष्ठमासा
मलेपक्षे द्वादश्यां पूर्ववत्तथा स्नात्वा विमर्वैतिर्वर्णी पूजयेच्च त्रिविक्रमं द्विजेभ्यो दक्षिणां दद्यात्प्रीयतां मे त्रिविक्रमः इत्युक्त्वा
यं न स्वाप्य सर्वं संजीत पूर्ववत् ज्येष्ठस्यैव हि शुक्लायां द्वादश्यां तु विशांपते स्नात्वा प्राग्विधिना भक्त्या नृसिंहं पूजये
द्विभुं पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैरपि आषाढस्यैव शुक्लायां द्वादश्यां प्रयतः शुचिः पूजयेदच्युतं देवं तेनैव वि
धिना तथा विप्राय दक्षिणां दद्यादच्युतः प्रीयतामिति श्रावणस्य तु मासस्य द्वादश्यां शुक्लपक्षतः तत्र पूर्वविधानेन श्री
धरेति जपन्बुधः पूजयेद्देवदेवेशं शङ्खचक्रगदाधरं विशेषेण व्रतीनां तु तत्र देयं द्विजातये श्रीधरः प्रीयतां मे च यस्त्रि १८३

यं फलान्वितं नमः इत्युच्चार्य कुम्भस्थे पूजितो विप्रान्विसर्जयेत् श्रावणस्यैव कृष्णायां द्वादश्यां कुरुतेऽर्चनं जनार्दनेति
संपूज्य प्रतिमां च कृपाणिनः ततो विप्रेषु दानं भोजनं सहदक्षिणं जनार्दनः प्रीयतां मे वाक्यमेतदुदीरयेत्
मासि भाद्रपदे मद्द्वादश्यां शुक्लपक्षतः हृषीकेशेति संचिंत्य दत्तं प्रसवलितादिषु विशेषेणात्र देयं च नीरं वि
प्रेषु पांडव हृषीकेशः प्रीयतां मे वाक्यमेतदुदीरयेत् कृत्वा चैवं हि कर्तव्यं मासि भाद्रपदे त्वप उपोष्येति च संपू
ज्य प्रतिमां शार्ङ्गधन्वनः आश्वयुक्शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां नियतः शुचिः पद्मनाभेति नाम्ना वै पूजयेत्प्रतिमां हरेः
विप्रांस्तं भोजयित्वा च तेभ्यो हेम सदक्षिणं प्रीयतां पद्मनाभो मे इति वाचमुदीरयेत् आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु द्वाद
श्यां भक्तिमान्नरः उपोष्य विधिनानेन हरिमित्यं प्रपूजयेत् हरिर्मे प्रीयतां देवो मंत्रमेतदुदीरयेत् कार्तिकस्य तु
मासस्य द्वादश्यां शुक्लपक्षतः आद्येन विधिना सर्वं स्नानादि विनिवर्त्य च दामोदरेति संपूज्य मूर्तिं देवस्य चक्रिणः
कृष्णे पक्षे तु निर्वर्त्य द्वादशीं कार्तिकेन तु कृष्णेति नाम्ना संपूज्य देवदेवस्य चक्रिणः प्राप्नोति स विधिः पार्थ विशे-
षात् विधीयते अत्र देयानि दानानि पांडुश्रेष्ठ विशुद्धये गोलक्षं गोसहस्रं वा गोशतं द्वादशैव वा कुलाच्छकृष्णदा
नानि सर्वाणि विधिवन्नरः देयानि विप्रमुख्येभ्यो व्रतान्ते समुपस्थिते चंद्रसूर्योपरागे तु कुरुक्षेत्रे कृते सम हे
मभारशतं दत्वा तत्फलं तद्दिने लभेत् उपोष्य द्वादशीं योगात् अर्चयानो नमो नम कुलान्युद्धृत्य सप्तैव विष्णोः सा-

व्र॰ युज्यतां व्रजेत् एतदुद्देशतः प्रोक्तमुभयद्वादशीफलं एकस्मिन्पर्वणि विद्धे च व्रतानामनन्तमेव पं नाशिष्याय प्रयातमेनचा
ता॰ प्रस्पृष्टेष्वेकचित् इदं हियः पार्थ नरो महात्मा शृणोति यः भक्तियुक्तः पठेद्वा विमुक्तपापः स निहत्य सर्वं प्रयाति स्थानमच्यु
१५८ मनन्तमूर्त्तेः इति भविष्योत्तरोक्तमुभयैकादशीव्रतं अथ द्वादशीव्रतानि तत्र शुक्लभाद्रद्वादश्यां श्रवणद्वादशीव्रतं
तत्रैवैकादशीयुतद्वादश्यां श्रवणद्वादशीव्रतं तत्रैवैकादशीयुतद्वादश्यां श्रवणयोगो कार्यं तथा च मात्स्ये द्वादशी श्रव
णस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृंखलसंज्ञितः तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः
144 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभं विष्णुधर्मेऽपि एकादशी द्वादशी च वैष्णवमपि तत्रैव च तद्विष्णुशृंखलं नाम
म विष्णुसायुज्यकृद्भवेदिति तदा तत्रैकादशीद्वादश्योरुपवासः कार्यः यदा श्रवणमेकादशीं संस्पृशति तदाश्र
पालेनुक्तं नारदीये संस्पृश्यैकादशीं राजन् द्वादशीं यदि संस्पृशेत् श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति
इति यत्तु उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशीव्रते इति बृहन्नारदीयवचनं तत्पूर्वविद्धे शृंखलयोगाभावे दि
नद्वये च श्रवणयोगे उदयकाले च परदिन एव तद्योगे उपवासविधानार्थं द्वादश्यां श्रवणाभावे नारदीये यदा न
प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता उपवासद्वयासामर्थ्ये तु एका
सद्वयं कार्यं तदुक्तं भविष्ये एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमुपोषयेत् न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवत

हरिः विधिलोपः एकादशीपारणहानिकृतः उपवासद्वयासामर्थ्ये कृते एकादशीव्रतसंकल्पस्य श्रवणद्वादश्युपा-
वासफलप्रेप्सोश्च काम्यं नित्यस्यावाधकमिति न्यायेन प्राप्तस्य श्रवणद्वादश्युपवासस्य वाधो मास्त्वे द्वादश्यां प्रसक्त-
पक्षे तत्र तत्त्वं श्रवणं यदि उपोष्यैकादशीं राजन् द्वादश्यां ह्यजयेद्धरिमिति तादृश्यामकृते एकादश्युपवासे व्रतसंकल्प-
स्य काम्यं नित्यस्यावाधकमिति न्यायात् प्राप्तश्रवणद्वादश्यामेवोपवासस्तावता दोषाभावाय उपोष्य द्वादशीं पुण्यां वै-
ष्णवर्क्षेण संयुताम् एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयमिति एतद्व्रतपारणं तु पारणाहे उभयान्ते ह्यन्यतरान्ते तु भयान्ते इति कौस्तुभः
कल्पः तथा च स्कान्दे तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम् अतोऽन्यथा पारणायां व्रतभंगमवाप्नुयात् अन्यतरान्तेऽपि वक-
लः यत्र तिथिनक्षत्रसंयोगोपवासो यदा भवेत् पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ततः पारणकं कुर्याद्देवं वै[?]विदोवि-
दुरिति नारदीयप्रमाणस्य नानात्तस्यसंयोगिके व्रते उभयान्त तत्राल्पत्वं केत्त श्रवणरोहिणीव्रतपारणेऽतिरिक्तापरे यः कश्चि-
न्निर्णयः प्रोक्तः पुण्याः नक्षत्रयोगात्त ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीमिति मदनरत्नधृतवचने श्रवणरोहि-
ण्योः पर्युदासात् अयं च पर्युदासः श्रवणयोगनिमित्तव्रतपारणायाः उभयान्तपक्षस्य योगे कोऽन्तरैकान्तमात्रे पारणविधा-
यकः पारणाहे श्रवणतो द्वादश्याधिक्ये श्रवणं विहाय द्वादशीमध्य एव पारणं कार्यं तामपेक्ष्य श्रवणाधिक्ये श्रवणं वि-
हाय त्रयोदशीमध्ये तदुक्तं वह्निपुराणे पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामृक्षं संत्यजेत् उदृक्षे जेत्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते

व्र॰ ता॰ १४५

ति एतेनयदातिथिपेत्यांतद्वत्राधिकंपारणादिनेभवति तदैकादशीव्रतपारणायांद्वादश्यांलंघनेदोषात्श्रवणद्वादशी
व्रतपारणादियाद्दत्वयंतेनत्नात्नेवाकर्तव्यताविरोधप्रसक्तिः तथाचमत्स्येएकादशीव्रतप्रकरणेहेमाद्र्युदाहृतेदशम्यां
मेकभक्तःश्चमांसमैथुनविवर्जितः इत्यादिवचनैरेकादशीव्रतस्यत्रिदिनसाध्यत्वावगमात्पूर्वेद्युर्द्वादशीव्रतंपुरोऽत्रश्रवणस्य
मीतितेत्रिप्रसंगितोविरोधेतेत्रिणांबलवत्वेनद्वादश्यामेवपारणंकार्यमित्यपास्तं अथकथा अग्निपुराणे मैत्रेयउ
वाच विधानंश्रृणुराजेन्द्रयथाहृष्टंमनीषिभिः यथोक्तंनियमंकुर्यादेकादश्यामुपोषितः दंतकाष्ठंप्रभृत्याथवारा
त्रौनियतेंद्रियः श्रवणद्वादशीयोगेसमुपोष्यजनार्दनं अर्चयित्वाविधानेनत्रयोदश्यांपरेहनि नदीनांसंगमेस्ना
यार्चयेद्देववामनं सौवर्णंवस्त्रसंयुक्तंद्वादशांगुलसंस्थितं पीतवस्त्रैःशुभैःवेष्ट्यसमारोप्यविधानवत् हिरण्मयेनपात्रे
णअर्घ्यपात्रंप्रकल्पयेत् दध्योदनफलैश्चैवसहिरण्यंसचंदनं पूजाप्रागवत् ततः नमस्तेपद्मनाभायनमस्तेजलशा
यिने तुभ्यमर्घ्यंप्रयच्छामिबालवामनरूपिणे नमःकमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे महाहवरिपुस्कंधघृष्टचक्रा
यचक्रिणे नमःशार्ङ्गधरायास्ववामनायवामनायच यज्ञभुक्फलदात्रेचवामनायनमोनमः देवेश्वरायदेवायदेवसंभूति
कारिणे प्रभवेसर्वदेवानांवामनायनमोनमः मत्स्यकूर्मवराहायनृसिंहायरूपिणे रामरामायरामायवामनायनमो
नमः श्रीधरायनमस्तेस्तुनमस्तेगरुडध्वज चतुर्बाहोनमस्तेस्तुनमस्तेधरणीधर एवंसंपूज्यविधिवत्नरःस्कंदनादि १४५

145

भिः रात्रौ जागरणं कुर्यात्पुरतो जलशायिनः धृत्वा जलमयं रूपं देवदेवस्य चक्रिणः ब्रह्माण्डमुदरे यस्य महद्भूतैरधिष्ठितं ॥
मायावी वामनः श्रीशः सोऽत्र यत्नात्प्रपूज्यते एवं संपूजयित्वा तं द्वादश्यामुदये रवेः भोगैस्समन्वितं तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् वा
मनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽहं ददामि ते वामनः सर्वतोभद्रं द्विजाय प्रतिपादयेत् जलधेनुं तथा दद्यात् छत्रं चैव सपादुके
सहिरण्यानि वस्त्राणि भूषणैस्तथान्नप यत्किंचिद्दीयते तत्र तद्दानं त्वायकल्पते श्रवणद्वादशीयोगे संपूज्य गरुडध्वजं दत्वा
दानं द्विजातिभ्यो विधिवत्पारणं ततः सिंहस्थिते तु मार्तण्डे श्रवणस्थे निशाकरे विसृष्यर्मोत्र राम उवाच उपवासे समा।
प्तीनां किं स्यादेक समुपोषितं महाफलं महादेव तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः पुष्कर उवाच या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा
तस्यामुपोषितः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनं प्राप्नोत्यविकलं धर्मज्ञ द्वादशद्वादशीफलं दध्योदनयुतेनैतं सज्जलपूर्णं द्विजे घटं
वस्त्रसंवेष्टितं दत्वा छत्रोपानद्युगमेव च न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्यां च विंदति अश्वमेधस्नानमवाप्नोति मात्र कार्या विचार
णा श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद्यदि अत्यंतमहती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिता स्नानं जप्यं तथा दानं होमं श्राद्धं सुरा
र्चनं सर्वमक्षयमाप्नोति नरः संप्राप्य शुक्रलोकं तस्मिन्दिने तथा स्नानं यत्र कांचन गम्यते संगमस्नानजं राम फलं प्राप्नो
त्यसंशयं श्रवणेन समा मासाः सर्वे पक्षास्तुष्टिप्रदाः सदा विशेषाद्द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः तथैव द्वादशी प्रोक्ता बुधश्रव
णसंयुता तृतीया च तथा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा तथाष्टमी यथा धर्मज्ञ तथा पंचदशी शुभा ब्रह्मवैवर्ते तथा।

व्र॰ ता॰ १८६ सेफाल्गुणेमासियद्विद्वादशीभवेत् बुधश्रवणसंयुक्तासंगमेविजयास्मृता वारियाकीप्रदास्याभिदयोक्तसमाउ
तं प्रेतयोनौनजायेतपूजयित्वाचवामनं वंशःसमभ्युत्तमेनसफलःपितृश्वणादसौ नभस्येसंगमेस्नात्वावामनोयेन
पूजितः भविष्यातेपे युधिष्ठिरउवाच उपवासासमर्थानामदैवप्रकथोत्तम एकायाद्वादशीपुण्या[illegible]तांवदस्वममा
1148 नघ श्रीकृष्णउवाच मासिमासियदापुण्याद्वादशीश्रवणान्विता सर्वकामप्रदापुण्याउपवासेमहाफला संगमेस
रितांस्नात्वाद्वादशीं समुपोषिता समग्रंसमवाप्नोतिद्वादश्याद्वादशीफलं माघेनद्वादशीज्ञेयानस्पाज्ञाद्रपदाहते द
शम्येकादशीयत्रसानोपोष्याभवेत्तिथिः श्रवणेनतुसंयुक्तासापुण्यासर्वकामदा पारणंतिथिहृदौत्तद्वादश्यामृतुसंदृ
यात् हृदौकार्यस्त्रयोदश्यांतत्रदोषोनविद्यते अन्येषाकथितोराजन्द्वादश्यांश्रवणेमयाकर्तव्यासाप्रयत्नेनइहामुत्रफ
लप्रदा इतिहेमाद्रौश्रवणद्वादशीव्रतं विलग्नहस्ते द्वादश्यामुपवासोत्रत्रयोदश्यांतुपारणं निषिद्धमपिकर्तव्यंत्वाभि
त्याह्यपारमेष्ठी तथा बुधश्रवणसंयुक्तासैववैद्वादशीभवेत् अतीवमहतीतस्यांसर्वंकृतमिहाक्षयं द्वादशीश्रव
णोपेतायदाभवतिभारत संगमेसरितांस्नात्वागंगादिस्नानजंफलं सोपवासःसमाप्नोतिनोकार्याविचारणा जलपूर्णे
तदाकुंभेस्थापयित्वाविचक्षणः पंचरत्नसमोपेतंसोपवीतेसचर्चितं तस्यस्कंधेसघटितंस्थापयित्वाजनार्दनं यथा
शक्त्यास्वर्णमयंशंखशार्ङ्गविभूषितं स्नापयित्वाविधानेनसितचंदनचर्चितं सितवस्त्रयुगाच्छन्नंछत्रोपानत्कताचितं १८६

ॐ नमो वासुदेवाय पुष्पैः संपूजयेत्ततः श्रीधराय स्तवं तं हृद्दैकुंठाय पृष्ठे नमः नमः श्रीपतये वक्षे शार्ङ्गिणे सर्वास्त्रधारिणे बा
हुकाय नमः कुन्तिकेशवायोदरं नमः त्रैलोक्यजनकायेति मेढ्रं संपूजयेद्बुधः सर्वाधिपतये जंघे पादौ सर्वात्मने नमः अने
न विधिना राजन्पुष्पधूपैः समर्चयेत् ततस्तस्याग्रतो देयं नैवेद्यं घृतपाचितं मोदकांश्च नवान्कुंभान्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणां
एवं संपूज्य गोविंदं जागरं तत्र कारयेत् प्रभाते विमले स्नात्वा संपूज्य गरुडध्वजं पुष्पधूपादिनैवेद्यैः फलैर्वस्त्रैः सुशोभनैः पुष्पां
जलिं ततो दत्वा मंत्रमेतमुदीरयेत् नमो नमस्ते गोविंद बुधश्रवणसंज्ञक अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव अन्नं तत्र ब्राह्म
णेभ्यो वेदवेदांगपारगे पुराणज्ञो विशेषेण विधिवत्संप्रदापयेत् प्रीयतां देवदेवेशो मम नित्यं जनार्दन अनेनैव विधानेन या
द्वीवानरो न्नमः सर्वान्निवर्त्तयेत्कामान्शोकभक्रतोपिमन् श्रीकृष्ण उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं मरुस्थरणे
यद्वृत्तं भूमिपालस्य राज्ञस्तत्र देशो दशार्णको नाम तस्य भागो ह्यपश्चिमे अतीवासीत्स कृद्देशः सर्वसत्वभयंकरः सुतप्तसि
कता भूमिर्यत्र कष्टा महाशया अल्पच्छायद्रुमैः कीर्णः सत्प्राणिसमाकुलः शमीखदिरपालाशकरीरैश्च सपीलुभिः
तत्र सीमद्रुमाः पार्श्वकंटकैरावृता दृढाः गंधप्राणिगणाकीर्णा तत्र स्पृष्ट्वा पतेत्क्वचित् अनर्कतापविषमा भीषणाः पुरु
षाः खराः ज्वलिताग्निसमं चैव यत्किंचित्तत्र दृश्यते तथापि जीवा जीवंति स्वैः स्वैः कर्मनिबंधनाः नोदकं नोत्सवा भीमा राजेल
न वलाहकाः कदाचिदपि दृश्यंते सर्वमाना विहंगमाः सकांतरगातेः कैश्चिच्छिप्रभिस्तृषितैः समं सेकांते श्वेतवनपं तिज

प्रे॰ लैः सैकतसेतुवत्। तस्मिंस्तथाविधे देशे कश्चिद्वैश्यो वणिक् निजसार्थपरिभ्रष्टः प्रविष्टो मरुजंगले दृष्टवान्मलिनाम्ब
ता॰ द्यान्निर्ममात्मीमदर्शनात्। वभ्रामोद्भ्रान्तहृदयः वृक्षच्छायाश्रमकर्षितः क्व ग्रामः क्व जनः कांक्षयास्यामि व कुत्र यातः। अथ प्री
१५७ तान्दृशभिसोत्सलाव्याकुलितेन्द्रियः स्रग्वस्त्राभिचरणान्धावमानानितस्ततः प्रेतस्कंधसमारूढमेकं विकृतदर्शनं।
ददर्श बहुभिः प्रेतैः समंतात्परिवारितं आगच्छन्तं शवभक्षीसमतिशक्वदुःसहं प्रेतस्कंधान्महीगतान्तस्यान्तिकमुपाग
मत् सोऽपि वाचा वणिक्श्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् अस्मिन्नत्यन्तभेदे प्रवेशो भवतः कथं तामुवाच वणिक् कथीमानस
मर्थभ्रष्टसार्थो वशात् प्रवेशो दैवयोगेन कष्टकर्मफलेन तत् तत्साम्प्रतं येन मार्थेद्वसमोचमप्रेतया प्राणकंठसम्प्राप्तव
चनेन श्रुतीव मे अत्रोपायेन पश्यामि जीवेयं येन केनचित्। श्रीकृष्णोवाच इत्येवमुक्तः प्रेतस्तु वणिजं वाक्यमब्रवीत्।
उद्यानगमिममाश्रित्य प्रतीक्षस्व मुहूर्तकं कृतातिथ्यो यथापश्चाद्गमिष्यसि यथासुखं एवमुक्तस्तथा चक्रे स वणिक्
तृष्णयार्दितः मध्याह्नसमये प्राप्ते न तस्मिन्देशमागताः उद्यानगृहदीर्घिकातो दावारियातीमनोरमा दध्योदनसमक्रेनव
र्धमानेन संयुता अवतीर्य ततः सोऽग्रं ददाव तिथयेतदा तेषामामन्त्रणे वणिक् पर्यन्तरमिन्नुपागतः क्षिप्रसौ विहर्तुं स्त्रैव दा
णेन समभवन् ततस्ते प्रेतसंघास्ततस्माज्जागृहमाहृदौ दध्योदना समानीयार्चितान्यधिपं गताः अतिथिं तर्पयित्वा।
च प्रेतलोकं च सर्वशः ततः स्वयं च बुभुजे भक्ष्यं पोमं यथासुखं तस्य भुक्तवतस्त्वन्नं पानीयं चान्नपूर्णं यथो प्रेताधिपं तत ५७

स्तुष्टो वणिक् वचनमब्रवीत् आश्चर्यमेतत्परमं वनेस्मिन्प्रतिभाति मे अन्नपानस्य संप्राप्तिः परमस्य कृतस्तव लोकेन च न
यान्येन विमर्षितं हेच्छ बहूनां पृथक् त्वमिंगितात् कथं त्वे ते निर्मिताभिन्न कृत्वयः अपरं च कथं स्तेह्रमाबापरिस्त्वयं हिंसावलेच क
स्मात्वं संप्राप्तोसि निर्जले वने तन्मम श्रावय कथं ग्रामसमाद्गौणैवश्यं ब्रवीत् शृणु भद्र प्रवक्ष्यामि दुःकृतं कर्म चात्मनः शाकले
नगरे रम्ये अहमासं द्विजोत्तमः वणिग्यासं पुराकाले ततो भद्र ममानघ शाकलनगरे रम्ये नास्तिकस्य दुरात्मनः धनलोभा
न्न पात मया कदाचिन्मदेरिता न दत्ताभिक्षा वे भिक्षार्थिनां कदाचन प्रतिवेश्यस्तत्रासीद्ब्राह्मणो गुणवान्मम श्रवण
द्वादशीयोगमासि भाद्रपदे तथा स कदाचिन्मया सार्धं तापीनाम नदीं ययौ तस्यास्तु संगमः पुण्यो यत्रासीच्चंद्रभागया चं
चंद्रभागा सोमसुता तापी चैवार्कनंदिनी तयोः पुण्यतोयसलिले संगमे हरिमनोहरे तत्तीर्थवरमासाद्य प्रतिवेश्यस्तु मे द्वि
जः श्रवणद्वादशीयोगे स्नात्वा श्रवणतोषितः चंद्रभागस्य तोयस्य वारियास्तेन वाहयन्ताः दध्योदनयुतैः सार्धं संपूर्णैर्विधिमा
नकैः छत्त्रोपानद्युगं वस्त्रं प्रतिमां विधिवर्जितैः प्रददौ विप्रमुख्याय स संज्ञो महामुनिः वित्तसंग्रहणं यीयत स्थापि च ततो
मया सोपवासेन दत्ता वै वारिधानी सुशोभना चंद्रभागस्य विप्राय दध्योदनयुता तदा पतत्काले गृहं प्राप्य ततः कालेन केनचि
त् पंचत्वमहमासाद्य नास्तिक्यात्मेन तां गतः अस्यामटव्यां घोरायां यथाहं स्वयातस्त्र ब्रह्मस्वहारिणस्त्वेते पापाः प्रे
तत्वमागताः परदाररताः केचित्स्वामिद्रोहरताः परे मित्रद्रोहरताः केचिदेतस्मिंस्तु सुदारुणे ममैते भृत्यतां याता अ

ब्र॰
ना॰
१९८

न्नपानं कृतं तेन च अनयो भगवान्विष्णुः परमात्मा सनातनः यद्दीयते तत्र दिश्य अक्षयं तत्प्रकीर्तितं मया विहीना किं त्वं तेन वा
ने स्मिन्नस्पशादारुणो पीडामनुभविष्यति दारुणं कर्मयोनिजा एतेषां त्वं महाभाग मयानुग्रहकाम्यया अनेकनामगोत्रा
णि स्नातीया सर्वखिलेन च अस्ति कल्याणनाचे वनं त्वं संपुटिकाशुभा हिमवंतं मया साधं तत्र त्वं लक्ष्यसे तिथिं गयाशीर्षे
ततो गत्वा श्राद्धं कुरु महामहामते एकमेकमर्थो हि दृष्टप्रेतेय यथा सह वै एवं संभाष्यमाणास्ते तत्र जग्मुः नदप्रभाः समारुह्य
विमाने सौ स्वर्गलोकमितो गतः स्वर्गते प्रेतनाथे न प्रभावात्स्ववणिक्क्रमात् नामगोत्राणि संरक्ष्य प्रयातः सहिमालयं तत्र
प्राप्य तिथिं गत्वा विनिदिष्य स्वके गृहे एतभागात्मपादाययाया शीर्षं विटं ययौ प्रेतानां क्रमशस्तत्र चक्रे श्राद्धं दिने दिने यस्य
यस्य यथा श्राद्धं सकरोति दिने वणिक् समंततस्य तदास्व मेदर्शयिमात्मनस्तनं ब्रवीति च महाभाग प्रसादेन तवानघ प्रेत
भावमिमं त्यक्त्वा प्राप्तोऽस्मि परमां गतिं सकृत्ताय नलोमेत प्रेतानां सर्वतिं वणिक् जगाम स्वगृहं तत्र मासिमाद्रे पुषि
ष्ठिर चकार विधिवद्दानं ततो दिष्टां तमागतः अवाप परमं स्थानं तुष्टि भैः सर्वमानवैः यत्र कामफलाह्लादा नद्यः पापसक्
दीमाः पूतलामलपानीयाः पुष्करिण्यो मनोरमाः तं देशमासाद्य वणिक्महात्मा स्वपुत्रजान्वितदर्शितौ याः कल्पं
समग्रं सह संख्यौ भिः स्वर्गे सरे से सुदितः सदैव पुष्याववाप्तं च काद्वादशी सर्वकामदाः दानं देयादनं शक्त्या सोपवासः
परो विधिः सगरेण ककुत्स्थेन नहुषमान्धात्राधिता एतैश्चान्यैश्च राजेंद्र कामदा द्वादशी कृता याद्वादशी पुष्ययुता १९८

श्रवणेन सार्धं सा वैजयंती निकथिता मुनिभिर्नभस्ये तामादेवेण समुपोष्य नरो हि सम्यक् प्राप्नोति सिद्धिमणिमादि गुणो
पपन्नं इति हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रवणद्वादशीव्रतं अस्यामेव वामनजयंतीव्रतं हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रीकृष्ण उवाच।
द्वादश्यां तु विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः एकादशी यदा मासात् श्रवणेन।
समन्विता विजया सा तिथिः प्रोक्ता व्रतिनामभयप्रदा पुरा देवगणैः सर्वैः समेत्य च युधिष्ठिर वरदः प्रार्थितो विष्णुः इंद्राग्नि
निलसंयुतैः बलवान्निर्जितो दैत्यो बलिः बलवतां वरः श्रुत्वा विष्णुस्तदा वाक्यं देवानां करुणोदयं उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो।
देवानां हितकाम्यया जाते वैरोचने पुत्रे बलि त्रैलोक्यशंकिते तपसा भावितात्मानं शांतं दांतं जितेंद्रियं मश्चक्रे मरुत्प्राणम
समेधयं महाबलं प्रजापतिमिमं स्वात्मप्रजानां प्रियकारकः नगणनस्य शक्यं ते वक्तुं केनापि भूतले अवध्यं तपसो यत्नैः भो
क्तव्यं तपसः फलं तपसोऽंतस्तव कृत्ना कालेनाल्पेन भविष्यति यदा विजयं दैत्यं ज्ञास्ये कालेन केनचित् समाहृत्य श्रियं तस्य।
तदा दास्ये दिवौकसां अदितिर्मे प्रयत्नाद्वै पुत्रार्थं पुत्रगृद्धिनी तस्या मनीषितं देवकार्यं विष्णुरचिंतयत् स चिंतयित्वा हृदि च
देवानामभिवारणं अदितिर्वरया मासमवाच्छिनं ते भविष्यति अथ काले बहुतिथे गते सा गुर्विणी भवत् संपूर्णे नवमे मासि
पुत्रं सा वामनं हरिं कृशपादं ह्रस्वकायं महाशिरसमर्भकं पाणिपादहृदालक्ष्य कृशजंघोरुकेसरं दृष्ट्वा तं वामनं तातमदिते
र्मोदितं तथा भयं च सर्वदैत्यानां देवानां तोषमभ्यागमत् जातकादीन् शुभंकरान् संस्कारांस्तस्य मेवच चकार कश्यपो धीमा

व्र॰ ता॰ १५८

त्वज्ञापतिसमन्वितः आवत्रमेखलीदंडीजटीयज्ञोपवीतिवान् कृष्णचर्माजिनधरः कमण्डलुविभूषितः बलीबलवतोय
ज्ञंजगामवकुविस्मयं दृष्ट्वास्यबलसर्वं वामनतोभेत्यतत्साम ग्रर्थ्यंकामहं यज्ञपतेदीयतां मम मेदिनी पदत्रयप्रमाणेन पद
तार्थस्थितोस्म्यहं दत्तादत्तानववतया बलिमाह द्विजोत्तमं ततो वर्धितमारब्धो वामनोऽनंतविक्रमः पादौ भूमौ प्रतिष्ठाप्य शिर
सा हृत्योदसी ताभ्यां स्वर्गादिकांल्लोकान्हला देवश्वलागः पदे तत्तीयं पदं लेभे ततो नेन्द्र दिवौकसः तदद्दष्ट्वा महदाश्चर्यं सिद्धा दे
वर्षयस्तथा साधु साध्विति देवेशं प्रशंसुः मुदितान्विताः ततो दैत्यगणान्सर्वान्जित्वा त्रिभुवनं वशी बलिं प्राह च भो राजन्वपा।
तालेबलालयाः तत्रत्वमीशिता त्वं तो गाभुज्ञामस्याहाकुपालितः असौ द्रव्याववसोनेन त्वमेवेंद्रो भविष्यसि एवमुक्तो बलि
प्रायात्मस्तुत्पतनोत्तमं विसर्ज्य च बलिं देवो तोपकालात्रवाचह स्थानि विष्णानि गच्छ ते तिष्ठ चिरांतं ज्वराः देवेतो
क्तागता देवाप्रहृष्टाः हृष्टवामने देव कृत्वा जगत्कार्यं तत्रैवांतरधीयत एतत्सर्वं समभवदेकादश्यां न राधिप ततेतेष्ठा दे
व देवस्य सर्वथा विजयानि निथिः एवं च फाल्गुणेमासि पुष्ये युक्ता हिता द्वप विजया प्रोच्यते सद्भिः कोटिकोटिगुणाधिक
ता एकादश्यां प्रेशोपवासो रात्रौ संपूजयेद्धरिं सौवर्णं पात्रे वा वा रुवं शमये पिवा सौवर्णं वामनं कुर्यात्कृविन्सस्त्वा समासतः
शिखी कमण्डलुधरः छत्री यज्ञोपवीतवान् एवंलक्षणसंपन्नं वामनं पूजयेद्धरिं आच्छाद्य पात्रे वासोभिः रहमैः फलसंयु
तैः मार्गेणचर्मणान्वितैः भक्त्या वा पात्रपेत्तया तिलपुक्तेन संपूर्णे प्रस्थेन कुंडवेनच अलाभे यवगोधूमैः फले १५८

शक्तितस्तैर्भवेत् पुष्पैः गंधैः फलैः धूपैः कालोत्थैरर्चयेद्धरिं नानाविधैश्चनैवेद्यैर्भक्ष्यैर्भोज्यैर्गुडोदनैः स्वस्थचित्तात्मना
रेणमहिरण्यंचकामयेत् एभिर्मंत्रपदैस्तत्रपूजयेन्मधुसूदनं उपहारैर्नैवेद्यैःपुष्पैश्चविभक्त्यासमाहितः अथाग्रेयमविषयोः
पूजांकृत्वाजलमयंदेवदेवस्यचक्रिणः ब्रह्मांडमध्येयस्यमहत्सूत्रेऽधिष्ठितं मायावीवामनःश्रीशोममायातुजगत्पतिः
अजिताहते अजितायमहेशायजलशायिनेधगंसिने नमस्तेकेशवानंतवासुदेवनमोस्तुते स्नानं मलयेभुसंभूतं
गंधपुष्पमनोहरं मयानिवेदितंतुभ्यंगृहाणपुरुषोत्तम पुष्पं नमःकमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे महाहवरिपुस्कंध
धृक्चक्रायचक्रिणे पूजामंत्रः मत्स्यंकूर्मंवराहंचनरसिंहंचवामनं रामंरामंरामकृष्णंअर्चयामिहितेनमः पादार्घ्यैः केश
कमस्यांगानिपूजयेत् शीर्षमंततः पादौमत्स्यायचनमोनमः कूर्मायजानुनी वराहायनमोगुह्यं नरसिंहायेतिनाभितः उरस्को
वामनायेतिकंठोरामायवैनमः मुखंरामायचनमःकृष्णायचनमःशिरः एवंकृतेकृतेब्रह्मलिनयतुपुण्यंतन्निबोधमे योया
त्कालस्थानेषुपूर्णिएकविंशतिसंख्यया प्राप्यविलुप्तरेभोगानभुंजकालमहत्वयं इहागतस्सभवेद्राजाराजभिस्सम्मसेवितः सर्वा
गपूजा धूपोयंदेवदेवशांखचक्रगदाधर अच्युतानंतदेवेशवासुदेवनमोस्तुते धूपः त्वमेवपृथिवीज्योतिर्वायुराका
शमेवच त्वमेवज्योतिषांज्योतिर्दीपोयंप्रतिगृह्यतां दीपं अन्नंचतुर्विधंस्वादुरसैःषड्भिःसमन्वितं अग्निर्यमोवैश्रवणः
पापंमेहंतुमव्ययं नैवेद्यं जगत्स्रष्टाजगद्धर्ताअनादिर्जगदंतकृत् जलशायोजगद्योनिःप्रीयतांमेजनार्दनः अने

व्रं॰ ना॰ १५॰ 150

ककर्मनिर्वर्त्यर्थं मेन जलशायिने नमोस्मि मत्स्यरूपावासं माधवं मधुसूदनं नमो वामनरूपाय नमस्तेस्तु त्रिविक्रम नमस्तेव
लिबंधाय वासुदेव नमोस्तु ते नमो नमस्ते गोविंद वामनेश त्रिविक्रम पापसमं तापं हृत्वा सर्वकामप्रदो भव सर्वगः स
र्वदेवेशः श्रीधरः श्रीनिकेतनः विश्वेश्वराय विश्वाय श्रीशाय च नमो नमः सर्वसंपूज्य येद्भक्त्यैकादश्यांतरो नम ज्ञागरं त
त्र कुर्वीत गीतवादित्रमंगलैः एवं सर्वोपचारविधिना अर्घ्यं चैव वामने हरिं प्रदेयः त्रिदशो देविका लक्षणास्थापि मंत्रवित् वामनः प्र
तिगृह्णाति वामनो वै ददाति च वामनस्तारको भाभ्यां वामनाय नमो नमः प्रतिग्रहमंत्रः एवं दत्वा ततः प्रातर्भोजनं षष्ठ
दाज्यकं पूर्वं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुंजीत वामतः भूयो यष्टेच्छया राजा न सर्वत्रैष विधिस्मृतः एवं व्रते कृते ब्रह्मन्नस्तु गणं त
त्रिवीर्यमेह लंघ्यरथवाजी गोदाना भोक्ता विमत्सरी रूपसौभाग्यसंपन्नो दीर्घायुर्नीतिज्ञो भवेत् पुत्रैः पौत्रैः परिवृतो जी
वेत्स शरदां शतं एवात्र शुचिस्मिताख्यानात् एकादश्यां समयान्तव पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता शुचिः फलं उ
पोष्यैकादश्यां पश्चात् द्वादशीमपि पोषयेत् न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः बुधश्रवणसंयुक्ता द्वादशी संता ।
मोदकं दानेदद्योदनं सम्यगुपवासः परो विधिः समवेणकजुस्येन पुंमाधेणागाधिना एतेष्वाप्ते स्वाराज्ये कृता वै द्वा
दश्यां तिथिः इति भविष्योत्तरपुराणे वामनजयंतीव्रतं अथ षोडशकल्पद्वादश्यां प्रारंभावप्रलिखस्वरूपद्वादशीव्रतं ।
उमोवाच भगवन्सर्वभूमित्वामि प्रसादं कृत्यमे प्रभोः कथितं च प्रसादेन यथाख्यातं सम सोमदं व्रतेन केन चीर्णेन वि

रूपत्वंप्राप्नुयाति सौभाग्यंचैवमतुलंप्राप्यतेकथरोचनात् तन्मेकथयदेवेशपरमाभीष्टदायिकं ईश्वरउवाच शृणुतांपर
मंगुह्यंव्रतंपापहरंशुभं स्वरूपाह्लादर्शीनाममहापातकनाशिनी स्वरूपदोपिनीचैवमहापातकनाशिनी कुलवृद्धिकरीचैव
सर्वसौख्यप्रदायिनी ततस्तुएवमुक्तेप्रयत्नेनकथ्यमानंप्रयानच्छे पुरावैद्वापरस्यांतेविष्णुर्दैत्यनिसूदनः अवतीर्णोमर्त्यलोके
वसुदेवकुलेकिल तेनैषोपाहरुक्मिणीनामभीष्मकस्यसुताशुभा अत्यंतरूपसम्पन्नापतिव्रतपरायणा नहितस्याविनाकश्चे
लोकमध्येहनेश्वरं स्वश्रूस्वशुरयोःपादवंदनेचैवतत्परा केनापिकर्मदोषेणकुपितापितृमातरं नपश्यमाद्यमिहितिनमिति
ज्ञात्वातुदेवकी प्रद्युम्नंप्रोवाचकुपितायदितेस्नुषे ततस्त्वयाहिवैवाक्याद्गुणरूपगुणाधिका मध्याकामस्त्वयाकांतेनाहंसि
त्वंकुलाहह श्रीकृष्णउवाच अपापांरुक्मिणींत्यक्त्वाश्वश्रूदेहेकथंशुभा यःपरित्यजतेभार्यामविलवसदेहिनां सप्राप्नोति
हिमेदवंदौर्भाग्यंमहापोरुषं विरूपत्वमवाप्नोतितनस्त्वंविंदतेक्वचित् व्याधिर्वाजायतेलोकेनिंदनीयःसदेहिनां स्वरूपंजा
नमानोपिकर्थकुर्यांवदस्वच देवक्युवाच सर्वेषामेववेदानांतीर्थादीनामपिध्रुवं मातापुत्ततरापुत्रकलस्यावचनंत्यजेत्
ममवाक्यस्यकरणीकृष्णापिपूज्यताभवेत् जननीपूज्यतेतेनभार्याच .... श्रीकृष्णउवाच परित्यजामिनाहंतांप्रियां
प्राणप्रियांस्वयं इतित्स्यौपरांमत्वामातरंप्रेक्ष्यकेशवः चिंतयामासपरमंकथंसौख्यंभवेदिति एतस्मिन्नेवकालेतुनारदो
भगवानृषिः अभ्युत्थानमसहसाविस्मितंप्रेक्ष्यविस्मितं पूजितःपयाभक्त्यात्रर्घ्यजग्राहनारदः उपविष्टोयथान्या

ब्र॰ यं पर्यपृच्छत्तन्नामयं श्रीनारदोवाच किंचाखेदं करोषि त्वं कथमुद्वेगकारणं किन्नमिच्छसि तिलेभ्योपि हन्तजुहोषि यं परन्तप ॥ श्री॰
ना॰ ब्रह्मोवाच मात्रानिगुप्तकोब्रह्मलब्धापविनिर्गतो द्विजोत्तमः कन्यामुद्वाहयिष्यामि कुन्तयाकस्यचित्प्रभो नारदोवाच श्रूयता
१५१ मभिधास्यामि सर्वमेतत्तमाहत्त् लक्ष्मीपुत्रः पुरानाथ क्रीडमानो हितं देवे तत्रपतेः सभगवान्दुर्वासऋषिसत्तमः सत्कृत
स्तु यथाज्ञातं मत्सुत्यापनसर्वकं प्रेक्ष्य वीक्ष्य तं रूपं तं देवा हास्यं कृतं तदा सक्रोधेन महातेजा वैश्वानरसमप्रभः शापशापल
क्ष्मीपुत्रं विसाम्प्रतिक्रोधेन संयुतः हसितो हं त्वया यस्मान्मत्तो रूपमेवच विरूपाभवदृष्टि किं तज्ज्ञातोस्म्यहं त्वया इत्युक्ता
तयादेव्या यथाशक्त्या प्रसादितः प्रसन्नो जेगदे वाक्यं मत्तशापो नान्यथा भवेत् जन्मान्तरेण फलजं करिष्यामि विरूपतां सा
त्वं मत्सेवती गृहिणोपकस्यचहे शुभा मत्प्रभामा विरूपां गी विरूपादर्शनेत्वथ कर्णनासादिकृता सज्जाता तत्प्रभावतः पा
णिपादकटिग्रीवासर्वैवैरूपलक्षणं तत्रगच्छ महाप्राज्ञ मा तेकन्यां प्रदास्यति श्रीब्रह्मोवाच भगवन्विरूपवदनां क
थमुद्वाहयामि नित्यशः कोतातिं तु नामिष्यामि तां विवाहसुरूपिणीं नारदोवाच तस्माच्छापप्रसादेन किंकिम्पापाय दुःखेन त्वद
न उत्तमं प्राप्यते रूपे सौभाग्यं परमं सुखं माता पिता सा किलवै धर्मकामार्थमिच्छते एवं भविष्यतीत्येवं सर्वं वेधयो विहितः
स्वैः तया च तान्यथा का योग्युरूपाणां वचनं महत्त् मातागुरुतराभूमेरिति वेदेषु पाठ्यते ईश्वरोवाच एवमुक्तो महादे
वितारदस्तिदिवं ततः ब्रह्मापि मातरं प्राह वैवाहिंहि विधीयते विवाहिता च मा तेन वेदोक्तविधिना ततः श्रात्नीयमुच्चहं

मातः दर्शयामास तां वधूं पश्यन्त्यवचनं भामा पवित्राणी नाशुचिव्रता निहन्तिं प्रसंगात्प्रसादपं मामभवं शत्रुभ्रा वीक्ष्य तां
कृष्णः प्रणिपत्य च मातरं जगाम सुकृतकार्याणां कारणाय महाबलः तां दृष्ट्वा देवमाता च वभोऽत्यंतं दुःखिताथ कामेशं ह्रिविरूपा
विकृता कथं भर्त्रा स्विकोपिता चिंतामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसा कस्यापि तां च वदेश्याविरूपां तत्शरीरजं अथ कस्मिन्न
काले तु रुक्मिणीतनुभास्करः नमस्कृत्य ततः स्वश्रूं संपृष्टो मयं तदा उवाच तन्मनेन वाक्यं मक्तिपुत्रं शुभावहं अवाहं दृष्टुमिच्छा
मि सपत्नीकुसुमवल्लभां तां दर्शयामास शीघ्रं प्रसादं सुविधीयतां देवकुवाच श्वश्रूः तामहं ते सुभगामम मापि वचनं कुरु दूर्वमाच
रितं सुभ्रूः सुरूपाद्भादशीव्रतं संयच्छसि चेन्नमेव दर्शनं ते भविष्यति रुक्मिणाउवाच ॥ अर्घं प्रदीयतामस्मै तदर्जमथवा पुनः पं
चमीं शमयोशिष्टं षोडशांशमथापि वा सुरूपाद्भादशीव्रतं तिलार्जमपि नो त्यजे किं पुनः षोडशांशस्तु सपत्न्या दुःखिचेतसि
पवमत्काउगामाशु मंदिरं सुशुभे त्वया पुनः प्रक्षक्षतंस्मा प्रणिपातेन वैरुषा देवदृष्कामि चैवो त्रु उक्तिशोभं प्रभो मम ॥
कथं पश्यामि तन्महेन वोदृशो ह्रस्वबल्लभो श्रीकृष्णोवाच अंवाद्दुत्पतितेशं भविरूपां तां सुमध्यमां विरूपश्रवणात्ती
तां कुरूपां विकृताननां अहष्टवैचित्र्यकृते रूपायत्ननसंशयः प्राणप्रियां सुभ्रूः सुरूपाद्भादशीव्रतं तिलार्द्धंपिहिषष्ठां
शादेहि मे सैव कास्यहं सागतानन्स्मकाशं न पिपायदुद्भाश्मादराव उवाच रुक्मिणी सा वमत्यभामा शुचिव्रता प्रका
मथाकुंतिं देवि देहि मी भक्कनं दिनि अर्जीज निवर्मि देयाय यस्मि मध्येमोरुदं रुक्मिणाउवाच ॥ कोयं मतिभ्र

मत्तोयस्वरूपांद्वादशीप्रति तिलाहुतिंप्रयच्छामिअहमात्मकपातकं इत्युक्त्वावरिष्ठंस्नात्वादत्वाह्येकांतिलाहुतिं तस्यां
चैवप्रदत्तायांतुरूपेणसाधिकाभवत् तांदृष्ट्वाविस्मयपरांपप्रच्छशपितांहरेः कस्मात्वंममकाहितेकिमर्थमिहचागता
सत्यभामाउवाच ॥ तवाहंभगिनीभद्रेहृस्मनोप्यास्मिधार्मिके सत्यभामेतिमेनामतवामिचरणौतव इतिश्रुत्वाततु
वचनंविस्मयोत्फुल्ललोचना नोवाचकिलचार्वंगी आश्चर्यविस्मिताभवत् एतस्मिन्नेवकालेतुवागुवाचाशरीरिणी
तवदानप्रभावेनसत्यव्रतपरायणा सुरूपाद्वादशीपुण्यंदेवानामपिदुर्लभं देव्युवाच कर्मणाकेनकर्त्तव्याकिमाचा
रंवदस्वमे नियतंहोमदानंचप्रसादार्थंसविधीयतां ईश्वरउवाच पौषेमासेतुसंप्राप्तेशुक्लपक्षेयदाभवेत् तस्यांप्रातःस
यत्नात्ध्यात्वाविष्णुंसनातनं श्वेतांगौरेकवर्णांवानस्याग्राह्यंतुगोमयं श्वेतंबिल्वादिपत्रितंपुष्पविमर्दितमवस्थितः ॥
तस्यकृत्वाहुतीनांतुशतमष्टोत्तरंतिलैः प्रतीतोद्वादशीकृत्स्नोउपवासपरायणः स्नात्वात्वघ्यांतुजप्येवाविष्णुमेवा
विचिंतयेत् सौवर्णेनतुहरिंकृत्वारूपंचभक्तितःशक्तितः तिलपात्रोपरिस्थंतुततोविष्णुंप्रपूजयेत् इतिसंपूज्यविहितंपुष्पै
र्धूपैस्तुधूपितैः नैवेद्यंतिलमिश्रंतुफलानिविविधानिच नमःपरमशांतायविरूपाक्षनमोस्तुते सर्वसंकष्टना
शायमहात्मणाचीर्णनमोस्तुते अर्घ्यमंत्रः एवंसंपूज्यदेवेशंकुर्याद्धोमंसमाहितः आवाह्यदेवंलक्ष्मीशंहोम
येद्धोमयाहुतीन् शतमष्टाधिकंचैवतिलात्पाहुतिसंयुतान् सहस्रशीर्षेतिमंत्रेणाद्दिव्यात्वाज्जनार्दनं ॥ १५२

लक्ष्मीपुत्रांश्च मेधाभिप्रेतं च चक्रगदाधरं होमांते कारयेत्प्राज्ञो बैल्वं द्विजसत्तमैः दद्याच्च भोजनं तेभ्यः कृत्वा कुंडं च दक्षि-
णां धर्मश्रवणं संपूर्णं जागरणान्ततो निशां तत्कुलोद्भवैः सर्वैर्मूर्तिं विप्राय प्रतिपादयेत् विधिहीनं मंत्रहीनं सर्वं तत्र क्षमा-
पयेत् श्रीईश्वर उवाच एवं यः कुरुते देवि नरसिंहद्वादशीव्रतं नरो वा यदि वा नारी न च पुण्यस्मृतिक्षमे दौर्भाग्यं न भवेत्तस्य
अपि जन्मांतरार्जितं अपि पुत्रसमन्वितं की जायते कारणान्तरात् तस्यापि न भवेत्तस्य वैधव्यं तस्य जन्मनि वंधुभिर्नवियो-
गं च लेखैः सहयोगिता जायते गोत्रवृद्धिश्च कीर्तिर्मानं जायते भुवि जातिस्मरत्वमाप्नोति पदं निर्वाणमाप्नुयात् पठन्मान-
मिदं माहात्म्यं शृणोति समाहितः पुण्यमाप्नोति सततं स्वर्गलोके महीयते इति नरसिंहद्वादशीव्रतं इति श्रीभट्टनीलकं-
ठात्मजभट्टशंकरकृतौ व्रतार्के द्वादशीव्रतानि अथ त्रयोदशीव्रतानि तत्राषाढशुक्लत्रयोदश्यां विजयापार्वतीव्रतं भ-
विष्योत्तरपुराणे श्रीलक्ष्मीरुवाच देवदेव जगन्नाथ भुक्तिमुक्तिप्रदायक कथयस्व प्रसादेन लोकानां हितकाम्यया
नारीणां तु व्रतं चैव अवैधव्यकरं शुभं येन चीर्णेन नारीणामवैधव्यफलं भवेत् श्रीभगवानुवाच सत्यमुक्तं त्वया देवि न
च मिथ्या त्वयोदितं तद्व्रतं कथयिष्यामि नाख्यातं कस्यचित्पुरा अकथ्यं परमं गुह्यं पवित्रं पापनाशनं येन चीर्णेन ना-
रीणामवैधव्यं च जायते आषाढे चैव कर्तव्यं शुक्लपक्षे त्रयोदशी गृह्णीयान्नियमं नित्यं दंतधावनपूर्वकं दंतधावनमंत्रः
आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजां मेधां वसूनि च ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते नियमात्फलमाप्नोति विफलं तु

व्र॰
ना॰
१५३
153

यस्मेविना पतत्सर्वेप्रयत्नेनव्रतंनियमपूर्वकं पक्षमेकव्रतंचैककरिष्येहमयाधुना स्वाङ्गरहितेनयान्येनतेनपापंव्यपो
हतु उमामहेश्वरौकार्यौस्ववर्णरजतादिभिः अथवामृण्मयौकार्यौसिंहदेवौपरिस्थितौ गोष्ठेदेवालयेवापितथावा
लयेवेश्मनि स्थापयेद्देवमंत्रेणप्रतिष्ठांतत्रकारयेत् तद्दिनेदंतकाष्ठंहिप्रथमंकांचवर्जिते स्नानंशुचिस्ततःकृत्वाप्
जांचेवप्रकल्पयेत् ऋत्विग्भिःसहममकैः पूजांकृत्वाश्रयकरैःपक कुंकुमागुरुकर्पूरैःसिंदूरैःसुगंधकैः चंपकैःशतप
त्रयूथिकादिकपुष्पैः श्रीवासरूत्रेणहर्षेणपूजयित्वाविधानतः वस्त्रेणचातिशुभ्रेणउत्तरीयेणपवच श्रीफलद्राक्षा
दाडिमैःतथाजातीफलेनच आयादेवीचशर्वाणीशंकरस्यसदाप्रिये अर्घ्यंगृहाणदेवेशिममोपरिकृपांकुरु इतिपू
जाप्रकर्तव्याकर्णंचकैदिजोत्तम ॥ श्रीलक्ष्मीरुवाच श्रुतायतनमत्स्वम्मंपुरुकृपायादिरूपिणे व्रताध्यक्षमहा
प्राज्ञत्वंहरिजिनयकारक कथयस्वप्रसादेनव्रतानामुत्तमंव्रतं केनचादौपुराचीर्णंमर्त्यलोकेप्रकाशितं पतत्सर्वं
प्रयत्नेनहृहिमेजगदीश्वर श्रीभगवानुवाच अथातःसंप्रवक्ष्यामिपार्वत्याश्चकथामिमां यांश्रुत्वासर्वपापेभ्यो
मुच्यतेनात्रसंशयः आसीत्पुराकृतयुगेकौडिन्येनगरेवरे ब्राह्मणोवसतेतत्रसत्यशौचपरायणः गुणवान्शील
संतोषीवामनोनामनामतः तस्यभार्याप्रियासत्याश्रूपलक्षणसंयुता यताप्तोवेदविद्वर्षःगृहेचैवसर्वसंपदः न
सकर्मविपाकेनसंतानरहितोभवेत् अपुत्रस्यगृहेशून्यंप्रमशानसदृशंभवेत् दंपतीतेनदुःखेनक्षीणाजातौषा

रीरतः एककालसमायोगेनारदोगृहमागतः अर्घ्यपाद्यंकृतंतस्यकथाचक्रेमनामह ॥ वामनोवाच नारदत्वंऋषि
श्रेष्ठसर्वज्ञानपरायणः कथयस्वप्रसादेनकथंदुःखंप्रशाम्यति दानेनकेनदेवर्षेव्रतनियमपूर्वः सदेत्योयेनचसतिश्रे
ष्ठकश्चपुत्रः भविष्यति नारदोवाच शृणुविप्रप्रवक्ष्यामि येनतानेचभविष्यति वनस्यदक्षिणेपार्श्वेबिल्ववृक्षोहमध्यतः
शिवलिंगंचविख्यातंभवानीसहितंहरं सपर्याकृतयत्नेनतत्क्षोदाम्पतिसंततिं अपूज्यंलिंगमभ्यर्च्यसंपूज्यस्यपदीयते।
अनाश्यप्रेतसंस्कारःकोटियज्ञफलंलभेत् इत्युक्त्वानारदःस्वर्गंगतोवैमतिपुंगवः वनमध्येगतौतौहोदंपतीपुत्रकां
क्षिणौ बिल्वमध्येततोदृष्ट्वाशिवलिंगंपुरातनं बिल्वपत्रेणजीर्णेनलिंगंतंचैवच्छादितं विहायबिल्वपत्राणिसं
मार्ज्यचविलेपनं पंचामृतेनप्रस्नाप्यपूजांकृतामनोरमां नित्यंनियमसंयुक्तंपूजयेत्परमेश्वरं पंचाहंपूजितस्तेनपा
र्वतीसहितोहरः एकदातवनोसौतत्पुष्पार्थंब्राह्मणश्चहि कृतमंडलतेयावत्तावद्दृष्टःसपन्नगैः पतितस्तदुनेघोरेसिं
हव्याघ्रसमाकुले त्वरीयेनमहूर्तेनतद्भार्याचिंतितंदा केनापिकारणेनैवकथंनायातिमेपतिः रुदंतीशोकसंतप्तावन
मध्येगतासती आगतातनत्रय ब्राह्मणोभर्ताचपतितंदृष्ट्वासाचतत्रसमागता तत्पश्चाच्चेतनाप्राप्तासरंतीवनदेवतां पार्व
त्यत्रसमायातायत्रतिष्ठतिब्राह्मणीकंदमानांचतांदृष्ट्वापार्वतीवरदाभवत् कृपापूर्णकरस्पर्शेनविप्रवक्त्रेविमृश्यउत्थितो
ब्राह्मणस्तत्रतिष्ठतिदयावता संवेत्यचरणेगरुत्येदंपतीविनयान्वितौ पार्वत्यैदत्तमिदंहिवरंवरयसद्व्रते ॥

व्र०
ता०
१५४

154

ब्राह्मण उवाच त्वत्प्रसादेन कल्याणि लब्धवान्वाञ्छितं मया संतानं चैव मे मात्सिपतन्द्रःखं च मे सदि पार्वत्युवाच व्रतं कुरु
विधानेन मम सख्या च विश्रुतं जयाममव्रतं नाम त्रैलोक्ये पावनं परं जया च पार्वती व्रतमाषाढे चारुलोचने स्वाद्वरहितेन चा
मेन लवणरहितेन च भोक्तव्यं पंचकं दिने कर्मस्वदकव्रतं त्रयोदश्यां व्रतारंभं तृतीयायां समापनं शुक्लपक्षे व्रतारंभं कृ
ष्णपक्षे समापनं पंचाहं पावकान्नेक्ष्णव्रतं कार्यं प्रयत्नतः पंचाहं हियवैश्चैव व्रतं तु लवणं विना पंचाहं तंडुलैः कार्यं
रसविवर्जितं पंचाहं मद्गुजैः कार्यं पवंहायनविंशतिः विंशति तिमनतो हृत्व व्रतोज्ञारो समाचरेत् दंपत्या यथाभिधाने हि द
याम कड्कड्क्तेनवे भोजनेन सुवासिनी नाम्नी यायां यथोदितं विंशतिः प्रथमे पक्षे द्वितीये पाश्चमतः परं पंचके पंचके वासिनी
कार्यं परिधानं भोजनैः सह नानारसैः समायुक्तं सूनखंडसमन्वितं समर्पं कार्या दामकं भोज्यं सौभाग्यहेतवे कुं
कुमकज्जले देयस्रक्षेस्त्रक्षेमशक्तितः राज्ञोज्ञानारणा कुर्यादखंडफलजं भवेत् नारीरणकृतेन्यातिव्रतं मे शरणं तां सदा व्र
तेन च विना नारी विधवा जन्मनि जन्मनि शोचति ड्ः एवमेतद्व्रतानच सौभाग्यभाग्भवेत् नारीणां च व्रतमेतदीनैधीतिमनुयात ततः
परं सौभाग्यमतुलं याति पतिसंतोषसमागमतः एतावद्गुर्व्रतमिदं तेनैवं तनधीयत पश्चाह्नहं समागत्य दंपती च स
मन्वितौ पूर्वोक्तेन विधानेन प्राप्तं पुत्रसहोदनयोः भर्त्री च विशेषणश्चैव यदपरं तत्वं भक्त्या च विविधान् भोगा
नेते प्राप्ते शिवस्त्रहे ॥ श्रीभगवानुवाच एवं यात्रुकृतेन नारी तच भर्त्री विपुत्पते कुलत्रयसमन्वितः तीयते

शिवमंदिरं सा नित्यं सुखमवाप्नोति शिवलोके महीयते कथां श्रुत्वा विधानेन सर्वपापैर्विमुच्यते ॥ इति भविष्योत्तर
पुराणे जयापार्वतीव्रतं रुदंगुर्जरीशावरप्रामे अथ भाद्रपदे गोत्रिरात्रव्रतं हेमाद्रौ भविष्योत्तरे युधिष्ठिर उवाच ॥
भगवंस्त्वत्प्रसादेन वक्तृतिमुक्तानि मे श्रुतानि बहुपुण्यानि श्रुतानि मधुसूदन सर्वपापहराणि स्युः सर्वकामप्रदा ॥
नि च सांप्रतं श्रोतुमिच्छामि व्रतानामुत्तमं व्रतं किंचिद्योगव्रतं हृद्यं यदि तुष्टोसि माधव यत्कृत्वा सर्वपापेभ्यो नरो नारी
च मुच्यते श्रीकृष्ण उवाच कथयामि नृपश्रेष्ठ व्रतानामुत्तमं व्रतं यत्कृत्वा कस्यचिद्राज्ञा नरः पुण्यमवाप्नोति नरोत्तम या
न्यात्कामानवाञ्छयति लभते तांस्तथैव च तत्तत्तया देवमुच्यते नरा तोयसर्वशः प्रभोर्भगवतो राजन्कामयेनोप्रसा
दतः सौभाग्यं संततिं लक्ष्मीं प्राप्नोति सुखमव्ययम् युधिष्ठिर उवाच यदि तुष्टोसि भगवन् व्रतस्यास्य विधिं वद इति मे
राजशार्दूल करोमि त्वत्प्रसादतः के मंत्राः के नमस्काराः देवतार्थे देवतार्थे प्रकीर्तिताः किं दानं सर्वधर्मेषु च कथयस्व
नरोत्तम कृष्ण उवाच ॥ नारदेन पुरा राजन् पृष्टोहं सागरादिषु स्वामिनं तं मया राजन् पुण्यं शेषं समन्वितं मासि
भाद्रपदे शुक्ले वैदं तावन्नपूर्वकं आचम्योदकमादाय इमं मंत्रमुदीरयेत् गोत्रिरात्रव्रतस्यास्योपवासकरणे मम शर
णं भव देवि त्वं नमस्ते येन्तरूपिणी प्रसीद त्वं महादेवो लक्ष्मीनारायणप्रभोः लक्ष्मीनारायणं देवं सौवर्णं वा स्वश
क्तितः पंचामृतेन गव्येन स्नापयेत्कमलापतिं स्थापयेत्सर्वतोभद्रमंडले ष्टदले पि वा गंधपुष्पैः सुनैवेद्यैः स्तु

व्र. ना. १५५

155

तिथीनां दिनत्रये नालिकीरार्घ्यदानेन प्रीणयेद्गां हरिं तथा लक्ष्मीकांत जगन्नाथ गोविंद व्रतं मम परिपूर्णं कुरुष्व मे
परिपूर्णं कुरुष्व मे गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते इत्यर्घ्यमंत्रः आरार्त्तिकं ततः कुर्यात् भक्त्या ह्यालस्यवर्जितः नवं कुंभं जलं मध्ये हविष्या
न्नेन पूरिते कृत्वा दिनत्रयं पार्थ प्रीतये विनिवेदयेत् धेनुपूजां ततः कुर्यात् जलधारां प्रदक्षिणां शृंगादत्वा च सुकुटे कुंड
ले कुंकुमं तथा अन्नच्छादनगंधादिद्धि(?) पुष्पैः सदीपकैः सदीपकैः अहोरात्रं भवे किंचित् घृतदीपं दिनत्रयं अर्घ्यदानं ततः
कुर्यात् नारिकीलादिभिः फलैः अर्घ्यमंत्रः पंचगावः समुत्पन्ना मथ्यमाने महोदधौ तासां मध्ये तु या नंदा तस्यै धेन्वै नमो न
मः प्रदक्षिणीकृता येन धेनुर्मार्गानुसारिणी प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुंधरा गावो ममाग्रतः संतु गावो मे संतु
पृष्ठतः गावो मे हृदये संतु गवां मध्ये वसाम्यहं आरार्त्तिकं सनैवेद्यं गीतवाद्यमहोत्सवः कुंकुमे कलशं वस्त्रं धेनुं दद्या
द्विचक्षणः एवं संपूजयतां धेनुं सम्यक्भक्त्या दिनत्रयं यवांश्च यवसं चैव चारयेत् पाययेद्दधि(?) गोमयादानि तैर्थानि कुर्या
न्नैव पारणं धेनुप्रजागरं कुर्यात् सर्वपापप्रणाशनं त्रिविधान्मुच्यते पापात् प्रहरार्द्धेन पांडव नस्योनं(?) कृतात्पापा
त्प्रहरार्द्धेन मुच्यते चत्वारि वैणवपात्राणि कारयित्वा प्रपूजयेत् नालिकेराम्रकदलद्राक्षाखर्जूरदाडिमैः फलैर्भेदविरूढैः
सिद्धैः वस्त्रकुंकुमकज्जलैः प्रथमे बीजपूरायैर्द्वितीये दाडिमं शुभं तृतीये नालिकेरेण दद्यादर्घ्यं दिनत्रयं करकास्तत्रयः का
र्या हविष्यान्नेन पूरिताः लक्ष्मीनारायणं देवं ब्राह्मणं भार्यया सह पूजयेत्कुंकुमैर्वस्त्रैर्हेममालैश्च विधिपूर्वकं(?) दंपत्योर्भोजनं देयं येन भक्त्या ।

१५५

गुरुरूपाय तां येन द्विजाय प्रतिपादयेत् सकृत्कांस्यसवत्सां घण्टाभरणभूषितां गीतवादित्रशब्दादि द्विजपाठपुरः
सरां पापाद्विप्रमुच्येहं यावत्पापं येन तत्रपदवच्च एवं या कुरुते पार्थ गोत्रिरात्रव्रतोत्तमं ऊर्ध्वं भेत्तं सदा स्त्रीणां नराणां च प्रम
नम अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च कृत्वा यत्फलमाप्नोति गोत्रिरात्रव्रते कृते प्रभासे च कुरुक्षेत्रे चंद्रसूर्य
ग्रहे तथा हेमभारशतं दत्वा यत्फलं तन्महाभुज यावदेव येनादानेन ततः पश्चात्सवत्सं सर्वकामदां सागरां वसुंधरां दत्वा
तेन यत्फलं एवं या कुरुते पार्थ त्रिरात्रव्रतमुत्तमं भवांतकृतान्पापात्रिविधान्मुच्यते नरः याचाकाचिन्नरपश्चेतनभद्रे
ज्वरं वै नराधिप पुत्रपौत्रसहायुक्ता सा भवेन्नात्र संशयः ज्ञात्वा प्रीतिरसौ नारी वैधव्यं नैव पश्यति वैधव्यं च महत्पुनः
एवं न भवेत्तस्मिन्भवांतरे अपुत्रो लभते पुत्रान्धनहीनो धनं लभेत् कायेन मनसा वाचैव कर्मणा यदुपार्जितं तत्सर्वं पातकं
याति गोत्रिरात्रव्रतेन च इह भोगान्सुविपुलान्भुक्त्वायुः पूर्णमेव च व्रतस्यास्य प्रभावेन गोलोके च महीयते कीर्त्तिदं ध
नदं चैव सौभाग्यकरणं तथा आरोग्यकरणं सर्वपापप्रणाशनं एतस्मात्कारणाद्राजन्नत्स भार्यसत्कुरुव्रतं य
दि राज्यं वासकीर्तिं नित्यमाप्स्यसि हे नृप ततस्त्वं पांडवश्रेष्ठो व्रतं चक्रे समाहितः व्रतस्यास्य प्रभावेन लब्धं राज्यम
कंटकं ॥ इति हेमाद्रौ भविष्योत्तरे गोत्रिरात्रव्रतं इदं गुर्जरदेशे प्रसिद्धं स्मर्यते आश्विनशुक्लत्रयोदश्यामुक्तं अथ
गुर्जराचारप्राप्तं गोत्रिरात्रव्रतं युधिष्ठिर उवाच येन लक्ष्मीः सकला पितृणां च भवनं वसेत् संततिर्वर्धते स्त्रीणां त

व्र॰
ता॰
१५६

ब्रूतेवदमेप्रभो: श्रीकृष्णउवाच शृणुराजन्प्रवक्ष्यामिव्रतानामुत्तमंव्रतं येनवैक्रियमाणेनसर्वपापक्षयोभवेत्
गोत्रिरात्रमितिख्यातंतनस्त्रीणांफलदायकं वांछितंजायतेतेषांयेषांचेतसिवर्त्तते युधिष्ठिरउवाच कीदृशंतद्व्रतंदे
वविधानंतस्यकीदृशं कथमेषाम्माहात्म्यं कस्मिन्कालेतुकेशव श्रीकृष्णोवाच पुराकृतयुगेपार्थमनवंतीसबभू
वह वैवस्वतकुलेजातोवंशवत्पृथिवीपतिः तदन्वयेदिलीपश्चप्रसूतस्पतिनन्दनः रूपाःसर्ववंशांतस्यसंजाताकद्दाय
काः तिसयधर्मपरोराजाप्रजतीयोमतीषणां तज्जायतेसुमंतानांतस्यैवचनतेःसदा सपुत्रार्थंसपत्नीकोवसिष्ठा
स्याश्रमंययौ पशुपक्षिपरिषिकल्याणिमात्मसेकतोरणांकृते विविधानिचवृक्षाणिमार्गेषुफलितानिवै सराज्ञाम
हिषीसार्धंरथारूढंसुवाहनः संध्यायांयोमिनंसत्समहर्षेःप्राप्तदाश्रमं सार्ध्यंचसमायिवान्ततविश्रामयेत्तपश्च
रथाज्जनीर्यदंपत्याचाश्रमंचगतोमुनेः पदंकर्माणिसंध्यायांदिलीपोदृष्टवोगृहे अग्रेहयत्यासमहासीनेमाविश्वैवपितामम
हे तेप्रणामंकृतंतत्रसतिपत्नीविशेषतः स्थितेतेनसमसमीपेतुप्रीत्यावचनंदितेनतयोः दिलीपंचतदाखगर्थयमर्जेलोकपा
लकं पप्रच्छकुशलंराज्येवहस्थायोंशुभंस्तिः दिलीपउवाच कुशलेतुसदादेवस्थितेत्वयिगुरौमति स्त्राणांचम
वष्णाणांविपदांयन्निवाभवान् विषयेममकांतारीयत्रपप्रकिंनजायते तत्कार्यंपरिच्छामेतिस्प्रगः पितरोमम
तण्णाउरुसतिश्रेष्ठपुत्रोभवतिमेयथा राज्ञांविपदिसंप्राप्तेवदत्यत्रैस्तावसते वदेतिकथितंराज्ञामुनयेवैयुधिष्ठिर

156

तस्याः स्तुतिं श्रुत्वा गां तस्यै ध्यानात् स्तिमितलोचनः कारणं संततेः राज्ञो मुनिर्दृष्ट्वा समाधिना पश्चान्निवेदितं तस्मै दिलीपाय स
यत्नतः वसिष्ठ उवाच पूर्वं सुरेन्द्रमाराध्य स्वर्गादागच्छतस्तव अभूत् कल्पद्रुमस्याधः कामधेनुर्न वंदिता ज्ञातस्तस्यास्त
दा कोपो दत्तः शापस्तया यदि हेशाः न वंदिताहं भवता सोऽग्रे तं यदि मे मिथ भविष्यन्ति न ते पुत्रा मत्प्रसूतशापो न श्रुतस्त्वया नष्ट जयति
पूजयामो वयं यावत्तां यो न वंदते न जायते तु कल्याणं पातकैरेव लिप्यते दिलीप उवाच कृतो मयापराधोऽयं करोमि किमहं
गुरो संततिर्जायते येन तद्वृत्तं वद मे प्रभो वसिष्ठ उवाच अन्यैर्नानाविधैः पुण्यैः तपोभिः स्तपज्ञैः सहस्रैः न जायते तु संता
नं गोत्रिरात्रव्रतं विना सपत्नीकास्तस्मा मे धेनुराज्ञः फलप्रदा आराधयैकाग्रमना गोत्रिरात्रव्रतं कुरु यावदिष्टं दिलीप
स्वसंततिनाकथितं व्रतं तावच्च नंदिनी येन दर्शिता वहते शुभा कुंडोध्नी तिलकं सुखफलाद्यं यस्य चिरं भवती देवानां सदा श
मादपि भवाकामप्रदा पापहा गीर्वाणैः सकलास्ततैव पृथिवैतिष्ठंति यस्याश्च ते संपूर्णांशशिनः कलां च दधती श्रेयस्क
राः पूर्णिमा भाद्रपदे समायाते शुक्लपक्षे नृपार्थिव प्रातर्नीत्वा त्रयोदश्यां नियमं तु सभक्तितः सम्पूज्य गोत्रिरात्रं नि
यमं तु सभक्तितः सम्पूज्य गोत्रिरात्रं भक्तिकृत्वा ततस्तव भोक्ष्ये हविश्चतुर्थ्यह्ने सोमाख्यं देहि गोमयम् नियमे मंत्रः
ततो गावः समभ्यर्च्य मंडले गंधदीपकैः नानैः पुष्पतपश्चैः श्वेतपकायैः शुभान्नतां गावो ममाग्रतः संतु गावो मे संतु पृष्ठतः
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहं पंचगावः समुत्पन्नाः मथ्यमाने महोदधौ तासां मध्ये तु या नंदा तस्यै धेनवे नमो

ब्र॰
ना॰
१५७
157

नमः पूजामंत्रः फलैर्नानाविधैः पुष्पैर्गंधैर्धूपैस्सुपाक्षितैः पूजनीयाप्रयत्नेन दद्याद्दर्भैर्विधानतः नालिकेरंचकूष्मां
डंमातुलिंगंचदाडिमं हविष्यान्नंचनैवेद्यंकामयेयवसंयुतं गोत्रिरात्रव्रतार्थायफलंमयाकरोत्कृतं सर्वकामप्रदादेविवर
हाणार्घ्यंनमोस्तुते अर्घ्यमंत्रः वस्त्रयुग्मंविधानेनदद्याद्ब्राह्मणेसदक्षिणं सपत्नीकायगुरवेस्वशक्त्याचव्रतीनरः द्विता
त्रिव्रतिनेब्राह्मणिभ्योभोजनंदद्याच्छुभकथाश्रुत्वा जितक्रोधेन्द्रियःसर्वैर्ब्राह्मणैर्विप्रहर्षैरपि एवंसंपूज्यविधिवत्गलक्ष्मीयुक्तंनके
शवं चतुर्थेदिवसेप्राप्तेततोथेन्नंविसर्जयेत् ततोथेन्नंसवत्सांतमंत्रेणानेनपार्थिव दद्याद्विप्रायविज्ञेयधर्मज्ञेशास्त्रपार
गे परिशुद्धव्रतेनाहंब्राह्मणातकामानभीप्सितान् विप्रायत्वंमयादत्तकामानगच्छयथासुखं दानमंत्रः सर्वदानानिदेयानि
स्वशक्त्याव्रतिभिर्नरैः विविधेभ्योद्विजेभ्यश्चदक्षिणांचस्वशक्तितः विप्रशाठ्यंनकुर्वीतदापयेच्चततोनरः गृहंयावत्
व्रजेत्पश्चाद्गीतवाद्यरवैःसह गोपालानांचपायसंपूजाकरकांवरं यवान्येचाविनानित्यंफलैर्नानाविधैःसह सक्तावे।
कामयेनाथ पारणांवैप्रकर्तव्यंसर्वैरिष्टजनैःसह सपत्नीकायगुरवेदत्वाचान्नंसदक्षिणं श्रीकृष्णउवाच एवमाए
श्वतंयेवंपूजांवैभक्तितत्परः ततःपूजानामथपिपःप्रभातेसुरभिर्मतेः भाद्रपदेसितेपक्षेत्रयोदश्यांशुचिस्थिर ॥
पूजांकृत्वाविधानेनस्नुमोचवलवितेश्चचि: संध्याप्रभृतिचस्थित्वाआयोपुनराश्रमे अर्चयेद्दक्षिणाकर्तुंती
नाचविधिवद्बलिं ययौयेनोःसमीपेचबलिंदत्वादिनत्रयं अवदानस्नातोयेनोस्त्रतीयेदिवसेनः जगतांगो

दृष्ट्वा तं मिवोदयिपयोधरं लताभिश्च ततो राजा प्रहृष्टो वर्जीविनस्तदा जयशब्दं च भाषंते पठितां सुंदरात्मना गीतं चैव
न देवीभिः गायमानेन तथा यशः श्रुत्वा च ततो राजा भृशं मनसि हर्षितः चिरं श्रुत्वैव तेषां स्मितेष्वस्मितेष्मति येन
स्म शुश्रुवे राजा येन त्वा राज्ञा च भोक्तुमः तद्दिनेनैव मनेर्येन राज्ञो भावे च पपतति विवेश गजं तं तत्र पार्श्वे तस्यास्य पिंजरे दृष्टे कृ
त्रिमश्च ततः सिंहो मतेयेन्नाम यंकरः सिंहश्च दष्टो राजा येनं कर्णज्वलेन वै दृष्ट्वा राजा च तस्याथ तेनाक्रांत मानात्स्व रोल
गोः ततो यत्र वर्धरः सो पितां मोचु पचक्रमे वध्यासिंहवयाप्याय राजा वाणं कोदंडे अथ तस्य तदा शोकः को पश्यतो व
स्तवसः यत्र ध्यातो पि नेवाणं चित्रन्यस्त इवस्थितः हस्तस्पति श्चलत्वेन को यस्त्र स्पृष्टवर्धन विस्मयं प्राप यत्सिंहो
राज्ञा नैवैद्भयिष्टि मानवस्य गिरा प्राह जृंभत्वेन विस्मितः सिंह उवाच वाणं प्रयुक्तं भवता हृष्यामयि न विध्यति ततः
कष्टेन महता श्रमे माकुलमर्वधी नमाकतृस्य वेगोपि पर्वतोन्मूलनेक्षमः जायते न महाराज स्याकेवलमतो ज्ञहे महे
श्वरस्य मां राजन्नाज्ञा उक्तो भोदरेणतु मेवकातनाच सर्वेषां नामञ्जानीहि भूमिप विलोकयेम परतो देवदारुं महाद्रुमं सिक्ता
स्ते हे तेन भूपाल शिवयाच सुतः कृतः कदाचिदगातो हस्ती भग्नस्तेन महाद्रुमः तस्यांतरं तं गार्यायति मुक्तो दर्शितेन तत कु
ता शिवेन सिंहत्वं मत्तो हं जीवभोजनः नहीय बलगो राजन रक्षमक्ष्यो मत्स्य पालता सकालज्ञानिवर्तं ह्यभक्तो सि गर
वो भवान् ग्रासकालश्च दृष्टं तस्माच्च सम्प्रतो यदि दोषो न जायते तस्य प्रणो राजन्नागच्छति स्कंदगिरं च सिंहस्य

राजाचैनमुवाचह ईश्वरेणसमोनान्योवेत्तिसिंहभवानपि समीपाच्चकथंयातिममयेनगुरोरियं प्रसीदत्वम्मेदे-
हेऽपनेमेचसस्वस्तिका भविष्यतिजननन्याश्चवत्सामार्गेविलोकयन् सिंहेनतद्दिलीपाच्चकथितेवेतद्गुतः देहे
तेनचरष्ठातिभयकारिणीकुर्वता लोकेनहेतुनापार्थिकोतंत्युत्वेचमेत्कृतं सर्वस्यजगतोराज्यंवपुरेतन्नवंचयः
त्यक्तुमिच्छसिवाराजन् मूर्खत्वमीदृशःकथं ददासिचकथंप्राणान्प्रजापालनतत्परा जीवन्नेवामहत्वाराज्यसु
नेकोपस्यपास्यति ततोरक्ष्यदेहंस्वराज्यंचकुरुष्वभूमिप यावच्चोवाचसिंहोमौनेनगेनानुगतोगिरे दिलीपोपित
दापार्थिवाणीमेतामुवाचह गवातिरीक्षितश्चैवम्भूमिपोदीननेत्रया किंभोराजेनमोसिंहविषयेजीवितेनत्वा य
शोभागतेचमेसर्वंयदियेनगृहीष्यसि यदिसिंहततस्त्वार्येसिंहस्यपतितस्तदा यावदित्थंचपतितोमांसस्यपिण्डवन्नृपः
तावत्सिंहोरवंकृत्वायावितस्त्वभयंकरः दृष्ट्वासिंहेनिपतितेवंचलोनवभूवह तावत्तस्योपरिष्टान्नपुष्पवृष्टिःपपा
तवै उत्तिष्ठवत्सभूपालवाचमित्थंनिशम्यसः उत्थितःसन्पुरस्त्वार्येगांददर्शनवैहरिं सेवयावत्पुरोपार्थभक्त्यावापि
विशेषतःप्रीताकामदुघावाचाहंवरंयाचततत्त्ववान् योजयित्वाकरौराजाप्ययाचेतनयंस्ततः वशकर्तामहाप्राज्ञोऽधि
वभक्तोनिरंतरं गौरुवाच गोविराजव्रतेराजन्नयस्त्वत्कृपाभव नाकृतेततोयस्मायन्तेदत्तपुत्रयोरुषविग्रहः येऽन्येऽपिकवि
करिष्यन्तिगोविराजव्रतंमम तेषांकामंचदास्यामिमनसीप्सितंसंशयः इत्युक्त्वावलितायेनुर्वसिष्ठस्याश्रमंप्रति नन्दिनीचव
लिंनीत्वा ।

आचचारेतत्सुदक्षिणा। एतद्व्रतं कृत्वा विधानेन राजपत्नी विशेषतः। प्रदक्षिणक्रियां कृत्वा चलितौ वै युधिष्ठिर। आश्रमं च ततो
गत्वा दिलीपो सौ प्रतस्तदा। गुरोरग्रे च तत्सर्वं कृतान्तमवदीत्ततः। नंदिनीं च तदा पार्थ दंपती तौ सकोमलौ। प्रणम्य च ततः कृ
त्वा प्रस्थितौ नगरं प्रति। हुताशं च नमस्कृत्य होतारं गां तथैव च। आगतस्ततो राजा अयोध्यां पुरे ततः। राज्ञा तेन कृशांगेन तदा
ज्यमारोपितं स्वजे दिनैः कतिपयैरेव गोत्रिरात्रप्रभावतः। राज्यं च कुर्वतस्तस्य सुतः जातो महाबली। प्रभावतेषु मुहूर्ते च शुभ
ग्रोचे सुलग्ने जायते सुतः तदा सर्वे संजाता निर्मला दिशः। आददे च हुतं वह्निर्वायवः शीतमारुतौ। स्वर्गस्य देवैः रघुः
र्ग स्वर्गमनं तत्सम। प्रजाः सर्वाः तदा पार्थ वदंति च पुनः पुनः। गोत्रिरात्रप्रभावाच्च राज्ञः पुत्रो वसुवह। स्वदेशस्य जेता च महा
धर्मपरायणः। दिग्विजयस्य यज्ञस्य कर्ता सो पि युधिष्ठिर। यज्ञं दिग्विजयं कृत्वा विप्रेभ्यः प्रददौ वसु। ईदृशः प्राप्य पुत्रं ततो
गोत्रिरात्रप्रभावतः। तदा प्रभृति लोके स्मिंल्लोकाः कुर्वन्ति तद्व्रतं। देवैः सर्वैः कृतं तत्र सर्वकामार्थसिद्धये। सर्वाभिः देवप
त्नीभिः कृतं चैव व्रतमुत्तमम्। गोत्रिरात्रव्रतं पुण्यं विधानेन फलप्रदं। कृतवत्यं महाराज नल भवानपि युधिष्ठिर। साक्षाद
नंतस्मात्कृतवान् तेसि पार्थिव। मानुषदेहं वत्सानां यानयस्त्वमां। एवं यः कुरुते भक्त्या गोत्रिरात्रव्रतं पुनः। सि
ध्यंति सर्वकार्याणि हा वेद्वेव प्रवर्यते। न जायते त्वपत्यं तु यस्या पार्थ भवस्त्तले। मन्त्रो दयद्धि कुर्वन्ति तस्य स्याच्च न संशयः।
तपोभिः दुष्करैः किं च यज्ञैस्तीर्थैः क्रियादिभिः। सर्वकोटिविलेभ्यः पापेभ्यो व्रतमेतद्धि यायत। कुर्वन्ति ये व्रतमिदं जग

व्र॰
ता॰ कौ॰
१५९

तिप्रसिद्धं पापापहं सकलचिंतितकामदं च आकल्पं चैव च विमानसत्तमं च स्वर्गं प्रयाति यमदत्तभयं विहाय इति श्री
भविष्योत्तरपुराणे गोत्रिरात्रव्रतं अथोद्यापनविधिः युधिष्ठिर उवाच कथयस्व महाभाग गोत्रिरात्रव्रतस्य वै उद्यापन
विधिं वत्स सर्वेषां कृतसिद्धये तृतीये दिवसे स्नायान्मध्याह्ने विधिपूर्वकं देवान्पितॄन्समभ्यर्च्य पूजयेच्च स्वगृहे व्रती रात्रौ
च सर्वतोभद्रं गौरीतिलकमेव च पूजयेत्पंचभिर्वर्णैः पूर्णभक्त्या च यथोदितं तत्रस्थं कलशं कुर्यात्ताम्रपात्रसमन्वितं सा
लंकेन च राजेंद्र लक्ष्मीनारायणं प्रभुं नवं सूक्ष्मं च वस्त्रं देवार्थं च प्रकल्पयेत् वंशपात्राणि कुर्वीत सौभाग्यचिह्नचिह्नितैः
विरूढैर्वस्त्रपक्वान्नैः नारिकेलादिभिः फलैः विलेपनैश्च पुष्पैश्च धूपदीपैर्यथाक्रमैः पंचामृतैश्च नैवेद्यैः पूजयेद्विधिपूर्
वकं लक्ष्मीनारायणं देवं गोसवत्सां विशेषतः रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवादित्रकौतुकैः ततः प्रभातसमये होमं कृ
त्वा च वै स्वयं आचार्यं वरयेत्तत्र वेदवेदांतपारगं तस्याज्ञया च कर्तव्यं साधुकर्म प्रयत्नतः गोत्रयं च प्रदातव्यं सकामपयस्
वत्साकां बहुरूपां सुशीलां चामरकणीबद्धमध्यदां देवतीर्थविधानेन च वस्त्राभरणभूषणैः शय्यां सोपस्करां दद्याद्धानपा
त्रैकमंडलं चामरं छत्रपात्रं च तिलपात्रं प्रदक्षिणं दानानि च सुवर्णं च भोज्यमाद्येन वै द्विजाः प्रदेयं च विप्राय दत्वा च
पूर्णतो भवेत् पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयं अन्नादिकानि दानानि दत्वा विप्रं विसर्जयेत् सप्तमीं दक्षिणां दद्याद्व्र
तसंपूर्णहेतवे गोपालेभ्यः प्रदातव्यं शाकुल्यादिकां च कं सर्वेषां मापयित्वा च पारणं च ततश्चरेत् अनाथेभ्योऽपि दि १५९

त्रैश्वसीदति श्रुकुंडवकैः गवांभक्तिनमत्रंयद्दुग्धेनपरयान्वितं येनात्मेनप्रकर्त्तीमादेहस्यशुद्धिमिच्छता एवमन्नयायतंका
र्यंव्रतस्यफलमिच्छता शक्त्याभावेद्विजोत्कृष्टोगरूहंीत्युःव्रतिनःसदा तथातस्मृणिनामेतिनास्यख्यापिकदाचनं एवमन्नया
एतंकुर्यांद्व्रतस्यफलमिच्छये नारीवापुरुषोवापिश्रद्धवान्जायतेध्रुवं इहलोकान्सर्वंभुक्त्वान्तेगोलोकमाप्नुयात्
श्रीकृष्णउवाच एतन्नेकथितंराजन्व्रतस्योद्यापनंशुभं श्रोष्यंतिवापठंतीतितेषांसर्वेमनोरथाः येकरिष्यंतिसंदेहो
तेषांलोकाश्चशाश्वताः इतिश्रीभविष्योत्तरपुराणेगोत्रिरात्रव्रतोद्यापनं अथाशोकत्रिरात्रव्रतं श्रीकृष्णउवाच ॥
पुरातराजन्सराहृतेमयोध्यायांव्रतंशुभं वसिष्ठेनमुनीन्द्रेणसीतायैयन्निवेदितं त्रियाध्वावणवयंयदारामःशुभेसंगात
तदादेवीप्रणम्याथवसिष्ठंवाक्यमब्रवीत् सीतोवाच भगवन्नराकृतारापाद्रावणेनहृताशुभा तयस्याधिष्ठराकिंचि
दात्मीयंविकलेंद्रिया आमन्दपोषितानित्यरात्दसीनहृतामती अपशोकद्रुहनप्राणानात्रिंगातनराययणा उक्तंत्रिज
टयातत्रवाक्यंहेतवर्षसंयुतं अशोकप्रणतासीतेविशोकात्वंभविष्यसि तथेत्युक्तेमयाव्रतन्नयथोक्तंत्रिजटावचः
ततःप्रभृत्यहंप्राप्यदशोकव्रतमारभे तेनव्रतप्रभावेनहनुमात्पवनात्मजः शतयोजनविस्तीर्णंतीत्वासागरमध्य
ये मयाहष्टोभन्तिश्रेष्ठमाभिज्ञातोमहाबलः पुनश्चकुशलीजातोदग्धालंकांमहाबलात् ततोमेप्रत्ययोजातोव्रतस्या
स्यमहात्मतो अस्यचव्रतराजस्यप्रभावेनामयोहरिः ततःकैश्चिद्दहोरात्रैर्भर्त्तामेराघवोबली निहत्यरावणंसंख्ये

व्र॰
त्ता कं॰
१६०

सं विप्राज्ञां गृहीतवान् तदहं भगवन्ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि त्वां इदं व्रतं अशोकस्य प्रभावं मे वक्तुमर्हस्यशेषतः व्रतस्य तस्य।
शापेन पुराणोक्तं महीतले शृण्वास्मल्लोके सुरनारीनिषेवितं वसिष्ठ उवाच एवमेतज्ज्ञानकं जेयणा वदद्यस्मिन्व्रते
अशोकस्य प्रभावेन तदेवान्नं मया श्रुतं पुरा वृत्रमघाघ्नातेन नन्दने दिव्यकानने बृहस्पतिमुखाच्छ्रुत्वा यं ज्ञातं यथा।
मा श्रुतं वृत्रमभिभूते तेनेन्द्रेणाहतो देवान्महासुरः विप्रत्वाद्वृत्रहानिलक्ष्यस्य धर्मेष्ठप्रतापतः ब्रह्महत्यामवाप्याथ
देवेन्द्रो नष्टचेतनः त्रैलोक्यराज्यं संत्यक्त्वा पुत्रममज्जारिभयार्दितः एतस्मिन्नन्तरे देवि नहुषो नाम मानवः त्रैलोक्यराज्यं सक
लं जग्राह बलदर्पितः ततः शचीप्रार्थयितास्मितं राज्यमवेक्ष्य सा नन्दनान्तरमासाद्य तपस्तेपे सुदुःकरं तां प्रक्रनाय मीनेत्र
तां बृहस्पतिरुपाययौ आगत्य नन्दने देवी वाक्यमाह महातपाः बृहस्पतिरुवाच किमर्थं तप्यते देवि तपः परमदुः
चरं त्वया किमर्थमेतेन तपसा हृदि कामस्त्वयि शच्युवाच हताभिभूते देवेन्द्रे हराज्यहृतद्विषे क्वापि प्रणष्टे ते विप्र ज्ञायते हं तं त्रि
यं पतिं एतस्मात्कारणात् ब्रह्मन् तप उग्रं समाश्रिता यथा पुनर्निजराज्यं देवेन्द्रः प्राप्नुयादिति इति श्रुत्वा तु बृहस्पतिराह शृणु तात
एतः प्रसादं कुरु मे देवस्ते येन तेन चाप्नुयां बृहस्पतिरुवाच शृणु पौलोमि देवेन्द्रो यथा नष्टो भयातुरः मानसाम्भसि संस्थितं
पंकजायतनमाश्रितः वृत्रहत्याप्रभावेन अङ्गुष्ठमाश्रितः अभिभूतमित्यायस्मात्तनोश्च विलयं गतः कामं तपः प्रसंगेन सर्वं प्राप्यते हि
सवृत्ते बहुकालेपि तेयस्मात्तपसा लभ्यते फलं सौभाग्यं पुत्रिकं केवलं प्रोक्तं स्वयंभुवा मातृविद्याच्छिन्नमानाय यत्तत्केवलं महादेवि १६०

अशोकव्रतमित्येवं नाम्ना ख्यातं त्रिविष्टपे येन चीर्णेन पौलोमि नारी दुःखं न संस्मरेत् हरः स्वयं भवान्येव वृत्तान्तं ज्येष्ठनं
दत्त अशोकं त्वं हेहर त्वत्प्रसादतः नित्येवं ज्ञात्वा मिनिश्चितं शक्र उवाच श्रुत्वा गौतमा भवत्कुलसंघपकारं महीकृहान्त पतिमञ्जपकथं चान्यान्
हरोक्तिं त्वं तत्र सन्निधिः वाक्पतिरुवाच हरेणानिर्मितं पूर्वमशोकं च कृपालुना लोकोपकारकं गौणतनोर्यं शिववल्लभः
वसिष्ठ उवाच निर्माय त्वं ततः पूर्वं प्रणम्य भक्त्या चर्चयित्वा विधिवत्स्वयं म पप्रच्छ देवी पुनस्तावद्धरं तस्मादेवि ष्टाणं विधिमस्य सर्वं
वाक्पतिरुवाच आरभ्य तत्प्रभृतं कार्यं त्रिरात्रं समुपोषणं त्रिरात्रे देवि विधिवत्तमशोकं तत्कमलके कार्यं नारीभिरमलमा
नोवाक्कायकर्मभिः ततः प्रदक्षिणा देया अष्टोत्तरशतं फले नालिकेरैः खर्जूरैः गौल्लनीभिर्दिने दिने मंत्रेणानेन मत
साम्राज्यं तिसदाशिवं अशोक शोकापहद सर्वकामफलप्रद व्रतेनानेन चीर्णेन यथोक्तफलदो भव इति प्रदक्षिणा
मंत्रः ततस्तृतीये दिवसे समभ्यर्च्य विधानतः महादेवं वृषध्वजं तं प्रणम्य पारणं कारयेत् अनेनैव विधानेन प्रकुर्यात्तु तत्र
त्रमे वैधव्यं नाम स्याज्जारीपुत्रसौख्ययुक्ता भवेत् वसिष्ठ उवाच बृहस्पतिमुखात् श्रुत्वा शची चक्रे व्रतं शुभं श्रुतोक्तविधि
नाशीते महादेव समागतः वृत्रहत्याविनिर्मुक्तो येन पापात् समपि वाक्षितः व्रतमेतत्समाचारयथा माधीश्व त्रुथाः व्रत
स्यास्य प्रभावेन प्राप्यात्वं जायते द्विजौ व्रतमेतत्कृतं लोके ख्यातो देवि भविष्यति व्रतमेतदशोकस्य सर्वकामफलप्रदं
श्रीकृष्ण उवाच वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा सीता च क्रे व्रतोत्तमं रामात्तां समवाप्याथ अयोध्यायां चकार सा सीताकृतेव

व्र॰
ता॰ कौ॰
१६१

तेतस्मिन्नुः गृहीताभयादभूत् युधिष्ठिर उवाच अशोकस्य समाख्याता पूजादेवविधानतः कादेवतात्र पूज्या
नारीभिर्व्रतसिद्धये श्रीकृष्ण उवाच अशोकवृक्षे तिष्ठंति सर्वे देवा युधिष्ठिर पल्लवेषु च शाखासु शिवायाः सर्वदेवताः
अशोकस्तन्निधे रामः पूजनीयः सलक्ष्मणः सीतायाः सहितो राजन् विलोके शोकयतो मतः पृथक्तत्रैः पृथग्वृक्षे अशोकाख्या
यथाक्रमं पूज्याश्च भरतश्रेष्ठ पुराणोक्तविधानतः अशोकवृक्षविहितानां शिवायाये हरोत्तमाः अशोकपूजनीनाशुनेत
तत्त्वं भवं विह गौर्यालक्ष्मानतेंद्राणाः अहं यस्माच्च सीतया त्वं समाराधितः पूर्वमशोकफलदो भव इति पूजामंत्रः
अशोकवाटिकामध्ये सीतायास्तत्प्रसादतः अशोक संपन्नकलो गृहाणार्घं कृतं मया इत्यर्घः रावणस्य वधार्थाय
त्यक्तस्त्वं महीतले विलोके शोकसिद्धेवेश गृहाणार्घं नमोस्तु ते दशाननाग्रहणं करोषि त्वं प्रभावतः गृहाणार्घमिमं
यादत्तं सीतालक्ष्मणसंयुतः पूजामंत्रः त्यतमक्तुन्मु खेवीरं वृतयोर्नयथौ तदा तेलक्ष्मीवर्जनं गोरं लक्ष्मणपूजा
यामपि लक्ष्मणपूजामंत्रः अवतीर्णलसं भूते सीते सर्वांगसुंदरि गृहाणार्घं मया दत्तं पूजां जनकनंदिनि लक्ष्मीत्व
सर्वदेवस्य विलोकशोक महीतले अवतीर्णासि यादत्तं गृहाणार्घं नमोस्तु ते इति सीतापूजामंत्रः एवं संपूज्य विधिना सर्वशो
कविनाशिनं सर्वपापप्रशमनं सर्वकीर्तिविवर्जनं अशोकाया पुरापार्वत्या मंदराचले अशोकः शोकशमनः पु
त्रत्वे परिकल्पितः जातकर्मादिकं तस्य अशोकस्य महात्मनः कारितं विधिवत्तत्र तेन हृद्धोन यो नमः यावत्तं कुरुते नारीश्रणणो ॰ १६१

क्तविधानतः

श्रीवैशम्पायनउवाच
सा तु दत्त्वा द्विजाग्र्याय सर्वानाप्नुयात् सर्वोपद्र

अशोकस्य प्रसादेन सर्वान्कामानवाप्नुयात् श्रीवैशम्पायन उवाच राजेन्द्र ब्राह्मणाय निवेदयेत् कथामपि समाकर्ण्य
यः कुर्याद्द्विजतर्पणं व्रतस्य फलमाप्नोति अत्र नो पि न संशयः युधिष्ठिर उवाच विशेषं ब्रूहि मे देव अशोकस्तु कस्य पूज्यते येनार्च्य
तेन वै सर्वं प्राप्यते सकलं फलं श्रीकृष्ण उवाच कथयामि नरो राजन् यथाभिव्रतमिदं कृतं मनुष्यदेवगन्धर्वनारीभिः पुत्रहेतवे
ये अत्र तस्य यानि पत्न्या च अंशुमत्याः तपोवने देवकन्यासीत् तया चैव द्रौपद्या सत्यभामया दमयन्त्या च सावित्र्या कृतं तद्व्रतमु-
त्तमं अशोकः पूजितः पूर्वं यथावत्सर्वपार्थिव अशोको राजन्त श्रीवत्सो वर्णश्च तथा शिवः तथैव कारयेत्सीतां सौवर्णेन
मलक्षणैः पूजयेद्विधिवद्वैः मन्त्रैः पूर्वोक्तैः नृपसत्तम अशोकं पूजयेन्नद्यां प्रसूनैः अपल्लवैः विरूढैः सप्तधान्यैश्च सुगुण
कर्मीदलैः शुभैः कालोद्भवैः शुभैर्दिव्यैः नालिकेरैः सदाडिमैः पुष्पादिना तथा धूपैः पूजयेन्नृपसत्तम अशोकं पाण्डवश्रेष्ठ
शोकनाशनकारकं चिन्तितं पितृमातृपतिश्रीवसुपुत्रांश्चैव तथैव च । अशोक त्वं शोकहरो भव सर्वव्रतः कुले इति श्रीभ
विष्योत्तरपुराणे अशोकत्रिरात्रव्रतं अथ कार्त्तिकादिमासेषु शनिशुक्रापात्रयोदश्यां शनिप्रदोषव्रतं स्कान्दे लोमशउ-
वाच पूर्वं दितिसुतैर्देवैः सर्वैर्मान्ते महाहवे हतः चक्रेण तत्र विष्णुपादेन ततो बली दैत्यानां बलायतानां हन्यमानानां दैत्यैः स्मशो ।
हत्वा कोपपरो विष्णुर्देवो नर्षो ज्वलायते कालाग्निरूपमद्भुतं शंभुरूपं कालनामहार्णवे अवर्द्धत महातेजा रोदसी हव यत्निव
तेऽहं स्मामवयविष्णुर्देवाः शक्रपुरोगमाः कर्त्तव्यं नाभिपद्यन्ते तदा शक्र उवाच ह तपसा तु महोग्रेण व्रतेन नियमेन च

व्र०
मा० कौं०
१६२

अर्जितो यो ऽयं महातेजा स्तत्र: शत्रुविनाशनः आराधयन्ततो देवं पूर्वं शंकरमव्ययं अनेन विधिना तेन तत्रं जेष्ठ्यमाप चिरं देवा: ऋभु:
गणैकेन विधानेन कीर्तनेन व्रतेन च आराधयन्ती योगीशं शोलस्मा भिर्जयकामकैः तद्दत्तस्मरणाचार्यत्वं हितः परमाप्यति:
गुरुरुवाच कार्त्तिकादिषु मासेषु मंदवारे त्रयोदशी विशेषात्स शुक्लपक्षे तु सर्वकामकरी शुभा तस्यां प्रदोषसमये लिंगरू
पी सदाशिवः पूजनीयो हि देवेंद्र सर्वकामसमृद्धये स्नात्वा सम्यक् समये तिलामलकसंयुतं शिवमभ्यर्च्य तं कुर्याद्गन्धपु
ष्पफलादिभिः पश्चात्प्रदोषसमये स्थावरं लिंगमर्चयेत् स्वयंभू स्थापिते चापि पौरुषेयमपौरुषं जने वा विजने वापि अर
ण्ये वा तपोवने ग्रामाद्बहिः स्थितं लिंगं ग्रामस्यान्तः शतगुणं स्मृते वा ह्यान्तः शतगुणं पुण्यमारण्य च पूजने वन्यात शत
गुणं प्रोक्तं लिंगं वै पर्वतस्थिते पर्वताच्चायुतं पुण्यं तपोवनसमाश्रिते काश्यादि संस्थितं लिंगं पूजितं स्यादनंतकं
एवं विशेष लिंगानां तीर्थानां तु शुभं स्थितं ज्ञात्वा च शिवपूजायां विधिं शंभुं प्रपूजयेत् कूपवापीतडागादि दिव्यस्थाने तु नदीषु
च हृदादि स्थानं गुणं प्रोक्तं गंगायां स्यादनंतकं पंचपिंडान् समुद्धृत्य स्नात्वा यथान्यवारिणि ततः प्रदोषसमये स्नात्वा मौनेन समाचरे
त् प्रदीप्तानां सहस्रेण दीपनीयः समशिवः शतेन चध्यकादेवं द्वात्रिंशद्दीपमालया घृतेन दीपयेद्दीपान् शिवस्यपश्चिते ऽष्टये त
धूपफले श्च धूपैश्च नैवेद्यैर्विविधैरपि उपचारैः षोडशभिः लिंगरूपी सदाशिवः पूज्यः प्रदोषसमये तैरभिः सर्वार्थसिद्धये ना
म्नाशतेन रुद्रो सो स्तोत्रेण चास्तुवन् ति प्रियः नमो रुद्राय भीमाय नीलकंठाय वेधसे कपर्दिने सुरेशाय व्योमकेशाय वै नमः १६२

102

वृषध्वजायसोमायसोमनाथायवैनमः दिगंबरायभर्गायउमाकान्तकपर्दिने तपोमयायभव्यायशिपिविष्टायवैन
मः व्यालप्रियायव्यालायव्यालानांपतयेनमः महीधरायव्याघ्रायपशूनांपतयेनमः त्रिपुरान्तकायसिंहायशार्दूलरू
पभायच मित्रायमित्रनाथायसिद्धायपरमेष्ठिने कामान्तकामायबुद्धीनांपतयेनमः कल्याणायविशिष्टायशिष्टाय
परमात्मने देवबीजायत्तमायवेदगुह्यायवैनमः दीर्घायदीर्घरूपायदीर्घार्थायमहायच नमोजगत्प्रतिष्ठायव्योमरूपा
यवैनमः गर्वहृत्सुमहादैत्यश्रेयकाहरभेदिने नीललोहितशुक्लायचंडमुंडप्रियायच भक्तिप्रियायदेवायज्ञानज्ञा
नगम्यायच महेशायनमस्तुभ्यंमहादेवहरायच त्रिनेत्रायत्रिवेदायवेदांगायनमोनमः अर्थायअर्थरूपायपरमा
र्थायवैनमः शंकरायचकालायकालावयवरूपिणे अरूपायविरूपायसूक्ष्मरूपायवैनमः श्मशानवासिनेतुभ्यं
नमस्तेकृत्तिवाससे शशांकशेखरायैवरुद्रभूमिप्रियायच दुर्गायदुर्गपारायदुर्गावयवसाक्षिणे लिंगरूपाय
लिंगानांपतयेनमः नमःप्रभावरूपायप्रभावार्थायवैनमः नमोनमःकारणकारणायतेमृत्युंजयायात्मभवस्व
रूपिणे त्र्यंबकायासितकंठभर्गायगौरीपतेमंगलहेतवेनमः इहस्तुतिरुवाच नाम्नांशतंमहेशस्यसमुद्भवार्थंच
लितांततः प्रदक्षिणनमस्कारैस्तत्स्तवैःप्रयत्नतः कार्यंप्रदोषसमयेव्रतार्थेशंकरस्यच एवंव्रतंसमादिष्टंतव
शक्रमहामते पीत्वाक्रतुमहाभागपश्चाद्दूर्यंकृतप्रभा शंभोःप्रसादात्सर्वंतेभविष्यतिनसंशयः शक्रउवाच

ब्र·
ना·की
१६३
163

स्वरःकदामहेशानंसमाराधयदादयात् कथंचसवरःप्राप्तएकस्माभत्द्विज पुलस्त्यउवाच पुरोरुवंशेमहातेजास्तपस्वीन
पसाधुना शिवप्रसादयोमासपर्वतेगंधमादने नाम्नाचित्रश्रवोराजावत्संविदेशाधिपस्तत्र एतज्जातीहिमोऽस्मादयवपुर्याःस
मीपतः यस्मिन्नतेमहाभागावसतिसहस्ररश्मयः तस्मात्त्रिश्रवसेनाम्नाक्षेत्रेपरममंगलं यस्त्रराजाशिवेनेवयानेवपरमाद्भुते
कामगेनकिंकिणीयुक्तेमित्रचारणसेविते गंधर्वाप्सरसांपदैःकिन्नरैःरूपशोभितैः तत्रलोकेवैयानेनसपृथिवीपर्यटन्
पुरा तथागिरीन्समुद्रांस्तद्वीपांश्चविविधांस्तथा एकदापर्यटन्राजानाम्नाचित्रश्रवामहान् कैलासमागतस्तत्रदृ
ष्टपरमाद्भुतं ततःसभांमहेशस्यगणौघैर्विराजितां गौर्यर्धांगलग्नयादेव्याशोभितंचमहेश्वरं निरीक्ष्यदेव्यासहितंगि
रीशंसभायामितिवाक्यमिदंसभामध्ये वयंविशंभोविषयान्वितास्सर्वदेहिनः स्त्रीजितास्मापिचान्ये नलोकमध्येवयमेवा
चारन्त्रीमेव नेलज्जयानैवकर्मैः एवंवाक्यंनिशम्यतंमहेशःप्रहसन्निव उवाचत्वायसत्युक्तंसर्वेषामपिसाधवतांभ
यंलोकापवादोत्रसर्वेषामपिनान्यथा भविष्यतिकालकूटंमेसर्वेषामपिदुर्जयं लोकातीतंचमेहृतंयथापुण्यमहत्स्वसो तत्र
स्थित्वापश्यन्देवीगिरिजावाक्यमब्रवीत् रेरेराजन्कथंत्वयशंकरस्योपहासितः मयामहेश्वमेदात्मनःस्वस्यसेकर्मणःफ
लं साधुतांमसचिह्नानामेषमार्ग्यकरोतियः देवोवायक्षवागन्धर्वःसविज्ञेयोयमाधमः एतेसन्तेन्द्राश्चमहाविभा
वास्तपायमंत्रवशकोवेदगर्भाः तथैवसर्वेसनकादयोस्मीश्रज्ञानविनाशाशिवमर्दयंते रेमूढसर्वेशजनेषुसिद्धकर्मकमेकमेवा ॥ १६३

सिपरोनकस्मान

तस्मादिनिस्तत्वमहं कृतं त्वामशिवा येनैकृयायैषैव अस्मात्पतविमानान्त्वं देव्यो भूत्वा सद्गुमीते पंचवंशसमस्तयादे
माभवान्याराज्ञसन्ततमः राजा चित्ररथः मयः पपात समनन्दादिवः आहर्षी योनिमा मायवृक्षो नाम्ना भवनदा तपस
पामेनैवत्वस्त्रः संयोजितः कमात् तपसा ब्रह्मचर्येण शंभो नारायणेनवा व्रतेनानेन च वल्लीजेतं शकोन केनचित्
आस्त्रेरेणहिभावेन वांगंचक्रे व्रतेयतः तेनच्छिद्रेण चैवासौ पश्चाज्जयो भविष्यति तस्मात्त्वमपि देवेन्द्र कृत्वा चेदं व्रतं शु
भं हनिष्यसि महावाहो वृत्रे कालत्व संशयः गुरोस्तद्वचनं श्रुत्वा उवाच वृषपातक्रतुः सोद्यापनविधिं ब्रूहि प्रदोषस्य च
मे गुरो गुरुरुवाच कार्त्तिके मासि संप्राप्ते मन्दवारे त्रयोदशी संपूर्णा भवे वा सा समग्रं व्रतसिद्धये हुष्ट भो राजन्तः कार्यः
ष्टुतं स्व पीठकं तस्योपरि न्यसेद्देवं उमाकान्तं त्रिलोचनं पंचवक्त्रं दशभुजं सर्वाङ्गो गिरिजासती सौवर्णीप्रतिमां कृत्वा
ताम्रकुम्भे जलाहृते पंचरत्नकलोपेतं पंचपल्लवचर्चितं चेदनेन सुगन्धेन मिश्रितेन शोभितेन तथा तुण्यमात्रं ततः कृत्वा कुं
भस्योपरि विन्यसेत् अशक्तौ ताम्रयेकुंभे वशपात्रमथापिवा पर्णीशरावं वा स्थाप्य सौवर्णीं प्रतिमां तथा पातना कु
ता परिस्थाप्य वस्त्रमाल्यविभूषणैः पूजयित्वा विधानेन रात्रौ जागरणं चरेत् प्रभाते उपिकामादौ कृत्वा आहुनसमवि
तः आवाहनं त्वन्मंत्रमंत्रेण तेन सुव्रते पदेहितं सुमाकांत सुवसर्शीत निर्मले उपविश्य सदादानी सर्वशां
तिप्रदो भव आसनं पाद्यं वतेमयादत्तं प्रणान्यं समम त्वितं स्नानं देवदेवेश प्रसन्नो वरदो भव पाद्यं नाम्नया

बं॰ ता॰ कं॰ च्छितं तोयं पुष्पगंधसमन्वितं अर्घ्यं गृहाण देवेश मया दत्तं हि भक्तितः अर्घ्यं शीतलं निर्मलं तोयं कर्पूरेण सुवासितं
आचम्यतां सुरश्रेष्ठ मया दत्तं हि भक्तितः आचमनं पंचामृतेन स्नपनं ततश्चैव तु कारयेत् गोक्षीरं च मया देव शुभो क्षीरे
१६४ ण मया कृतं स्नपनं देवदेवेश गृहाण परमेश्वर दधि दध्ना चैव मया देव स्नपनं क्रियते तव गृहाण भक्त्या दत्तं मे सुप्रस
न्नो भवाव्यय दधि सर्पिषा देवदेवेश स्नपनं क्रियते मया उमाकान्त गृहाणेदं श्रद्धया सुरसत्तम घृतं इदं मधु मया
दत्तं तव पुष्ट्यर्थमेव च गृहाण शंभो मे भक्त्या मम सुप्रीतिप्रदो भव मधुः सितया देवदेवेश स्नपनं क्रियते मया
गृहाण श्रद्धया दत्तं सुप्रसन्नो भव प्रभो: कावेरी नर्मदा वेणी तुंगभद्रा सरस्वती गंगा च यमुना चैव ताभ्यः स्नाना
र्थमाहृतं गृहाण शिव सर्वज्ञ उमाकान्त स्नानाय श्रद्धया जलं स्नानं पट्टहास्रोमया दत्तं सोऽग्नीयेसुशोभितं गृहाण
देवसुरश्रेष्ठ ममवाय: प्रदो भव वस्त्रं यज्ञोपवीतं सौवर्णं मया दत्तं च शंकर गृहाण परया तुष्ट्या तुष्टो हि मे कुरु सर्वतः
वस्त्रं यज्ञोपवीतं सौवर्णं मया दत्तं च शंकर उपवीतं गन्धं चंदनं देव मया दत्तं तव प्रभो भक्त्या परमया शंभो गृहाणेदं कुरु
मे भव चंदनं मालतीचंपकादीनि कुसुमान्युत्पलानि च बिल्वपत्राणि पूजार्थं स्वीकुरुष्व नमोस्तु ते पुष्पं
धूपं विशिष्टं परमं सर्वौषधिविजृम्भितं गृहाण परमेशान मम प्रीत्यर्थमेव च धूपं दीपं च परमं शंभो प्रज्वलि
तं मया नीराजनं शाल्योदनं घृताढ्यपायसादिसमन्वितं नैवेद्यं विविधं दत्तं भक्त्या मे प्रतिगृह्यतां नैवेद्यं १६४

कर्पूरैलालवंगादिपूगीफलसमन्वितं तांबूलं कल्पितं भक्त्या गृहाण गिरिजाप्रिय तांबूलं ॥ इदं फलं मया देव
स्थापितं पुरतस्तव ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थमिति दक्षिणां निष्पाद्य वस्त्रं भोग्यं प्रणम्य च पुनः पुनः ततः प्रार्थयित्वा देवेशं रात्रौ जा
गरणं चरेत् गीतवादित्रनृत्याद्यैर्नक्तं संस्थापयेन्नरः वितानैर्माल्यपंक्तैर्नानावर्णैः समन्वितं प्रभाते यातु शर्व
र्यां प्रदिने रविमण्डले स्नातः पुनः समभ्यर्च्य कृत्यानामसमेतनच आचार्यं च सपत्नीकं वस्त्रालंकारचंदनैः तोषयि
त्वा शक्तितो दानं गां च दद्यात्तस्य स्त्रियै ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाभिः प्रतोषयेत् दीनानाथांश्च संतर्प्य शक्तितो नावाच
येन्नरः लब्धानुज्ञां ब्राह्मणेभ्यो बन्धुभिः सहितः शुचिः हृदि स्मरन्शिवं भक्त्या भुंजीत नियतो व्रती अनेनैव विधानेन
न कुर्याद्यापनं तु यः एवं यः कुरुते भक्त्या प्रदोषव्रतमुत्तमं शनिवारेण संयुक्तं सोद्यापनविधिं नरः आयुरारोग्यमतुलं
पुत्रपौत्रमनन्तकं प्राप्नुयाज्जयते नित्यं प्रसादात्शंकरस्य च तस्मात्त्वमपि देवेन्द्र जयस्व सदाशिवे शनिप्रदोषविधिना
शत्रुसंघं विजेष्यसि एवं निशम्य गुरुणा कथितं तदानीं इन्द्रोयमेन विधिना गिरिशं प्रपूज्य लोकेषु संततमिवैत्य पतिं प्रह्व
हतनारायणादमयज्ञवमीशान्तमुग्रा इति स्कान्दे भैरवे दारावेशनिप्रदोषव्रतं व्यास उवाच त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सो
पहारं त्रिलोचनं दृष्ट्वा प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः मदनरत्ने स्कान्दे देव्युवाच त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रि
लोचनं दृष्ट्वा प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः देव केन विधानेन प्रदोषव्रतमुत्तमं विधानमेन नरैः स्त्रीभिः संतान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

व्र॰
ता॰ कौ॰
१६५
165

फलसिद्धये ईश्वर उवाच यदा त्रयोदशी शुक्ला मंदवारेण संयुता आरब्धव्यं व्रतं तत्र संतानफलसिद्धये ऋणति
मोचनार्थं तु भौमवारेण संयुता सौभाग्यस्त्रीसमृद्ध्यर्थं शुक्रवारेण संयुता आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं भानुवारेण।
संयुता एकवत्सरपर्यंतं प्रतिपक्षे त्रयोदशी प्रदोषे शिवमभ्यर्च्य नक्तं भोक्ष्यामि शंकर भवाय नमः महादेवाय
रुद्राय नीलकंठाय शशिमौलिने उग्राय भीमाय ईशानाय भवाद्यैः षोडशोपचारैः संपूज्य अष्टप्रदक्षिणाः नमस्का-
रांश्चाष्ट कुर्यात् यथा भवान्महत्तानां पशूनां पाशमोचकः तत् तथा व्रतेन मे तुष्टः पुत्रं देहि विलक्षणं ऋणरो-
गादिदारिद्र्यपापक्षुदपमृत्यवः भयशोकमनस्तापा नश्यंतु मम सर्वदा निवेद्य कर्मजातं तद्दद्याद्विमान्समाततः
दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यश्च ततो मौनेन विसर्जयेत् एवं वत्सरं कुर्यात् त्रयोदश्यामिदं व्रतं इदमपि स्कांदोक्तमेव अ।
थानंगत्रयोदशीव्रतं श्रीकृष्ण उवाच पार्थ सौभाग्यकरणी ख्यातानंगत्रयोदशी तस्या व्रतं महादेव ममा-
पि कथय प्रभो कस्मिन्मासे प्रकर्तव्यं संपूर्णं च कथं भवेत् पूज्यानि कानि नामानि विधिना केन वै वद ॥
दुर्भगानां च नारीणां सौभाग्यकरणं परं वंध्यानां पुत्रजननं यत्तथान्यविवर्धनं एतद्व्रतं महादेव प्रसादाद्व-
क्तुमर्हसि ईश्वर उवाच कथयामि न संदेहो महापुण्यं महाफलं चीर्णं येन देवि व्रतं सर्वं संपद्यते ध्रुवं।
नारीणां च नराणां चैव विधानं शृणु यत्नतः हेमंते शिशिरे प्राप्ते मासि मार्गशिरे शुभे शुक्लपक्षे त्रयो-

दर्पणमप्यवास्नेतकारयेत् मल्लिकादंतधावनंपूजावर्मचतद्वेणात् नारंगेणार्घ्यदानंचनैवेद्येफाणिकास्तथा गंधे
पुष्पैस्तथाधूपैर्चयेच्चयथाविधिः अनंतेश्चैवएकाग्रहृदयस्थितः सम्यकजितेंद्रियोभूत्वाअनंतंगरुडादिकल्पये
त् पश्चात्प्रदक्षिणीकृत्वाअर्घ्यंचैवनिवेदयेत् नमस्कुर्यादनंतंचमंत्रेणानेनमानिनि नमोस्त्वनंगदेवायम
र्वसर्वनिवासिने सर्वरूपस्वरूपायनित्यायमहात्मायपरमेष्ठिने स्वर्गेचैवतुपातालेमर्त्यलोकेनरश्चैवच सर्वव्यापीत्वनं
गत्वंगृहाणार्घ्यंनमोस्तुते इत्यर्घः पूजयेत्स्वस्थचित्तेनमधुश्चप्राशयेन्निशि रंभान्तस्यामभवेन्नारीसौभाग्यमतुलं
लभेत् नश्यंतिसर्वपापानिअन्यजन्मकृतानिच लावण्यमतुलंचैवरूपैश्वर्यसमन्विताः अश्वमेधस्ययज्ञस्य
फलंप्राप्नोतिमानवः पौषस्यैवतुमासस्योडुंबरंदंतधावनं जातीपुष्पैःपूजनंस्याद्दाडिमेनार्घ्यमेवच अशोकव
र्तिकाःस्त्रियानैवेद्येचप्रकल्पयेत् उपोष्यपूजयेद्देवंभक्त्यानारायणंप्रिये ॐनमोनारायणायईश्वरायनमोनमः ॥
नमस्तेभुवनीशायगृहाणार्घ्यंनमोस्तुते इत्यर्घ्यः व्रतस्यस्वस्थचित्तेनचंदनंप्राशयेन्निशि सर्वपापविशुद्धा
त्मासौभाग्यमतुलंलभेत् माघस्यैवतुमासस्यबिल्वकाष्ठंदंतधावनं कुंदपुष्पैःसमभ्यर्च्यअर्चयेद्बीजपूरकैः नैवेद्यंश
र्कराविद्यात्देवेयोगेश्वरेतथा ॐनमोयोगेश्वराययोगजंतुनिवासिने गृहाणार्घ्यंमयादत्तंयोगेश्वरनमोस्तुते इ
त्यर्घ्यं मौक्तिकंप्राशयेद्रात्रौवाजपेयफलंलभेत् सर्वाभिप्रायसिद्ध्यर्थंवीरेशनाममपूजयेत् ॐवीरेश्वरवीरभद्र

माकांतमहेश्वर हिमप्रस्थनिवासिंस्त्वं गृहाणार्घ्यं महेश्वर सीतातुल्या भवेन्नारी कंकोलं प्राशयेन्निशि वैशाखे चैव ह
मासस्य मल्लिकादन्तधावनं दमनेनार्चयेद्देवं तथार्घ्यं च प्रकल्पयेत् नैवेद्यं वज्रिकां दद्यात् विश्वरूपं तु पूजयेत् नम
स्ते विश्वरूपाय स्वरूपाय महात्मने गृहाणार्घ्यं मया दत्तं विश्वरूप नमोस्तु ते उमातुल्या भवेन्नारी कर्पूरं प्राशयेन्निशि प्र
फुल्लैः पूजयेद्देवं सर्वपापप्रणाशनं नमस्ते पशुपतये प्रद्युम्नभुवनेश्वर गृहाणार्घ्यं मया दत्तं प्रफुल्ल परमेश्वर सर्वा
र्पणान्तदानस्य फलमष्टगुणं लभेत् आषाढस्य तु मासस्य नागरीदन्तधावनं कदंबैः पूजयेद्देवं नालिकेरार्घ्यकल्प
ना नैवेद्ये दधि नक्तं चोमापतिं प्रपूजयेत् प्राशयेत्तिलबीजानि निशि वस्त्रस्थेन चेतसा उमापते नमस्तेस्तु कामदहनाय
ते नमः गृहाणार्घ्यं चन्द्रमौले उमाकान्त नमोस्तु ते वाजपेयस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः श्रावणस्य तु मासस्य जाती
भिर्दन्तधावनं पूजयेन्मद्रुपुष्पैः सजंबुकैरर्घ्यकल्पना नैवेद्ये क्षीरसं दद्यात् शूलपाणिं तु पूजयेत् प्राशयेद्दुग्धतोयं तु रात्रौ
चैव समाहितः ॐ नमः शक्तिधराय भक्तिभावनशालिने गृहाणार्घ्यं मया दत्तं शूलपाणे नमोस्तु ते सौत्रामण्याश्च
यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् भाद्रस्य वा मासस्य अंकोलं दन्तधावनं अर्चयेच्चंपकैः पुष्पैः नैवेद्ये चूतशर्करा अर्घ्यं पूगफ
लं दद्यात् सद्योजातं तु पूजयेत् ततः स्वस्थमना भूत्वा शृतकं प्राशयेन्निशि त्रिदशेश्वरदेवाय सद्योजाताय ते नमः गृहाणा
र्घ्यं मया दत्तं सद्योजात नमोस्तु ते दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः आश्विनस्य तु मासस्य केतकीदन्तधावनं

अर्घयेत्करवीरैस्तु अर्घं कर्कटिकाफलं पूजयित्वा दशायितो देवो नैवेद्यं पृथुमंडका प्राशयेत्कनकं तोयं निशि देवं प्रपूजयेत्
ॐ त्रिदशाधिप देवेश उमाकांत महेश्वर त्रिपुरघ्न महायज्ञ हिरण्यार्घ्यं मे प्रतिगृह्यतां चातुर्मास्यव्रतस्य फलं दशगुणं लभेत्
कार्त्तिकस्य तु मासस्य कदंबं दंतधावनं रक्तोत्पलैः पूजनं च हलांछार्घ्यं प्रदापयेत् नैवेद्यं पूरिकां दद्यात्पूजयेज्जगदीश्वरं
प्राशयेन्मदनफलं निशि चैव समाहितः नमस्ते जगदीशाय नतापिने शूलपाणये गृहाणार्घ्यं महेशान जगदीश नमोस्तु
ते अर्घ्यमंत्रः पूजांते जागरं कुर्याद्गीतवाद्यमहोत्सवैः अर्धनारीश्वरं कुर्यात्सौवर्णं रौप्यमेव वा वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य शय्यायां वि
निवेशयेत् एवं कृत्वा तु देवेशं तत्र शोभां तु कारयेत् श्वेतपुष्पैस्तु संपूज्य श्वेतचंदनचर्चितं धूपं सुगंधि संदीप्य सवत्सां गां प्रदाप
येत् श्वेतवस्त्रपरीधानां घंटाभरणभूषितां सहस्त्रं वस्त्रयुगलमाचार्याय निवेदयेत् तथैव दक्षिणां दद्याद्दासं तं चैव पादुका
छत्रं च मुद्रिकां चैव कंकणं चैव भूषणम् रत्नहारादिकं प्रदेयान्नं लवणाच्छादनसंयुतं गृहोपस्करसंयुक्तं भक्तिसंयुक्तचेतसा।
ततोपवेश्य चाचार्यं उपवासव्रती ततः पादौ मूर्ध्नि समारोप्य प्रणिपत्य वचो वदेत् भगवंस्त्वत्प्रसादेन व्रतं संपूर्णतां मम एवम
स्त्विति स ब्रूयात्तत्र वचनं श्रोता हर्षाकरः ईश्वर उवाच एवं कृत्वा विधानेन दंपती चैव पूजयेत् तयोश्च पूजनं दद्यादेव पापौ परितोष
कं अनेन विधिना तु षण्मासं हे षडानन त्वया नं चेत् तेभ्यो दत्तं च यत्किंचिद्दत्तं यं तु आसने शय्यां आचार्यमग्रतः कृत्वा तस्मादेशं तु का
रयेत् तत्र चायसमन्तार्थं तस्याचार्यसमं तपः तस्मात् कायमास्थाय धर्मसिद्धिं न चेतसा एवं नैनैवाचार्यदानेन सर्वं भवति वा

व्र॰
ता॰ कि॰
१६७

167

दत्वं एतद्व्रतोत्तमं श्रेष्ठं गुह्याद्गुह्यतरं परं राज्यमर्थान्सुखान्सिद्धिं मैथुनं च यच्छति रूपं यत्नं यान्यमाभुगणोगंच प्रदापयेत्
इह लाभं च सौभाग्यं वर्द्धयेच्च वशात्मने इयोव शीव्रतान्नाम्नि सौभाग्यैकारणं परं इति श्रीभविष्ये अनंगत्रयोदशीव्रतं ।
इति श्रीनीलकंठात्मजभट्टशंकरकृतौ व्रतार्के त्रयोदशीव्रतानि अथ चतुर्दशीव्रतानि तत्रादौ वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां
नृसिंहचतुर्दशीव्रतं तत्र प्रदोषव्यापिन्यां कार्यं तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे वैशाखे शुक्लपक्षे तु चतुर्दश्यां निशामुखे ।
यजनं मत्संभवे दात्मपन्नस्त्रीपाय प्रणाशनं वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम संतुष्टिकारणमिति स्कांदेपि वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवा
रे तिलर्क्षके अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विज इति अतिलक्षं स्वातीदिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वैकदेशसमव्याप्तौ
वैकदेशसमव्याप्तौ वा अनेनैव समायुक्ता तसौ पूज्या चतुर्दशी धनापायं विहिज्ञेन तस्मात्तां परिवर्जयेदिति तत्रैव निषेधा
त इदं च व्रतं संयोगहत्साक्षात्यायेत नित्यकाम्यं च स्कांदे विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लंघयेत्स पापकृन्नरः स याति नरकं घोरं या
वच्चंद्रदिवाकरौ मम संतुष्टिकारमिति फलश्रवणाद्व अथ कथा सूतउवाच हिरण्यकशिपुं हत्वा देवं जगद्गुरुं
सुखासीनं तदुत्संगे प्रियवचनमब्रवीत् प्रह्लादउवाच नमस्ते भगवन्विष्णो नृसिंहरूपिणे नमः त्वद्भक्तोहं सुरे
शो केनत्वां पृच्छामि तत्ततः स्वामिन्त्वयि मम अभिन्नाभक्तिर्जाता अनेकधा कथं च ते प्रियो जातः कारणं वद मे प्र
भो श्रीनृसिंह उवाच कथयामि महाप्राज्ञ शृणुष्वैकाग्रमानसः भक्तो यत्कारणं वत्स प्रियत्वस्य च कारणं प्र १६७

कालेस्मन्भूर्विप्रः किंत्वमन्नाण्यधीतवान् तयाव्रतवान्स्वदेवो हि वैष्णवं सत्कर्मानतमः तस्मिन्ज्ञाते न चैव त्वं चकार स्वक्क
तेकियत् स्वक्कान्तमद्व्रतं चैकं वैष्णवं संगतिलालसः मद्व्रतस्य प्रभावेन भक्तिर्जाता तवानघ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥
श्रीनृसिंहाच्युतानन्त कमस्यपूर्वस्य किंव्रतं वैष्णवाया वतेमानेन कथं तत्त्वकृतं मया येनेत्थं स्वमाहात्म्यं वक्तु
मर्हसि सांप्रतं नृसिंह उवाच पुरावंतीपुरी त्वासीद्ब्राह्मणो वेदपारगः तस्य नाम वसुशर्मेति विकुले लोके विश्रुतः ति
ष्ठहोमक्रियो चैव विद्यानिधिर्द्विजोत्तम ब्राह्मक्रियास्वनियतं सर्वासु किल तत्परः अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टास
वैस्तुवेत्तमा तस्य भार्या सुशीला च विख्याता भुवनत्रये पतिव्रता सदाचारा पतिभक्तिपरायणा जज्ञिरे सासुताः पंच
तस्माद्द्विजवरात्तथा सदाचाराः सुविद्वांसो पितृभक्तिपरायणाः तेषां मध्ये कनिष्ठस्तु वैष्णवं संगतितत्परः तथापि
वियसातेन सुराणां तेपातकं सर्वं गीयापपहूतं चौरैः सार्द्धं तथा वकुः विलासिनीस्वागतानेत्रसंसंचीर्णमद्यं वहुः वि
लासिनीवेश्या एकदा तत्र हेत्वासीन्महाकलिस्तयासह तेन कलहभावेन व्रतमेतत्त्वया कृतं अज्ञानात्स्वव्रतं चैकं
ताता सुतमंव्रत तस्या विहारयोगेन रात्रौ जागरणं कृतं वेश्यायाः सलभे किंचित्प्रजातं तत्त्वया मम रात्रजागरणं चीर्णं
क्रंभोरपसनेकदा व्रतेनानेन चीर्णेन मोदंति दिवि देवताः सृष्ट्यर्थं च पुरा ब्रह्मणा चक्रे ह्येतदुत्तमं मद्व्रतस्य प्रभा
वेन निर्मितं सचराचरं ईश्वरेण पुरा चीर्णं वधार्थं त्रिपुरस्य च महाप्राज्ञेन विहितं व्रतमेतन्महाफलं एतद्व्रतप्रभा

प्र॰
ता॰ कं॰
१९८

देवमर्त्यैः सिद्धिमुपागताः वेदव्यासमुनिप्रियाज्ञाता त्रैलोक्ये सर्वकारिणी इति पंचम्यां कृतं व्रतं त्रैलोक्ये षष्ठी च विश्रुतं कल
हे न विलासिन्या व्रतमेतदुपस्थितं प्रह्लाद तेन तेन भक्तिमयि ज्ञाता तान्त्र तत्र मा पृष्टया च विलासिन्या ज्ञाता व्रतमिदं म
हत् कलस्यकृतो ये तत् महत्तं यत्कृतं तं भवेत् सा वेश्या तत्र ज्ञाता भक्त्या भोगान् अनेकशः सप्तकामविलीनात् त्वं प्रह्ला
द विशालमा कार्यार्थं च भवतानाशे मत्तपापी रेणु भक्त्या विधाय सर्वकार्याणि शीघ्रं च वृत्तासि ष्ठामि ये च दृष्ट्वा मा व एणं प्र
1696 करिष्यंति मानवाः ते तेषां पुनरावृत्तिमन्त्रः कल्पशतैरपि अपुत्रो लभते पुत्रान्यत्र कामोपयते तथा ज्ञानी च सम भक्ताश्च
दिव्यं सौख्यं भवेत्तथा स्त्रियो वा पुरुषाश्चापि कुर्वंति व्रतमुत्तमं ते भंक्ते दासमहं सौख्यं भुक्तिमुक्तिसमन्वितं वृकृतोक्तेता
किं वत्स व्रतस्य फलमुत्तमं प्रह्लाद उवाच व्रतस्यास्य फलं साधु त्वयि मे भक्तिकारणं स्वामि नज्ञातं विशेषेण व तः प
पतिकृत तं अधुना श्रोतुमिच्छामि व्रतस्यास्य विधिं परं कस्मिन्मासे भवेदेतत् कस्मिंश्च वासरे प्रभोः पतद्विस्तरतो
देव वक्तुमर्हसि सांप्रतं विधिना येन वै स्वामिन् समग्रफलमाप्नुयात् ममोपरि कृपां कृत्वा तद्विहितं सकल प्रभो श्रीन
सिंहो उवाच साधु साधु महाभाग व्रतस्यास्य विधिं परं सर्वं कथयतो मे त्वं एकाग्रमनाः शृणु वैशाखस्य शुक्लपक्षे तु
चतुर्दश्यां समाचरेत् मज्जन्मसंभवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनं वर्षे वर्षे तु कर्तव्यं मम संतुष्टिकारकं महापुण्यमिदं श्रे
ष्ठमानवैर्भवभीरुभिः तेनैव क्रियमाणेन सहस्रद्वादशीफलं जायते मत्प्रसादेन हि मानुषाणां महात्मनो १९८

सातिनक्षत्रयोगेन स्वातिवारेण संयुते सिद्धियोगस्य योगे च वणिजे करणे तथा शुभसौभाग्ययोगेन लभ्यते यदि च
दैवयोगतः सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनं एतद्व्रतं हि योगेन महितं पापनाशनं केवलेऽपि च कर्तव्यं तद्दिने व
तमुत्तमम् अन्यथा नरकं याति यावच्चन्द्रदिवाकरौ यथा यथा प्रवृत्तिः स्यात् पातकस्य कलौ युगे तथा तथा प्रणश्यन्ति सर्वे
धर्मा न संशयः तद्व्रतस्य प्रभावेन मतिं न स्यात् उत्पातनां विचार्य तस्य प्रकर्तव्यं माघवैशाखमासि तद्व्रतं नियमं च प्रकर्तव्यं यदि तत्
यावत्तत्पूर्वकं श्रीमत्सिंहमहोदय [illegible] कृत्वा मम उपरि कृपया हं ते विधास्यामि व्रतं निर्विघ्नतां नय इति नियममन्त्रः व्रत
स्थेन तत्कर्तव्यमासंगतिः पापिभिः सह मिथ्यालापं न कर्तव्यं आसमग्रफलकांक्षिभिः हीनभिन्नैश्च सह स्वालापान् व्रतस्यो
नैव कारयेत् स्नातव्यं मेमहानद्यां द्वितीये सकलेऽशुभे ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले तडागे वा देवखाते वा तडा
गे विमले शुभे वैदिकेन च मन्त्रेण स्नानं कृत्वा विचक्षणः मृत्तिका गोमयेनैव तथा धात्रीफलेन च तिलैश्च सर्वपापघ्नैः
स्नानं कृत्वा महात्मभिः परिधाय शुचि चीरो नित्यकर्म समाचरेत् ततो गृहे समागत्य स्नात्वा मामक्रियो [illegible] गोमये
न प्रलिप्याथ कुर्यात् दृढदलेऽशुभे कलशं तत्र संस्थाप्य तताम्रं जलसमन्वितं तस्योपरि न्यसेत् पात्रं वंशजं व्रीहिशालिनं
हैमीं तत्र च मन्त्रैर्निधाय अलक्ष्मीं [illegible] तथैव च पलेन च तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः यथाशक्ति मयो कार्या वित्तशाठ्य
विवर्जितैः पञ्चामृतेन संस्नाप्य पूजनं तत्समाचरेत् ततो ब्राह्मणमाहूय तत्राचार्यमलोलुपं सदाचाररतं माघ [illegible]

तेजितेंद्रियं तेनैव कारयेत्पूजां रघुनाथस्य मानवः आचार्यवचनाद्धीमान्पूजा कार्या यथाविधिः मंडपं कारयेत्तत्र पुष्प
स्तवकशोभितं अष्टकमलोज्ज्वलैः पुष्पैः पूजयेद्यतमानसः उपचारैः षोडशभिर्मंत्रैर्वेदोक्तैस्तथा ततः पौराणिकैर्मंत्रैः
पूजनीयो यथाविधिः चंदनं शीतलं दिव्यं चंद्रकुंकुममिश्रितं ददामि तव तुष्ट्यर्थं नरसिंह परमेश्वर चंदनमंत्रः कालो
द्भवानि पुष्पाणि तुलस्यादीनि वै प्रभो पूजयामि नरसिंह त्वां लक्ष्मणसह नमोस्तुते पुष्पमंत्रः कृष्णागरुमयं धूपं श्री
नृसिंह जगत्पते तव तुष्ट्यै प्रदास्यामि सर्वदेव नमोस्तुते धूपः सर्वतेजोमयं तेजस्तस्माद्दीपं ददामि ते दीपः नैवेद्यं
सौभाग्यदं चारु भक्ष्यभोज्यसमन्वितं ददामि ते रमाकांत सर्वपापक्षयं कुरु इति नैवेद्यं पीतांबर महाबाहो प्रह्लादभयनाश
न यथाभूतेनार्चनेन यथोक्तफलदो भव इति प्रार्थना रात्रौ जागरणं कार्यं गीतवादित्रनृत्यकैः पुराणश्रवणाद्यैश्च प्रात
व्याख्यकथाशुभाः ततः प्रभातसमये स्नानं कृत्वा जितेंद्रियः पूर्वोक्तेन विधानेन पूजयेत्मां प्रयत्नतः वैष्णवान्पूजयेत्स
ज्ञात्मदग्धेस्ववमानसः ततो दानानि देयानि वक्ष्यमाणानि चानघ। प्रथमं त्वत्र द्विजेभ्यो हि सौकर्दर्यं जिम्मीशभिः सिं
हस्वर्णमयो देयो मम संतोषकारकः गोभूतिलहिरण्यानि देयानि च फलैश्च भिः शय्या सतूलिका देया सम्यथा
त्पक्षसमन्विता अन्यानि च यथाशक्त्या देयानि मम तुष्टये वित्तशाठ्यं न कुर्वीत यथोक्तफलकांक्षया ब्राह्मणान्भो
जयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां निर्धनेनापि कर्तव्यं देयशक्त्यानुसारतः सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोस्ति मे व्रते

मन्त्रकेन विशेषेण कर्तव्यं मत्परायणैः नरहंशो नाशितः स्वात्मनिर्दोषस्य मत्प्रसादतः तान्सम्यग्जगद्देवेश उद्धरार्णवसाग-
रात् पातकार्णवमग्नस्य व्याधिदुःखाम्बुवारिभिः जीवेन परिभूतस्य मोहाद्दुःखगतस्य मे करावलम्बनं देहि शेषशायि-
न्जगत्पते श्रीनृसिंह रमाकान्त भक्तानां भवनाशन क्षीराम्बुधिनिवास त्वं चक्रपाणे जनार्दन व्रतेनानेन देवेश भुक्ति-
मुक्तिप्रदो भव इति प्रार्थनामन्त्रः एवं प्रार्थ्य ततो देवं विसृज्य च यथाविधि उपहारादिकं सर्वमाचार्याय निवेदयेत् दा-
क्षिणाभिस्तु सन्तोष्य ब्राह्मणांस्तु विसर्जयेत् मध्याह्ने न समायुक्तो भुञ्जीत वटुभिर्नरः यश्चैतच्छृणुयान्मर्त्यो व्रतं पाप-
प्रणाशनं तस्य श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्या व्यपोहति पवित्रं परमं गुह्यं कीर्तयेद्यस्तु मानवः सर्वान्कामानवाप्नोति
व्रतस्य च फलं लभेत् इति हेमाद्रौ नृसिंहचतुर्दशीव्रतं अथ भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतं तच्च त्रिमुहूर्तोदयव्यापिन्यां
कार्यं मुहूर्तमपि चेज्जाद्दे शुक्ले मासि चतुर्दशी संपूर्णां तां विजानीयात् पूजयेद्धिलसमव्ययं तिथ्यो भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्यां द्विजो-
त्तम पौर्णमास्याः समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेदिति स्कान्दभविष्योक्ते मुहूर्तं निश्चि मुहूर्तप्रशंसापरं अनन्तपक्ष्मो यवः
ये त्रिमुहूर्तां तु ग्राह्या नान्तव्रते विधिरिति यद्यपि मध्याह्ने भोजनवेलायां समुत्तीर्य मुहूर्तके रितादि भविष्यान्मध्याह्नः इत्या-
कालो भाति निव्यापितत्र पूजाविधिभावात्तद्व्यापिन्येव ग्राह्येति इति साम्प्रदायिका बाधा हि युक्तं यतनामाकप्रत्यक्षविधिनोद्र-
यव्याप्यत्वात् पूजाविधानादिति अस्मिंश्च व्रते पूजितं चतुर्दशग्रन्थियुतं दोरकं बध्नन् प्रधानं समारम्भ कार्यं स्त्व

व्र· विहर्तुं वांछति येऽकृतकालोऽनवशाश्च मानवाः संसारे च विभवं तेऽनंतदेवं वर्धयंति दक्षिणकोरवद्दोरकं ते इति तस्यैव

ता·कि· फलसंबंधात् अथ व्रतविधिः मासभपदाफाल्गुन(?)पापनिर्मुक्तः सम्मसिष्टिं त्रयोत्रे क्षितभोगायनताय परमग

तिप्राप्तये चतुर्दशवर्षावध्यनंतव्रतं करिष्ये इति संकल्प्य सर्वतोभद्रमंडलं विधाय तत्र मंडले देवताश्चावाह्य तत्पुरतः र्यकं

१७० कलशं स्थाप्य तत्र फलमासं कप्तं दिने दर्भमयं तदग्रे चतुर्दशग्रंथियुतं दोरकमनंतं संपूजयिष्ये इति संकल्प षोडशोपचारैः

कलशोपरि संपूजयेदित्याय प्रयोगो द्वितीयादौ तु गृहीतानंतव्रते पूजनं दोरकबंधनं च करिष्ये इति संकल्पयेत् अथानं

तपूजा मंडले सर्वतोभद्रे कृत्वा कुंभं तु विन्यसेत् तत्र चाष्टदले पद्मे पूजयेद्विधिवत्स्वयं कृत्वा दर्भमयं देवं फणासप्तकसं

युतं तस्याग्रतो न्यसेत् सूत्रं कुंकुमाक्तं सुशोभनं चतुर्दशग्रंथियुतं तस्योपस्थाप्य पूजयेत् ततस्तु मूलमंत्रेण नमस्कृत्य च तद्व

सेज्जं नवाम्रपल्लवाभासं पिंगभ्रूश्मश्रुलोचनं पीतांबरधरं देवं शंखचक्रगदाधरं प्रसन्नवदनं विष्णुं विश्वरूपं विचि

चिंतयेत् ध्याने आगच्छानंत देवेश तेजोराशे जगत्पते क्रियमाणां मया पूजां गृहाण पुरुषोत्तम सहस्रशीर्षेत्यावा

हनं ततो ग्रंथिदेवताः विष्णुश्चाग्निस्तथादित्यः सहस्राक्षः पितामहः इंद्रः पिनाकी विघ्नेशः स्कंदः सोमस्तथैव च वरुणः

पवनः पृथ्वी वसवो ग्रंथिदेवताः नानारत्नसमायुक्तं कार्तस्वरविभूषितं आसनं देवदेवेश अनंतफलदायक पुरुष

एवेदमित्यासनं एतावानस्येति पाद्यं अनंतानंत रूपोसि गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते त्रिपादूर्ध्व मित्यर्घ्यं कर्पूरवासितं तोयं मं

दाकिन्याः समाहृतं आचम्यतां जगन्नाथ मया दत्तं हि भक्तितः तस्माद्विराडित्याचमनीयं पंचामृतेन स्नपनं करिष्ये
सर्वसिद्धिदं कार्यं मे सिद्धिमायातु पूजिते त्वयियानरि पयोदधिघृतं गव्यं माक्षिकं शर्करान्वितां पंचामृतेन स्नपनं गृ
हाण जगतःपते पंचामृतस्नानं गंगा च यमुना चैव नर्मदा च सरस्वती तापी पयोष्णी रेवा च ताभ्यः स्नानार्थमाहृतं
तोयमेतत्सुखस्पर्शं स्नानीयं प्रतिगृह्यतां यत्पुरुषेणेति स्नानं पीतांबरयुगं देव सर्वकामार्थसिद्धये मया निवेदितं
भक्त्या गृहाण सुरसत्तमं तं यज्ञमिति वस्त्रं दामोदर नमस्तेऽस्तु त्राहि मां भवसागरात् ब्रह्मसूत्रं सोत्तरीयं गृहाण पु-
रुषोत्तम तस्माद्यज्ञादिति यज्ञोपवीतं कस्तूरीकुंकुमोपेतं कर्पूरागरुसंयुतं गंधं दास्यामि देवेश अनंताय नमो नमः
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋच इति गंधं अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ कुंकुमाक्ताः सुशोभनाः वासुदेव जगन्नाथ प्रीत्या मे स्वीकुरु प्र-
भो अक्षताः माल्यादीनि सुगंधीनि मालत्यादीनि वै प्रभो मयाहृतानि पुष्पाणि पूजार्थं स्वीकुरु प्रभोः तस्मादश्वा इ
ति पुष्पं अथांगपूजा अनंताय नमः पादौ संकर्षणाय गुल्फौ कालात्मने जानुनी विश्वरूपाय जंघे विश्वनेत्राय रूपा
य कटिं मधुसूदनाय मेढ्रं पद्मनाभाय नाभिः परमात्मने हृदयं श्रीकंठाय कंठं सर्वास्त्रधारिणेवा हृदयेस्तुवं ॥
वाचस्पतये जिह्वां दामोदराय दंतान् केशवाय ललाटं कमलासनाय शिरः सर्वात्मने सर्वांगं वनस्पतिरसोद्भवो
गंधाढ्यो गंधउत्तमः आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यतां यत्पुरुषमिति धूपं आज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निनायो

व्र॰
ता॰कौ॰
८१

जितं मया दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापह आत्मनोस्येति दीपं अनंत चतुर्विधं खाद्य रसैः षड्भिः समन्वितं नाना
भक्ष्यसमायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यतां नैवेद्यं गृह्यतां देव भक्तिर्मे ह्यचलां कुरु ईप्सितं मे वरं देहि परत्र च परां गतिं चंद्रमाम्मन
स्यति नैवेद्यं इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि नाभ्या आसीदिति फलं ॥
पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतं कर्पूरादिसमायुक्तं तांबूलं प्रतिगृह्यतां यमस्यामृतेति तांबूलं हिरण्यगर्भगर्भ
स्थं हेमबीजं विभावसोः अनंतपुण्यफलदमतः शांतिं प्रयच्छ मे यज्ञेनमिति दक्षिणा पंचवर्तिसमायुक्तं सर्वमंग
लदायकं नीराजं ते निरीक्षस्व अनंताय नमो नमः इति नीराजनं मालतीमल्लिकापुष्पैर्नागचंपकसंयुतैः पुष्पां
जलिं गृहाणेमां पादांबुजयुगार्पितां विश्वमेंद्रैः पुष्पांजलिः अनंतकामान्मे देहि सर्वकामफलप्रद अनंता
य नमस्तुभ्यं पुत्रपौत्रप्रवर्धय अनंतः सर्वकामानामधिपः सर्वकामदः व्रतेनानेन संप्रीतो भव विभो सदा मम न
मस्ते देवदेवेश नमस्ते धरणीधर नमस्ते कमलाकांत नमस्ते लक्ष्मीप्रिय नमस्ते सर्वभूतात्मा वासुदेव नमोस्तु
ते प्रार्थना अनंताय नमस्तुभ्यं सहस्रशीर्षिने नमो नमः नमोस्तु पद्मनाभाय नागादिपतये नमः संसारगह्वर
गुहासु सुखं विहर्तुं वाञ्छंति ये कुरुकुलोद्भव शुद्धसत्वाः संपूज्य च त्रिभुवनेशमनंतदेवं बध्नंति दक्षिणकरे वर
दोरकं ते अनंतसंसारमहासमुद्रे मग्नं समभ्युद्धर वासुदेव अनंतरूपे विनियोजयस्व अनंतसूत्राय नमो नमस्ते

दोरकबंधनमंत्रः जीर्णदोरकं संपूज्य विसर्जयेत् न्यूनातिरिक्तानि परिस्फुटानि यानीह कर्माणि मया कृतानि सर्वाणि चै
तानि मम क्षमस्व प्रयाहि तुष्टः पुनरागमाय निसृज्य दाता च विष्णुर्भगवाननंतः प्रतिग्रहीता च स एव विष्णुः तस्मात्त्वया
सर्वमिदं ततं च प्रसीद देवेश वरान्ददस्व प्रतिगृह्ण द्विजश्रेष्ठ अनंतफलदायक त्वत्प्रसादादहं विप्र मुच्येहं कर्मबंधनात्॥
पक्वान्नं फलसंयुक्तं सघृतं दक्षिणान्वितं द्विजवर्याय दास्यामि व्रतसंपूर्तिहेतवे मंत्रः अनंतः प्रतिगृह्णाति अनंतो वै ददा
ति च अनंतस्तारकोभाभ्यां अनंताय नमो नमः इति वायनदानं अथ कथा युधिष्ठिर उवाच अहं दुःखी च संजातो भ्रात
भिः परिवारितः कथं मुक्तिर्भवेदस्माकमनंताद्दुःखसागरात् कं देवं पूजयित्वा वै प्राप्स्यामो राज्यमुत्तमं अथ वा किं व्रतं कृ
त्वा त्वत्प्रसादाद्वदीहितः श्रीकृष्ण उवाच अनंतव्रतमस्त्यन्यत्तिथावस्मानुत्तमं सर्वपापहरं नृणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठि
र शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं व्यपोहति युधिष्ठिर उवाच कृष्ण कोयमनंते
ति प्रोच्यते त्वया विभो किं शेषनाग आहोस्विदनंतस्तक्षकः स्मृतः परमात्माथवानंत उताहो ब्रह्म गीयते क एषोनंत
संज्ञो वै तथ्यं मे ब्रूहि केशव श्रीकृष्ण उवाच अनंत इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् आदित्यादिग्रहात्मा यो यः काल
उच्यते लवकाष्ठामुहूर्तादि दिनरात्रिशरीरवान् पक्षमासर्तुवर्षाणि युगकालव्यवस्थया योयं कालो मया ख्यातः
सोनंत इति कीर्त्यते सोहं कालोवतीर्णो भूभारोत्तारणाय च दानवानां वधार्थाय साधूनां पालनाय च अनादिमध्य

प्रे.
ना. की.
१७२

पर्यन्तं कमलं विस्तृं हरिं शिवं वैकुण्ठं भास्करं सोमं सर्वव्यापिनमीश्वरं विश्वरूपं महाकालं सृष्टिसंहारकारं कमलं विस्तृं
हरिं शिवं वैकुण्ठं भास्करं सोमं सर्वव्यापिनमीश्वरं विश्वरूपं महाकालं सृष्टिसंहारकारकं प्रत्ययार्थं मया रूपं फाल्गुणाय
प्रदर्शितं पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमव्ययं विश्वरूपमनन्तं च यस्मिन्निन्द्रोश्विनौ दश वसवो द्वादशादित्या रुद्रा एकादशा
दित्या रुद्रा एकादशामताः सप्तर्षयः समुद्राश्च पर्वताः सरितो द्रुमाः नक्षत्राणि दिशो भूमिः पातालं भूर्भुवादिकं मा
ऽहकस्थाप्य मे देहं सोऽहं पार्थ ते संशयः युधिष्ठिर उवाच अनन्तव्रतमाहात्म्यविधिं वद विदांवर किं पुण्यं किं फलं चास्य
अनुष्ठानवतां नृणां केन चादौ पुराचीर्णं मर्त्ये केन प्रकाशितं एवं सविस्तरं कृत्वा ब्रूहि नन्तव्रतं मम श्रीकृष्ण उवाच ॥
आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तो नाम वै द्विजः वसिष्ठगोत्रे चोत्पन्नां सुरूपां च भृगोः सुतां दीक्षानाम्नां चोपयेमे वेदोक्तविधिना
स च तस्याः कालेन संजाता दुहिता नन्तलक्षणा शीला नाम सुशीला सा वर्द्धते पितृवेश्मनि माता च तस्याः कालेन ज्व
रदाहेन पीडिता विनष्टा च नदीतीरे ययौ स्वर्गं पतिव्रता सुमन्तः स ततोऽन्यां वै धर्मपुंसः सुतां पुनः उपयेमे विधानेन दुः
शीला नाम नामतः दुःशीलां कर्कशीं चण्डीं नित्यं कलहकारिणीं सापि शीला पितुर्गेहे गृहार्चनपरा अभूत् कुड्य
भित्तिला यास्वदेहली तोरणादिषु वर्णकैश्चित्रमकरोन्नीलपीतसितासितैः स्वस्तिकैः शंखपद्मैश्च अर्चयन्ती पुनः पुनः
ततः काले व्रजति षैकौमारवपुर्वर्तिनी पित्रा दृष्टा तदा तेन स्त्रीचिह्ना यौवने स्थिता कस्मै देया मया शीला विचार्येति १७२

सुरुचिरः एतस्मिन्नेव काले तु मुनिर्वेदविदां वरः कन्यार्थी चागतः श्रीमान्कौण्डिन्यो मुनिसत्तमः उवाच हृपसमंप
ज्ञात्वदीयां तनयां हिते पित्रा ददौ द्विजेन्द्राय कौण्डिन्याय शुभे दिने गृह्योक्तविधिना पार्थ विवाहमकरोत्तदा निर्वर्त्ते
वाहिके सर्वं प्रोक्तवान्कर्कशां द्विजः किंचिद्दायादिकं देयं जामातुः परितोषकं तत्श्रुत्वा कर्कशा क्रुद्धा प्रोत्सार्य
ढहमंडले घेटापीसहितं बध्वा स्वमन्दिरं गम्यतामिति भोज्यावशिष्टचूर्णेन पाथेयं चचकार सा कौण्डिन्योपि विवाहेनांप
थियाकृत शनैः शनैः शीलासमं तादादाय नवोढां गोरथेन हि मध्याह्ने भोज्यवेलायां सम्प्राप्तो यमुनातटे ददर्श शीला
सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां चतुर्दश्यामर्चयंतं भक्त्या देवं जनार्दनं उपगम्य शनैः शीला पप्रच्छ स्त्रीकदम्बकं आर्याः कि
मेतन्मे ब्रूत किं नाम व्रतमीदृशं ता ऊचुः योषितस्तास्तु शीलां शीलां शीलविभूषणां अनन्तव्रतमेतज्जिघ्रन्नेतेः सहजप
ते साब्रवीदहमप्येतत्करिष्ये व्रतमुत्तमम् विधानं कीदृशं तत्र किं दानं कोत्र पूज्यते स्त्रियः ऊचुः शीले सदनन्त प्रसन्ना
पुंसां तामे कृतमेव च अर्धं विप्राय दातव्यं अर्धमात्मनि भोजनं शक्त्या चूर्णद्विप्रस्थं दद्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः कर्तव्यं स
रित्तीरे विधिनानेन मानिनि स्नात्वानंतं समभ्यर्च्य मंडले धूपदीपकैः पुष्पैर्गन्धैश्च नैवेद्यैः पीतरक्तैश्च वस्त्रसमैः
सूत्रसमं परिभाषायां ज्ञेयं तस्याग्रतो दृढं हद्दैकं कुंकुमाक्तं सदोरकं चतुर्दशग्रन्थियुतं वामे करनले न्यसेत् अनन्त
संहारमहासमुद्रे मग्नं समभ्युद्धर वासुदेव अनन्तरूपे विनियोजयस्व अनन्तसूत्राय नमो नमस्ते अनन्तदोरकं ब।

ब्र॰ धर्मोक्तंव्रतस्य मानसैः ध्यात्वा नारायणं देवमनंतं विश्वरूपिणं भक्त्या चांते व्रजेद्वैकुंठं परमभद्रे प्रोक्तं व्र
ना॰ कि॰ तेनैव ॥ श्रीकृष्ण उवाच एवमाकर्ण्य राजेंद्र प्रहृष्टेनांतरात्मना सापि चक्रे व्रतं शीला करे बध्वा सदोरकं
पाथेयमर्धं विप्राय दत्वा भुक्त्वा स्वयं ततः पुनर्जगाम भर्त्रा सह गोरथेन स्वकं गृहं भर्त्रा सहैव शनकैः प्रययस्त
१७३ तत्क्षणादभूत् तेनानंतव्रतेनास्याश्चाभौ गोधनसंकुलं गृहाश्रमं श्रिया जुष्टं तथा धनसमन्वितं आकुलं चा
तुलं रम्यं सर्वत्रातिथिपूजनं सापि माणिक्यकांचीभिः मुक्ताहारविभूषिता देवांगनसंकाशा सावित्री प्रतिमा
173 भवत् कदाचिदुपविष्टाया दृष्टो वृत्तः सदोरकः शीलायाः करमूलेन भर्त्रा तेन द्विजात्मना श्रीमदांधेन कौ
ण्डिन्येन साहसात् त्रोटितो रुषा क्रोधेन तत्र निक्षिप्तं जल्पता पापकारिणा तत्रैव ज्वालाकुले वह्नौ हाहाकृत्वा प्रधा
वती शीला गृहीत्वा तत्स्वदोरं मध्ये समाक्षिपत् तेन कर्मविपाकेन सा श्रीर्नाशमुपयाता गोधनं तस्क
रैर्नीतं गृहं दाहयता गतं यद्यथैवागतं गेहे तत्तथैव पुनर्गतं स्वजनैः कलहो नित्यं बंधुभिस्ताडनं तथा अ
नंताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे न कश्चिद्वदते लोके तेन सार्धं युधिष्ठिर शरीरेणातिसंतप्तो मनसाप्यति
दुःखितः निर्वेदं परमं प्राप्य कौंडिन्यः प्राह तां प्रियां कौंडिन्य उवाच शीले ममेदं कस्मात् सहसा शोककारकं
येनातिदुःखितोस्माकं जातः सर्वधनक्षयः स्वजनैः कलहो गेहे न कश्चिन्मां प्रपद्यते शरीरे नित्यसंतापः

खेदश्चेतसि दारुणः ज्ञातासि दुर्नयैः कोत्र किं कृते ह्यकृतं मेत् शीला उवाच प्रत्युवाचाथ तं शीला सुशी।
ला शीलसंयुता प्रायोनेन त्वकृता ह्येव पापसंभवजं फलं भविष्यति महाभाग तद्दर्शयत्व माचर एवमुक्तः
स विप्रर्षिः जगाम मनसा हरिं निर्वेदान्निर्जगामाथ कौंडिन्यः प्रयतो वनं न पश्येत्कृतसंकल्पो वायुभक्षो
द्विजोत्तमः मनसा ध्यायमानं तं कृष्णं द्रष्टासि च तं प्रभुं यस्य प्रसादात्संजातमाद्ये यात्रिपथं गतं यतादिकं समा
तीव सुमहद्दुःखप्रदायिकं एवं संचिंतयन्सोथ वभ्राम विजने वने तत्रापश्यन्महाचूतं पुष्पितं फलितं तथा व
र्जितं पक्षिसंघातैः कीटकोटिहतं तथा तमपृच्छन्महातेजाः क्वचिद्दृष्टो महातरो ब्रूहि मे सौम्य मामातीव दुःखं वे
चेतसि वर्तते सोब्रवीद्द्रुमनानेन तं क्वचिद्दृष्टो मया द्विज एवं निराकृतस्तेन स जगामाथ दुःखितः क्वचाश्रामी
तिगच्छन्सगामपश्यत्सवत्सकां तृणमध्ये प्रधावंतीमितश्चेतश्च पाण्डुरां अब्रवीत्तेन केचिद्ब्रूहि यद्यनंतस्त्वये
क्षितः सचोवाचाथ कौंडिन्यं नानंतं वेद्म्यहं द्विज ततो व्रजन्ददर्शाग्रे गोवृषं शाड्वले स्थितं दृष्ट्वा पप्रच्छ भो।
स्वामिन्नानंतो वीक्षितस्त्वया गोवृषस्तमुवाचेदं नानंतो वीक्षितो मया ततो व्रजन्ददर्शाग्रे रम्यं पुष्क
रिणीद्वयं अन्योन्यजलकल्लोलैर्वीचिपर्यंतसंगमं छन्नं किंजल्ककल्हारकमलोत्पलमंडितं सेवि
तं भ्रमरैर्हंसैश्चक्रैःकारंडवैर्बकैः ते नापृच्छत द्विजोनंतो भवद्भ्यां कोपलक्षितः ऊचतुस्ते द्विजश्रेष्ठ ना

प्र॰
ता॰ क॰ ०
१२५

नेनोक्तीर्त्तितो द्विज दर्प्पणाख्यवने तस्मिन्नार्दमं कुञ्जं तथा तावत्कुत्रौ द्विजेनेन्यनतिस्ताम्यां निवोदेनं प
वेतं स्कान्तम्प्राप्तः तत्रैव निषसाद ह कौडिन्यो विकलीभूतो निराशो जीवने स्व दीर्घमुक्तसंच निःश्वस्य
पपात स विभारत प्राप्य संज्ञामनंतेन्निजल्पन्मुख्याय स द्विजः नूनं त्यक्तास्मि प्राणानिति संकल्प्य चेतसि
उपायाण्ड्वप्रदेशे स्मिन्नावयन्तमम कृपया नन्त देवोपि प्रत्यक्षसमजायत वृद्धब्राह्मणरूपेण तदपरेषु वा
चनं प्रसह्य दक्षिणेपाणौ गृहा यां प्रविवेशानं स्वकीयं दर्शयामास दिव्यनारीनरैर्वृता तस्यांनिविष्टमात्मा
नं दिव्यसिंहासने शुभे पार्श्वस्थ्यं श्रीविचक्रंचगदाशङ्खशोभितं दर्शयामास विप्रायस्वं यद्रूपमनंतकं वि
श्वेतिभेदेश्वानंतेनंतन्दृष्टितो जन्म तेहस्तुताह पुंरूपमनंतमपराजितं व्यामानो जगदोशं जयशाह पुरुः
सरं पापोहं पापकर्माहं पापात्मा पापसंभवः त्राहिमां पुंडरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ततः प्रसन्नवाननं तदेवे
शः प्राह सुस्निग्धया गिरा माभैः त्वं ब्रूहि विप्रेंद्र यत्ते मनसि वर्त्तते कौडिन्य उवाच मयासूत्रानंतदेवाधि
क्षिप्तेन त्रोटितो नंतदोरकः तेन पापविपाकेन नष्टा निर्मे प्रलयंगता स्वजनैः कलहो गेहे न कश्चिन्मां प्रभा
षते निर्वेदात् भ्रमतो पापेन वदर्शनकांक्षया कृपया देवदेवेश त्वया त्मा संप्रदर्शितः तस्य पापस्य मे शांतिं
कारुण्याद्वक्तुमर्हसि श्रीकृष्ण उवाच ततः प्रसन्नवानं तदेवस्तमुवाच द्विजसत्तम महापापं संतोषितो देवः किं

१२८

तदयायुधिष्ठिर अनंतउवाच स्वगृहंगच्छकौंडिन्यमाचिलंबंकरिष्यसि चीर्णानंतभक्त्यानववर्षाणिपंचच सर्व
पापविमुक्तात्माप्राप्स्यसेसिद्धिमुत्तमां पुत्रपौत्रान्समुत्पाद्यभुक्त्वाभोगान्यथेप्सितान् अंतेचस्मरणंप्राप्यमामु
पेष्यस्यसंशयं अन्यंचतेवरंदद्मिसर्वलोकोपकारकं इदमाख्यानकवरंशीलानंतव्रतादिकं करिष्यंतिनरायत्न
कुर्वंत्यत्रसमिदंशुभं सोपिविप्रःपापनिर्मुक्तःप्राप्नोतिपरमांगतिं गच्छविप्रगृहंशीघ्रंयथायेनागतोह्यसि कौंडिन्य
उवाच स्वामिन्पृच्छामिमेब्रूहिकिंचित्कौतूहलंमया आरण्येभ्रमताद्दृष्टंतत्तद्देवजगद्गुरो सचूतवृक्षःकस्तत्र
कागौःकोवृषभस्तथा कमलोत्पलकल्हारैःशोभितेसमनोहरे मयादृष्टंमहारण्येकिंतत्पुष्करिणीद्वयं कःखरः
कुंजरःकोसौकोसौब्राह्मणोद्विजोत्तम अनंतउवाच सचूतवृक्षोविप्रोसौविद्यावेदविशारदः सोपिविद्यांपितचप्रादा
नशिष्येभ्यस्ततोगतः समोर्वृक्षत्वमापन्नःफलाद्यात्वयाद्विज वृषोधर्मस्त्वयादृष्टःशाद्वलेसत्यसमाश्रितः धर्माध
र्मव्यवस्थानंतत्पुष्करिणीद्वयं ब्राह्मणौकौचिद्बभ्रातराभगिन्यौतेपरस्परं धर्माधर्मादिपत्किंचिद्गितिवेदयतोमि
थः विप्रायनकस्मैचिद्दत्तमन्नादिश्योर्वलेपिवा भिक्षादन्नानवाक्षिप्यतेनपापेनकर्मणा वीचिकल्लोलमालाभि
र्गच्छतस्तेपरस्परं खरःक्रोधस्त्वयादृष्टःकुंजरोमदउच्यते ब्राह्मणोसावनंतोहंगुहासंसारगह्वरे इत्युक्त्वादेवदेवेश
स्तत्रैवांतरधीयत स्वप्नप्रायंसनरदृष्ट्वाततःस्वगृहमागतः कृत्वातेनव्रतंसम्यक्तनववर्षाणिपंचच भुक्त्वासर्वं

व्रं॰
ता॰की॰

मनं तेन यथोक्तं पांडुनंदन श्रोत्रेण च मया सा प्राप्यते तेनेन तत्पुरं द्विजः तथा त्वमपि राजर्षे कथां श्रुत्वा व्रतं कुरु
प्राप्स्यसे चिंतितं सर्वं मनं तस्य वचो यथा यत्फलं चतुर्दशीवर्षफलं प्राप्नोति द्विजसत्तमा वर्षैकेन तदाप्नोति कृत्वा पापात्प्रमु
च्यते पतनं कथितं भूप व्रतानामुत्तमं व्रतं यत्कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः येपि शृण्वंति सततं
पापकर्मानुवर्तिनो ये तेपि पापविनिर्मुक्ताः प्राप्नुवंति हरेः पुरं संज्ञाना ह्यत्र हरेः पुरं विहर्तुं वांछंति येऽच्यु
तलोकेऽविवक्षु समस्ताः संपूज्य च त्रिभुवनेशमनंतदेवं वर्षं दिवं द्विगणकं सुरदीर्घकालं इत्यनंतव्रतं अथोद्यापनं युधि
ष्ठिर उवाच देवदेव नमस्तेऽस्तु व्रतस्य परमाद्भुतं उद्यापनविधिं ब्रूहि यस्मात्त्वमसि केशव उद्यापनविधिं हि
त्वा न व्रतस्य फलं लभेत् तस्मात् यथा तथा कुर्याद्द्विजश्राद्धं विवर्जयेत् श्रीकृष्ण उवाच मासि भाद्रपदे प्राप्ते पौर्
णमास्यां व्रतेन तथा शुक्लायां च चतुर्दश्यां ब्रह्मचारी व्रती तथा एकभक्तेन नियमं कृत्वा भक्तिसमन्वितः स्नात्वा न
द्यां देवखाते तीर्थे प्रस्रवणे तथा सर्वौषधैः सर्वगंधैर्निर्मलैः सर्वामलैः वेदोक्तविधिना सम्यक् तर्पयेत्पितृ
देवताः ततो गृहं समागत्य वेदिं कृत्वा तु शोभनां तत्रालिखेन्मंडलकं पंचवर्णैः सुशोभनं नवनागां हि संपू
र्णैः सर्वतोभद्रमेव वा तस्योपरि न्यसेत्कुंभं सप्तव्रीहिसमायुतं ताम्रपात्रसमायुक्तं पंचरत्नसमन्वितं सर्वा
र्णदोरकं समं चतुर्दशग्रंथियुतं महत् साष्टकेन सुवर्णेन दर्भैर्विपाणिप्रिय ... तानि ततः प्रयत्नेन ताम्रपा ॥ २९

त्रोपरिन्यसेत् पाद्यं कृत्वा विमलं यान्यमतन्त्रालं तेन त्वमेकृती लक्ष्मायुतं नामं देवं मुकुले नेरलेन च ॐ भ्रमता न्यपाद्योपरि
हं वर्णां तिर्मितं शङ्खोपरि विधीनः सेनुमतं तेन यजयेदिमर्थ्यः इति केचिन्न लक्ष्माय प्रभिमलेनं सं गतः आचार्यं यज
यितां च वक्षेरामभरणा लक्षणा कंठो लौ पवित्रैश्च समतां च समं माहितः ततस्तु यजयेद्देवमनेन विश्वरूपिणं वह्नि
युग्मं शुचिर्ध्यमानां ब्रह्मदेव सुवर्णं अनीतं प्रीणातं तेन पीत वस्त्रेणमे सदा वस्त्रयुग्मसमर्पयामि यज्ञोपवीतं
चंदनेन सुगंधेन कर्पूरागुरुमिश्रितम् लेपयेहं तवांगानि प्रीयतां मधुसूदनः गंधं पुष्पैः पुष्पाणि मंत्रं यज्ञस्य यजये
न्नामभिः पृथक् श्रीरामायनमः पादौ गुल्फौ संकर्षणाय च कालात्मने त जानुमध्यं जंघने विश्वरूपिणे कटिं वै
विश्वरूपाय मेढ्रं वै विश्वरूपिणे नाभिं त्वमनामाय पद्मदये परमात्मने कंठं श्रीकंठनाथाय वक्षो सर्वास्त्रधारिणे
वाचस्पतेन तन्मध्यं मुखं यजयेत् ललाटे केशवायेति शिरः सर्वात्मने नमः लोकात्मा सर्वभूतात्मा तिमेशाद्वादि
संभवः जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशनः वनस्पतिरसोद्भवो गंधाढ्यो गंधउत्तमः आघ्रेयः सर्वदेवानां
धूपोयं प्रतिगृह्यतां आज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निनायोजितं मया दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापह दीपं अ
न्नं चतुर्विधं स्वादु भक्ष्यानां जीवितं परं नैवेद्यं तेमयादत्तं देवप्रीत्या प्रगृह्यतां नैवेद्यं पूगीफलं समपत्रं च कर्पूरं सं
मनोहरं पवित्रीकृतमस्तेन तांबूलं प्रतिगृह्यतां तांबूलं पूर्वं पूजांततः कृत्वा गच्छेत् कुंडसमीपतः स्वगृह्यो

ब्र०
ना० कीं २५
१८०

क्तविधानेन कृत्वाग्निस्थापनं बुधः प्रारभेत्ततो होमं समस्तसमिधैस्तिलैः व्रीहिभिर्मिश्रितैस्सर्पिषाज्येन त
द्विधिः कृत्वाग्निस्थापनं बुधः प्रारभेतु यानतः पुरुषसूक्तेन जुहुयाद्देवतो देवीनिवापनः इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रे
धानिदधेरिति शतमष्टोत्तरं यावत्संख्यकं जुहुयाद्गुरुः चरुहोमस्ततः कार्यो मंत्रैरेतैर्विचक्षणः अनंताय च
कालायाहोरात्राय वै नमः अर्धमासाय मासाय ऋतवे स्वस्तथा पुनः संवत्सराय स्वाहेति जुहुयाद्बालती।
स्ततः स्विष्टकृतमग्नीकृत्वा ग्रहादीन्सर्वयेत्ततः मदनायेन जुहुयादित्यग्रे सर्वं हुत्वेयाद्यथाक्रमसमित्पतः
पाठः सर्वं कृत्वा विधानेन मंत्रैर्देवैः विचक्षणः पत्नैर्वदसमागेऽस्य मंत्रैर्नुजुहुयादित्यलक्षणः अनंताय स्वाहा का
लाय स्वाहा अहोरात्राय स्वाहा अर्धमासाय स्वाहा मासाय स्वाहा संवत्सराय स्वाहा ततो महाव्याहृत
य सर्वप्रायश्चित्तं च दक्षिणा आज्यतिलैः स्विष्टकृतं प्रजापतिभ्योज्जुहुयात् ततो वै लोकपालांश्च ग्रहांस्सू
ज्यय यथाक्रमं गीतवादित्रनिनदैः ताहुर्णां कुर्वीत पुराणश्रवणोत्सवदानादि विशेषतः नयेद्धृती नवरात्रो होमः
ततः प्रभातसमये स्नात्वा शुद्ध आह्निकः कृत्वेमादि पुस्तके पुराणश्रवणे रितिनन्तश्लोकस्थाने पु
राणश्रवणं कृत्वा कृत्वा कृत भवे दीक्षित ह्निकक्रियमस्यथैमेव प्रष्ठितं तदा तत्रनवरात्रो होमो न भवतीति पूर्वोक्तेन विधा
नेन पूजयेद्धि श्वरूपिणं प्र दीक्षितं दिदेवं मार्चार्य पूजयेत्ततः पत्नीयाया समपत्नीकं वस्त्रालंकारभूषणैः १८०

मंत्रैः संपूज्य विधिवद्वर्जेद्दद्यात्प्रयत्नतः सुरभी वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता गोग्रासं च मया दत्तं गोमा-
तस्त्वमर्हसि गावो ममाग्रतः संतु गावो मे संतु पृष्ठतः गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहं मंत्रेणानेन सं-
पूज्य आचार्याय निवेदयेत् गोः तन्मस्य विधानार्थं दद्यात्तस्मै यथाविधि अनंतं प्रतिमां च आचार्याय निवेदयेत्
ततः श्राद्धे त्रितानविप्रान् स्वे वेष्टुं चतुर्दश वस्त्रोपवीतैः संपूज्य भोजयेदन्नविस्तरैः ततस्तु दक्षिणां तेभ्यो वित्त-
शाठ्यविवर्जितः स्वशक्त्या दक्षिणां दद्यादाचार्याय समापयेत् क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्रव्यहीनं तथैव च मंत्रही-
नं यदेव स्यात्तत्संपूर्णं हे नवे दीनानाथकृपणेभ्यश्च दद्याद्वै वित्तशाठ्यं ने ततः इष्टैः सममश्नीयात्पुत्रसंबंधिबांधवैः ।
यथोपपन्नैर्भोज्यं कृत्वा मनसाव्यये आचम्य च परं चित्ते सर्वं चिंतयेद्विष्णुमव्ययं हृदि ते एवं कृते नयश्रेष्ठ कर्मणा
प्रभुर्जनार्दनः अनेन रूपी भगवांस्तुष्टो भवति सर्वदा व्रतस्य फलमाप्नोति विष्णुलोके महीयते इति श्रीभविष्यो-
त्तरे सोद्यापनमनंतव्रतं अथ हेमाद्रिमदनरत्नलिखितं भविष्यपुराणानुयायी अनंतव्रतोद्यापनप्रयोगः ॥
व्रतग्रहणादिनावधिकचतुर्दशवर्षसमाप्तिदिने त्रयोदश्यां कृतैकभक्तस्तु भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां सआचा-
र्योपवासनियमपुरतो यथासंभवं पुण्यतीर्थादौ सर्वौषधि तिलकल्कामलकैः स्नात्वा स्नातो गतर्प-
णं कृत्वा स्वगृहमागत्य दावेदीं कृत्वा तत्र नवकोष्ठं सर्वतोभद्रं वा लिख्य पंचवर्णैर्यथासंप्रदायं पवित्रपाणिः

व्र॰ ता॰ कौ॰ १८१

एतस्य मासपक्षाद्युल्लिख्याचरितानंतव्रतपरिपूर्णतार्थं अनंतोद्यापनमहं करिष्ये इति संकल्प्य निर्विघ्नता-
र्थं गणपतिं पूजयेत् ततस्त्वाचार्यं हूत्वा वस्त्रालंकारकुंडलादिभिः पूजयेत् ततश्चाचार्यो पदद्वयसंस्थितां चितिशुद्धिं
पात्विकीर्णं शुद्धीवोहृद्येति प्रोक्तं सर्वतोभद्रं कारयेत् तत्र सर्वतोभद्रदेवताश्चावाह्य पूजयेत् तासु देवतास्था-
नं स्थापनं पूजाप्रकारादि परिभाषायां द्रष्टव्यं ततो मंडलमध्ये महीद्यौरित्यादिप्रकारेण अव्रणादहंतान्तपा-
त्रं पूर्णं युतं कलशं स्थापयेत् तेष्वाम्रादि पंचमितं स्वर्णनिर्मितं च दशांगुष्ठमितं तानेतं स्थापयेत् ततस्त्वनंतः स्था-
विलेपश्याममभागतत्राथिस्वर्णादिनिर्मितलक्ष्मीसहितं शंखचक्रयुतानंतं प्रतिमां स्थापयेत् ततः स्वर्णादि
एकप्रतिमयोः श्रीमदनंताय नम इति मंत्रेणावाहनप्रभृति तावार्षिकपूजां च कुर्यात् ततो वस्त्रयुग्मं शुचिर्यस्मा
द्वासुदेवस्य वल्लभं अनंतः प्रीयतां तेन वस्त्रयुग्मेन सर्वदा इति मंत्रेण वस्त्रयुग्मं समर्प्य यज्ञोपवीतं च समर्पयेत् कर्पू-
रागरुमिश्रितं चंदनं समर्पयेत् चंदनेन सुगंधेन कर्पूरागरुमिश्रिणा लेपयेहं ततो गात्राणि प्रीयतां मधुसूदने
ति ततः पुष्पाणि समर्प्याङ्गपूजां कुर्यात् अनंताय नमः पादौ पूजयामि संकर्षणाय गुल्फौ पू॰ कालात्मने
जानुनी पू॰ विश्वरूपिणे जंघे पू॰ विश्वरूपाय कटिं पू॰ विश्वरूपिणे मेढ्रं पू॰ पद्मनाभाय नाभिं पू॰ परमात्म
ने हृदयं पू॰ श्रीकंठाय कंठं पू॰ वामायुधधारिणे बाहू पूजयामि वाचस्पतये मुखं पू॰ केशवाय ललाटं पू॰

सर्वात्मने शिरः॥ ९० ततो लोकात्मा सर्वभूतानां निमेषः त्रुटिमेव च यः जन्ममृत्युजराव्याधिसंसारभयनाशने।
तिमंत्रेण पुष्पाणि समर्प्य धूपं दद्यात् ततो मंत्रः वनस्पतिरसो दिव्यो गंधाढ्यो सुमनोहरः आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपो
ऽयं प्रतिगृह्यतां ततः स्वज्योतिषां सर्वतेजसां तेजसे नमः आत्मज्योतिः परंधाम दीपोऽयं प्रतिगृह्यतां इति दीपं ततः
अन्नं चतुर्विधं स्वादु भूतानां जीवनं परं नैवेद्यं ते मया दत्तं देव प्रीत्या प्रगृह्यतां ततः पूगीफलसमायुक्तं च कर्पूरं च मनो
हरं पवित्रीकृतमस्माभिस्तांबूलं प्रतिगृह्यतामिति तांबूलं ततः पूजासांगतार्थं दक्षिणां दत्वा नीराजनं कुर्यात् ततः
कुंभात् पश्चिमभागे कुंडं स्थंडिलं च निर्माय गृह्योक्तमार्गेण होमं इति संकल्प्य स्थंडिलोपलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठान्तं कृ
त्वा अन्वादध्यात् तत्रैवमग्निं त्वग्ने जातवेदसमग्निमिध्मेन प्रजापतिं चाज्येन अग्नीषोमौ च द्वाभ्यामाज्येन प्रधान
देवमतं नमस्कृत्य समिति तिलव्रीहियवघृतद्रव्यैः प्रत्येकमष्टोत्तरशतसंख्याकाहुतिभिः ध्रुवमनंतकालं संवत्सरं
वत्सरं अयनं मासं ऋतुं संवत्सरं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं च क्रमेण एकैकया आहुत्या ग्रहान् समिदाज्यचरुद्र
व्यैः प्रत्येकं शतमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा संख्यया सर्वतोभद्रपीठदेवता आज्येनैकैकयाहुत्या स्विष्ट
कृतं प्रजापतिं चाज्येन हुत्वा तिलैः इयं संग्रहणेन रुद्रमित्यादि सर्वमाज्यभागांतं कृत्वा महैक्यैः ९०८ हुत्वा तत्र
तो देवेभ्यो नैवेद्यं बलिं दत्वा तेन वा ग्रन्थयानक्रमेण जुहुयात् ततः प्रायश्चित्तहोमशेषं समाप्य लोकपाला

व्र॰ वृन्दहोमं पंचोपचारैः संपूज्य वलिदानं च कृत्वा गीतवादित्रनिर्घोषैः शर्वरीं जागरं कुर्यात् ततो गावो मम माय
ता॰ कौ॰ न्तमेकं सितां स्वेनतयेनु संपूज्य सुरभी वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता ग्रासं गृहाण मया दत्तं गोमातस्त्वात्मं हसी
१८२ ति मन्त्रेण भोग्यग्रासं दत्त्वाचार्याय दद्यात् ततः प्रतिमां कलशं घण्टादियुक्ताचार्याय प्रतिपादयेत् पूर्वैकनिर्मि
तितो नव चतुर्दश वा ब्राह्मणान् वस्त्रयज्ञोपवीतैः संपूज्य नानाविधान्नैराचार्यसहितान् भोजयित्वा यथाशक्ति
तेभ्यो दक्षिणां च दत्त्वा आचार्याय दक्षिणां दत्त्वा क्षमापयेत् तत्र मन्त्रः क्रियाहीने भक्तिहीने विधिहीने वृत्तिहीने
द्रव्यहीने तथैव च मन्त्रहीने कृते यज्ञे परिपूर्णं तदस्तु मे इति पठित्वा स्वयं भुंजीतेति अनन्तव्रतोद्यापन
प्रयोगः अथानन्तव्रतदोषे कप्रायश्चित्तं युधिष्ठिर उवाच अनन्तव्रतमाहात्म्यं कृत्स्नं कृष्ण त्वयोदितं भगवन्
दोषरूपेण भाष्यदोषमहात्मनो दोषप्रमादतो नष्टं यदि स्याद्व्रतदिनं जनैः तदा किं करणीयं स्यात् अनन्तव्रते
लोकपावन श्रीकृष्ण उवाच साधु पृष्टं त्वया राजन् वक्ष्यामि व्रतिनां कृते फलं लोकस्य सर्वस्य ता
र्यं शृणु तत्क्रमात् दोषेणेह महादोषः प्रभवेद्व्रतिनामिह तस्मात्तद्दोषनाशार्थं प्रायश्चित्तं विधीयते गु
रुं प्रदक्षिणीकृत्य तमभ्यर्च्य विधानतः विज्ञाप्य दोषं तत्शौचं कृत्वा दोषं व्रतीततः हव्यवाहमतीनामनतोऽसि
न्या त्वा हविषा आज्यमध्वाविमिश्रितदया हि प्रायश्चित्तं अष्टोत्तरशतं कृत्वा मूलमन्त्रेण वैष्णवं ता १८२

नाममंत्रेणतत्कार्यंद्वादशाब्दसंयुतः केशवादिसहस्राब्दात्प्रायश्चित्तेनशुध्यति: पूर्णाहुतिंततोहुत्वा।
होमशेषंसमापयेत् व्रतच्छिद्रंपवित्रंचयत्स्यकर्मणि वचनात्भूमिदेवानांसर्वंसंपूर्णतांव्रजेत् मंत्रहीनंक्रिया
हीनंभक्तिहीनंजनार्दन यत्पूजितंमयादेवपरिपूर्णंतदस्तुमे आचार्यस्त्वनेकार्येदक्षिणाद्यैर्नृपोत्तम प
वित्रीतिविधिंकृत्वासर्वंव्रतमादिशेत् कृत्वादोषंवतीपश्चात्पूजितैःसहबंधुभिः तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्रा
यश्चित्तंचरेत्सुधीः प्रायश्चित्तमकृत्वातुशापंतस्यावश्यंभवेत्कचित् आर्यितोपलितोदेहःश्रियासंत्यज्यतेऽर
हं दोषसंगेतिक्रमेचैवंवदेत्सर्वमिदंबुधः यद्दत्तंकुरुतेपार्थतत्सर्वंशांस्यसंपदः इतिश्रीभविष्येतत्दोषप्रायश्चित्तं
अथोद्यापनंमन्नेनव्रतोद्यापनं युधिष्ठिरउवाच त्वत्प्रसादात्कृतंकृष्णप्रयानेनव्रतंशुभम् इदानींब्रूहिमेनेनत्व्रु
व्रतोद्यापनमुत्तमं श्रीकृष्णउवाच महाराजपांडववक्ष्यामिव्रतोद्यापनमुत्तमं कृतेनयेनसफलंव्रतंभवति
निश्चितं आर्द्येमध्येनथाचांतेव्रतस्योद्यापनेभवत् यदाविघ्नस्यविघ्नस्यसंप्राप्तिःशुभकालता तदावोद्या
पनंकुर्यात्शुभेलग्नेशुभेदिने चतुर्दशस्ववर्षेषुसम्पूर्णेतद्यापनंभवेत् कायश्चित्रयोदशप्राप्येकसकृत्वादि
नावेत् ततःप्रातस्त्वदर्शपौर्णामादेशुचिः संकल्पयेत्पवामेदेशकालावत्सम्यक् ततोनदीनदा
गंवागलाससर्वौषधेस्तथा तिलकल्केनामलकैःस्नायान्मार्जनपूर्वकं तीरेमंडपिकांकुर्यात्कुर्या

व्रं॰ गृहे वापि समुपोषितः तन्मध्ये उपविश्याथ देशकालौ स्मरेत्ततः गणेशं पूजयित्वाथ पुण्याहं वाचयेद्द्वि-
ता॰ कौ॰ जैः आचार्यं वरयेत्प्राज्ञं गुरुं वेदांगपारगं ब्रह्मादिदेवतास्तस्मिन्नावाह्य पृथक्पूजयेत तन्मध्ये पंकजे धान्य
यथाशक्ति विनिक्षिपेत्ततः सौवर्णं भाजनं वापि ताम्रजं वापि वा मृण्मयं कुंभमस्मिन्सेत्तदुपरि स्थाप्य चंदनेन चर्चितं त-
१८३ स्मिन्जलं गंधपुष्पफलपल्लवमृत्तिकाः विन्यस्य हिरण्यं च वाससा वेष्टयेत्ततः सौवर्णं भाजनं ताम्रजा
नं वंशमेव वा पात्रं तदुपरि न्यस्य पट्टकूलादिकं शुभं प्रसार्य तदुपर्यष्टदलं चंदनान्वितं पद्मं विलिख्य
तन्मध्ये तं समूर्तिं निधाय च पलेन वा तदर्धेन तदर्धेनापि वा कृता सौवर्णीमस्य या पूर्णा कौशेयवस्त्रकादाप्रभो ॥
आवाहनादिपचारैः पूजयेत्सुसमाहितः पंचामृतेन स्नापयेत्तत्र वस्त्रयुगं पट्टकूलादिकं पीतमर्प-
त्वार्चयेद्भक्ती गंधपुष्पादिभिर्नानाभक्ष्यैर्नानाफलैस्तथा एवं संपूज्य विधिवद्विधिना वर्षकेतत पुष्पैः सं-
पूजयेद्गात्रं तस्य च नामभिः मत्स्यैताय नमः पादौ गुल्फौ संकर्षणाय च कालात्मने जानुनी चूरुजङ्घ
ते विश्वरूपिणे कटिं च विश्वनेत्राय मेढ्रं वै विश्वमातृणे नाभिं च पद्मनाभाय हृदयं परमात्मने कंठं श्रीकं-
ठनाथाय बाहू सर्वास्त्रधारिणे मुखं च वाचस्पतये चक्षुषी कपिलाय च ललाटं केशवायेति शिरः सर्वात्म-
ने तथा नमः पादौ पूजयामीत्येवमादि प्रपूजयेत एवं पूजां विधायैव रात्रौ जागरणं चरेत गीतवादित्र- १८३

स्यादिक्षणाग्रवर्णानि तं प्रतिमांच प्रकुर्वीत पूजां गंधादिना हरेः नानाफलानि भक्ष्याणि चोपवासान्निवेद्ये
त् ततः प्रभातसमये स्नात्वाचार्यादिभिः सह प्रवर्तेत पूजयेत्साम्बवज्जुहुयात्पश्चिमेन ततः कुंडे वा स्थंडिले कुर्याद
ग्निध्यायनपूर्वकं आज्यभागांतमाचार्यस्सह लोकविधानतः ततोष्टशतसमिद्भिस्तु तदलाभे स्वाभिरेव च द
दधिमध्वाज्यजुह्वाभिस्तिलैर्वेणायमेतच्च आज्येन च प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरसहस्रकं अष्टोत्तरशतं चाष्टाविंशतिर्जु
हुयात्क्रमात् अग्नेनोदेवीति मंत्रेणाग्नीणां वै नाममंत्रतः प्रणवादिचतुर्थ्यंतं नमोन्तानेतनामतः नाममंत्रैः प्रज
हुयाद्द्वादशभिरायतान् ॐ अग्नेनेतायनमः स्वाहा ॐ कपिलाय स्वाहा ॐ शेषाय स्वाहा ॐ कालात्मने स्वा
हा ॐ अहोरात्राय स्वाहा ॐ मासाय स्वाहा ॐ अर्द्धमासाय स्वाहा ॐ षट्ऋतुभ्यः स्वाहा ॐ संवत्सराय स्वाहा ॐ
परिवत्सराय स्वाहा ॐ उद्वत्से स्वाहा ॐ कलायै स्वाहा ॐ काष्ठायै स्वाहा ॐ मुहूर्ताय स्वाहा समिदादिभिरेव च
प्रत्येकं जुहुयात्क्रमात् ततः स्विष्टकृदादीन् पूर्णपात्रांतमाचरेत् जपेदष्टसहस्रं तेन स्नानानंतरं तेगुरोत्तमं पू
र्णांहुतिं च जुहुयाद्धोमांते विश्वमित्रचा होमशेषं समाप्याथ कृत्वाग्न्युत्थमपुन पूजयित्वा हरिं देवमा
चार्यं पूजयेत्ततः वस्त्रालंकारभूषाद्यैस्ततो धेनुं समर्चयेत्ततः वस्त्रालंकारभूषाद्यैस्ततो धेनुं समर्चयेत् गावा
मंत्रोस्ति गावो मे अग्रतः सन्तु गावो मे संतु पृष्ठतः गावो मे हृदये संतु गवां मध्ये वसाम्यहं मंत्रमेवं सह

व्र॰
ता॰ कौ॰
१८४

वार्यवस्त्रालंकारणादिभिः ततस्तां पूजयित्वा यतेभ्यो दद्यात्सुदक्षिणां चतुर्दशीं वंशभाण्डपक्वान्नपरिपूरितान् वंशो
पवीतं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः ततः प्रीयतामिति आचार्यादीन्पूजयित्वा शक्त्या वाचयेत्ततः आशिषस्तांविसृज्यापि स्वकीयादाशि
षितः भक्तिश्रद्धोत समस्कृत्य ब्राह्मणांस्तान्विसर्जयेत् ततो हृष्टो वंधुयुतो भुंजीत ह समाहितः एवं कृतेनेन तु फ-
लप्राप्ताततो भवेद्ध्रुवम् ॥ इति श्रीभविष्यपुराणेऽनंतव्रतोद्यापनं अथ भाद्रे शुक्लचतुर्दश्यां कदलीव्रतं हे
माद्रौ भविष्ये यत्त्वया कथितं समाख्यातं कदलीव्रतमुत्तमं तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि लोकानुग्रहकारकं नाकपृष्ठे पुरा
देवैः गंधर्वैः यक्षकिन्नरैः अप्सरोभिरकन्याभिर्नागकन्याभिरर्चितं संसारसारतोऽज्ञात्वा कदलीं चेदतस्त्रियः
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा देयमर्घ्यं विरूढीभिः फलैर्नानाविधैस्तथा विरूढैः सप्तधान्यैश्च दी
पालीरक्तचंदनैः दधिदूर्वाक्षतैर्वस्त्रैर्नैवेद्यैर्धूपदीपकैः जातीफलैः पूगफलैः पूजयेद्गतमत्सरः सिक्तह
रिद्रानवरत्नीभिस्ताभिरेव च मंत्रेणानेनचैवार्घ्यं एवं भूतराधिप चिंतयेत्कदलीं नित्यं कदलैः कामदीप
नैः प्रीतरागमलावाणं देहि देवि नमोस्तु ते तस्मिन्कुले न हि भवेत्काचिन्नारी कुलाटिनी दुर्भगा वंध्या
वैरिणी पापचरिता पिवा तस्मिंश्चारिणी भवेत्सौभाग्यसौख्याढ्या पुत्रपौत्रसमन्विता आयुष्मती जीववत्सा
जीवेद्वर्षशतं सवि इति हेमाद्रौ कदलीव्रतं अथ ऊर्जस्य चार्वांगि कार्तिकां मासां वैशाखां वा कदलीव्रते १८४

नत्रकदलीपूजनं आगच्छकदलीदेविसौभाग्यफलदायिनी रूपं देहि जयं देहि यशो देहि विभो जहि आवा
हनं आगच्छागच्छ वरदे शंकरेण समं हे श्वरि करिष्यमाणां पूजां मे गृहाण त्वं शंकरः कर्तव्यमयधिष्ठानं नाना
मणिगणान्विते अधितिष्ठ महादेवि शिवेन सह पार्वति आसनं पूर्वदन्तादिभिर्युक्तं स्वर्णपात्रे स्थितं शुभे
पाद्यार्थं कल्पितं मया गृहाण परमेश्वरि पाद्यं अर्घ्यपात्रस्थितं तोयं फलपुष्पसमन्वितं अर्घ्यं गृहाण मे देवि
भक्त्या दत्तं शिवप्रिये अर्घ्यं कर्पूरीपरिवासितं शीतलं विमलं जलं गंगायाः समानीतं गृहाणाचमनीय
कं आचमनीयं गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मया प्रार्थनया हृतं स्नानार्थं मया देवि गृहाण देवेश्वरि स्नानं ॥
यस्यां स्मे विद्युज्जित्क्लेशं त्वादीनां सदा भवेत् तस्याः कर्पयां देवि सेवनार्थं पार्वतीप्रिय सेव्यतमंत्रैः वस्त्रशुभ्रमि
दे दिव्यं ऊर्णमातंतुशोभनं गृहाणाच्छादनं देवि तथाच्छादय मां सदा वस्त्रं आचमनीयं श्रीखंडचंदनं दि
व्यं गंधाढ्यं सुमनोहरं विलेपनं गृहाणेदं कृपाणी शिववल्लभे चंदनं मालतीचंपकादीनि शतपत्रादिकानि
च सुगंधीनि गृहाण त्वं पूजार्थं सुमनांसि नः पुष्पाणि अगरुं गुग्गुलं धूपं दशांगं आज्यिकं कल्पितं म
या गृहाण परमेश्वरि दीपं नानापक्वान्नसंयुक्तं तांबूलं प्रतिगृह्यतां तांबूलं इदं फलं मया देवि स्थापि
तं पुरतस्तव तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि फलं हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः

व्र॰
ता॰कौ॰
१८५

अनेनपुण्यफलदमनःप्रीतिंप्रयच्छमे हिरण्मयेनीराजने त्वमिन्द्राणीप्रियानित्यंपार्वत्याश्चातिवल्लभा।
मतीनांकामदापूज्याकामात्मेपरिदृश्य प्रार्थना आश्रयोदेवपत्नीनांजितानांचश्रियास्वयं सौभाग्यारो
ग्यंमायुश्चदेहिरंभेनमोस्तुते नमस्कारः कदलीकामदायिन्यै मेयायैतेनमोनमः रंभायैधृतिमायैसर्वसौ
ख्यप्रदेनमः यथायथापातेप्रसवोवर्द्धतेकदलीफलं तथामत्तोरथानांमेप्रसवोवर्द्धतांस्वयं कदलीदान।
मंत्रः अथकथा युधिष्ठिरउवाच कृष्णकृष्णमहाबाहोसर्वविद्याविशारद अनाथनाथविश्वात्मन्नदी।
नदेवकिंकरत्वं त्वमस्माकंपरोबंधुस्त्वमस्माकंपरःसखा त्वयाभिरक्षितानित्यंविचरामोत्रनिर्भयाः ॥
किंचित्प्रष्टुमिच्छामिदेवेशकृपांकुरुवदस्वमे यद्व्रतंसर्वधर्मेषुकृतेयस्मिन्महत्फले सौभाग्यारोग्यदंपुण्यं।
धनधान्याभिवृद्धिदं अन्नाच्छादनपुत्रादिवर्द्धनंप्रीतिकेतनं तत्समाचक्ष्वभगवन्लोकानामुपका
रकं श्रीकृष्णउवाच शृणुराजन्प्रवक्ष्यामिव्रतानामुत्तमंव्रतं यत्कृत्वासर्वदुःखेभ्योनारीमुच्येतसं
कटात् वस्त्रान्नपानविच्छित्तिर्नभवेन्नुकदाचन पुरामासेतिचैकांतेनकिन्नरीप्राणवल्लभा प्रति
पत्याभवेद्दीनासर्वकामासमन्वितेशुभा सौभाग्यमेकरुंदेभवेज्जन्मनि सपत्नीनांश्रियंवीक्ष्यस्पृहामे
जायतेप्रभो इतिप्रियायावचनंश्रुत्वाहंतांसमभ्रकं रंभाव्रतंकुरुष्वावसौभाग्यकामयेशुभे कु

1885

१८५

तेयस्मिन्व्रते देवि परं सौभाग्यमाप्स्यसि इति श्रुत्वा वचो देवि किंकिणी मामभाषत: रंभाव्रतं भवेत्कीदृक्को ।
विधिः किंच पूजनं केन चादौ प्राचीर्णमेतदीकेन प्रकाशितं रुकिंकिणीभाषितं श्रुत्वा पुनरेवाहमब्रुवत् ॥
रंभाव्रतमिदं वत्से शृणु देवि यथोदितं सौवर्णमाष्कं लिप्य सर्वतोभद्रमंडलं लिखित्वा सम्यक्कथा वर्णैर्नीलैः
पीतैः सितासितैः ब्रह्माद्या देवतास्तत्र स्थाप्य विधिवत्प्रपूजयेत् कलशोपरि संस्थाप्य सौवर्णां सौपटले शुभे उमाम
हेश्वरौ तत्र मूलमंत्रेण प्रपूजयेत् श्रेष्ठां वा सलिलांके कुर्यान्नमस्तदलेन्तवै ततः साग्रां सपर्णां किसलयपूजनां स शो
भनां मूलां कदलीं प्राणप्रपूजयेन्मो यथाविधिः अर्घ्योदकमानीय सेचयेत्तां समाहितः यथा वंशे विवृ।
द्धिस्ते शोभाढ्यी मां सदा भवेत् तथा वर्द्धय मां देवि सेवतां सार्चती प्रिये यथा यथा ते प्रसवो वर्द्धती कदली त
व तथा मनोरथान्मे प्रभवे भवतात्स्वयं एवं हि पूज्य विधिवत्क्रिया युक्तेन चेतसा रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवा
दित्रनिःस्वनैः एवं या कुरुते नारी व्रतानामुत्तमं व्रतं सकामा विविधान्भोगान्सौभाग्यं विंदते ध्रुवं एवं या कु
रुते देवी कदलीव्रतमुत्तमं तस्मात्कुरु विधानेन यथोक्तफलमाप्स्यसि इति श्रुत्वा विधानेन चकार व्रतमु
त्तमं प्रापसकलेकामांमनसायदभीप्सितं अन्यच्च शृणु राजेंद्र व्रतस्य फलमुत्तमं अनेनाश्चर्यकारं वै सो शृणु
ष्वावहितो भवान् श्रुतेयदाहिताय वै कस्मानीतां सभां प्रति दुःशासनेन दुष्टेन द्रौपदी मध्यमस्तु जा प्राक्

व्र·
ना·कि·
१८६

1886

घमाणेवस्त्रेणचिरेणमामसभ्यदा तृणैनत्वगतेराजन्नदौपयात्राणतायवै अहपुण्यमाणोकृष्णायैवत्तेनसम
पदिष्टवान् तदाकर्ण्यमयाकौन्तेयव्रतेस्मिन्राजसत्तम कृकिमाणाचरितंसर्वंयदेतद्व्रतमुत्तमं तस्यपुण्यफले
दत्तेकृष्णायैराजसत्तम तत्कालमेववस्त्राणांसमृद्धिरभवन्मम दुःखमस्तेनतुष्टेनस्मानिविमेयंपत्केषुच प्रा
दुर्भवन्तिवस्त्राणिनानावर्णानिभारत विनोदुःखमसनःपापोविरामोपत्कप्रकाशात् तावत्कृष्णस्तुवस्त्राणि
कदलीगर्भवत्सुप इत्थंव्रतप्रभावोयंगुप्तोपिकथितोमया कार्यस्त्वविधानेनसर्वकामानभविष्यति अथो
यापते युधिष्ठिरउवाच कस्मिन्मासेतिथौकस्मात्कारेद्व्रतमनघं कथंभावेनकिंकार्यंतत्समाचक्ष्व
केशव श्रीकृष्णउवाच कार्त्तिकेमाघमासेवावैशाखेचजनेश्वर तथा पुण्येमासिप्रकुर्वीतपौर्णमास्यांशु
भेदिने तिथिदशंवर्जयेत्स्वभार्यासहसमाहितः यस्मिन्देशेनलभ्येतकदलीराजसत्तम सौवर्णीमपिशु
भांतत्रकृत्वापूजांसमाचरेत् यदिलभ्येतकदलीमारोप्यादौप्रपूजयेत् यावत्तस्याःफलंतावत्सिंचेज्जी
रेणभक्तितः फलेषुपक्वमेषुसाःपश्चाद्विप्रान्समाह्वयेत् प्रभातेविमलेस्नात्वानद्यादौविमलेजले॥
गृहेतवाससीशुक्लेतत्रसंध्यादिकर्मच अर्द्धमात्रंकृत्वातुस्थंडिलेवागणनःशुचिः अग्निंसंस्थाप्य
विधिवत्तत्रहोमंसमाचरेत् घृतमष्टोत्तरंशतंतिलाज्याहुतिभिस्तथा एकाग्रचित्तःसंहृष्टःकृती १८६

वारितिभिः पृथक् ब्रह्मादिभ्यो देवताभ्यो नाममन्त्रैः पृथक् पृथक् आचार्यं च सपत्नीकं वस्त्राद्यैः प्रपूजये
तः धेनुं पयस्विनीं वत्सयुक्तां रत्नैः स्वलंकृतां स्वर्णशृंगीं रौप्यखुरां कांस्यदोहनिकायुतां ताम्रपृष्ठीं रत्नपु
च्छीं च घंटां दामसमन्वितां अभ्यर्च्य वेदविदुषे आचार्याय निवेदयेत् पादुकोपानहौ छत्रमलंकाराननेकशः
यथाशक्ति प्रदेयानि व्रतस्य परिपूर्तये ततो विंशति षोडश वा द्वादश वात्मानुरूपं संयतः वस्त्रालंकारगंधाद्यैः पू
जयित्वा प्रभोजयेत् वायनानि च देयानि वंशपात्रे स्वशक्तितः दद्याद्दक्षिणां सम्यग् यथाविभवसारतः।
अन्येभ्योपि यथाशक्ति दद्यादन्नं सुसंस्कृतं समापयित्वा तां देवीं व्रतस्य परिपूर्णतां वाचयित्वा यथान्याय
मच्छिद्रं तं च भाषयेत् दीनानाथांश्च संतर्प्य स्वयं भुंजीत वाग्यतः एवं यः कुरुते देवि कदलीव्रतमुत्तमे
स भुक्त्वा विविधान्भोगान्सौभाग्यं विंदते ध्रुवं तस्मात्कुरु विधानेन यथोक्तफलमाप्स्यसि एवं नारी नरो
वापि यः कुर्यात् कदलीव्रतं सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गलोके महीयते इति भविष्योत्तरे कदलीव्रतं अथ पू
र्णिमान्तमासेन कार्तिककृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशी तस्यां तिलतैलस्नानमुक्तं भविष्ये कार्त्तिके कृष्ण
पक्षे तु चतुर्दश्यां विधूदये तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिरिति आश्विनस्यासिते पक्षे चतुर्दश्यां
विधूदये कर्तव्यं मंगलस्नानं नरैर्निरयभीरुभिरिति कालादर्शे एतन्मासस्य अमान्तमासेन ज्ञेयं अत्र।

व्र·
ता·की·
८८

चंद्रोदयस्य कर्मकालत्वान्न व्यापिनी चतुर्दशी तैलाभ्यंगस्नानादौ ग्राह्या द्विनेद्वये चंद्रोदयव्याप्तौ तु तैलाभ्यंगस्ना-
नेयमतर्पणादिरूपकर्मकालव्याप्तिलाभात् त्रयोदशीयुतायां च चतुर्दश्यां नियामितैव पूर्वेद्युरेतः स्नानात् नरकं
नैव पश्यतीति योऽरुणोदये स्नानं न समाचरेत्तस्य वचनाच्चोदितद्वयेऽप्यभावेऽपि पूर्वैव सा च द्वेधा भवति त्रयोदश्याधिक्यात्क-
रणाच्चंद्रोदयोत्तरं रात्रिशेषे प्रविष्टा चतुर्दशी परदिने क्षयवशाच्चंद्रोदयात्पूर्वमेव समाप्तेत्याद्यः पक्षः सूर्योद-
योत्तरं किंचित्कालव्यापिन्यां त्रयोदश्यां तत्त्वं प्रविष्टा चतुर्दशी चंद्रोदयकालात्पूर्वमेव समाप्येति द्वितीयः तत्राद्ये पूर्वैव दिन-
द्वयेऽप्यस्य कालालाभाद्विशेषेऽपि पूर्वैव दिने चतुर्दश्यां दिनोदयव्यापिन्यां तैलाभ्यंगेन सूर्योदयस्य चास्य कालत्वेन योगो गौणः
कालः सर्वस्य कर्मण इत्यनेन गौणकालत्वेनाभिहितोऽत्राकालव्याप्तिलाभात् अत्र तैलाभ्यंगस्य रात्रिकर्म-
त्वाद्रात्रावेव वर्तमानया त्रयोदश्या चतुर्दशी विद्धा भवतीति द्वितीयेऽपि पूर्वैव त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति
चतुर्दशी रात्रिशेषे त्वमावास्या तदाभ्यंगे त्रयोदशीति समयमयूखे चंद्रप्रकाशार्थं नाचारसंवादिवचनात् य-
दिने हेमाद्र्यादिभिर्लिखनाद्यत्रानस्त्वामस्त्वदा तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपावल्याश्चतुर्दशी प्राप्येति शेषः
प्रातः स्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यतीति अरुणोदयादिप्रयुक्तकर्मानुष्ठाननिमित्तं व्यासवचना-
त् प्रातःकालव्यापिनी पूर्वैव अत्र च चंद्रोदयोत्तरं चतुर्दश्याः सत्त्वेऽपि चंद्रोदय एवाभ्यंगस्नानादिकार्यमित्यादौ ८८

त्वमभवेद्यात् क्रामो हि द्विपरेह्नि तावान्ग्राह्यः स पूर्वविद्धः कार्य इह प्रोक्तः कर्माणीमिति वाक्येन त्रयोदश्युपेते चतुर्दशी
क्रामप्रद्वेषेण चंद्रोदये पारिभाषिकचतुर्दशी स्यात् पूर्वविद्धः पूर्वतिथ्यादि शुक्लकर्माणि यत्र पूर्वा वापरा वाप्र
मारां तत्रेषा ग्राह्या तिथिग्राहितेन प्रामान्यात्तेन मुख्यकाले ग्राह्यतिथेरसत्वे विधानादि प्रद्वेषेण शास्त्रता ।
त्तत्र तन्निषेधः सत्वान्मुख्यकालएव कर्मानुष्ठानं कार्यमिति ज्ञापयतेनेन त्वनेनाप्रापणं कर्तव्य
त्वमुच्यते तथा सति जन्माष्टम्यादौ दिनद्वये कर्मकालव्याप्तौ पूर्वविद्धाप्रसक्तेन शास्त्रतन्निषेधः स्यात् एवं
च प्रकृते चतुर्दश्यामुभयं तेषु पूर्वैः क्रमस्कांदेन पूर्वा प्राप्ते ग्राह्यतिथिचतुर्दशीगतत्वात्पूर्वेति चोप्रद्वेषेण त्वा ।
सा द्वयोश्चतुर्दश्यामेव तानि चरणान्यव्याप्त्या एतेन विधेयान्वयि त्वा पूर्वविद्धायादौ कार्या तन्निषेधे वच्च शब्देनेति
देशान्तर पितृभ्यो दद्यादित्यादौ तथैव चतुर्थ्यां तु चतुर्दशी कार्यं चतुर्दश्यामावास्या तन्मुख्यादि प्रद्वेषेण कर्म
कालव्याप्तिनिर्णयः कार्यः तच्छास्त्रं श्रवणं पितृभ्यो दद्यादित्यादौ तथैव चतुर्थ्यां तु तेन दिनद्वये चंद्रोदये चतुर्द
श्यभावे तत्रामावास्याहूतासतेवं चंद्रोदयव्याप्तिना मसायां त्वावं कार्यं इत्याश्रित चतुर्दश्यामिन्द्र त्वयतिथ्याव
पि ऊर्जादौ स्वातिसंयोगेन दीपावली भवेदिति नारदवचनेपि शास्त्रेन चतुर्दशी स्यात्के अमावास्याच कल
नेन विधानस्येह प्राविषयत्वप्रतो चित्यात् इति पराक्तं अत्रमांते मासेनाश्विन कृष्ण चतुर्दश्यमावास्ययोः

व्र०

ता० की०

१८८

ऊर्जासिते दाविण्येतेन कार्तिकशुक्लप्रतिपद्येवं संलग्नतिथित्रये दीपोत्सवस्नानादेः कुर्यात्तैलग्नमेतच्च दीपोत्स
वदिनत्रयं तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपावलीतिथौ वसेत् अलक्ष्मीपरिहारार्थमभ्यंगस्नानमाचरेत् इतिकार
देनैवाग्रेयमस्वीकृतत्वात् चतुर्दश्यास्त्याने अमायाश्च तु कल्पनविषयमिति यत्किंचिदेतत्तस्माद्दिनद्व
येचंद्रोदये चतुर्दश्यभावे त्रयोदश्यामेवाभ्यंगस्नानादि कुर्यादिति सिद्धं यत्तु कालादर्शे धृतमात्स्ये स्यंगा
कोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत् दर्शे वाभ्यंगस्नानं नरः स्वर्गकाम यमप्रदमिति त्रयोदश्यादितिद्वयः
योऽरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः तस्याब्दिकभवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः इति भविष्ये यः
सन्निहितदास्यायेन चतुर्दशीस्तत्पर्यो ज्ञेयोऽन्यथोक्तोदाहरणे विहितस्नानादेर्लोपापत्तेरितिदिक् पूर्वोक्त
स्नाने विशेषो ब्राह्मे तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपावल्याश्चतुर्दशी प्रातःस्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति
अपामार्गमथो तुंबीं प्रपुन्नाटमथापरं भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै अपामार्गस्य पत्राणि भ्रा
मयेच्छिरसोपरि इति अत्र यमलोकदर्शनाभावकामः स्नास्ये इति प्रयोगः प्रपुन्नाटश्चक्रमर्दकः तद्भ्रामणमं
त्र सीतालोष्टसमायुक्त सकंटकदलान्वित हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः कार्यं तु मंत्रेण
तच्च सर्वालाभे त्रिभिरेकं वा कार्यं तदलाभे तुंबीप्रपुन्नाटान्यतरेण वा स्नानानंतरं कृत्यमेतदेव ॥ १८८

ततस्तर्पणंकार्यंधर्मराजस्यनामभिः नाममत्रैश्च यमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच वैवस्वतायका
लायसर्वभूतक्षयायच औदुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैनमः इतितर्पणेवि
शेषः तत्रैव यज्ञोपवीतिनाकार्यंप्राचीनावीतिनाथवा देवत्वंचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपतेति विशेषांतरंस्कां
दे दक्षिणाभिमुखोभूत्वातिलैःसव्यंसमाहितः देवतीर्थेनदेवत्वात्तिलैःप्रीताधिपोभव इदंचजीवत्पितृके
णापिकार्यं जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयोः कृष्णैस्तिलैस्तथाभीष्मकुर्यात्तर्पणमित्युचेति पाद्मोक्तेः
अन्यैःशुक्लैःदेवत्वपक्षेशुक्लतिलैः पितृत्वपक्षेकृष्णतिलैरितिव्यवस्था एवंस्नानाद्यव्यवहितमेव प्रातःकाले
यमादीनांतर्पणंप्रदोषेदीपदानंकार्यं तदुक्तंपाद्मे ततःप्रदोषसमयेदीपान्दद्यान्मनोरमान् ब्रह्मविष्णुशिवा
दीनांमठेषुभवनेषुच मंदारामविभक्तासु हस्तिशालासुचैवहीति विशेषांतरंलैंगे ततःप्रेतचतुर्दश्यांभोजयि
त्वातपोधनान् शैवान्विप्रांस्तुपरान्शिवलोकेमहीयते दानंदत्वातुतेभ्यश्च यमलोकंनगच्छति तथा माघप
त्रस्यशाकेनभुक्त्वातत्रदिनेनरः प्रेतचतुर्दशीकालेसर्वपापैःप्रमुच्यते तथानक्तभोजनमप्युक्तंतत्रैव नक्तंप्रे
तचतुर्दश्यांयःकुर्यात्सुव्रतश्चये तत्रतत्कृतदानेनापिप्राप्यतेपुण्यमीदृशमिति अथकार्तिकशुक्लचतुर्दश्यां
वैकुंठचतुर्दशीव्रतं तदुक्तंसनत्कुमारसंहितायां वर्षेवैहेमलंबाख्येमासिश्रीमतिकार्तिके शुक्लपक्षेचतु

ब्र० दृश्यमकल्याणमभ्युदयं प्रति महादेवदिने यो वा लोकेषु हर्षे मणिकर्णिके स्नात्वा विश्वेश्वरो देवो विश्वेश्वरम्पूजये
ना० कौ० त् संवत्सरे पंजे ज्योतिर्लिंगस्य प्रतिष्ठास्थानमकारोत स्वयमेव स्वयम्भावात् चरतो श्रयत्नि तिष्ठन्ते ततः प्रभाते विमले कृत्वा स्व
१८९ जं महाद्भुतं देवदारोर्महानाम्नि वने स्मिन् कृतपारणा श्रीमज्ज्वालानीलदेवप्रविशुपेद ममनन्तसमिति सनत्कु
मारसंहितोक्तेः अत्रपरत्र्कान्तिसद्रूपेणानेनेनार्थवादेन स्नात्वा विश्वेश्वरः पूज्यः इति विधिः कल्प्यते ततश्चप्रा
तिस्विकपारणविषये सर्वदिनेऽप्युपवासः सचतुर्दशीयुक्तारुणोदयव्यापिहोरात्रे कार्य इति तात्तचरणाः शि
वरहस्ये श्रावणकार्त्तिकेमासि चतुर्दश्यां ह्युपोषिते सायंकाले समाराध्य पूजां कृत्वा स्थितामहेदेवगृहका ततः
परेऽहनि विप्रगणाः सर्वेऽपि सदतुभक्षात् सहस्रमितिशिवयत्नेन समक्ष्यां भ्रमणादिभिः ततोऽरुणोदये जाते स्नात्वा स्ना
त्वा च भस्मना त्रिपुण्ड्रधारणं कृत्वा कृत्वा रुद्राक्षधारणं संध्यां संप्राप्य विश्वेशं समभ्यर्च्य को भवति एवं सलिंग
सर्वदा० पूजनं शुभं सर्वकामदं ऊर्जे शुक्लचतुर्दश्यामर्चितं बहुपुण्यदमिति पूर्वं तु शुक्लपक्षे पुण्ये स्मिन् कार्त्तिके मासि
सोमवारे शुभं शंकरं उपोष्याभ्यर्च्य येऽस्मिन्यातिशियामचतुष्टये ऊर्जे शुक्लचतुर्दश्यां काश्यां विश्वेश्वरं प्रभुं
समर्च्य पितृमिन्द्रायोगं प्राप्नोति सम्भाभिसदाराम् इत्यादि इति वैकुण्ठचतुर्दशी शिवरात्रिवत् तत्र सोऽश्वमेधफ
लं लभेत् तत्रैव तेन संयः कुर्यादित्यध्याहार्यं ईशानसंहितायामपि माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो म। १८९

ह्यनिशि शिवलिङ्गमभूत्तच्चकोटिसूर्यसमप्रभं तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः माघकृष्ण
त्वंचाद्वमासमपास्येन स्नातपश्च चतुर्दश्यां तु कृष्णायां फाल्गुने शिवपूजने तामुपोष्य प्रयत्नेन विषयान्परि
वर्जयेत् सुमंतवचने शिरीर्मांतमासोपक्षः महानिशा च महानिशा द्विघटिका रात्रेर्मध्यमयामयो इति दे
वलोक्ते निशीथस्यैव पर्वकार्जराजशाह्योपितन्मायैव दिनद्वये निशीथव्याप्ताव व्याप्तौ वापरैव प्रदोषव्याप्तिला
भात् दिनद्वये चतुर्दश्यां पूर्वान्याप्याग्राह्या आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी तद्रात्रिः शिवरात्रिः
स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमेति त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ।
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् अहोरात्रे व्रतं यच्च एकमेकाति
थौगते तस्मात्सभयुयोगिन्या माघोनेत्रं व्रतं भवतीति कामिकशिवरहस्यस्कंदपुराणादिवचनाच्च पूर्वेद्युर्निशीथे
परदिने प्रदोषे न दा पूर्वैव अर्द्धरात्रात्पुरस्तात्तु जयायोगो यदा भवेत् पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरिति
पाद्मे जयायोगस्य विहितत्वात् महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः शुभा न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तथा
शिवामिति स्कान्दे दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च यत्तु कालतत्त्वविवेचनेन परेद्युर्दिनद्वये निशीथव्याप्तावेव पूर्व
विद्धाविधायकान्युक्तविद्धानिषेधकानि वचनानि सावकाशानीत्युक्तं पूर्वैव ग्राह्येत्युक्तं तन्न समञ्जसं ॥

व्र॰
मा॰ कौ॰
१९०

शिवरात्रिव्रते भक्तां काममविज्ञो विवर्जयेत् कामन्त्रयोदशी निशाह्वये चतुर्दश्यांशकैर्न्यायाज्ज्यां पराशुभेति माध
वाचार्यदाक्षिणात्यकामिकवचने काममविज्ञातिथियात् न च सर्वविज्ञाकानामवरविद्वानिषेधात् कान्तां विधृयालाभ
इति चेन्न प्रदोषनिशीथयोग्यालाभतयाउपोद्बलकत्वेन विषयलाभस्यान्तयोदमेवोक्तत्वात् प्रदोषव्याप्तिलाभाद्ध
माघासितेभूतदिने हि राजन् येनियोगे यदि चेच्चतुर्दश्यां जयाप्रयुक्तां न तु कुर्यात् शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्ये ।
ति हेमाद्रिमाधवाचार्यादा एतद्वाणवचनादपि परैव अस्मिंश्च व्रते उपवासजागरणपूजानां फलमेवेथा
ने स्वचनाग्रतः उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया अ
क्षयान् लभते भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति इदं च व्रतं संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यं काम्यं च पराशरवचने
नास्ति शिवरात्रिपरात्परं न पूजयन्ति भक्त्येह रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमन्ते नात्र संशयः इति
स्कान्दे च कारणेषु वासयेति तिथिं शिवं च पूजयित्वा यो जागर्ति चतुर्दशी मातुः पयोधारारसं न पिबेत् स क
दाचिदिति गादितेश्चेत्फलश्रुतेः साम्यमिति विरमस्तन्नान्तचर्यणकृत न समयमशुचिद्रष्टव्यः पारणं ।
चैतद्व्रते स्कान्दे तिथिमध्ये तदन्ते चोक्तं उपोषणं चतुर्दश्यां तु पारणं कृतैः स्वकृतलक्षैरप्यलभ्यते यदि वा
कालोऽडोदाम मध्येत्वयानिनीयतिमतिवे संस्थितानिभवेतीहसत्वायां पारणे कृते तिथ्यन्ते पारणं

१०

यो हिताशिवचतुर्दशी । तथा कृष्णाष्टमी स्कंदशिवरात्रिश्चतुर्थ्यैव च । एताः पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यंते पारणं भवेदि । अनयो
र्विरुद्धवचनयोर्व्यवस्थैव माधवेनोक्ता यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणेति वचनात् यामत्रयमध्ये चतुर्दशीसमाप्तौ ति
थ्यंते तदूर्ध्वगामित्वे तु प्रातस्तिथिमध्य एवेति कश्चुः न च कृतैः स्वकृतलक्षैः श्रेत्यादिस्मृतिरनर्थिकेति वाच्यं आपः
स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः । अतः संतः प्रशंसंति स्नानमुष्णेन वारिणेत्यादिवद्दशक्रमस्येवेति तिथिमध्य
पारणाया स्तावकत्वेन सार्थकत्वादिति । परे तु तिथ्यंते पारणाविधानेन शिवरात्रिपारं किं तु यत्राष्टम्यादौ तिथ्यंते पारणा
प्राप्तिरस्ति तत्परमेव शिवरात्रिग्रहणं तु पूर्वविद्धाविधानार्थमिति वदंति तन्न समानन्यायपर्यंतव्यापिनी चेत्परेहनि
दिवैव पारणं कुर्यात् पारणे नैव दोषभागिति शिवरात्रिप्रकरणपठित कालादर्शादिलिखितवचनात् दिवा तिथिस
माप्तौ तिथ्यंते इति निर्णयः । अथ व्रतविधिः मासपक्षाद्युल्लिख्य मम पापक्षयार्थं अनंतयमोक्षप्राप्त्यर्थं शिवरात्रि
व्रतं करिष्ये इति संकल्प्य षोडशोपचारैः शिवपूजां कुर्यात् । तत्पूजा आगच्छ देवदेवेश मर्त्यलोकहितेच्छया । पूजया
मि विधानेन प्रसन्नः सुमुखो भव । आवाहनं । पाद्मासनं कुरु प्रीत्या निर्मलं स्वर्णनिर्मितं । भूषितं विविधै रत्नैः कुरुष्व
पाद्मासनं । आसनं । गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मया प्रार्थनयाहृतं । तोयमेतत्सुखस्पर्शं पाद्यार्थं प्रतिगृह्यतां । पाद्यं । गं
धोदकेन पुष्पेण चंदनेन सुगंधिना । अर्घ्यं गृहाण देवेश भक्तिं मे ह्यचलां कुरु । अर्घ्यं । मंदाकिन्याः समानीतं हेमा

व्र. ता. कि. १९१

191

वोरुहवासितं स्नानायतेमयाभक्त्यानीतंसलीलंक्रियतांविभो: स्नानं वस्त्रंसूक्ष्मंदुकूलंचदेवानामपिदुर्लभं गृ
हाणत्वंमयादत्तंप्रसन्नोभवसर्वदा वस्त्रं श्रीखंडचंदनंदिव्यंमलयाचलसंभवं विलेपनंसुरश्रेष्ठगृहाणपर
मेश्वर चंदनं यज्ञोपवीतंसहजंब्रह्मणानिर्मितंपुरा आयुष्यमवर्चस्यमुपवीतंगृहाणमे यज्ञोपवीतं माल्या
दीनिपुष्पं वनस्पतिरसोद्भूतोगंधाढ्यःसुमनोहरः आघ्रेयःसर्वदेवानांधूपोयंप्रतिगृह्यतां धूपं आज्यंत्रिवर्तिसं
युक्तंवह्निनायोजितंमया दीपंगृहाणदेवेशत्रैलोक्यतिमिरापह दीपं नैवेद्यंगृह्यतांदेव०० पूगीफलंमहद्दि
व्यंनागवल्लीदलैर्युतं एलादिसमायुक्तंताम्बूलंप्रतिगृह्यतां ताम्बूलं इदंफलंमया०० हिरण्यगर्भगर्भस्थंहे
मबीजंविभावसो अनन्तपुण्यफलदमतःशान्तिंप्रयच्छमे पुष्पाञ्जलिः नीराजनं प्रदक्षिणा श्रूयतांधर्मसर्वस्वं
शिवरात्रौशिवार्चनं व्रतयज्ञविधानेनस्वर्गप्रापणेनकर्मणा कृत्वास्नानंशुचिर्भूत्वायोनवस्त्रसमन्वितः स्था
पयेद्देवदेवेशंमंत्रैर्वेदसमुद्भवैः ततःपूजाप्रकर्तव्यापूर्वोक्तविधिनाततः नमोयज्ञजराताताय नमस्त्रिभुवने
श्वर पूजांगृहाणमहत्तांमहेशप्रणमेपदे प्रथमप्रहरपूजा पूर्वेनंदीमहाकालोगणाभृंगीचदक्षिणे हृ
षस्कंदौपश्चिमेचदेष्णुकालोत्तथोत्तरे गंगाचयमुनाचैवपार्श्वेचैवव्यवस्थिते नमोव्यक्तायसूक्ष्मायनम
स्तेत्रिपुरान्तक पूजांगृहाणदेवेशयथाशक्त्योपपादितां वधोहंविविधैःपाशैःसंसारभयबंधनैः पतितं १९१

मोहजाले मां तेषु मग्नं हर शंकर नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च शिवरात्रौ मया दत्तं गृहाणार्घ्यं प्र
सीद मे द्वितीये दुःखदारिद्र्यभावैश्च दग्धोहं पार्वतीपते मां त्वं त्राहि महादेव गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते तृतीये
किं न जानासि देवेश तावद्भक्तिं प्रयच्छ मे स्वपादाग्रतले देव दास्यं देहि जगत्पते चतुर्थे कुर्वन्ति ये व्रतं कोपि शिव
स्य पूजां हमन्त्रपातु यथा कथंचित् सकृत्प्रयात्येव शिवस्य लोकं व्याधोपि यातो यदि शंभुरक्षात् इति पूजा अर्घ्यक
ध्या ईश्वर उवाच सकाराणामशेषस्य शशांककृतशेखर कपालधारिणं भीमं वरदं ह्यभयप्रदे पंचवक्त्रे दशभुजे
जगतः सर्वदा शिवं गोब्राह्मणरूपाणां च शिवं भवतु सर्वदा कैलासशिखरासीने देवजन्मा ... पंचवक्त्रे दशभुजे देवे
त्रिनेत्रे शूलपाणिनं पिनाकशोभितकरं खट्वांगकधारिणं कपालखट्वांगधरं नीलकंठसुशोभिते भस्मांगा
गव्यालशोभिता च मस्थिमालाविभूषिते नीलजीमूतसंकाशे सूर्यकोटिसमप्रभे क्रीडन्ते च शिवं तत्र गणैश्च
परिवारिते विरूपदेवताः सर्वा लिष्टं तं परमेश्वरं तं दृष्ट्वा देवदेवेशं प्रहसन्नोत्फुल्ललोचने पार्वती परिपप्रच्छ वि
नयावनता स्थिता गौरी प्रोवाच भर्तारं विस्मयोत्फुल्ललोचना पार्वत्युवाच केनोपायेन प्रसादेन यत्त्वं ... त्वं मह
मे श्रुतास्त्वत्प्रसादाद्देव शास्त्राणि निर्णयाश्च प्रभाः तथा वैतानधर्माश्च स्मृतीनां धर्मास्त्वयोदिताः नास्ति केन निश्चयं दे धा
व भ्रान्ताहं च पुनः पुनः तस्मादहं त्वम देव पकेतिः शाश्वतप्रभाः व्रतानामुत्तमं देव भुक्तिमुक्तिप्रदायक तद

व्र.
ता.कै.
१८२

हेश्रोतुमिच्छामिकथयस्वममप्रभो ईश्वरउवाच शृणुदेविप्रवक्ष्यामिव्रतानामुत्तमंव्रतं यन्नकस्यचिदा
ख्यातंवरहस्यंसम्पत्करंदायकं येनैववकथ्यमानेनयमोविलयंतांव्रजेत् तदहंकीर्तयिष्यामिशृणुष्व
कमनाःप्रिये माघान्तेकृष्णपक्षेतुविहायाचतुर्दशी शिवरात्रिस्तुसाज्ञेयासर्वयज्ञोत्तमोत्तमा
दानैर्यज्ञैस्तपोभिश्चव्रतैश्चविविधैरपि नतीर्थैस्तद्भवेत्पुण्यंयत्पुण्यंशिवरात्रिजैः शिवरात्रिसमंनास्ति
व्रतानामुत्तमंव्रतं अज्ञानाज्ज्ञानतोवापिकृत्वामोक्षमवाप्नुयात् स्नात्वातेनिरयंप्राप्यगन्तालेशिवस
न्निधौ सर्वमंगलशीलाचसर्वामंगलनाशिनी भुक्तिमुक्तिप्रदाचैकामत्यमसत्यवरानने देव्युवाच क
थंयमस्यंमार्गस्थान्मुक्तादेवाव्रजेन्नरः एतन्मेमहदाश्चर्यंप्रयत्नेनकथंशंकर शंकरउवाच शृणुदेविय
थावृत्तांकथांपौराणिकींशुभां यमशासननाशीचशिवशासनदायिका कश्चिदासीत्पुराधर्मवि
निषादस्त्वामिषप्रियः प्रत्यन्तदेशवासीचपृथुधामस्वनेकतनः सोमान्तेसमदातिष्ठत् ऊर्ध्वपरिपा
लकः तत्रापीनोपरन्ध्रीरीषणामागः कृष्णकञ्चुकः वद्धगोधांगुलित्राणः सदेवमृगयापरः एवंविधो
निषादोसौचतुर्दश्यांदिनेशुभे गवहार्थकेशाद्यद्यदेवागारेप्रहेषितः तेनापिदेवताप्रेक्षाजनानांचवचने
श्रुते उपवासव्रतानांचशिवःशिवेशिवेतिच दिनान्तेनसदाव्यक्तःप्रानर्द्धिंप्रदीयते ततोसौपथराधा। १८२

यदृच्छयेन गतः स्वयं आगच्छत्स वनोद्देशे जनहासं च कारसः शिवः शिव किमेतद्धै कुर्वंति नगे जनाः
वनेचरान्निरीक्ष्य सच्चतुर्दिक्षुरितस्ततः पदे च पदमार्गे चाश्रमेष्टु करान्मृगान् दृष्टेनस्तु यावत्स आमि
षेलब्धमानसः वने सर्पवितं संवभ्रमतस्तस्य दिने गते संध्यायां तेन नैनाकिंचिन्मृगमस्तु करपालिमाः तिराशेणा।
लब्धकोजानन्सत्रासत्सगतो यविः चिंतयित्वाजलापांते जागरं जीवच्चात्तेन संविधायस्मामहं रात्रौ निश्चि
तेमममजीवने गतो सोजलमामीश्च्छीरस्थोजलमध्यतः आश्रयेकतले मारिभेश्रात्मनोश्मिकारणात् जा।
लिमध्ये महालिंगमस्तिलायभेवेश्रुभे विल्वहुलो महादिव्यो जालमध्ये च संस्थितः गृहीत्वा तन्स्य पत्राणि
मार्गश्रुद्धये मक्षिपत् हिमानि दलानि भागगतानि लिंगमूर्ध्नि इति न दिवा भोजनं तस्य श्रामि षेलब्धमा
नसः ततश्चिंतयमानस्य न निद्रासमजायत तस्य गंधेसमासाद्य लब्धकस्य वराननेन तिष्ठंति मृगाः स-
वैशब्दात्भयान्तदा मृगान्निरीक्षितेन तस्य निद्रानाशो प्रजायत विल्वजानि लिंगतस्तास्य प्रथमः प्रहरोग
तः ततोजलार्थमायाता हरिणी गर्भसंयुता यौवनस्था स्वरूपा च स्तनपीनाम्रशोभना निरीक्षन्ते दिशाः
सर्वाः भयसंस्तुलोचना लब्धकेनापि सा दृष्टा बाणगोचरमागता बाणं श्रसंधितं तेन पकहृष्टेन।
चेतसा त्रोटयित्वाथ पत्राणि प्रक्षिप्तानि शिवोपरि शिवं देवं समुद्दिश्य ध्यायन्शीतेन परिपीडितः एतस्मिन्नं।

ब्र॰ ततोहृष्टोहरिणाल्लुब्धकस्तदा लुब्धकस्तुस्वरूपेणकृतांतस्त्वतिष्ठति दृष्ट्वातत्रस्थितंध्यानंयमदंष्ट्रासम
ता॰ कं॰ प्रभं मामसौदिव्ययावाचालुब्धकंवाक्यमब्रवीत् स्थिरोभवमहाबाणयमर्वजीवनिकृंतन किमर्थंमां
हंतिपाल्लकथयस्वममप्रभो ।। लुब्धकउवाच ।। क्रुद्धंवेपीडितंमेयद्धृदयंयाचमयागमह यत्नैवमन्महे
१८३ नास्तितेनत्वांहन्मिशोभनां ।। मृगउवाच ।। जातःपुत्राप्रभोवैनज्ञायतेपूर्णोपिच चतुर्थोशेनया
यातोविमलोलुब्धकस्तदा लुब्धकस्ततोहृष्ट्वामृगीमानुषभाषिणीं आश्चर्यपरमंदृष्ट्वाकिंचिज्जगौ।
 समन्वितः ।। लुब्धकउवाच ।। मयाहिघातिताजीवाउत्तमाधममध्यमाः नश्रुतावाईदृशीवाणीस्थाव
राणांकथंचन कस्मिन्देशेत्वमुत्पन्ना कस्मात्स्थानादिहागता कथयस्वप्रयत्नेनपरंकौतूहलंहिमे ।।
मृगीरुवाच ।। शृणुत्वंलुब्धकश्रेष्ठकथयामितवाखिलं आसीत्पूर्वंमहारम्यास्वर्गेशक्रस्यचाप्सरा
श्रेष्ठारूपलावण्यसौभाग्येनचगर्विता सौभाग्यमदपूर्णांगीदानवोवलगर्वितः मयैवमस्कृतोभर्ताहि
रण्याक्षोमहाबलः तेनसार्धंमयाभुक्तंचिरकालंयथेप्सितं अन्यस्मिन्दिवसेव्याधक्रीडंत्यामसुरेणच
अप्यहंप्रेक्षितेनित्यंशंकरस्याग्रतस्तदा यावद्रुद्धामुहेतत्रतावत्मांशंकरोब्रवीत् अगतात्वंवरारोहेकेन
वासेगतासुभ्रुभे किंवासौभाग्यगर्वेणनायातामममंदिरं सत्यंकथयशीघ्रंमेनोवाशापंददामिते शाप

भीतेनमयातत्रस्थस्कंधंशंकराग्रतः स्थाप्यदेवप्रवक्ष्यामिशापानुग्रहकारक ममास्तिभगिनीविप्रशेषशादानवेंद्रो
महाबलः तेनसार्धंमयादेवक्रीडितंनिजमंदिरे तेनाहंनागतापीडितुंस्थितिंमहाबकारक रुद्रस्तस्यचनेश्रा
तामकोपेनवाक्यमब्रवीत् यस्मात्कामातुरोमित्येहिराप्तोत्वोभविष्यति तस्यगीतस्यभार्यावैभविष्यतितनेश्चा
यः तस्मात्स्वर्गेतिष्ठादेवानदानवैभोक्तुमिच्छसि द्वादशाहनिमोभद्रेभवताशापपावते यस्मात्स्पर्शोकेनशा
पांतोपिभविष्यति अनुग्रहः पुनस्त्वेषः शंकरेणाकृतास्वयं कदाचिद्विप्राआयवोममसान्निध्यमाश्रितः यथार्थेन
स्पर्शप्राप्यस्वर्गंजन्मस्मरिष्यसि अतऊर्ध्वंतयाकद्रेहस्तोमोक्षमवाप्स्यसि शंकरेणमयादृष्टोवसंत्यासित्महा
वने ततोदुःखमनुप्राप्यामोसुवेदोविवर्जिता गर्भिंकांताविशेषेणनवध्याचेतितिनिश्चितं ततकुटुंबस्यतेन्नंभोजनं
नभविष्यति आयास्यतिस्थगीतस्यामार्गेणतेनलुब्धक पीनायौवनसंपन्नावकुमासामदाक्रांता भोजनेसकुटुं
वस्यतवसयोभविष्यति अथवानोमस्तोवायपानार्थेतुजलाप्सुये आगमिष्यतिप्रत्युषेवपार्थस्यतमंशायः गर्भे
तस्याश्चतपर्णनवलात्वंदिप्यवंपुत्र शापवेतामिष्यामिसंदिप्यच्यमाद्वीजते तस्मात्त्वहचनेश्चात्वावायोविस्म
यमागतः श्रुणुमेकंतथास्थितवायोवचनमब्रवीत् नागमिष्यतिचेदत्रोजीवंतमपिगच्छामि दृष्टपापी
डितोहंवैकुटुंबंचविशेषतः प्रातस्त्वयाममस्ट्हेमागंतव्यंयथायथं शापयेअवृजतंहियस्योमेप्रत्ययोभवेत्

ब्र· पृथिवीवायुरादित्यः सत्ये तिष्ठन्ति देवताः तस्मात्सत्येन ते गन्तं भवत्या स्वगृहं प्रति तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गर्भांत्री
ता·कं· सम्प्रत्यतदा चक्रे सत्यप्रतिज्ञां वैशाखस्याग्रे पुनः पुनः ॥ ऋषिरुवाच द्विजो भूत्वा तु यो ह्याद्य वेदमन्त्रो ह्यभिजाय
ते स्वाध्यायसन्ध्याविरहितः सत्यशौचविवर्जितः अविक्रियाणां विक्रीता अग्राह्याणां च याजकः तस्य पापेन लिप्या
२६४ मि यद्यहं तां गमे पुनः कुम्भकुण्डे तु यत्पापं शूद्रे वा ग्रामकूटके नास्तिके च विशीले च परदाररते तथा वेदविक्रिय
णे चैव शावसूतकभोजने तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं तां गमे पुनः मातृशय्याप्रतिग्राही मातापित्रोरपाल
की तेन पापेन लिप्यामि यद्यहं तां गमे पुनः दानं दत्वा प्रहृष्टस्य यो न तत्पं करोनरः तेन पापेन लिप्यामि यदि
तां यामि ते गृहे देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं ब्रह्मद्रव्यं हरेत यः तेन पापेन लिप्यामि यदि तां यामि ते गृहे दीपं दीपेन
यः कुर्यात्पादं पादेन धावयेत् तेन पापेन लिप्यामि यदि तां यामि ते गृहे भर्तारं स्वामिनं मित्रं आत्मानं वाले
मेव च तेन पापेन लिप्यामि यदि तां यामि ते गृहे गोविप्रं च कृतार्थं यो मारयति दुर्मति तेन पापेन लि
प्यामि यदि तां यामि ते गृहे अवैष्णवे च यत्पापं दाम्भिके जने अजितेन्द्रिये यत्पापं परदोषानुकीर्तने कृत
घ्ने च कदर्ये च परद्रव्यरते तथा सदाचारविहीने च परपीडाप्रदायिके परपैशुन्यशुक्ले च कन्याविक्रयका
रके परापवादमत्तस्य सर्वधर्मविवर्जिते वृषलीपत्यौ वार्धुषिके पित्रोरन्तरदायिके हैतुके बककृतौ च २६४

कूटसाक्षिप्रदे तथा एतेषां पातकं मह्यं यदि नायामि ते गृहे यत्पापं ब्रह्महत्यायां पितृमातृवधे तथा तेन पापे
न लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे यत्पापं लुब्धकानां च यत्पापं गरदायिने तेन पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे
द्विभार्यापुरुषो यस्तु समदृष्ट्या न पश्यति तस्य पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे सकृद्दत्त्वा तु यः कन्यां द्विती
याय प्रयच्छति तेन पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे कन्यायां कथ्यमानायां मंत्रं कुरुते नरः तस्य पापेन लिप्या
मि यदि नायामि ते गृहे पतिनिंदापरा नित्यं वेदनिंदापरो हि यः तस्य पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे यस्य मंत्र
हारिणी भार्या ब्राह्मणी च विशेषतः तस्य पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे प्रेतश्राद्धे तथा भुंक्ते पतिते वृषयाजके
श्रमस्थानास्थार्थं नित्यं तेष्वग्न्यागार्थविवर्जिते सखे पाखंडनिरते क्रयविक्रयकारके एतेषां पातकं मह्यं यदि नाया
मि ते गृहे एकाकी मिष्टमश्नाति भार्यापुत्रविवर्जितः तेन पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे श्रांतमज्ञा
गुणसंपन्नं स्यमानमदृष्टो वै न प्रयच्छति यः कन्यां तस्यैवैज्ञातदुर्बुद्धैः तेन पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृ
हे स्त्रीवाक्येन ततः श्रुत्वा लुब्धकोऽपि दृष्टमातनः संहृत्य बाणं सधानान्मुमोच हरिणीं तदा तस्मान्मुक्तिप्रभा
वेन लिंगस्यापि प्रपूजनात् तस्मिन्नेव क्षणे प्राप परां प्राप्तास्स गतिं तदा मंत्रस्याभ्यसनं सम्यक् प्राप्नोति समीप्यते स कुः
जालिमध्ये स्थितेनाप्यदृष्टा मा लुब्धकेन तु शतबुद्धस्य पद्मागात् ज्योटयिताकोणत बिम्बानि दक्षिणेभा

प्र॰ ता॰ क॰ १९५ गेलिंगोपरिछिन्नया तस्मात्त्वयायं यन्त्रितेनाथवा गोयत्नविसंयितः निष्ठुरेणैकचित्तेन कष्टं वार्यं जिघांसया नि
रीक्षितलुब्धको यावद्बाणांतस्तां विमुञ्चति तावत्तस्य गया समं हृष्टो दृष्ट्वा तं विह्वला भवत् अथैव भगिनी मे पिल
थुकेन विशेषतः मम किं जीवितेनानेन मम दुःखेन पीडिता वरमन्येन पृष्ठे कोवै दृष्ट्वा व्याघं विशेषतः एवं म
विमृश्य हरिणी लुब्धकं वाक्यमब्रवीत् यत्त्वयैवं व्याध सर्वजीवनिकृन्तन देहि मे वचनं चैकं विश्वासं मे मा नि
पातय आयाता हरिणी चैव मार्गेण तेन लुब्धक समायाता अथवा नैव सत्यं कथयस्व तत् तच्छ्रुत्वा लुब्धक
स्तु विस्मितेनाभवत् तस्मान्मृगया हर्षी वाणी भ्रमात् चैवमतता हर्षी सर्वे पंचागताद्वन्ते प्रीतिश्चापालना
यच अथवा त्वा समायाता यातया कथिता पुरा लुब्धकोवाच आहारार्थं कृतं कष्टं उद्वार्यं मया मृगी
अधुना त्वां हनिष्यामि देवतां स्मरणं कुरु व्याधोक्त वचनं श्रुत्वा हरिणी दुःखिता भृशं व्याधं प्राह हृदिस्थं वे
भो मां व्याध यतिष्यानय तेजो वलेन दास सर्वैर्निर्दयं विहाय चिन्ता अहं प्राणानि मोदनाभि भोजनं तेन जायते
वलवांस्त्वं महातेजा मत्समो समसमन्वितः अतस्त्वं पीनत्वौ तं गोहं त्वं मामिष्यति अहं चतुर्वेलात्वं ने मेदमां
सविवर्जितः केवलं पापभाक्तेहि मम प्राणविमोचकः मार्गेणानेन भो व्याघ्रागमिष्यति संकटे तं
हत्वा त्वं भो व्याध यत्यमित्र त्वं नेभविष्यति तयोक्तं लुब्धकः श्रुत्वा किं करोमीति विचिंत्य व मृगी प्राह प्रवक्ता १९५

र्थिपवं मे निश्चयो हृदि संचिंत्य लब्धकः प्राह मृगीं शोकातुरां कृशां सत्यं वद महाभागे प्रत्ययो मे यथा भवेत्
तत्त्वं वनेऽस्मिन्वाहरिणीरूपं वकार्षिता चक्रे मम प्रतिज्ञां तु माय स्याग्रे पुनः पुनः मृगी उवाच क्षत्रियस्त्वं रणेऽस्मि
न्संग्रामे यो न गच्छति तस्य पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे एतच्छ्रुत्वा तु व्याधेन सापि मुक्ता मृगी तदा ॥
जालं पीत्वा वहु पशोर्गता मयो यथागतं जालिमध्ये स्थितस्याभ्र द्वितीयः प्रहरो गतः इति चिंताविल पत्राणि पुनर्दे
वेति पोजयेत् पीडितो जीवशेते नव यया गृहं चिंतया शिवः शिवेति जल्पन्नैनैन निद्रामुपलब्धवान् कृते स्मार्चे
नं तेन प्रहरे प्रहरे गते वीक्षते स्मेव दिशः सर्वाः स तमाशान्निरीक्षयत् लुब्धकेनाथ दृष्टो सौ हरिणः स्फुरते क्षणः
विलोकयन् दिशः सर्वा मार्गमाणो मृगीपदात् सौभाग्यबलदर्पाढ्यो मदोन्मत्तो युवा वृषः तं दृष्ट्वा बाणमध्ययम
श्वाकर्णं तु हृष्टचेतसा बाणं मंत्रं च निधाय वै हेतावदृष्टो मृगेणाथ कालरूपं तु तं दृष्ट्वा मृगश्चिंतितवान् भृशं निश्चयो भ
विता मृत्युः गोचरस्य गतो यतः भार्या प्राणसमा मे च व्याधेनैव हि विपातिता तया विरहितस्याद्य तं मृत्युर्भविष्या
ति हा हा काल कृतं पापं पञ्चार्यद्दुःखमागतं भार्यया न समं मे सौख्यं गृहे पि च वने पि च तया विना न धर्मोऽस्ति ना
र्थकामौ विशेषतः हृदन्मूले पिदयिता यत्र तिष्ठति सा गृहे प्रमादे पि तया हीना कांतारादतिरिच्यते धर्मकामार्थ
कार्येषु भार्या पुंसः सहायिनी विदेशे च गते नापि सैव विश्वासकारिणी नास्ति भार्यासमो बंधुर्नास्ति भार्यासम

व्र॰ सुवं नास्तिभार्यासमामेलोकेतस्मात्तस्यमेघजं यस्यभार्यागृहेनास्तिसापिचप्रियवादिनी अरण्यंतेनगंतव्यंयथा
ना॰कि॰ रण्यंतथागृहं पकाप्राणसमामेमद्वितीयाप्राणदामम इत्येवंचिंतयित्वातल्लुब्धकंवाक्यमब्रवीत् ॥ मृगउवाच
श्रृणुव्याधनरश्रेष्ठग्रामिषाहारभोजन यत्नेष्टद्यामयाहंवीरतस्मात्त्वंवदमेप्रभो आगतेहरिणीयुग्मेकेनमार्गेणात
१९६ रुते त्वयाविनाशितेवाथमत्पंकथयमेधुना तस्येतद्वचनंश्रुत्वालुब्धकोविस्मयंगतः अमाणपितसामात्योदे
वताकाप्यतुनमा लुब्धकउवाच उवाचलुब्धकःसत्यस्तस्याग्रेवाक्यमुत्तमं तेगतेनेनमार्गेणसत्यंकृतंमयामृगः
ताभ्यांदत्तोसिमृत्युर्गंमममतममधुनातथा संप्रतित्वांहनिष्यामिनैवमोक्ष्यामिकर्हिचित् मृगउवाच नमस्तेकी
दृशंताभ्यांवाक्यमुक्तंतवाग्रतः येनतेप्राणयोजातामृक्तेतद्धरिणीद्वयं तेगतेकेनमार्गेणयेमुक्तेव्याधतेधुना
व्याधउवाच तेगतेतेनमार्गेणत्वमाश्रमपदंप्रति व्याधेनकथितंतत्ताभ्यांशपथार्थेकृतंतदा तच्छ्रुत्वाव
चनंतस्यहरिणोःदुःखमानसः मृगउवाच ताभ्यांव्याधयदुक्तंचतत्करोमिनचान्यथा प्रभातेत्वद्गृहेनूनमाग
मिष्यामिनिश्चितं भार्यांश्चपश्यतीमेयकामार्गंप्यधुनामया गतागृहेथश्रुत्वातांत्राहश्छद्यचगृहंज्ञातात् ॥
शपथैरागमिष्यामिगृहेतेनात्रसंशयः मद्देहंरवगृहाणत्वमनेनशक्तःकथंचन नत्वूथामरणंमेस्यायदिचेद्वा
यचातये श्रमत्यमाश्रमेषुर्णंप्रतारयसिमांवृथा व्रतंमत्वाश्थितेतत्रतदागच्छतिकोलयीः व्याधस्यवचने १९६

श्रुत्वा हरिर्गिरा वाक्यमब्रवीत् शपथैरागमिष्यामि यथा ते व्याधयो भवेत् व्याध उवाच मृग त्वं शपथान् कृत्वा हि वि
श्वासो मे भवेद्यथा तथा हि प्रेषयामि त्वां स्वगृहं प्रति कामुक मृग उवाच भर्तारं वंचयेद्या स्त्री स्वामिते वचते तथा:
मित्रं च वंचयेद्यस्तु गुरुद्रोहं करोति य: विस्रम्भं भेदयास्त्रे मर्मभेदं करोति य: भेदयेद्यस्तडागानि प्रासादं पातयेन्नदा
प्रवामशीलयो विप्र: क्रयविक्रयकारक: संध्यास्नानविहीनस्त्र वेदशास्त्रविवर्जित: मद्यपस्त्रीरकाये परदा
रतास्त्रये परस्त्रीसेवका विप्रा: परपैशुन्यसूचका: शूद्रान्नभोजिनो ये च भार्यापुत्रान्त्यजंति ये वेदनिंदापरा ये च
वेदशास्त्रार्थनिंदका: तेषां वै पातकं मह्यं यदि नायामि ते गृहे भार्यासंग्रहिणीयस्त्वग्नौ येच विवर्जित: सर्वाशी
सर्वविक्रेता द्विजातामपि निंदका: त्रिषु वर्णेषु शुश्रूषां य: शूद्र: स्वकरोति वै विप्रवाक्यं परित्यज्य पाखंडाभिरता:
सदा ब्रह्मचर्यरता: शूद्रा ये च पाखंडमाश्रिता: तेषां वै पातकं मह्यं यदि नायामि ते गृहे तिला तैलं घृतं क्षौद्रं वल
वणं मधुडं तथा लोहं लाक्षणादिकुसुम्भं भंगगान्नानाविधानपि विक्रयेतानि शूद्रेण तत्र दोषो न विद्यते मद्यं मा
संमिषं द्रुयं तीली चह्र्षमं तथा मीनं तद्वीं सर्वकूटं विंशांतकफलानि च मद्यादि विक्रयेद्यस्तु शूद्रोपि मदमो
हित: श्राद्धे विस्मीपूत्तैगणाय्यंतेन पार्वती एतांस्त्वं स्मर हे मृग्यो योनप्पूजयते नर: एतेषां पातकं म
ह्यं यदि नायामि ते गृहे यो वपस्य शांति पादे न उदिते का गमव्यति एकाकी मिष्टमश्नाति तस्य पापस्य भागहं

श्रं॰ मातापित्रोर्भयोश्चैव क्रियाश्चादिण्य याचकः कन्याशुल्कोपजीवी च देवब्राह्मणनिंदकः गोघ्नाब्रह्महंतकाश्च अतिथी।
ता॰कौ नाचपूजनं येन कुर्वंति रविहिणास्तेषां पापं भवेन्मम हेंताकानि पटोलानि कलिंगानि विकानि च मूलकं लसनं
केदेकुसुंभं कनशाकके पत्तानि भक्षयेद्यस्तु नतृतीयैज्ञानतु वंलः तस्य वै जायते पङ्क्ति ब्रह्मचर्यगणाशतेनपि पातकं
१८७ पातकं मम तेषां यदि नायामि ते गृहे यः पठेन्नलसहीनं च लक्षणेन विवर्जितं इत्याहुः सं च चरन्ति विप्रो वेदाब्रहीरयेत्न
यः विप्रस्य पठतः श्रापि श्रृणोति यदि चोत्पजः वेदोपजीवको विप्रोऽतिलोभात् शूद्रभोजनः तस्य पापेन॰
संध्याहीने व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते तेन पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहं शूद्रान्नेभुंचयेमनुजाः शूद्रम
पर्कदोषिताः तेषां पापेन लिप्यामि यदि नायामि ते गृहे लेखकश्च कर्ता च वैद्यो न दत्तश्च सूचकाः कूटकर्त्ता
द्वितीयश्च तस्य पापस्य भागाहं कूटसाक्षी मृषावादी परद्रव्यापहारकाः परदाराभिगामी च ये च विश्वासघात
काः द्रव्योद्रव्यं विनिद्विष्य यान्त कूपेऽस्मान्निताः वेष्णवतामदाये च दाने दातुं निवारकाः भर्तारमपि।
हीतं चकुरूपं व्याधिपीडितं यात न पूजयते नारी रूपयौवनगर्विता एकादशीं न धामाद्ये यामा शिवचतु
र्दशी पूर्वं विधां प्रकुर्वन्ति तेषां पापस्य भागहं स्वयं किं वक्तुनीकेन मोलव्यकतवाग्रतः यदि नायामि ते
गेहे मम मस्तं भवेन्नव तेन वाक्येन संतुष्टो ब्राह्मणो वै वीतकल्मषः संहृष्य पठको वागर्णं सभे नकोपरसंस्थिते १८७

जलेपीत्वातुहरिणः प्रविष्टोगहनेवने ततोसौतेनमार्गेणगतोयेनमृगीद्वयं लुब्धकेनतवातत्रजालमध्य
स्थितेनहि प्रमृष्टैर्बिल्वपत्राणिच्छेदयितापुरतर्थच शिवशिवेतिजल्पन्वैश्राप्तज्ञातोनिजाश्रमं श्रुणोदितेसू
र्यविंवेश्रकामाज्ञाजागरेकृते पापान्मुक्तोप्यसौमृत्युः शिवपूजाप्रभावतः यावद्दिशोनिरीक्षेतनिराशोभोजनंप्रति
तावत्शिशुव्रतावान्तामृगीतत्रसमागता हृष्टपुष्टमृगीतदाव्याधेयाणंयत्नम्बिपोजयेत् यावन्मृचत्यसौवाणं
तावन्मृगीजयातदा माबाणंमुंचधर्मात्मनर्धर्मनामंचमृतुव्रत अहंनवध्यासर्वेषामितिशास्त्रविनिश्चयः अतः
प्राणीमिथुनासक्तोत्सनयोव्याधिपीडितः नहंतव्योमृगोराज्ञामृगीचशिशुनावृता अथवाधर्मसुतस्य
ज्यसेमांहनिष्यतिमातच वालकंस्वगृहेमुक्तासर्वीचैवनिवेदये वै शपथैरागमिष्यामिव्याधमृगाएववचो
मम यामव्रभर्त्तारंमुक्त्वाज्ञप्तपुंसिवतामदा तस्यपापेनलिप्यामियदिनायामितेगृहे मयंमांसंविषंज्ञ
गयेतीलंकुंभफलोनिय पतामिविक्रयेयस्तुनरोमोहसमन्वितः तस्यास्त्वहंचतेश्रुत्वाव्याधोविस्मयमा
गताः ततोव्याधेनसामुक्तागतावैनिजमंदिरं व्याधोपितत्रसत्काजगामस्वगृहंप्रति सर्वेषोवचते
व्याधतन्मृगाणांसमन्ताहिता पतेषांचान्तकोनित्यंअहेयास्यामिकांगतिं कुमाहृहंसमायातोवाल
काःक्षुधयाहताः तान्नमांसेनहेतस्यभोजनंयेनजायते निरामिषंततेहृष्ट्वानिराशास्तेभवंत्वदा

व्र·
ता·कि·
१९८

व्याघ्रोऽपि च तदा तत्र तेषां बालकानि संस्मरन् न भोजनं न निद्रां च लभते भ्रमयान्वितः आगमिष्यन्ति ते नूनं शाप
यैरपि यन्त्रिताः ननानहं वयिष्यामि मत्तो व्रतमनुस्मरन् लुब्धकेन तदा सक्रोशापथैर्हरिणा गताः स्वस्था
श्रमे तत्र संप्राप्तो यत्र तज्जरिणीद्वयं सद्यप्रसूतमात्रा चैका द्वितीया रतिलालसा तृतीयापि समायाता बालकै
र्वहुभिर्वृता सर्वाः समेताः एकत्र मरणे कृतनिश्चयाः परस्परं प्रजल्पन्तो लुब्धकस्य विचेष्टितं आयान्तीं हरि
णीं स्वां स्तनपानार्थं रतिलालसां दृष्ट्वा तु हरिणा लब्धस्तत्र कृतकृपोऽभवत्तदा हरिणोऽपि तदा सर्वांस्तेभ्यो बालकान्
थाब्रवीत् युष्माभिरिह संस्थेयं कर्तव्यं प्राणरक्षणं व्याघ्राद्द्वीपाल्लुब्धकेभ्यो बालकानि प्रयत्नतः अहं स
त्यात्वगोऽभार्यैतस्ते मोहसंवृतः मृगणहा मतो विज्ञेयस्तस्य जन्म निरर्थकं संतानात्स्वर्गमाप्नोति इहकी
र्तिं शाश्वती संजनिर्यत्नतः पाल्यास्सर्वे सौख्यप्रदायिकाः अपुत्रस्य गतिर्नास्ति इहलोके परत्र च येन केना
प्युपायेन पुत्रमुत्पादयेत्तस्मात् मया चैतत् द्वयं तत्र व्याघ्रस्य संहितं सत्यं तु पालनीयं स्यात्सत्ये धर्मः प्रति
ष्ठितः एतत्तस्य वचः श्रुत्वा तन्नाथे वाक्यमब्रुवन् दुःखिता वयमप्यागमिष्यामस्त्वया सार्थं मृगोत्तम तदा
ते विप्र यं कान्तकथं स्मरामकाचन पुष्पिते सुवर्णा ते सुवर्णो तं संगमे सुच कंदरेषु च शैलानां गुहासु भिरक्षि
नावयं न कार्यमद्य समस्माकं क्रीडितेन त्वया विना नारीणां पतिहीनानां जीवितैः किं प्रयोजनं मितेद १९८

ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुताः अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् अपि द्रव्यशतानां नारी वहुपुत्रसखाप्यहो तु या
साशोच्या बंधुवर्गस्य पतिहीना तु यांगना गंधमाल्यं स्त्रियो नित्यं पीयते मद्यं स्मृतः नातंत्री वाद्यते वीणा नाचक्रो
वर्तते रथः नापतिः सुखमाप्नोति नारी पुत्रशतैरपि नास्ति भर्तृसमो धर्मो नास्ति धर्मसमः सुहृत् नास्ति भ
र्तृसमो नाथः स्त्रीणां भर्तृपरा गतिः एवं विलप्यमानाः सर्वाः मरणे कृतनिश्चयः बालकैस्तैः समायुक्ता भर्तृ
पुत्रकेन तु दुःखिताः मृगस्तासां वचः श्रुत्वा दुःखितो भवत् गंतव्यं किं तु गंतव्यं मया व्याधस्य मंदिरं एकतः
सुकृतं त्वेकतः तु वस्तु तयो भवेत् तदंति कृत्वा चैव यामि मम सत्यं च तथं व्रजेत् वरं पुत्रस्य मरणं भार्याया आत्मन
स्तथा सत्यं कृत्वा परो नित्यं माकल्पं रौरवं व्रजेत् तस्मात्सत्यं पालनीयं नरैः श्रेयोर्थिभिः सदा एवं संचिंत्य हरिणो य
मनसा दिमनोरमात् ताभिः सहैव शनकैः ततस्तु गाणादाश्रमं ययौ तस्मिन्नवसरे तस्मिन् सुस्नात्वा कर्मनाम सेचकार सः
तल्लिंगं प्राणिनां प्रायश्चादि तथा यत्सदा शिवं गानपानं परित्यज्य मैथुनं भोगमेव च कामं क्रोधं तथा लोभं मायां
मोहं विनाशिनी वेदयित्वा अथ तं देवं लुब्धकाभिमुखो ययौ तस्य भार्याश्च पुत्राश्च मरणे कृतनिश्चया अनाश
कं व्रतं मृगस्य पुच्छलग्नाः समायाता भार्यापुत्रैः परिवृतो मृगस्तं देशमागमत् दृष्टिवा तो बालकैर्युक्तो लुब्धको पत्र
तिष्ठति मृगस्तं देशमागम्य अंतु देवेन समन्वितः पालयन्सत्यवाक्यानि लुब्धकं वाक्यमब्रवीत् मृग उवाच

ब्र· हतमोप्रथमेव्याधपक्ष्यादीनांक्रमेणतु बालकालितनःपश्चाद्धन्यतोमाविलंबय लुब्धकेत्तमृगोभद्रा
वा·कीं· नास्तिदोषाःकथंचन वयंधास्यामःस्वर्गलोकेमत्प्रसूताःनसंशयः तथाकृतेसकुटुंबस्यप्राणएषभविष्य
ति एतच्छ्रुत्वातुवचनंमृगेनपरिभाषितं आत्मानंनिंदयित्वातुलुब्धकोवाक्यमब्रवीत् व्याधउवाच।
१५५ अहोमृगमहाभागगच्छगच्छस्वमाश्रमं आमिषेणनमेकार्यंपुत्राद्यांतत्रविष्यति जीवानांघाततेपापंवे
वेतर्जितेनथा नैवपापंकरिष्यामिकुटुंबार्थेकदाचन तंवकर्ममयधर्मोगातउपदेष्टामृगोत्तम गच्छगच्छमृ
गश्रेष्ठकुटुंबेनसमन्वितः मयात्यक्तानिशस्त्राणिसत्यधर्मसमाश्रितः मृगउवाच कर्मत्यागमहंकृत्वा
त्वत्सकाशमिहागताः हन्यतोहन्यतोपृथ्वीवंनतेपापंभविष्यति मयादत्ताधुरावाचातयावद्धोनयास्यहं ॥
एतच्छ्रुत्वातुवचनंलुब्धकोवाक्यमब्रवीत् लुब्धकउवाच त्वंवैधन्यस्त्वंगुरुर्ज्ञातात्वंमेमातापिताहृहृत्।
मयात्यक्तानिशस्त्राणित्यक्तेमायादिकेबले कस्यभार्याहृताःकस्यकुटुंबस्यमहामृग तैःस्वकर्मचभोक्त
व्यंस्यागच्छयथासुखं इत्युक्तासमतदातूर्णीवभंजसमश्रंयत्वः मृगोप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यक्षमापयेत्
एतेस्मिन्नंतरेतेजेदेवाःदुंदुभयोदिवि आकाशात्पुष्पवृष्टिस्तुपपातहृमस्तोहरा तदाहतःसमायातोविमा
नंमृगलुब्धकौभृते देवहृतउवाच अहोव्याधमहाभागतवसर्वमहनञ्चयेकर विमानमिदमारुह्यसदेहंस्वर्गं १५५

मघिश शिवरात्रिप्रभावेन पातकैस्तैस्त्वयं गतं उपवासस्त्वसंजातो निशि जागरणं कृतं यामे यामे कृता पूजा त्व
ज्ञानेन शिवस्य च सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छ त्वमद्य मंदिरं विमानं च समारुह्य सत्याच्छत्रपद्ध्वज सुराराजमहाम
त्स भार्यपुत्रसमन्विता भार्यात्रिय संयुक्तोनत्वत्र पदमाप्नुहि नवनास्त्वानुतस्त्वंद्वं लोके ख्यातं भविष्यति एतत्
श्रुत्वा तु वचनं लुब्धकेन समन्वितं विमानं तत्र दोकस्मान्तत्र पदमागतः हरिणीं च यमन्वेष्टं हृष्टतोस्त्वरामेव
च तारात्रितयं संयुक्तं मृगशीर्षं तदुच्यते वालकः हिमधं चाग्रे त्वंनीयाद्दृष्टतो मृगी दृष्टतस्तत्र संप्राप्तो मृगशीर्षे
स्मन्निधौ सुरारादृष्टपणे येया पिबस्त्वं व्योममार्गं तम् उपवासं करिष्यंति जागरेण समन्विते यथोक्तशास्त्रमा
र्गेण ते यांमोक्षो न संशयः शिवरात्रिसमं नास्ति व्रतं पापापहं यथापहे यत्कृत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च प्राप्नोति तत्फलं सर्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ इति श्रीलिंगपुराणे उमा
महेश्वरसंवादे शिवरात्रिव्रतं अथोद्यापनं हेमाद्रौ स्कांदे स्कंद उवाच व्रतस्योद्यापनं कर्म कथं कार्यं च मानवैः
को विधिः कानि द्रव्याणि कथयस्व मम प्रभो ईश्वर उवाच श्रृणु षण्मुख वत्स त्वेन लोकानां हितकाम्यया उद्यापन
विधिं चैव कथयामि तवाग्रतः यथा संजायते चित्तं भक्तिश्रद्धासमन्वितं सप्तव्रतकालमस्याद्यतो तिथिं हि जी वि
ते चतुर्दश्या हि कर्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभं एकभक्तं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यामुपोषणं संपाद्य सर्वसंभारान्

ग्रं· ता·कं· २००

200

उपेतं तत्र कारयेत् वस्त्रैः शुभैः समाच्छन्ने पट्टवस्त्रैश्च शोभिते तन्मध्ये लेखयेद्दिव्यं लिङ्गतोभद्रमण्डलं अथवा सर्व
तोभद्रमण्डपान्तः प्रकल्पयेत् पुष्पोपपुष्पमालाभिर्युक्तं दीपैः सर्वत्र सोज्ज्वलं रुद्रनाम्नातमोतेनक्षालनाणानपि पू
जयेत् अर्घ्यार्थं जलं कुंभं तत्रस्थं पवित्रं विन्यसेत् सौवर्णं राजतं ताम्रं मृण्मयं वापि कारयेत् कुंभोपरि न्यसे
द्देवं उमया सहितं शिवं सौवर्णं रूप्यं वा रौप्ये वृषभे संस्थितं प्रभो रत्नालंकारैर्देहैमैरलंकृत्य प्रपूजयेत् पले
न वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य बिल्वपत्रैः प्रपूजयेत् उमामहेश्वरं सम्यक् संपूज्य वृषभे स्थि
तं सोमं च सगणं चैव पूजयित्वा महेश्वरं होमं कुर्यात्प्रयत्नेन रौद्रमन्त्रैर्यथाविधिः ब्राह्मणान्पूजयेज्जाभो
जयेच्च चतुर्दश आचार्यं च सपत्नीकं वस्त्रालंकारभूषणैः यज्ञोपवीतवस्त्रादि दद्यात्तेभ्यः पृथक् पृथक् गां स
वत्सां सवस्त्रां तां नानालंकारभूषणां दद्यादाचार्यवर्याय शिवो मे प्रीयतामिति ततः सकुंभां सवितानं च सवस्त्रां ।
वृषभे स्थितां सर्वालंकारसहितां आचार्याय निवेदयेत् व्रतमेतत्कृतं यन्मे पूर्णं वापूर्णमेव च सर्वं संपूर्णं
तां यातु प्रसादाद्भवतो मम इति संप्रार्थितान्विप्रान्प्रणम्य च पुनः पुनः अजैकपादिकेभ्यो दद्यात्कुंभान्द्व
थक् पृथक् पूर्णान्सोदपात्रैश्च सत्रिशोधनयेद्बुधः ततः प्रभातसमये कृत्वा संध्यादिकाः क्रियाः पुनः पू
जां प्रकुर्वीत ततो होमं समारभेत् तिलव्रीहियवैश्चैव पायसाज्येन भक्तितः । ॐ त्र्यंबकमिति मंत्रेण ततः सं पी २००

भवेदिति च गौरीर्मिमायेति मंत्रेण शतमष्टोत्तरं हवं होमं कुर्याद्वा मूलमंत्रेण बिल्वपत्रैस्तु नामभिः अजैकपादहि
र्बुध्न्यो भवः शर्व उमापतिः रुद्रः पशुपतिः शंभुः वरदः शिव ईश्वरः महादेवो हरो भीमो नामान्येवं चतुर्दश पू
र्णाहुतिं ततो हुत्वा कर्मशेषं समापयेत् एतैर्होमः प्रकर्त्तव्यः कुंभदाने पिता स्मरेत् भोजनं समापयेद्देवमेभिः
नामपदैः पृथक् प्रतिमां कुंभसहितामाचार्याय निवेदयेत् शंभो प्रसीद देवेश सर्वलोकेश्वर प्रभो तवेद म.५
प्रदानेन मम संतु मनोरथाः यज्ञोपवीतवस्त्राणि दद्यात्तेभ्यः पृथक्पृथक् आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रालंका
रभूषणैः गां सवत्सां तथा दद्यात्कर्मसंपूर्तिहेतवे अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो हि दक्षिणां आचार्या
य प्रदद्यात्तु संपूर्तिमाहेश्वरीं तथा आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रालंकारभूषणैः चतुर्दश प्रदातव्या विप्रेभ्यो जलपू
रिताः कुंभा यज्ञोपवीतानि वस्त्राणि च पृथक्पृथक् पूर्णमेव च वस्त्राणि शय्यां सोपस्करां तथा द्वादशैव तु गां द
द्यात्परिधानादिकं तथा अथवा दक्षिणामेव प्रदद्यात्तज्जुहुयात्तिलान् व्रतमेतत्कृतं यन्मे पूर्णं वाऽपूर्णमेव वा
सर्वं संपूर्णतां यातु प्रसादात्तव शंभो मम इति संप्रार्थ्य तान्विप्रान्क्षमापयेत् ततः स्वजनैः सार्धं स्वयं भुंजी
त सुव्रती इति स्कांदे शिवचतुर्दश्युद्यापनं इति श्रीमद्भट्टनीलकंठात्मजभट्टशंकरकृतौ व्रतार्के चतुर्दशीव्रतानि
तत्र ज्येष्ठपूर्णिमायां वटसावित्रीव्रतं तत्र पूर्वविद्धा न कर्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ

व्र· सावित्रीव्रतमनुत्तमसिति ब्रह्मवैवर्त्ते वर्जयित्वेतिपर्वदिमसादष्टादशनाडीवेधः सावित्रीव्रतानि निरुक्तप
ना·की· यः इतिकविवितवल्लगतस्त मूलविद्धातिषेध्यापवमूलतानाष्टादशनाडाभिमिवाकंवेदनियमेविधेयाप्रवर्त्ततेला
२०१ यवात अमावास्यासावित्रीव्रते ऽष्टादशनाडीवेधदोषकल्पनायांनिषेधानवकल्पनागौरवंस्यात इदंचत्रयोदशी
मारभ्यपूर्णिमान्तेकर्त्तव्यं तथाचस्कांदभविष्योः ज्येष्ठमासिसितेपक्षेद्वादश्यांजननीमये व्रतेत्रिरात्रमुद्दि
श्यस्वकाराद्यमिच्छामेवैदितुपक्रम्यान्तेऽपसंहृतं ज्येष्ठमासिसितेपक्षेपूर्णिमायांतथाव्रते चर्णेत्वगमहाम
नाकथितेतेमहाजनेवेति धर्मराजउवाच नारीवाविधवावापिसपुत्राऽपुत्रवर्जिता सभर्तृकासपुत्रावाकु
र्याद्व्रतमिदंशुभं ज्येष्ठमासिसितेपक्षेपौर्णमास्यांपतिव्रता स्नात्वाचैवशुचिर्भूत्वानियमंकारयेत्ततः॥
अमावास्यान्तेनिर्णयासेऽतेभविष्ये अमावास्यांचतथाज्येष्ठेवटमूलेमहासती त्रिरात्रोपोषितानारीविधिना
नेनपूजयेदिति अथव्रतविधिः आचम्यमासपक्षाद्युल्लिख्यममभर्तुः पुत्राणांचआयुरारोग्यप्राप्तयेज
न्मनिजन्मन्यवैधव्यप्राप्तयेचसावित्रीव्रतमहंकरिष्येइतिसंकल्प्य वटसमीपमितेमूलेसलिलैरमृतोप
मैः सूत्रेणवेष्टयेद्वृक्षंगंधपुष्पाक्षतैःशुभैः ॐनमोवैवस्वतायेतिभ्रामयेतिप्रदक्षिणं मन्त्रादन्तेंधर्मराज
सावित्रीप्रतिमास्थानं पाद्यं मन्त्रामसमाहृतंतोयंफलपुष्पसमन्वितं अर्घ्यंगृहाणसावित्रीममाऽस्यव्रत २०१

201

सिद्धये अर्घ्यं स्नानीयं सहकर्पूरं सुधर्मसमायुक्तं शीतलं सुवर्णसहसावित्री कुर्याद्दाचमनीकं आचमनं अर्थं
चामृतं तेन स्नातं मया भक्त्या च कल्पितं मंदाकिन्याः समानीतं उदकं च महाप्रिये सावित्र्यै धर्मराजाय च स्नानं आच
मनं समर्पितं तेन मया च स्नकर्पूरं विनिर्मितं सावित्रीसत्यवत्प्रीतेन मया दत्तं प्रगृह्यतां सावित्रीसत्यवत्प्रीते धर्मरा
सुरेश्वर सावित्री ब्रह्मणाभार्ये सुपवीतं प्रगृह्यतां यज्ञोपवीतं कुंकुमागुरुकर्पूरं कस्तूरीरोचनायुतं चंदनं
तेन मया दत्तं सावित्री प्रतिगृह्यतां चंदनं अक्षतान् च स्वर्णस्योपरि कुंकुमाक्तान् सुशोभनान् मयानिवेदितान् भक्त्या गृह
हाण परमेश्वरि इत्यक्षतान् माल्यादीनि सुगंधीनि मालत्यादीनि वै प्रभोः मयाहृतानि पुष्पाणि पूजार्थं प्रति
गृह्यतां पुष्पं अथांगपूजा सावित्र्यै पादौ पू० प्रभाविन्यै जंघे पू० कमलायताक्ष्यै कटिं पू० भूतधारिण्यै उद
रं पू० ब्रह्मणःप्रियायै शिरः पू० अथ ब्रह्मणसत्यवदंगपूजा धात्रे नमः पादौ ज्येष्ठाय नमः उदरं परमेष्ठिने नमः मे
ढ्रं अग्निरूपाय नमः कटिं वेदवेत्ते नमः ऊरू पद्मनाभाय नमः हृदये वेधसे नमः कंठे हिरण्यगर्भाय नमः
मुखे ब्रह्मणे नमः शिरसि विश्ववे सर्वांगं पूजयामि देवद्रुमरसोद्भूतकालागरुसमन्वितः आघ्रेयतां
मया धूपो सावित्री प्रतिगृह्यतां धूपं वस्त्रादैस्सर्वलोकानां तिमिरस्य निवारणं आर्तिक्यं कल्पितं भक्त्या गृहा
ण परमेश्वरि दीपं अन्नं चतुर्विधं मिततिनैवेद्यं आचमनं इदं फलमिति फलं पूगीफलं महद्दिव्यमिति

व्र॰
ता॰कं॰
२०२

ताम्बूले हिरण्यगर्भगर्भस्थमिति दक्षिणा सावित्री च परमा विद्या सर्वे ब्राह्मणाः प्रिये पूजिताः सिद्धिजैः सर्वैस्त्रि
भिर्वृत्तिगणैस्तथा त्रिसंध्यं देवि भक्ता नो वदन्ती या स्मिता वने मया दत्ता च पूजा यं त्वं ब्रह्माणं नमोऽस्तु ते इति पूजां ज
लिं दत्वा ततोर्घ्यं दद्यात ओंकारपूर्वकं देवि सर्वदुःखनिवारिणि देहि मानं नमस्तुभ्यं मे वैधव्यं प्रयच्छ मे इति
व्रतं महाभागे चान्द्रिजातेह विस्मिते ह्यद्भुते हृष्टमते मत्तुष्प्रिय वादिनि अवैधव्यं च सौभाग्यं देहि त्वं मम
सव्रते पुत्रान् पौत्रांश्च सौख्यं च ब्रह्माणार्घ्यं नमो नमः इत्यर्घ्यं अथ प्रार्थना सावित्री ब्रह्मगायत्री सर्वदा प्रिय
भाषिणी वेदमाते नमस्तेन मां पाहि दुःखसंसारसागरात् त्वं गौरी त्वं शची गौरी त्वं प्रभा चन्द्रमण्डले त्वमेव च जगन्मा
तात मद्दुःखवारान्ते यन्मया दुःकृतं सर्वं कृतं जन्मशतैरपि भस्मीभवतु तत्सर्वं अवैधव्यं च देहि मे अवि
योगो यदा देव सावित्र्या सहितस्तथा अवियोगस्तथास्माकं भूयाज्जन्मनि जन्मनीति प्रार्थना इति पूजा
विधिः अथ कथा स्कन्दे सनत्कुमार उवाच कुलस्त्रीणां व्रतं देव महाभाग्यं तथैव च अवैधव्यकर
स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रदायिकं ईश्वर उवाच आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा ब्रह्मण्यो परमधार्मिकः नाम्ना चाश्वपति
र्नीतिवेदवेदांगपारगः अनपत्यो महाबाहुः सर्वैश्वर्यसमन्वितः सपत्नीकस्तपस्तेपे समाराधयतेऽस्या
सावित्री च परमा विद्या जपमालेन महामना ॐ ह्रीं इति चैव सावित्रीं मन्त्रां परमया युतः ततस्कष्टात्सा २०२

देवी सावित्री द्विजसत्तम सा विग्रहवती देवी तस्य दर्शनमागता तां तु दृष्ट्वा जगादेदं ओं सावित्री च नृपोत्तमः प्र
णिपत्य ततो भक्त्या प्रहृष्टेनान्तरात्मना तेन दृष्ट्वा पतितं भूमौ तुष्टा देवी जगाद ह तुष्टास्मि तव राजेन्द्र वरं वरय सुव्र
त एवमुक्तस्तया राजा प्रसन्नां तामुवाच ह अनपत्योस्म्यहं देवि पुत्रमिच्छामि शोभने तान्त्वहं प्राणोमि सावित्री पु
त्रमेव जगन्मये अन्यदस्ति समग्रं मे द्वितीयस्माद्विदुर्लभे प्रसादात्तव देवेशि तत्सर्वं विद्यते गृहे एवमुक्ता तु सा
देवी प्रत्युवाच नराधिपं पुत्रस्ते नास्ति राजेन्द्र कन्यैका ते भविष्यति इत्युक्त्वान्तं मतिश्रेष्ठं राजानं ब्रह्मणः प्रिया
अन्तर्जीनं गता देवी सोऽपि हृष्टो महीपतिः ततः कतिपयाहस्सु तस्य राज्ञी महीभुजः ससत्वा समजायत तत्पूर्णे
काले सुषावच सा विद्यात्तु यस्माद्दत्ता सावित्र्या जपयात्तया सावित्रीति तेन चक्रे तस्या नाम स भूपकः सा जाने देवा
भीरुकन्याकमललोचना ववृधे तु मतिश्रेष्ठ चन्द्रलेखेव चाम्बरे सावित्री ब्रह्मणो वेश्मा सा श्री विख्याता लोकवृत्ता ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भाभां राजा चिन्तापरोऽभवत् प्रार्थ्यमानां च वैरूपेण प्रतिमासभवि तस्या रूपेण ते सर्वे स
न्निकृष्टा महीभुजः स तु राजा चाहूय वाचकमलेक्षणां पुत्रि प्रदानकालस्ते न च याचति कोऽचन स्व
यं वरं च वृद्ध्यं तेन पतिं त्वां गाहमत्विते मनोप्रह्लादनकरं शीलेनाभिजनेन च इत्युक्ता तु राजेन्द्रो हृष्टा
सा तैर्महैवतां वृद्धालंकारसहितां धनसैन्यसमन्वितां विरजत्वचतां गत्वा यावतिष्ठति स्म सिपः तत्वतः

ब्र. समागच्छन्नारदो भगवानृषिः संपूज्य च ततो राजा अर्घ्यपादेन तं मुनिं आसने तु सुखासीनं पूजितं तेन मर्ष
मा. कि. ज्ञा पृष्टवन्तं मुनिं राजा प्रोवाचेदं द्विजोत्तमं याचितो हं त्वया विप्र दर्पणेनैतावता नारद यावदेवं वदेद्राजा
२०३ तावत्सा कमलेक्षणा आजगाम तदा ता देवी सुयशा मार्गे समाविता अभिवाद्य पितुः पादौ वंदे सा च मुनिं ततः
203 तामदेत तत्र दृष्ट्वा प्रोवाच भूमिप कन्येयं देवगर्भा सा किमर्थं न प्रयच्छसि वराय त्वं महाबाहो श्रेयो योग्यापि दे
द्री एवमुक्तः स तदा तेन मुनिना नृपसत्तम उवाच तं मुनिं वाक्यमनेनार्थेन सो पिता आगतेयं विशाला
क्षी मयात्मे प्रेषिता सती अनयाच वृतो भर्ता इच्छया तु नृपसत्तम सा दृष्ट्वा तेन मुनिना तस्मै प्रोवाच भामिनी ॥
आश्रमे सत्यवान्नाम द्युमत्सेनसुतो मुने भर्तृत्वे मनसा मया विवृतो सो राजनन्दनः नारद उवाच हा कष्टं क
तं महाराज कृतं हि त्वया न वसुव्रते अज्ञानेन त्वया हुतो भर्ता गुणवानिति विश्रुताः सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता
प्रभाषते सत्यं सत्यं प्रभाषेत सत्येनातितिमे सतः तथा चाश्वाः प्रियास्तस्य मृन्मयैः क्रीडति स्मरणा यैः चित्रेऽपि
च लिखत्यश्वान् चित्राश्वः तेन चोच्यते रूपवान् गुणवांश्चैव सर्वशास्त्रविशारदः न तस्य सदृशो लोके वि
द्यते चेह मानवः सर्वैः गुणैः स्वयं पूर्णो रत्नैरिव महार्णवः एको दोषो महानासीद् गुणानाहत्य यि तिष्ठति ॥
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहत्यागं करिष्यति अश्वपतिरुवाच अन्यं वरय भद्रं ते वरं सावित्रि गम्यतां विवाह २०३

स्यत्कालोयंवर्त्ततेशुभलोचने सावित्र्युवाच नान्यमिच्छाम्यहंतातमनसापिप्रभो योमयाचवृतोभर्त्तासमेना
न्योभविष्यति विचिन्त्यमनसापूर्वंवाचापश्चात्समुच्चरेत् क्रियतेचततःपश्चात्शुभंवायदिवाशुभं तस्मान्मनः
शुभंमेचकथंचान्यंवृणोम्यहं सकृज्जल्पन्तिराजानःसकृज्जल्पन्तिपंडिताः सकृत्कन्याप्रदीयन्तेत्रीण्येतानि
सकृत्सकृत् पतिमनान्तमेबुद्धिर्विचलेत्सकथंचन सगुणोनिर्गुणोवापिमूर्खोपंडितएववा दीर्घायुरथ
वाल्पायुस्सवैभर्त्तामम प्रभो नान्यंवृणोमिभर्त्तारंयदिवास्यात्शचीपतिः इतिमत्वातथातातयत्कर्त्तृबुं नच ॥
नारदउवाच स्थिराबुद्धिस्तुराजेन्द्रसावित्र्याःसत्यवान्प्रति वयस्वविवाहायभर्त्तासहकुरुनिश्चय ईश्वरउवाच
निश्चित्यंचमतिंज्ञात्वास्थिरांबुद्धिंचनिश्चलां सावित्र्याश्चमहाराजोप्रेतस्थेसोथतंप्रति स्वहीनावाथवंराज्ञ्यायकन्या
मेतस्यसन्निधौ स्वल्पावनगोमहाबाहुर्जामात्यैःसमन्वितः नारदस्तुततोदेवैर्देवान्तरधीयत सगत्वाराजश्रा
हूलोयनंतमेवशीगातः वृद्धोचाश्वपतिराजासोहुत्तमूलमपाश्रितः अश्वपतिस्तुराजासोयदाजग्राहवीर्यवान्
स्वनामचसमुच्चार्यतस्योत्तस्यसमीपतः उवाचराजातंभूपंकिमागमनकारणं दुःजयित्वार्घ्यदानेनतंवृक्षमूल
फलेःक्षमः ततःप्रक्षुकुलंसराजासनिसत्तमः अश्वपतिरुवाच कुशलंदर्शितेनायुःतवराजन्समाधवे ॥
दुहितानामसावित्रीतवचेष्टमभीप्सति भर्त्तारंराजपुत्रंहेलयाप्राप्तात्रियमतिंदिता ममेदंकार्यंकिंतंद्वर्वंभर्त्ता

ब्र·
ना·कं·
२०५

रमतयाविभो आवयोश्चैवसंतंयोभवेत्तच्छ्रमसेसिभिः सत्यवानुवाच कृतस्थोयश्चराजेंद्रफलमूलाशनो
नरः राज्याच्युतश्चमेपुत्रोवनेनायचजीवति साकथंमहतेदुःखंदुहितानववकानने अनभिज्ञाचदुःखाना
मितिहैमामिकांक्षिते अश्वपतिरुवाच अनयाचदुहितोभर्त्ताजानंत्याराजसत्तम अनेनसहवासमेलेनवपु
त्रेणमानद स्वर्गतुल्योमहाराजभविष्यतिनसंशयः एवमुक्त्वासदातेनराज्ञाराजर्षिसत्तमे कृत्वाविवा
हंराजेंद्रसंप्रहृष्टोविविधैर्धनैः अभिवाद्यसत्यसेनंजगाममंदिरंप्रति सावित्रीचपतिंलब्ध्वादुंद्रंप्राप्यशचीव
था सत्यवानपिवल्लभैनयापत्न्याभिनंदितः क्रीडतेनचवनोदेशेपौलोम्यामघवानिव नारदस्यवचस्तद्धाक्येहृ
दयेनमनस्विनी वहंतीनियमंचक्रेप्रत्यस्यास्यवभामिनी गणयंतीदिनान्येववलेभेतोसमत्तमं ज्ञात्वा
तद्दिवसंविप्रभर्तुर्मरणकारणं अशुतेरेचनियमेत्रिदिनस्यमनस्विनी अस्मिन्दिनेचभर्तारमंतदास
नवतासते कुठारंसंपरिगृह्यपीटकेचैवसत्ववान् प्रस्थितस्सवनायैवसावित्रीवाक्यमब्रवीत् नगंतव्यं
वनंत्वयाममवाक्येनमानद अथवागम्यतेसार्धंमयासहवनेप्रभो संवत्सरंचसंपूर्णमाश्रमेस्मिन्मम
प्रभो नवनंदृष्टमिच्छामिप्रसादंकुरुमेप्रभोः सत्यवानुवाच नाहंस्वतंत्रःसुश्रोणिपृच्छस्वपितरौममः
ताभ्यांप्रस्थापितागच्छनयासहशुचिस्मिता एवमुक्तातदातेनभर्त्रासाकमलेखाणा श्वश्रूःश्वशुरयोः २०५

पादौ अभिवाद्य तमब्रवीत् वनं द्रष्टुं समिच्छेयं आज्ञां मह्यं प्रदीयतां उवाच वचनं साध्वी वरमेकं प्रयच्छ मे भर्त्रा
सह वनं येन मे तत्र त्वर्यते मनः तस्याः स च वचनं श्रुत्वा द्युमत्सेनोऽब्रवीदिदं व्रतं कृतेनाभद्रे पारणं कुरु हे व्रते पा
रणं ते भीकृत ततो गन्तुं वनं त्वमर्हसि सावित्र्युवाच नियमस्य कृतो स्माकं रात्रौ चंद्रोदये मति ज्ञाम्मे मया प्रकर्तव्यं
भोजनं तात मे ध्रुवं वने दर्शनकामास्मि भर्तारं सह मम माययैव नमे तत्र भवेज्ज्ञातिर्भर्त्रा सह नराधिप श्वश्रूकल
तदा राज्ञा यशस्विनी सा मेनो महीपतिः यन्नेमिलषितं पुत्री तत्कुरुष्व यथा मे नमस्कृत्य ततः सावित्री श्वश्रूश्वशुरयो
रपि सहिता तेन पार्श्वे न सत्यवता प्रभो अवलोकती मत्योतंच कालं मनस्विनी वने च फलिने दृष्ट्वा
पुष्पिते द्रुमसंकुल द्रुमाणां चैव नामानि स्वगणां चैव भामिनी पश्यती मृगशुभ्राणि निहृदये वेपती ते
न गत्वा स त्वा तैः फलानादाय सत्वरः काष्ठानि च समादाय ववंदे भस्करेन तदा कठिनं पूरयामास हत्वा हन्ता
वलोचने वटवृक्षस्य सामीप्ये उपविष्टो महामती काष्ठान्याहरत तस्य जाता शिरसि वेदना स्तानिश्रमह
तीजाता गात्राणां वेपथुस्तदा आगत्य वृक्षस्य सामीप्यं सावित्रीमिदमब्रवीत् श्रान्तिश्च महती जाता शिरसस्त्वा
पि वेदना कं स्कैर्भिद्यते मद्येशिरो मे शूलमिति भीतेः असंगतं वक्तुं श्रोणिमहमिच्छामि सुव्रते अभिज्ञा हवि
पुत्रालाग्नी तस्य मस्तो मनस्विनी प्राप्तकालेमत्यमानात समैनत्रैव भामिनि सत्यवानपि हमस्कृत्तोत्सगेशि

व्रं॰ रक्तस्तथा तावत्तत्र समागाच्छन्नरकर्षः कृष्णपिंगलः जाज्वल्यमानो वपुषा ददर्शाथ च भामिनी उवाच वाक्यं वा।
ता॰कं॰ कज्ञा कस्त्वं लोकभयंकरः नीरागयुक्तं वरारोहे भर्तारं नय मनस्विनी विना केनापि तच्च मां न त्वं शक्ता ह्यत्व
देतकः देवि त्वं विषहे तेजः सोऽहं पाशं ततः शुभे इति ज्ञात्वा महाभागे सत्यवन्तं ममं ममः इतश्च नान्ये वरारोहे हि त
२०५ स्य देहात्महात्मनः अंगुष्ठमात्रं पुरुषं बध्वा पाशेन सत्वरं निचकर्ष ततो देवो गन्तुं दीव्य प्रस्थितः पुरीं सावित्रीति
ततः पश्चाद्गच्छति स्म तं पतिं यमस्तु उवाच निवर्तस्व महाभागे त्वं हरं मम पाशगता गत्वा स्वभवनं शीघ्रं कुरु चैवौ
र्ध्वदैहिकं एवमुक्ता तु सा तेन प्रत्युवाच यमं तदा न श्रमो नैव च ग्लानिर्मम काशेन च मानदा विशेषतस्तु भर्तमे।
कृतो ग्लानिः स्वयेष्टुः यमेंगान्तेव पालयमेयमेंगान्ते विशरयमे नाफलं दर्शनं देव सतां त्वं कदाचन श्राद्धः सम।
पदीं मैत्रीं विनिवेदयिद्धो विदुः ईश्वरोवाच एवमुक्तेन वाक्येन धर्मराजो यमस्तदा वरं गामी स्वरोदा ताव
रेतस्सेद्दर्शाह सा पश्चादात्मनः पुत्रान्पितुः पुत्रान्तेनथा चक्षुःप्राप्तिं च सा ववे श्वसुरस्य श्रयोस्तदा राज्यमा।
प्तिं यच्चाप्य भर्तुजीवितं च तथा विभोः भर्तुः कमलपत्राक्षी निहतासमध्यमा प्रदक्षिणां ततः कृत्वा यमं
राजाय सर्वव्रता तथेत्युक्त्वा च धर्मराजो जगाम च स्वमालयं सा गत्वा वटसामीप्यं कृतोत्संगे शिरस्ततः प्रबुद्ध
स्ततो वल्लभस्तत्पत्या तदमब्रवीत् मयाद्य मे वरारोहे दृष्टमद्यैव भामिनी तत्सर्वं कथितं तस्याश्च कृत्स्नं सर्वमे २०५

205

व्रतम् तथाचकथितंसर्वसंवादंचयमेनहि श्रूयतांगतेनतःस्वयंक्षम्यसेनोमहीपतिः पुत्रस्यागमनंकोद्वी
इतश्चेतस्त्रधावति आश्रमादाश्रमंगाढ्ढुवपुत्रदर्शनकांक्षया आवयोरंधयोर्यष्टिःक्वगतोसिविनावयोः एवं
मविविधंकोशन्सपत्नीकोमहीपतिः चकारदुःखितःसःसत्यपुत्रेतिवासकृत् अकस्मादेवराजेंद्रोलब्धवंचक्षु
र्महेश्वरः तेनहृष्टापरमाश्चर्यंचक्षुःप्राप्तिंद्विजोत्तम तांत्रपूर्वंनदावाकामृत्युस्तेतापसामृशं चक्षुःप्राप्तामहा
राजसूचितंतेमहामते पुत्रेणचसमंयोगंप्राप्स्यतेनृपसत्तम ईश्वरोवाच यावदेवंवदंत्येतेतापसोद्विज
सत्तम सावित्रीसहितःप्राप्तःसत्यवान्द्विजसत्तमः नमस्कृत्यद्विजान्सर्वान्मातरंपितरंततः सावित्रीच
ततोब्राह्मणान्ववंदेचरणौविनि पृष्टःसपुत्रःश्वशुरयोःब्राह्मणैःसावित्रीकमलेक्षणा सत्यवानृषयःऊचुः किंत्वंसावि
त्रिजानासिकारणंवरवर्णिनी हृष्टस्यचक्षुषःप्राप्तेःश्वशुरस्यवरानने सावित्र्युवाच नजानामिमुनिश्रे
ष्ठाश्चक्षुषःप्राप्तिकारणं चिरंसुप्तस्त्वसौभर्तानेनकालव्यतिक्रमः सत्यवानुवाच अस्याःप्रभावान्मे
जातंनहृष्टंयत्रकारणं तन्नवैविदितेविप्राःसावित्र्यास्तपसःफलं व्रतस्यैवतुमाहात्म्यंदृष्टमेतत्सम
यागुना ईश्वरोवाच एवंतुवदतस्तस्यतदासत्यवतःप्रभो पौराःसमागतास्तस्याश्वाचतुर्बलपति
हेतः येनराज्यंबलाद्राजन्हृतंक्रूरेणमंत्रिणा अमात्येनहतःसोपिइतिपौराःसमागताः पौरक

व्रं॰
ता॰ कं॰
२०६

त्रुः अश्विपतिराजर्षिर्हैलसत्वं राज्यं पालय प्रभो अभिषिञ्च नराजेन्द्र पुत्रं मे त्रिपुरोहितैः ईश्वर उवाच समान्वा
राजर्षिर्हैलः सपुत्रं जनमेहूतः पितरौ ताम हे राज्यं सप्राप्तं च समात्मना सावित्री सत्यवांश्चैव प्राप्तं दम
वापह जनयामास पुत्राणां शतं वै वाकुशपालिनः व्रतस्यैव तु माहात्म्यात्तस्या पितृ जायत पुत्राणां च
शतं ब्रह्मन् प्रसन्नात्सूयमानस्या पतत्तै कथितं सर्वं व्रतमाहात्म्यमुत्तमं द्रोणपुत्री कृतोऽभन्नी व्रतस्या
स्य प्रभावतः कर्तव्यं सर्वनारीणां सर्वैश्च फलप्रदं सनत्कुमार उवाच विधानं ब्रूहि देवेश व्रतस्यास्य च
त्र्यंबक क्रियते विधिना येन स्त्रीणां पुरनिसूदन ईश्वर उवाच वर्षे कं नियमं कृत्वा एकभक्तेन मानद
नक्ताहारेण वा विप्र भक्तेः प्राप्य द्विजर्षभ त्रिदिने तु लेहयित्वा चतुर्थे दिवसे शुभे चंद्रायार्घ्यं प्रदद्याच्च
पूजयित्वा सुवासिनी सावित्रीं च प्रसाविशीं गंधपुष्पनिवेदनैः मिष्टान्नानि यथाशक्त्या भोजयित्वा य
थाक्रमं भोज्ये हेत्यज नाश्नाती निर्विघ्नं क्रमेण शुभे दिने प्रतिदिनं श्रेष्ठं उपवासं न्यग्रोधमेव ते कृत्वा वंश
मये पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च समयानन्तं पात्रं प्रस्थैकेन द्विजोत्तम कारयेत्तु निशार्हैलवस्त्रयुग्मे
न वेष्टयेत् तस्योपरि न्यसेद्देवीं सावित्रीं ब्राह्मणाम्सह सावित्री सत्यवांश्चैव कार्यौ रौप्यमयावुभौ । पीठ
कं च कुर्वीत हंसवत्तरौप्यमेव द्विजः फलैः कालोद्भवैः देवीं पूजयेद्ब्राह्मणः प्रियां हरिद्रारंजितं श्रेवकंठ २०६

मूलैः समर्चयेत् सावित्रीनां केशसूत्राणि त्रिदिनं प्रतिमां दद्येत् एकान्नानि च देयानि नित्यमेव हि द्विजोत्तम माहा
त्म्यं चैव मम विद्याः श्रोतव्यं सततं मम पुराणं श्रवणं कार्यं सतीनां च विशेषतः पूजयेन्नित्यमेवेह मन्त्रेणानेन सुव्रत सा
वित्री च प्रसावित्री सततं ब्रह्मणः प्रिया सम्पूज्य सेह्यमे देवि हि तिष्ठ गोणः सदा त्रिसंध्यं देवि सम्भूता मां वेदितानं
जगन्मये मया दत्ता च पूज्ये यं प्रतिगृह्णातु मोक्षदे नमः सावित्र्यै पादौ तु इति पूर्वं क्रमशः पूजनं सावित्री प्रसावित्री तां
त्रिधा भूता सिद्धये मे ते जगत्त्रयस्थिता देवि त्रिसंध्याचरणात् कृता देवि त्रिलोकेषु त्वं तारणी मे हे सुरि यापि
ते सकले लोके त्राता मां पाहि सर्वदा रूपं देहि यशो देहि सौभाग्यं देहि मे शुभे पुत्रान् देहि पतिं देहि सर्वजन्मसु स
र्वदा यथा तेन वियोगस्त्वं भर्त्रा सह सुरेश्वरि तथा मे स्तु महाभागे कुलवं जन्मजन्मनि एवं सम्पूज्य हे द्विज कमलाम्
न मे स्थिते एवं दिनत्रयं नीत्वा चतुर्थेऽहनि सत्तम मिथुनानि च सम्भोज्य षोडशैव द्विजोत्तम पूजयेद् वस्त्रदानै
श्च भूषणैश्च द्विजोत्तम अर्चयित्वा तथाचार्यं सपत्नीकं समन्ततः तस्मै संकल्पयेत्सर्वं हेमसावित्रीसंयुतं मन्त्रे
णानेन दातव्यं हि जन्म व्यायसुव्रत सावित्री कल्पविद्धेश प्रीणातु तथा सुव्रते सावित्री जगतां माता सावित्री ज
गतः पिता मया दत्ता च सावित्री ब्राह्मणः प्रतिगृह्णातु अवैधव्यं च मे नित्यं यावज्जन्म निजन्मनि एतां च
वसते लोके ब्रह्मणा पतिना सह तत्रैव च चिरं काले भुंजन्भोगाननन्तमात् अनेनैव विधानेन कर्तव्यं

व्र॰

ता॰ कौ॰

२०१

व्रतमनमं सर्वैर्मुक्तो व्रणाः प्रायश्चात्ते क्लेशोपि जायते इति स्कांदे सावित्रीव्रतं अथात्रसाध्यं हेमाद्रौ स्कांदे धर्म
राज उवाच यदनानेन सावित्र्युवाच धर्मे दीयं व्रतं देव सत्कृपा नारी करिष्यति भर्तुः समाहिता साध्वी सम लक्ष्मे हेरव्या
जेता धर्मराजो उवाच नारी वा विधवा वापि पुत्रपौत्रविवर्जिता सभर्तृका सपुत्रा वा कार्यं व्रतमिदं शुभे
ज्येष्ठे मासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिंच्याद्वहूदकैः सूत्रेणावेष्टयेत्तत्रागं
यद्दृश्यन्ते शुभैः नमो वैवस्वतायेति भ्रामं यति प्रदक्षिणं रात्रौ कुर्वीत नक्तं च शुद्धे कं समाहिता तथै
व चतुर्दश्यां च पंचदश्यां च पूजयेत् संप्राप्ते तु पक्षेषेलत्तु स्मकं शुद्धदशीनयेत् दंतानां धावनं कृत्वा नियमं का
रयेन्ततः त्रिरात्रं लंघयित्वा च वटवर्षं दिवसे तथा चंद्राय चार्घ्यं प्रदत्वा च पूजयित्वा पुराभामतो मिष्टान्नानि च
धा शक्त्या भोजयित्वा द्विजोत्तमान् भोक्तव्यं तु जगन्नाथं निर्विघ्नं कुरु मे शुभे नियममंत्रः कृत्वा वंशपात्रे
पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च सम धान्यं वतंते पात्रे प्रस्थके न द्विजोत्तम वस्त्रयुग्मोपरिष्टं स्थाप्य सावित्री ब्रह्मणा सह
हैमी कृत्वा तयो प्रीत्यै त्रिरात्रं सुप्रवासतः न्यग्रोधस्य तले तिष्ठेत् यावत्रो वहिन त्रयं सौभाग्यं चैव सावित्रीं पलेस
ते न कारयेत् गीतवाद्यैः कर्मारोपणं एणोपरि निवेदयेत् पलाशदण्डपात्रशक्त्या रथ्यं तोष्यम ये शुभे काष्ठभा
रं कृता च वटं चैव स्तुविलंब्ये एवं च मिथुनं कृत्वा पूजयेत्तन्नमस्करा वर्तुलं मंडलं कार्यं नतपोयनपंचा

२०८

स्तेन स्नपनं गंधपुष्पोदकेन च चंदनागरुकर्पूरैर्माल्यवस्त्रविभूषणैः ओं नमः सावित्र्यै पादौ तु प्रसावित्र्यै च
जानुनी कटिं कमलपत्राक्ष्यै उदरं भूतधारिणि ओं गायत्र्यै नमः कंठे शिवशिवप्रियायै अथ ब्रह्मणः
व्रतोपदेशायैव नमो नमः पुरुषाय पुरुषोत्तमायै नमः पद्मे श्रीश्च मे हृच्च अग्निरूपाय वै कटिं वैयमेवोदरं पूज्यं
पद्मनाभाय वै हृदि कंठं तु वैयमं पूज्यं मुखं हिरण्यगर्भते ब्रह्मणो वै शिरः पूज्यं सर्वांगे विश्ववे नमः ॥
अथ पत्र्यैर्वं कुर्मे गौ वष्टांगेन विधिना शुभां ततोर्घं दत्त्वा पात्रेण ताम्रजेन दद्यात् नरो वधूर्वा अपि अथार्घ्यः ओंकार
पूर्विके देवि वीणापुस्तकधारिणी वेदमातर्नमस्तेस्तु अवैधव्यं प्रयच्छ मे पतिव्रते महाभागे वह्निजाते शु व्र. ९
चिस्मिते दृढव्रते दृढमते भर्तुश्च प्रियवादिनि अवैधव्यं च सौभाग्यं देहि त्वं मम सुव्रते पुत्रान् पौत्रांश्च सौ
ख्यं च गृहाणार्घ्यं नमो नमः अथ ब्रह्मणः व्रतोर्घ्यमंत्रः त्वया सृष्टं जगत्सर्वं सदेवासुरमानवं सत्यव्रतधरो
देव ब्रह्मरूप नमोस्तु ते ॥ अथ यमार्घ्यः त्वं कर्मसाक्षी लोकानां शुभाशुभविवेककृत् वैवस्वत गृहाणार्घ्यं
धर्मराज नमोस्तु ते धर्मराजः पितृपतिः साक्षीभूतेषु जंतुषु कालरूप गृहाणार्घ्यं मम वैधव्यं च देहि मे
गंधपुष्पैः सुनैवेद्यैः फलैः कुसुमदीपकैः सम्यक् वै ब्रह्मकामैः पूजयेत् तत्र भक्तितः अथ सावित्रीप्रार्थना
सावित्री ब्रह्मगायत्री सर्वदा प्रियभाषिणी तेन सत्येन मां पाहि दुःखसंसारसागरात् त्वं गौरी त्वं शची ल

द्वीतंप्रभाचंद्रमंडले नमेवचनगात्मातात्मसुजयवरानने सौभाग्यंकुरुकल्याणिदेवित्वंममसुव्रते यन्मया
दुःकृतंसर्वंकृतंजन्मशतैरपि भस्मीभवतुतत्सर्वंदृष्ट्वैवपदांबुचदेहिमे अग्रथपममसत्यवतोःप्रार्थना अवि
योगोयदादेवसावित्र्यासहितस्तव अवियोगस्तदास्माकंभूयाज्जन्मनिजन्मनि यमप्रार्थना कर्मसा
क्षिजगत्सृज्यसर्वंवंद्यप्रसीदमे संवत्सरव्रतंसर्वंपरिपूर्णंतदस्तुमे सावित्रीव्रतंयथादेविफलंतेवर्षशतान्युषुं॥
पतिप्राप्ताश्चिरायुष्मणातेममदेवितथाकुरु सावित्रीचप्रसावित्रीसततंवल्लणप्रिया पूजितासिद्धिदेः सर्वैः
स्त्रीभिर्व्रतिनीभिस्तथा त्रिसंध्यंदेविभक्ताकांवंदनीयासिसुव्रते मयादत्ताचपूजेयंत्वंगृहाणनमोस्तु
ते जागरंतत्रकुर्वीतगीतनृत्यादिमंगलैः सुवासिन्यस्ततःपूज्याद्विजसेदेवसेनाते सिंदूरंकुंकुमंच
वस्त्रंहलंचसहपूराकं तथादद्यात्सुपूर्णानिमहंसौभाग्यमष्टकं सौभाग्याष्टकेपरिभाषाणास्त्रं मा
तिष्ठेत्सुदिवारात्रौकामक्रोधविवर्जिता दिनत्रयेतिकर्तव्यमेवंमर्चादिपूजने ततश्चतुर्थीदिवसेपूर्णका
यैतत्स्यादेवसुस्मे मिथुनानिचतुर्विंशाषोडशद्वादशाष्टवा पूजयेद्वस्त्रगोदानैर्भूषणाच्छादनासनैः।
आचार्यंचततःपश्चाद्व्रतस्यविधिपूर्वकं सर्वलक्षणसंपन्नंसर्वशास्त्रार्थपारगं वेदविद्याव्रतस्नातंप्रा
तेचविजितेंद्रियं सपत्नीकंसमभ्यर्च्यवस्त्रालंकारकुंडलैः शय्यांसोपस्करांदद्यात्सुहेचैवातिशोभने॥ २०८

सुप्रजास्त्वं यथा शक्रा लोके लोके च कल्पयेत् सौवर्णीं प्रतिमां तत्र पतिना सह दापयेत् दानमंत्रः सा
वित्रि त्वं यथा देवि चतुर्वर्षप्रदा शुभे मया त्वं ते पतिलोकं मया दत्ता तथा कुरु सावित्री जगतां माता सावित्री
जगतः पिता मया दत्ता च सावित्री ब्राह्मणः प्रतिगृह्णतां इति ग्रहणमंत्रः मया गृहीता सावित्री त्वया
दत्ता शुभे भव यावच्चंद्रश्च सूर्यश्च सह भर्त्रा सुखी भव गृहं च गृहं च गणपतीं च ततो भक्त्या प्रमापयेत् धर्म
याज्ञा कृते कैवल्यं व्रते स्मिन्नुपयोषिते सर्वं संपूर्णतां यातु युवयोर्वचनेन तु धर्मराजो यमो दाता तिलाः का
लांतको व्ययः वैवस्वतस्त्रिर्गमः दत्तो मन्युतर्योवटः मालिमा सितथाम्बै तेनो मभिः सेचयेद्वटे न्यग्रो
धोहं वसे तिस्यं तसाायत्ते न सेचयेत् ततो गृहं समपत्नीकं पूजयेद्व्रतविस्मयाभूषणैस्त्र कुंकुमैः स्रग्मनोहरैः
न्यग्रोधस्य समीपे तु गृहे वा स्थंडिले शुभे सावित्र्याश्चैव मंत्रेणाहुत होमं तु कारयेत् मधुमञ्जरहुयाभक्तगाहु
तेन सह भ्रामिति बालस्या चैव मंत्रेण तिलव्रीहियवांस्तथा होमांते दक्षिणां दद्याद् द्विजश्शास्त्रविवर्जिताः
समापयेत्ततो विप्रं वेद पादौ प्रयत्नतः भुंजीत वा समं तेन तत्तत्क्षेपणं तातपस्विनी वस्त्रं दद्यात्ततः कंपयन्तो
दृष्ट्वा चैव प्रणम्य च गृहे कंपतितनमस्ते तत्र वासिसहस्रप्रियेषु शुभे सर्वदेव नमस्कार्यपतिव्रते नमोस्तु ते

व्र॰
ता॰कं॰
२॰९

अर्घ्यमेतन्मया दत्तं फलपुष्पसमन्वितं पुत्रान्देहि श्रियं देहि गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते अर्घ्यमेतन्मया दत्तं फलपु-
ष्पसमे सखिभिर्ब्राह्मणैः सार्धं संजीन विजितेंद्रिया एवं करोति या नारी व्रतमेतदनुत्तमम् मातरः पिता-
मोपुत्राः श्वश्रुश्वशुरैः स्वजनस्तथा चिरायुषस्तथा रोगा पापसुप्तजन्मशतत्रयं भर्त्रा च सहिता साध्वी ब्रह्मलोके म-
हीयते इति व्रतार्के सकादेशोद्यापनं सावित्रीव्रतं अथ श्रावणे पौर्णमास्यां गोपद्मव्रतं तत्र पूजा चतुर्भु-
जं महाकायं जांबूनदसमप्रभं शंखचक्रगदापद्मरमागरुडशोभितं सेवितं मुनिभिर्देवैर्यक्षगं-
धर्वकिन्नरैः एवंविधं हरिं ध्यात्वा ततो पूजनमारभेत ध्यानं आवाहयामि देवेशं भक्तानामभयप्रदं
स्निग्धकोमलकेशं च मनसावाहयेद्धरिं सहस्रशीर्षेत्यावाहनं सुवर्णमणिभिर्दिव्यैः रचिते दे-
वनिर्मिते ॥ दिव्यसिंहासने कृष्ण उपविश्य प्रसीद मे ॥ पुरुष एवेत्यासनं पादोदकं हर श्रेष्ठ ह-
वर्णकलशे स्थितं ॥ गंधपुष्पाक्षतैर्युक्तं पाद्यं मे गृहतां विभो एतावानस्येति पाद्यं अष्टद्रव्य-
समायुक्तं स्वर्णपात्रोदकं शुभं भो भयंकर भक्तानां गृहाणाचमनीयकं तस्माद्विराडाचमनीयं
॥ ॥ ॥ २॰९

ॐ गंगा गोदावरी चैव यमुना च सरस्वती नर्मदा सिंधु कावेरी तास्यः स्नानार्थमाहृतं यस्तुकस्त्वानं वस्त्रयुग्मं समानीतं च
सूत्रेण निर्मितं सुवर्णविचित्रं दिव्यं गृहाण त्वं सुरेश्वर तंतुजं वस्त्रं कार्पासं तंतुभिर्युक्तं ब्राह्मणेन निर्मितं शुभं अनेकरत्न
विचित्रं उपवीतं गृहाण मे तस्मा यज्ञोपवीतं चंदनं मलयोद्भूतं कस्तूर्यागरु संयुतं कर्पूरेण समायुक्तं स्वीकुरुष्वावलेपनं
तस्मा गंधं पुष्पैः कर्णिकारैश्च पंकेजमल्लिकादिभिः नीलसुगंधिपुष्पाणि गृहाण पुरुषोत्तम तस्मा दस्मा पुष्पं दशांग
गुग्गुलं धूपं सुगंधं च मनोहरं कृष्णागरु समायुक्तं धूपं देव गृहाण मे यस्तुक धूपं आज्यं च वर्त्तिसंयुक्तं दीपितो योजि
तं च यत् दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्यतिमिरापहं ब्राह्मणोस्यान्तदीपं नैवेद्यं गृहाण तां हरे चंद्रमा नैवेद्यं इदं फलं पूगीफ।
लं महद्दिव्यं नाम्पानताम्बूलं हिरण्यगर्भ समाप्रदक्षिणा यज्ञेनपुष्पांजलि नमस्कारोभिकं वायना सुपक्कान्नमिदं विप्र
गृहाण त्वं द्विजोत्तम त्वत्प्रसादादहं विप्र व्रतस्य फलमाप्नुयात् प्रदक्षिणा मंत्रहीनं प्रार्थना अथ कथा सूत उवाच।
नाथैकं नावहिश्च कामि चतुर्वर्गफलप्रदं सर्वरोगप्रशमनं विलसात्पुण्यमुक्तिदं नारीणामथवा पुंसां भक्तिसक्तिफलं
प्रदं सर्वरोगप्रशमनं विलसात्पुण्यमुक्तिदं हृषिवेदत्तिदेवर्षेहापं कृतामसमोपरि नारद उवाच भगवन्सर्वमाख्या
तं युष्मद्भिर्विज्ञानतया गोपत्यकं व्रतं तामव्रतानां व्रतमुत्तमं तद्व्रतं कृत्रिमे ब्रह्मन् कथमुद्यापनं भवेत् अतं च चरवियं खा
उपतैः षड्भिः समन्वितं भक्ष्यभोज्यसमायुक्तं नानाफलसमन्वितः इदं केन वाचीर्णं देवर्षे कथय प्रभो नारद उवाच

प्र॰ ता॰ कि॰ २१

210

श्राषाढ्यां समितेपक्षे कार्त्तिक्यां वर्धितत्तिथौ तिलामलककल्केन स्नानं नित्यं विधाय च नदीतीरेथवागोष्ठे शि
वागारे हरेर्गृहे पुष्पमाद्यं दाव नेवापि लिखित्वोपसमकं पदं त्रयस्त्रिंशत्स्वपद्मानि कुर्यात्क्रमाद्दिने दिने तत्संख्यया प्रकर्तव्या
श्चार्घ्यप्रदक्षिणानती वालकार्त्तिसमुद्दिश्य लक्ष्म्या सह जगत्कृतं गंधाद्यैः कर्पूराद्यैर्वस्त्रैर्यथाशक्त्या प्रपूजयेत् ब्राह्मणं च
ततः एवं उपसमं संख्यातमुत्सृजेत् प्रथमादृष्टवटकैर्हितीये पूपकैर्व्रती तृतीये शापिष्टान्नैश्चतुर्थे पूपकादिभिः पंच
मे परमान्नैस्तत्समस्यैश्च पूजयेद्व्रती सूत्रैवोदाहृतं तीर्थमितिहासं पुरातनं ऋषीणां चैकमानानां सूतेनोक्तं मया श्रुतं ऋष
यः ऊचुः केन चादौ व्रतं चीर्णमेतत्केन प्रकाशितं कथं चैतद्यापनं तस्य किं फलं सूत कथ्यतां सूत उवाच पुरा शक्रो मरा
वसादेवदानवकिन्नरैः रुद्रैरादित्यपक्षायेर्गंधर्वैः वसुभिः सह रंभानृत्यं समारेभे क्रीडालोभेन कृत्वा एवं तत्रैव क्रियमा
णे त्रुटितं मासिमंडले ज्ञाणमात्रं विचार्याथ धर्मराजं समाकवात् यम उवाच जन्मप्रभृति कृतं येन कृतं प्राणिभिः
कश्चित् न चर्मस्तायुभिः शक्रकर्तव्यान्वादनं तयोः नारदेन श्रुतं तत्र जगाम यत्र तं दत्तं स्वर्गं यिवात ते कृत्लो वचनं चेद
मब्रवीत् हंसोवाच सर्वलोकज्ञ देवर्षे भुवनेषु चरन्सदा तत्र जातं महाश्चर्यं श्रुतं मे धर्मसंसदि तत्र सर्वे समायाता
स्तत इंद्राद्याश्च त्रिदश रुद्राः एकादश विष्णुरादित्या द्वादश चापि च वसवोष्टौ तथा नागा यक्षराक्षसपन्नगाः रंभया च समा
रब्धं नृत्यं शक्रस्य पश्चात्ततः त्रुटितं चर्म वाद्यानां मङ्गलं तस्य साधनं यमः प्राह तथा हतानस्य मह्यामेवं नास्ति भो तामा २१

तयथ्यंतद्धर्मविधाययोगपंसदानिति ततश्रुत्वातुमयाभीत्यासर्वज्ञायनिवेदितं इतिनारदवाक्यंतुश्रुत्वाकृष्णःस्वयमन्वितः
सुभद्रायागृहंगत्वापूजितस्तामुवाचह किंचिद्व्रतंत्वयाभद्रेकृतंवानेतिनिश्चयं सुभद्रोवाच सर्वव्रतानिभोकृष्णकृ
तान्येवनसंशयः नोचेन्नत्वंमहोदर्येनस्यामर्जुनवल्लभा पुत्रोभिमन्युश्चकथंकथयस्वजगत्पते श्रीकृष्णउवाच॥
तथापित्वंमहाभागेव्रतमेकंसमाचर गोपद्मेतिचविख्यातंत्रिषुलोकेषुविश्रुतं इतिकृष्णवचःश्रुत्वासुभद्रा
तत्तथाकरोत् कृष्णोपदिष्टविधिनासत्यंचसमापितं सोद्यापनेव्रतेपूर्णेकालेयमभटाययौः हृताजुः
सुभद्रेत्वद्देहस्यचमार्गेनागतावयं त्वद्धर्मसहवायाथ्यंधमेनचप्रकल्पितं इतिहितद्वचःश्रुत्वासव्रतास्मीतिसाब्र
वीत् ततोभटाःसर्वेपवदह्यशुःसादरास्तदा पद्मानांत्रिंशुयंतस्यागृहेगांचसवत्सकां स्थंडिलेहस्तमात्रेतुसुसमस्मिन्कुं
ताशते कृष्णोपदिष्टंवीक्ष्यभटाजग्मुर्यमांतिकं प्रापयतप्रभावेनसुभद्रापदमच्युतं नारदउवाच इतिहितद्वचः
श्रुत्वाऋषयश्चकिर्त्वतं सनत्कुमारउवाच भोभोनारददेवर्षेसर्वज्ञानसुधानिधे श्रीब्रूहिमत्रविमेयद्व्रतस्योद्या
पनेविधिं श्रीनारदउवाच पूर्णेतुपंचमेवर्षेव्रतस्योद्यापनंभवेत् श्रीविष्णोःप्रतिमाकार्यासुवर्णस्यपलेनवै पुष्प
मंडपिकाकार्याचतुर्द्वारासुशोभना तन्मध्येपूजयेत्कृष्णंरमयासहितंहरिं त्रयस्त्रिंशन्ततोविप्रान्व्रताद्धोमंसमाचरे
त् श्रद्धोदेवेतिमंत्रेणआज्यकृष्णतिलपायसं रक्तवस्त्रयुतांधेनुंमाचार्यायनिवेदयेत् ब्राह्मणंश्चसपत्नीकान्मो।

व्र· जयेत्तथा एवं यः कुरुते विप्र तस्य श्रीरचला भवेत् यं यं चिंतयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयं अंते विष्णुपदं गच्छेत्सर्वपा
ता·की· पविवर्जितः इति तावदीयेणोपसव्रतं समाप्तं अथाषाढपौर्णमास्यां कोकिलाव्रतं आषाढपूर्णायां मासं तैलो
ष्टाव्ष्टानं ततः प्रभाते निहित्यिं आचम्य प्राणानायम्य ममासपञ्चायकलिद्यमम मेहजन्मनि सर्वपापपुत्रपौत्र
२११ लक्ष्मीसौभाग्यममपत्नीनाशसौभाग्यसिद्धिद्वारा कोकिलारूपगौरीप्रीत्यर्थं कोकिलाव्रतं करिष्ये इति संकल्पः
आषाढपौर्णमास्यां संध्याकाले समुपस्थिते संकल्पयेमासमेकं श्रावणं प्रत्यहं त्वहं स्नानं करिष्यामि यमाद्वत्ला
चर्यस्थिता सती भोक्ष्यामि नक्तं भोपशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयामिच्छया स्नानं करोमि देवेशि कोकिले प्रीतये तव ज्ञा
लेस्मिन्नावनेधरापे सर्वदेवजलाप्लुये इति मंत्रेण तिलामलकैः सर्वौषधिजलेन वचापिष्टेन चाष्टोदिनानि प्रत्येकं
तिलामलकपिष्टेन वचौषधिपिष्टेन षट्दिनान्येवं मासावधि स्नाने क्रमः एवं स्नात्वा रविं ध्यात्वा तस्मै अर्घ्यं दद्या
त् ततः आदित्य भास्कर रवे अर्क सूर्य दिवाकर। प्रभाकर नमस्तुभ्यं गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते इति सूर्यार्घः स्वर्णप
क्षां रौप्यपादं मौक्तिकनेत्रां प्रवालमुखवांतपृष्ठां चूतचंपकवृक्षस्थां पक्षिरूपिणीं कोकिलां लिखित्वा पूजयेदिद्व
क्तं स्वर्णपक्षां रत्ननेत्रां प्रवालमुखपंकजां कस्तूरीवर्णसंयुक्तां सुरपक्षां नंदने वने चूतचंपकवृक्षस्थां षट्पदस्वरस
मन्वितां चिंतयेत्तां भक्तितो देवीं कोकिलारूपधारिणीं ध्यानं आवाहयामि तां देवीं कोकिलारूपधारिणीं आगा। २११

रूपकोकिले देवि देहि मे वाञ्छितं फलं । चंपकद्रुममारूढां कोकिलां नंदने वने । आवाहनं । आसनं हैमवस्त्रेण
निर्मितं रत्नचितेन वा । गृहाणेदं मया दत्तं कोकिले प्रीतिवर्धिनि । आसनं । तिलस्त्वं हे तिलसंभवे तिलसौख्ये तिल
प्रिये । सौभाग्यं धनपुत्रांश्च देहि मे कोकिले नमः । तिलपुष्पफलैर्युक्तं पाद्यं मे प्रतिगृह्यतां । पाद्यं । रत्नचंपकपाद्ये
सुपीतचंदनसंयुतं । हेमपात्रे स्थितं तोयं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते । अर्घ्यं । निर्मलं सलिलं गांगं कोकिले पक्षिरूपि
णी । वसंते च सुगंधेन गृहाणाचमनीयकं । आचमनं । पंचामृतेन स्नपनं कोकिले कलकंठके । मया दत्तेन प्रीता
त्वं भव त्वं परमेश्वरि । पंचामृतं । मंदाकिनीजलेनापि सर्वतीर्थसमन्वितं । स्नानार्थं तु मया दत्तं कोकिले गृ
ह्यतां नमः । स्नानं । यस्मात्कार्पाससूत्रेण वासांसि विविधानि च । पीतवस्त्रप्रदानेन प्रीता भव ममाम्बिके । वस्त्रं ।
कंचुकं च मया दत्तं नानावर्णविचित्रितं । कोकिले गृह्यतां देवि प्रसीद परमेश्वरि । हरिद्रारंजिते देवि कंठसूत्रं सम
र्पितं कोकिले सुभगे देवि वरदा भव मेऽम्बिके । कंठसूत्रं । यानि रत्नानि सर्वाणि गंधर्वैः पूजितानि च । तैर्युक्तं भूषणं हैम
कोकिले प्रतिगृह्यतां । भूषणं । श्रीखंडचंदनं दिव्यं मलयाद्रिसमुद्भवं । विलेपनं मया दत्तं गृह्यतां परमेश्वरि । गंधं । अ
क्षताः । कुंकुमालक्तकं दिव्यं कामिनीभूषणास्पदं । सौभाग्यदं गृहाणेदं प्रसीद हरिवल्लभे । कुंकुमादि । शतपत्रैर्जाति
पुष्पैश्च चंपकैः मरुपत्रैः पाटलैश्चैव युक्तं पुष्पं गृहाण मे । पुष्पं । वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यो गंधमुत्तमः । आघ्रा

व्र॰
ना॰ की॰
२१२
212

नमः सर्वदेवानां धूपोयं प्रतिगृह्यतां इति धूपं आज्यं च वर्तिसंयुक्तं इति दीपं शर्कराखंडखाद्यानि दधिक्षीर
घृतानि च आहारार्थं मया दत्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यतां नैवेद्यं पाटलीपूगीकर्पूरएलालवंगसंयुतं ताम्बूलं पानीयार्थं
मयानीतं कोकिले प्रतिगृह्यतां चंदनागरुकर्पूरकस्तूरीकेसरान्वितं करोद्वर्तनकं देवि गृहाण हरवल्लभे ॥
करोद्वर्तनं कूष्मांडनारिकेलं बीजपूरसमं कदलीफलं जंबीरं मातुलिंगं च फलं गृहाण नमोस्तु ते फलं पूगी
फलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतं हिरण्यगर्भो दक्षिणा कोकिले कृष्णवर्णे च सदा वसति कानने भवान्येह
एकांताय कोकिलायै नमो नमः श्रीराजन्ये जिता पत्या भक्त्या कोकिला गिरिजाप्रिया पुष्पैः नानावि
धैः श्रेष्ठैर्वरदास्तु सदा मम पुष्पांजलिः कोकिलारूपधारिण्यै जगन्मात्रे नमोस्तु ते शर्वाणी नदीना
नां त्राहि देवि सदा देविके गंधपुष्पाक्षतैर्युक्तं तोयं हेमफलान्वितं अर्घ्यं गृहाण देवेशि वांछितार्थं प्रयच्छ मे
श्रावाप्यस्मितेपद्मे मे च वर्णे हरप्रिये कोकिले जगन्मातर्गृहाणार्घ्यं नमोस्तु ते पुनरर्घ्यं तिलस्ने
हे तिलस्नाते दुर्पदे देहि यशो देहि प्रार्थना अंते हेमी तिलमिश्रितां कोकिलां कृत्वा विप्राय दद्यात् देवि।
वैवस्वतोत्पन्ने विंध्याद्रिवनवासिनि अर्चिता पूजितासि त्वं कोकिले हरवल्लभे कोकिले कल्के ... माधवे
मधुरस्वरे वसंते वसते देवि गच्छ त्वं तं दर्शनं विसर्जनं इति कोकिलाव्रतपूजा अथ कथा ऋषिरुवाच

स्वमतीतिनिमं वंश्येमहात्मेहेषयथाभवे कलत्रीणांतथाचस्य ... मजगद्गुरो श्रीकृष्णोवाच यमुनायास्त
टेपूर्वमयुगाति कृतेपुरा नगरंशत्रुघ्नंतामाभूद्राजाभातववंशजः तस्यभार्याकीर्त्तिनामानाम्नासीत्सुस्थिताभवि
तयासुतागम्भभावात्वसिष्ठोवनिसत्तमः पृष्टः कथंवनितश्रेष्ठसौभाग्यमतलेवेत् एवमुक्तस्तयाज्ञानीवसिष्ठः
कीर्त्तिमालया ख्यातामवृत्तमाचष्टौकोकिलाव्रतमुत्तमं वसिष्ठउवाच आषाढपौर्णमास्यांतुसंध्याका
लेसमुपस्थिते संकल्पयेन्मासमेकंश्रावणेप्रत्यहंत्वहं स्नानंकरिष्येनियताब्रह्मचर्येस्थितासती भोक्ष्यामिन
क्तंभोशय्यांकरिष्येप्राणिनांदयामिति संकल्प्य ... ब्राह्मणांतिके प्राप्तेश्रावणेततः प्रातःसर्वसाम।
ग्रीसंयुतः शुक्लः प्रतिपत्कालेदंतधावनपूर्वकं स्नानंकुर्यान्नतेपार्थस्तुगंधामलकैस्तिलैः दिनाष्टकंततःप
श्चात्सर्वौषधैः पुनः पुनः वचयापिषयाचाष्टौदिनानिद्विजोत्तमाचरेत् स्नानाध्यानावरविमंत्र्यवांतर्पयित्वापितॄंस्तथा
तर्पयित्वालिखेत्पिष्टैः कोकिलांपक्षरूपिणीं कलकंटांश्वेतपुष्पैः पूजयेच्चकुंकुमैः पत्रैर्वाप्युपधेविवेदीपाल।
क्तकचंदनैः तिलतंदुलदूर्वाद्यैः पूजयेत्तांनमापयेत् तिलेतिलवतीमन्नामनेगानेनपांडव तिलस्नेहेतिल।
लब्धेतिलसौख्येतिलप्रिये सौभाग्यंधनपुत्रांश्चदेहिमेकोकिलेनमः इत्युच्चार्यततःपश्चाद्गृहमध्येसमेय
तः कृताहारःस्वपेत्पार्थयावन्मासंसमाप्यते मासांतेताम्रपात्रेवकोकिलांतिलपिष्टजां रत्ननेत्रांस्वर्ण

ब्र॰
त्र॰ कि॰
२१२

पद्मां ब्राह्मणाय निवेदयेत् वस्त्रैर्गुडैस्तथा शुक्लैर्ब्राह्मणं कुलजाय च स्वस्ति स्वस्तु वै विप्रो देवज्ञे वा पुरोहिते
भ्यासे च संप्रदानमाप्नोति भिः शुभकान्तया तिलस्नेहैस्तिलान्मंत्रः एवं या कुरुते नारी कोकिलाव्रतमादरा
त् सप्तजन्मानि सौभाग्यं समाप्नोति सुविस्तरं निःसपत्नी पतिं भर्तुः स्नेहं प्राप्य भूतले स्वर्गे गौरीपुरं याति वि
मानेनार्कवर्चसा एतद्व्रतं वसिष्ठेन कथितं नारदादिभ्यः तथा चानुष्ठितं पार्थ सम्यक् कीर्तिमालया तस्याः सर्वं
पन्नं वसिष्ठवचनादिह पुत्रसौभाग्यसम्पन्ना काशी शत्रुघ्नस्य प्रसादतः एवमन्यापि कौन्तेय कोकिलाव्रतमादरात् च
रिष्यति व्रतेनस्या सौभाग्यं च भविष्यति ये कोकिलां कलरवां कलकंठपीनां यच्छन्ति साज्यतिलपिष्टमयीं हि
जेभ्यः ते नंदनादिषु वनेषु विहृत्य कामं भर्त्रा सह सर्वत्र मधुरध्वनयो भवंति इति श्रीभविष्योत्तरे कोकिला
व्रतं अथ श्यामा माघमासे चतुर्दशी चाषाढ़े कोकिलाव्रतं युधिष्ठिर उवाच स्वभर्त्रा सह संयोगः स्नेह
सौभाग्यमेव वा भवेद्यथा कुलस्त्रीणां तद्व्रतं ब्रूहि केशव श्रीकृष्ण उवाच यत्कृत्वा यास्तु देवी मधुरा नगरी
शुभा तस्यां शत्रुघ्ननामाभूद्राजा राघवनंदनः तस्य भार्या कीर्तिमाला नाम्नासीत्प्रथिता भुवि प्रणम्य भ
गवान् श्रेष्ठो वसिष्ठो मुनिसत्तमः कीर्तिमालोवाच वद मे त्वं मुनिश्रेष्ठ सौभाग्यप्राप्तिदं व्रतं पुत्रः कथं च भग
वान् शिवः केन व्रतेन च वसिष्ठोवाच यदि स्त्री सि मे ते हि व्रतानामुत्तमं व्रतं तारणं सर्वपापानां कथयामि

मितिवोचतत् दक्षप्रजापतेर्यज्ञे पुरा देवाः समागताः अथ यस्य तथा सर्वे वियायगणास्तथा ब्रह्माविष्णुस्तथा
इन्द्रश्च देवराजस्तथैव च वरुणोग्निर्ग्रहाः सर्वे ये चान्ये च दिवौकसः वसिष्ठो दाल्भिको गार्ग्यो विश्वामित्रो महामु
निः पते चान्ये च ऋषयः सर्वे यज्ञार्थमागताः अथ पुण्यं दक्षस्य संनिके आगता इति ईश्वरेण विना सम्प्राप्त
ष्टा सर्वान् समागतान् शिवोमंस्ट शपाणिभ्यां ननर्त कलहप्रियः ज्ञात्वा कलहं सम्भ्रमेन ततः कैलासमाययौ स
वीक्ष्य नारदः स्थाने कैलासशिखरे शुभे तत्र दृष्ट्वा समासीनं गौरीसहितं शंकरं कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रणिपात्य
निष्ठितः ईश्वर उवाच ईश्वरस्तं वाचा पुनिःस्मृत्वा तं मनेकया किमागमनं कृत्यं ते मदीयं सत्यं प्रति स्थाने
स्थानेन संयुक्तः श्रुत्वा शिवोच संस्थपयन्नस्य दक्षिणपाणिना ततः खड्गकरवो वाच नारदः कलहप्रियः नारद उ
वाच स्वित्वं महादेव मर्त्यलोकात् समागताः तदन्तिके त्वयुक्तः ततः स्थावपुवजनात्तनो दक्षयज्ञं महं दृष्ट्वा मयदेवस
समागताः तत्र यज्ञे स्थिताः सर्वे दक्षजामातः प्रभो दृष्टं त्वं च न तत्र मध्ये दृष्टं त्वं भुवनेश्वरः तवावज्ञा कृता तेन
तद्दक्षेण पुण्यकर्मणा ते तत्र निःस्थाने संयुक्तः सम्प्राप्तोस्मि त्वदन्तिके ईश्वरेण विना किंचित् धर्मकार्यं न सिध्यति श्र
तोस्त्विफलः सर्वः प्रयासः स्वयं त्वं प्रति तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा ततः निमेषेति चिन्तयत् सक्रोधस्तु तदा जात
ईश्वरो जगदीश्वरः गौर्या च प्रार्थितो देवः श्रुत्वा तेनार देविते तस्य यज्ञस्य घातार्थं देवदेवो जगाम ह स्मरन्

श्रे॰ चलितागोगादीश्वरेणनिवारिता जगदीशानमस्तुभ्यंव्रजामिपितृवेश्मनि नारदेनाथसहितागणेशेनाथसं
ना॰ कि युता यज्ञार्थमगमत्तातस्यैवदक्षस्याशिववर्जिता वृद्धोहृष्ट्वास्तोजोगोलज्जिताचशिवप्रिया तिष्ठंतीद्वारितांदक्षोनद
दर्शमहासती क्षणमेकंचतिष्ठंतीयदादक्षोनपश्यति ततोदेवीचिंतितंगौर्याजीवितंमयाकथं यावत्ताकुंड
११५ निकटेहाहाकृत्वाचसात्मनः त्रिशिखमवज्ञातदागौर्याप्राणांत्यक्ताहृदाहतां दृष्ट्वातद्गणेशेनपाशःपरिकल्पितः
दक्षोरत्नैर्नदातार्थगौर्याश्चर्थैर्गणाधिपः पाशेनबध्वाकृतिचित्कोपान्निहतवान्तदात दक्षिणोगोदिनादे
वास्यैवपुत्रमपतिर्यधुः सहपुत्रमभत्रवत्सहदेवैगणेशितः ततस्तुनारदःशीघ्रंप्रतः कैलासमाययौः तिष्ठद्या
मास्यवृत्तं सदंतेसर्वमीश्वरं ततश्चुकोपासकालयामासजटाकोपाद्उमापतिः ततोजातोतिविकटःपुरुषोर
करलोचनः सचभाषेमहादेवंस्वामिन्नाज्ञांचदेहिमे वीरभद्रेतितामास्याकृत्वाचाज्ञांसमर्पयेत दक्षयज्ञ
विध्यानार्थंगच्छवीरातिसत्वरं श्रुत्वातदीश्वरवचःसर्वप्रमथसंवृतः प्राप्ययौयज्ञसदनमसरावहृष्टविनि
पत ततइंद्रादयोदेवातद्भयाद्विनिर्ययुः क्षणात्पराजितातेनविद्रुतास्तदिशोदश स्रुवकं तस्यतानाने
पिप्पलोदंतान्पातयत भगस्यनेत्रेतामासचसरस्वत्यास्तुनासिकां ततः एवंविद्राविताःसर्वाःशिवोदक्षस्यचिच्छि
दे कृत्वैवंयज्ञघातंसप्रजगामशिवांतिकं नमस्कृत्यपुरस्तस्थौकृतकार्यमितिब्रुवन् तथाप्यशांतको

पप्रच्छ ज्ञात्वेति ज्ञात्वा तच्छ्रुत्वा प्रसादयितुमीशानं ब्रह्मविष्णू समीपतः नमस्कृत्य स्तवनं स्तोत्रं प्रसन्नोऽभूत्तदा
दाशिवः नारदस्तं वरश्रेष्ठैर्गीतैः शिवमतोषयत् प्रसन्नं वीक्ष्य तं विप्रः शिवो हस्तस्पर्शपाणिना नन्दनारद।
स्तवं तेऽतोषयन्नधिकेशिवं पतस्मिन्नेते ब्रह्माविष्णुप्रमथाधिपं विजिज्ञपतेद्दाना दीनं कृपादृष्ट्यावलोकय
कृतो गानतरूपैः प्रीणिनस्त्वन्तात्मे जीवयतप्रभो विलोकितास्ते देवेन कृपादृष्ट्या विलोकिताः हूह्वादयस्तदा।
दाक्ष्यश्रमे वेल्लमस्मादतः उत्थितः पादयोर्मल्लंघयोदत्तः पिनाकिनः अपराधं क्षमस्वेति श्रुतः श्रुत्वा च तदा।
उत्थापितकरेणासौ दत्तः पिनाकपाणिना उत्तस्थौ माधवः कार्शीं विमीशं गमनाततं विचरस्व स्वहस्तेनेति भूय।
स्तंको पश्चाविशत् शशापवत्तदा गौरी विघ्नविघ्नकारी शिवः मत्वे विघ्नं कृतीनं दत्तसौख्यातत्क्षिप्तरात् तिर्यग्योनि
समापन्नाविचरिष्यति भूतले ततो गौरी विभावेतं प्रणिपत्य सदाशिवं कथं यास्यामि तिर्यक्त्वं भूतले च स्थितिः
कथं अन्यथा चतमविता शापपद्मवयोद्गितः कोकिला मयूरालापा भवेयं नंदते यतः कोकिलानां स्वरूपे
रूपं नारी रूपं पतिव्रता वियाहृपंजरूपाणां त्वमारूपेण पक्षिणो अचिरादेव पुत्रतः कुले महति जन्मति मे
यस्त्वमेव भर्ता च न वियोगस्त्वमेयतः वर्धयेत्कुलजा प्राज्ञः कुरूपामपि कन्यकां उः कुले च समस्त्वामभर्तः पा
नयते कुलं नदी पानयते कूलं नारी पानयते कुले नदीनां चैव नारीणां स्वच्छन्दं ललितामतिः ततस्तु।

ब्र॰ ष्ठोमहादेवस्यश्रेणपापविमोचने दशवर्षसहस्राणिकोकिलारूपधारिणी नंदनेदेवविपिनेचरिष्यसिततःपरं
ता॰ कि॰ हिमाचलसुताभूत्वामत्प्रियात्वमुपैष्यसि देवानांचयथाविष्णुःसहकारोमहीरुहां गंगाचसर्वतीर्थानांतथाति
थिषुकोकिला आषाढेऽधिकोयदास्यात्तांकोकिलांयासमर्चयेत् तदायाकुरुतेनारीनसावैधव्यमाप्नुयात् वसिष्ठ
२१५ उवाच पुराह्यवमानेनगौरीसाकोकिलाभवत् ततश्चादिश्यविहितेप्रथितंकोकिलाव्रतं यानारीनैवकुरु
तेमोहात्साविधवाभवेत् कुरुत्वमेतत्कल्याणिकीर्तिमालेव्रतोत्तमं कीर्तिमालोवाच कथमाराध्यतेगौरी।
215 कोकिलारूपधारिणी विधानंब्रूहितद्विप्रतत्प्रसादात्करोम्यहं वसिष्ठउवाच कोकिलाव्रतमाहात्म्यंविधा
नंचवदामिते शृणुदेविप्रयत्नेनमन्त्रैःपौराणिकैर्युतं मलमासेव्यतिक्रान्तेशुक्लेआषाढेसमागते आषाढ्यां
पौर्णमास्यांतुसंध्याकालेउपस्थिते संकल्पयेन्मासमेकंश्रावणीप्रभृतिह्यहं स्नानंकरिष्येनित्यंचब्रह्म
चर्यस्थितास्थिते भोक्ष्येनक्तंचभूशय्यांकरिष्येप्राणिनांदयां सौभाग्यपुत्रपौत्रादिसमयेशिवतुष्टये इति
संकल्प्यविप्रेभ्योनारीविप्रेभ्यःप्रवच प्राप्यानुज्ञांततःसर्वांसामग्रींसकलामपि प्रत्यूषेचप्रतिदिनंदंतधा
वनपूर्वकं नद्यांतडागेवाप्यांतडागेवानिर्झरे स्नानंकरोमिदेवेशिकोकिलेप्रीतयेतव जलेस्मिन्पाव
नेपुण्येसर्वदेवजलाश्रये स्नानंकुर्याच्छ्रुतेदेविसुगंधामलकैःशिलेः दिनाष्टकंततःपश्चात्सर्वौषध्यापुनः

पृथक् वचापिष्टेनचस्नानंदिनान्यष्टौसमाचरेत्तिलामलकपिष्टेनवचौषधियुतेनच षट्दिनानिततःस्नातो
मेषूर्णीफलक्लिप्तया स्नात्वाध्यात्वारविंतस्मैदद्यादर्घंप्रयत्नतः आदित्यभास्कररवेत्यर्कसूर्यदिवाकर प्रभाकर
नमस्तुभ्यंगृहाणार्घंनमोस्तुते सूर्यार्घमंत्रः कारयेत्कोकिलांदेवींसौवर्णींसर्वकामदां रौप्यांचरत्नयोश्चैवकेचि
योश्रापिसौ क्षिकेतानिपंचपुष्पेनपूतहृद्यसमाश्रिता अथवातिलपिष्टेनकोकिलारूपरूपिणी निर्यायता
स्नपात्वेतांपूजयेत्सुसमाहितः उपचारैःषोडशभिःयथावन्नियोगतःसे आवाहयामितांदेवींकोकिलारूपधारिणीं
अवतारंकृष्णात्रप्रसादंकुरुष्वमे आवाहने आभान्तकोकिलेदेविदेहिमेकिलवांछितं सूतहृदंसमारुह्य
रमस्वेनंदनेवने आसनं निर्यामोतिसमञ्ञुनेकोकिलेकलकंठके तिलपुष्पान्वितंस्वर्घंगृहाणत्वंनमोस्तुते
अर्घं आपाद्यमयामिनेपत्केसैचवर्णस्वरूपिणि कोकिलेनामत्वंदविमानार्घंप्रतिगृह्यतां स्नानं कोकिले
कलकंठेचमाधवेमधुस्वरे वस्त्रेणेवमेदेविवस्त्रंचप्रतिगृह्यतां वस्त्रं श्रीखंडचंदनंदिव्यंगंधाढ्यंसुमनोहरं वि
लेपनंमयादत्तंप्रीत्यर्थंप्रतिगृह्यतां गंधं हरिद्राकुंकुमद्रव्यैःकोकिलेकामसंभवे कुंकुमेनार्चितासिस्वमतः
प्रीतिंप्रयच्छमे हरिद्रा कमलपुष्पकेचूर्णकेचवाहसि विविधयातिचप्रीतःपुष्पप्रदानेनप्रीताःसन्तुसर्वदेवताः वस्त्र
पुष्पं मालादीनि निवेद्य वनस्पतिरसोद्भूतो धूपः आज्यंवर्तिसंयुक्तमितिदीपं सर्वभक्ष्यसमायुक्तैःरसैःसर्वैःसम

व्रं· त्रितं सर्वदेवसमाहारं नैवेद्यं प्रतिमरत्नतो इति नैवेद्यं कूष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खर्जूरैर्दाडिमीफलैः चूतजंबीरजंबूश्री
ना· की· फलैरामलकैस्तथा द्राक्षानारंगबदरैर्मातुलिंगैः सशर्करैः फलानि· नागवल्लीदलमिति तांबूलं हिरण्यमिति
दक्षिणा प्रार्थना भिक्षान्तिकं ठक्कुराणि दद्यात्तापि दिने दिने कुर्याद्देवविधिं पूजां श्रीविष्णोर्पितं च सद्व्रतं विसर्जयेत
२१६ पश्चात्तो सौवर्णीं कोकिलां यदि यदा तु तिलपिष्टमयकोकिला क्रियते तदा कुर्यात्सहमाकान्तेभिक्षार्थां स्तवि
216 सर्जितं रम्यं वने समागत्य स्फाटा कोकिलकूजितं तदा तत्स्यन्ते शक्रमुपवासं तत हितं कोकिले कुसमवर्णे सदा
वासो वने कृतं सौभाग्यमतुलं देहि रक्षाणां हरन मो स्तुते अर्घ्यमंत्रः चैत्ररथवने रम्ये विंध्यपर्वतवासिनि गच्छ
गच्छ महादुर्गे स्वस्थाने नंदने वने विसर्जनं रूपं देहि यशो देहि सर्वत्रे विंध्यपर्वतवासिनि सर्वसौख्यं च देहि मे पु
त्रान्देहि यशो देहि सौभाग्यं देहि संपदः इत्यन्ते वचनः पश्चाद्विष्णुमेतेन स्वव्रतानन्तभोजी भवेत्सार्थ यावन्मासः समा
प्यते मासांते तानस्य आषाढे कोकिलां स्वर्णं तिलमितां वस्त्र्यान्वश्छन्नैर्युक्तां ब्राह्मणाय कुंडलैस्तथा दद्यात्सदक्षिणां वा
पि देवज्ञे वा पुरोहिते एवमाषाढमासस्य इह विध्येसमुपस्थिते सधवा विधवा वापि या नारी कोकिलाव्रतं करो
ति सप्तजन्मानि सौभाग्यं लभते स्वर्गे ततो गौरीपुरं याति विमाने नार्कतेजसा श्रीभगवानुवाच एतद्व्रतं वसि
ष्ठेन सवितात्रा कथितं पुरा तथा कृतं तत्पार्थ समस्तकीर्तिमालया तस्मात्सर्वं तिष्ठन्तेवासिष्ठवचने यथा ॥

एवंयास्त्वापिकौंतेयकोकिलाव्रतमुत्तमं करिष्यतितत्तस्याःसौभाग्यंपंचभविष्यति आषाढ्यांहोयदास्नातां
कोकिलाव्रतमाचरेत् नकरोतियदानारीव्यालाभवतिकानने एकांतःसर्वदानानिकोकिलाव्रतमेकतः
कृतेश्रवणस्वरोभिश्चयश्चयमिपत्नीभिरादरात् अहल्ययाचसावित्र्याचअरुंधतिनाशचीपतेः अरुंधत्यासहत्वाना
पूजिताकोकिलात्वया सीतयापूजितासापि सर्वकामार्थसिद्धये गौतम्यादंडकारण्ये स्नात्वाकृत्वायथाविधिः
नलान्वेषणकामायदमयंत्याचपूजिता रुक्मिण्याचततःस्नात्वापूजिताकोकिलाशिवा विलोपसु।
ष्वापूर्यंतिच्छजातेनसंशयः अंचैलामलिनादीनापकर्मतानतथा एवंबंध्याकाकवंध्याविवत्सास्तनवमा
कः सर्वत्वाःफलभाजःस्युःव्रतस्यास्यप्रभावतः आयुरारोग्यमैश्वर्यंसौख्यंबहुविधयशःप्रजां सौभाग्यंस्व
र्गंरूपंनारीप्राप्नोतिनान्यथा एतद्व्रतंमयाख्यातंकार्यंवारत्रयंत्वया तृतीयांतेचविधिवत्कार्यमुद्याप
नंशुभे एकस्माज्जायतेद्रव्यंद्वितीयाल्लभतेसुतान् तृतीयाच्चापिसौभाग्यंप्राप्नुयान्नात्रसंशयः इति
वाराहेकोकिलाव्रतं अथोद्यापनं अथापनेविधिंब्रूहिव्रतस्यास्यममप्रभो येनविज्ञानमात्रेणसौभा
ग्यंचभविष्यति श्रावण्यांपौर्णमास्यांतुशुक्लपक्षविशेषतः द्वितीयायामेकभक्तंदंतधावनपूर्वकं
उपवासस्यनियमंकार्यंव्रतपरायणं तृतीयायांश्रवणफलदामध्याह्नेसमुपोषिता श्रावणेशुक्लद्वितीं।

व्र॰
ता॰ कि॰
२१७

यायामेकभक्तं कृत्वा ततो नीयायास्तु पोषयेद्दिति पौर्णमासीकालान्तकालांतराम्रपल्लिपत्रचोदेशे मं
डलं तत्र कारयेत् अष्टदलं लिखित्वा मध्ये चतुष्कोणं च भद्रकं कलशं वारि शृंगं च पंचरत्नसमन्वितं तस्योप
रि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं विंशत्येकविंशति: सम्यथान्यस्तं तत्पात्रे प्रस्थैकेन पूरयेत् तदभावे तदर्धं वाऽऽढकेनाथ
नारद ऊर्णापट्टकृतं सवर्णांगमतं दद्याच्छक्तित: तस्योपरि न्यसेद्देवीं कोकिलां पूर्ववत्तदा अर्घ्यं च प्रदाने
न धूपदीपप्रदानकं नैवेद्यं मोदकादिं च पक्वान्नं समाहृतं बहु: अर्घ्यं चैव प्रदातव्यं तांबूलं फलसंयुतं मे रात्रौ जा
गरणं कार्यं वाद्यनृत्यप्रभृतिकं पूजिता पकचित्तेन फलमाप्नोति चाव्ययं प्रभाते विमले जाते स्नानं कृत्वा
विधानत: पूजयेद्विधिवद्देवीं होमं च विधिवद्द्विज: तत: चंपकपुष्पैश्च तंडुलै: पूतपायसै: अष्टोत्तरशतं
हुत्वा तु ऋग्मंत्रैर्वैदिकै: कोकिलाप्रीतये ब्रह्मन् ब्राह्मणीनां शतत्रयं ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्सपत्नी
कांश्च पंच च अशक्तो लेकयुग्मं च भोजयेद्व्रतशालुके त्रिंशीभ्यश्च प्रदातव्या कारिकापक्वमेव च मोद
कांश्च समस्तांश्च वंशपात्रे समन्विता कृत्वा वर्णसमायुक्ता पक्वान्नं च प्रपूरयेत् सर्वोपस्करसंयुक्तं त्रिंशी
भ्यश्च प्रदापयेत् आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्गां कांस्यं च सवत्सकां उपानहौ तथा शय्यां चामरं छत्रमेव च ॥
मुद्रिकाकर्णवेष्टौ च चंदनं कुंकुमानि च सर्वं दद्यात् द्विजेंद्राय सपत्नीकाय नारद दापयेद्विधिवत्सर्वं

917

स्नात्वायकुर्वीतविधिं व्रतोपदेष्टेदानंचभोजनंचसदक्षिणं एवंयाकुरुतेराजन्कोकिलाव्रतमुत्तमं सर्वंप्राप्नो
तिसौभाग्यंपुत्रपौत्रधनादिच ततोवसुंजीवतेसौवैधव्यंपुत्रपौत्रैःसमन्विताः कोकिलेपूजितागन्धविधिवत्सर्व
कामदे कारयेत्कोकिलांदेवींसौवर्णींसर्वकामदां रौप्यंचरणंचैचूडाभिश्चित्तानेत्रेमौक्तिका पंचरत्नानितिर
ष्ठेचहूतनहूतसमाश्रिता एवंतंचयथाशक्त्यायथोक्ताचशनैःशनैः विप्रंकरार्पितालक्ष्मीसस्वभावमिदं ।
प्राग्य मत्रांकममवाप्नोतिमहामायाप्रसादतः इतिनारदीयेकोकिलाव्रतोद्यापनं अथश्रावणपौर्णमा
स्यांरक्षाबंधनविधिः भविष्ये युधिष्ठिरउवाच सर्वरोगोपशमनंसर्वाशुभविनाशनं सकृत्कृतेनाब्दमेकंये
नरक्षाकृताभवेत् श्रीकृष्णउवाच शृणुत्वंराजशार्दूलइतिहासंपुरातनं इंद्राण्यायत्कृतंपूर्वंशक्रस्यव्रत
सिद्धये देवासुरमभूद्युद्धंपुराद्वादशवार्षिकं तयोःसंवदतोरेवंशचीप्राहहरेस्त्वंवैश्वःप्रभाततदिनेदेवप्रातः
सर्वंभविष्यति अहंरक्षाविधास्यामियेनाजेयोभविष्यति इत्युक्त्वापौर्णमास्यांसापौलोमीकृतमंगला ।
ववंदद्विजोपांगोरक्षापोटलिकांततः वद्धरक्षस्ततःशक्रःकृतस्वस्त्ययनोद्विजैः इन्द्रावदानवानेकांत
न्हत्वागात्वलक्ष्मजाः शक्रश्चविजयीभूत्वापुनरेवजगत्त्रये एषप्रभावोरक्षायाःकथितस्तेयुधिष्ठिर ज
यदःसुखदश्चैवपुत्रारोग्यधनप्रदः युधिष्ठिरउवाच क्रियतेकेनविधिनारक्षाबंधःसुरोत्तम कस्मिं

श्रे
ता॰ कं॰
२१८

(२१८)

स्मिंथोकदादेवपत्न्यैवन्नुमहेंद्रस्य यथा यथा हि भगवन् विचित्राणि प्रभाषसे तथा तथा न मे तृप्तिः वद कथामस्य
एतःकथा श्रीकृष्ण उवाच संप्राप्ते श्रावणस्यांते पौर्णमास्यां दिनोदये स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृ-
तिविधानतः ततो देवान्पितॄंश्चैव तर्पयेत्परमांभसा उपाकर्मादिकं प्रोक्तं ऋषीणां चैव तर्पणं कुर्वीत चात्र
तेलरहतसिद्धार्थैर्हेमचर्चितां वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः हर्वावर्णैर्हितैर्भिन्नैर्ग्रंथितां पापशमना
य उपलिप्ते गृहे मध्ये दत्त्वा वरासनं रम्ये तत्रोपविशेद्राजामात्यैः श्रुतस्त्रसमन्वहूतैर्वेश्याजनेन स-
हितो मंगलसहितैः समन्वितैः विप्रैः रक्षाबंधः कार्यः प्रणामदः सर्वे विप्रास्तु गेयायात् प्रयतेन रक्षाबंधा
नेत्रेति मंत्रेति मंत्रेण येन बद्धो बली राजा दानवेंद्रो महाबलः तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे माचल माचल ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैः वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः कर्तव्यो रक्षिकाबंधो द्विजान्संपूज्य भक्तितः अनेन विधिना
यस्तु रक्षिकाबंधमाचरेन्नर स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं भवेत् यः श्रावणे विमलमासि विधानवि-
ज्ञो रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं पुत्रप्रपौत्रसहितः ससुहृज्जनः
स्यात् अपरं रक्षाबंधो न कर्तव्यः भद्रायां हेतु कर्तव्यो श्रावणे फाल्गुने तथा श्रावणी नृपतिं हंति ग्रामं द-
हति फाल्गुनी इति वचनात् ॐ इति रक्षाबंधनविधि अथ माघपौर्णमास्यां समाप्ते स्वव्रते शिव

हरे राजोवाच भगवन्कृतिपार्ईलव्रतमेकं वदस्व मे सांप्रतं यस्मिन्काले चीर्णे कामान्सर्वानवाप्नुयात् मासि भा
द्रपदे शुक्ले पौर्णमास्यां प्रयत्नतः तत्रादौ कार्यमनघ चैव प्राह्मण्यैर्विधानतः भाद्रशुक्लचतुर्दश्यां प्रातः स्नात्वा विधानतः
शिवं संपूज्य विधिवत् शैवान्संपूज्य यत्नतः शिवं ध्यात्वा जगन्नाथं सोमार्धशेखरं कृतांजलिपुटो भूत्वा मंत्रमेतं पठेन्नरः
म्बः करिष्ये व्रतं यत्नात् उमामाहेश्वराभिधं आज्ञां देहि महादेव सोमसोमार्धशेखर इति विज्ञाप्य देवं पुनः संपूज्य यत्न
तः मध्याह्नेपि महादेवमर्चयेन्नियतो व्रती ततो देवान्ऋषीन्सर्वानभ्यर्च्य विधिवत्स्वयं हविष्याशी शिवं स्मार्यस्तु जपेद्दि
वि शर्वकं निद्रा कार्या न तस्यां तु योगे महादेवस्य संनिधौ अर्घ्याय प्रभ्रमेयामे महादेवं ततः स्मरेत् ततः शौचादिकं सर्वं वि
र्वत्य प्रीतमानसः स्नानं कुर्याद्यथायोगं यथाशास्त्रं यथाक्रमं पूर्वियाय ततो वस्त्रं त्वा लिंगं तु शुभमदनं ते अकृतं तत्र कु
र्यात्त्रिपुंड्रं च यथाक्रमं रुद्राक्षधारणं कार्यं बिल्वपत्रादिभिर्नवैः ततो होमोपकर्तव्यः शिवप्रीत्यर्थमादरात् संध्या
कार्या ततः परं ततः शिवार्चनं कार्यं बिल्वपत्रादिभिर्नवैः ततो होमोपकर्तव्यः शिवप्रीत्यर्थमादरात् गवां प
चदशाग्रंथितं तु ज्ञीते शिवात्मकं एवं पंचदशाग्रंथियोरकं कुंकुमान्वितं संपादनीयं यत्नेन व्रतनिष्ठेन सज्जनैः उमा
महेश्वरं चैव सौवर्णप्रतिमाद्वयं संपादनीयं यत्नेन राजतं वा मनोहरं पलमात्रेण कर्तव्या प्रतिमाद्वयमुत्तमम् अर्थिके
चेद्यथाशक्ति कर्तव्यमतियत्नतः सौवर्णे राजते वापि ताम्रे वा कलशे नवे संपादनीयो रत्नेन प्रयतैः व्रतन्तैरैः

ब्र· ततः सद्धर्मयुक्तेन तेन वस्त्रयुग्मार्चिते शुभे एवं कृत्वा स्थापनीयं कलशे प्रतिमाद्वयं आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः तथा चैवं वैके
ता·र्कि· रपि अभिषिंच्य प्रयत्नेन पूजयेत्प्रतिमाद्वयं ततः प्रयत्नतो गच्छेदलंकृत्य शिवालयं शिवस्याग्रे ततो गच्छेन्नैरृत्या
यैरलंकृते ततः षोडशपत्रके वह्निरंतस्त्रिकोणे अलंकृते स्वस्तिकाद्यैः स्थापयेत्कलशं नवं ध्यायेत्ततो महादेवमु
२१९ मादेहार्धधारिणं सत्कामालापरीतांगं गंगाकूलपरिवेष्टितं पंचाननं समाक्रांतमनलेंद्ररविप्रभं चंद्रार्धशे
खरं नित्यं जटामुकुटमंडितं त्रिपुंड्रलोकोविलसद्भालभागमनामयं भस्मोद्धूलितसर्वांगं हृद्याकल्पाभरणावि
तं सदस्मितमनाधारमाधारं जगतां प्रभुं देवैर्मुनैरनिशं स्तूयमानमनेकधा देवात्मकं देवदेवं ध्येयं विष्णुब्रह्मादिवं
दितं विष्णुनेत्राब्जितारक्तपादपंकजमुत्तमं अप्रतिद्वंद्वसर्वद्वंद्वादारकान्वितं सर्वोत्तममनाद्यंतं सर्वदेवनिषेवितं
सर्वदेवनिषेवितं अनंतमक्षयं पांचवक्त्रं हुतकपिंगलं ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं विश्वरूपं चिदात्मकं निष्कलं निर्गु
णं शांतं निरवद्यं निरंजनं अप्रमेयं जगन्नाथं स्थितिसंहारकारणं विश्ववाहुं विश्वपादं विश्वाख्यं विश्वशंभवं ॥
विष्णुनारायणाराध्यमव्ययं परमं पदं विश्वतः परमं नित्यं विश्वसृष्टिमनामयं एवं ध्यात्वा महादेवं सर्वदेवोत्तमो
त्तमं ध्यायेत्ततः परां गौरीमादिविद्यामनामयां लक्ष्मीसेवितपादाब्जां शचीसेवितपादुकां सरस्वत्यादिभिर्नित्यं स्तू
यमानपदांबुजे अर्धोरुयुगबंधोत्पन्नपद्मविंबफलाधरां मासवक्रांतिकल्मोपेतशरच्चंद्राममनामया निरस्कृता

219

लिमालांतामलकावलिभिः सदा योगावृन्दोजनिर्भृतिचक्रवाकवरांगनां नितंतिसक्तांभोजाननयताम्भोमनिंदि
तां मीमंताधिकृतांशेषकामभल्लामहर्निशं भ्रुकुटीभेकृतांशेषप्रामभल्लसमाकुलां वकुलमालकलोन्नतहेममाला
विलोसिच रोमावलीतिरोभूतमध्यमजुमरनालिकां नाभिरंध्रप्रतिरोभूतघनावर्त्तमवर्त्तुलां उन्नमोहतिरोभूतरंभास्तं
भोपृथ्वाकृहां पादयुग्मप्रभांकोतिर्जिताकणपंकजां ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रजननीमहेशार्ज्जभागिती महेशाश्लिष्टवामांगां वरदा
भयदांमुदा देवैर्यज्ञैर्द्दीतैश्चकोटिशः एवं ध्यात्वा ततः सम्यगुपचारान्प्रकल्पयेत् ततः पुष्पाण्यादाय शिवमावाहयेतशि
वां महादेव त्वयासिंयो विसृष्टब्रह्मादिवंदितः आवाहयामि देव त्वां प्रसीद परमेश्वर लक्ष्म्यादिदेववनितापरिसेवितपा
दुके आवाहयामि देवि त्वां प्रसीद परमेश्वरि इत्यावाहनं गृहाणासोम विश्वात्मन्आसनं रत्ननिर्मितं आसनं तासन
विश्वेशांकलयासामागरप्रभो उमेशेमयया श्लिष्टे सोमार्धकृतशेखरे नानारत्नसमाकीर्णमासनं प्रतिगृह्यतां इत्यास
नं अर्घ्यं गृहाण देवेश सपुष्पाक्षतसंयुतं शिवानंतगुणग्राम सर्वाभीष्टप्रदायिक गृहाणार्घ्यं शिवे नित्यं सर्वावयशोभि
नि शिवप्रिये शिवाकारे नित्यं भक्तवरप्रदे इत्यर्घ्यं पाद्यं गृहाण गौरीश हेमपात्रस्थितं नवं गृहाण देव पाद्यं त्वं वेद
वेदांगनमस्कृतं पाद्यं गृहाणाचमनं शंभो पूतचिर्भूतस्वचितप्रिये इत्याचमनं मधुपर्कं गृहाणेश सर्वदा मधुपर्कद
मधुपर्कप्रदानेन प्रीतो भव महेश्वर मधुपर्कमिदं देवि गृहीत्वा कुरु प्रियं शंकरे मधुपर्कप्रदानेन सुप्रीता भव शोभने मा।

ब्र·
ता·कि·
२२
220

युग्मंके शंभो पंचामृतस्नानं स्वीकुरु भक्तकृपानिधे सर्वतीर्थमयं स्नानं निरंजन शामलपावन शिवे पंचामृतस्नानं स्वीकु
रुष्व शिवप्रिये स्वस्ति तीर्थान्नि मे गंगादितीर्थराज निषेविते पंचामृतस्नानं शंभो शुद्धोदकस्नानं स्वीकुरुष्व सुरोत्तम प्र
सीद परमेश भक्तं पाहि मां करुणानिधे शिवे शुद्धोदकं स्नानं स्वीकुरुष्व शिवप्रिये प्रसीद देवि दीनं त्वं पाहि मां शरणागत
त शुद्धोदकस्नानं सोत्तरीयं गृहाणेश दुकूलमिदमुत्तमं पाहि मां कृपया स्वामिन् योऽकरुणाकर शंकर सोत्तरीयं गृहा
णेदं दुकूलं शंकरप्रिये प्रसीद पाहि मां दीनमनन्यशरणां शिवे वस्त्रं उपवीतं गृहाणेश शंभो सर्वमहोत्तम उपवीतं
गृहीणाद्य शिव त्वं स्मितविग्रहे उपवीतं गृहाण चंदनं सुगंधाढ्येन विराजितं प्रसीद पार्वतीनाथ शरणा
गतवत्सल गृहाण चंदनं देवि चंद्रभागा विराजितं विश्वं विश्वात्मके पाहि विश्वनाथप्रिये सदा चंदनं गृहाणा
भरणानीश नित्यशनित्यमाश्रय विश्वाभरण विश्वेश भक्ताभरणभूषित गृहाणाभरणान्येव सर्वाभरणभूषिते ॥
सर्वप्रिये जगद्वंद्ये जगदानंददे शिवे इत्याभरणं गृहाण बिल्वपत्राणि सपुष्पाणि महेश्वर सुगंधीनि नवानीश
शिव त्वं कुसुमप्रिय गृहाण बिल्वपत्राणि सामोदानि शिवप्रिये सुगंधबिल्वमंदारमल्लिकासमलंकृते इति ।
बिल्वपत्रपूजा दशांगं गुग्गुलं धूपं सगोघृतमनुत्तमं गृहाण पार्वतीनाथ त्राणतर्पणमादरात् दशांगं गुग्गुलं
धूपं सगोघृतमनुत्तमं गृहाण मङ्गलवरदे लक्ष्मीदेवादिसेविते धूपं साज्यं त्रिवर्त्ति विस्फूर्जि दीपं शर्व शिवाय ते

गृहाणनेत्रसूर्याग्निचंद्रप्रभनमोस्तुते साज्यंत्रिवर्त्तिविस्फूर्जिद्दीपमीशानवल्लभे गृहाणचंद्रसूर्याग्निमंडला
यिकसत्प्रभे दीपं शंभोगोघृतसंयुक्तं परमात्मनेमनोहरं सशर्करंगृहाणवेपरमात्मन्प्रदीयिनि नैवेद्यं शंभोगृहाण
गंधाद्यमिदमाचमनीयकं कृत्वाचमनदेवेशमनःशुद्धशिवायते शिवेगृहाणगंधाद्यमिदमाचमनीयकं शुद्धेश
जपदेदेविशिवसंश्रितविग्रहे इत्याचमन नीराजनंगृहाणेशवकृद्दीपविराजितं स्वप्रकाशप्रकाशात्मन्प्रका
शितदिगंबरं नीराजनंगृहाणेवेसूर्यनीराजनप्रभो प्रभापूरितसर्वांगमंगलेमंगलास्पदे नीराजनं शंभोगृ
हाणतांबूलमेलाकर्पूरसंयुतं प्रसीदभगवन्शंभो सर्वज्ञामितविक्रम शिवेगृहाणतांबूलमेलाकर्पूरसंयुतं
प्रसीदसस्मितेदेविसोमालिंगितविग्रहे तांबूलं गृहाणपरमेशानमस्तेक्षचचामरे दर्पणव्यजनेचापिविधाय
ऐतमोस्तुते प्रदक्षिणानमस्कारान्गृहाणपरमेश्वरि नर्त्तनंचमहादेविशिवमाद्विप्रियेशिवे इतिप्रदक्षि
णानमस्कारः एवंप्रयत्नतःकार्यंशिवयोःपूजनंशिवे शिवानीचप्रयत्नेनसर्वैःक्रमपिपूजनं अंगमंत्रंसमुद्धा
र्ययथाएवंयथाक्रमं शिवायनमःशिवंपूजयामि आवहंतीतिमंत्रस्त्रभवान्यापरिकीर्तितः कपर्दिनेनमः
कपर्दं भालनोचनायनमःभालं सोमसूर्याग्निलोचनायत्रिनेत्राणि श्रुतिस्रोत्रायनमःश्रोत्राणि घ्रा
णगंधायनमःघ्राणानि स्फुतिदंतायनमःदंतान् स्फुलिजिह्वायनमःजिह्वां कंठकपोलायनमःकपो

ध्रे
ता॰की॰
२२१
९२

लाटि ज्ञानोष्ठायनमः ओष्ठान् नीलकंठायनमः कंठान् भूरिवक्षसेनमः वक्षांसि हिरण्यबाहवेनमः बाहून्
विश्वोदरायनमः जंघान् विश्वाधारेनमः ऊरून् विश्वजंघायनमः जंघान् विश्वपदेनमः पादान् विश्वनाभाय
नमः नाभान् सर्वात्मकायनमः सर्वांगानि पूजयामि शिवायैनमः शिरः पूजयामि इषुवेण्यैनमः वेणीं सीमंतसीम
न्तराजितायैनमः सीमंते कुंकुममालाभायैमाले सोमसूर्याग्निलोचनायैनमः लोचनानि श्रुतिश्रोत्रायैन
मः श्रोत्राणि गंधप्रियायैनमः घ्राणं स्वभाकपोलायैनमः कपोले उज्ज्वलदंतायैनमः दंतान् विद्याजि
ह्वायैनमः जिह्वां बिंबोष्ठ्यैनमः ओष्ठे कम्बुकंठायैकंठं पृथुलकुचायैनमः कुचौ विश्वगर्भायैनमः उदरं
शुभकट्यैनमः कटिं दिव्योरुदेशायैनमः ऊरू वृत्तजंघायैनमः जंघायौ लक्ष्मीसेवितपादुकायैपादौ सर्व
स्वप्रियायैनमः बाहून् शोभनविग्रहायैसर्वांगाणि पूजयामि श्रीगणपूजांसमाप्यवेदोरकेचविसर्जयेत् प्रत्येकं योगि
शुभ्रचक्रैश्चक्रैर्बिल्वदलादिभिः प्रथमं ग्रथमारभ्य ममसोमोनिर्मेचितः यथाक्रमेणामपूजयेत्ततो पार्योहिदोर
कं ततोपचाराः सर्वोपितनमंत्रेणासादा व्रतिभिर्यत्नतः कार्यं कुंकुमांकितदोरकं ततः पंचदशग्रन्थिं गोधू
मालंडूलापिता उपायनार्थमानीयाश्चः शाकीटासहृषिताः यद्वा पंचदशाज्याक्रमोदकाः पंचमंडकाः उपा
यनार्थमानीताकृसमगोचूर्णपाचिताः ततः शिवैकशरणः शैवशिवव्रतप्रियः पूजनीयः प्रयत्नेनगंधा

पुष्पादिभिःक्रमात् ततःसर्वकलशंशिवयोःप्रतिमाद्वयं पौर्णमास्यांदीयंयत्नेनसर्वफलसंयुतं श्राद्धादुपाय
नेदत्त्वादेयमेतद्धनःपरं उद्यापनसमंह्येषिवस्त्रेणविशेषतः उमेशप्रतिमेदत्त्वातुउमेशोवैददातिच उमेशस्तारः।
कोभाभ्यामुमेशायनमोनमः मन्त्रेणैवंसमभ्यर्च्यदत्त्वापायंनिवेदयेत् तथाशैवाप्रयत्नेनभोजनीयाविशेषतः
उमेशप्रतिमेदत्त्वातुउमेशोवैददातिच सुवासिन्योपियत्नेनभोजनीयाःशिवप्रियाः पौर्वेतेषांभोजयित्वास्वयंभुंजी
तवाग्यतः अनिषिद्धंतथामिष्टंतत्रदेशस्थितात्मवान् एवंप्रयत्नतःकार्यंप्रतिवत्सरमादरात् नियमेनैवविधिवत्कारी
साध्यथाक्रमं ब्राह्मणाद्यैरिदंकार्यंव्रतमाहितमानसैः सर्वाभीष्टप्रदंपुण्यंव्रतमेतच्छिवात्मकं प्राप्तेनषोडशेवर्षे।
कार्यमुद्यापनंनृप उद्यापनविधानेनचवदवैपुण्यंयथाक्रमम् पौर्णमास्यांभाद्रपदेयांव्रतोद्यापनमादरात् कर्तव्य
मतियत्नेनद्रव्यंसंपाद्यसादरं हैमीकार्यासार्धषष्ठिप्रतिमाचपलाविना तदर्धेनाथवाकार्यातदर्धेनाथवानृप।
रजतेनाथवाकार्यायथोक्तफलमानतः संपादनीयाकुंभास्युर्हैमाःपंचदशोत्तमाः अथवाराजतःकार्याःषड्डाता
त्रमयानृप भाद्रपदेशुक्लचतुर्दश्यांशैवान्ब्राह्मणपुंगवान् निमंत्रयीयायत्नेनप्रातःसप्तदशोत्तमाः ततोगृहं।
वितानाद्यैरलंकृत्यप्रयत्नतः स्वस्तिकाद्यैरलंकुर्यात्शिवस्नानमलापहं ततःसायंप्रयत्नेनतत्रस्थित्वाकर
मंदिरे पूजनीयाःप्रयत्नेनशिवयोःप्रतिमाःशुभाः पूर्वोक्तेनविधानेनमंत्रैःस्तोत्रैःरसायनैः रात्रौजागरणंकु।

व्र॰ र्यितोपवासं प्रयत्नतः ऊर्ध्वं विनिर्मितमहासोत्साहं यथोमाज्ञापयेत्तथा गौरीशिवकथाः श्राव्याः श्रोतव्यो यत्नतो र
ता॰ क्री॰ प कर्त्तव्यं यत्नतो रात्रौ प्रजागरो महोत्सवे ततः प्रभाते प्रयत्नेन स्नात्वा शंकरसन्निधौ पूजनीयः प्रयत्नेन शिवो देवः शि
वामणिः चतुरस्रे ततः कार्यं कुंडमष्टदलान्विते कर्णिकामध्यप्रान्तदेशे हलद्वयसमन्विते तत्र वह्निं प्रतिष्ठाप्य विधि
१११ वद्गुरुमार्गतः साज्येन पायसान्नेन होमः कार्यस्ततः परं पंचविंशतिसाहस्रं होमः सोमेति मंत्रतः कार्यः प्रयत्नतो
राजन्नमः पूर्वं स्मृतान्ततः ततः पूर्णाहुतिं हुत्वा शेषान्संपूजयेत्ततः बिल्वपत्रैः पद्ममालैः भक्ष्यैर्नानाविधैर्याक
मे पक्वैकस्मै प्रदातव्यं शिवयोः प्रतिमाद्वयं कलशोपि प्रदातव्यस्ततो वस्त्रद्वयान्वितः आचार्याय प्रदातव्यं
शिवयोः प्रतिमाद्वयं कलशं सुवर्णपात्रसमादरात् ततो यत्नेन शैवेंद्रा भोजनीया हृतव्रतैः सुवासिन्योपि शैवा
नां भोजनीयाः प्रयत्नतः ततो देयाः स्वशक्त्या च भोजितेभ्यश्च दक्षिणा ततश्च स्वकृतं कर्म शिवायापि निवेदयेत्
उद्यापने कृतं पूर्णं भो मयैतद्व्रतं प्रभो इदं सम्पूर्णतामेतु त्वत्प्रसादान्महेश्वर मंत्रहीनं भक्तिहीनं शक्तिहीनं।
सुरेशापते कृतं कर्म भवत्वत्र त्वत्प्रसादात्फलप्रदं प्रायश्चित्तं वैदिकानां वैयागानामपि कर्मणां शिवस्मर
णमेवेति श्रुतिरप्याह शंकरी अतः कृतमिदं श्रीमन्कर्म त्वं व्रतमपि प्रभो इति संप्रार्थ्य देवेशं सांबं सर्वसुरोत्त
मं भोजनीया द्विजाः सार्धं समौनं तैलवर्जितं एवं यः कुरुते सम्यग्व्रतमामाहेश्वरं व्रतं सर्वभोगान्समश्नाति

मोक्षंप्राप्नोतिसत्तम राजोवाच गौतमीदंव्रतंचीर्णंपुराकेनवदस्वमे कस्यकामानसमृत्तिसिद्धिर्व्रतस्यास्यप्र
भावतः गौतमउवाच पुराशैववरोराजन्दुर्वासाख्योमहातीव्रः कदाचित्संचरन्लोकान्ददर्शकमलापतिः ततः
समागतंदृष्ट्वादुर्वासाख्योमुनिसत्तमः विल्वमालांददौतस्मैशंकरेणसमर्पितां गृहीत्वाविल्वमालांतांहरि
र्मत्तसंभ्रमात् शिरसापूजनीयांतांगरुडांसेविनिःक्षिपेत् ततःस्तांतादृशंदृष्ट्वादुर्वासाःक्रोधमूर्छितः हरिं
शशापवैकुण्ठयापित्रियजन्मेतिसंवदन् मयाशिवार्पितादत्तामालानम्प्रमदापहा साकथंगरुडस्कन्धेविनिःक्षि
प्तात्वयाहरे गर्वस्यमूलंमत्तेयंलक्ष्मीस्तवविनश्यतु लक्ष्मीपतनंत्वद्भयाद्धिगरुडोऽपिविनश्यतु वैकुण्ठस्थापि
करोऽपिनवयातमदाज्ञया निस्तेजस्कोवनीपृष्ठेसंचचारविषण्णवं इत्युक्त्वासतुदुर्वासाययौलोकांतरंनृप ततः
कदाचिन्नृपालमयातत्रगतंपुरा तदासमागतंदृष्ट्वापूजयामासमांहरिः ततोऽस्मत्पृष्ठविनयनयःकृतांजलिपुटोह
रिः जगादपूर्ववृत्तांतंस्वलक्ष्मीनाशकारणं ततोनिःक्रांतचिंतायविष्णवेव्रतमुत्तमं तदृष्टेनमयासम्प्रकाशि
तंसार्थंमया ततोविलेखेविधिवच्चकारश्रद्धयान्वितः ततःप्रसन्नोभगवान्कृपयेपार्वतीपतिः ददौलक्ष्मीस
गरुडंकल्याणंनिधियत्नयः इदमेवव्रतंचीर्णंसिद्धेन्द्रेणापिहृतौजसः तेनप्राप्तस्ततःस्वर्गःस्वर्गभोगाश्चपुण्यस्व
तः व्रतेनापिपुराचीर्णमिदमेवव्रतंनृप तस्मावास्वर्गातेनेनमसप्राप्तादुर्लभापिता वनितभिश्चपुराचीर्णं

ब्र॰ मुनिभिस्सुरसत्तमैः अस्य व्रतस्य चरणान्मुक्तिः प्राप्ता मुनीश्वरैः इदं व्रतं प्रयत्नेन यः करिष्यति भक्तितः तस्य सौ
ता॰ कौ॰ भाग्यसंपत्तिर्भविष्यत्येव सर्वथा यस्मात्सैश्वर्यभागेच्छा मोक्षेच्छा च न पापिनी यस्य सर्वार्थिणस्येच्छा तेन कार्यमि
दं व्रतं शारदो नाम विप्रोभूत् एव वेदान्तपारगः मोक्षार्थमतियत्नेन तेनाचीर्णमिदं व्रतं वैष्णवेनापि विप्रेण मोक्षार्थ
२२१ मपि यत्नतः कृतमेतद्व्रतं पूर्वं सर्वाभीष्टप्रदायकं मुक्तिः प्राप्ता च तेनापि विप्रस्यास्य प्रभावतः यं यं कामं समुद्दिश्य व्रत
मेतदनुत्तमं यः करिष्यति तं कामं समवाप्नोति निर्मले इदं व्रतं महेशेन समाख्यातं मम प्रति उमाया यस्य समाख्या
223 तस्मायैतद्व्रतं मम नन्दिकेशाय कथितं मया चैतद्व्रतं शुभं नन्दिकेशेन कथितं दुर्वाससे तपोधनः ततः दुर्वाससोपि क
थितं मम वाल्मीकये तद्व्रतं शुभं नन्दिकेव्रतो नम मम व्रतं तस्मा गरेम लम्म गार्ग्येन महात्मना मया तिलकिन विज्ञाय विप्रवे
कथितं शातातपेनापि व्रतमिदं सर्वसौभाग्यदायकं कश्यपादिमुनिभ्यश्च कथितं व्रतमुत्तमं तैश्चाचीर्णं व्रतं सम्यक्
भक्तिमुक्तिफलप्रदं अस्य व्रतानि मे तस्यैव बहूनि विविधानि च तपांस्येतद्व्रतं समं व्रतं तान्यपेव सर्वथा भगवान् ति॥
उमापि नाम्ना पालव्रतमुत्तमं इदं व्रतं शिवं लोके यः करिष्यति भक्तितः तस्य सर्वार्थसंपत्तिर्भवत्येव न संशयः इति नन्द
व्रतं श्रुत्वा स राजा प्रीतमानसः स पुत्रः प्रजया सार्धं सर्वोपोषणमेव च ततोस्य स व्रतं चेदमुपदिश्य स गौतमः पुत्रकं
पूजितो राजा स्वाश्रमं प्रति संययौ राजा स पुत्रकन्यकादिसमाहितश्चापि हि व्रतं चकार विधिवत् यथाक्रमं समन्ततः

योऽस्मान्मन्यमहद्दयाः सुकल्पाहे शेषं संपूजयंति मनुजं तेषु तं संभवत्सु ते मात्स्ये विधिनाविलम्बः सर्वं यमदूतमेत्य सद्गति
तोऽतिक्रमं तमिति इति शिवरहस्ये उमामाहेश्वरव्रतं इदं च कार्तिकेय प्रसिद्धं अथाश्विनपूर्णिमायां कोजागरव्रतं
स्कान्दे आश्विने कोजागरं नाम व्रतं नाम सर्वं संभवेत् यत्कृत्वा सर्वमाप्नोति जंतुर्लोकानत्तमान् पूर्णिमायामाश्वयुजे मासि
कौमुदीपर्व कीर्तिता तत्रापराह्णे महालक्ष्मीमिन्द्रं वैरावणस्थितं उपवासं प्रकुर्वीत दीपान्दद्याच्च भक्तितः लक्षं तदर्धम
युतं सहस्रं शतमेव वा घृतेन दीपयेद्दीपान् तिलतैलेन वा व्रती रथ्योद्यानप्रांगणेषु गृहेषु सर्वतः यथाविभवतो देयाः
पुष्पवीथिषु वीथिका सुदेवतायतनेष्वारामेषु गृहेषु च ततः प्रभाते स्नात्वा तु संपूज्य च शतक्रतुं ब्राह्मणान्भोजयेत्तद्-
घृतशर्करपायसैः वासोभिर्दक्षिणाभिश्च सवत्सान्पूजयेद्द्विजान् यथाशक्ति प्रदातव्या दीपाः स्वर्णविनिर्मिताः ए-
वं निर्वर्त्य विधिवद्व्रतं पारणमाचरेत् व्रतस्यास्य विधानेन कल्पांते वापि सौख्यकान् अप्सरोभिः परिवृतः स्वर्गलोके म-
हीयते इह चायुष्यमारोग्यं पुत्रपौत्रादिसंपदः लभं तद्व्रतमाहात्म्यात्कलौ श्रेष्ठं युगे पुनर्लिङ्गे निशीथे वरदा लक्ष्मीः
कोजागरेति भाषिणी जगति भ्रमते तस्यां लोकचेष्टावलोकिनी नालिकेरोदकं पीत्वा अक्षक्रीडां समाचरेत् तस्मै
वित्तं प्रयच्छामि कोजागर्ति महीतले इति श्रीकोजागरव्रतं इति श्रीभट्टनीलकंठात्मजभट्टशंकरकृते व्रतार्के पूर्णि-
माव्रतानि अथामावास्याव्रतानि तत्र पूर्णिमांतमासेन कार्त्तिककृष्णामायां प्रभाते तैलाभ्यंगस्नानं भविष्योत्तरे

व्र. चतुर्दशीस्नानमभिधाय तथाच एवं प्रभातसमये त्वमावास्यां नराधिप स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ
ता.कौ. प्रणम्य चेति एवमित्यनेन तैलाभ्यंगादेरतिदेशः अस्यामेव प्रदोषसमये दीपदानादिकार्यं तथाचामां प्रकृत्या
दित्यपुराणे दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् तत्रामावास्यायां प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्र
२२४ मं दीपवृक्षास्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेषु च वस्त्रैः शुभैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः दीपमालापरिक्षिप्ते
प्रदेशे तदनंतरं ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ संभोज्य च बुभुक्षितान् अलंकृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना स्नि
ग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च वृतैर्हृष्टैः ब्राह्मणैः सहेति अत्र प्रदोषस्य कर्मकालत्वात्प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तु
ह्यामावस्याप्राप्तौ वा उत्तरैव कृत्वा तु पार्वणं श्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः भोज्यैर्नानाविधैर्विप्रान् भोजयित्वा क्षमा
पयेत् ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृप इत्यादिना राजकर्तव्याभिधानमध्ये दीपमालाकुले रम्ये विध्वस्तध्वांत
संचये प्रदोषदोषरहिते शुभे दोषागमे शुभे इत्यनेन पार्वणश्राद्धानंतर्यावग्रहात् ज्योतिर्निबंधे च स्पष्टं
अमायामाह्नि पितृकर्म विधाय च दीपदानं ततः कुर्यात्प्रदोषे च तथोल्मुकमिति यदा तु पूर्वेद्युरेव प्रदो
षे तदा पूर्वेद्युरेव दीपदानं तत्परदिने तु पार्वणश्राद्धोत्तरं कर्मस्य कालाजवलत्वात् अखंडामायाय एव
प्रायो व्यवहारात् तेन प्राप्तत्वात् कर्मस्याविधेयत्वाच्च दिनद्वये तदप्राप्तौ पूर्वैव गौणकालेसत्वादिति तात चर

णाउल्कादानमपि प्रदोषव्यापिन्यामेव कार्यं तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः उल्काहस्ता नराः कु
र्युः पितॄणां मार्गदर्शनमिति ज्योतिर्निबंधवचनात् तुलाग्रहणं प्राशस्त्यार्थं कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तैलाभ्यं
गस्नानमुक्तं नारदसंहितायां ऊर्जादौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपावली भवेत् तैले लक्ष्मीर्जले गंगा दीपावलि
तिथौ वसेत् अलक्ष्मीपरिहारार्थमभ्यंगस्नानमाचरेदिति प्रकरणेऽनिष्टमप्याह हजैमिष्टः वत्सरादौ वसं २.१
न्तादौ बलिराज्ये तथैव च तैलाभ्यंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति अत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या
शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति वृहद्यमोक्तेः अस्यामेव द्यूतमुक्तमादित्यपुराणे कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेहनि स
त्यवत् शंकरस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं जितस्तु शंकरस्तत्र जयं लेभे च पार्वती तस्माद्द्यूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र
मानवैः तस्मिन्द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः पराजये विरुद्धं तु लब्धनाशः ततो भवेत् श्रोतव्यं गीतवाद्या
दि स्वच्छलिप्तैः स्थलकृतैः विशेषतः सुभोक्तव्यं प्रशस्तैर्बांधवैः सह तस्यां निशायां कर्तव्यं शय्यास्थाने सुशो
भने गंधैर्वहिस्तम्पाद्यधैः मालैर्लेख्यलंकृते दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपिते दयिताभिस्सहिते नैषा
सा च भवेन्निशा नवैर्वस्त्रैः सुसंस्पृष्टा द्विजसंबंधिबांधवाः इति अस्यामेव राज्ञो बलिपूजा उक्ता भविष्ये कृत्वैतत्स
र्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्बलेः पूजां कृत्वा नृपः साक्षाद्भूमौ मंडलके कृते ।। बलिमालिख्य दैत्येंद्रं वर्णकैः प

व्र॰ चांगकैः सर्वाभरणसंपूर्णं दीपावल्या समन्वितं कूष्मांडबाणजंघोरुमुरदानवसंवृतं संपूर्णहृष्टवदनं किरी
ता॰ कि॰ टोत्कटकुंडलं द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा नृपः स्वयं गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोर्चयेत् लोक
श्चापि गृहस्यांते शय्यायां शुक्लतंडुलैः संस्थाप्य बलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् पंचरंगकृतामंत्रीं तथारा
२२५ जानं पूजयेत् अन्यस्तु लोकः शुक्लतंडुलकृतामित्यर्थः बलिपूजामंत्रः पाद्मे बलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदा
नववंदित इंद्रशत्रोमराराते विष्णुसान्निध्यदो भव बलिमुद्देशेन दीपदानं मलमासे वामनपुराणे कार्त्तिकशुक्लप
क्षं प्रकृत्य वीरप्रतिपदं प्राप्य तव भावी महोत्सवः तत्र त्वां नरशार्दूल हृष्टाः पुष्टाः स्वलंकृताः अर्घ्यदीपप्रदा
नेन अर्चयिष्यंति मानवाः बलिराज नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो भविष्येंद्र सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यता
मिति गोवर्धनपूजादि स्कांदे प्रातः गोवर्धनः पूज्यो द्यूतं चापि समाचरेत् पूजनीयास्तथा गावो वर्ज्या वाह
न दोहने इति पुराणसमुच्चये नंदोदये तु तत्रैव पूजयेत्स्वर्भीलत्वेति तथा स्त्रियः क्रीडंत्यमावास्यां गा
वो नंदासु कार्त्तिके इति नंदा प्रतिपत् तत्रैव पित्र्ये दर्शे सूर्योदये पलद्विते प्रातःकालेयत्पुष्येत ह्वचता
प्रातःकालेयत्पुष्येत ह्वचता प्रातःकालव्यापिनी प्रतिपत् ग्राह्येति प्रतिभाति तथापि प्रतिपद्दर्शसंयो
गे क्रीडनं तत्र गवां मतं परविद्धेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः यो कुर्यात्प्रतिपन्मिश्रां तत्र गाः पूजयेन्नृप ॥

पूजनेत्रीणिवर्ज्जेतिप्रजानांवोमहीपतिः गावंक्रीडादिनेयत्रराज्ञोहृष्टपतेचंद्रमा सोमोराजापशून्हंतिसुरभीपूजकांस्त
थेति देवलेपरविज्ञानिषेधादमावास्यैवग्राह्या चंद्रदर्शनाभावेतुद्वितीयाविद्धैवकार्या त्रियाममात्रदर्शितिथिःसावैचेत
माद्वितीयामप्रतिपद्विद्धैदीपोत्सवेतेभूतीभिःप्रदोषेव्रतेनतथाश्चैवंपुनर्निर्णये वर्द्धमानतिथौनंदायदिसार्द्धत्रि
यामिका द्वितीयावृद्धगामिमाप्रत्युक्तानवचोच्यते इतिमदनरत्नधृतवचनात् नंदशप्रतिपदौ तथाच नंदोपरा
ह्णस्मयेचोक्षयेतत्रयोवर्त्सेनादिनाविहितत्वात्कार्तिकेकर्मप्रतिपद्विहितगोक्रीडनंचदीपोत्सवयदेनोच्यते तत्र
दीपदानेतथामप्रतितत्रविहितप्रदोषकालवायःप्रसंगात् नीराजनमंगलमालिकेतत्रसामेवकर्त्तव्ये तथाचब्र
ह्मपुराणे कार्त्तिकशुक्लपक्षेतुविधानात्त्वहितयेहितेन नारीनीराजनेप्रातःसायंमंगलमालिकामिति अथमा
र्गपालीबंधमाह यांगोभीतपोवने सूतउवाच इंद्राणीप्रांजलिर्भूत्वासपतिंवाक्यमब्रवीत् यकेव्रतेसमाचर्दवपु
त्रपौत्रसुखप्रदे इतिवाक्यंतदाश्रुत्वाउवाचवचनंशची इंद्रउवाच शृणुचार्वंगिसकलंयत्त्वयापरिपृच्छ्यते कृत
युगस्यतेहजनकःपुष्पःप्राह्लोभिततःस्तयी यद्व्रतेकथयाम्यद्यसमयःसावकांपरं पतिपुत्रसुखावाप्तिर्जायतेजग
त्रिस्थिता गोविप्रेभ्यःपर्वमेवादेहोभिर्यत्क्रियतेतदा गोमीतपइतिख्यातंवस्मात्तद्व्रतमुत्तमे तस्मात्त्वियातपोभि
ध्यानोषणीयाशिवप्रिया आदौमार्गशिरेमासिसितामावास्यादिनेशुभे गृहीत्वायातुनियमंनन्दकेतुधावनपूर्वकं

उपवासस्य तत्कर्मस्य गौरीप्रीतये सदा ईशार्धाङ्गहरे देवि करिष्येऽहं व्रतं तव पतिपुत्रसुखावाप्तिं देहि देवि नमो
स्तु ते नियममन्त्रः ततो मध्याह्नसमये स्नात्वा नद्यादिषु व्रती सूर्यायार्घ्यं ततो दत्त्वा ध्यात्वा गौरीं स्वकं गृहे अहं देव
व्रतमिदं कर्तुमिच्छामि शाश्वते तवाज्ञया महादेव तत्र निर्विघ्नतां कुरु उक्त्वैवं नियमं गन्धवर्णोपेतं च तत्र षोडशो
गृहमागत्य पूजार्थं उपचारान्प्रकल्पयेत् शिवालयं ततो गत्वा शिवं संपूजयेत्सुधीः गौरीमभ्यर्चयेत्पश्चाद्वि
धिनानेन तु मन्त्रतः पार्वतीति ततः पादौ जानुनी हैमवतीति च जंघे चैव विकेत्वे ? गिरिशवल्लभे नाभिं ग
म्भीरनाभीति स्पर्शे उदरं पुनः महादेवेति हृदये कण्ठे श्रीकण्ठकामिनी सर्वेषामसुखमातेति ललाटे लो
कमोहिनि मस्तकं कुटिलालकेति शिरः समभ्यर्चयेत्ततः दक्षिणे गणपः पूज्यो वामे स्कन्दः सवाहनः धूपदीपा
दिनैवेद्यं कृत्वा तु तां प्रदक्षिणं फलेनार्घ्यं ततो दत्त्वा ध्यात्वा देवीं महेश्वरीं कृत्वा ताम्रमयं पात्रं रूप्यमयं वा
शुभाननेने प्रसूतं ताम्रमयीं वर्तिं तस्मिन्पात्रे निवेशयेत् घृतेनापूर्य गव्येन ततः पात्रं विमलेन च दीपमुत्ताल
येत्पश्चाद्यावत्सूर्योदये स्थितः एवं संदीप्य तां रात्रिं जागरेण समन्वितां प्रातः स्नात्वा ततो पूजयेद्द्विजदं
पती कुर्याद्भोजनं भक्त्या दलितीपाकाग्निशमनीं तदा पक्वान्नेन गुडान्नाद्यैः पूर्णैः पूर्णफलप्रदैः करकैर्वा फ
लैश्चैव पूपिकातिलतण्डुलैः सौभाग्यपट्टकं संयुक्तं पात्रे कुर्यात्सुपात्रके तस्यै परिगते दीपं ताम्रमयं निधापिता

मभिः सुवासिनीवचोग्रासं देयं सूर्याय दर्शयेत् यावत्कलकलाशब्दं कुर्वन्त्येव काककाः तावत्सुरक्षात्मकर्तव्यामि
दमेवादरात्मयैः उन्निष्ठंते यदि नगात् विहंगाश्चाकुलोचने तदाकर्णनमात्रेण महोभयं प्रजनिश्चिय: अनुपन
ष्ठतीनारीयपश्चाद्व्रत्यापयेद्व्रतान्त तिष्ठिमेकांस्यमात्र्ये वेदंपतीभोज्य भक्तितः पतियायस्वल्कान्यकामोभिभूषणं
जनैः माल्यैः सुगंधैर्विविधैः फलसिंहरकुंकुमैः संतोष्य समवज्ञाप्य पश्चाद्यं भुंजीत बंधुभिः एवं द्वितीये वर्षे च प्रति
पद्याश्चोक्तिविधिः वर्षे वर्षे क्रमादेवं द्वितीयादिषु वाचरेत् एवं षोडशवर्षाणि कृत्वा चैवं तु वत्सरं पश्चादुद्यापनं कु
र्यादुक्तसंपूर्णहेतवे मार्गशीर्षे तथा माघे मासे गौरी स्थले प्रिये पौर्णमास्यां दिने सम्यक् तिमच्छिष्टदंपतीन् सध्या
क्ष्टदलपद्मे मानीनारीः समर्चयेत् यथोक्तेन विधानेन पुष्पधूपादिभिस्तथा सौहालिकैः सुकासारैः सूपा
पूपैः स्वभाक्तिनि पायसेन सहतेनापि शर्करामोदकैस्तथा पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठं ध्यानधात्मरामयमस्तुदात् दंप
तीभोजयित्वा ततेभ्यो दद्याद्यथाविधिः अलंकृत्य यथाशक्त्या गौरी मे प्रीयतामिति एवं लक्षणोपेतां गौरी
कनकनिर्मितां दद्याद्धेते सपयसे सवत्सां सस्यदक्षिणां अन्यान्यपि यथाशक्त्या दद्याद्दानानि भक्तितः
यद्यदिष्टतमं लोके तत्तद्देयं द्विजन्मने चापलाम्मापुत्रोज्ञाता मंपत्नपि च संददि षोडशाब्दं व्रतमिदं कुर्या।
वर्षाणि भक्तितः गौरी तपोव्रतमिदं या करोति कृशाम्भिति बाल्ये यौवनकाले वा वार्द्धके वा हरिप्रिये तस्याः गौ

व्र.
ता.र्क.
२२१

भाग्यमतुलं यन्तया न्यस्तमानितं भवेदथाहतैस्वर्यमर्त्यसौख्यंतमेणयः दुर्लभं मानवं जन्म तच्चापि द्विजज
न्मतो सदाचारपरत्वं च तत्रापि तु विशिष्यते एवं वारत्रयं या स्त्री कुरुते व्रतमुत्तमं मातापित्रोः प्रियं चापि प्राप्य
यात्युत्तमं पुत्रं निर्मलं जन्मतो वापि मानमश्नापि संपदः लभते शुभमनेजस्त्र पतिपुत्रसमन्विता इह भो
गान्यथाकामं भुक्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् इत्थं गिरिवचनमाकर्ण्य पुराणं गौरीतपोव्रतमिदं विदधे य पश्येत्स्यं त
स्यप्रभाववशतः सकलं मे हि सर्वसाराज्यसौख्यमतुलं पतिपुत्रयुक्तं इति गौरीतपोव्रतं इदमेव महाव्रता
परनामकमुक्तं हेमाद्रौ कालिकापुराणे तिलाद उवाच महाव्रतेन सर्वो वसिष्ठो योमारो हतितत्पदं गौरीतपो
व्रते ह्येश्यपि क्षचितादः सुराभासुनीतो वहुलं मंतद्विधिमुत्तं पर्वण्युपास्य यजस्तां ते पायसं च हुतस्त
ते नक्तं भुंजीत शाल्यन्नमौदनं चेत्तत्काविते ग्रामस्य जस्यांते कार्तिके पञ्चदश्यां मावास्यायां कार्तिके तेद
ष्ठे निर्णः पेलवं संत्वमः सार्वयंते शुचिर्मिताविल्वजं दंतधावनं भक्त्यो चैतन्महादेवं तन्नाम भक्तियुतो
व्रती स्वहं देवव्रतमिदं करिष्यामि शाश्वतं तवाज्ञया महादेव तत्र निर्वहतं कुरु अनेनैव नियमेन रक्षता
वर्षाणि पंचवत्र षोडश तिथ्या प्रतिज्ञाया तत्र पारयिष्याम्यत्र तन्मनाः ततो मार्गशिरे मासि प्रतिपद्युपवेहति ॥
उपावमेतेष्वंपत्स्वामो महादेवं स्मरन्नरकुः महादेवं सवनिप्रातमसमर्चनाविशुद्धात्मा षोडशशोभनदर्यैवादे

पतीक्ष्येति मंत्रयेत् देवं च तत्क्रमात्मात्यदीपान्यज्जाल्पषोडश पञ्चनाद्यं महादेवं भक्त्यानवानि निवेदयेत् आमंत्र्य च
गृहं गत्वा महादेवं स्मरन् द्वितीयो प्रविश्य स्वात्पतीयांत निराहारो निशि स्वपेत् प्रबोध्ये महस्नात्वा प्रभोः स्नानाचादाय
दीपकान् नैवेद्यं स्नपनार्थं चादाय गच्छेच्छिवालयं स्नापयेत्पंचगव्येन तत्हुतेन तन्दनेनतरं मधुना च तथा दध्नाप्यपश्च
पयसा तथा इक्षुरसेन चाथ विंशैनफलैश्च स्नापयेत्ततः तिलांबुना ततः स्नात्वा पञ्चपञ्चामृतस्नेन वारिणा लेपयेत्तु पतंपश्चा
त्कर्पूरागरुचन्दनैः एवं संपूज्य तं भक्त्या हेमं तत्पञ्चजेरहं हेमसुवर्णपुष्पं नानाफलैश्चैव पूज्य दद्यान्नैवेद्यमेव हि।
गृहं गत्वा यथान्यायं हि प्रापयेत् संविश्य जातवेदसमादाय तर्पयेत्तिलसर्पिषा व्रतिनश्च तथा चार्घं मिथुनानि च
भोजयेत् हेमवस्त्रादिदानेन यथाशक्त्या च दक्षयेत् एवं विसर्ज्य तान् सर्वान् सार्धं वै भुंजते तैः स्वयं पीत्वा देवं पंच
गव्येन च रुक्षो भुंजीत वाग्यतः यत्किंचिदेतद्दृष्टं महादेवमुदीरयेत् प्रारंभे मे विधिं कुर्याद्वा विद्वो वाप्यचेष्यः
वित्तसामर्थ्यतश्चैव प्रतिमासं व्रतं चरेत् स्वल्पविज्ञो यथा कश्चित्तस्याद्वैकार्त्तिकावधि नक्तं कृत्वा वमायाः
स्यां प्रागुक्तविधिना ततः प्रतिपद्यास्तु पौषे वै पंचगव्यं पिबेत् शुचिः महादेवं स्मरन् सार्धं भक्त्या संजीत लि
तिभिः मासस्य कार्तिकस्यान्ते कृतनक्तं प्राग्विधिमाचरेत् प्रतिपद्देहितीयां च शुभे तिथ्यां स्नापयेत् एवं
पौषे तत्संप्राप्ते प्रतिपत्क्रममाचरेत् द्वितीये तु द्वितीयां तावत्पवमेत्कार्तिकावधि आदद्वीत तिथिं चैकां

व्रं॰ मार्गमासमेतथापरं पूर्ववत्संयतोमौनी भक्तं तेनैव समाचरेत् द्वितीयके प्रतिपद्युपवासः प्रतिप्रथमे वर्षे दर्शे प्रतिपदि
ता॰ कौ॰ चैतत्के द्वितीयायामुपवासो द्वितीये प्रथमे मासि प्रतिपदि नक्तं द्वितीयायां तृतीयायामुपवासः शेषेषु द्वितीया
यां नक्तं तृतीयायामुपवासः इति तृतीये एवं षोडशवर्षेषु क्रमेणैव षोडशे वर्षे पौर्णमास्यामश्वयुजमे कार्तिकाम
२८ दयेद्दूर्पणैः पूर्ववद्देवमभ्यर्च्य कृशानं यावच्च तर्पयेत् महादेवाय गां दद्यात् दीक्षिताय द्विजाय च हेमशृंगीम
वत्सां च सर्वघंटां कांस्यदोहनां शिवव्रतपरायणान् विप्रान्महाचार्यांश्च षोडश तेभ्यो हेमवस्त्राद्यैर्यथाशक्ति वदद्
येत् षट्त्रिंशत्पानतत्कं भोक्ष्यदध्यान्नैः पृथक् पृथक् भोजयेद्द्विजांस्तेजैर्मिथुनानि तु षोडश ब्राह्मणांश्च
याशक्त्या भोजयेद्दैदयापरायणान् एवं महाव्रते चैतत्कृत्स्नं प्राप्नोत्यर्थमर्पणं यत्र माघुः प्रदेतिसेन्तूपणे भास्पदं पं
त्रिंशं सोऽश्नुवति दिष्टेव्रतमेतत्पुराणं वै विधेयं यावत्फिकर्मणमवश्चमयवाचया उपोष्य प्रतिमासं संभुंजीत वं।
धुभिः सह एतत्त्रिविचतस्त्रिंशिवोमतं वैष्णवेषु शक्तितः शक्रेनवांतेत वर्णाणां प्रारंभविधियमाचरेत् अथ
व्रते दशमासेमतो भवेत् सोऽपि तत्फलमाप्नोति व्रतस्यैवं सप्रभावतः वाचकः श्रावकश्चैव श्रोतारश्च व्रतस्य वै
भवति शापसंयुक्तं तस्मात्सर्वदाभिसृत्वा श्रये इति हेमाद्रौ कालिकापुराणे महाव्रतसंज्ञे गौरीतपो व्रते अ
थ माघमासायां मज्जोदयव्रतं अर्धोदयस्वरूपं महाभारते अमाकेपातश्रवणे गुह्मा चेत्पुष्यमाघयोः ॥

अर्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः दिव्ययोगः शालोयं न तत्रात्रौ कदाचन शुष्यमाघयोः संध्याविति स्मृतः
अमांतमासे न शुद्धे पूर्णिमांतमासे नार्धोदयस्तु प्रयागमेतेनो महत्त्वरणगाशयः शुष्येगामाघे ऽस्तिपौ नत्तन्यास
तितैरपेक्षैस्समामाशान्तपण्येतितिहेमाद्रौ स्कांदे अगस्त्य उवाच भगवन्सर्वमादेनश्रुतो योगस्तविस्तरः अर्धो
दयं तमेवाद्य हि ब्रूहि सचराचरं जीवितं प्राणिनां पुण्यं यदि वेदस्मि प्रभो कथं कार्यं कृते किं स्यात्फलं कथयस्व
प्रभाव स्कंद उवाच शृणु तात पुण्ययोगोयं दुर्लभो ऽर्धोदयाह्वयः निर्गमस्तु पदेवानां अपि प्राप्यः सर्वकामदः माघमा
स्यां व्यतीपाते आदित्ये विष्णुदैवते अर्धोदयस्तु विज्ञेयः सहस्रार्कग्रहैः समः पुराकृते वसिष्ठेन जामदग्न्येन सुव्रत ॥
सनत्कार्यैर्मतेन षष्ठ्यैश्च सर्वैश्च मुनिभिर्विष्णुविश्रुतैः अतोप्यस्मत्सहस्रैर्नैकृतेऽभाविनः ऊर्ध्वमज दत्तातोयन्तीर्थानां फलैर्येन
कृते भवेत् समाधानाथ्यातेन समदीपसमवित्तं दत्त्वा तस्मात्सर्वभावेन यतन्त्वर्धोदयं कृते गंगायां यमुनायां च शु
प्राणां जलेन तथा मानसादिषु तत्पुण्यं तीर्थं शुद्धानं दानतः तस्मिन्नेवाथवा विप्रवृत्तेनानेन ऊर्ध्वमज स्वस्थमेयाप्
तेऽस्मिन्नहमिष्टार्थैश्चयन्नवेत् अर्धोदयं कृते ये तु विधिदृष्टेन कर्मणा यांति सत्यं परं हेलन्मीमंततिष्ठानपाप्ति
नी आयुर्यशोगतिविपुलं अन्नकर्ताफलं लभेत् इंद्राग्नियमलोकेषु निर्गतीनामयांपते वायुः कुबेरस्येशानस्य लोके
शुभकृतीः प्रभः वासः चंद्रार्कलोके च लोकपालैस्स सेवितः गोकोटिदानजं पुण्यं सर्वतीर्थनिवासिता अर्धो

ब्र. दयस्यगत्पुण्यंकलोत्ताहतिस्रोड्श्री भूर्लोकाधिपतित्वं चतपोलोके तत्रेश्वरः महर्लोके वसेन्नित्यं यावदिंद्राश्चत
ना. कं. र्दश ततो हिरण्यगर्भस्य पुत्रकमो व्रतकारकः तस्य लोकाधिपः सार्द्धी लोकानां पुत्रकमोऽव्ययः श्रेष्ठे हि यप्रसादेत व्र
२२८ ह्मलोके वसेत्प्रभुः तस्यामानेन विस्त्वं व्रह्मा कल्पतो भवेत् शिवलोके गणैः पूज्यो देवराजसमन्वितः वसेत्कुा
कोणसमानेन व्रतस्यास्य प्रभावतः ततो विष्णुस्वरूपेण त्रैलोक्याधिपतिर्भवेत् शंखचक्रगदाधारी वनमाली ह
229 रिः स्वयं व्रतप्रभावाल्लक्ष्मीशो देवो नारायणो भवेत् अगस्त्य उवाच स्कंद केन विधानेन कर्तव्यं व्रतमुत्तमं स्व
र्गेदयं मनुष्याणां जीवितं दुर्लभं भुवि स्कंद उवाच कृते स्नाने वसिष्ठेन तेनायारत्नुग्राह्यते ज्ञापोऽयं समेजेन
कलौ पूर्णो दानं च अत्रैव देवमंत्रोऽयं शैवैर्ध्यान्ज सत्तम कलम सूर्यदेव सम्यक् सर्वकामफलप्रदं मान्यमा
से कृष्णपक्षे पंचदश्यां रवौ दिने वैस्मवेन च कृत्स्नाणा मतीपाते समुद्रे हि स्वाङ्केसे गमेत्यानना प्रशवि सूत्रासमा
हिः सर्वपापविशुद्ध्यर्थं नियमस्थो भवेन्नरः त्रिदेवत्वं व्रतं देवाः कर्तव्यं भक्तिसंयुक्तैः भवेत सन्निधौ मे पुत्रयोदे
वाहयोग्यः इति नियममंत्रः ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णं पलमेकया प्रतिमा तत्प्रकर्तव्या नन्दयेत द्वि
जोत्तम मार्गशीर्षे शतत्रयं पुण्यभोद्रोणानां तिलपर्वतः शंखस्थली ब्रह्मविष्णुशिवप्रीत्यै दानं त्रयं हिरण्यस्य
मिथ्यातत्त्वनिदानेविभवसारतः दानं वसामाश्रयेपेतेन्द्राल्लाणाम्य तत्स्यतनः सप्ताङ्केवनः स्नानापशवि

भूत्वा समाहितः तिलपर्वतमध्यस्थं पूजयेद्देवतात्रयं आदौ ब्रह्मपूजा नमो विश्वसृजे नमःसृताय परमात्म
ने देवाय देवपतये यज्ञानां पतये नमः ॐ ब्रह्मणे नमः पादौ हिरण्यगर्भाय नमः ऊरुभ्यां जंघाभ्यां नमः पर
मेष्ठिने वेधसे नमो गुह्ये पद्मोद्भवाय नमः वस्तिं हंसवाहनाय नमः कटिं शतानन्दाय नमः वक्षसि सावित्री
पतये नमो बाहुषु पूर्वादिचतुर्मुखेषु ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदाय अथर्ववेदाय ॐ चतुर्वक्त्राय नमः
शिरसि हंसाय नमः कपिलाय नमः ततो लोकपालपूजा स्वमंत्रैः हिरण्यगर्भ पुरुषप्रधानव्यक्तरूपक प्र
प्रसीद सुमना भो भूत्वा पूजामरक्षि नमोऽस्तु ते ब्रह्मप्रार्थना नारायण जगन्नाथ नमस्ते गरुडध्वज पीतांब
र नमस्तुभ्यं जनार्दन नमोऽस्तु ते ॐ अनन्ताय नमः पादौ विश्वरूपाय नमः ऊरुभ्यां मकुंदाय नमः जानुभ्यां
गोविंदाय नमः जंघाभ्यां गुह्ये प्रद्युम्नदेवाय नमः पद्मनाभाय नमः नाभौ लंबोदराय नमः उदरे वक्ष
सि कौस्तुभवक्षसे नमः चतुर्भुजाय नमः बाहुषु वदने विश्वतोमुखाय नमः शतसहस्रशिरसे नमः ना
भौ आदित्यचंद्रनयन दिव्यबाहो दैत्यसूदन पूजां दत्तां मया भक्त्या गृहाण करुणाकर विष्णुप्रार्थनामंत्रः ॥
महेश्वर महेशान नमस्ते त्रिपुरान्तक जीमूतकेशाय नमो नमस्ते वृषभध्वज ईशानाय नमः पादौ जंघाभ्यां
चंद्रशेखर जानुभ्यां पशुपतिर्देवा श्रोण्योः शंकरः स्मृतः उमाकान्ताय पवित्रनाभौ वै नीललोहितः ॥

व्र.
ता. कि.
२३०

230

उदेकृत्विमेवव्रतोनागोपवीतिनिते भ्योमीति इयंयजेतह्यैनीलकंठेत्वकंठके मृत्युवैरंपवक्ज्ञायमोलोचेव्रृक
पदिते अथकारेयमेयात्मव्रतमोलोकांतकायच पूजामयाकृतामज्ञानात्कर्हाणवृषभध्वज महेश्वरप्रार्थना
मंत्रः इतिपूजाक्रमः प्रोक्तोमे रैवतेः प्रयत्नतः आचार्यपूजयेभक्त्यावस्त्राकारभूषणैः हस्तमात्राकर्णिका
त्रापीठंकुर्वंकमंडलं ध्येतवस्त्रयुगंदेयंव्रतलवव्रतमस्तुये उपवीतंवस्त्रयुग्मं विलोलोहितंशंकारस्यच पंचा
मृतेनतस्यपतेपूजनंकुसुमैः स्वकैः कमलैस्तुलसीपत्रैः बिल्वपत्रैश्चावडितैः तत्कालसंभवैर्दिव्यैः पूज्यादे
वायथाक्रमं यथाशक्त्यामकर्तव्यंतस्मैवतत्तदुर्लभं जीवितंप्राणिनामेतद्दत्तितंनिश्चितेयतः अथव्रत
स्यांगंविधानेसपूज्यवत्नतः देवमात्रयस्त्रहिरण्यशाल्पस्त्रस्वैनकमंगा प्रजापतयेविलत्ररूपायरुद्रायनमः
इत्यनेनचमंत्रेणवह्निंसंस्थाप्यभक्तितः ततोहोमः अष्टहोमावसातेचगांदद्याच्चपयस्विनीं स्वर्णपि
मीतैष्यात्रुगंठंटभरणभूषितां तामस्त्वीकोरस्पदोहांसवैपाकारसंयुतां सर्दक्षिणांप्रभांचरणांब्राह्मणा
यतिवेदयेत् तेनदत्तेकृतेजन्मामिप्रयज्ञैः सहस्रधा कृतकृत्योभवेद्विप्रोव्रतस्यास्यप्रभावतः एवंसर्वंस
समाख्यातंदुर्लभंव्रतमुत्तमं अद्यैदयंयथाहिष्ठेकिमन्यत्परिपृच्छसि इतिस्कांदोक्तमजैदयव्रतेम्र
यहोमवत्पामः मावास्पांशोव्रः अमावास्यान्तमोमेतमस्पमीभावनामहृचतुर्थीभूमिपुत्रेणसे

मघ्वेण चाष्टमी चैतशुक्लस्य यस्येता सूर्यग्रहणसन्निभा इति अथ तत्कथा स्कांदे सूत उवाच शरतल्पग
तेभा शरतल्पगते भीष्मे कृपया पप्रच्छ युधिष्ठिरः कृतप्रणामो यमी तस्माद्धितं वचनमब्रवीत् युधिष्ठिर उवाच
हतेषु कुरुश्रेष्ठेषु भीमसेनेन कोपिना तथा पुत्रेषु सर्वेषु हतेषु युधि जिष्णुना दुर्योधनकुमंत्रेण जातो ऽस्मत्कुल
क्षयः नमंति भ्रवि पाताले बालवृद्धा नरा हते अवशिष्टा वयं पंच वंशे भारतसंज्ञके एकातपत्रमपि च राज्यं मह्यं
न रोचते जीवितेपि कथं मे न वंशो भवति क्वचित् अस्माकं संततिविच्छेदं ... लिशं अस्मत्स्थामात्रनिर्दे
श्ये ऽन्नागमे कि भवः अतो मे हृदि शूलं पिंडविच्छेददर्शनात् किं करोमि क्व गच्छामि पितामह वदाधुना ॥
येन संप्रयाते मे संततिः स्थिरजीविनी भीष्म उवाच शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि व्रतानामुत्तमं व्रतं यस्यानुष्ठानमा
त्रेण संततिः स्थिरजीविनी अमावास्या यदा पार्थ सोमवारेण संभवेत् तस्यामश्वत्थमासाद्य पूजयित्वा जनार्द
नं अष्टोत्तरशतं कुर्यात् तस्मिन्वृक्षे प्रदक्षिणा तावत्संख्याकेन पादाय रत्नधान्यफलानि च प्रजानामिदं राज
न विलोः प्रीतिकारणं उक्ता कार्य प्रजानां भूमि जीवति मवाप्नोति भविष्यति च तेन पुत्रः त्रिषु लोकेषु विश्रुतः
श्रुत्वा पितामहवचः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः युधिष्ठिर उवाच व्रतं तेन राजा ख्यातं विस्तरेण प्रकाशय येन प्रका
शितं मर्त्यलोके तेदं विहितं प्रभो भीष्म उवाच अस्मिन्नेयाम विख्याता कांतीसेना महाश्री ब्राह्मणत्रियवि

ग्रं॰ दुष्टैः स्वकर्मनिर्मितैर्हृता रजताचलमेकाशो यस्यैर्विनिर्जिता सर्वैर्वर्णाश्रमजनैर्नीतिभिरुपशोभिता नृपे

ना॰कं॰ वानर्यवर्यैर्भिर्वैष्णाभिः समलंकृताः अलकेव कुबेरस्य शक्रस्येवामरावती तेजोवतीव रत्नाढ्या पावकस्य

महापुरी तत्र राजा रत्नसेनो बभूवामितविक्रमः तस्मिन्वसति भूपे चैका वणिग्धनवती पुरा यथार्थनामधे

२३१ यामालक्ष्मीरिव सविग्रहः तस्यां संजनयामास समभूच्चानतशुभाविलासान् एकोऽनुहितं तस्यां नाम्ना गुणव

तीन्दुव कृत्वा दाराश्च ते पुत्रा विहंगनियथा सहवे कन्या कुमारिका चासीदत्र नृपप्रियार्थिनी अत्रान्तरे द्विजः क

231 श्चिद्विद्यार्थी समुपागतः दीप्यमानः स्वतेजोभिर्मूर्तिमानिव पावकः ग्रामदेशान्तरादागतः सुधियो जातः शिक्षित

दा देवस्वामी स्वगृहमसमस्याध्यायसमर्पणं मे भिक्षां प्रत्येकमानिन्युर्दत्तुं तस्मै द्विजन्मने अत्रैव धनवत्यापि सा

दाद्यास्यः सौभाग्यसंपदं ततो गुणवती मात्रा प्रहिता सह भिक्षया विप्राय भिक्षां प्रदद्दौ कृत्वा पादाभिवंद

नं आशिषं च ददौ विप्रः शुभा धर्मवती भव सवैलक्ष्यगुणवती श्रुत्वा प्रत्यागत्योवाच मातेति वेदयामा

स आशिषं तेन योजितं श्रुत्वा धनवती पुत्रीं कौतुकाद्भ्रमायचो प्रणतिं कारयामास सा तस्मै द्विजन्मने

तथैवाशिषसद्वार्थविप्रस्तामभिनंदयत् श्रुत्वाशिषं धनवती सचिंता प्रत्युवाच धनवत्युवाच प्रसीद भ

गवन्विप्र वचनं मे यथार्थय त्वया माध्यः प्रदत्तानामपे मे त्वया दत्तः आशिषः अत्रैव पुत्रस्याविशेषो मा रपस्त

यिकाः सन्तापो प्राणान्तो येमे विपरीतं त्वयोदितं मद्वधूर्यमवती मृगाक्षी दीर्घपुत्रः पुत्रः आशीः प्रयुक्ता विप्रेर्वै
कारणं वद मत्तत्वं द्विज उवाच यन्त्वासितं त्वया तत्तौ ग्राम्यातन चरितास्त्वि यथा योगेणा प्रयुक्ते यं मया पापेऽहं हितं त्व
व इयं सप्तपदे मध्ये विधवत्वमवाप्स्यति यन्मां च रागमनत्वर्थ कर्तव्यं पदमेनया यदभ्यागता भवेत्सोमा मरहे वैनवूस्त्वद
वि तस्याः पूजनमात्रेण भवेद्वैधव्यनाशनं श्रुत्वेमया पापीर्द त्वं ये गृहमेयमवतीभव आशायन्नवतीजाताचिंता।
कुलितवेतन्ता उवाच वचनं धीते श्रीणापन्न पुत्रः पुत्रः यत्नवत्सुवाच सोमागमनमात्रेण भवेद्वैधव्यभंजनं॥
का सा सोमा त्वया प्रोक्ता का जातिः कुत्र संस्थितिः तस्य वद महाभाग तत्कालो विलम्बस्य मे द्विज उवाच सा
सोमा रजकी जातिः स्थिता सास्याम्भसिंहले साचेदायाति ते वेश्म तदा वैधव्यभंजनं इत्युक्त्वा ब्राह्मणो न्नूग
तोमिच्चाप्रतीक्षया यत्नवत्यपि पुत्रेभ्यः प्रोवाच नवतेतदा यत्नवत्सुवाच इयं कुलीनिता पुत्रा स्वसमाग्रुणवतीश्च
मा सोमागमनमात्रेण भवेद्वैधव्यनाशनं श्रुत्वेयं स्यपि निर्भितिं सा नवैच नमोरवं सप्रयात्तम्महरत्वत्वा सोमा
मानयितं कृते पुत्रा ऊचुः ज्ञात्वं मात त्वत्स्वांत पुत्रा स्नेहवशं वदन् यात्रदेवं गत्वा पुत्रा प्रयात्वा पर्यासिञ्च
गीमं श्वेत नातुलः सिंधुः शतयोजनविस्तरः अपश्यंगमनं तत्र तत्समागमनेवयं देवस्वामी उवाच अपु
त्र समभिः पुत्रैः इह पश्याभि सिंहले आनयिष्यामि तां सोमां पुत्री वैधव्यनाशिनी पवं वादिनि सक्ते पेर्द।

वृ॰
ता॰ कं॰
२३२

वस्वामीतितत्क्षणे शिवःस्वामीकतिष्ठस्य पुत्रःप्रोवाचसंततः मैवंवदमहाभागमोषावेशोवशंगतः मयितिष्ठ
तिशान्ताकः गंतद्वीपंहिसिंहले इत्युक्त्वासहसोत्थायप्रणम्यशिरसासुदं प्रतस्थेसहितःस्वस्त्राद्वीपंसिंहलके
ज्ञिते सक्रियद्विरिहिनैर्गत्वातीरंप्राप्यसविस्तृते तत्रतंसेतुयित्वाप्रकारमकरोद्विजः सुद्दर्शंस्तुविस्तीर्णंतग्रोपकं
ममंतिके तत्कोटेसुवासीनायस्यराजसुतेशुयः ततपादपतलेस्थितानाभ्यानीतंस्तुततदिन पुणवकान्ताकृते
यस्थोरस्तीत्वाशशिभोजनं भोजनेदत्तसपितेभुंजतेसमनस्तापहकाः पप्रच्छचागतोयस्यःपुणवकालेहिविद्य
ला यस्यउवाच कथंतंभुंजतेपुत्रोभवंतःस्त्वयितास्थपि श्रातीतेकोमलंमांसंभवद्योगमिदंमया पुण
वकाभत्तुः पतत्स्थलतलेतातमानवायत्रतिष्ठतः श्रत्वीकृतेतस्ययोस्तातकथंभुंजामहेवयं पतत्स्मासा
यस्यसुत्वकरुणाकृतचेतसः तयोरंतिकमागत्यवचतंसमभाषत यस्यउवाच जातस्तुपुत्रयोकामोभो
जतेक्रियतामिदं पारस्त्रारयिष्यामिपुत्रयोःप्रातेरवत ततोरात्रांव्यतीतायांउदितेत्रदिवाकरे पारस्त्रा
रितातेतुयस्यराजेतवेगिना सिंहलेद्वीपमागत्यस्थितासोमागृहांतिके ततःप्रत्युषसमयेतंसज्जांगण
मंडलं लेपनेचक्रतुस्तत्वनद्वावासेदिनेप्रति पवंविदधतोस्तत्रपूर्णाःसंवत्सरोययो स्वभाःपुत्रान्समा
हृयसोमाप्यच्छविस्मिता मार्जनंलेपनंकोवाकरोतिममकथ्यतां पकदेवाप्यजगतुः सर्वकार्यं

मिदं ततः एकदा रजकी सोमा तिरस्कृता संस्थिता निशि ददर्श ब्राह्मणीं कांच्यां मार्जयंतीं गृहांगना लिंपंतमंगणं
प्राग्भ्रमंतं संस्तुवंत सोमा पप्रच्छ तां गत्वा कौतुकं कथ्यतां मम उवाच सा तदा दृष्ट्वा वाचं ब्राह्मणपुत्रको सोमो
वाच दयास्मि वनितहास्मि ब्राह्मणो गृहमार्जको कोऽगनिर्वृत्य मग्नामि पापादस्मादस्मे शायं पापजाति रहे त्वा
ता रजकी सर्वतो द्विज कथं त्वं ब्राह्मणो भूत्वा विकर्मैर्विकीर्षसि शिवस्वाम्युवाच एषा गुणवती नाम स्वसा मम
मम सममयामा श्रेष्ठा सप्तपदमध्ये वैधव्यं संप्रपत्स्यते तत्सा निष्फलाशेषा भवेद्धै यथा भंजते अतो हेतो भवेत्त्व
त्वादासकर्म करोमि ते सोमोवाच अतः परं तत्कर्तव्यं यास्यामि तव शासनात् इत्युक्ता सा स्वगृहमागत्य स्वीयान्प्र
त्युवाच ह यः कश्चिन्मम राज्येऽस्मिन् म्रियते मानवः क्वचित् तस्यैव शवणी यो भो यावदागम्यते मया कस्यचि
द्वचनात्कोपि न दग्धव्यः कथंचन तथेत्युक्त्वा स्नुषाभिः सा सोमा याता महांबुधिं पारमुत्तारयामास सद्गणे
न द्विजपुत्रकोऽस्य यमकाश्यपायानेन सा ततो महार्णवं प्राप्ता कांचीपुरीं सर्वे निमेषान्तरभावतः सोमा ह दृष्ट्वा
यतवती हृष्टा पूजां समयाकरोत् श्रुतो तत्र शिवस्वामी तदादेशं ततस्ततः सहर्षां वरमानीतेन जामासोज्ज्वयि
तीं प्रति तमानीय वरं तत्र देवशर्म सुतं सुधीः ब्राह्मणं रुद्रशर्माणं गणोत सहर्षं स्वसुः ततः सा रजकी सो
मा वैवाहिकं समकारयत् सल्लग्ने च समानीतेने देवस्वामी तु कन्यकां ददौ तस्मै गुणवती गणिने रुद्रशर्मणे

व्र॰ ततो वैवाहिके मंत्रैर्हूयमाने हुताशने ततः सप्तपदे मध्ये रुद्रशर्मा मृतस्तदा हाहाकृः बांधवाः सर्वे स्थिता सोमा
ता॰ कौ॰ तिराकुला आक्रंदः सुमहानासील्लोकानां तत्र पश्यतां यत्नवत्यैव मातृणां व्रतराजप्रभावजं पुण्यं संकल्प
विधिवद्देहमस्योर्विनाशने रुद्रशर्मा पितस्तस्माद्व्रतराजप्रभावतः आससाद तदा जीवं सुप्तवत्सहसोत्थितः
२३३ एवं विवाहे निर्वर्त्य व्रतराजं निवेद्य च आमंत्र्यानायनवतीं सोमा प्रायाद्गृहं प्रति एवं सा राजकी सोमा जीवयित्वा
मृतं द्विजं चचाल हर्षसंपूर्णा पूर्णकामा स्वमंदिरं अत्रांतरे गृहे तस्याः प्रथमं तनया मृता पुनः स्वामी मृतः
तस्या जामाता च ततो मृतः आगाद्गृहं यतदा तस्याः सोमवारान्विता तिथिः अमावास्या वभूवाथ मृतसंजी
वनी तिथिः सा ददर्श जलोपांते हृष्टा कांचित्स्त्रियं तदा तूलभारभराक्रांता क्रंदमानां सुदुःखितां सो सोवा॰
अश्वत्थमूलेन तथा तूलेन सुशामिकर्षं च तत ततोऽश्वत्थतले प्राप्य नदीतीरमथो वपुषि स्नात्वा विलग्नं सुसमर्प्य
शर्कराभिः प्रदक्षिणं सा चकार महाभागा तदेवाष्टसहस्रं शते भीष्म उवाच यदा प्रदक्षिणावर्तं कृतं शा
केरस्तया तदा जीवितवंतस्ते जामातृपतिपुत्रकाः नगरे श्री समाकीर्णे तद्गृहे च विशेषतः अथ याता
महाभागा सोमा स्वभवनं प्रति जीविते वीक्ष्य भर्तारं पुत्रान्जामातरं तथा अतुलां लक्ष्मीमासाद्य जगाम
कृतकृत्यतां प्रणिपत्य स्नुषाः सर्वाः पप्रच्छुस्तां तपस्विनीं स्नुषा ऊचुः मृतास्तेन तया देवि पतिर्जामातृ

वांधवाः जीवितास्तेकथंदेविसृतास्तेचकथंवद सोमोवाच शृणुदेविमयादत्तंव्रतराजस्यपुण्यकं सुता
स्तेनहिणाकेनपतिजामातृश्वशुरकाः सर्वाभिर्लक्षितानामयाव्रतराजोविधानतः भविष्यतिनवैधव्यंसोमाप्यंमे
भविष्यति सुषास्ताःकन्ययामामतयासोमवतेश्वरं भक्त्याभोगानवहूँस्तत्रपुत्रपौत्रादिभिःसह तेसर्वैःपरि
हृत्वाविष्णुलोकमवाप्सा इत्येतत्कथितंपार्थविस्तरेणमयानव युधिष्ठिरउवाच माहात्म्यंव्रतराजस्यको
विधिःवदविस्तरात् कर्त्तव्यंकेननीभीष्मदेवनारीभिःपुरुषेणवा भीष्मउवाच अमावास्यातिथिःपार्थसोमवा
रान्वितायदा तदापुण्यतमःकालोदेवानामपिदुर्लभः प्रातरुत्थायव्रतिनास्नानंकार्यंजलाशये स्नात्वासो
नेनकौशेयंपरिधायव्रतीततः प्रायाद्अश्वत्थस्यसमीपेकृत्वादन अश्वत्थमूलेकर्त्तव्याविष्णुपूजासमंत्र
कं भक्त्याभक्तस्वरूपायस्थितिस्थितंतकारिणे आदिमध्यांतहीनायविष्णुवेश्रवसेनमः विष्णुपूजामंत्रः एवं
संपूज्यगोविंदंधूपनैवेद्यादिनैःफलैः कुर्यात्मैर्विविधैश्चैवमभक्ष्यभोज्यैस्तथाविधैः अश्वत्थपूजनंकार्यंप्रोक्तमंत्रे
णपांडव अश्वत्थरूपिनमस्तवास्मगोविंदस्यसदाश्रयः अशेषंहरमेशोकंवृक्षराजनमोस्तुते अश्वत्थपूजा
मंत्रः मूलतोव्रह्मरूपायमध्यतोविष्णुरूपिणे अग्रतोरुद्ररूपायवृक्षराजायवैनमः प्रदक्षिणामंत्रः अमा
वास्यायैनमः सोमवारायनमः सोमायैनमः एवंपूजाविधिंकृत्वाततोकुर्यात्प्रदक्षिणं मौक्तिकैःकांच

व्र॰
ता॰ कौ॰
२२५

नैः धूपैर्यथाविधि कैर्मणिभिस्तथा कांस्यपात्रैस्ताम्रपात्रैः भक्तपूर्णैः पृथक्पृथक् गृहीत्वा मण्डलं कार्यं प्र
दक्षिणमेव निष्फले तावद्दक्षिणं कार्यं यावदष्टोत्तरं शतं तच्च सर्वं ततो विप्राय पूर्वीक्षेभ्यः प्रदीयते ततो
निर्गमिष्याम्याहं कुर्याद्वारीजनैः सह एतत्ते कथितं सम्यग्व्रतराजविधिर्मया द्रौपदी च सुभद्रा च कान्यास्तथा
न्ये उत्तरागर्भसंस्थस्तु जीवितं लब्धवानचिरात् युधिष्ठिर उवाच यास्त्वल्पविभवा नारी कांचनाद्यैर्वि
नाकृता सा कथं लभते पूर्णं व्रतराजफलं वद भीष्म उवाच फलैः पुष्पैस्तथा भक्ष्यैर्वस्त्राद्यैर्वापि पाण्डव कु
र्यात्प्रदक्षिणावर्तं सापि पूर्णं लभेत्फलं व्रतमिदमखिलं तेन प्रविख्यातं तमनपाहि पराक्रमतयापि
पितृभिस्तत्र प्रतिष्ठितो भृगुश्रेष्ठ एतदिक्कर्येत तच्चात्र विचित्रमस्ति भीष्म उवाच शृणु पार्थ प्रवक्ष्यामि उद्यापन
विधिं शुभं यं विना पूर्णतां वस्याद्व्रतस्य न फलं भवेत् सर्वतोभद्रमध्ये तु स्थापयेत्कुम्भमुत्तमम् तत्र च प्रथ
मं विप्रो वर्णिं च सुतं अर्जुनं लक्ष्मीवाहनसंयुक्तं मासमासांश्च पालयेत् उपचारैरनेकैश्च यथाविभ
वविस्तरैः नैवेद्यैः पुष्पधूपैश्च दीपैश्चापरितः स्थितैः रात्रौ जागरणं कुर्यात्प्रभाते होममाचरेत् समिद्भिः
पिप्पलाश्वत्थपात्रैस्तु सम्मेतास्तिलैस्तथा पूर्णाहुतिं च जुहुयात् क्षीरं च दद्यात्पयाखिती द्वादशब्राह्मणान्भोज्य
कृतपायसलड्डुकैः उपवीतानि वस्त्राणि तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां प्रणम्य देव ब्रह्मो प्रार्थयित्वा विसर्जयेत्

इति श्रीभविष्ये सोपवासं सोमवत्यमावास्याव्रतं महानिबंधे सुदर्शने पिपिशिष्टाचारप्रवेक्ष्य लं इति श्रीभ
ट्टनीलकंठात्मजभट्टशंकरकृतौ व्रतार्के ऽमावास्याव्रतानि अथ चातुर्मास्यादिव्रतानि तत्राषाढ्यादिश्राष्वि
नां तेस्वस्तिकव्रतं कर्णाटकेषु प्रसिद्धं लोकानां मोदकं देवं प्राङ्गुरेवं मनीषिणः गोपालमदनाख्यां व्रतस्तो
त्रार्थसंसिद्धये युधिष्ठिर उवाच व्रतानि सर्वसिद्धानां कथितानि त्वया विभो तथापि स्वस्तिकं नाम कथितं
यत्त्वया विभो नैव तस्य विधानं तु कथितं ते हरेश्वर कां चेयं देवता तत्र किं दानं को विधिर्भवेत् केन चेदं पुराची।
र्णं किं फलं किं च दैवतं किं दानं विधिवत्प्रोक्तं तन्मे वद सुरेश्वर कां चेयं देवता तत्र किं दानं कोऽपि विधिर्भवेत् केन च
दं पुराचीर्णं किं फलं किं च दैवतं किं दानं विधिवत्प्रोक्तं तन्मे वद सुरेश्वर श्रीमदनगोपाल उवाच साधु पृष्टं
महाभाग लोकानां हितकाम्यया यस्याचीर्णेन राजेन्द्र न विघ्नं जायते भुवि स्वस्तिकाद्व्रतकं स्नात स्वस्तिकं
विसर्जयेत् स्वस्तिकानि विधायाथ विसर्जयेद्द्विजार्पयेत् प्रातर्जन्मार्जितं पापं तस्य नश्यति तत्क्षणात्
गोमयेनाथ गोमयेन राजेन्द्र स्थंडिले संविधाय पयेत् तदा देवादिकं ध्यात्वा पूजां कर्म समारभेत् एवमया महितं देवं पूज
येत् प्रत्यहं पुनः इति संकल्प्य मेधावी स्वस्तिकं कर्म कारयेत् अष्टोत्तरं स्वस्तिकानि प्रत्यहं विसृजेत् पुनः रंग
वल्या कृतं राजन् यदि भक्त्या समर्पयेत् प्रातर्जन्मार्जितं पापं तत्क्षणाद्देव नश्यति नीलपीतसितैर्वै

ब्र·
ता·कं·
२३५
235

गौः स्वस्तिकप्रदानं यदि कुर्याद्विष्णुजन्मा विष्णुलोके स गच्छति पंचवर्णैस्तु नीलाद्यैर्यदि स्वस्तिकमंडले ना
रीवा पुरुषो वापि यो भक्त्या समर्चितः विष्णुप्रीतिकरं कुर्यात्तस्य पुण्यमनंतकं विष्णवालये विष्णुपूजा प्र
कर्तव्या स्थले पि वा पंचरंगकवर्णैस्तु कोटियज्ञफलं लभेत् एवं यदि रंगवल्या विष्णोः स्थाने समंगले अश्व
मेतत्कुले नैव स्याद्वै विष्णुप्रसादतः सह स्वस्तिकानां ये येन भक्त्या समर्पिता पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदमानः
पुनः पुनः स्वर्गलोके वसेच्छ्रीमान्भ्येयत्नवान्भूमिपो भवेत् तत्कुले पि दरिद्रत्वं नैव तेवास्ति पार्थिव अपुत्रे स्वस्ति
कानां तु विष्णवे वल्पयेद्यदि पुत्रपौत्रादिकं तस्य स्वस्तिमान् जायते ध्रुवं नरो गादिभवेत्पवं गोपालस्य प्र
दतः नारी चेन्न चेद्विधवा नैव कुलोद्भवे नहि विजयाभिभवे नैवन चकार्या विचारणा नात्यो ऽभिभवाय
वे स्वस्तिकैः पूजिके तरः अत्र स्वस्तिकलक्षणं तु यदि कुर्याद्धि वल्लभाः तस्याः पुण्यफलं वक्तुं कः शक्तो दि
दिवा भवि आषाढे माघि राजेन्द्र प्रथमे चरणं भवेत् आश्विने तु समाप्तिर्वै कर्तव्या स्वस्तिकारणं यतितो
न्तकृते विप्रगोदानादि पुरःसरं कर्तव्यं फलसिद्ध्यर्थं नात्र कार्या विचारणा द्वादशेमान्तु कर्तव्यो यदि स्वस्तिकल
क्षणं केवलायाम नैवेद्यात्रतथाह्नपण्य सिद्धये विभवे सति राजेन्द्र महद्व्रतकारणं स्वस्तिकं मासनैवेद्या
कृतसंमूर्तिसिद्धये आहिताग्नेस्तु होमः स्यात्तदभावे द्विजार्चनं द्विजसंतर्पणाद्देव व्रतपूर्त्तिं भविष्यति पु

भक्त्या गिरिजेन्द्रलिङ्गलिङ्गकान् विधापयेत् ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि व्रतसंपूर्तिहेतवे यथाशक्तिविधानेन गवादिकं पु
ण्यकृत्तमे तथैव स्वस्तिपूजनान्नाभित्वाकृर्वेदवादिनः अथ होमं प्रवक्ष्यामि लक्षस्वस्तिकसिद्धये पायसेन कु
नैर्हितात सुतोक्तेन तक्रचाज्जुहुयः घृताज्येन तद्धोमः साहस्रांश्रेतेस्मादरा स्वस्त्ययनेताद्यं मरिष्णुनेमीति मंत्रतः हो
मे मंत्रोऽयं विधिवत् कुर्वाणः साधुसाधकाः आहिताग्नेर्वैदिकाग्नौ मंत्रात् होमसिद्धये अनाहिताग्निना विहायतत्र भो
गो भवेत् फलं तन्मंत्रे कथयिष्यामि फलानां तत्समसिद्धये अनाहिताग्निना विहायतत्र भागो भवेत् फलं तन्मंत्रे
कथयिष्यामि फलानां तत्समसिद्धये स्वस्तिनाम परं देवं स्वस्तिकावरणाकारं स्वस्तये पायसं घृतसंयुक्तं म
धुयेस्वाहायनेन मंत्रेण महादेवं नमोभवं महात्मने स्वस्तिकृत् महादेव स्वाहायां संयुतः स्वाहीन् पञ्चदशांशेनैव हो
मः कुर्यान्नित्यं स्वस्तये ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् दशांशेनैव तु यः अथ्याससन्तानि दैयानि पञ्चगव्यं घृतान्वितं ब्राह्म
णेभ्यो विशिष्टेभ्यः फलानां तत्समसिद्धये श्रोणीनि चापि देयानि दर्भजानन्यवापुनः तन्मूलाविधिशक्त्यर्थं सा
चार्यं च पूजयेत् सुधीः गोपालेन तु मंत्रेण तमेवं पूजयेत्तु यः पञ्चामृतैः स्नापयित्वा पूजयेत् स्वस्तिसंयुतः अष्टपैर्भि
र्गन्धभोज्यैः सुगन्धैश्च परितर्पयेत् ताम्बूलैर्धूपदीपैश्च कुङ्कुमैः पंकजैः शुभैः शतपत्रैः श्वकल्हारैर्वर्चयेत् सुकृतो
त्तमे नमस्कारैः स्तुत्यादिभिः स्तोत्रपाठैर्विशेषतः प्रदक्षिणमयो कुर्यात् वायतः मयनैर्दिवः ततो गामिषु

व्र. नैदत्वाव्रतमंशृत्तिंहितवे तदभावेपाठकोंतांतद्रोणमात्रंप्रदीयते अथवाप्यहकांतांतयावकेपरिकीर्त्तिते
ता.कं. पूरिकामोदकाद्यैश्चभोजयेद्द्विजसत्तमान् आचार्याययततोंशुजोप्रतिमांदापयेत्सुधी हस्तमात्राकर्णिमात्रा
करिणश्चादिभिःपुनः पीतांबरैश्चसंपूज्यकोटियज्ञफलंलभेत् यएवंकुरुतेभक्त्याविलुभक्तिपरःसदा न
२३६ स्यानेनफलेराजनगादितिवेदपारगे स्वस्तिकव्रतमेतद्धिगंगास्नानफलप्रदं तस्मादादौप्रकर्त्तव्यंधर्मका
मार्थसिद्धये राजानोमित्रतांयांतिपुत्रवोयांतिदामतांततोगात्रिभवत्येवस्वस्तिकव्रतचारिणां स्त्रीणाम
236 पिचकर्त्तव्यंधर्मकामार्थसिद्धये शांडिल्याहृतमेवैतद्व्रतंविलोक्यतस्रये सगरेणदिलीपेनदमयंत्या
तथैवच आदौमासेकर्त्तव्यंव्रतेचापिविपुज्जये मासत्रयेसमाप्तिःस्याद्व्रतसिंवीतयापुनः एकस्मिन्
पिमासेतसमाप्तिःकोटिपुण्यदा यइदंश्रणुयाज्जयेत्सनागतस्यैवफलंदमवेत् नैवकस्यापिवक्तव्यंयप
सिद्धेहिपुलेयतने नदेयंयस्यकस्यापिविकल्पोपहतात्मने भक्तिश्रद्धाविहीनायपज्ञमामात्यदर्शिने वि
कल्पहतचित्तायनास्तिकायशठायच देयंपुत्रायशिष्यायफलानांतस्यसिद्धये अपिस्नातातततत्सर्वंचका
देवंपुर्यधिष्ठिरः ॥ इतिभविष्योत्तरेस्वस्तिकव्रतं अत्रमूलेचिंत्यं अथश्रवणस्यांतभवसवासवेवल
क्ष्मीव्रतं तत्रपूजाविधिः क्षीरसागरसंभूताक्षीरार्णवसमप्रभा क्षीरवर्णसमंवस्त्रंदधानाहरिवल्लभा

ध्याने ब्राह्मीहंससमारूढाधारिणीपुस्तककमंडलं विलसत्तेजोधिकादेवीसमांपातुवरप्रदा आवाहने महेश्व
रिमहादेविआसनंतेददाम्यहं महैश्वर्यसमायुक्तेब्रह्माणीब्रह्मणःप्रिये आसने तीर्थोदकैर्महादिव्यैःपा
पसंहारकारकैः अर्घ्यंगृहाणदेवेशिदेवानामुपकारिणि अर्घ्ये कुमारशक्तिसंपन्नाकौमारीशिखिवाहना
पाद्यंददाम्यहंदेविवरदेमंगलदायिनि पाद्ये वैष्णवीविलसच्छंखचक्रसन्मालायुधधारिणी आचमनंतेदेवपूज्येवर
देसुरमर्दिनि आचमने स्नानेपंचामृतैःशुद्धैःस्नपयिष्येहरिप्रिये वाराहशक्तिसंभूतेवरदेविवरप्रिये ॥ पंच
मृतस्नाने आप्यायस्वेति दधिक्रावणेति घृतमिति देवस्येति मधुवातेति पवमानेति गंगाजलेस
मानीतंसुगंधिद्रव्यसंयुतं स्नानार्थंतेमयादत्तंगृहाणपरमेश्वरि शुद्धोदकस्नाने सप्तद्वीपसमुद्भवंनीरसा
गरसन्निभं चंद्रमाससमंदिव्यंवस्त्रंतेप्रददाम्यहं वस्त्रे मांगल्यमणिसंयुक्तेमुक्ताफलसमन्विते दत्तंमंगल
सूत्रंगृहाणहरिवल्लभे मंगलसूत्रे यज्ञोपवीतंपरमंपवित्रं उपवीते स्वर्णाभूषणंदिव्यंनानारत्नसुशोभि
तं त्रैलोक्यभूषणेदेविगृहाणाभरणंशुभे आभरणे रक्तगंधंसुगंधाढ्यंअष्टगंधसमन्वितं ददाम्यहंदे
विवरदेलक्ष्मिदेविप्रसीदमे गंधे महाश्रीकिसमाख्यातनामसहस्रनामपिषोडशे बहुधाविष्टचूर्णप्रदानंगृहा
णपरमेश्वरि अक्षता नानाविधानिपुष्पाणिनानावर्णयुतानिच पुष्पाणितेप्रयच्छामिसुमनादेविव

व्र॰ रञ्जदे इति स्नानं स्वर्णांगमृजा महालक्ष्म्यै नमः पादौ पूजयामि कमलवासिन्यै नमः गुल्फौ पूजयामि प
ता॰कं॰ द्मालयायै नमः जंघे पू० श्रियै नमः जानुनी पू० इंदिरायै नमः ऊरू पू० हरिप्रियायै नमः कटिं पू० लोक
मात्रे नमः नाभिं पू० शोभावत्यै नमः हस्तौ पू० त्रैलोक्यपावन्यै नमः कंठं पूजयामि धात्र्यै नमः नासां पू०
पद्मनिध्यै नमः नयने पू० भार्गव्यै नमः कर्णौ पू० क्षीरसागरकन्यायै नमः ललाटं पू० श्रीवरलक्ष्म्यै नमः
३१२ शिरः पू० श्रीमहालक्ष्म्यै नमः सर्वांगं पूजयामि धूपं दास्याम्यहं देवि गोघृतेन प्रदीपितं प्रयच्छामि महादे।
वि भक्तानां वरदप्रिये दीपं नैवेद्यं परमं शुभ्रं हृष्टिप्रीतिकरं शुभं भक्ष्यभोज्यादिसंयुक्तं परमान्नादिसंयुतं
237 नैवेद्यं कर्पूरेनागवल्लीचक्रमकं चूर्णसंयुते महालक्ष्मि महाभागे ताम्बूलं प्रददाम्यहं ताम्बूलं सुवर्णं सर्व
धान्यं ताम्रं प्रेष्ठं देवि प्रियंवदा भक्त्या ददामि वरदे सर्वज्ञं पुष्पं प्रदेहि मे सुवर्णं नीराजनसमांगल्यं कर्पूरेण
समन्विते चंद्रार्कवह्निसदृशप्रभे देवि नमोस्तु ते नीराजनं सर्वमांगल्यमांगल्ये सर्वपापप्रणाशिनी दो
रकं प्रतिगृह्णामि सुप्रीता हरिवल्लभे दोरकग्रहणं करिष्यामि वरदे देवि वज्रकमलापराजया श्रियं देहि
सौभाग्यं देहि मे शिवे दोरकबंधनं नीरार्णवसुता लक्ष्मी चंद्रोपि च सहोदरी गृहाणार्घ्यं महालक्ष्मी
देवी तुभ्यं नमोस्तु ते पुनरर्घ्यं श्रीहृत्पद्मदलं देवि महादेवि प्रियंवदा बिल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुनिर्मि

र्मितं बिल्वपत्रं ॥ इहजन्मनि यत्पापं मम जन्मान्तरेषु च । निवारय महादेवि लक्ष्मीनारायणप्रिये ॥ प्रदक्षिणा
दामोदरि नमस्तेस्तु नमस्त्रैलोक्यनायके । हरिकान्ते नमस्तेस्तु त्राहि मां परमेश्वरि ॥ नमस्कारः ॥ क्षीरार्णवस
मुद्भूते कमले कमलालये । प्रयच्छ सर्वकामांश्च विष्णुवक्षस्थलालये ॥ व्रतसमर्पणं ॥ क्षुत्क्षामस्मोदोलवं
जनेन्द्रपर्णं तथा गीतवाद्यादिना रात्रौ प्रजागरणमानतैलथा सूपचारैः समभ्यर्च्य क्षमापिच महेश्वरी वरलक्ष्मी
महादेवी सर्वकामप्रदायिनी क्षमापवं प्रयच्छ सर्वकामांश्च विष्णुवक्षस्थलेनघे पुत्रान्देहि पशून्देहि सौभाग्य
सौभाग्यमेव च त्रैलोक्यजननि त्राहि वरदे भक्तवत्सले ॥ प्रार्थना ॥ अथ वायनं ॥ एकविंशति पक्वान्नं घृतशर्करास
युतं इन्दिरे प्रीयतां देवि मम नः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ वायनं ॥ इन्दिरा प्रतिगृह्णाति इन्दिरा वै ददाति च । इन्दिरा तारको भा
भ्यां इन्दिरायै नमो नमः ॥ इति प्रतिग्रहमन्त्रः ॥ इति पूजाविधिः ॥ अथ कथा ॥ सूत उवाच ॥ कैलासशिखरे रम्ये
देवनिषेविते गौर्या सह महादेवो दिव्याक्षैः क्रीडितो दितः ॥ जितोसि त्वं जितेत्वाह पार्वती परमेश्वरं सोपि त्वं
वजितेत्याह तयोर्विवादः न योग्यभूत् चित्रनेमिस्तदा पृष्टस्ताभ्यां वादमभाषत । तदा कोपसमाविष्टा गौरी शापं ददौ
ततः कुष्ठी भव त्वं मृषावादिन् चित्रनेमेः कृतकिल्बिषं जात्वंते हि ममेणापि कोपि हृष्टः कृतावपि चित्रनेमिर्महात्मा
तमसंवदति गौरी सखा प्रसादः क्रियतां देवि देवी माहेश्वरजः ॥ प्रसादं सम्यग् वीतनेमेः विशापं वचनादसा

व्रं यदा मासोऽष्टमेऽसौ करिष्यति तदा प्रभुः ततः स्वर्गाणिकाः सर्वाः स्वर्दंतिनां समाहिताः तदाभवान्विशापः स्यादि
ता॰ ९ त्युक्त्वा सम्पपात ह ततो दिनैस्तु कतिभिस्त्रिनेत्रेस्मिः सरोवरे कुब्जीभूतां वै स्नातुं ददर्श स विलासिनीः देवताश्च
२३८ जनेषु क्राः पप्रच्छ प्रणिपत्य ताः किमेतन्नूनमहाभागाः किं पूजायां तवांछितं किंचास्माभिरनुष्ठेयमिहास्मत्र
238 सुवाश्रये इति व्रतं चित्रनेमिस्त्वकेयं च सर्वलोकताः येनास्माकं हि विजाः शापात्मोक्षामिति विवक्षुः विनाना ताः कुरु
क्रियतोऽस्याने व्रतमेतदनुत्तमम् वालक्ष्मीव्रतं दिव्यं सर्वकामसमृद्धिदं यदार्कवे कुलीरस्थे मासे च श्राव
णे तथा गंगायमुनयोर्गौरितस्यामद्वासममलादा तस्मिन्नेव श्रावणे मासि शुक्लाले तेऽष्टमे दिने प्राप्य चं
व्रतेनैतन्महालक्ष्मीयतात्मभिः सुवर्णप्रतिमां कुर्यात्कुर्वन्धजे समन्विता पूर्वे च रहमले कृत्य तोरणे
रंगावल्लिजैः रहस्यपूर्वे दिग्भागे ईशान्यां च विशेषतः तंडुलान्प्रसमेत्याकालभूमौ निक्षिप्य पूज
येत् संस्थाप्य कलशं तत्र तीर्थतोयैः प्रपूजयेत् फलानि च विविधानि क्षिप्य सुवर्णं प्रक्षिपेत्ततः पल्लवांश्च वि
निक्षिप्य वस्त्रेणाच्छादयेत्ततः प्रतिमां स्थापयेत्तत्र पूजयेच्च यथाविधि सूत्रमुत्तारणं पूर्वं तेषु द्वत्वा
तं यथाक्रमं पंचामृतेन स्नपनं कारयेत्तं च ततः सुधीः शुद्धत्वा तेन ततः स्नात्वा देवीं हृदैर्नैवेद्यैः ततः श्रद्ध
गंधैः समभ्यर्च्य पल्लवैश्च समर्पयेत् आम्रश्वत्थवटबिल्वादि चूतदाडिममालती पत्रैर्पापत्रमादा २३८

यएकविंशतिसंख्यया नानाविधानि शुभ्राणि माल्यदामानि वै ततः धूपदीपैर्महालक्ष्मीं पूजयेत्स
र्वकामदां पायसं सर्वसंपन्नं च सर्वैर्भक्ष्यैः समन्वितं एकविंशतिसंख्याकैः पूपैः पूजयेच्छिवां यं दद्यात्सर्वसा
मग्र्या तं सम्पूर्णं दद्यात्ततः एवं संपूजयित्वा तां तांबूलाद्यैः सुषोडशैः उपचारैर्बहुविधैर्नमस्कारैस्तथा
ष्टा नर्तनगीतादिसहितैर्देवीं संप्रार्थयेत्स्त्रियं उमा सर्वसती मायापर्वती च प्रियवादिनी एताभिः सह
ते सम्प्राप्तं सर्वं सर्वसमृद्धिदं पूजावसानपर्यंतं विधानेनाभिरक्षतः होमधूपं समाघ्राय हुतदीपप्रभा
वतः गतकल्मषलावण्येनौजसा शुचिस्तु हुतमानसः तस्मिन्नेव व्रते सम्यक्कालेनैकेन धानसर्वदा पंचवायन
कं दत्वा कर्पाससूत्रबद्धं तथा ततः नव्याभोजनं गृहीत्वा च चारुतीभिः प्रपूजयेत् व्रतं च कुर्वतो हस्तादेकं पूग
फलं तथा पार्श्वे च चूर्णसहितं चर्वणीयं प्रयत्नतः अग्रतो वै सतीमं जानीहि कुर्यात् हृतमनस्तु नमे नोचेत्तत्र तु हृतं कु
र्यात्सर्वदा समभिच्छता अन्तेनैव क्रमेणैव व्रतं संपूर्णतामियात्ततः अष्टमं सांवत्सरिकं सम्मितं सर्वसमृद्धिदं
भुक्त्वा सर्वदेवलोककामप्रदा माहात्म्यतत्ता सुवर्णनिर्मितां देवीं बहुमाल्यकारसंयुतां पूर्वोक्तेन विधा
नेन पूजां कृत्वा प्रयत्नतः पंचवायनकं कृत्वा दत्वा तेभ्यो यथाक्रमं विप्राय वाचयन् यद्देवीं च वस्त्रयुग
ठिते सुवासिन्यै ततस्तु वै केशार्पितं चित्तेनाभिमतां एवं सम्यक्क्रमेणैव निष्कृत्वा वायनपंचकं ततोऽष्टह

बे॰ गतेनेन देवी नत्वा यथाक्रमम् ततो हरन्तज्ञां संप्राप्य भक्तविनाततो ब्रती नागावली दलं तेनैकेकं कर्म्मकं चूर्णितं
जितं भक्तविनातं चैलोक्ये प्रभावेन निर्मितं एव श्रावणे च ततो जाते व्रतस्यास्य प्रभावतः भक्तविना
ना॰ की॰ त चैलोक्ये श्रूयाहे गोत्र पापोऽस्मि देवीदर्शनयोगतः एतत्सम्यक् कथनं चीर्णं व्रतं यत्मेमयाकृतं चित्रके
मित्रनेकृतं नाकैलासे शंकरालयं गत्वा प्रणम्य देवेशं देवीं सादरपूर्वकं पार्वती च तदा प्राह पार्वतीह
२३५ चित्रलभा तव पादांबुजं दृष्टं वरलक्ष्मीप्रसादतः महादेवस्ततः प्राह श्रियश्चित्रने मिथ्याचित्रं श्रूयतां प्रभृति
कैलासे भेदभोगान्यथेप्सितान् पश्चात्कृतासि वैकुंठे व्रतस्यास्य प्रभावतः पार्वत्यापि कृतं पूर्वं पुत्रलाभा
र्थं यातया दृष्ट्वा षण्मासं केशवन्तेन तु महाव्रतं नंदिश्च विक्रमादित्यो राज्यं प्राप्तं तदा तया नंदिश्च
कां तया हीनो कांता लब्धा प्रसादतः तया च तत्कृतं कृत्स्नं कृतं वै पुत्रहेतवे ततः पुत्रं प्रसूतं वै साध्वी त्रिलोके
भरणक्षमं इत्यमाबषलोके द्विजन्तं चीर्णं सुविस्तरं तदा प्रभृति योगेनैव वरलक्ष्मीव्रतं कृते व्रतेषु
एपं नरो वा पि कुर्यात् सेवनं तथा गतौ भक्त्या करोति विकलान् भोगान् प्राप्य श्रियं व्रजेत् व्रतानामुत्तमं पु
एयं वरलक्ष्मीव्रतं शुभं तत्कृतीच नरो नारी ज्ञोपयौ स्वर्गमाश्रयः यः इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वा समा
हितः धनधान्यसमवाप्नोति वरलक्ष्मीप्रसादतः इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे वरलक्ष्मीव्रतं समाप्तं ॥८॥ २३५

239

अथाश्विनशुक्लोप्यमान्त्रवामरमारभ्यमायपूजसमम्यावधिदानाफलश्रुतं ॥ तत्र पूजा ध्येयः सदा सवि
तृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटी हारी हिरण्मय
वपुर्धृतशंखचक्रः इति ध्यानं जगन्नाथाय नमः आवाहनं पद्मासनाय नमः आसनं ग्रहपत
ये नमः पाद्यं तमोपहर्त्रे नमः अर्घ्यं मित्राय नमः आचमनं विश्वतेजसे नमः पंचामृतस्नानं
जगत्पतये नमः वस्त्रं त्रिमूर्तये नमः यज्ञोपवीतं हरये नमः गंधं सूर्याय नमः अक्षताः भास्कराय
नमः पुष्पं अर्हस्पतये नमः धूपं अज्ञाननाशिने नमः दीपं लोकेशाय नमः नैवेद्यं विश्वतेजसे
नमः तांबूलं सूर्याय नमः सुवर्णपुष्पं विश्वतेजसे नमः नीराजनं भास्कराय नमः मंत्रपुष्पं ॥ नम
स्ते देवदेवेश नमस्ते सर्वकामद नमस्ते पद्महस्ताय नमस्ते देवमस्तवे नमस्कारः सर्वात्मने नमः
प्रदक्षिणं दिवाकर नमस्तुभ्यं पापं नाशय भास्कर त्रयीमयार्क विश्वात्मान्गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते ॥
ततो ब्राह्मणपूजा यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतं ॥
इति पूजाविधाने पितरं हैवतेमाताक्रतौ व्यासं ददर्श ह नमस्कृत्य महाभागा पाद्यार्घ्याचमनीयकं
दत्त्वा सम्यार्घ्यं तं व्यासं कुंतीमकुलितांजलिः पतिव्रतात्मनो नार्थं वृतं ह हि महाभगे व्यास उवाच ॥

ब्रं

ता॰ कौ॰

२५०

स्नानदानफलं तस्य वदस्वैतन्ममानघ। कैलासशिखरे रम्ये पार्वती परमेश्वरं। दानानां सर्वदानानां सम्मतं मे
बृहि तत्वतः। श्रीशंकर उवाच। साधुपृष्टं त्वया भद्रे मम सर्वतः शुभे। भूमौ भारते वर्षे पुण्ये चयस्वतान
हे ऋषिपत्नीसमूहस्सर्वतानागन्तसपरिस्थितः। तत्रागत्यात्रहे देवि पृष्टास्सर्वज्ञोत्तमे। शुभोरूजयादेवी।
कैलासाद्गगनाद्भवि आगच्छमानानामार्गेणाददर्श कुत्रमावती। किं वने तिष्ठपते बालेन सवाचाच्या।
पार्वती हे देवि विश्वमेतं हि परिभ्रष्टामित्र:स्थिता। आगच्छ त्वं मया सार्धं करिष्यामो वयं व्रतं भविष्यति
पतियोगः सुपुत्रोपत्नवान्दः तया सह व्रतं तेन ताभ्यां सार्धं जगाम सह पुण्यं च यस्तेनागतास्त्वाससिमा
न्वासरे तत्रह स्नातस्मादेवी पप्रच्छ लोकदेवकं। इदं व्रतं किमेतन्नामैव तत्कथ्यतां ऋषिस्त्रियः। स्त्रियाऊचुः।
पुण्यं व्रतमिदं देवि सौरं पापप्रणाशनं। सर्वसंपत्करं स्त्रीणां पतिपुत्रात्मसौख्यदं। धर्मार्थकाममोक्षाणां
सिद्धये तत्कृतेन्द्राणीकृतात्तदानसहस्रेणकन्यादानेषु लक्षकं भूमिदानं च तिलादीनां सर्वेषामपि कं
व्रतं सर्वदानफलं चैकं तस्माद्दानाफलं व्रतं ततस्तत्पार्वती प्राह करिष्यामो वयं व्रतं सांगव्र
तं व्रतं ब्रूहि कालकृत्यं विशेषतः। स्त्रिय ऊचुः। श्रावणस्य जगन्नाथं भाद्रके वेददृष्टिं पद्मासनः
पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः। सप्ताश्वसप्तवक्त्रस्थो हि भुजः ध्यानसदारविः। योयं सदा सचित्तमे २५०

उत्तमयथवर्त्ती एवं ध्यात्वा द्विजः सम्यग्भास्करं भीमरूपिणं नमः पद्मासनायेति दद्यादासनमुत्तमं ॥
पाद्यं गृह्ण पते भक्त्या मित्रायाचमनं ततः त्रैलोक्यं तमोहर्त्रे गृह्णीं दद्यात्स्वयं ततः पंचामृतविधानेन स्ना
पयेद्दिव्यतेजसं जगन्नाथाय वस्त्रं चोपवीतं त्रिमूर्तये रक्तांगाय ददेत्तेषु पुष्पं वेदध्यात्ममंत्रकं गृहाणेत्येन
वेधूपं दीपमज्ञाननाशिने नैवेद्यं परमान्नं च सफलं चाज्यशर्करं महाहामसर्वलोकेश सर्वकामफलप्रदं नौ
वेद्यं चमकर्पूरं प्रदद्याद्दिव्यतेजसे नमस्ते देवदेवेश नमस्ते देवसूर्यये नमः कमलहस्ताय श्रीदिव्याय ते
मोनमः नमस्कृत्य ददेत्तेव प्रार्थयेद्दिव्यतेजसे कृत्वा प्रदक्षिणं देवमर्घ्यं दद्यात्स्वयं ततः रक्तांगाय ददेत
त्ताम्रपात्रेणार्घ्यमेकमंत्रकं दिवाकर नमस्तुभ्यं पापनाशय भास्कर त्रयीमयार्कविश्वात्मन् गृहाणार्घ्यं न
मोस्तुते एवं द्वादशवारं च प्रतोदद्यात्ममंत्रकं तैलाम्ललवणक्षारं वर्जयित्वा तु भोजयेत् बहुबीजवल्लकं
पोषद्रव्यं तु भोजयेत् कंदमूलफलाहारं विशेषेण फलप्रदं नीवारादीनि च विशेषः सह रहस्यतः एवं कृत्वा
व्रते सप्तकात्येकं भानुवासरे माघमासे प्रजापञ्च सप्तम्यां यावदंतिके षष्ठ्यां सुपोष्य विधिवत्सप्तम्यां
तु प्रातः शुचिः पूर्ववत्सूर्यमभ्यर्च्य प्रतिमां स्वर्णनिर्मितां आचार्याय गृहमादाय गोमयेनोपलिप्य च सहते
पामासाद्य च होमयेत्सौरमंत्रकं पायसं प्रतिमां वस्त्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् एवं कृत्वा नरो वर्षं पंचवर्षाणि सूर्यये न

व्र. पंचप्रस्थप्रमाणं च प्रथमे व्रीहिमेव च गोधूमांश्च द्वितीये तु तृतीये लवणं तथा चतुर्थे तिलदानं च पंचमे मा-
षमेव च सफलां दक्षिणां दद्याद्विप्राय द्वादशीं भोजयेत् एवं कुर्याद्व्रतं सम्यक् सर्वं संपूर्णतामियात् ततः फला-
ना.कि. नैः श्रीवाण्य सर्वं तत्र चकार च पद्मावती पुनः प्राप्य दशमी तु तथा नले सुमित्रा पुत्रपिंडार्थं तत्राहूय द्विजो-
त्तमे सर्वं सौभाग्ययुक्ता सा गौरी स्वर्णमाषफलं तथा तत्र होमान्ते मार्यादि दर्शयामास हि यं तेन दृष्टा तत्फले
२.५१ दत्वा ततः शिवपूजयोः ततः सफलं विप्रश्चक्रे हेमगर्भा सविस्मयः यत्र यात्रा समस्ता जिज्ञासा तु कुर्यो यत्नेन कुले
सर्वं तत्सर्वथा भक्त्या भार्ययां सममब्रवीत् सविस्मितो भार्यां पृष्टवान् किं कृतं मया साब्रवीद्भगवन्त्वा-
मित्यब्रवीत् फलसंगात् स्वर्णमाषफलं दत्तं येन केन तु कर्मणा महादेवफले दत्ते पार्वत्या कृपया मम ततः
शिवपूजं प्राप्य भार्यया सर्वमब्रवीत् तस्मात्त्वाय समभवत्याय प्रोक्ते दक्षिणा वै द्विज तत्फले कण्ठे तु देवी वै
प्राप्य द्विजोत्तमः तदा समकृतं सर्वं तत्पूर्णं दानान्महत्फलं स पुत्रं लभते कृतिं तु कृतव्रतं स्वजनैः सह यः पठती-
दमिमं माहात्म्यं तं शृणोति प्रयत्नवित् ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति परमां गतिं इति श्रीभविष्ये फलदानाख्यं फ-
ले व्रतं चा तु मासे एकादशीमारभ्य पारणाव्रतं भविष्योत्तरपुराणे श्रीकृष्ण उवाच शृणु कौन्तेय व-
क्ष्ये व्रतं यत्र पापनाशनं संपदावहं दीर्घं सर्वदा निपानियामक चान्ते मासे नियावादो यास्ति कौन्तेय सुव्रत २५१

ग्रहणं कारयेत्सर्वमेकादश्यां शुभे दिने पश्चात्संकल्पयेद्राजेन्द्र तदा सम्यग्व्रतं चरेत् आदौ मासि यथावित्तेन्या
न्मासमथापि वा एकस्मिन्नयनं कार्यं पारणं च ततः परं उपवासो यथा पारणं स्नात्वा च भोजनं भवेत्
एवमाषाढमादिने प्राप्ते सर्वं पूर्वं निवेदयेत् पारणं तत्ततः कार्यं मंत्रमष्टाक्षरं जपेत् अष्टोत्तरशतं दद्याद्देव्यै
देवाय जन्मतः संप्राप्ते मासि राजेन्द्र कुर्याद्वै स्थापनं तु यः कामैर्मासव्रते चापि मासे तत्र कारयेत् उपवा
सदिने प्राप्ते ग्रहणं कारयेत्तथा आचार्यं वरयेत्पश्चाद्ब्राह्मणं च ततः परं कुर्यात्प्रतिमां पश्चाल्लक्ष्मीनारा
यणस्य वै पूर्वं कृत्वा तु मेतनोः स्थापयेत्पूजयेद्भिः शिखिमिश्रमिषा पंचामृतेन कर्पूरैः तुलसीदलसंयुतैः मालती
केतकीभिश्च मल्लिकाकुसुमैस्तथा रात्रौ जागरणं कुर्यात्तु गायनवन्दनादिभिः प्रातःकाले समायाते ब्रा
ह्मणं स्वस्तिमंत्रं पठेत् पश्चात्स्नानादिकं कृत्वा देवपूजां समाचरेत् कामैर्मासे तथा राजन् तथा विश
ति सहस्रकम् आनीय समिधं याराजन्ब्राह्मणांश्चाग्निमंत्रं पठेत् पश्चाद्दर्भं समादाय होमं कुर्याद्यथाविधि।
निष्कमेदेति मंत्रेण आज्यं हुत्वा च तिलोदकं आरापिकाणि मंत्रेण आज्यं हुत्वा च धृतोदनं अष्टाक्षरेण मंत्रेण
पायसं च हुनेत्ततः लक्ष्मीनारायणो देवः स्मृतस्त्रयेपि देवताः पूर्णाहुतिं ततो हुत्वा होमशेषं स
मापयेत् ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चादाचार्यं पूजयेत्ततः एवं कृत्वा महाभाग व्रतस्यास्य प्रदीपनं केः

व्र॰ मुच्यते नात्र संदेहः तस्मात्तत्कल महाव्रतं सुग्रीवस्तु पुरा जन्म हत्वा वालिनमाहवे रामादिष्टे
ना॰ कौ॰ नोम्म्लाह्कृत्वा यापायणपारणं विमुक्तः कालकृते दोषाकल्याणात्पातकैरपि नारदोपि तथा राजन्तत्पूर्वजं
न्मनिष्कृत्कः हिंजेभ्य उपदेशमात्तमखकृद्वादशपारणं होमादिकं विनापि चातस्य पुण्यप्रभावतः जि
२८२ तेंद्रियत्वतो भ्रूत्वाव्रतस्य चरपिनोवरः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्याज्ज्वादशपारणं इंद्रियाणां च शार्णीय
सर्वपापापनुत्तये तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र कुरुष्व व्रतमुत्तमम किं दानैस्तपसा किं वा किमन्यैश्च व्रतैः यमैः
पारणं पारणं कुर्यात्तु तत्मात्मन्त्रमंत्रं व्रतं सर्वयज्ञेषु तीर्थेषु सर्वदानेषु यत्फलं तत्फलं समवाप्नोति क
त्वा पारणपारणं इदं व्रतं महापुण्यं तपसा मंत्रमंतपः यत्नानाचतथा यज्ञः व्रतनामास्त्रमोत्तमं तस्मा
त्वमपि राजेन्द्र कुरुष्वादिति पूर्वकं वंशवाविधृपेदोषैर्मुच्यते नात्र संशयः इतिनेसंप्रभाष्य अथ विम्भ्रः ।
त्वां च युधिष्ठिरः हर्षपमानः पौरजनैः समस्तैः पांडुपुत्रकैः युधिष्ठिरोपि राजर्षिः सकारेदं महाव्रतं
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो वंशापमृत्ततोभवेत् इति भविष्योत्तरपुराणे द्वादशपारणव्रतं अथाश्विनशुक्ल
कादशपादि मासपर्यन्तमासोपवासव्रतं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये नारद उवाच भगवन् श्रोतुमिच्छा
मि व्रतानामुत्तमसत्त्वं विधिमासोपवासस्य फलं चास्य यथोदितं यथाविधानैर्वैकाः यांचरन्ति चर्या २८२

पोषितः पूजयित्वा च देवेशमाचार्यं च यथा हरिं अर्चयित्वा हरिं भक्त्या अभिवाद्य गुरुं तथा ततस्तु भोजये
द्विजान्भोजनैस्तैर्यथाविधि विप्रान्कुलवतो विद्याविष्णुपूजनतत्परान् पूजयित्वा द्विजान्सम्यग्भोजयित्वा त्रयो
दश पूजयित्वा प्रणम्य च तांश्च तिलपूर्णानि भाजनान्यासनानि च येभ्यः प्रदद्यात्पुण्यात्माणि वस्त्राणि चैव
हि दद्याच्चैव द्विजाग्रेभ्यः पूजयित्वा प्रणम्य च ततस्तु कल्पयेच्छय्यां शय्यास्तरणसंस्थितां सच्छादनपरां श्रे
ष्ठां सोपधानामलंकृतां कारयित्वा प्रयत्नेन मूर्तिं कांचनीं तु स्वशक्तितः तस्यां तु स्थापयेच्छय्यायामर्चयित्वा स्रगादिभिः
स्तृतां पाण्डुकेनैव वस्त्रयुग्मेन पावनेहो पवित्राणि च पुष्पाणि प्रार्थयामुपकल्पयेत् एवं शय्यां तु संकल्प्य प्रा
णिपत्य च तान्द्विजान् प्रार्थयेच्चान्नमोदार्थं विष्णुलोकं व्रजाम्यहं एवमभ्यर्थितास्ते विप्रास्तद्देशवृत्तिनेत
दा व्रज व्रज नरश्रेष्ठ विष्णोः स्थानमनामयं विमानेनैव सर्वं दिव्यं सशय्यापरिकल्पितं तेन विष्णुपदं याहि म
हात्मन्ननामयं ततो विसर्जयेद्विप्रान्प्रणिपत्य प्रणम्य च ततस्तु पूजयेत्सम्यग्गुरुं ज्ञानप्रदायकं तां शय्यां क
ल्पितां सम्यग्गुरवे व्रतसमापकः प्रणम्य शिरसा शय्यां ततो गुरवे प्रतिपादयेत् एवं पूजय हरिं विप्रान्गुरुं ज्ञानप्रका
शकं कृत्वा मासोपवासं च निर्वाप्य विधिवद्व्रते कुलानां शतमुद्धृत्य विष्णुलोकं व्रजेन्नरः यस्मिन्ज्ञातो म
हापुण्ये कुले मासोपवासकृत् सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते नरो मासोपवासानां कर्तीपुण्य

व्र॰ कृत्वा वः पितृमातृकुलानां च सप्तमं विष्णुपुरीं व्रजेत् नारी चाप्यमहाभागा यथोक्तव्रतमाश्रिता कृत्वा मा-
सोपवासं सा निर्वाणविधिवन्मुने नारद उवाच सुदुःकरमिदं देव स्त्रीणां ग्लानिप्रदं करं व्रतं मासोपवासस्य
ता कि॰ त्वं मयाकिं जनयते च्युते पीडितस्य भ्रंशो देवस्य मुहूर्तवृत्तिनस्तदा व्यामोहान्तु ग्रहो व्याधः किं तु कार्यं पिता-
२.५४४ मह ब्रह्मोवाच व्रतस्य कर्षिते हृष्टमुहूर्तवातपोषयन् हृष्टान्तु ब्रह्मणो भक्तस्य कुर्यं समत्यागं तु ग्रहे श्रम-
तेणायये तत्क्षीरं मिष्टान्नं तेस मूलिनि यथेहन विमुञ्जे न प्राणैः स्वस्तपीडितो व्रती अभिमन्त्र्य क्षीरं निर्नीतोदकं
मुहूर्तं पुनस्तपीडिते पाययितास्य ते क्षीरं दत्त्वा फलानि च अहोरात्रं च योनित्यं व्रतस्य परिपालयेत् पयो-
मूलं फलं दत्त्वा विष्णुलोके व्रजेन्नरः एवं मासोपवासस्य मासकृत्स्नप्राणसंशये अव्रतघ्नगुणो दृष्टो परीक्ष्य ब्रा-
ह्मणाज्ञया नैते व्रतं विनिघ्नन्ति हविर्विप्रानुमोदिते अथ विष्णुर्वचनं ते विष्णुदाता विष्णुव्रती तथा सर्वं विष्णु-
मयं ज्ञात्वा व्रतस्य क्षीणमुद्धरेत् यदा मुहूर्ते निश्चेष्ट परिम्लानो ते निमूर्छितः तदा समुद्धरेत् क्षीणमिच्छेते वि-
मुखस्थितं परिपाला व्रती देवि रं व्रतशेषं समापयेत् यथोक्तं द्विगुणं तस्य फलं विष्णुमुखोदितं इन्द्रिया-
र्थं समाप्य मादेव विमला मतिः परितोषयते विष्णुं ते न पवासो यतात्मवान् किं तस्य बहुभिस्तीर्थैः स्ना-
नहोमजपव्रतैः जितेन्द्रियेण यो नारीनिर्जितात्मा च येन मा जितेन्द्रियः सदा प्राणैः सर्वभूतहिते रतः वास

263

व्रतचर्या यथा भवेत् आरम्भे तु यथा पूर्वं समाप्तं हि यथाविधिः यावत्संवत्सरं हि कर्तव्यं तु द्विजप्रपितामह

हे व्रतमेतत्त्वया श्रेष्ठ विस्तरेण समाप्तं च ब्रह्मोवाच माघमासे दशम्यां तु एकं वा तपोधन यावत्कार्तिकमासा

श्रेष्ठ ततः स्नात्वा ब्रह्मीमिते ब्राह्मणांश्च यथाविभवं ल पतेश्च यथाविधि महाशिवरात्र्यां यच्छेन्न तेन यस्तु पाद्वि

णो तीर्थानां तु यथा सम्मा प्रजाकाल यथा व राणक श्रेष्ठं सर्वव्रतानां च व्रतं हत्वा मासोपवासकं सर्वव्रतेषु यु

क्तं एवं सर्वतीर्थेषु भवेत् सर्वदानोत्तवं वापि लभन्मासोपवासकात् अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्विविधैर्बहुदक्षि

णैः न तत्फलमवाप्नोति यन्मासपवित्तनात् तेन दत्तं हुतं जप्तं तपस्तप्तं तथा कृतम् यः कुर्वीत यत्नेन

मासमुपोषणं प्रविश्य वैष्णवं यज्ञे येनमभ्यर्च्य जनार्दनं गुरोराज्ञां ततो लब्ध्वा कुर्यान्मासोपवासकं वैष्ण

वानि यानि प्रोक्तानि कृत्वा सर्वव्रतानि च द्वादश्यादीनि पुण्यानि ततो मासमुपावसेत् अतिकृच्छ्रं परा

कं च कृच्छ्रं चान्द्रायणं ततः मासोपवासं कुर्वीत गृहविप्राज्ञया ततः आश्विनस्यामले पक्षे एकादश्यामु

पोषितः व्रतमेतत्तु गृह्णीयाद्यावत्त्रिंशद्दिनात्मकं वासुदेवं समुद्दिश्य कार्तिकं सकलं नरः मासे

नोपवसेद्यस्तु स मुक्तिफलभाग्भवेत् अच्युतस्यालये भक्त्या त्रिकालं कुसुमैः शुभैः मालतीदेववृप

द्मैः कमलैरुत्पलैः सुगन्धिभिः कुंकुमोशीरकर्पूरैर्विलिप्य वरचन्दनैः नैवेद्यधूपदीपाद्यैरर्चयेत्तु जनार्दनं

व्र॰ मनसा कर्मणा वाचा पूजयेद्गरुडध्वजं कुर्वंस्त्रिषवणं स्नानं भक्तिजितेन्द्रियः नाम्नामेव तथालापं विष्णो
ता॰ कौ॰ कुर्यादहर्निशं भक्त्या विलोभस्तु तिर्वाच्यामृषावादं विवर्जयेत् सर्वभूतदयायुक्तः शान्तिमान्निर्हिंसकः
सुप्तोवाप्यासनस्थो वा वासुदेवं प्रकीर्त्तयेत् स्पर्शनं लोकनं गंधादिस्वादनं परिकीर्त्तितं अन्नस्य वर्जयेत्स
२४२ र्वं ग्रासानां चाभिकांक्षणं गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं ताम्बूलं सविलेपनं व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यन्निराकृतं
व्रतस्थो न स्पृशेत्किंचिद्विकर्मस्थान्न चालयेत् देवतायतने तिष्ठन्नरहस्पस्थवेद्व्रतं कृत्वा मासोपवासं तु
यथोक्तविधिना नरः नारी वा विधवा साध्वी वासुदेवं समर्चयेत् अन्यूनाधिकमेवं तद्व्रतं त्रिंशद्दिने दिने कृ
त्वा मासोपवासं तं संयतात्मा जितेन्द्रियः ततोर्चयेन्महद्भक्त्या द्वादश्यां गरुडध्वजं पूजयेत्पुष्पमालाभिर्गन्ध
धूपविलेपनैः वस्त्रालंकारवाद्यैश्च तोषयेदच्युतं नरः स्नापयेच्च हरिं भक्त्या तीर्थचंदनवारिभिः चंदनेना
पिलिप्यांगं पुष्पधूपैरलंकृतं वस्त्रधानादिभिश्चैव भोजयेद्द्विजोत्तमान् दद्याद्वै दक्षिणां तेभ्यः प्रणि
पत्य क्षमापयेत् क्षामापयित्वा विप्रांश्च विसर्ज्याभ्यर्च्य पूज्य च एवं विधानतः सारेण भक्तियुक्तेन शक्तितः
एवं मासोपवासं तु कृत्वाभ्यर्च्य जनार्दनं भोजयित्वा द्विजांश्चैव विष्णुलोके महीयते एवं मासोपवासान्हि
सम्यक् कृत्वा त्रयोदश निर्वापयेत्ततस्तस्मात् विधिना येन तत्तच्छृणु काश्यपे हे सर्वयज्ञेमेकादशपाप २४२

हृदेवपरोनित्यं तज्ज्ञोशोकवर्त्म महीमिकृत्वान तं यथ्योकेतद्वैस्नवंपदमव्ययं प्राप्नोतिपुरुषोत्तितं पुनरा
वृत्तितुल्लीभां येस्मरंतिमदाविस्नुविशुद्धेनांतरात्मना तेप्रयांतिमंवेयज्ञाविस्नुलोकमनांमयं प्रभा
तेचार्द्धरात्रेवामध्याह्नेदिवसक्षये श्रुत्युंतेयेकीर्तयंतितेतंतिमवाप्नुवं सायंकेदितोष्ण्रुःप्रवासेःकदुःशं
तोषमहारे योनकीर्तयतेमन्त्रमगरुडध्वजस्यवैपुरी गर्भजन्मजरारोगाद्युःखेसंसारवंधने नवाप्न
नरोनित्यंवासुदेवमनुस्मरन पापावंजंगमैःसर्वस्थलेसरःस्मेश्रुभाश्रमे विल्लपश्यतिसर्वत्रसर्ववि
स्नुस्तयंनरः सर्वविस्नुमयंज्ञात्वात्रैलोक्यंसचराचरं यस्यपुण्यतमस्मितिःकंतवपूजितोगारुडध्वजः इतिक
ल्पाव्वकल्यानांव्रतानांमनमसम्पव सर्विस्नुलोकमाप्नोतिप्रसादाच्चक्रपाणिनः विधिर्मासोपवास
स्यपथ्यावन्यविकीर्तितः सुनस्त्रोहात्मनिश्रेष्ठसर्वलोकहितायच कृत्वाश्रुत्वाचयंमन्त्रानरोविल्ल
पुरीवजेत नाभक्तायप्रदातव्यंनदेयंद्विषचेतसे ॥ इतिविस्नुरहस्येकेमासोपवासव्रतं ॥ अथ
मलमासव्रतं हेमाद्रौपाद्मे देवेशंपुष्करंशांभंसर्वदेवनमस्कृतं षडाननोमहातेजाःप्रणम्यपर्यपृ
च्छत स्कंदउवाच देवदेवमहादेवसर्वधर्मप्रवर्तके व्रतानिबहुपुण्यानिश्रुतानितत्प्रसादतः ॥
नरःसिमयिगामिधर्मततेवसरेश्वर व्रतांतरंमहापुण्यंकथयस्वमहाप्रभो ईश्वरउवाच मलमासव्रतं।

वृ· स्कंधर्मैर्वैपापहं तारणं सकोस्यवक्तदावैभास्करस्यच यस्याख्यानमात्रेणपुत्रदौहित्रवान्नरः यत
ता·कि· थान्समायुक्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते आसीत्पुरामहाराजानन्तूपः पृथिवीतले धर्मप्रियस्तपोनिष्ठो देवा-
जनतत्परः प्रजानांपालकोनित्यमतिथीनांचपूजकः गोवंशप्राणरक्षार्थं ब्राह्मणानैरवाहते भो
२·४५५ तस्मात्कामयहैवादत्तस्यमनिपुत्रवं पुत्रकामसमाकहतस्योथतदानीमिंद्रमायया मोहितेनचतेनैव
स्कंदोब्रह्मविदांवरः सपादेनाभिमृष्टेनताडितश्चमुनिस्तदा क्रुद्धेनमुनिनातेनशापितः कुंभ
३४५ योनिना सर्पोभवेतिहेपापमहाशाहूतस्तदाभवत राजाप्राप्तस्तदास्कंदसर्पत्वमतिदारुणं महा
पुण्येमहाप्राज्ञ सर्वसंतोषवर्जितः देवभावेनतेनापिकृतास्तुपापराशयः एकदातुमहारण्ये
२५५ हंसस्त्रैणपतनोप्तवृतिः आजगाममहाभागस्तस्यभाग्येनचोदितः तयोस्तस्यसमनतमस्यदर्शनेनहस्ते
कुले तद्दर्शनात्ससस्मारपूर्वजन्मविचेष्टितं ततश्चविह्वलीभूत्वाप्राणान्मोक्तुंशिरसास्वयं पतितो
देवते। प्राणसंवाचवचनंकरुणंवदत् पापात्वमहीदेहपापिंद्रापरक्ष्यभो मादृशानां
पापिनांत्वमेवशरणंसदा तस्मात्दुःखात्वंहिमेचेनकृपांकुरुमयिप्रभो इतिश्रु-
त्वावचस्तस्यसमानिकरुणापूतः उवाचवचनंसर्पं प्रागेषमनसेप्सितं सर्पउवाच २·५५

नानकेन विमुच्येयं अनंताद्दुःखसागरात् मुक्तिर्भवेद्धि भो स्वामिन् कं कस्येदं कर्मणः फलं व्यास उवाच ॥
पूर्वजन्मनि राजेन्द्र मलमासे समागते नार्चितो भास्करो विष्णुर्विधिना न कृतं व्रतं तत्कर्मपरिपाकेन तु
ष्ठिलो विप्रयोजने शाविकार्यं मम भवत्कर्मायं समुपायतः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्वं पुंसां व्रतमाचर यस्या
नुष्ठानमात्रेण सर्वपदं प्राप्स्यसे ध्रुवं राजोवाच केन तावद्विधानेन कर्तव्यं व्रतमीदृशं किं देयं ह्रियते तो
कृतं सर्वं कथयस्व तत् व्यास उवाच विलक्षणं सहस्रांशुं मलिने मासि पूजयेत् पूजिते च सहस्रांशौ
विष्णुर्भवति पूजितः मलमासस्तु मासानां मलिनः पापसंभवः तत्पापविशुद्ध्यर्थं मलमासस्तु वै
चैतन् दिनेदिने प्रदेयानि विविधानि सभक्तितः दक्षिणासहितान्यत्र कांस्यपात्रयुतानि च विलक्षणो
सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः अन्नपानप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पिस
मायुतान् दद्याद्दीनेभ्यस्त्रेण त्रयस्त्रिंशदपूपकान् त्रयस्त्रिंशदपूपानि दातव्यानि दिनेदिने साज्यानि गुड
मिश्राणि अधिमासे तपोधन यावन्ति तत्र छिद्राणि अपूपस्य च पार्थिव तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके
महीयते चंद्रप्रभा निर्मलापूपाः शालितंदुलमिश्रिताः आहाराः सर्वदेवानां तेन कुर्वन्ति मंगलं सहि
रण्यहृतान्यपूपकान् त्रयस्त्रिंशदपूपकान् अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः उद्दिश्यापूपदानेन तृप्यन्ती

व्र॰
ता॰ कं॰
२४५

दानफलंलभेत् मासाधिकेत्वसंप्राप्तेयावन्मर्वीनपूपकान् तावद्वर्षमवाप्नोतिविष्णुलोकेसनातने त्रयस्त्रिंश
दपूपान्वैकांस्यपात्रेनिधायच सघृतंसहिरण्यंचब्राह्मणायनिवेदयेत् नारायणजगद्बीजभास्करप्रतिरू
पक व्रतेनानेनपुत्रांश्चसंपद्वाभिवर्द्धय प्रार्थनामंत्रः अधिमासेयदाराजन्नद्वादशीवाप्यशक्तिमा
न्नीपानदिनवापिद्याद्दन्नेचशक्तितः साज्यपात्रेहिमगुडंत्रयस्त्रिंशदपूपकान् कांस्यपात्रेविनिक्षिप्य
हिरण्येनसमन्वितान् उपानच्छत्रसंयुक्तान्विप्रायविनिवेदयेत् इदमत्रार्पणं तत्रमंत्रः यस्यहस्तेगदा
चक्रंगरुडोयस्यवाहनं शंखःकरतलेयस्यसमेविष्णुःप्रसीदतु कलाकाष्ठादिरूपेणनिमेषघटिका
दिना योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः कुरुक्षेत्रमयोदेशःकालःपर्वद्विजोहरिः पृथ्वी
समिदंदानंगृहाणपुरुषोत्तमः मलानांचविशुद्ध्यर्थंपापप्रशमनायच पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थंतवदा
स्यामिभास्कर मंत्रेणानेनदद्यात्त्रयस्त्रिंशदपूपकान् अन्नदानानियद्दानेमलमासेतदिष्यते दरहेन
स्यास्त्रिकालस्त्रीयदिस्यान्नरश्चसतियो दारिद्र्यंनभवेत्तस्यरोगशोकविवर्जितः व्याधिभिर्मोच्यतेलोकान्
मूकोवाक्संपत्तिभवेत् एवंतुविधिनाराजन् मलमासव्रतंचरेत् पुत्रपौत्रसमायुक्तोमोदतेपालयन्म
ही इतुकामानवाप्नोतिकेटनैवेवांतरयीयत नहुषोमासेषुसर्वव्रतमेतत्त्वकारयत् व्रतस्यास्यप्रभावेन २४५

सर्पेमासवधनीयये श्रुतवृत्तचकारदेवैस्तनिवयेपदेशिते विमानमास्थायजगामेन्द्रस्यमंदिरं तस्मात्त्वं
हतैः कार्यंव्रतमेतदत्तमं व्रतेनानेनतोषितोदेवोभास्करोभक्तवत्सलः ददातिविपुलांलक्ष्मींपुत्रपौत्रादिसं
पदः इतिव्रतार्केमलमासव्रतं अथमलमासेव्रतांतरं श्रीकण्ठउवाच देवदेवजगन्नाथभुक्तिमुक्तिप्र
दायक कथयस्वप्रसादेनलोकानांहितकाम्यया मुनीश्वराःप्रवदंतिकृष्णद्वैपायनादयः अदत्तंनैवल
भ्येतदत्तंचैवोपतिष्ठते यथावेधामकृष्णस्यपतिंवंशासनाशिनी तथादानविहीनंतुजन्मसर्वंनिरर्थकं त
थापिकथयंतीहदेवज्ञाशास्त्रकोविदा मलिम्लुचेसदाप्राप्तेक्रियाकार्याकथंप्रभोः चौलंमौंजीविवाहश्च
व्रतंकाम्योपवासिकं मलिम्लुचेसदात्याज्यमस्ट्रस्येतविशेषतः श्रीकण्ठउवाच अधिमासेचसंप्राप्तेकिंका
र्यंकृत्रिमेप्रभो कस्योद्देशेनदातव्यंपरत्रकःप्रदायकः श्रीकृष्णउवाच शृणुदेविमहाभागेसर्वलोकस्य
हेतवे स्वयंदातास्वयंभोक्तायोददातिद्विजातये नान्योदातानभोक्ताचइहलोकेपरत्रच अंसकांतेपिसं
प्राप्तेमासद्वादशपवर्तेचेत अधिमासस्याधिपतिर्मह्वैशहकशोनमः स्नानंदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृ
तर्पणं देवतार्चनमथान्यच्चयेकुर्वंतिमनुष्यजाः अहंन्यायतसर्वंममोद्देशेनयत्कृतं मलमासेगता
तःस्नानोयेषांदेविप्रसादतः दारिद्र्यपुत्रशोकंचपापपंकविनाशितं मर्त्यलोकेभवेज्जन्मतेषांदेविभवेत्स

व्र
ता॰ कौ॰
२.५५

दा स्नात्वा प्रदास्मि देवि बिल्वे पंचैर्यतिर्द्विजोत्तमा यदा मल्लिकया चोमासः प्राथ्यते मातवैः प्रिये महोत्सवं तदा का
र्यं स्नात्मनो हितकं पंदिभिः कुसुमैर्पदेवचनंदेर्पणं नवमासं नामोहोऽस्मि ग्रहमंगवाथ कर्त्तव्यं व्रतं पुण्यं कविका
पुत्रे यथा लाभो पक्षे एगमासे वा स्मितमल्लिकया वे पुष्पे क्षिप्रातकयाय पक्व तवा र्ह दर्शीहिकों क्रियां रक्तीया
या क्रियमं पश्चाच्छास्त्रदेवेह दिनमध्ये उपवासमस्य तकस्य पकमक्रमस्य भामिति एकस्य निश्चयं कृत्वा नतो वि
प्रान्निमंत्र्येत सपत्नीकान् सदाचारान्स्व रूपान्स्व वेशकान् कृत्वा ध्यानं संपत्मातकुलीनान् कान्तिम
भवान् ततो मध्याह्नसमये लक्ष्मीं कृत्वा सलानं ते स्थापयेद् ब्राह्मणं कुंभे वेदमंत्रैर्द्विजोत्तमैः पूजयेत्तरयाम का
लो विधिभिः सपितामहः गंधतोयेन संस्नाप्य पंचामृतपयसेन च चंदनेन सुगंधेन पुष्पैर्नानाविधैस्तथा
क्लिष्टैर्नैवेद्यैर्धूपदीपादिभिः जितैः आच्छादनसवस्त्रैः पीतवस्त्रैर्विशेषतः चंदनास्यंदनातिर्वितैः
प्रावृषि लिप्तसमन्वितैः सागरिकं गती कुर्यात्कर्पूरमाकचदनैः अलाभे तु लकेतापि कलमात्रं तहेत
वे तास्वपात्रस्थितेतोये चंदनानांदनपुष्पके ग्रर्घ्यं दत्वा सपत्नीकः प्रहृष्टेनांतरात्मना मंत्रेणानेन दे
वेशि बालाणोः सहमोस्मरन् नारीकोलिकी पूगफलैर्नानाविधैः शुभैः पंचरत्नसमायुक्तं जावतेन कु
तमतले आरोप्य भालेह सा भोग्य राजाभक्तिसमन्विताः अर्घ्यं दानमंत्रः स्वयंभवेतमत्तमंडालणोमि २.५५

वेतेजसे नमोस्तुते श्रियानेदद्यो कृत्वा मसोपवि एवं प्रार्थ्य च गोविंदं पूजयेद्बालगोःसह सपत्नीकान्स
वीत्वा तान्वलक्ष्मीनारायणोस्मरन् परिणेष्यणयामकृत्वा वस्त्रालंकारकुंकुमैः द्राक्षाभैश्च कपित्थैश्च पूत
नैः कदलीफलैः नालिकेरैश्च तारिंगैः कूष्माण्डैः डिंडिमैः प्रियैः चूतपक्वान्नगोधूमैः शुभैः सोहालिकैः वटैः
शाकैः चूतशृङ्गैश्च फाणितैः चंडमंडकैः हृतांकोल्ककेटीशाकैः स्वेतावीरैः समूलकैः अन्यैश्च विविधैः शाकै
रम्यपाकैः पृथक्पृथक् भक्ष्यभोज्यैश्च लेह्यादिकैः टकानि विशेषतः गोधूमान्नानि चित्राणि वासितानि डि
लादिभिः अन्यान्यपि च देयानि दातानि विविधानि च विप्रेभ्यः प्रत्नकुर्वीत आत्मनः श्रेयमिच्छता यथा
च सर्वसंप्राप्य परिवेषयेत् स्वयं कृत्वा इदं स्वादु इदं भोज्यं भवद्वर्ण्यं विचिंतयेत् याच्यतां रोच्यते यच्च यत्न याण
पाश्चिते प्रभो धन्यास्म्यनुगृहीतोस्मि सार्थं कृतं च मे दिनं विसर्जयेत्ततो विप्रान् दत्वा तांबूलवद्दक्षिणां पात्रा
णि पूगखंडानि चूर्णं चापि दीपं शुभं एलाकर्पूरलवंगानि जातीफलं ततस्त्वचा सर्वाणि भिन्नमरीचानि सर्वा
मो सर्वतत्वलक्ष्म्या चवल्लिमिलिते दत्ता तांबूलं मम वल्लभे यो ददाति द्विजाग्र्याणां स भवेत्सुभगो नरः सुभगा
च सदा च स्याद्वल्लभा स्वजने शुभे चतुर्भिर्विश्वरूपो मे पः पुलाति जगत्त्रयं प्रजासौभाग्यसंयुक्तानां तांबूलानां च दाय
नेवला पद्मेहकेशवः प्रीतः हरोवीशः सहोदया चूर्णेनानलरूपश्च नागाव दिशो दशः इमं मन्त्रमथः पठितो

ब्र॰ पद्मपत्नीकानहलेदग्धाखमोदकान् प्राप्नोमीतमनजनपंजीतवंधुभिःसह मलसंक्रान्तेऽन्नतीयाकरो
ना॰कि॰ तिहविधिप्रिये दातिद्रूवत्रणाकेंचवैपंथेनमवेन्नदा पृच्छाम्यहंविदेदेवियदिकुर्यात्मलिम्लुचे मलिम्लुचेप्रा
प्तस्वशजितेवैः श्रीनारायदेवःपरयेहमत्नपा कथमवेन्नदुःखवंचमपतपुत्रादिकेन्नतसवजनतज्जाचभार्याः ॥१॥
२॰४७ इतिश्रीभविष्योत्तरपुराणेमलमासव्रतंवृत्तांतदेवीपुराणे ईश्वरउवाच शृणुदेविमहात्म्यंचमलमास
स्यपार्वति येचमासमसंक्रांतास्तेषांमासोभविरुस्थतः मसंक्रांताश्चयेमासाम्तेषांस्वामीजनार्दनः तस्मिन्
प्रपचयत्किंचित्स्वल्पंवायदिवाबहु प्रदत्तयेतस्येतत्कोटिजन्मसुजायतेधनं मलिम्लुचेतुसंप्राप्तेयोनकुर्या
त्पुण्यक्रियाः दानेवाथव्रतंवापिविप्रभोजनमेवच मलिम्लुचेनदेहेनसयातिनिरयंनरः एकभक्तेननक्तेन
तथेवायाचितेनच उपवासेनकुर्वंतिमलमासंजयत्नतः दानेवाथव्रतेवापियस्यशक्तिर्नविद्यते शरीरस्यशो
षणेनतनकर्तव्यंतीर्थसेवनं वचनाद्द्विजमुख्यानांसर्वव्रतफलंभवेत् सर्वव्यापीयतोविष्णुःसर्वभूतहि
तःकरः मलिम्लुचेयथादानंलोकद्वयसुखावहं श्रीदेव्युवाच भाग्यहीनास्तुयेमर्त्यापशुवद्विचरंति
हि विवेकोनास्तिवैयेषांकिंकार्यंतैर्मलिम्लुचे निर्धनाश्चदुराचाराःपरभाग्योपजीविनः ईश्वरउवा॰
दानेव्रतेतथानक्तेस्नानेकायशोषणे सर्वेषांनास्तिसामर्थ्यंकर्तव्यंविप्रसेवनं साधूनांसेवनंदेवि २॰४८

सर्वतीर्थफलप्रदं कोलेनलभतेतीर्थस्रयोवैसाधुसेवनात् साधूनांदर्शनेचैवकीर्त्तितेश्रवणेतथा मलमा
सेतथादेविकर्त्तव्यंश्रेयसेच्छता पुण्यक्षयेनसंप्राप्तेसंग्दोविविधागृहे ताभिःपुनःप्रकर्त्तव्यंसंचयःपुण्यकर्म
भिः अन्यायेनमहादेविपःप्राप्नोयनसंचयः पुण्यकर्मेत्वयात्नेहप्राप्यतेपुण्यसंचयः तस्मात्सर्वेणिसंप्रा
प्तेद्रव्यंपात्रेप्रकल्पयेत् यथाबीजांकुरुपापोविहद्भिःयमेतत्वेः यर्मबीजेअथवलेफलाहीजेहरदिते क
र्त्तव्यंतत्प्रयत्नेनपणाहोर्थेभवेभवे भीजांकुरांततोभस्येयोनदद्यात्धनेद्विजे लक्ष्मीनारायणंपूज्यभोजयेद्वहुद्विजोत्त
मान् इतिश्रीदेवीपुराणेमलमासव्रते अथविशेषपूजा मत्स्यायनमः कूर्मायनमः सहवराहायनमः
देवायनमः सहस्राक्षायनमः हरयेनमः पुरुषोत्तमायनमः महादेवायनमः सृष्टिस्थित्यंतकारिणेनमः॥
कृष्णायनमः वासुदेवायनमः लक्ष्मीकांतायनमः हृषीकेशायनमः स्वयंभुवेनमः लक्ष्म्यैनमः मनोभवे
नमः ब्रह्मप्रियायनमः देवायनमः अमृतगात्रेनमः लक्ष्म्यैनमः कमलायैनमः पद्मायैनमः श्रियैनमः॥
पद्मवासायैनमः हरिवल्लभायनमः भवायैनमः इंदिरायैनमः श्रीसूक्तेनपूजा अर्घमंत्रः पुराणपुरुषेशान
सर्वलोकनिकृंतन अधिमासव्रतप्रीतोगृहाणार्घ्यंश्रियासह पुराणपुरुषेशानजगद्धातासनातन सपत्नी
कोदहामर्घ्यंसृष्टिस्थित्यंतकारिणे देवदेवमहाभागप्रलयोत्पत्तिकारक कृपासर्वसमस्तसृजनदातेदका

व्र·
ता·कौ·
२·५८

र्के स्नात्वा गां चाभिमं देव कृष्णां कृत्वा समीपगः ॥ इति श्रीभट्टनीलकंठात्मजभट्टशंकरकृतौ व्रतार्के मासव्रता
नि ॥ अथ वारव्रतानि ॥ तत्र रविवारव्रतं मदनरत्ने सौरधर्मे भविष्योदये मयाज्ञायतः प्रबोधो यः कर्मसाक्षी भगवतस्य
सोमा कुष्ठादिकव्याधिविनाशनो यः समासकोयोद्दिरिति निष्कृणात मांधाता उवाच भगवन् सूर्याम्लानां श्रेष्ठक
थयस्व प्रसादतः त्वदुक्ताद्धि तमिश्रा मिश्रं पापप्रणाशने सर्वकामप्रदं चैव सर्वामलविनाशने पूजार्चेदान
महिमैवेद्यं प्राशनादि तत् एतत्कथय सर्वस्य प्रसन्नो यदि मे प्रभो वसिष्ठ उवाच शृणु राजन्नवक्ष्यामि यत्पुण्यं व्रत
मुत्तमं सर्वकामप्रदं पुंसां कुष्ठादिव्याधिनाशनं भानोस्तुष्टिकरं राजन् भक्तिमुक्तिप्रदायकं यस्योदये सहस्रा
णाम्बतिसंख्यामकाराणां देवदानवयक्षाणां सर्वेतिस्तवाचते यस्योदये तत्सर्वेषां प्रबोधोऽन्यथ सत्तम तस्य
देवस्य वक्ष्यामि व्रतं राजन्सविस्तरं पूजार्चप्राशनं दानं नैवेद्यं शृणु तत्त्वतः सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु य
त्फलं सर्वदानेन तपसा तत्पुण्यं समवाप्यते प्रातः स्नानेन यत्पुण्यं तत्पुण्यं रविवासरे मार्गशीर्षे दिना
सेषु द्वादशस्वपि भूपते सूर्यव्रतं करिष्यामि यावद्वर्षं दिवाकर व्रतेनानेन देवेश तोषयामि त्वामहं भास्कर नि
यमस्थः ततः प्रातः समुत्थाय धन्यायादौ विमले जले स्नात्वा संतर्प्य देवान्पितॄंश्च सहपार्थिव उपलिप्य शु
चौ देशे सूर्यं तत्र समर्चयेत् सलिलेनत्रयमानद्वादशमासकार्णके ताम्रपात्रेण पद्मं रक्तचंदनवारिणा २५८

ततः संपूजयेद्देवं दिननाथं हरेश्वरं मासेमासे च ये राजन विशेषांस्तान् शृणुष्व मे मार्गशीर्षे यजेन्मित्रं कौ
शिकैः सह्यकुसुमैर्नैवेद्यं तंडुलादेयं माषान्नं प्राशनं ततः पत्रत्रयं बिल्वस्य प्राश्य तिलैश्च दद्या
द्विप्राय भोजनं सदक्षिणाकं हितेन [illegible] बिल्वैः समभ्यर्च्य नैवेद्यं कृसरं तथा बीजपूरेण चैवात्र प्राशनं कृतपल
त्रयं दद्यात्तु ततो विप्राय भोजनं तेन समन्वितं माघे च हरणाख्यमानं संपूज्य नाज्येन तिलाढ्यं भोजनं दक्षिणां द
द्यान्नैवेद्यं तु तमीफलं अर्घ्यं तैलेन पूर्णं च प्राशनं शिष्टं तिलाः फाल्गुने सूर्यं समभ्यर्च्य जंबीराणि निवेदयेत्
फलत्रयं दधिप्राशनं नैवेद्यं सघृतं दधि दध्यन्नं तंडुलदानं च भोजने सकदापि तं चैत्रे मासे तु संपूज्य नैवेद्यं घृतपूरिका
फलं तु दाडिमं प्रोक्तं प्राशनं दाडिमफलत्रयं विप्राय भोजने देयात्तिलशाल्यन्नं सदक्षिणं वैशाखे तपनं प्रोक्तो मा
षान्नं सघृतं स्मृतं अर्घ्यं दद्यात्तु द्राक्षाभिः प्राशने गोमयं स्मृतं कुर्यान्माषान्नदानेन सघृतं वै सदक्षिणं ॥
इंद्रं ज्येष्ठे यजेद्राजन् नैवेद्यं तत्र करंजकं अर्घ्यं स्वस्तिकाकारेण प्राशनं जलांजलित्रयं दद्यादन्नं समाषं भोजने
द्राक्षाणां यत्र आषाढे रविमभ्यर्च्य पूजाविधिः पिष्टकं तथा विप्राय भोजनं दद्यात्प्राशने तु मरिचत्रयं नभस्यमा
सेऽर्कं त्वाषाढे च पुरीफलमेव च सशिवत्रयं च सनत्कुमारं प्राशनैः समभ्यर्च्य तं विप्राय भोजनं दद्यात् दक्षिणासहितं
नृप यमो भाद्रपदे पूज्यः कूष्मांडं तंडुलान्वितं गोमूत्रं प्राशने पुष्कं शाल्यन्नं भोजने तथा हिरण्यं तास्राष्टके

व्र॰
ता॰ र्क॰
२.४५

चैत्रे नैवेद्यं शर्करायाः स्मृतं दाडिमेनार्घदानं तु प्राशयेच्च गुडपलत्रयं विप्राय प्रदद्यान्मन्त्र्या भोजने शालिशर्करा दि
वाकरः कान्तिकं चैव भायाफलमेव च पायसं चैव नैवेद्यं पायसं प्राशने स्मृतं पौषे व्रतं समाप्यैतत्तत उद्यापनं च
रेत् ततो गुरुं कृत्वा हेमगां वाससी याच्च वरणान्नुभौ उद्यापनं करिष्ये हमागच्छ सममंदिरं माघे केन सुवर्णस्य प्रति
माकारयेद्रवेः रथो रूप्यमयः कार्यः सर्वोपस्करसंयुतः कृत्वा दशपात्रेण कमलं रक्ततंडुलैः स्थापयेद्देवमे
कं मे पंचरत्नसमन्वितं तस्योपरि न्यसेत्पात्रं ताम्रं तंडुलपूरितं रक्तवस्त्रसमाच्छन्नं पुष्पमालाभिवेष्टितं पं
चाम्रेण तत्स्थापनं मन्त्रपुरश्चरणपूर्वकं प्रतिष्ठां च ततः कुर्यात्पूजां देवस्य कारयेत् चंदनैः कुसुमैर्धूपैर्विविधैः
कालसंभवैः अर्घ्यं दत्त्वा वेदपात्रे कमंडलस्थपात्रतो वान्तीमिवितत्यं तत्स्थापयेत्क्रियसमनिधौ सप्ताथावदुत्थ
गमेत्रकोत्तुंभेनमहीपते प्रतिपद्ये शुभसूज्य सूर्यं द्वादशनामभिः मित्रो रविः सवरुणः सूर्यो मार्तण्ड एव
वच तपनेन्द्रो रविः पूषा गभस्तिर्णामस्तथा हिरण्यरेता दिनकृत् सूज्यापयेत्प्रयत्नतः मंत्रेण सहस्रकिरणः
संपूज्य सेनं याम्सह पूगीफलैर्धूपदीपैः वस्त्रनैवेद्यसंयुतैः नालिकेरेण चैवार्घं दद्याद्देवस्य भक्तितः मं
त्रेणानेन राजेन्द्र व्रतस्य परिपूर्तये नमः सहस्रकिरण सर्वव्याधिविनाशन गृहाणार्घ्यं मया दत्तं संज्ञया
सहितो रवेः आरात्रिकं ततः कुर्यात्पूजां सकलमेव च संकल्पं च ततः कुर्यात् ग्राहं सूर्यदैवतं ब्राह्मणा २.४५

भोजयेद्ब्राह्मणान्मिष्टान्नैर्दधिदुग्धप्रभोः तृप्तेभ्यो भोजनान्ते दद्यात्पश्चात्समन्विते ततस्तु दक्षिणां देयां सम्यक्छ्रद्धाव्रता
दिभिः उपहारादिकं तस्मै वस्त्रं चैव प्रतिपादयेत् गन्धैस्तैस्तैस्तोषयित्वा ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् मन्त्रहीनं क्रियाहीनं
भक्तिहीनं च यत्कृतं तत्सर्वं पूर्णतां यातु भूमिदेवप्रसादतः एवं च पूजयेद्विप्रान्भोजनेन समाचरेत् पुत्रैश्च
बन्धुभिः सार्धं नत्वा देवं दिवाकरं एवं यः कुरुते मर्त्यो वित्तशाठ्यविवर्जितः सूर्यव्रतं महाभाग तस्य पुण्यफलं
शृणु ब्राह्मणो लभते विद्यां क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात् वैश्यो धनसमृद्धिं विपुलां शूद्रः सुखमवाप्नुयात् अपुत्रो लभ
ते पुत्रं कुमारी लभते पतिं रोगार्तो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् यं यं चिन्तयते कामं तत्तस्य भवति ध्रुवं
य इदं शृणुयाद्भक्त्या एकचित्तो भवेन्नृप सर्वान्कामानवाप्नोति प्रसादाद्भानुमतो नृप इति श्रीधर्मोक्ते सूर्यव्र
तं आश्विनादिरविवारेष्वादित्यव्रतं स्कन्द उवाच शृणु दिव्यं परं पुण्यं सर्वपापापनोदनं यत्कृत्वा सर्व
कामांस्तु सकलं फलमाप्नुयात् समुद्रतीरे विख्याता श्रीद्वारवती शुभा वासुदेवपदं देवराजं प्रणमति
र्वसिता शाकं सर्वं भक्ष्यं जगाम अवलोककः ब्राह्मणेन पूजितं लब्ध्वार्चापायासक्तादिभिः भोजनं तस्य यद्दत्वं
याभिलषितं स्मृते सुपूजितः सप्त लोकेन यावद्बहुकालं सौमतिः संवेतन्हसितं तस्य हतेन महत्स्मयं किल कृष्णो
पिबति शार्दूलकोपमः तव वाक्यं पूजितेन मयेदानीं मम त्वं कर्तव्यं वद भगवान्नारदः प्राह संवेन

ब्र॰ सहितोस्मिभो प्रभासे चानः कार्यं न संशितिनाप्यतेत्वया इत्युक्ते नारदः प्राह यादवाः कोऽत्र कस्मात्स्मलिये सं
कसेन्द्रदर्शयत्वं मम देवकिनंदन देवगात्राणि षंकृत्वा हंसस्यास्य संकुले नारदेनैवमुक्तः सन्नेत्थं वस्त्वनवा
ना॰ कि॰ न्वितः दर्शितं तु बलं प्राह नारद साव प्रदृश्यते मयैव नीयते शीघ्रं द्वारावत्यामन्तिके गत्वैव सकलं मानिना
२५० श्रेष्ठो जांबवती सुतः सम्यगारभ्य तथानीतोऽसमकरध्वजदर्शनः गत्वा लिंगं तु शुभ्रं तेनाप्यः कृष्णस्य परिग्रहः
नारदः प्राह भगवान् तं दृष्ट्वा विनीतं तथा तत्र कुंजेन येऽपि गोपाः कृष्णरोमान्ते अभवन् सांबः प्रणम्य प्राह पितः
किमर्थं प्रापितस्त्वया स्वशक्ति ज्ञानदृष्टोऽत्र विचार्य सुविनिश्चितं ध्यानतत्त्वं समोज्ञाना विक्रियास
त्रकावरं श्रुत्वा गृहे मया पुत्र कार्यं त्वं संपूज्यते त्वया आदित्यस्त्वं तं चैव कुष्ठविनाशने सांबउवाच।
कथं ताम्रमया कार्यं व्रतं सर्वफलप्रदं किं विधानं तु के मंत्राः किं दानं किं च पूजनं श्रीकृष्ण उवाच॥ सा
समाश्रित्य पुंजं प्राप्य सदा योगादिवं भवेत् तदाख्यातमिदं गृह्यते नैवेद्यैर्विधिवत्तः याबत्संवत्सरं तावद्धि
धिनानेन तु भक्त गोमयेन विलिप्ते तु अर्घमंडले वृत्ते लेपनः रक्तपुष्पैर्विलिप्ताभिर्धूपैर्नैवप्रदापयेत् मंत्रे
णानेन भास्वते साचार्यः प्रतिवासरं यथाशक्ति विमलाः सर्वाः सूर्यभास्करभानवः तथा ममःसफला
मनोजं कुरु तिरं मयार्चितः अर्घ्यमंत्रः एवं तं सर्वं येनावधानवद्दर्शे समाप्यते समाप्तेन व्रतेन तस्य कुर्याद्दया २५०

250

एवं विधिं गोमयेनावलिप्तायां भूमौ मंडलमालिखेत् रक्तचंदनरेखाभिः कुंकुमेन विशेषतः तन्मध्ये द्वादश
दलं पद्ममाकारयेद्बुधः सिंदूरश्वेतदलं जपाकुसुमसन्निभं तन्मध्ये स्थापयेत्कुंभं सकलांकुरसन्निभं शालि
तंडुलसंपूर्णं पुष्पार्करक्तचंदनार्चितं तस्योपरि न्यसेत्तात्रं ताम्रपात्रादिनिर्मितं सौवर्णं भास्करं कृत्वा पद्ममहस्तेन
प्रकल्पितः रक्तवस्त्रयुगोपेतं पात्रोपरि निवेशयेत् स्थापूपंचामृतेनादौ जपाकुसुमलेपितं रक्तपुष्पैस्तथैवेयं फलैः
कालोद्भवैस्तथा पूजयेज्जगतां स्वामीश्च धूपदीपैस्तथा नमः सूर्याय नमः वरुणाय नमः माधवाय नमः धात्रे नमः
हर्याय नमः भर्गाय नमः सुवर्णरेतसे नमः त्वष्ट्रे नमः दिवाकराय नमः तपनाय नमः भानवे नमः हं
साय नमः इति द्वादशभिः पूजा कार्या वेदविद्भिः सदा नमो नमः पापविनाशनाय विश्वात्मने सप्ततुरंगमा
य। सामर्ग्यजुर्धामनिधये विश्वभवाब्धिपोताय नमः सवित्रे प्रार्थनामंत्रः अनेन मंत्रेणार्घं दत्त्वा एवं संपूज्य भा
नुं तं तत्संमंत्रैर्जीतव्यापतः आचार्ये हि जपित्वा तत्वैर्नामभिर्गोत्रैः तस्मै तां प्रतिमां कुंभं सहिरण्यं प्रदापयेत्॥
प्रीयतां भगवान्देवो मम संसारतारकः ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्द्वादशान्नादिविस्तरैः तेभ्यः सकलशास्त्र
व्याख्यातेभ्यो दक्षिणां एवं यः कुरुते सम्यग्व्रतमेतदनुत्तमं आयुरारोग्यविद्यादैरेतेनि पुण्यफलं
महत् निर्वाप्य निष्पापो जन्मपुत्रपौत्रसमन्वितः भुक्त्वा च भोगान्सकलान्त्यमेवं पितृलोके मान् देहो

ब्र॰ नेत्रयिमायुजंमाम्नुयाजनमोन्नमं प्राग्मसेवरमामरहिंविंमक्रः क्रुद्धोगतः आशामेगोततस्यात्निक
ना॰ कि॰ दाचिद्यपिजन्मति पतस्यात्काशणाद्धस्मक्रुकष्ठवतमस्मम पततस्त्रात्नावचःसोर्वः पित्राक्रुलेनमाषित
वतेचमित्वामयामः सर्वसिद्धिसहर्लभा इदंपःस्रणउयादक्रामाप्रावयेद्धायिमानवः मातृभोगुणकर्माणो
२.५२ रविलोकमवाप्नुतः इतिमंत्रेदेवमादित्यव्रतं ग्रथासोमवारव्रते देशकालौसंस्मृत्वामुकमकामः दंत्रतंक
251 रिष्येतिसंकरिष्येतिसंकल्प्य महाकालायशूलिनेशंभवेइतिमंत्रेणषोडशोपचारान्क्रुत्वापरिवारदेवता
पूजयेत प्रागादिक्रमेणब्राह्मणं विस्नुस्कंदंमहाकालं शूलिनं उमामहेश्वरौनंदिकेश्वरं आवाह
नाद्युपचारैः चंद्रायनमः इतिमंत्रेणैशान्यांपंचोपचारैश्चंद्रंप्रपूजयेत ततःप्रार्थना दक्षाध्वरजायत्रिनेत्रा
यपापंचवक्त्रायशूलिनेश्वेतवृषभारूढायसर्वेश्वरमणायवैउमासहितायनमः आहिमांकृपयादेव।
शरणंनमहेश्वर श्रीतदिकेश्वरायनमः इत्येनंदिकेश्वरंप्रपूजयेत् ततःपुष्पाणिगृहीत्वांगपूजांकारयेत
तस्कारः देवाधिदेवायनमः पादयोः शंकरायनमः जंघयोः शिवायनमः जान्वोः शूलपाणये
नमः गुल्फयोः स्थाणवेनमः स्तनयो नीलकंठायनमः कंठे श्रीकंठायनमः ग्रीवायां शिवाय
नमः मुखे त्रिनेत्रायनमः नेत्रयोः शशिभूषणायनमः मुकुटे देवाधिपतयेनमः सर्वांगे ॥

इति पूजाविधिः अथ कथा नारद उवाच अन्यच्च दर्पितमेव हि येनाहं शाम्भवं पदं अवाप्नोमि च शिवे भक्तिः पुत्र सोमा
गमं पदं नंदिकेश्वर उवाच सोमवारव्रतं पुण्यं कथयामि तवानघ प्रथमे श्रावणे चैत्रे वैशाखे ज्येष्ठे वा मार्गशीर्षके
प्रथमे सोमवारे चारभेद्यो व्रतमुत्तमम् यदा श्रद्धा भवेत्काले सोमवारव्रते प्रति तदा चार्पयेद्व्रतं ज्ञात्वा भक्ति
समन्वितः स्नात्वा प्रातः शुचिर्भूत्वा शुक्लाम्बरधरो नरः कामक्रोधादिपंकेन्द्रियपापविवर्जितः आहरेत श्वेत
पुष्पाणि मालती मल्लिकादिकं श्वेतपद्मानि दिव्यानि चंपकानि तथैव च ॐ दत्वा गंधैः पुष्पैः धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यकैः
आचार्येण मयासार्द्धं शोकेन लोकशंकरं सत्यकेन धूपेन धूपयेत्पार्वतीपतिं अन्यानि याश्च भक्ष्याणि तत्पुरः।
सर्वाणि दापयेत् नारदोक्तेश्च मन्त्रैः पूजयेत्पार्वतीपतिं कामिके तत्र मन्त्रेण पापकेन महेश्वरं पूजये
त्सकलमन्त्रेण ततः परं भवाय भवनाशाय महादेवाय धीमहि उग्राय उग्रनाशाय शर्वाय शशिमौ
लिने रुद्राय नीलकण्ठाय शिवाय भवहारिणे शंकराय नमो जघ्ने शिवायेति च ज्ञानवान् शूलपाणये
नमो गलपेकटिप्रदेशं शंभुं प्रपूजयेत् गौरीं स्वयंभुवं मानेन पूजयेत्पार्वतीपतिं महादेवायेति पूजयेन्नाभि
मण्डले उदरे विश्वकर्त्रे इति पार्श्वयोः सर्वतोभावे स्पृष्टं ततो च पूजयेन्नीलकण्ठाय कण्ठतः ब्रह्मणे पूजये
द्देवं श्रीकण्ठाय शिवाय च त्रिनेत्राय नमो नेत्रे मुकुटे शशिभूषणे नमो देवाधिदेवाय सर्वांगं पूजयेद्धि

व्र॰ स्ते एवं संपूज्य देवेशं धूपदीपैर्मनोहरैः यथाविभवसारेण तस्य पुण्यफलं शृणु सोमवारे ये पार्वत्या
ता॰ कि॰ सहस्रांकं तैलमेकं यथानुलोकांस्तु नर इति दुर्लभान् एकभक्तस्य यत्पुण्यं कथयामि समासतः ॥
सप्तजन्मार्जितं पापं सप्तभोग्यदेवदानवैः न स्पृश्यते चैकभक्तेन नात्र कार्या विचारणा मासैकस्य तु यत्पु
२५२ ण्यं स्मरणाय तल्लेन सुव्रत अपभार्यो जायते भार्यः स्यात्तु अर्थतः सुभगो भवेत् पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी
लभते धनं कन्यार्थी लभते कन्यां रूपलावण्यशालिनीं यं यं चिंतयते कामं तं तं प्राप्नोति मानवः सहे तस्य
वसेल्लक्ष्मीभोगानि विविधानि च स्वर्गाग्रे यमनाम्नः स्याविघ्नहीनदिनानि चैव न अश्वमेधसहस्राणि
फलं प्राप्नोति मानवः इह लोके चिरं स्थित्वा भुक्त्वा भोगान् मनोरमान् विमानवरमारुह्य रुद्रलोके
महीयते यथा तेन तथा देवं यथा देवेन धारक तो ये च कृपं भक्त्या तेन तत्पुण्यं भवेद्ध्रुवं नैवेद्यके अथ उ
वाच उपवासेन यद्वेदं समाप्नोति मानवः यदा चित्तं च विभ्रमं च जायते एकभक्तस्य वै न देवो यापने दुर्यान्नते
संपूर्णं हि नव चलं चित्तं चलं वित्तं चलं जीवितमेव च एवं ज्ञात्वा महाभाग व्रतस्योद्यापनं चरेत् उमाम
हेश्वरे हेमौ हृदभे णमसमन्वितौ यथाशक्त्या प्रकर्तव्यौ विघ्नप्राप्तनकारणं स्थापयेन्मंडले दिव्ये
कलशं कनकोज्ज्वलं तस्योपरि न्यसेद्देवं समया सहितं शिव पूर्वोक्तेनैव मंत्रेण पूजयेत् पार्वतीप २५२

पतिं नानापुष्पैः फलैर्दिव्यैर्नानारत्नैः समर्पयेत् स्वेनस्वहृद्गतेनैवनानामंत्रैर्महेश्वरं उपवीतंमोक्षवीर्यं
भक्ष्याणिविविधानिच यान्यानियान्यभीष्टानितानितान्याद्विकल्पयेत् पुष्पमंडपिकाकार्याविमानेन
त्रशोभितं शाखानलीनतथादर्शंदेवस्याग्रेप्रकल्पयेत् रात्रौजागरणंकुर्याद्गीतवाद्यैश्चनित्यशः स्वगृह्ये
कविधानेनकृत्वाग्निस्थापनंततः ततोहोमंचपूर्वोक्तैर्मंत्रैःकार्योभिनवसर्पिषा पालाशाश्वत्थसमिद्भिस्तिलैर्व्रीहिया
दष्टाधिकंशतं गायत्र्यापंचभिर्मंत्रैर्गायत्र्यानेनसर्पिषा पंचव्रीहितिलाज्येनहूणांपृथक्पृथक् ॥
पूर्णाहुतिंततोदद्यात्कृत्वाग्निंवृहत्कदादिकं होमांतेचगुरुंपूज्यसपत्नीकंसमाहितः वस्त्रैराभरणैः
श्रेष्ठैः गृहोपकरणादिभिः श्वेतांवाकपिलांवापिसुशीलांचपयस्विनीं सवत्सांवस्त्रसंयुक्तांघंटा
नादविभूषितां दक्षिणासहितांदद्याच्छिवोमेप्रीयतामिति धेनुंदैवज्ञतांमातानिर्गंविसृजेद्दस्थिता
सवत्सांचमयादत्तोप्रीयतांमेसदाशिवः ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यादशपंचाहशोसतान् वस्त्रालंका
रच्छत्रादयंतेभ्योदेयंसदक्षिणं त्रयोदशगुणंदद्याद्युशपात्रसमन्विताः पूजितंचततोदेवंदेवोपकरणा
निच आचार्यायततोदद्यात्प्राणिपातपुरःसरः इदंदेवंगृहाणत्वंसर्वोपस्करसंयुतं परिपूर्णंव्रतंमेस्या
दिवाभ्रेप्रीयतामिति गृहत्यामिदेवेदेवशेत्रयाणांजयातंगकं प्रणतिश्चशिवेचात्मवृतेस्यसकलंफले

ब्र·
ता·की·
२·५३
253

पञ्चम्यां देवदेवेशं समयाव्रतमिदं कृतं नक्तं वाथ क्रियाहीनं परिपूर्णं न संशयः इति मे प्रार्थये हेवं द्विजं चैव
पुत्रः पुत्रः स्वैजीयात्मह्रयमन्नाशिपिष्टैरिष्टबंधुभिः अनेनैव विधानेन यश्चेद्व्रतमाचरेत् ये ये वि
न्दयते कामं तं तं प्राप्नोति मानवः दशाह्लीवातेजस्वी त्रिषु लोकेषु विश्रुतः विमानवरमारुह्य सो
मलोके महीयते मन्वन्तरशतं यावत्तावत्तत्रैव मोदते शिवलोके ततो गत्वा शिवेन सह मोदते क्रीडते
शंभुरूपेण पुत्रनाथ इति विद्रुम्ये क्रमेण चरितं सर्वं सोमवारस्य व्रतं रूपैः श्रीशैर्गमालिकेः धर्म
नमये: इति पठति हृष्टो यः शृणोति वा हविष्यं व्रतवदनिदं दालिदि प्राज्ञयास्य सपोवैः सकलकलुष
हानौ वंशमानो गणान्वो शिवविमलविमानैर्याति शैवं पुरं सः इति श्रीस्कान्दे सोमवारव्रतं संपूर्णं
अथ भौमवारव्रतं तच्चैतद्द्वेत्रप्रकारकं संग्रहे विकल्पानाः सर्वं बहुमन्यं पञ्च वाथ विभजेत्ततः तृतीये
रेखाविन्यासं लाञ्छयेत्समभागजः आद्यरेखाग्रभागलग्नतृतीयचि ह्नयोर्न्यसेत् द्वितीयाग्रसमाकृ
ष्टतृतीयविह्नयोर्न्यसेत् पुनरेखा तृतीयाग्रसमाभज्यात्समांशतः तथैव चिह्नद्वये नाथ त्रिभि
श्चिह्नैः पञ्चमी तृतीयाग्रे प्रकुर्वीत पञ्चमानामथ चिह्नो तथाग्रे योजयेत्समकांचम्याचिह्नयोर्द्वयो
श्चयमानह्रयेदयात्मचतुष्कं विचक्षणः एवमेकार्थकाः समकोणा विंशतिर्भवेत् तृतीयात २·५३

पयोमेध्यस्थितिविलिख्येगेहेचयेत् देवंतदग्रतोमंत्रीकोणेचदक्षिणेक्रमात् मंगलायाननामभिर्वान
नमोंतानेकविंशतिः एकविंशतिकोष्ठेषुनामर्मंत्रान्समालिखेत् ततःपूजाप्रकर्मंकाश्यपसंप्रति
हेतवे पूजाप्रकारमाह एहिमेभगवन्भौमयंगारकमहाप्रभो नयिमर्वैसमायातंत्रैलोक्यंसच
राचरं भौमसमावाहयिष्यामितेजोमूर्तिंत्रिगामदं हृदरूपमतिर्दिष्णवक्त्रंचरुधिरप्रियं अग्निमूर्ते
तिमंत्रेणगायत्र्यामंगलस्यच गायत्रीच ॐअंगारकायविद्महेशक्तिहस्तायधीमहितन्नः भौमः
प्रचोदयात् अथपूजाविधिःमंत्रमहोदधौ मार्गशीर्षशाखेवापूज्यारंभोभौमवासरेअरुणोद
यकालेअपामार्गकाष्ठेनदंतधावनंतथादौस्नानात्मकवस्त्रंपरिधायरक्तोत्तरीयंचरक्तमामसपन्ना
युहिरिवत्सराब्देदायत्रागासथ्येवाभौमव्रतेकरिष्येइतिसंकल्प्यप्रार्थ्य अथदेवेशानेभक्त्याकरि
ष्येव्रतमत्तमम् ऋणाद्व्याधिविनाशायनमंततोहेनवेइति ततःकर्त्तास्वदेहेन्यासान्कुर्यात्
यथा अंगारमंगलायनमः जानुनिभूमिपुत्रायनमः ऊर्वो ऋणहर्त्रेनमःकटिदेशे धन

ग्र.
ता. कं.
२.५४

यतप्रदायनमः गुल्फे स्थिरात्मनायनमः अस्थि महाकायनमः वामबाहौ सर्वकर्मविरोधकायन
मः दक्षिणबाहौ लोहितायनमः गले लोहिताङ्गायनमः मुखे सामगानोत्कृपाकरायवक्त्रे य
यवात्मजायनमः कुक्षौ कुजायनमः ललाटे भौमायनमः भ्रुवोर्मध्ये भूमितंदायनमः।
शिखायां अङ्गारकायनमः चरणांतमस्तकावधि दृष्टिहर्त्रेनमः नाभौ अङ्गारकायनमः व
क्षसि अरुणवक्त्रायनमः मूर्ध्नि भूमिजायनमः इतिसर्वाङ्गे इतिन्यासंकृत्वा हृदयादि
न्यासंकुर्यात् तद्यथा ह्रां हृदयायनमः ह्रीं शिरसेस्वाहा ह्रूं शिखायैवषट् ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं कवचा
यहुं ॐ ह्रूं सः नेत्रत्रयायवौषट् ह्रः अस्त्रायफट् अथकरन्यासः ह्रं कनिष्ठिकाभ्यांनमः ह्रूं त
र्जनीभ्यांनमः ह्रां मध्यमाभ्यांनमः ह्रां अनामिकाभ्यांनमः ॐ ह्रूंसः अङ्गुष्ठाभ्यांनमः ॐ ह्रां
ह्रः करतलकरपृष्ठाभ्यांनमः इत्यादिन्यासान्कृत्वाआवाहयेत् रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशू
लगदाधरः चतुर्भुजोमेषगमोवरदः स्याद्धरासुतेतिध्यात्वे एह्येहि भगवन्नल्लन्त्वंगारकमहा २.५४

प्रभो त्वयिसर्वंसमायातंत्रैलोक्यंसचराचरं भौममावाहयिष्यामितेजोमूर्तिंदुरासदं रुद्ररूप
मूर्त्तिर्देवपूर्वकंचरुधिरप्रियमिति ततोऽग्निमूर्द्धेतिमंत्रेणपुष्पांजलिंभौमगायत्र्यावाह्यासनादिपू
जांतांपूजांकृत्वांगेष्वेकविंशतिनामभिः यथामंगलायनमः पादौपूजयामि भूमिपुत्रा
यनमः जानुनीपूजयामि ऋणहर्त्रेनमः ऊरूपूजयामि धनप्रदायनमः कटिंपूजयामि
स्थिरासनायनमः उदरंपू महाकायायनमः उरःपू० सर्वकर्मावरोधकायनमः वामबाहू
पूजयामि लोहिताक्षायनमः दक्षिणबाहुंपू० लोहितायनमः कंठंपू० सामगानांकृ
पाकरायनमः मुखंपू० धरात्मजायनमः नासिकांपू० कुजायनमः चक्षिणीपू० भौ।
मायनमः ललाटंपू० भूमिदायनमः भ्रूमध्यंपू० भूमितंदायनमः मस्तकंपू० अंगा
रकायनमः शिखांपूजयामि यमायनमः सर्वांगंपू० सर्वरोगापहारकायनमः बाहु

ब्र·
ता·कं
२५५
255

हृदये हूं० हस्तिकर्णैर्नमः सर्वादिपादपर्यंते हूं० हूं फट् स्वाहा नमः चरणादिसकलकपर्य

न्ते हूं० हूं फट् स्वाहा नमः दिग्बंधयामि अत्र मूलं मंत्र महोदधिमान्त्रे अन्यत्र क्वचिदन्यथामग्र

कारः सच यन्त्रा शिखायां मे गलः पातु भूमिपुत्रश्च मूर्द्धनि ललाटे अङ्गारकः पातु चक्षुषो मे धनप्रदः

श्रियामतः श्रोत्रियोश्च महाकायश्च नासिके आस्यं दंतोष्ठजिह्वाश्च सर्वकर्मावबोधकः हनूमे लो

हितः पातु लोहिताक्षश्च कंठके स्कंदयोरुभयोर्देवो मामगात्रं कृपाकरः धरात्मजोऽव

ज्ञो पातु भुजौ वक्षो हृदयं भौमो मे हृदयं पातु लोहिताङ्गश्च कंठके भूमिदं स्कंदयोर्दे ॥ भू

मिदं श्च नाभौ ... मे त्र ऊरू मम पातु ... सर्वरोगापहारकः जंघयोर्हीषि

कर्णाश्च ... पादाङ्गुष्ठे च पादौ च सर्वकामफलप्रदः शक्तिभृत् सर्वतो देवतश्च

लं स्लेषु दक्षिणे पश्चिमे च ... पातु ... ऊर्ध्वं ... पातु ... मम एवं ... शरीरेऽसौ

अथकथा सूतउवाच पूजितादेवदैत्यैश्च मंगलमंगलप्रदः गौतमेनपुरापृष्टोलोहितांगोमहाग्रहः ।
गौतमउवाच कथयस्वमहाभागभौमएतद्व्रतमुत्तमं मंत्रमाहात्म्यदानंसर्वपापप्रणाशनं रूपसौवर्ण
संकाशंवाहनायुधसंयुतं येनपूजितमात्रेणजायतेह्यव्रतमुत्तम धर्मार्थकाममोक्षाणांकालेनैवफलप्र
दं सर्वपापप्रशमनंसर्वव्याधिविनाशनं सर्वसौभाग्यदंदेवंदत्वापापनकनाशनं सर्वयज्ञफलंसोज्ञंसर्व
कामफलप्रदं तपसाफलंचयद्दानेफलंचैवतल्लभ्यते तद्व्रतंब्रूहिमेदेवलोहितांगमहाग्रहयस्मिन्नाराधि
तोमन्त्रः सर्वसौभाग्यवान्भवेत् मंगलउवाच शृणुविप्रमहाभागसर्वज्ञऋषिगौतम व्रतंचपूजनंदा
नंचच्छत्रेभवन्तये आसीत्पूर्वेहिसर्वज्ञोब्राह्मणोवेदपारगः तस्यभार्याह्यनंदाचनाम्नाविख्यातालोकमा त
स्यापत्यंनमेजातंहृष्टवान्नकदाचन नैतांतपस्थ्यहस्तात्गुणाकरहीतपोषिताएवं ब्राह्मणस्यकुलेजाता
रूपसंयुता सर्वलक्षणसंपन्नाप्रयत्नेनैवगौतम प्रजन्मनत्थाचाहमेकभावेनपूजितः तोषितो
स्वगृहेनीत्वाब्राह्मणेनैवपालिता निसंदिहपुष्टातेतस्याश्चदृष्टांगंकनकप्रभा तत्सवर्णेनविप्रोसौय
नाख्योबलगर्वितः कोटिकोटीश्वरोजातोराजतेस्मविमंडले हृष्ट्वानंदकविप्रेणदशवर्षाभार्थिनी
विवाहार्थंचविप्रस्यदत्तास्मैमेस्वाध्यच वेदोक्तविधिनातेनविवाहमकरोत्तदा वर्षैःकतिपयैर्विप्र

ग्र·
ना·कं·
२५६
२५७

256
257

साकल्यप्रेमफलं योवना ततः स्वदेशमार्गेण व्रजन्विप्रो महानिशि निषण्णो वृक्षमूले च चौरैः प्राप्ते पर्वतोत्तमे स
वेश्मन्येव व्रजन्तस्मिन्महालोभेन भावितः मार्गे चलन्ति विप्रे तौ चौरैः खिन्ति पातितस्ततः तेन पतिं मृतं तु मालो
क्य सा नारी शोकपीडिता पतिना सह विप्रेण मरणे कृतनिश्चया स्वं पतिं तं समादाय विप्रं चिन्त्य तेन पादे
दे पतिं प्रदक्षिणी कृत्वा चितायाश्च समीपतः तस्मिन्नवसरे तुष्टो हे वार्णं च प्रबोधिता वंहहिमस्रा
गेयन्ते मनसि वर्त्तने इत्युक्तो च ततो विप्रे सा नारी पतिमानसा ब्राह्मण उवाच यदि तुष्टोसि मे देव तदाज्ञो
वितमे पतिः मंगल उवाच देववद्ब्राह्मणमम कलिवमन्नो भविष्यति श्रुत्वा तु हिमसमा ब्रोजेवं वस्त्रिसूवके
तमे ब्राह्मण उवाच यदि तुष्टोसि मे देव ग्रहाणामधिपेश्वर येनोत्मां निर्देवे शंकाव दत्तोचर्षिते र
कृष्णेषु संस्कृत्य पत्नी भोमवासरे वेधेन व्याधियोगे च कदाचिन्नोपजायते न सर्पाग्निशत्रुभयं वि ॥
योगं च विशेषत्वे मार्कण्ड महीपुत्र मतं काम्यो भोमवासव मंगल उवाच एकविंशति भौमवासरस्य
कृत्वा जितेन्द्रियः एकान्तेनानितान्तेन चतुर्दीपात वेरन्हे श्रृंगं च मंगले मंत्रैः वेदपौराणिके तथा पु
वारं कृत्वा महाहेम सर्वोपकारसंयुतं स्वशक्त्या भोजयेद्विप्रान् दानं च दक्षिणां ततः तेषां वै ग्रहपीडा प्रयत
भवेन्न कदाचन मृतवेना लक्ष्मी किं नोनम भवति हि हिंसकाः एवं कृत्वा स्वयं लक्ष मंगलो पिदिवांनतः

॥ मंगल उवाच ॥ इदं व्रतं तवाख्यातं सर्वसौख्यप्रदायिकं ॥ इदं व्रतं करिष्यंति तेषां पीडा न जायते ॥ स्त्रीभिर्व्रत
प्रकर्तव्यं पुरुषैश्च विशेषतः ॥ तेषां भुक्तिर्भवेत्सद्यो स्वर्गवासो न संशयः ॥ इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे मंगलव्रते
श्रृणोद्यापनविधिर्भविष्ये सौवर्णं मंगलं कृत्वा स्वर्णपुष्पैः प्रपूजनं ॥ रक्तांबरयुतं विप्रं रक्तचंदनचर्चितं ॥ रक्त
पुष्पैश्च संपूज्य मंगलं च विधानतः ॥ अष्टौ सहस्रपुष्पैश्च फलैरर्घ्यं प्रदापयेत् ॥ नालिकेरादिभिश्चैव कुंभावेवं नि
योजयेत् ॥ एकविंशति कुंभांश्च रक्तचंदनचर्चितान् ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु ततः कुंभान्प्रदापयेत् ॥ रक्तधेनुं
हेमचैकं पर्वं दद्याद्यथाविधिः ॥ शृण्वं सोपस्करां दद्यात् व्रती नियममेव च ॥ भौमं तत्र प्रदातव्यं क्षिप्रं व्रतसमा
प्तये ॥ उमामहेश्वरं तत्र परिधाय सशक्तितः ॥ आचार्यं च सपत्नीकं वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ तस्य जन्मकृतं पा
पं विलयं याति तत्क्षणात् ॥ सदा च नियमात्कुर्यात्प्रसूते च समाहितः ॥ यावज्जीवं प्रकर्तव्यं व्रतमेतद्विधान
तः ॥ सम्यक् ह्यास्य भविष्यंति पुत्रपौत्रधनादिभिः ॥ यस्तु कश्चन विप्रेंद्र करोति मानवो भुवि ॥ एतं सर्वमवाप्नोति श्र
द्धास्य प्रभावतः ॥ अंते च परमं स्थानं यत्र सूर्यादयो ग्रहाः ॥ गच्छंतीति विशेषेण यः शृणोति शुभं विप्रमौनव्रतपराय
णः ॥ तस्य मासकृतं पापं विलयं याति तत्क्षणात् ॥ नवकं नव शरीरं तेजस्मानि निर्दोष कृत्वहस्स मकानि मा
लवेलव्यंतन्मा ॥ श्रवनितनयपक्षरूपते मम तीसो यन्तव तनव विभूतिभूमिजः सुप्रभाते ॥ एवं यः कुरुते

व्र॰
ता॰र्क॰
२५८

विप्रंतंस्वर्गफलमाप्नुभवेत्‌ इतिव्रतार्के सोऽयपतंभौमव्रतं इतिश्रीमीमांसकभट्टनीलकंठात्मजभ
ट्टशंकरकृतोव्रतार्केवारव्रतानि अथसंक्रांतिव्रतानिहेमाद्रौस्कांदे नंदिकेश्वरउवाच ॐअयनात:
संप्रवक्ष्यामियात्ययव्रतमनुत्तमं यत्कृत्वाद्विनरोराजन्सर्वान्कामानवाप्नुयात्‌ अयनेविषुवेचैवलानेऽक
र्ताविचक्षणः व्रतस्यनियमंकुर्यात्स्नात्वादेवंगदाधरं करिष्यामिव्रतंदेवत्वद्भक्तस्त्वत्परायणः। तदवि
घ्नेनमेयातुत्वद्देवप्रसादतः इत्युच्चार्यलिखेत्पद्मंकुंकुमेनाष्टपत्रकं भास्करंपूर्वपत्रेतुआग्नेयेचतथार
वि विवस्वंतंतथायाम्येनैरृतेपूषणंतथा आदित्यंवारुणेपश्चेवायव्येतपनंतथा मार्तंडमितिकौवेरे
ऐशानेभानुमेवच एवंचक्रमशोमध्येविश्वात्मानंमध्यदेवता: कृतांजलिपुटोभूत्वाअर्घ्यंदद्यात्समंत्रकं
कालात्मासर्वभूतात्मादेवात्माविश्वतोमुखः व्याधिमृत्युजराशोकसंसारभयनाशनः। इत्यर्घमंत्रः
पुष्पैःधूपैःसमभ्यर्च्यशिरसाप्रणिपत्यच रविंध्यात्वाततोदद्यादक्षतानांप्रस्थंद्विजातये प्रतिमासघृतस
हस्रंजपेद्देवःसहस्रपात्‌ एवंसदाप्रदानंचयावत्प्रस्थंद्विजातये एवंसंवत्सरेपूर्णेकुर्यादुद्यापनक्रियां
अर्घ्यपात्रंतुसौवर्णंकारयेन्मंडलंशुभे द्विजंसंपूज्ययत्नाद्व्रतस्यैवंवस्त्रयुग्मान्विते यात्प्रीणातुमेहितंतद्
दैनस्वशक्तितः स्वर्णशृंगींरौप्यखुरांकांस्यदोहांपयस्विनीं रविरूपंद्विजंध्यात्वातस्मैवैविनिवेदयेत्‌

इतिधान्यसंक्रान्तिव्रतं ॥ अथलवणसंक्रान्तिव्रतं ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणसंक्रान्तिसत्तमम् । संक्रा-
न्तिवासरं प्राप्य स्नात्वा नेकृत्वा शुभे जले । वस्त्रालंकारसंवीतैर्मल्लिकाभावसमन्वितः । कुङ्कुमेन लिखेत्पद्मम-
ष्टपत्रं सकर्णिकं । भास्करं पूजयेत्तत्र नालसयान्वसमन्विता । तदग्रे लवणं पात्रे संगृह्य स्थापयेत्सुधीः । पूजि-
तस्त्वं यथाशक्त्या प्रसीद मम भास्कर । लवणं सगुडं पात्रे ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे भान्ते ।
कुर्याद्द्विगुणमयं तत्र वस्त्रयुग्मकम्बलं तिलचंदनार्चितं । कमले लवणं पात्रे येनताम्रमये द्विजातये । प्रदद्यात्सूर्य-
सुदिष्टप विष्णात्मा प्रीयतामिति । एवं कृत्वा तु यत्पुण्यं प्राप्यते स्वविमानवैः । तत्केत्यादिनेशस्य वर्षको-
टिप्राते वा पि लवणाचलदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः । सर्वकामसमृद्धात्मा विमानवरमध्यगः । सूर्यलो-
के वसेत्कल्पं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ इतिलवणसंक्रान्तिव्रतं ॥ अथभोग्यसंक्रान्तिव्रतं । तत्र संक्रान्तिदिवसे ।
प्राप्य योषित्सत्सु समाहूयेत् । कुङ्कुमं कज्जलं चैव सिन्दूरं कुसुमानि च । सुगंधानि च द्रव्याणि तांबूलं शालि-
संयुतं । नैवेद्यादिफलं संयुक्तं ताभ्यो दद्याद्विचक्षणः । दद्यात्सूत्रतस्मात् मिष्टान्नेस्सह प्रयत्नतः । भोजयि-
त्वा यथाशक्ति वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत् । एवं संवत्सरस्यान्ते विशेषात्पूज्य पूर्ववत् । येनस दक्षिणं दद्यात्सपत्नी-
कद्विजातये । स्नात्वा सर्वसमृद्धिभोगी जन्मनि ॥ इतिभोगसंक्रान्तिव्रतं ॥ अथरूपसंक्रान्तिव्रतं
जन्मनि ८

व्र·
ता·कौ·
२५५

तत्रैव संक्रांतिकाले स्नात्वा तैलं कृत्वा विचक्षणः हेमपात्रे घृतं कृत्वा हिरण्येन समन्वितं स्वरूपं वीक्ष्य
तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितं अन्ते ते कांचनं दद्याद्घृतपात्रेण
समन्वितं इति घृतसंक्रांतिव्रतं अथ तैलसंक्रांतिव्रतं प्रालितंडुलसंयुक्तं करकं कारयेत् शुभं येत् त
त्मध्ये दीपकं स्थाप्य प्रज्वलेत्सर्वतेजसा तन्मध्ये मोदकं स्थाप्य प्रज्वलेत्सर्वतेजसा तन्मध्ये मोदकं स्था
प्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् अर्चयेच्च सर्वकार्येषु कर्मणे च पूर्ववत् संवत्सरे तु संपूर्णे कुर्यादुद्यापनं बुधः
शोभने दीपकं कार्यं सुवर्णेन तु नारद ताम्रेण करकं कार्यं तन्मध्ये दीपकं न्यसेत् कपिला सहदातव्या
करकेन द्विजातये इति तैलसंक्रांतिव्रतं अथ सौभाग्यसंक्रांतिव्रतं पूर्ववत्स्नानं समभ्यर्च्य नरोथवा
नारी सौभाग्याष्टकसंयुक्तं वस्त्रयुग्मं सुशोभितं विप्राय वेदविदुषे भक्त्या तत्प्रतिपादयेत् एवं सं
वत्सरे पूर्णे कृत्वा ब्राह्मणभोजनं घृततैलवणं कृत्वा यथाविभवसारतः कांचनं कमलं कृत्वा भास्क
रं चैव कारयेत् गंधपुष्पादिनाभ्यर्च्य विप्राय प्रतिपादयेत् सौभाग्याष्टकं चैव पेटलं राजिकान्तदलि।
ष्पावाश्च सर्षपा मताः धान्यकं जीरकं चैव कौसुंभं कुसुमं तथा लवणं चाष्टमं तद्वत्सौभाग्याष्टका।
मुच्यते इति सौभाग्यसंक्रांतिव्रतं अथ तांबूलसंक्रांतिव्रतं तांबूलं चेदनास्याच्च दद्यात्तां च द्विजोत्तम

मे एवं संवत्सरं पूर्णं रात्रौ भोजनतः परं तां कुलं मद्ये विप्रैः कारयेद्देवतालयं वत्सरान्ते तु कमलं कृत्वा चैव
तु कांचनं पर्णकेश्च कुर्वीत तथा शुभफलानि च पूर्णकुंभं प्रकुर्वीत शुभगन्धस्फोटनेन ततः स्वावत्सरादि
ण्णां तं भोजयेत्तु द्विजर्षभ द्विजं दांपत्यमादाय सर्वोपस्करसंयुतैः हैमैर्वस्त्रैश्च संपूज्य मन्त्राष्टदलैः सैः भो
जयेत्तु द्विजान् उपकल्पितं तत्र यत्किंचिद्विप्राल्लक्षणाय निवेदयेत् एवं करोति यो नारी नरो वा दुलाभं प्रतनेन म
मन्वन्तरत्रयं स्वर्गे मोदते स्वर्गलोके सदा इति तासूलसंक्रान्तिव्रतं अथ मकरसंक्रान्तिव्रतं एतेन विधिना कुं
भं घृतसम्पूर्णं तत्र स्वशक्तितः संक्रान्तिवासरे दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने एवं संवत्सरे पूर्णे स्वशक्त्या ब्राह्मणाय तु
ते गुडेन पूर्णं त कृत्वा वस्त्राद्यैस्तु विभूषितं अथ केचित्तु दद्याद्द्विजश्रेष्ठान् कारयेत् यं यं कामयते कामं तं
तं प्राप्नोति पुष्कलं शेषं यथा संक्रान्तिव्रतं इति मकरसंक्रान्तिव्रतं अथ विषुवसंक्रान्तिव्रतं तत्रैव।
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते भवेद्यदि एकभक्तं तु यः कुर्यात्तिलदानपुरःसरं कांचनं भास्करं कृत्वा नाय
था विभवशक्तितः स्नापयेत्पंचगव्येन तं पयश्च पूजयेत् संज्ञायां रक्तवस्त्राभ्यां ताम्रपात्रे निधापयेत्
भास्कराय नमः पादौ वेदवेद्येति वै नमः आदित्याय नमो जानू रुद्रं चैव दिवाकरः अर्यम्णा कटि
हिरण्यगर्भायेति चोदरे तथा नमः सूर्याय नाभिं तु अर्यम्णेति पुनर्ललाटे विवस्वते नमः कण्ठे

व्र॰ हस्तौ पौष्णाय संस्मृतं प्रभाकराय नमो नेत्रे तेजोराशेर्नमः शिरः वृकणाय नमः केशान्पादादौ पूजयेद्रविं
ता॰ कं॰ अर्घ्यं च पश्चाद्वै कार्यं द्रोणं लवणाय निवेदयेत् एवं संवत्सरं पूर्णं काञ्चनेन दिवाकरं सपद्मकं कलशं संपूज्य य
थाविभवशक्तितः कारयेत्पूजयेद्ब्राह्मणायात्र वस्त्रेणावेष्टयेत् ततो होमं प्रकुर्वीत सर्वमंत्रैस्तु सादरं द्याद
२९॰ शां कपिलां दद्याद्वस्त्रालंकारसंयुतां अशक्तः कपिलामेकां वित्तशाठ्यविवर्जितः आयुरारोग्यमैश्वर्यं
भार्यापुत्रसमन्वितः इति विशोकसंक्रान्तिव्रतं अथायुःसंक्रान्तिव्रतं अथान्यां च प्रवक्ष्यामि आयुःसं
क्रान्तिव्रतमम संक्रान्तिदिवसे पूज्य पूर्ववद्धि दिवाकरं कांस्यक्षीरघृतं दद्यात्सहिरण्यं स्वशक्तितः सं
त्राः पृथक् पृथक् तानेपूजामेव प्रकीर्तिताः हृद्यं क्षीरं सभोजितं पीष्टकं समसपिष्टकं आयुरारोग्यमैश्व
र्यमतो देहि द्विजार्पितं अनेन विधिना वर्षं सर्वं दद्याज्जितेन्द्रियः उद्यापनविधिं सर्वं यथायुःसंक्रान्तिवद्भ
वेत् निर्वापयिष्यं च दीर्घायुर्लभेज्जन्मकीर्तिमांल्लभ्या अपमृत्युभयं नास्ति जीवेच्च शरदां शतं इत्यायुः
संक्रान्तिव्रतं अथ धान्यसंक्रान्तिव्रतं हेमाद्रौ स्कान्दे संक्रान्तिदिवसे पूज्य भास्करं तु विधानतः कल
शं निवृण सहिरण्यं पूर्णं निधापयेत् सुवर्णपत्रे तत्कृत्वा प्रतिमां संप्रदापयेत् विधिनानेन वर्षां
ते प्रीयतां मे दिवाकरः पूजाविधानं सर्वं तु धान्यसंक्रान्तिवद्भवेत् सौवर्णं कलशं कृत्वा सूर्यं चैव प

260

विधिवत्सेन हेमं सुवर्णोत्थितं तिलकर्णं वै निवेदयेत् गोदानं तत्र दातव्यं मेवे सं पूर्णेन विज्ञात् जन्मशतसहस्रं वेत
यत्सुकृतं भवेन्नरः आयुरारोग्यसंपन्नः सूर्यलोके महीयते अयसंक्रांतु सापते हेमाद्रौ मात्स्ये नंदिके
श्वर उवाच ॥ अयनाद्यं प्रवक्ष्यामि संक्रांतस्यापने फले विषुवे चायने चैव संक्रांतिव्रतमाचरेत् पूर्वेद्युरेक
भक्तेन दंतधावनपूर्वकं संक्रांतिवासरे प्रातस्तिलैः स्नानं विधीयते रविसंक्रमणे भूमौ चंदनाष्टपत्रकं ॥
पद्मसकर्णिकं कुर्यात्तस्मिन्नावाहयेद्रविं कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यमादित्यं पूर्वतस्ततः नमः सोमाय चिंतयाम्ये
नमो रुद्रकमंडलायत नमः सवित्रे नैर्ऋत्ये वारुण्यां न्यसेद्बुधः मार्तंडं सूक्ष्मे विष्णुमीशाने विन्यसेत्सदा द्वि
जाय सोदकुंभं च तिलपात्रं हिरण्मयं कमंडलं यथाशक्त्या कारयेद्धा निवेदयेत् चंदनोदकपुष्पैश्च देवायार्घ्यं
प्रसेदुवि विश्वाय विश्वरूपाय विश्वधाम्ने स्वयंभुवे नमोऽनंताय तमोयाय ऋक्सामयजुषां पते अनेन विधिना
सर्वमासि मासि समाचरेत् वत्सरांते ततः कुर्यात्सर्वं द्वादश यानरः संवत्सरांते हृतपाप्मेन संतर्प्य वस्त्रैर्वि
जपुंगवांश्च कुंभान् तत्र द्वादश यत्न सुपूज्य नमः हैरण्यमयपद्मगर्भेन पयस्विनीशीलवतीश्च दद्यात्तला
श्वामसहूप्यान्पुर्वकसहकनाः गावापुर्वावस्त्रपलेकांस्यदोहा मातस्यां वरावा चवरोपशक्त्याः हेमाप्यशक्त्या कपि
लामश्चैकां निवेदयेद्ब्राह्मणपुंगवाय हेमी च दद्यात्सर्वपृथिवीमयेषां हिताणरोप्यामयवापनातो पैडीम

प्र·
ता·की·
२६१
261

शक्रोथ तिलैर्विधाय मैत्रावर्णमेर्वेषां समं प्रदद्यात् हैमीं च दद्यात्पृथिवीं सशैलां कृत्वा यथोक्तां मथ वा यथा ताम्रीं ॥
न विनश्यन्ति पुण्यकष्टोत्र कुर्यात्कुर्वन्नयो याति न मन्यशायोत्र यावन्महीद्रुमपर्वतानो द्वापृथ्वीं च समाधियुते स्नातिष्ठे
त् तावत्सगोत्रवर्गो गोत्रशेषैः सहपूज्यते न मदता कपृष्टेन तन्नकर्मन्नयपाय मोपष्टीपार्थिवः स्यात्कुलशीलयु
क्तः स्पष्टेमतवेद्यावधूः सभार्यः प्रभूतपुत्रान्वयवंदितांघ्रिः इति मेरुदानम् अथ घृतकम्बलम् ॥
हेमाद्रौ भविष्ये उत्तरायणे घृतकम्बलेन यो हरिं स्नापयित्वा ब्राह्मणाय उपवासं प्रयच्छति सर्वपापविनि
र्मुक्तः स्वर्गलोके चिरं वसेत् ततो भवति भूपालः प्रजापालकवर्धनः इति घृतकम्बलम् अथ शिवरहस्ये
घृतकम्बलः माघेमासि महादेवस्य कुर्याद्घृतकम्बलं समस्तकामकलान्भोगानन्ते मोक्षं च विन्दति ॥
मेरौ भूपतयो जाता घृतकम्बलदानतः जातिस्मराश्च ते जाता मृकण्डाद्याः शिवार्चकाः पुरा स्वनामसंविप्र
जाबालप्रमुखा मुनयो पप्रच्छुः सूर्पकर्णं यमं च विघ्ननाशकं ॥ सूत उवाच असिता यासिता याया
येनाघृतमनन्तमस्य संप्राप्तीयेयम्लेनकृते भूतेन च शोधिते तत्र घृतेन कम्बलो ज्ञेयो प्रस्थानार्धशतत्रयं।
महाकम्बलमेतद्धि घृतस्य परिकीर्तितं तदर्धं वा तदर्धं वा स्थापनीयं शिवालये घृतेनाथ तं देवं समभिषि
च्य महेश्वरं द्रवीभूतेन घृतेन देवं ततः पंचामलके ततः तिलैः सर्षपैश्च बिल्वपत्रैश्च कोमलैः हेमपद्मैश्च

देवेशः पूजनीयो महेश्वरः धूपदीपादिकं देयं महानैवेद्यमादरात् ततो नीराजनं दत्वा देयः पुष्पाञ्जलिस्ततः
प्रदक्षिणानमस्कारान्कृत्वा चन्दनं ततः शैवं पञ्चाक्षरं जप्त्वा शिवाग्रे तन्निवेदयेत् ततो जागरणं कार्यं शिवस्म
रणपूर्वकं ततः प्रातः समुत्थाय कृत्वा स्नानादिकं पुनः पूजनीयो महादेवो ह्युक्तमेव तत्पूर्वकं भोजनीयास्त
तः शैवा महेशे भक्तितत्पराः ततः स्वयं च भोक्तव्यं बन्धुभिः सह मानवैः अनेन तु व्रतदानेन विधिनाशमेष्यति सर्वपाः
भोगांश्च विपुलान्भुक्त्वा शिवलोकं गमिष्यति इति चूतकेवलविधिः इति श्रीभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टश
ङ्करकृते व्रतार्के संक्रान्तिव्रतानि अथ व्यतीपातव्रतं हेमाद्रौ मदनरत्ने च वराहे धरण्युवाच यत्त्वयो
क्तो व्यतीपातस्य कर्म वद स्वतत्त्वतः कदा पुनः कथं पूज्यः पूजितो वात्र किं फलं ॥ श्रीवराह उवाच यदा बृह
स्पतेर्भार्यां तारां जग्राह शीतगुः मित्रत्वात्प्राहतेन सूर्योऽप्यज भार्यां बृहस्पतेः चक्रे चेद्द्वो न तद्वाक्यं हितं शिक्षापितं त
स्तदा कष्टं तदा किलादित्यो दीनः सन्पश्यन्नेव न तावत्सोमोऽपि कष्टो भूत्ततो न्यतमवेक्षितः उभयोर्दृष्टिसंपाते
क्रुद्धयोः सोमसूर्ययोः उत्पन्नः पुरुषो भीमो रौद्रः पिङ्गललोचनः दंष्ट्रादीर्घवदनो भ्रुकुटीकुटिलाननः क
पिलश्मश्रुकेशान्तो लम्बभ्रूस्तककृशोदरः शिरालो दीर्घजिह्वश्च सूर्याग्निसमसन्निभः स च क्रोधात्कामयन्नेव लोकत्र
यीं हन्तुं निवारितः सोऽहं पुण्यनाय सूर्ये हत्वा यितो मदयामिकं त्रैलोक्यं भोक्तुकामोऽहं भवद्भ्यां विनिवारितः क्रो

व्र॰ यद्वयोमोवाधेनेयांवेतेकृतेनमम सूर्यसोमाऊचतुः कोयंदृष्टेनौविक्रियादतिमानाज्ञवानसूत् व्यतीपा
ता॰ के॰ तस्ततोनाममवान्भविभविष्यति यस्मिन्कालेतउत्पत्तिस्तदाकल्याणकारिणः व्यतीपातायमद्भ्यांतेतवधियःप्र
पकारिकः तेदेवद्यपितोऽसंग्वतत्रकोणेनिपात्यते व्यतीपातउवाच ॐनमोवांपितौमेत्तक्रोधयमानःसमो
२६२ जनः दत्तोमवज्ञायुतामप्रसादंक्रियतांमम सूर्यउवाच स्नानदानजपहोमपूर्वकंयः समाचरेत तस्यपुण्य
262 मिहतेप्रसादयतोनेतमस्तुहतमावत्प्रहात तत्कालेतववदिष्यामि पूजनेयस्तमेतेषुंभवतुभवेममभद्रदृपः
पुत्रायुधनसुखकीर्तिवृद्धिरूपारोग्याद्यग्गुणाजवब्दवमेषवं वराहउवाच यत्स्मात्कारणात्सूर्यौ व्यतीपातोद्भ
तेनवैः सर्वचिंतितफलेयत्स्मात्तदुक्तंचसमासतः विस्तरेणचिंतितफलंगादितुंकेनशक्यते यथार्थेनेव्यतीपा
तः सविधिःश्रूयतामिह शुभेव्यतीपातदिनेविमलस्नानेननलोकेननदीजले उपावसेदेवमानजा यको
जपेचमंत्रंव्यतिपातनेतवः ध्यादितेनास्वपातेनशर्करायूरितेघटे कांचनात्प्रतिष्ठाप्यहैमसहस्रभुजंनरं ॥
सहस्रभुजमष्टादशभुजं उत्पत्तिवाक्ये व्यतिपातस्वरूपैःष्टादशभुजत्वश्रवणात उत्पत्तिवाक्य[illegible]पितत्वाच्चवि
नियोगवाक्यस्य तथाचभावकीतासचनारेमतवस्तथेति नमस्तेस्तुव्यतीपातसोमसूर्यकृतप्रभो यदा
नादिकृतंकिंचित्तदनंतमिहास्तुमे इत्यकार्पचरत्नाढ्यांसपुष्पाक्षतमंजलिं प्रक्षिप्यतत्पुण्याहेवमर्च्यपाद

योऽभवेत् यदि द्वितीये च दिने व्यतीपातो भवेन्महि तदा पूर्णोपि वा समस्तं दद्यात्तत्सकलं गुरोः ॥ पारणं च व्यती
पाते कुर्यात्संप्राश्य गोमयं ॥ अथैकस्मिन्दिने यावि व्यतीपातो भवेद्यदि तत्रैवाह्नि तदा दत्वा उपचारान्समाचरेत्
कुर्याद्देवमासि मासि व्यतीपातं त्रयोदश ॥ चतुर्दशेऽत्रे प्राप्ते कुर्यादुद्यापनं बुधः ॥ व्यतीपाताय स्वाहेति होम
हुतं तत्र मियुते आज्यं त्रीणि फलानि च होतव्यं च शतेन च ॥ पायसेन तत्पूर्णेन सहस्रं सोपस्कारं तरे ॥ शय्यां चोपस्क
देयुक्तां प्रदद्याद्ब्राह्मणे देशिके ॥ वै देव्यतीपातमहं महात्मनं वीतज्वरं तं सकले हि फलं शौ ॥ समस्तपापक्षयमस्तु योऽस्य
प्राप्यस्वातेन फलेन सम्यक् तत्रैव निस्संगीषेणः परिष्वज्यते कटककुंडलकंठविभूषणोः ॥ सकलमेव समस्तमर्घ्ययथो
चितं यद्दत्फलमध्य सिद्धः स्वर्गतस्मादि ॥ गां च पयस्विनीं दद्यात्सुवर्णं च दक्षिणां ॥ तस्मै शय्यां समादाय सादरा
मर्यादिष्ठा ॥ दत्तपत्रसितां समां हेमपट्टे तले कृतां ॥ हिमवत्स्थलीप्रतिष्ठितां सभगां रूपधार्मिकां ॥ प्रच्छादनपटीयुक्तां
धूपगंधादिवासितां ॥ तांबूलकुंकुमश्वेतकर्पूरागुरुचंदनं ॥ दीपिकोपानहौ छत्रं प्रदद्याद्ब्राह्मणाय वै ॥ देहांते ।
सूर्यलोकाय विमानैरत्नसंभवैः ॥ अप्सरोगणसंभोगैर्गीतनृत्तविलासिभिः ॥ गत्वा कल्पायुतं दश तेनासौ दिवि
दिव्यांचितः ॥ ततो देवराजराजः स्यात्सुरूपः सौभाग्यवान् भवेत् ॥ कीर्तिशौर्यगुणोपेत आयुरारोग्यधनधान्यवान् ॥ प्रता
पाढ्यो महेंद्रवद्युक्तो भोगी बहुश्रुतः ॥ जनैः सौभाग्यसंपन्नो यावज्जन्माष्टकायुते ॥ दशदशसहस्रां दानतेनद्ध

पु॰ तद्धं रविग्रहैः शतघ्नं तच्च संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे ततः । गंगोदकं दश गुणामयने तत्फलं तात्हते सोमग्रहे तत्सहस्रं ।
ता॰ कं॰ तच्छतं तच्छतं तच्छं रविग्रहे अर्कसंक्रान्तौ व्यतीपाते दाने वेदविदो विदुः । अयनेऽतस्तद्गुणं कोटिगुणमभ्रमणनादिको
योग अर्द्धपंचगुणितं पतने जन्मपादानापदलं येयातितत । जन्मक्षाविंशति नाडीर्भमणं तेकविंशति व्यती
२६३ पातस्य पतनं दशस्वमाख्याति विदुः । संप्रार्थितं यद्व्यतीपातकालेषु नः । प्रनष्टदविशंतिव प्रयच्छतः
कल्पशतान्यस्युर्यांति विवर्धमानं न हि हीयते ततः । तस्मात्सहितं व्यतीपातस्य जो कुरुक्षेत्रं तत्सामममनंतमिद्धं य
263 दुष्टिवत्तं सततं तत्त्वेहंसममलं वित्ति यदभीप्सितं तत्र । गाण्यितां व्यतीपातकाले वाचेति योनरः । सर्वपा
पहरोनस्यभवतो भावप्रीतमः । पदविलिखितयः प्राणांति चेत्कथयतिपद्मप्रनिकावयतावशं व
विशाखिदिवसापि सोपि देवेश्वर सममयं परिपूज्यमानमाले । इति वाराहेऽङ्के व्यतीपातव्रतं । अथ तत्रैव वरा
हे वायुप्रोक्ते व्यतीपातव्रतं । युधिष्ठिर उवाच । केन व्रतेन चीर्णेन तत्पदं परमशाश्वतं परिप्राप्य
प्यहं विप्र व्रतानां व्रतमुत्तमं । तच्छंते हि देवर्षे कृपा राजर्षि वित्ति विप्रियं । मार्कण्डेय उवाच । शृणु राजन्नेतव
तस्मिन् देहं यथैव पुराकृते । नैवोराजा तनदत्तं शुक्रायमयमृतुः क्रिते । एकदाऽथ समेतो ना सह धर्मराजसत्तमः
श्वेतांशुव्रतमाचरत् राजन् हृष्ट्वा तत्रैव सहसा कोटे दायपाद कटिचैव हयग्रीव समतो वोदरं । दृष्ट्वा तथाविधं तत्रक्ष

६

पांचकेदवोपरः केनकर्मविपाकेनहावृष्यांप्राप्तवानयं अहोकष्टमहोकष्टंसूकरेयोनिमस्युज्यते श्रवणेमम
कर्तिलंकृतंकर्मशुभाशुभं शुक्रात्ततवरूपेणराजानेप्राहसूकरं यद्वृतीकिमवस्थातेतन्ममब्रूहिसूकरः न
कृत्वात्यातेवर्जांकांतिःपूर्वसत्यंकथोमहत्वः सूकरःपूर्वाकृतेकर्मपृष्टवाचकथ्यतांमम सूकरोराजनेहपूर्वंवैपृर्णोवि
पूर्वसत्वोभवम् ग्रामग्रामकृत्स्नोनदातातहमा अमेमया किंचन भतासक्ववहवोयमीःपुरागृहक्र तिवोदिताः ना
नापिपापवृत्त्यार्हेतकागेमयात्मनोहिते। ग्रामग्रामापग्रामसम्पुग्रामसमग्रामग्रामालेवितिर्गताः कृतवान्कपमेवाहंतो।
किंचित्सुकृतंकृते एकदातद्विजाकश्चिद्दृतीपातेवटहेमम ग्रामातोपावतेमांचतकिंचिद्दृष्टवानहं सयाति
राकृतेनांत्वतंवचोमितिष्टवैत्तस्या ग्रामीपातेनायैवपृष्टकिंचिद्दत्ताध्विनेविल नत्वेकदृष्टंभवतिप्राप्यमेतान्पज
त्मंति कुपितेनमयातसैतिरावाकर्मीविता ततस्तकुपितोविप्रोममशापमयाददत ग्रामग्रामात्पुर्दत्तनेयद्बा
न्ममांगानिशृष्यकर्मश्यक तस्येवतत्तनवांयातिदावाग्निपुरुषोयम ग्रामएवैतिर्जनेदेशेतिर्जलेदुमविस्तृते न
त्वहकरयोनौत्वप्रहृतिममवाम्पहि ग्रमादिनोमयागुवपत्नैपुनकवांसदा ज्ञातिनवसूकरत्नोपिपूर्वज्ञाकायक्षमा
ममः तेनपापेनमाजातेसूकरत्वमवाप्नयात ग्रहंदुःखीहमंजातोतिर्जनेनिर्जलेवने राजोवाच केन
त्वंमुच्यतेपापात्ममाचक्षेहसूकर येनशक्योमयाकर्तुंतवपापप्रमंचयः वराहउवाच सूयतांममरा

व्र॰ जैं बृहस्पतिः स्वयं येन कर्मणा व्यतीपातव्रतं नाम कृतं राजन्ययापुरा यथामानानस्तस्येह सर्वत्र सर्वकामिनी न
ना॰ कि॰ श्यावत्समिदं राजन्निह लोके परत्र च तथैवाभ्युदितः सूर्यो हत्वा गोऽतमसो देहेन इदं व्रतं तथैवेह सर्वपापं व्यपोहति
यथा विष्णुर्ददातीह त्वत्पाणां परमनिर्वृतिं ददात्येवत्स देहेन श्यावत्समिदं पृच्छसे शृणु मिदं चयेद्यान्तं सह हस्तेन दिन
२९४ त्वये विष्णुवेशेन सह हस्तव्यतीपाते नत्वेनतं व्यतीपातव्रतस्यास्य विधानं मुण्यतन्तवतः साचेवा फलदा एवा
पितृणा सितन्मासि वामवेन व्यतीपातो दिवे यस्मिन्त्रारभेद्व्रतमुत्तमम् तिलैः पूर्णं शरावं च सहगुडं घृतं वै घृतं
264 पंरविच कराद्वा पाणिना समह ललाहिर वृक्षमूलमेतस्मै वै जयेद्धृदयं गंधैर्वीरैर्गोवस्त्रैः पूर्णकांस्य
भाजनसंयुतं स्थापयेद्देवदेवस्य पुरस्थाने नैवकल्पयेत् शय्यां च मात्रियोतस्यस्यापदेवमन्त्रमेतेन ॥
श्वेतेन शालिने देवमनेन फलदं शुभे लक्ष्म्या सहान्विते विलम्भन्नाम्ने जयेद्धुकं वैदिकेनैवमन्त्रेण जातीपु
ष्पैः समर्चयेत् पापसेवैवतैवं शर्करां संयुतेन वा दत्वा देवस्तैवेद्यं प्रार्थितां प्रार्थयेद्धुतौ व्यतीपाते वै
देवानत्सर्वसमर्पितं भवत्वनेन फलदं मम जन्मनि जन्मनि देवदेवं हृषीकेशं प्रार्थयित्वा ततो व्रती तस्
मै वेदविदे युक्तो त्रियायकुटुम्बिने श्रोत्रियदेवविदाचार्याय विशेषतः भूमिर्वीजयन्सर्वाणि वा दक्षिणा
त्वविधीयते ब्राह्मणान्भोजयेत्ताद्व्रतमेतत्समापयेत् इदं व्रतं गया देवमहीने पूर्वजन्मनि स्वर्गापवर्गदं

त्राणां फलं तु वक्ष्याम्यहं पञ्चमहापातकान्यपश्रेष्ठः सूकराय फलं ददौ तत्क्षणात्तेन रूपेण सूकरो मुक्तकिल्बिषः
मुक्तः सूकरदेहाच्च सर्वाभरणभूषितः दिव्यं विमानमास्थाय ब्राह्मणं वेदसमाचष्ट हे जना किं न जानीथ व्यतीपातं
व्रतोत्तमं इहैव सुखदं नृणां परत्र च परां गतिः दृष्ट्वा मायाविनिर्मुक्तं व्रतस्यास्य प्रभावतः विस्मयः क्रियतां
मस्मिन् व्यतीपातव्रतोत्तमे इत्युक्त्वा स्वर्गतः सोऽपि राजा सोऽवैपश्यत तदा तेऽपि दृष्ट्वा विस्मिता भूत्वा देवदेवस्य सकला जनाः
हर्षं प्रापुर्महाकालेन विसृष्टाः तत्समुद्भवं श्रावणं कुरु राजेन्द्र व्यतीपातव्रतोत्तमं सर्वपापक्षयकरं नराणामिह सर्व
प्रदं इदं यः कुरुते मर्त्यः श्रद्धया भावसंमितः सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् यथा तु पुत्रकामिना
कन्या लभते सुतान् स्त्रीकामः स्त्रीहेतुं लभेते नारीमतोत्तमा व्यतीपातव्रतमिदं व्यतीपातदिने पठेत् स्नात
वान् यतवाक् श्रीमान् नित्यं हविष्याशी भवेत् यः देवपूजायां सक्ताखिललोके महीयते ॥ इति व्यतीपातव्रतं ॥ अथ स्थल
स्थलपूजाविधिः ईश्वर उवाच स्थलपूजाविधिं देवि कथयामि समासतः यां कृत्वा मानवा नित्यं सर्वे मम सान्निधि।
मापिनः शिवरात्रौ तथा कृष्णा सोमवारे समाचरेत् शुभेऽन्यस्मिन् दिने वापि शिवभक्तो द्विजोत्तमे सपत्नीकं
सपुत्रं समवाप्यामन्त्रितकं धर्मज्ञं दोषरहितं सर्वशिष्यपरिष्कृतं च आचार्यं वरयेत्प्राज्ञः स्नातो भूषितो व्रती
ह्रस्वं च तथा दीनमतिदीर्घं जडं तथा देवतानामिसक्तं च बधिरं दीर्घलिङ्गकं वेदहीनं दुराचारं मलिनं च

व्रे॰
ता॰कं॰
२६५

265

ऊमाग्निगं तिंदकं पिशुनेंडमूमेयकेचविवर्जयेत् नित्यंनिर्विर्त्यमेकलेमंकल्पमनमेषितं चंपकैर्मल्लिका
पुष्पैर्जातीकिंशुकपाटलैः नंद्यावर्तैः प्रियावर्तैर्द्रोणपुष्पैः कदंबकैः शृंगैः शिवागमप्रोक्तैर्बिल्वशाखाद
लैस्तथा नागवल्लीदलैर्वापि तैर्नानाविधैरपि यान्येवमल्लिकाद्यैः शुभैः आर्द्रैः ब्रीहिभिंडलैः लक्षपूजा
प्रकुर्वीत मूलमंत्रेण शंभवे स्वर्णपुष्पं प्रतिपुष्पेन कर्पूरं नवर्तिकं भवेत् इत्येकस्मिन्दिने वापि द्वयोर्वा त्रिदिनेऽपि
वा पुष्पलाभानुसारेण बहुभिर्वा दिनैर्यजेत् समाप्तौ श्रीशिवायैकं सौवर्णं पुष्पमर्पयेत् पुष्पांजलिं च यः द
त्वा स्तुत्वा च नत्वा पुनः पुनः समाप्य च महेशानं प्रार्थयेन्मंत्रं। विरूपाक्ष महेशान विश्वरूप महेश्वर मा
यामूलं जलं पूजां गृहीत्वा वरदो भव इति प्रार्थनामंत्रः मृत्युंजयाय रुद्राय देवदेवाय शंभवे त्र्यंबकेशाय
शर्वाय महादेवाय ते नमः इति नमस्कारमंत्रः इति लक्षपूजाविधिः अथोद्यापने शिवस्य शतपले
न पंचाशतेन वा पलेन नालिकेरार्घ्यदानं च ध्वजपताकाः शिवोपरि पुष्पैर्वस्त्रद्वयं देयं पूजायां च शिवस्य च पू
जांते चैव तथा होमं तिलद्रव्येण कारयेत् ततस्तस्मै तं पूजामाचार्याय निवेदयेत् तत्र प्रार्थनामंत्रः नमः
शिवाय शांताय सर्वपापहरहरसुते सर्वेश्वराय देवाय कारणाय परे नमः निवेदयामि चात्मानं त्वं गति
परमेश्वर भूमौ सबलितपादाभ्यां भूमिर्देवाव पर्मेवने तपजाता पापाना नावनेव शरणागतो ततो विप्रा

भोजनीयाः पात्राणां वाह्निकं स्यादथवा आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रमाल्यादयाचद्दक्षिणां ॥ इत्येतद्व्रतमाख्याता
मनसाप्निपिभाग्भवेत् यद्यत्कामयमानेनावासुदेवागालक्ष्मीमाः ॥ इत्येतद्विवदनानार्थी लक्ष्मीपूजाविधेः फले
इतिश्रीलिङ्गपुराणे लक्ष्मीपूजानन्तव्रतायनविधिः ॥ लक्ष्मीपूजाविधिर्भूयाः सूतगौतमान्यमताः ॥ कश्चित् यांक्र
नामच्युते पापेनारीवा श्वनरोथवा ब्रह्महा गुरुहा मीचमथ्यो यो वा यवानरः सर्वस्मृजनमात्रेणास्त्व
ते किं मुनिनाण्वतः नानाः पतन्ते किं विचित्रिषुलोकेषु विद्यते किं कुलेन किं मायावैः किं शीलेन गुणेन च यो
हरिं पूजयेत्सम्यक् स कुलीनः स बुद्धिमान् जम्बूद्वीपे महीपुण्यजन्मयः प्राप्य मानवः इमामसकृतानगृ
त्वत्साक्रोन्यलक्ष्माद्यपयातिः धर्मशीलनसमार्यस्पदिनान्यायातिर्यो नित्य सलोहकामभेद्दवनस्पजन्मा
तिर्यक् पूजयेत्पूजयेहिलिङ्गं सर्वेभ्यो पूजयेत् माघे वा कार्त्तिके वै चैत्रे वा श्रावणे पिवा मन्त्रे श्रु
णमासे शुक्लपक्षेतुममावयेत् प्रातः स्नानं विधायाथ दन्तधावनपूर्वकं येन वस्त्रयोगमन्नातिपकर्मसमा
प्येत् देवपूजामनस्त्वापि देवालयमथापिवा गोमयेनानुलिप्यैव शुद्धतनामयेनवा चतुर्भिर्ब्राह्मणैः
सार्धं कृत्वा वचस्वस्तिवाचनं नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत लक्ष्मीपूजाविधौ द्विज प्राणायामत्रयं कृत्वा देशकालौ च
देत्सुधीः सम्यक्कल्पयथाशास्त्रं पात्रं पूजयाम्यहं ॥ एवं संकल्पविधिवन्ततश्चैवमकल्ष्वीयेत् गृही

व्र·
ता·की·
१८५

तस्मिन्व्रते देव पंचत्वं यदि मे भवेत् तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन एवं संप्रार्थ्य देवेशं नियमा
त्तुलसीदलैः पंचामृतैः स्नापयित्वा शालग्रामशिलां शुभां गंधपुष्पादिनैवेद्यैर्भक्त्या संपूजयेत्सम्यग्धूपः
प्रपद्य यावती पूजा तावत्तारावर्तिभिर्वृती पद्मामपि च तावति लिखितं च अभिधानैः महाव्रतमिदं
व्रतिनं देवानामपि दुर्लभं तुलसीदलैः शुभैः स्वस्वेच्छया विनिर्मितैः कुंकुमादिवर्जितैर्देवं पूजयेन्नाम
नामभिः विल्वं तेन सहस्राणि ... शतनामभिः समग्रपूर्णफला पूजा संख्याहीना तु निष्फला
तु हिरण्येन ... लोकपरायणाः एवं संपूज्य विधिवत्पूजान्ते होमं समाचरेत् सहस्रनामभि
होमं स्वाहाकारसमन्वितं मधुमिश्रैस्तिलैर्लाजैर्मिश्रितैः किल्बिषवर्जितैः होमसंख्याविधाने तुल
सीसंख्या यदा भवेत् पूर्णाहुतिं ततः कृत्वा प्रणिपत्य समापयेत् लक्ष्मीनारायणं देवं शोभितं कृत्वा
दापयेत् सुवर्णप्रतिमां कृत्वा विप्रपूर्वैर्विचक्षणाः ब्राह्मणाय प्रशान्ताय स्वदानं निवेदयेच्च पत्नीपुत्र
व्रते दानमक्षय्यफलमश्नुते जलशायी समर्पिता पद्मनाभः सनातनः अनेन भोगशायिनः प्रीय
तां परमः पिता इति दानमंत्रः तुलस्याभावे पुष्पैर्वा बिल्वैर्वा व्रणवर्जितैः सर्गौ येऽर्चने संभृतैः पु
ष्पादिपल्लवैः सहस्रादिसहस्रं वा तिसहस्रं पद्माविधिः उपक्रमदिने यावत्तत्संख्या तावती भवेत्

उपक्रमद्दिने वा पित्र्यं समाने पि वा व्रती इयापनं प्रकुर्वीत पूर्वोक्तेनैव मार्गतः अकरणाद्दोषमाप्नोति हीनो
गोजाप्यतेऽभवि पञ्चः कुरुते मर्त्यो तावी याचतभस्टका देहान्ते ज्ञानवान्भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ब्रा
ह्मणान्भोजयेच्छक्त्या स्वयं भुंजीत वाग्यतः तुलसीदर्शनस्पर्शनमस्कारः प्रदक्षिणा दानं च हरिपूजा
च यात्रां तन्त्रालेचयेत् भक्त्या गंधपुष्पैर्देवेशं विष्णुलोकप्रदायकं महापातककोटीनां वा उपकोटीनां वा सर्वपातकैः
विष्णुपूजाविधानेन जीवन्मुक्तो न संशयः इति श्रीपुराणे अष्टलक्षपूजाविधिः श्रीवसिष्ठ उवाच इक्ष्वाकु
णां कुलगुरो भो ब्रह्मन्धर्मविदांवर तुष्टिपापघ्नयकं ब्रूते सर्वतीर्थमयं मम बलिष्ठ सप्तगाय सप्तलक्ष दाताभिम
र्णिताः सुवर्णलेखितं श्रीब्रह्मपौर्णमपापहिताणां नयिमकोटिपापाणि तत्क्षेत्रे सर्वकेलीकाहिताणामपि अस्मिन्प
पृथ्वी भार्यायास्तृप्तेन सवेन मः स्वरजनवनितपतिनेभ्यामितः कामिनोऽपि वा यतो विष्णुसहीन सर्ववनस्थ
पुष्पपापितः मेध्याकर्मविहीनस्य ज्ञानात्म्यात्मानवर्जितः तामीवेष्णवैमामितं स्थलं ताश्चितं तथा
पापस्वरारिणश्चैवदेवद्रव्यापहारिणः आत्मगौतिदिक्षेत्रे वृत्तिच्छेदकारकस्य वा परस्वलोलुपस्यापि वहस्य
कृतपापिनः नारीणां च विशेषेण प्रायश्चित्तं महाव्रतं चतुर्वेदेषु गोप्यमस्ति विशेषतो निश्चितं वसि
ष्ठ उवाच ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं महाव्रतं ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तं शरीरिणे तद्दस्ययं

व्रे॰ नमस्कारव्रतं कुरु महीपते संकीर्णीकानां पापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छसि तदा लक्षनमस्कारव्रतं कुरु मही
ता॰ कि॰ पते सकलीकरणानां च मलिनीकरणस्य च अपात्रीकरणानां च प्रायश्चित्तं यदीच्छसि तदा लक्षनम
स्कारव्रतं कुरु महीपते भार्यापरित्यक्तानां च गामितः कामितस्तथा स्वस्त्रीमातृवदनामितु
२६८ यागामितस्य च दासीवेश्यागमनस्य संक्षयं यदि वाञ्छसि तदा लक्षनमस्कारव्रतं कुरु महीपते ॥
परस्वहरणस्यापि देवस्वहरणस्य च रहस्यभेदकस्यापि रहस्यकृतपापिनः मायस्य पंचयज्ञानां दुः
णा हा भिन्नेस्तथा गुरुविद्याकृतेस्यापि रहस्यकृतपापिनः लेखानां चैव चौर्याणां संक्षयं यदि
वाञ्छसि तदा लक्षनमस्कारव्रतं कुरु महीपते कृतस्य जन्मना हत्वैमेकविंध्यसमस्य च मातृ
केदस्य पापस्य इह जन्मकृतस्य च सर्वपापस्य जातस्य संक्षयं यदि वाञ्छसि तदा लक्षनमस्कार
व्रतं कुरु महीपते एवं भूप विधिं द्वे संकल्पनियमादिकं चातुर्मासे तु संप्राप्ते केशवे शयने गते
ते आषाढस्य सिते पक्षे एकादश्यां समाहितः संकल्प देवदेवस्य पुरतश्चक्रपाणिनः समलक्ष
नमस्कारव्रतस्य शुभो नृप निर्विघ्नेन व्रतं मा तां कुरु त्वं कृपया हरे पापपंकनिमग्नं मां पापकोश
स्य भाजनं व्रतीनः तेन मे प्रीतः सर्वपापजगत्पते इति संकल्प्य सततमाकार्त्तिकान्तसमापये

ते प्रातः स्नात्वा व्रतं कुर्याद्दमयाहं सदा मतिः यद्वा नक्तन्तु भुंजीत भुंजीत लघु भोजनं श्रान्तस्तेन
वदेत ब्रह्मापितामहं पूजयेत्कण्ठं च तत् दैवतानां जपं होमं न त्यजेत्कण्ठं च तत् प्रतिष्ठाप्य जयेन्नित्यं यथा
शक्त्या त्वमावतः कार्तिके मासि संप्राप्ते पौर्णमास्यां ततः परं संस्थाप्य कलशे शुभं स्वर्णं सवस्त्रं सपिधानकं ॥
विष्णोश्च प्रतिमां तत्र पूजयेद्विस्तराधिकां नामभिः केशवाद्यैश्च पूजा विधीयते नैवेद्यं तेन समभ्यर्च्य
कुर्यात्तस्याव्रतार्पणं पौरुषेण सूक्तेन तिलाज्यैः समंततः देवदेव जगन्नाथ सर्वव्रतफलप्रद व्रते
नानेन तुष्टीभवस्व दामोदर हरेऽर्पितं इति वाक्यं च पठन् कृत्वा पश्चाद्धोमं समाचरेत् पौरुषेण सूक्तेन सं
नमश्चेत्रांसदा होमसंख्या समाप्य पूर्णाहुतिं ततः परं आचार्यं पूजयेत् भक्त्या दद्याद्गोमिथुनं नरः बाल
णान्भोजयेत्पश्चाद्वक्ते विंशति पंचवा दक्षिणां च यथाशक्त्या वाचयेत्ताशिषस्ततः पश्चात्तज्जातेश्च तैर्वे
स्वयं भुंजीत बन्धुभिः इदं व्रतं महापुण्यं पापघ्नं सर्वदातुलं पापपंकं कुलिशं पापायश्चित्तं च पौंड्रं स
वैपापकर्मदीनां नयो विलोपः प्रमादतः नातः समस्तपापक्षिश्चित्तं लोकेषु विद्यते सर्वेषामाश्रमाणां ।
च विहितं श्रुतिचोदितं नारीणां च सधवानां च विधवानां विशेषतः सर्वेषामपि पापानां प्रायश्चित्तं मि
दं स्मृतं इति श्रीभविष्योत्तरपुराणे वसिष्ठाम्बरीषसंवादे लक्षनमस्कारविधानं अथ कार्तिके मा

व्र॰ येवैश्रावैर्वालक्ष्मणमूर्तिर्विधिः मामयन्त्राद्युल्लिख्य स्वकं कामोल्लक्ष्मीसहितं विश्वं सावित्रीसहितं शिवं यथा
ना॰ कि॰ मिलितोपचारैः पूजयिष्ये इति संकल्प्य षोडशोपचारैः पूजां कुर्यात् अथ व्रतोद्यापनकथा सूत उवाच आर्या
वर्ते पुरा कांचित्पूर्वस्मिन् लक्षणाख्या स्त्रिया तस्या भुजंगः शूद्रो सुदामा नाम महाबली तां लक्षणां च स्नातां स्थिता
२६४ गोदावरीतटे वालवैधव्यदोषेण रुदंतीं कुररीमिव सुतेपति पुत्र श्यालभ्रातृबंधुभिः परिवारितां आक्रंदतीं ततो वी
क्ष्य शीनैर्लाभपतयपश्यत लुंठतीं विकायेतस्मिन् हृदये नेत्रं क प्रभो जडानामपि कारुण्यं जायते तां निरीक्ष्य पतिं तदा स
269 लक्षणा वाक्यं सुभुजंगमुवाच ह कुलज्ञानी वत्कान्ते गंध पुण्यमपतिं दारुणं अस्याश्चत्र यमेनामा तेपप
स्त्रुदारुणं कन्यार्कजीवभस्म वै त्रिरिव वाश्रुजालाक्षिपः अमलमेत चित्त एवैव यजितन चोतमं शोचंतीनां नारी
णां कस्य दैवकर्मणः फलं निवर्तेत यकेनेव प्रवृत्तो निनितामथ उवाच दासमनामा सो भुजंगः सुव्रतवचः
स्य एवं भेदं प्रवक्ष्यामि च ष्टं पुराहि जाः देवानां चैव लोकानां हितार्थमेतत्कोविदाः शास्त्रज्ञानां स्वभावाच्च
जीवानां यत्सुराहूतो जानंति कर्मजफले तेषां त्रिविधायृत्तवतः भुजंगवचनं श्रुत्वा तथैवासि निःसारुन्तः।
तत्रागते महाराहुस्वयाजकं मानवे द्विजे पप्रच्छतंतदादीनां प्रश्रयान्नमानसा आनेत्र के दुराचारा वे पुणात्मि
लक्षणाह्वया तथापि च दयायात्रा पृच्छंती मे भवायय मामूलं ममत्विनो नाजता सर्वसमाचरो ॐ २६४

योवामूढं योवायथावासो ममोभवेत् स्त्रीदर्शयंनारीणांतत्तीयपतीवहः सदा कर्मणोज्ञायतेकेनकेनके
नवार्यनिवर्तते एतद्विचार्यतेब्रह्मन्कृतयावदसंभवेत इतितस्याःवचःश्रुत्वायाजकोवाक्यमब्रवीत् देवक
र्मणिपित्र्येचनार्यःपाकेष्ववस्थिताः अकस्माच्चेत्तोदृष्टास्पृष्टाभाण्डाद्युपस्करान् अस्नातस्यभयाद्दापिकाया
त्स्पृष्टानुकाचित्स्त्रियः अवेदयित्वाकोदेतिनेनदुःखेतिमतक्रियः क्रियालोपेगतोनास्तिनःपापात्स्मातकस्यजा
त॒ दर्शनामिमांप्राप्नोतिसर्वांश्चापिनसंशयः बाल्येवायौवनेवापिवार्धकेवाकदाचन नमाप्नोतिदुःखंजनो।
नेवोमिवोक्ति अज्ञोस्पर्शनिवेद्यतांनित्यंचाचाराद्गुरासदा एतत्स्नात्वामहोवारीणांपयतिस्मक्रियाः बाल्ये
वैधव्यमाप्नोतिसानारीतात्रसंशयः एतत्कर्ममहाघ्येनत्वजमार्हाशितावचसा स्वस्नापत्यानन्यथाभूतावैधव्यं
योवनेव्रजेत् यानारीनवितेदृष्टामदेभाजादिकेवं कृतवतीयदिस्मानारीवैधव्यंवार्धकेव्रजेत् यावान्न
कुलाद्रहितोपतिधर्मेषुसर्वता बाल्येवैधव्यमाप्नानागतिंहीनाव्रतफले सर्वासामपिवैधव्येनियानेशवि(?)ता
चेत् प्रांतिंतस्यप्रवच्याम्यिकर्मणामापिलक्षणं कृतेनव्रतनियेचमनावृतेपापपंचयोविता मायंगलानिमारीणां
मितिवेदविदिः स्वयंसर्वयतंदत्वाकृतेलक्ष्मीव्रतादिके स्नलाचेपोषंवनेतिव्रतेदोषंतसंशयः निर्मलेत
जयाख्येलक्ष्मीव्रते दजसोत्थंमहापापंनारीणांनात्रसंशयः इतितद्वचनंश्रुत्वाअत्रःपप्रच्छलक्ष्मीणां म

व्र.
ता. कि.
३१.

तस्माच्छंकितः सत्वा सादरं मुनिपुंगवः साधुसाधु महाभाग चिंतितं मम यद्विभो लब्धवर्णोऽब्रजस्यापि यदात्वं कीदृशं वद ॥
कस्मिन्मासे त्वकर्तव्यं कस्य वा तत्समर्पणं उद्यापनं कथं कार्यं किं फलं तस्य वा भवेत् तथा पृष्टो याज्ञकोऽपि लोकानां हित
काम्यया फलं विधानेन तत्सर्वमवदद्वदतांवरः मुनिरुवाच लोमशस्य मतीनां च मेवादं कथयामि ते का
लो हि कार्तिको मासो वैशाखो माघ एव वा सहस्रगुणितं पुण्यं व्रतमेतद्धि कार्तिके तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं तस्य मा
से समर्पयेत् तस्मान्मासत्रयात्सर्वं प्राधान्यमिदं व्रतं श्रेष्ठं मासि प्रकुर्वीत समासं च विचक्षणः सहस्रावर्तिभिः
कुर्याद्यावत्तिविस्मवेत्वहं गोघृतेनाथ तैलेन समस्यैः शर्करैर्मोहदैः यस्मिन्मासे समाप्तिः स्यात्तस्मिन्मासे तु कारयेत् उ
द्यापनं विधानेन व्रतस्य परिपूर्णकारकं प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा पंचगव्यं तु प्राशयेत् उद्यापनं विधानेन व्रतस्य परिपूर्णकारकं
प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा पंचगव्यं तु प्राशयेत् उपवासं च तत्कृत्वा आचार्यं वरयेत्ततः त्रयोदश द्विजान् भद्रे मासिका
न्नपूर्णयान्वितः सलिलैः शुद्धदा कुर्यादनेन यज्ञश्च द्विजाः वर्णादशोषितः कुर्यात्तत तर्पणं तु विचक्षणः तर्पणस्य
दशांशेन होमं कुर्याद्विचक्षणः तर्पणान्ते च मंत्रेण गायत्र्या चैव हूतानि च पालाशस्य समिधश्चैव मंत्रेण गवैव तैः
हुतं च तिलमाज्यं होमस्यापि विधिस्ततः कलशे स्थापयेत्तत्र पश्चाद्विधानेन च सप्त पंचके स्वर्णप्रतिमां कृत्वा शुभां
तत्पूर्वकं प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा स्थाप्य प्राणांस्तस्यां समाहितः आवाहनादिषु पूजां कुर्याद्यथाविधि ततश्च

गोहकमनया प्रतिमां कारयेत्ततः श्रियाच सहितं देवं सध्याने पूजयेद्धरिं तद्दक्षिणे चतुर्वक्त्रं सावित्र्या सहितं तथा उ
त्तरे योमया शंभुं पुरतो गरुडं तथा कालो विसृष्टस्तथा वह्नी विदिशो निशाकरः रुद्रः शांतो जगत्त्वव्यापी तेजो रूपमहे
श्वरः निरंजनः कलाध्यक्षो विश्वरूपी जगत्प्रभुः स्वप्रकाशः स्वयंज्योतिः सुत्वर्वाहो जलशायः पंचब्रह्मेति विद्वा
ञ्छन्नामभिः पूजयेद्धरिं त्रिपोललाटके नेत्रे कर्णे नामेश्वे तथा कंठस्कंधे तपसा बाह्वोर्हस्तयोर्दरे नाभौ
कट्यां च जघने ऊर्वोर्जान्वोश्च गुल्फके पादे तदा प्रक्रमणे अंगान्येवं तु पूजयेत् धूपं दीपं ततो दद्यान्नैवेद्यं च निवेदयेत्
यत्कुद्धं लड्डुकं पूजायां लड्डुकं शेकमप्यच कृत्वा निवेदयेत्तस्मै पश्चात्पूजां समाचरेत् भक्त्या च जगदात्मानं अष्टदेवं समा
पयेत् देवदेव जगन्नाथ भक्तानां कार्यकारक त्वत्प्रसादाद्दहेयाचे श्रीरंगं कार्यप्रदो भव अनेनैव विधानेन तत्ल्लका
पूजां करोति यः पुत्रैः पौत्रैः प्रपौत्रैश्च सुखं प्राप्नोति निश्चितं आचार्यं पूजयेत्पश्चात्वस्त्रालंकारभूषितं तस्मा गौर्देया
च सवत्सा वै सालंकारणान्विता त्रिशूलेकांस्यपात्रेहुं तेनपरिपूरिते सवर्णं च निर्मं च युक्तं आचार्याय निवेदयेत्
अथवान्नरूपाय लेन पात्रेहुं तत्समन्वितं अथवा यथाशक्तिं दद्यादाव श्यकेति दं तत्रानाभावे तु वैदद्यात्कांस्यपात्रं हुतस
मन्वितं यावज्जीवं जीवयते भवत्येवं न संशयः रजोदोषविनिर्मुक्तिः स्यात्तपौर्णिमा स्यादद्यान्तियः ब्राह्मणान्भो
जयेत्पश्चात्वित्तशाठ्यं न कारयेत् एवं करोति या नारी तस्य पुण्यफलं शृणु अथ सर्वाणि पापानि रहस्यानि ॥

कृतानि वै नश्यंति तानि सर्वाणि व्रतस्यास्य प्रभावतः चांडालगामिनी वापि तथा शूद्राभिगामिनी काष्ठकर
व्रे॰ ज्जकपीडीनां गामिनि निकृष्टवासिनी ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्राप्रतिलोमाभिगामिनी मातुलेन पितृव्यादीनस्यारच
ता॰ व्रे॰ त्राभिगामिनी बालघ्नी वा पतिघ्नी वा मातापित्रोर्वधे रता गोघ्नी वा तस्करी वापि रजःसंकरकारिणी एवमादिम-
२२१ हापापैराहतापि कुलांगना कृत्वा चैतद्व्रतं सम्यक् मच्छाते नात्र संशयः ब्राह्मणानां समं चैव स्त्रीणां चावयकेति
द एवं वर्तिप्रदानेन विसोपमिततेजसः कोटयो ब्रह्महत्यानां अगम्यागमकोटयः तथैवान्यप्रपापातिकोटयो
७२१ ष्यमहस्रशः नश्यंति तात्र संदेहो नारीणां वा नरस्य वा किं तदवतिभिर्विलो कृते चारातिकार्यतो किमत्र व
कुतो नैतन्मानेन सदृशं व्रतं कुकषोपि व्रते कृत्वा पूर्वार्जितैः पापसंचयं मच्छाते नात्र संदेहः प्रसादात्मयुष्मत्ता
त् एतत्सर्वं समाख्यातं पृष्टं तल्लव मानद व्रतं कुरुष्व तेतिष्ठ यथा नेगो वनेन सः इति तद्वचनं श्रुत्वा उवतः प
प्रफुल्लवदना श्रुत्वातत्तु षष्टभावाद्धात्त विप्रवासोसमस्तवै प्रपर्णं समव्राह्मन् प्रत्यत्नं कुरुमेऽधुना । इति
स्पवचः श्रुत्वा याजको वाक्यमब्रवीत् कथं वत तत्प्रियेऽमूत्वा यावता हनणातिथिः मापुवाच पुनर्विप्रं
विस्मयोत्फुल्ललोचना नचवैधव्यमापन्ना रोहिणी बालकुमारिका भ्रस्यापतिः कथं जीवेवैव यथैव नैव बाल्ये
ति तथापि कुरु सति श्रेष्ठ दयापापसमत्वयम इति तस्यवचः श्रुत्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ग्रयैवेम

रेकं प्राप्नोति भास्करो लोकभास्करः । माघोयं च वरो मासो सर्वक्रतुफलाधिकः । अयं गत्वा कुरुक्षेत्रं गंगायाम

गहाविलौ स्नात्वा केन्मार्गेण कृत्वा देहिने तस्मै सत्तापवे । तेन जीवेद्यं तूर्णं ब्रह्मलोकं गतं ह्यपि च तस्मादयं राजपद्मसेगे

ण्तु स्वर्गतिं गतः । तथापि माघमासस्य पुण्यं हतिविनिश्चयं । दावयित्वा तथा वर्त्तिकां सपात्रं विधानतः । जीवन्तीम

वेहा सूर्यावदमरणान्तिके । लक्षणं तन्न तच्चः क्रतवाजलेषु ष्ठः तवाणताः । स्नात्वा कृत्वा दद्दौ तस्मै फलं तदा । तत्पुण्येस्य प्र पंलक्ष्मा ५४

भावेन तत्क्षणाद्देववोधितं । स्वभर्जे रोपेषयित्वा कृत्वा पाणेवचकोसते । कुमार्या दापयामास वैयव्यस्यापनत्तये । पतन्ने

णप्रभावेन कुमारी सापि शोभना । स्वभर्त्तारं प्रेषयित्वा कृत्वा पाणे च चकोसके । कुमारी शोभना नाम तत्पतिः काशभो

जकः । तत्रोयव्यासदा सर्वलक्षणलक्षितां विलद्गणे । याजकं चापि से प्रीत्या जगृहे स्वे निकेतने । लक्षणाश्चिदोषेण

भर्ज्ञेणाच संयुता । माघस्नाने सदा कृत्वा व्रतमेतच्च कारसा । ततस्तस्मारणे प्राप्नो दासत्यस्यामहत्सायकुत्रन । गणेतामस।

महाराजाचक्रवर्ती वभूव ह । सलक्षणा च तत्पत्नी सर्वलक्षणसंयुता । वभूव लोकविख्याता जीवभर्त्री सुपुत्रिका ।

तस्मा यो माघ मार्त्तंड चंद्र वित्व विप्रतेजसां । निधाय देवदीपं यैर्निर्मलेन च भक्तितः । माघस्य सर्वपुण्यस्य सहाये

वाकरिष्यति । धर्मस्य तत्फलं प्राप्य सच्यानेन नाव संशयः । नित्यं स्नात्वा मघाऽक्रस्से कुर्यात्सत्प्रदिनत्रयं । द्वादश्यां राप्य।

समग्रं पौर्णिमास्यान्तं यो वैवच । सोपि पुण्यफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते । तद्देवकर्मजफलं महापातकनाश

ब्रं॰ शुक्ले नयोस्नातिनरो माघे मकरस्थे दिवाकरे ब्रह्महापि च विज्ञेयो लिप्यते कर्मसंभवैरिति: नाभीवापिनरो वा
ना॰ कि॰ पिनरस्नायात् दक्षिणोदधौ गोऽश्वचं नरके प्राप्य यावदाभूतसंप्लवं रोगफलं हतो यस्तु पादे प्रक्षाल्यवमणः यौनव
स्नपरीयायवित्रावमपचवारितगाययत्रा:मंत्रितं चांभ: प्राशयेन्नरद्विजमहिला: सोपिस्नानफलं प्राप्य मोदते विप्रभ्रमं
२२२ दिवे येचम्हाप्रवं तिसन्तेयेपठंति शृण्वंति मानवा: तेसर्वे पापनिर्मुक्ता यांति परमं पदं इति वायुपुराणोक्तमाघविधि
कथा श्रृण्वानामल्पर्थे: हेमाद्रौ मदनरत्ने च पाद्ममत्स्ययो: कथमर्यप्रदानादिकर्तव्यं तस्यैव मे वद विधानेन
धनसंपन्नेन तद्वदस्व मे पुलस्त्य उवाच प्रत्यूषसमये विद्वान्कुर्यात्स्नानं विनिशि स्नात्वा शुक्लातिलैर्लक्षशतं
गुडसमायुक्तं वाग्यतो दंडसो मिपूजयेद्विनमस्कारवितृपं कुर्यादिति स्मृतः स्थापयेदाव्रतेन गुमेमाल्यवस्त्रविभूषितं पंचमतं
समायुक्तं हतरात्रेणा संयुक्तं नानामक्ष्यफलैर्युक्तं ताम्रपात्रसमन्वितं श्रेयःगृहमात्रं पुरुषंपत्नीं वसौवर्णमत्स्यवनवाकु
देवं चतुर्भुजंकुंभमध्येवतिपापयथार्थानि मकमांकुमसंयुतानि सकाशपूर्वं यादृतपक्रिया शुक्लं मंत्रेणाक्ष्याद्विजपुंगवाय
उत्तदिमलं वोदद्दीर्घं गकुरुनतत्वेतापमदिशंसुरवसु प्रवंतोचदयायदिशक्तिरस्तितोषे: रवेरे हेमसवौ मसवत्सो
हेमसवौ हेमसंगौ धेनवकुरुदीरवतीप्राण्मसवेसवेंदामरा: द्विजाय श्रीमन्मसराज्ञ्दयायमसदानवमेततम
कलेतरेण यमसम्भ्रान्सम्उदयाहर्षमास्मराज्ञावधी कांसे कसेदिनेनंदाानवा इत्यर्थः यावत्समाम

सप्तदशाब्दवासरवर्षोग्रमप्यवकार्द्धतिकेचित् प्राप्नुवंतफलमाप्नोत्येवं कुर्वन्नरमहति होमं कृत्वा ततः पश्चाद्दर्शयेत्तमा
नवः फलं होमस्यावदामामाग्न्यध मेधाग्नेनकामयेत् अनेन विधिना यस्तु समाचरेत् निवेदयेत् वक्त्रचाभिलषितमाप्नोति
स्वर्गलोके गमनान्वितः इहैव लोकमाप्नोति स्वर्गावाप्यायच्छति यावदायवयः कुर्यात्सपञ्चवर्षमागच्छति प्रकारे
तं मविषे कन्यायामागते सूर्ये सुवर्णं समसमे दिने कांचनेनकारयित्वा च यथाशक्त्या प्रोभनम् भूषणाद्यैरलंकृतं
नेजवामण्डलयाशिरा कमण्डलुकरं शिखासूत्रं चोपवीतिनं स्थाप्य विधिवद्धस्ताद्दर्भासनतथांकृतिं तस्मिन्कुंभे समा
लिख्य चंदनेन ततो नमसेत् स्नापयित्वा पल्लवं चंदनेन गन्धपुष्पैः पूजितं जातिकुसुमैर्दद्याद्धूपो लक्ष्यापितं ततो स्था
यप्रदानं वोयेद्वस्त्रं लेख्या एवमे नारिकेलैः सकर्पूरकाण्डैः वेष्टमैपि कर्कटैः वेलैः सकमकाद्यैः कदलीफलैः द्र
वैकुर्वे कुशैः पद्मैर्नीलोत्पलदलस्तथा नानाप्रकारैर्भक्ष्यैः गोधूमैर्वस्त्रैः शुभैः विष्णुरूपस्य तान्यज्ञ नानाफलसम
न्वितैः ह्यताके दाडिमैश्चैव वंशपात्रैस्तथापितैः सौवर्णे रौप्यपात्रे वा नान्यं वंशं मयेनच मूर्ध्नि स्थितेन नवेणजानु
भ्यामवनीगतः दक्षिणाभिमुखो भूत्वा ध्यायेत् मंत्रं ... दद्याद्देवे प्रयत्नेन पात्रं कुलं नेदेत स्मृतयाकारम
वपात्रं समकार्यं शुभ्रान्तं काशशुभ्रप्रतीकाशा ह्रिमाकारं सं भव मित्रः वरुणाय योः क्रमयोनेन नमोस्तु ते विष्णु
द्भयकरमेचतेयविदापकः एतद्व्रतमवेदशालेकावा ... नमोस्तु ते व्रातापिभक्तितो येन समर्पितः ॥

मे
तृ·कि·
१४५

273

लोपामुद्रापतिः श्रीमान्योसौ तस्मै नमो नमः येनोद्धितानि पापानि विलयं यान्ति व्याधयः तस्मै नमस्त्वगस्त्या
य शिष्याय महर्षये ब्रह्मणो वेदमन्त्रेणा द्वादशैर्न्त्यणोन्नम आगस्त्य स्नानमानन्त्यं प्रजामपत्यं बलमिच्छ
मानः उभौ वर्णौ ह्यृषिरुग्रः पुपोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम देवैः समत्वकोऽस्य प्राणिपत्य विसर्जयेत् अर्घि
त्व यस्यागस्त्याय नमो गस्त्य महर्षये येहि कामन्प्रसीद त्वा कार्यसिद्धिं च नस्व मे विसर्जनमन्त्रः विसर्जयित्वागा
स्त्यं ते विप्राय प्रतिपादयेत् देवज्ञव्यासरूपाय वेदवेदाङ्गधारिणे अगस्त्येन मया तस्मै अगस्त्यो स्मिन्नवस्थितः अ
गस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्णातु सत्कृतः अगस्त्यो द्विजरूपेण नाशयितात्व पापं वै अगस्त्यो द्विजरूपे स प्रयच्छत्वं
महात्मने प्रतिग्रहमन्त्रः एवं यः कुरुते भक्त्या अगस्त्यव्रतमादरात् फलमेकं तथा धान्यं रसमेकं परित्यजेत् सर्वाणि
च तथा वर्षे पूर्णे तथोपक्रमेत् तथा दत्वार्घं समस्त वर्षाणि क्रमेणानेन पाण्डव पुमान्फलमवाप्नोति तिलमेकाग्रमना
स्मृतः ब्रह्मणस्याच्चतुर्वेदः सर्वशास्त्रविशारदः क्षत्रियः पृथिवीं सर्वां प्राप्नोत्यर्णवमेखलां वैश्यानां धान्यसमृद्धि
तिं गोधनं चाधिविंदति शूद्राणां धनमारोग्यं त्रैकालं वाधिमेव च स्त्रीणां पुत्रा प्रजायन्ते सौभाग्यं समस्ति सम
विधवानां महत्पुण्यं वर्द्धते कुरुनन्दन कन्या भर्तारमाप्नोति व्याधेर्मुच्येत व्याधितः ये पुर्वदेवा अगस्त्यार्थं त्रिदेवं परे
जैनैः तेषु जैनेषु पर्जन्य कामवर्षी प्रजायते ईतयः प्रशमं यान्ति नश्यन्ति व्याधयस्तथा पठन्ति ये त्विमं व्रतस्य पुण्यमिति वा

तेनैवैषापापनिर्मुक्तः क्षिप्रं देशे स्थितां महीतले संहृष्टः कृतविधानेन स्वर्गं याति नरोत्तमः मार्गे च देव्युक्षमिगहंसपामहद्दिशकंभोगा
नदृशीर्षमहजेयमपुत्रवर्षं तस्मिन्मङ्गलमन्नतेकदर्यमह चैत्र प्रघकफलवक्त्रांसैः सुधान्यैः विलुसक्रमेतिकाशकुम्भ
मयीर्थस्यां कृत्वा मृतिहिवासे तेः प्रदोष विल्वमेतानपूर्णे कुम्भमलंकृते कुंभस्यांस्थजरेपतेनगन्धधूपविलेपनैः दृष्टा
नवलिंदयाग्नेऽकुर्याज्जागरं प्रभाते तेन मासाया यपाणपुगणजलाशये निष्णाचमानेनापश्चात् जामातेऽप्रतिमासं
ते अर्घ्यं दद्यात्स्नात्वा यमत्रानामस्मृत्वा तोषितः पुष्पैर्मूलैः गंधैर्धूपैरप्यहंगेष्वधिमिलप्या द्विजानावर्ज्य केच तांबूलादि
केदाद्विभिः शुभैः पञ्चान्नमसमाषुकंहेमसूपसम्मन्विते समपात्रं कृतपाग्रेव दद्यनस्ममाशुते तन्मनामसयेयकृतवाद
यास्यन्त्री द्विजायते अन्नसपातनमानेनिपदत्वं यमिनंसदवे यथालाभं कृतार्थैः सर्वेषां च यथाशक्तितः अर्घ्यं दद्या
द्यमन्त्राय पूरहमञ्च विधिवत्स्वयं कामक्षत्रीकापार्णं वह्निमाकृतमंभव मिश्रावकूलायोः पुत्रकुम्भयोनेनमोस्तुते
तथा दद्याच्चैव विधानेन मः कुंभोभवायच नमोजेदानं समहिमपथानमेक फलं समस्तिति तथा हि जोलाभम्
माहृतार्थः प्राप्नोति वेदान्पदं शुद्धवान् गत्वंमहीमस्मियकेचवैगः स्वर्गस्थयंधर्मफलं चसर्वं अग्नाह्यपूर्वं
नेपूजयिष्यन्ति मानवाः तेषां स्वर्गं स्वांशुणं सन्निधौगामविष्यति श्रावणमासवर्षे अमावास्यास्केकन्याशेषमा
दिने शुच अर्घ्यं दद्यात्स्नात्वा यथावत्काम्यांदर्विशुद्धेन अर्घ्यतः मंत्रः योमोहिनेनपापानि यंतिसर्वाय

2

ता॰ पा॰
२०४

यो लक्षं तस्मैन मोक्षगमनाय समिधाय मंत्रिणा इति ॥ इति व्रतार्केऽश्वत्थगतरूपविधिः ॥ अथाश्वत्थसमारोप
षर्वणाणाणान्नसार्यप्रवस्यकन्याः भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद होमानां च विज्ञानानां त्वगुणं भव
सेपदः ऽपायं चैव मे ब्रूहि हि त्वमिहैकचेतसा ॥ अथर्वणाउवाच पुरा ब्रह्मादयो देवाः सर्वे विलंसमाश्रिते अश्वत्थ
त्वे देवदेवेशं स्मार्त्तैः पीडितोऽस्त्वयं कथ्यतां सोपशमनमस्तकं ब्रूहि मे प्रभो ॥ विष्णुरुवाच अहं सप्रवस्यरूपेणास्मि च वा
मि च भूतले तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुर्यात्तत्स्मै चूतं तेन सर्वाणि भद्राणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ विस्तार्य तु ऋवा लेभ्य
स्तु हुते तेव दाम्यहं तदाते तन पोभिम्पुनामुयेऽस्मि दक्षिणे ॥ अश्वत्थस्य सेवनादेव कलौ नाशिताः क्रिया नहि यथा
तेनिमित्तानि संख्यात्यानि स्वमोजने हव्यं तर्पणं बलिभोजनं नियमं तथा अनाधिकारिश्च विधानेन च विशे
षतः पतन् सर्वं पिप्पलादीन् वक्ष्यामि तव सुव्रत दारुणे विविधोत्पाते दिव्यभौमान्तरिक्षते पवनक्रमभवे चेष्टविस्तवे
देहविग्रहे दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते च संग्रामे भूतदर्शने सरीसृपभये राजभये तथा चौराग्निजे भये तथा यस्मात्कुष्ठादिषु
मेहे विविधे ज्वरे उद्वेगे लकुञ्जे वर्गे हस्तचतुष्टये च पतेभ्यो भयमाशानाय कुर्यादश्वत्थसेवनं प्रातरुत्थाय यत्नादे
स्नात्वा सम्यक्कृतत्वक्षयः अश्वत्थदेशमाश्रित्य समयान्तोपलेपयेत् तमश्वत्थाय यत्नतो दासमलङ्कृत्य अश्वत्थं
गैरिकेन च पुष्पाद्यानि सर्वाणि प्रणिपत्य उवाच येन ततः ऋत्विजं च वरं कृत्वा ततः पुण्याहं समारभेत् आचार्यये

देवे विष्णुध्यानावाहनपूर्वकं तथैव पिप्पलतरुं नारायणमयं द्विज एवं तम्भोयान्नैवेद्यधूपदीपनिवेदनैः अर्चयित्वा गु
घसहितेन तथैव ध्यानपूर्वकं तेनैव हवनं कुर्यात्तर्पणं ध्यानेन तत्कृतम् एवेन वाऽस्मिन् सकलं लक्ष्मीकं चिन्तयेद्गुरुबोधनमम् ॥
इति ध्यानावाहनादिषोडशोपचारैः षोडश्या ततः प्रदक्षिणं कुर्यात्तस्य सर्वं सफलं भवेत् लक्षमेकं हि लक्षं वा त्रिचतुः पञ्च
लक्षकं कायमनोवाक्येऽप्येवं दशपार्श्वं समाचरेत् ब्रह्मचारी हविष्याशी पयःपायी जितेन्द्रियः मौनी ध्यानपरो भूत्वा
पिप्पलस्य स्तुतिं पठेत् विष्णुर्नामसहस्रं वै पौरुषं सूक्तमेव वा ततः वेदत्रयेण पुराणानि स्मृतानि च पठेत्पुनः तल्लक्षद।
शांशेन सहितं पायसं चरुं जुहुयात्पृथग्वह्नौ स्वाहाकारेण विधानतः ततस्तस्य विधानतर्पणं च कुर्याद्दशांशकारिणा अभोः
कोः द्विगुणितस्तर्पणाभिः कुर्याद्धोमप्रयाणाविधिः हवनस्य दशांशेन मिष्टान्नेभोजयेत द्विजान् ब्राह्मणानां स्वयं कुर्यात्तप
णोक्तनियमं तथा श्रमसमर्थस्य यत्कार्यं स्वयमन्येन कारयेत् उक्तप्रमाणादधिकं फलं दशगुणं भवेत् ततस्त
र्पणं पीठं जनं चतुरस्रकं द्रोणमस्तं तदर्धं वा तिलोपरि विनिक्षिपेत् एवं तत्र हेमाश्वत्थं सर्ववस्त्रयुग्मं जपेत् दी।
विद्वानसह्यपीलाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने उदङ्मुखाय विप्राय सहितं सर्ववस्त्रस्थिताः सर्वांगिहदनराजं वमन्त्रे प्रति
पादयेत् इहजन्मनि वान्यस्मिन् बाल्ये यौवनवार्धके मनोवाक्कायजं दोषं पापमेवविधिः स्मृताः श्रुत्वा
र्पणं नायिकारो विप्रेण कारयेत् इत्थं कृतेन ब्राह्मणस्यान्ते ब्राह्मणस्य परिहृज्जयेत् हेमाश्वत्थतरुं दद्यात सुकृ

ना॰ पा॰

२८५

गंधपुष्पसितैर्नो ह्यर्घ्यस्नेहैर्गोधूमचूर्णैर्वस्त्रादिभिर्लेहकर्तो पलमेकं तदर्धार्धेन वा पुनः हेमरूप्यकं कुर्यात्तं
यथाशास्त्रसमन्वितं उत्तमः प्रथमः कल्पो द्वितीयो मध्यमः स्मृतः तृतीयं कालमप्युक्तं कृप्रदानाय पिप्पलः
पिप्पलो हृत्वाजेन्द्र अग्निगर्भसमेव हि प्रसवन स्यातीता च सर्वजन्मानि यत्कृतं अवैशेषेण नाशयेन्तु विप्रेन वर
यप्रदानेन दानमंत्रः सुवर्णं हेमाण्डं विष्णुरूपस्य च द्विजोत्तम स्त्रीकृत्यं उक्तं तो रक्षि प्रशान्ति प्रयच्छ
मे विप्रार्पणमंत्रः एवं व्रतं यः कुरुते तस्य दानफलं शृणु पुत्रार्थी लभते पुत्रः धनार्थी लभते धनं राज्यार्थी
लभते राज्यं वंध्यो मुच्यते वंधनात् ज्वरापस्मारकुष्ठादिसर्वरोगैः प्रमुच्यते मनसः शत्रुपीडाच्च वनचराजभयपल
या इह जन्मनि चान्यस्मिन् कृतैः पापैः प्रमुच्यते यं यं कामं मनते प्राप्नोति संशयः इहैव भोगानाप्नोति विलुस्मा
युज्य मामयात् इति व्रतार्के सोद्यापनं अश्वत्थव्रतं अथ लिंगोद्यापनं लैंगे रुद्रयामले च अथातः संप्रव
क्ष्यामि प्रतिष्ठां लैकिकस्य च प्रतिष्ठापूर्वकं उद्यापनं परं येनैव स्याविधानेन व्रतं संपूर्णतामियात् सहस्रं वा
शतलक्षं वा रचयित्वा यथाविधि कोटिसंख्याविधानेन कामनावापूर्यते सामान्येन वदे राजन् नियमाय महे
श्वरं स्थापयित्वा तु कलशे शिवं पूजनार्चादिभिः क्रमात् गंधैर्माल्यैस्तथा धूपैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा हिरण्यं गा
ववासांसि शिवाय विनिवेदयेत् दंडवत्प्रणतो भूत्वा तस्मिन्नाचैव विशेषतः एकाग्रमनसो भूत्वा तेनैमं मंत्रमुदी

रयेत् मंत्रहीनं विधिहीनं क्रियाहीनं महेश्वरं पूजितोसि मया देव तत्क्षमस्व मयाकृतं पश्चात्पायसपूर्णैः ॥ ७७ ॥
प्रभुलैर्भावरूपितैः केशाकीटादिविद्धैश्च पूजितोसि मया प्रभो मंत्रेणानेन हीनेन पुष्पेनविकलेनच पूजितो
सि महादेव तत्सर्वं क्षमितव्यमिति ब्रन्नेसहस्रेणोत्तोयानफले चाद्य रसम्भवेत एवं कृत्वा नमस्कारान्विसृज्य च महेश्व
रं नैवेद्यं देवतत्सर्वं भस्मनाक्याय निवेदयेत् ब्राह्मणान्भोजयित्वा हृदयानेभ्यश्च दक्षिणां यथाशक्त्यानुसारेणवस्त्र
हिरण्यं व्रतदक्षिणा अनेनात्ता प्रकारेण भविष्यति नारद उवाच कथमस्य यापनेचास्य किंप्रकारं महाफलं कथयास्व
महादेव लोकानामुपकारके ईश्वर उवाच शैः शिवं मर्त्तं परीक्षिते लिंगं प्राप्नोति मनोरथः तत्प्रमाणाव सर्वाणि या ।
पाशानवाथवा सुधीः रौप्यं ताम्रमथापि स्यात् दक्षमर्पं च यथोक्ततः चतुर्दशाम भुद्रापांसोमेवाथ प्रयोजयेत्
मंडले सर्वतोभद्रे कलशेन तत्र विन्यसेत् उपोष्य प्रथमे चाह्नि संपूज्य परमेश्वरं गीतवाद्यैश्च निद्राय जागरनं तत्रा
कारयेत् लोकैश्च विविधैः सूक्तैः पूजयेत्परमेश्वरं चतुर्दशीं दर्शयन्त्यामष्टमीनवमीयुतः पारणं तत्र कर्तव्यं
शैवपुत्रैः पुनर्वसौ पंचकं दशचतुर्भिश्च समधिकः विंशतिपला चत्वारिंशच्चतुर्भिश्च ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः आ
चार्यं प्रथमं पूज्य ब्राह्मणांश्च ततः परं गणेशादिमीशांश्च पूजयेच्च विधानतः वस्त्रैश्च दक्षिणाभिश्च पूजयेच्छिव
भक्तितः मंत्रजपेन मंत्रेण मद्भक्तिमोक्षं नाथ वा ... रुद्राणाध्यथवाकृता नमो मंत्रेणवायुतः नमो मंत्रेण नमो

ता॰ध॰

२९

276

भवायेति मंत्राचयदालक्षेणतदाकृतलिंगदक्षिणेतनर्पणं तद्दशांशेनचमार्जनं लिंगंतदूर्जवाद्गुरू
माचार्यायनिवेदयेत् शिवभक्तयात्मकेयस्माज्ञायदेनश्रावाचम् तस्मादेतेनमेसर्वंकरोतुभगवान्शिवः ॥
कैलासवासीगौरीशोभगवान्भासितेजित् चराचरात्मकोलिंगरूपीदिशानुवांछितं ततस्तुदक्षिणेवाचा
नमस्कुर्यात्ततःपुनः सोमपापनंदनेकृत्वाप्राप्नुयात्परमंपदं शिवलोकेसमासाद्यतत्रैवचमोदतेध्रुवं इतिव
नार्केपार्थिवलिंगोद्यापने अथतुलसीविवाहविधिः शिलग्रामते अथदेवोद्यानतुलसीवनेवासमाह्ये
पिवा सामत्रयेणसंवर्ध्यततोपूजनमारभेत् सोमपायवेप्रकतेध्यंगकस्त्रक्रोदयेतथा अथवाकार्तिके
मासिभीष्मपंचदिनेषुवा वैवाहिकेषुनक्षत्रेषुपूर्णिमायांविशेषतः मंडपंकारयेत्तत्रकुंडवेदीविवाहव
त् ब्राह्मणांश्चशुचीन्स्नातान्वेदवेदांगपारगान् ब्राह्मणान्दक्षिणाकैश्चैवचतुरश्चततथार्चितः ग्रह
यज्ञंततःकृत्वामातृणांयजनंतथा कृत्वानांदीमुखंविष्णुंहेमोवर्णांस्थापयेद्धरिम् कृत्वाचोपयतुलसी
लग्नेवलमितेरवौ ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धेगोधूलिककलग्ने इत्यर्थः मधुपर्कपूजनंकृत्वातानाचयदद्यादियता
हरेः षष्ठीचतुर्थीं वासस्तेनमंत्रेणवस्त्रयुग्मंनिवेदयेत् यदाबध्नेतिमंत्रेणकंकणंपाणिपल्लवे को
श्रवानाधिनिमंत्रेणाकारयेद्धोविधीयते कर्णबद्धसमात्तेहोमंशिखिविधिपूर्वकं आम्नीयेवेदकाकुंडेसंकुमष्वे॥

१ नवाङ्गुली

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः स्वाहा ॐ नारायणाय नमः ॐ माधवाय० ॐ गोविंदाय० ॐ विष्णवे०
ॐ मधुसूदनाय० ॐ त्रिविक्रमाय० ॐ वामनाय० ॐ श्रीधराय० ॐ हृषीकेशाय० ॐ पद्मनाभाय० ॐ दामोद्रा
य० ॐ वासुदेवाय० ॐ अनिरुद्धाय० प्रद्युम्नाय० ॐ अनंताय० ॐ गदिने० ॐ चक्रिणे० विश्वक्सेनाय० ॐ वैकुं
ठाय० ॐ अधोक्षजाय० यजमानः सपत्नीकः महामांगल्यगीतैः प्रदक्षिणाः प्रकुर्वीत च ततः शोभितां नाम सु
हृज्जनस्यार्थः पठेयुः प्रातिकाध्यायान् तथा वेदस्य वेदहिता गायंति मंगलं नार्यो भेरीतूर्यादिनिःस्वनैः गो
पुंडं च तथा शय्यामाचार्याय प्रदापयेत् ऋत्विग्भ्यो दापयेद्ग्रामान् गावश्चैव दक्षिणाः ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्सर्पिः
क्षीरैः सशर्करैः एवं प्रतिष्ठितां देवीं विष्णुना च समर्चयेत् आजन्मोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यतीति ।। इति श्री
व्रतार्के तुलसीविवाहः इति श्रीमन्मीमांसापारावारपारीणश्रीमद्भट्टशंकरसूरिसूनुभट्टनीलकंठात्मज
भट्टशंकरकृतो व्रतार्कः समाप्तिमगमत् श्रीर्विष्णुमणपं व्रतस्य लक्षणं चादौ कालदेशौ ततः परं व्रता
धिकारिणः पश्चात् व्रतधर्मास्ततः परं उपवासस्य धर्मांश्च छंदासामान्यनिर्णये च ततः समस्तवर्गीयं यत्तत्कर्दमकौ न
था पंचगव्यं ततः प्रोक्ता कोटिहोमाद्यमतः परं रुद्रमासिनिप्रोक्ता थावत्सान्यमासस्ततः समयारूपणं ततः प्रो
क्तन्याष्टदशसंख्यकं कुंभसल्लक्षणं पश्चात्प्रतिमाद्रव्यमानमितिः अनादेशे च मंत्रयोगपात्रेषु तत्र नाधिकः

होमद्रव्यप्रतिनिधिमंत्रदेवतापोक्तस्तथा कथ्यन्ते चाप्यनादेशे द्रव्यप्रतिनिधेस्तथा पवित्रलक्षणं नुस्यादियोधांमित
तं परं पूर्णपात्राधितः प्राक्तो होमयोग्यान्यपि च हेमरोप्यादियोन्मानं यान्मानं मानेति होममानस्यमाने
चक्रधतिजे च वर्णनं तथा सर्वतोभद्रमंते च लिङ्गतोभद्रमेव च अथ मंडलदेवानां सद्राणांलक्षणानि च षोडशानुप
२२१ चाराणां कथ्यन्ते च सप्तपञ्चकं सप्तकं विधिश्चोद्यापने तु क्षीरव्रतमेकेन तथा विधिः उपवासपदार्थानां मितेवं परिभाषणं
अथ व्रतानि कथ्यन्ते प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् चैत्रशुक्लप्रतिपदि संवत्सरविधिः स्मृतः आरोग्यप्रतिपत्पश्चाद्धियाप्रति
पत्तथा तिलकव्रतं केशोकं बिल्वरात्राख्यकं तथा विधिर्महितीयायां स्मृतीयायां पश्चोच्यते सौभाग्यपञ्चमी
देवीपीदोलोत्सवस्ततः अनन्तव्रतं पश्चाद्दक्षयारव्यस्तृतीयके सौभाग्यगौरीव्रतं पश्चाद्धरितालः व्रतं मतः मेल
गौरीव्रतं चाथ कोटीश्वरव्रतं तथा बृहद्गौरीव्रतं पश्चात्ततः सौभाग्यसुन्दरी चतुर्थ्यां मयाकथ्यन्ते गणेशस्य व्रता
नि च संकष्टाख्यं चतुर्थ्यां स्वरूपां गणपतेस्ततः कपर्दीगौरीव्रतमतः परं पंचम्यां कथ्यन्ते व्रतानि च यथाक्र
मे व्रतं च कपिंचम्या नागपञ्चमी ततः व्रतं च कथा पंचम्यां नागदष्टव्रतं तथा उपांगललितायास्तु व्रतं सप्त
म्यां कीर्तितः षष्ठ्यां व्रतान्यथोच्यन्ते ललितालाव्रतं कपिलाव्रतं संतकं दष्टीव्रतं तथा सप्तम्यां कथ्य
न्ते व्रतं गंगाख्यमादिशं पीतलाख्यव्रतं पश्चाद्दशाश्वमेधव्रतं व्रते वैराग्यसप्तम्यां सप्तम्यां त्वनेविधि स्तथा ॥
277
१८

अचलाख्याव्रतं तस्मात्षष्ठ्यां स्कन्दव्रतानि वै कथ्यंते प्रथमं तत्र वंध्याष्टम्यष्टमीव्रतं ज्येष्ठाव्रतं ततः प्रोक्तं ततो दूर्वा-
ष्टमीव्रतं महालक्ष्मीव्रतं प्रोक्तं अशोकाख्यमतः परं नवम्यां कथ्यंते श्रीरामनवमीव्रतं देव्याश्च पूजनं पश्चा-
त्तन्नवम्यां समीव्रतं दशम्यामथ कथ्यंते व्रतमाशाख्यमादितः पश्चाद्दशहराख्यं च विधियुक्तात्ततोऽमतः
दशावताराख्यं तेनैव विजयादशमीव्रतं एकादश्यामथो कथ्यंते मासमान्यव्रतमादिमं निर्जलाख्यं व्रतं पश्चाच्छायनैका-
दशीव्रतं गोपद्माख्यं व्रतं पश्चात्प्रबोधनविधिस्ततः भीष्मपंचकसंज्ञं च ततो वैतरणीव्रतं सौख्याख्यं च शुक्लीयोक्त-
माया च प्रकीर्तितं उभयैकादशी पश्चान्मरुद्देव प्रकीर्तिता द्वादश्यामथ कथ्यंते श्रवणाद्वादशीव्रतं वामनाख्य-
जयंत्याश्च स्वरूपाख्यमतः परं त्रयोदश्यामथो कथ्यंते जपापावर्तिसंज्ञकं गोत्रिरात्रव्रतं पश्चात्तस्मादशोकाख्यमतः
परं प्रदोषाख्यं व्रतं पश्चात् मतो नेनत्रयोदशी चतुर्दश्यामथो कथ्यंते नृसिंहाख्यव्रतं शुभं अनंतव्रतं पश्चाद्ध्या-
पनसमन्वितं कदलीसंज्ञकं पश्चाद्वैकुंठाख्यं चतुर्दशी शिवरात्रिव्रतं पश्चादुद्यापनसमन्वितं पूर्णिमायामथो
कथ्यंते सावित्रीव्रतमादिमं गोपद्माख्यं व्रतं चान्यत्कोलिकाख्यमतः परं रक्षाबंधाविधिः प्रोक्तः पूर्णिमायः ततः शु-
भः उमामहेश्वराख्यं च ततः कोजागराभिधं अमाव्रतान्यथो कथ्यंते तत्र गौरीतपोव्रतं अथ्यैदिव्रतं पश्चात्सोम-
वत्या ततः परं मासव्रतानि कथ्यंते तत्रादौ मार्गशिव्रतं परं लक्ष्मीव्रतं ततः पश्चाद्दानाकलव्रतं ततः धारणा

२७८

कारणात्क्रमं च व्रतं मासोपवासकं मलमासव्रतं पश्चाद्धारास्य व्रतमन्यथ रविवारव्रतं पश्चाद्धारास्य व्रतमन्यथ
रविवारव्रतं पश्चाद्धाशादित्यव्रतं ततः सोमवारव्रतं पश्चाद्भौमवारव्रतं ततः संक्रान्तेरथकथितं व्रतमालि विविधा
लिच उद्यापनं ततः प्रोक्तो होमस्तेन तत्क्षयमेव ततः हुतकं बलकः प्रोक्तो व्रतोद्यापनं व्रतं ततः लक्षहोमविधिः प्रो
क्तो नमस्कारव्रतं ततः अश्वत्थसेवाविधिः प्रोक्तो लिंगस्योद्यापनं ततः तुलस्याश्च विवाहश्च इत्येवं कथितः क्रम
सतिर्णयानि यानीह कथितानि व्रतानि च तेषां ज्ञानमयेऽभवच्छोकनेत्रे क्रमेणाव्यधात् संपूर्णं संपूर्णं कुर्वन्ति हि
पतितं मध्ये यस्यान्ते वैलागमे मार्गे पल्लवविनं ग्रंप्रविशन्तः प्रोवाच शान्तेरविनं प्रातर्भीदितिदर्शनेन सकुलि
तेनाजेन्द्रहरेर्वाचि प्रोत्फुल्लं फलितं च सम्प्रति मानो राज्यं डमेनाममता शत्यापयी ॥ इति श्रीव्रतार्कप्राह संपूर्णं
समाप्तं ॥ ६१ ॥ शुभमस्तु सर्वजगतां ॥ ss: ; ss: ॐ रामः

नं० ५४२९-घ
व्रतार्क शास्त्रम (धर्मशास्त्रम)
पत्राणि २७८ (सम्पूर्णम)